

В.А. РУБЕЛЬ

ІСТОРІЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО
СХОДУ

В.А. РУБЕЛЬ

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

*Допущено Міністерством освіти
і науки України*

Підручник для студентів
гуманітарних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Київ
“Либідь”
2002

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу
видавництва заборонено

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. *М. І. Гладких*, Київ. нац. ун-т
ім. Тараса Шевченка,
д-р іст. наук, проф. *О. П. Крижанівський*, Київ. нац.
ун-т ім. Тараса Шевченка,
д-р іст. наук, *Л. В. Матвєєва*, Ін-т сходознавства
ім. Агатангела Кримського НАН України

Допущено Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2—339 від 23.03.2001 р.)

Головна редакція літератури
з гуманітарних наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *О. Н. Вітрученко*

ISBN 966-06-0234-0

© В. А. Рубель, 2002

ПЕРЕДМОВА

Вивчення історії традиційного Сходу як органічної складової світового історичного процесу вже давно не є чимось незвичним для системи вищої освіти в Україні. За останні роки вийшли у світ перші навчальні посібники з історії стародавнього¹ та середньовічного² Сходу, видані перший україномовний підручник з історії стародавнього Сходу³ та перша хрестоматія з історії середньовічного Сходу⁴. Завдяки зусиллям Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України та інших орієнталістичних центрів у нашій країні відновлено фахові періодичні сходознавчі видання⁵, захищено кілька кандидатських і докторських дисертацій з проблем класичної орієнталістики.

Втім за певних успіхів у розбудові української історичної орієнталістики, вона все ще перебуває на етапі скоріше становлення, аніж ритмічного сталого розвитку. Незавершеним залишається процес формування повного циклу сходознавчої освіти, що до певної міри пов'язано із незадовільним забезпеченням навчального процесу необхідним спектром підручників і навчальних посібників. Вирішення цієї проблеми має сприяти, зокрема, публікація цього підручника, який за своїм змістом є логічним продовженням згаданого вище підручника з історії стародавнього Сходу.

В основу підручника покладено доповнений та перероблений авторський курс лекцій, що читається студентам-істо-

¹ *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. Київ, 1996.

² *Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій. Київ, 1997.

³ *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2000.

⁴ *Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія. Київ, 2000.

⁵ «Східний світ»; «Сходознавство» та ін.

рикам Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, виданий у 1997 р. Разом з тим новий підручник не є простим перевиданням згаданого навчального посібника. Текст суттєво доопрацьовано з урахуванням критичних зауважень науковців, викладачів сходознавчого фаху, студентів, аспірантів та ін. Зміст підручника узгоджено з найновішими досягненнями світової орієнталістики. Істотних змін зазнала структура видання: вміщено розділи з історії середньовічних цивілізацій Південно-Східної Азії та історії кочових цивілізацій Азії, яких не було у попередньому курсі лекцій. Текст підручника доповнений навчальними картами, підготовленими магістром історії Павлом Варбанцем.

Обсяг підручника збільшився майже на чверть у порівнянні з опублікованим в 1997 р. курсом лекцій. Усе це дає можливість викладачеві, що читає університетський нормативний курс з історії середньовічного Сходу, самостійно визначити регіональні й тематичні пріоритети у висвітленні матеріалу, конкретніше враховувати специфіку закладу освіти й особливості студентської аудиторії.

Завершується підручник списком рекомендованих джерел та літератури до курсу. Звичайно, він не може претендувати на академічність. До того ж не всі висновки багатьох авторів, праці яких представлені в цьому списку, витримали перевірку часом. Створюючи його, автор підручника керувався кількома основними постулатами:

дати майбутнім дослідникам детальне уявлення про перекладені, а отже доступні для студентського наукового пошуку, документальні матеріали з історії середньовічного Сходу;

ознайомити їх з основними концепціями та науковими підходами провідних сходознавців до тієї чи іншої проблеми.

До списку праць вміщено переважно лише ті публікації, котрі є доступними для студентів не тільки столичних, а й провінційних університетів, враховуючи сучасний стан бібліотечного фонду наукових та освітянських книгосховищ України.

Саме такими бачив свої основні завдання щодо створення підручника з історії середньовічного Сходу його автор. Про те, що з цього вийшло, — судити читачам, яким буду вдячний за зауваження та побажання.

Висловлюю щире подяку рецензентам, а також усім тим, хто відгукнувся на виданий раніше лекційний курс з історії афроазійського середньовіччя і своїми критичними зауваженнями й корисними порадами сприяв вдосконаленню тексту і структури нашого підручника.

ВСТУП

- Традиційний Схід у загальній типології людських цивілізацій
- Середньовічний Схід як соціоісторичне поняття
- Хронологія афроазійського середньовіччя
- Географічні межі та культурно-господарське районування середньовічного Сходу

Традиційний Схід у загальній типології людських цивілізацій

Захід і Схід: протягом тисячоліть ці два поняття сприймаються майже як символи протилежності, скажімо, як вода і вогонь, світ і темрява, біле і чорне. Таке протиставлення Сходу і Заходу виникло ще за часів греко-перських воєн V ст. до н. е. Втім ще й досі не існує повної й вичерпної наукової дефініції відмінностей між ними. В усякому разі з цивілізаційних позицій ці поняття вже давно втратили «географічну чистоту» (для Європи Африка, як частина Сходу, скоріше південь, а Марокко — навіть південний захід). Проте на почуттєвому, ментальному рівні європейці завжди відчували свою протилежність Сходу як цивілізації, а існування такої багатогалузевої науки, як сходознавство, свідчить про визнання її існування і в академічних сферах. *Що ж таке Схід узагалі й середньовічний Схід зокрема?*

Початкове розходження двох ліній хліборобсько-скотарських суспільств, одна з яких орієнтувалася на іригаційне землеробство, тоді як інша — в екологічних зонах із достатнім обсягом атмосферних опадів не потребувала інтенсивного зрошення, спостерігається ще за доби неоліту в VII—VI тис. до н.е. Зазначимо, що перші цивілізації виникли саме в умовах широкомасштабного іригаційного землеробства в долинах великих рік (Ніл, Євфрат, Карун, Кархе, Інд, Хуан-

хе), де базою подальшого соціокультурного піднесення наприкінці неоліту стало якісне вдосконалення всієї системи виробництва та перерозподілу завдяки планомірному та послідовному розширенню іригаційних систем, що за умови створення міцної професійної адміністрації (яка поступово набувала форм ранньодержавного апарату) сприяло піднесенню загальної продуктивності харчового виробництва. Надалі, через посилення ролі регулятивної системи верхівка таких соціумів сконцентрувала у своїх руках суспільний додатковий продукт, чим забезпечила як власне престижне споживання, так і утримання навколо себе штату військових, ремісників, прислуги тощо.

З появою та поширенням у III тис. до н. е. металургії бронзи, спрямованої значною мірою на виготовлення нової зброї, високоорганізовані й добре забезпечені додатковим продуктом харчування перші державні утворення Давнього світу набули ще більшої економічної та воєнно-політичної ваги. Це уможливило для них територіальний експансіонізм (майже не підкріплений матеріальними потребами), а згодом спричинило утворення на їхній периферії (внаслідок своєрідного культуртрегерського впливу перших держав) цілої низки цивілізацій «другої хвилі» (Крито-Мікенська та Ахейська Греція, Хетти, Мітанні хурритів тощо), де іригація майже не практикувалася, проте завдяки чіткому розподілу праці у межах високоорганізованої за єгипетсько-месопотамським зразком палацової економіки був також досягнутий високий суспільно-економічний рівень розвитку. Зрозуміло, що для досягнення того обсягу додаткового продукту, який би забезпечив державотворення на неіригаційних землях, знадобилося значно більше часу, причому з освоєнням зернових культур ці держави «другої хвилі» приділили істотну увагу й іншим галузям господарства: скотарству, виноградарству, розробці корисних копалин, рибальству, міжнародній торгівлі. При цьому цивілізаційний вплив, культурно-матеріальний та військовий зразок багатих іригаційних сусідів виявився настільки вражаючим, що в соціально-політичному житті всі вони відтворювали уже існуючий шлях розвитку з упором на посилені авторитет храмів та сакралізацію царської влади.

На відміну від попереднього, землеробське населення переважної частини Європи доби міді—бронзи не могло

забезпечити собі вихід на рівень аграрного виробництва, достатній для виникнення ранньодержавних систем. За існуючих екологічних умов організація колективного виробництва була непотрібною, і навіть у період посиленої аридізації перехід до поливного рільництва не привів би до помітного зростання продуктивності виробництва як у субтропіках. А якщо врахувати, що відсутність потреби у чіткій міжобщинній спеціалізації доповнювалася специфічними ландшафтними умовами (включаючи брак ефективного транспортного сполучення для забезпечення надійних зв'язків з центрами формування перших держав), стає зрозумілим чому цивілізаційний вплив розвинених стратифікованих суспільств сюди не проникнув.

У такий спосіб уже на пізньопервісній, передцивілізаційній стадії соціокультурної еволюції землеробсько-скотарських суспільств викристалізувалися два основних шляхи розвитку: *східний* — пов'язаний з посиленням ролі централізованих ранньополітичних органів у системі виробництва і перерозподілу, і *західний* — де відповідні тенденції не набули значного поширення, а господарство ґрунтувалося на системі автономних, хоча й об'єднаних в общини, сімей.

Східний шлях визначався зростанням ефективності економіки за рахунок удосконалення її організації з регулятивно-господарською формою концентрації додаткового (а нерідко значною мірою і необхідного) продукту та його трансформацією у розвинені політичні інститути, науку, культуру, військові інституції, престижні цінності тощо. Колективізм виробництва та регулятивна система блокували й гальмували в цих соціумах приватизаційні тенденції і зумовили істотне одержавлення усіх аспектів суспільно-політичного та культурно-культового життя означених спільнот. З часом цей шлях завдяки високій мірі акумуляції енергетичних витрат, їхнього інформаційно-культурного забезпечення, накопичення вражаючих техніко-технологічних, адміністративно-політичних та символічно-будівельних здобутків спричинив вихід на рівень справжніх розвинених цивілізацій цілої серії соціумів «східного типу», представлених багатьма підтипами. Західний шлях розвитку до початку залізного віку виявився неспроможним забезпечити вихід суспільств, що його репрезентували, на цивілізаційний рі-

вень і почав виявляти свій цивілізаційний потенціал лише в I тис. до н. е. У Європі не було потреби в колективних формах виробництва й перерозподілу сільськогосподарської продукції у скільки-небудь значних масштабах, бо кожна родина могла автономно забезпечити себе необхідним мінімумом харчових продуктів, найпростіших виробів та знарядь праці, тому цей напрям суспільної еволюції визначався максимальною індивідуалізацією та прогресуючою приватизацією найрізноманітніших сфер життєдіяльності.

Отже зрозуміло, що час появи цивілізаційної дихотомії Схід—Захід треба шукати саме на Заході, бо східні цивілізації зародилися значно раніше і тривалий час існували, не маючи ніяких соціокультурних антиподів, і лише поява античного суспільства гальванізувала цей цивілізаційний розкол. І тут проблема дещо спрощується, бо зародження європейської цивілізації античного типу дослідники майже одностайно відносять до реформ Солона (VI ст. до н. е.). Саме тоді з'явилася соціальна структура, опорою якої стали: гіперболізоване панування приватної власності, громадянське суспільство (і сам інститут громадянства, на відміну від Сходу, де були лише піддані), ринковий характер економіки (з опорою на вільних громадян — приватних власників), законодавство, що враховувало не лише права, а й обов'язки громадянина тощо.

Схід не переживав такої соціальної мутації, і хоча ніколи не був монолітним (його цивілізаційна мозаїчність не підлягає сумніву), але бодай в одному він був однотипним. Традиційний Схід ніколи не знав панування приватної власності в господарстві (хоч приватна власність й існувала, втім вона ніколи не була тут основою економіки) й узагалі не знав поняття «громадянське суспільство». Якщо в центрі уваги у процесі розвитку європейської класичної цивілізації завжди був індивідуум, людина, її права та свободи, обов'язки і майно, життя і честь, то на Сході над усім вивищувалися інтереси колективу і держави як найбільшого відомого людству соціально організованого колективу, волю якого висловлював старший, начальник, вождь, намісник і, нарешті, правитель як верхівка соціальної піраміди.

Отже, *Схід як соціокультурне поняття охоплює собою цивілізації, основами яких виступали: абсолютний примат колективних, обцинних, кланових, державних інтересів над інди-*

відуальними, значне (а іноді й тотальне) одержавлення економічного життя та деспотичний тип влади, джерелом існування якої були не податки, що їх приватні власники сплачували державі для виконання нею суспільно необхідних функцій (захист кордонів, розробка законів, підтримка порядку в країні тощо), а рента державі як тотальному співвласнику всіх засобів виробництва в країні. Останнє кардинально відрізняло податкову систему Заходу від аналогічних поборів на Сході, де вони хоча й мали форму податків, а також частково використовувалися владою для виконання аналогічних суспільно необхідних функцій, але по суті залишалися державною власницькою рентою.

Все це породило також *якісні особливості соціально-майнової стратифікації у східних суспільствах*. На відміну від Заходу, де насамперед наявність власності та її обсяг у руках конкретного індивідуума визначали його соціальний статус у суспільстві, на Сході все було навпаки. Тут саме ступінь причетності до влади, насамперед, визначав суворо регламентований (хоча й у певних межах) обсяг доходів, які отримував індивід від засобів виробництва в країні. Лише співпричетність до станovo-владної структури (а точніше, місце в ній) визначала рівень добробуту людини, і ті, хто намагалися вийти за межі негласно (а іноді й гласно*) визначених для них споживацьких рамок, одразу ставилися владою на місце. *Кожен на Сході мав стільки, скільки йому належить, скільки призначено, скільки личить за ранжиром, а не скільки він заробив*. І хоча в межах різних неєвропейських цивілізацій в різні часи означена схема працювала по-різному, непохитність цього закону завжди брала врешті-решт гору, що влаштовувало як «верхи» (із зрозумілих причин), так і «низи»; для яких, по-перше, формально ніколи не закривався шлях до політичних (а значить і майнових) верхів, а по-друге, частка належних доходів мала не лише верхню, а й

* Прикладом законодавчого регулювання розподілу матеріальних благ за принципом: «кожному стільки, скільки йому личить за ранжиром», може слугувати наказ кашмірського правителя VIII ст. Лалітадітьї: «Необхідно слідкувати за тим, щоб у селян не було зерна більше, ніж потрібно на рік, і більше волів, ніж потребує обробка землі... Селяни не повинні купувати одиг, прикраси, вовнині покривала, їжу, коней, жінок, житло, які личать місту». Аналогічні законодавчі акти відомі в різні часи майже всім цивілізаціям традиційного Сходу.

нижню межу, нижче якої влада, номінально, не мала права опускати простих людей. Саме з цією метою східні володарі накопичували скарбниці, запаси продовольства й т. ін., щоб викинути все це на ринок або просто роздати підданим і тим самим підтримати узаконений традиціями споживацький статус-кво для підданих у важкі часи епідемій, воєн, стихійних лих тощо. Відхід від цього принципу загрожував правителю цілою низкою соціальних негараздів: від народних бунтів і заколотів — до втрати престолу й навіть життя.

Така система, звичайно, гальмувала розвиток людської особистості, її ініціативи та природних здібностей. І, зрештою, стала причиною глобального відставання східних цивілізацій від Заходу. Але так було не завжди, що приводить нас до іншої глобальної проблеми — що таке Схід середньовічний, що це за епоха в його розвитку?

Середньовічний Схід як соціоісторичне поняття

Тривалий час європейська історична наука одноставно іменувала всі середньовічні цивілізації феодальними. Концепція ця багато кого влаштувала, оскільки логіка її виглядала просто непохитною: якщо в Європі в

ті часи панував феодалізм, то чим Азія та Африка гірші? Схему накреслили ще до того, як дослідили сам предмет аналізу, бо лише відсутність достатньої кількості знань про реалії афро-азійського середньовіччя могла породити таку кричущу наукову нісенітницю. Та тільки-но стала на ноги європейська орієнталістика, тільки-но до рук істориків, філософів, історіософів, соціологів і політологів потрапив достатньо обширний фактичний матеріал про реальну історію неєвропейських суспільств, апіорі надумана концепція почала розсипатися на очах. Навіть штучні теорії про «специфіку феодалізації за межами Західної Європи» або про «східний феодалізм» не врятували теоретиків моноеволюціонізму усіх різновидів від краху їхніх ідеалів.

То був феодалізм на середньовічному Сході, чи його не було?

Ні, не було, причому це стосується і економіки, і політики.

Соціально-економічною основою феодального ладу вважається інститут спадкової феодальної земельної власності, тобто власності станової (землею можуть володіти виключно представники повноправного панівного стану) та умовної

(землю давали феодалу у спадкову власність за службу сюзеренові на засадах феодально-станової градації за принципом: «Васал мого васала — не мій васал»). На середньовічному Сході тотальним власником або співвласником усіх земель виступала держава, а в останньому варіанті співволодіння фундаментальних станових обмежень на спільне з державою володіння землею, як правило, не існувало. Що ж до станової градації, то уявити на Сході ситуацію, коли за нормальною функціонуючої держави повітовий намісник підпорядковується лише губернаторові і знати не хоче про накази імператора (шаха, хана, султана, халіфа, раджі, «Сина Неба» чи як би там його не називали), можна було тільки у кошмарному сні.

Якщо ж взяти як об'єкт аналізу політику, то від теорій «східного феодалізму» взагалі не залишиться каменя на камені. Візиткою класичного феодалізму в політиці завжди була феодальна політична роздробленість. На середньовічному Сході нормальним станом суспільства, політичним ладом, за якого всі потенції цивілізаційної структури східного типу виявлялися повною мірою, завжди залишалася централізована держава, що спиралася на повновладний цивільний або мілітаризований бюрократичний, жорстко командно-адміністративний апарат управління, а роздробленість (скільки б вона не тривала) завжди сприймалася тимчасовим відхиленням від норми, хворобливим, регресивним, кризовим станом соціального організму.

До цих аргументів можна додати й ще один: відсутність принципових системних відмінностей у внутрішній цивілізаційній структурі старосхідних та середньовічних східних суспільств, що змушувало прибічників монолінійного євроцентристського еволюціонізму завжди шукати надумані відмінності між ними (у вигляді так званих «елементів феодалізму на робовласницькому Сході» та «пережитків робовласництва в феодальних суспільствах Азії та Африки»).

Феодальний лад і східна цивілізація — абсолютно різні типи людського суспільства, причому типи фундаментально протилежні, несхожі, несумісні. Вони майже позбавлені соціально-економічних або державно-політичних потенцій для злиття, тож використання в науковому обігу словосполучення «Феодальний Схід» є абсолютним архаїзмом. І хоча дискусії довкола «східного феодалізму» тривали не одне десятиліття, з кінця 1980-х років згадки про «феодальний Схід» почали поступово зникати зі сторінок наукових праць, що засвід-

чило простий факт: з жалем Європа змушена була визнати, що її шлях суспільної еволюції не є єдиним (тим більше, єдино правильним) в історії людства.

Оцінка орієнтологами історичного процесу на Сході впродовж останніх років зазнала суттєвих змін. Вона, можна сказати, звільнилася від ідеологічних пут і спирається відтепер на життєві реалії, відкидаючи надумані соціологічні схеми, куди штучно намагалися втиснути багатогранний фактологічний матеріал. І хоча єдиної концепції історичного розвитку середньовічного Сходу у світовому сходознавстві як і раніше не існує, проте визначальною стала відмова від трактування традиційних афро-азійських суспільств як «феодалних».

Отже поступово викристалізувалася нагальна потреба в принципово новому осмисленні сутності середньовіччя як своєрідного етапу в історії людства з урахуванням поліцивілізаційної, дискретної сутності суспільної еволюції та історико-географічної картини людства. Проблема полягає в тому, що на відміну від Заходу, розвиток якого мав, певною мірою, циклічний характер (від античності, через феодалізм, до капіталізму, в рамках якого повністю відродилися й далі розвивалися згадані вище фундаментальні основи греко-римського суспільства, частково деформовані в середньовічній Європі натуралізацією господарського життя, існуванням станово-васальної градації та феодальної власності на землю і пов'язаною з ними політичною роздробленістю, які в комплексі дещо потіснили на тогочасному Заході принципи громадянського суспільства, закони ринкової економіки та вільного індивідуалізованого підприємництва), розвиток традиційного Сходу позначався скоріше лінійним характером, без кардинальних зламів існуючих соціальних структур. Не дивно, що останнім часом дехто з науковців навіть пропонує взагалі відмовитися від поділу східної історії на стародавню і середньовічну, замінивши її поняттям «традиційний Схід». Проте історія традиційного Сходу надто тривала, щоб залишити її без будь-якої періодизації. Крім того, Схід також розвивався (хоча й не так, як Європа), тому ніяк не можна вмістити в один хронологічно-цивілізаційний етап розвитку ранні держави Шумеру та Аккаду і Арабський халіфат, Китай епохи Чжоу і епохи Мін, Індію буддійських часів і часів «індуїстської революції»...

Визначаючи стадіальну відмінність епохи середньовіччя на Сході від часів стародавності можна виділити чотири якісні принципові ознаки, що кардинально відрізняють суспільства стародавнього Сходу від доби афро-азійського середньовіччя:

1) Зазнала якісних змін етнічна карта Афро-Азійського регіону.

Місце вавилонян, єгиптян, хеттів, урартів давніх персів і парфян зайняли на Близькому Сході араби, перси (спочатку зороастрійці, а потім шиїти) і тюрки; інші тюркські народи разом із монголами змінили у Великому Степу хуннів і сяньбійців; іраномовний Согд став Туркестаном; бантумовні негроїди заволоділи землями Центральної та Південної Африки (витіснюючи пігмеїв у зелене пекло вологих екваторіальних лісів, а представників койсанської раси (бушменів і готтентотів) — у безводні пустелі півдня); місце давніх ханьців заступив строкатий суперетнос середньовічних китайців і т. ін., причому середньовічні китайці, тюрки, монголи, японці, середньовічні індуси або середньовічні перси відрізнялися від давніх китайців, гуннів, сяньбійців, «народу ва», давніх індійців, еллінізованих парфян або ахемідських персів не менше, ніж українці від давніх русичів, італійці від римлян чи французи від галлів і франків.

Між іншим, і в Європі місце римлян, давніх греків, македонян, іберів, іллірійців, галлів, даків, фракійців зайняли італійці, візантійці, англійці, шотландці, іспанці та ін.

2) Якісно зросли географічні масштаби цивілізаційного ареалу (і не лише на Сході).

Повнокровні державно-політичні й соціально-економічні структури як східного, так і західного типів з'явилися у слов'ян і германців, в Японії та Великому Степу (де на зміну родоплемінним вождівствам типу «імперії гуннів» прийшла специфічна кочова, проте досить розвинена державна система — *арда*), в Індонезії, Індокитаї, на Шрі-Ланці, Тибеті, Мадагаскарі, майже по всій «Чорній Африці» — а отже місце напівізольованих обмежених цивілізаційних анклавів (притаманних стародавності) заступив суцільний афро-євразійський цивілізаційний ареал. Саме з часів середньовіччя історія людства перестала бути історією окремих, відособлених людських спільнот, а перетворилася на міжконтинентальну історію великої поліцивілізаційної спільноти.

3) Місце етнічних культур, котрі панували в суспільствах давнини, заступили за доби середньовіччя транснаціональні, прозелітичні, а врешті-решт і світові релігії. Вони стали віддзеркаленням глибинних соціальних змін, що їх зазнав афро-євразійський регіон у середні віки (див. ознаку № 2).

Християнство з Близького Сходу поширилося на більшу частину Європи і значні терени Азії та Африки; буддизм із Індії поширився на Тибет, Шрі-Ланку, Східну й Південно-Східну Азію; мітраїзм із Середньої Азії прийшов на Тибет (*бон*) і до монголів («чорна віра»); конфуціанство охопило (окрім Китаю) Корею, Японію та В'єтнам; іслам розійшовся з Аравії по всьому Близькому Сходу й далеко за його межі; навіть індуїзм прийшов із Індії в Індокитаї та Індонезію

4) Ознака, яку можна назвати визначальною для епохи середньовіччя взагалі: *середні віки* — це період абсолютного культурного, економічного й технологічного переважання Сходу над Західною Європою, котра за часів феодалізму залишалася бідною напівкультурною окраїною, відсталою периферією «цивілізованого людства» тієї епохи. Східна колективістська цивілізаційна структура виявилася на тому етапі суспільного розвитку значно продуктивнішою, ніж індивідуалізована західна модель. Середньовічний Схід розвивався значно динамічніше, ніж тогочасна Європа, і це принципово відрізняло добу середньовіччя як від часів давнини (періоду відносної культурно-цивілізаційної рівноваги античної Європи і стародавніх суспільств Сходу) так і від нового часу (періоду економічної, технологічної, воєнної переваги Заходу над Сходом).

Варто згадати, що Сходу належить першість у паперовиробництві та книгодрукуванні, використанні магнітного компасу, виробництві чорних металів (і сталі насамперед), виготовленні пороху й вогнепальної зброї... Першість східних медиків, географів, філософів, математиків, астрономів і хіміків визнавали й середньовічні європейці. Щодо матеріального добробуту, то навіть за часів Великих географічних відкриттів європейські пришельці виглядали в багатих країнах Сходу як убогі й злиденні бродяги, а Хрестові походи східні джерела описують виключно як навалу диких і безкультурних варварів на цивілізований світ. Навіть у військовій справі, тобто занятті, яким європейські рицарі займалися з ранку до вечора і на яку Захід витрачав у середні віки мало не всі свої державні доходи, перевага Сходу залишалася незаперечною. Згадаймо про загальні підсумки Хрестових походів, середньовічних арабських, монгольських чи турецько-османських завоювань або про швидке «осхіднення» за доби середньовіччя багатьох земель, котрі ще на схилі давнини вважалися складовою Античного світу. Уже на світанку середньовіччя зусиллями персів-зороастрійців були ліквідовані рештки елліністичного «західництва» на Близькому Сході, впаля унаслідок внутрішніх ускладнень та зовнішнього тиску напівелліністична імперія кушан. Навіть Римська імперія з часів Діоклетіана (284—305) завдяки своїй розгалуженій надцентралізованій бюрократії нагадувала скоріше східну деспотію, аніж осередок античності, а в подальшому реалії Візантійської імперії виявилися настільки далекими від європейського західництва, що нині дослідники багатьох країн схильні розглядати історію Візантії у контексті історії класичного Сходу.

Отож слід визнати, що хоча в останні три століття генеральним, найпрогресивнішим і єдиною перспективним вважається індивідуалістичний західний шлях розвитку, але так було не завжди, і чимало століть епохи середньовіччя минуло під знаком тотального домінування саме східної моделі цивілізаційної структури над західною.

Таких процесів стародавній світ не знав, що дає нам підстави охарактеризувати *середньовічну історію Афро-Азійського регіону як якісно новий етап його цивілізаційного розвитку, як*

епоху, коли всі структури традиційних східних суспільств досягли апогею у своєму розвитку, але, вичерпавши себе, прийшли з часом до логічного занепаду і кризи, чим у подальшому скористався Захід, який завдяки колоніалізму спробував перебудувати Схід на свій зразок. Що з цього вийшло — досліджують інші дисципліни («Нова історія країн Азії та Африки», а також «Історія сучасного Сходу»). Однак у контексті означеної проблематики постає наступне питання: коли почалася і коли завершилася епоха середньовіччя на Сході?

Хронологія афро-азійського середньовіччя

Проблема визнаних хронологічних рамок середньовічної епохи для країн Сходу неодноразово викликала наукові диспути, причому стосувалися вони як нижньої, так і верхньої межі означеного соціоісторичного феномену.

Що вважати початком середньовіччя для Сходу?

Історики-євроцентристи (включаючи прихильників формаційної теорії розвитку людства та еволюціонізму в усіх його варіаціях) майже однотайно обстоювали думку, що кінець давнини і початок середньовіччя в історії всього людства припадає на 476 р. н. е., коли на далекому заході Євразії зазнала краху антична цивілізація з її громадянським суспільством, товарним рабством і досконалим римським правом, а на її уламках почала формуватися сучасна етнополітична карта Європи. Але Західна Європа — це ще не все людство, і довести, що з падінням Західної Римської імперії розпочалася нова епоха в розвитку Китаю, Індії, Ірану чи багатьох інших східних народів, так ніхто й не зумів. Отож у *загальнолюдських масштабах фазовий перехід від давнини до середньовіччя охоплює значно ширші хронологічні межі III—V ст. н. е.*

Це були часи, коли суспільства Сходу (і не тільки Сходу) пережили величезну кількість якісних соціокультурних змін. Із Близького Сходу зусиллями персів-зороастрійців, очолюваних Сасанідами, було витіснено залишки «європейських вільностей» (еллінізм), над якими взяли гору традиції східного деспотизму. У Східній Європі почалася консолідація східнослов'янських племен (у V ст. Київ, Щек, Хорив та сестра їхня Либідь заснували Київ). На півдні Азії (в Індії) занепадав як ідеологія та система цінностей буддизм, і на його руїнах вирівнала «індуїстська революція». На Далекому Сході з урагану

етнічних зіткнень, у якому загинуло 27 народів (у тому числі давні китайці та хунни), народжувався середньовічний Китай, а далі на схід міцніли новостворені корейські царства. Уперше в державотворчі процеси включилися слов'яни, германці, «Чорна Африка», Індокитай, Малайський архіпелаг, Японія, які перестали бути «дикою» периферією цивілізованого світу. Водночас у великому євразійському Степу в кочовиків на зміну родоплеменній протодержавності прийшла орда — своєрідна, але повнокровна державна система.

Навіть у Доколумбовій Америці протягом означених століть на зміну загиблим найдавнішим цивілізаціям (ольмекам і Чавіну) прийшли цивілізації «нової хвилі»: майя, Теотіуакан, Паракас, Наска, Мочіка тощо.

Ще більше дискусій викликає проблема ідентифікації верхньої межі середньовіччя на Сході.

Західні дослідники вважають, що епоха середньовіччя завершилася в Європі наприкінці XV ст., прив'язуючи це до епохи Великих географічних відкриттів, західноєвропейського Ренесансу та зумовленого ними початку буржуазно-капіталістичної трансформації Заходу. Це не викликає принципових заперечень, однак, як ми вже переконалися, при дослідженні історії традиційного Сходу доктрина євроцентризму є малопродуктивною, оскільки на Афро-Азійській регіон великі європейські зрушення XV — XVI ст. майже не вплинули. Один із фундаторів класичного марксизму Ф. Енгельс обстоював думку, що кінцем середньовіччя слід вважати взяття турками Константинополя (1453), не наводячи при цьому якихось серйозних аргументів. Ще однією відомою видається марксистська концепція, згідно з якою кінець середньовічної епохи на Сході датується початком... Англійської буржуазної революції (40-і роки XVII ст.), яка не лише на Азію та Африку, а й на розвиток Європи не дуже вплинула.

Інша група науковців пропонує вважати кінцем середньовічної епохи на Сході середину XIX ст., коли система колоніалізму, озброєна дешевими товарами капіталістичної машинної індустрії, здійснила кардинальну трансформацію традиційної внутрішньої структури Сходу, пристосувавши її до нових реалій капіталістичного світового ринку (в якому афро-азійським народам відводилося місце сировинного придатку індустріальної Європи). Але й ця, на перший погляд, аргументована й приваблива концепція, знову ж таки, базується на європейських реаліях: промисловій революції в Європі та її наслідках для Сходу.

Якщо ж обґрунтовувати концептуальні дослідження цивілізаційними зрушеннями саме східних суспільств, то лише кінець XVII — початок XVIII ст. не поступаються за масштабами перетворень на Сході III—V ст., і тому можуть хронологічно відповідати вимогам фазового переходу від середньовіччя до Нового часу в Афро-Азійському регіоні. Саме тоді втратили свою колишню ефективність традиційні східні цивілізаційні структури, які перестали відповідати рівневі й

тенденціям розвитку світової економіки, науки, технологій, військової справи тощо, внаслідок чого розпочалася масштабна внутрішня криза традиційних східних суспільств, базованих на гіпертрофованій ролі держави в економічному та соціальному житті й відсутності громадянського суспільства та пов'язаних із ним прав і свобод. Саме на рубежі XVII — XVIII ст. у смугу глибокої кризи вступили Туреччина, Іран, країни Судану, зазнали краху деспотичні імперії: «Великих Моголів» у Індії, південноафриканська Мономотапа, індонезійський Матарам, зазнала краху система ординської державності у номадів, втратили свою державність монголи й китайці (їх завоювали значно відсталіші маньчжури), народи Конго, Шрі-Ланки й Малакки (поневолені європейськими колонізаторами), а Японія, Корея, Таїланд та Ефіопія для збереження своїх традиційних порядків самоізолювалися від зовнішнього світу. Тоді ж масові колоніальні експансії розпочала на Сході Європа (африканське узбережжя Атлантики та Індійського океану, Індія, Шрі-Ланка, Індонезія, Малакка, Тайвань тощо). Все це свідчило про те, що на тому етапі розвитку людства традиційна східна цивілізаційна структура вичерпала свої можливості, і саме її агонію можна вважати кінцем середньовіччя на Сході.

Отже, курс історії країн Азії та Африки середніх віків висвітлює історію формування та еволюції традиційних середньовічних цивілізацій Сходу від III ст. до кінця XVII ст. Для Афро-Азійського регіону це була епоха, коли традиційні структури саме східних суспільств найкраще відповідали «вимогам часу», а тому досягли апогею у своєму розвитку, проте, вичерпавши себе, прийшли до логічного занепаду й кризи, що дало змогу оновленому Заходу поступово компенсувати й надолужити своє колишнє відставання у формуванні визначальних цивілізаційних інститутів.

Географічні межі та культурно-господарське районування середньовічного Сходу

Розгляд принципів розбіжностей між Заходом і Сходом викликає спокусу сприймати останній як щось монолітне та моноцивілізаційне. Проте, на відміну від західного типу цивілізації, Схід ніколи не був єдиною культурно-господарською спільнотою, а його фундаментальна несхожість із Заходом не повинна затушовувати мозаїчність східної структури, що мала кілька модифікацій. З іншого боку,

строкатість Сходу не мала нічого спільного з еклектичною мішаниною. В епоху середньовіччя на безкраїх просторах Африки та Азії виділяються шість культурно-господарських суперцивілізацій, кожна з яких за масштабами, ментальними та ціннісними орієнтирами, етнокультурними та соціально-економічними особливостями створює певну цивілізаційну спільноту.

1) Далекий Схід (Китай, Корея, Японія, певною мірою В'єтнам) — спільнота, яку умовно називають суперцивілізацією китайсько-конфуціанського типу.

2) Великий Степ — велетенська спільнота євразійських кочових культур, типологічно близьким до якої за основними соціокультурними параметрами був за доби середньовіччя Тибет.

3) Близький Схід (Західна й Середня Азія та Північна Африка) — суперцивілізаційна спільнота, культурно-стрижневим фундаментом якої став за часів середньовіччя арабсько-турецький ісламський світ.

4) Південна Азія (Індія, Шрі-Ланка) — суперцивілізація буддійсько-індуїстського типу.

5) Південно-Східна Азія (Індокитай, Малакка, Малайський (Індонезійський) архіпелаг, Філіппіни) — синкретична спільнота змішаного походження, що виникла внаслідок культурно-цивілізаційного зіткнення буддійсько-індуїстської та китайсько-конфуціанської суперцивілізацій, ускладнена в епоху середньовіччя вторгненням ісламу.

6) «Чорна Африка» (Судан, Ефіопія, Екваторіальна та Південна Африка, до яких географічно примикає Мадагаскар) — надзвичайно строкатий полікультурний ареал цивілізаційних вогнищ, окремі елементи якого настільки кардинально відрізнялися один від одного, що деякі з них уже за часів середньовіччя почали інкорпоруватися до складу інших соціокультурних світів: Ісламського (Судан, океанічне узбережжя Східної Африки), Східнохристиянського (Ефіопія) або Західнохристиянського (атлантичне узбережжя Західної Африки). Визначальною рисою цієї спільноти було загальне тотальне культурно-господарське відставання у розвитку від інших регіонів як Сходу, так і Заходу.

Розділ I

Далекий Схід

ти, спираючись на саме лише насильство, — завжди марна справа.

Вихід підказали спритні ідеологи, які винайшли концепцію «Мандату Неба», згідно з якою Небо вручає мандат на правління добродесному володареві, забираючи його у недоброчесного, чим виправдовувалася узурпація влади чжоусцями. Однак спроба завойовників впровадити у соціально-політичне життя Китаю сегрегаційну систему спадкових рангів не увінчалася успіхом. Така структура зміцнювала ізоляцію та самодостатність общини, але розмивала загальнодержавну єдність, без якої немислимою ставала координація роботи життєво необхідної централізованої та розгалуженої іригації. До того ж, завойовували долину р. Хуанхе, чжоусці швидко переконалися, що достатньої кількості управлінських кадрів у них немає, а отже виникла необхідність інкорпорації до владних структур адміністраторів-професіоналів попереднього режиму. А це, своєю чергою, поставило перед останніми нелегку проблему вибору: йти чи не йти на службу й співпрацю із завойовниками...

Таким був комплекс колізій, з якого випливали початкові інтенції та глибинні підвалини традиційної далекосхідної суперцивілізації.

Зрозуміло, що прийнявши офіційне трактування зміни династії як наслідок зміни «Мандату Неба», багато хто з представників соціально активних верств населення пішов на компроміс із переможцями. У цьому середовищі зародилися прообрази соціально-етичних доктрин, зорієнтованих на розв'язання проблеми взаємодії держави (в особі її правителя та представників останнього на місцях), прошарку службовців-адміністраторів середньої ланки і простого народу — проблеми, яка до того ж поглиблювалася двоїтим становищем самого чиновництва, котре перебувало на службі у завойовників, але відчувало свій кривий зв'язок з підкореними масами. На такому ґрунті вирости утопічні концепції (найвідоміша з них — конфуціанство) про можливість побудови такої суспільної системи, в межах якої пануватиме гармонія між тими, хто керує, і тими, ким керують, а кожна людина відповідно до своїх здібностей (а не походження) виконуватиме належні суспільно корисні функції. З особливою силою ця тенденція почала проявлятися з розпадом загальнокитайської військово-ієрархічної держави Раннього Чжоу, коли в межах компактних царств і князівств різночинні за походженням професійні службовці (*шеньши*) почали інтенсивно витискувати із владних структур родову аристократію чжоуського походження. Так була закладена основа притаманної китайсько-конфуціанському світові суспільно-політичної системи з виразною державно-бюрократичною

Типологічна різноманітність поліцивілізаційної ойкумени традиційного Сходу почала формуватися ще у стародавню епоху, коли закладалися основні фундаментальні відмінності в параметрах розвитку провідних етнокультурних світів Афро-Азійського регіону. Оскільки протягом тисячоліть саме Китай являв собою хрестоматійне «цивілізаційне обличчя» Далекого Сходу (з якого у різних модифікаціях брали приклад усі його найближчі сусіди — Корея, Японія та В'єтнам), то не дивно, що саме китайські реалії в конфуціанському тлумаченні розглядаються як визначальні при політико-географічному районуванні Східної Азії.

Початкові типологічні підвалини китайської цивілізації (а отже й усієї далекосхідної спільноти) визначалися взаємодією двох основних етнокультурних блоків: завойованих нащадків умовно автохтонної Шан-Іньської цивілізації, пов'язаних з давніми місцевими традиціями, — та варварів-чжоусців, що панували над ними після 1127 р. до н. е. Проте після перемоги чжоусцям одразу ж довелося налагоджувати управління населенням, що звикло жити під контролем розгалуженої та дійової адміністрації. До того ж природно-географічні умови Китаю, а саме: потреба й наявність у країні єдиної і на той час уже досить централізованої, розгалуженої іригаційної системи (без якої норовиста р. Хуанхе швидко виходила з-під контролю і, змітаючи поля та людей повеннями, залишала тих, що вижили, помирати з голоду), не давали можливості мешканцям «Піднебесної» надовго залишати свою землю без міцної централізованої влади. Єдиною проблемою було те, що попередня династія мала своєю опорою ще й сакральний авторитет, у той час як завойовники-чжоусці, як варвари-іноземці, не мали ніяких легітимних чи релігійних прав на панування, а володарюва-

сутністю, коли станові відмінності між людьми мали другорядне значення, а соціальна мобільність була відносно високою (порівняно з іншими східними спільнотами). Але за будь-яких умов державне домінування над усіма сферами життя в китайсько-конфуціанському світі було непорушним, хоча відносно широкі можливості соціального просування сприяли ефективному самопорядкуванню означеної системи в разі протидії іноземній агресії (чи пануванню) або необхідності насильницької ліквідації власних занадто тиранічних режимів і заміни їх такими, що принаймні на початку свого правління більше рахувалися б із народними потребами.

Щоправда, був ще даосизм, якому притаманні іронічне, навіть неприховано негативне ставлення до державної служби, зневіра у можливість побудови «справедливого суспільства», ідеал схимника-самітника, що живе віч-на-віч з природою та оволодіває її таємничими силами. Це розкриває зв'язок даної доктрини з середовищем, котре складало пасивну опозицію державній бюрократії «колабораціоністів» й орієнтувалося на ідеалізацію патріархальних традицій в їхніх емпірично-умоглядних формах. Проте ідеал буття розумівся даосами поза межами одержавленого суспільства, через єднання зі світовим Дао на тлі природи шляхом *увей* («недіяння»), що залишило даосизм на узбіччі конструктивних процесів розбудови владних інституцій, не давало йому можливості створити бодай одну життєздатну цивілізаційну систему.

Ідеальна відповідність конфуціансько-бюрократичної державності природним умовам Східної Азії та культурно-історичний імпульс попередніх століть виявили свою життєздатність і в середні віки, оскільки фундаментальні основи цієї культурно-історичної спільноти настільки вкоренилися в місцеву суспільну структуру, що ніякі сили небесні вже не могли їх звідти витравити. Більше того, навіть суттєве географічне розширення далекосхідної цивілізаційної структури китайсько-конфуціанського різновиду на долину р. Янцзи, Корею, В'єтнам, меншою мірою на Японію, за всіх відмінностей історичних умов і подальшої історії цих країн, супроводжувалося збереженням абсолютної більшості фундаментальних основ традиційної цивілізації далекосхідного типу в усіх охоплених нею за добу середньовіччя областях. Це дає можливість об'єднати вивчення середньовічної історії народів Китаю, Кореї, В'єтнаму та Японії в рамках одного розділу, розглядаючи в комплексі перипетії їхнього політико-економічного, релігійно-культурного та етнодемографічного розвитку часів середньовіччя.

• Природно-кліматичні умови • Середньовічний китайський етнос • Китай на початку середньовіччя. Троєцарство • Імперія Цзінь. Виникнення державної надільної системи • Китай в епоху «південних династій» і «варварських» держав • Імперія Суй • Імперія Тан • Імперія Сун • Китай під владою монголів • Імперія Мін • Маньчжурське завоювання Китаю та його наслідки

Природно-кліматичні умови

Китай — основна країна Східної Азії, її форпост, серцевина й, протягом тисячоліть, «цивілізаційне обличчя» Далекого Сходу, яке в різних модифікаціях брали за зразок майже всі його середньовічні сусіди. Незважаючи на те, що кордони Китаю протягом III — XVII ст. досить динамічно мінялись, *колиською та провідним осередком середньовічної китайської цивілізації залишалась «Чжун Го» («Середина держава») або «Центральна рівнина» — великі алювіальні долини двох гігантських річок — Хуанхе і Янцзи.* Це була та екологічна ніша, в межах якої і за рахунок якої існував середньовічний китайський етнос, на відміну від інших територій, що в різні часи входили до складу китайських імперій, але залишались лише завойованим, а тому тимчасовим і чужорідним елементом у структурі китайської цивілізації.

Хуанхе («Жовта річка») — одна з найбільших річок не лише Китаю — за довжиною (5,5 тис. км) і площею басейну (75,5 тис. км²) вона посідає п'яте місце у світі. Хуанхе надзвичайно вузька (місцями до 50 — 70 метрів), але швидка течія робить її серйозною перешкодою для форсування. Проте сумну славу «Жовтій річці» здобула інша її особливість: береги Хуанхе містять переважно м'які ґрунти бурого кольору. Тому у воді постійно присутні пісок та мул, які під час паводка становлять до 46% водопотоку. В результаті, у пониззі Хуанхе її дно постійно замулювалося, і в середні віки, як і в давнину, річка неодноразово міняла русло, що кожного разу супроводжувалося природними катаклізмами з

десятками, сотнями тисяч, а іноді й мільйонами жертв. Не рятувала навіть сезонна прогнозованість означених процесів: узимку вода в Хуанхе завжди спадала, а влітку, коли починав танути сніг у горах, де були витoki «Жовтої ріки», завжди піднімалася.

Китайці боролися (й борються досі) з цим лихом, будуючи дамби і грєблі, але це призводило до того, що вже починаючи з Каїфину дно Хуанхе внаслідок намивання піднімалося на кілька метрів вище оточуючої місцевості, і це «висіння» у залізних лапах дамб урешті-решт знову проривалося ще катастрофічнішою повінню. Тому загроза повені залишалася постійним «головним боєм» навколишнього населення.

Блакитна Янцзи («Блакитна річка») — повна протилежність брудним потокам Хуанхе. Ця грандіозна водна артерія (до 5 км завширшки) — найбільша в Азії і четверта в світі за об'ємом стоку. З часом вона стала не менш важливою для середньовічного Китаю річковою магістраллю (і як транспортний шлях, і як джерело води для зрошування). Проте до початку н. е. Янцзи не входила в обрій китайської цивілізації, і лише на світанку середньовіччя, внаслідок переважно політичних чвар у Північному Китаї, «ханьці» почали освоювати її долину. Цей процес продовжувався протягом усього середньовіччя.

Інші річки — Хуайхе, Чжуцзян, Хайхе, Ляохе — теж відігравали певну роль у природно-господарській системі традиційного Китаю, а після завершення будівництва Великого каналу (VII ст.) були об'єднані разом з двома ріками-келосами у спільну водну транспортно-іригаційну систему, яка працювала відтепер як єдиний гідромеханізм.

Ґрунти в Китаї не дуже родючі, але за умови чіткого сезонного поливу (мусонними дощами), щедрого сонця; досконалої іригації, тисячолітньої землеробської культури (добрива, сівообмін, постійна прополка бур'янів, осінні випалювання стерні тощо) дають непогані врожаї. Клімат теплий, субтропічний з переходом в екваторіальний на південь від Янцзи, мусонний: із сухою та холодною зимою (коли мусони дмуть з континенту) і вологим та жарким літом (коли мусони дмуть з моря).

Відповідно до клімату в Китаї сформувався рослинний і тваринний світ. Долини річок колись були вкриті вічнозеленими субтропічними, тропічними і субекваторіальними лісами, де жило безліч мавп, крокодилів, тигрів, левів, слонів, змій, птахів, панд, леопардів, інших екзотичних тварин. Але ще в давнину в районі Хуанхе, а протягом середньовіччя і навколо Янцзи їх змінив майже повністю антропогенний ландшафт із оброблених полів, міст,

садів, парків і гідросистем, в яких дикими залишилися хіба що риби (теж не всі, бо саме з Далекого Сходу пішла традиція розводити у ставках та акваріумах одомашнених «золотих рибок»). Решта тварин «негосподарчого призначення» була зведена майже нанівесь знищенням їхніх природних ландшафтів і залишилась або в зоопарках імператора та знаті, або ще в не вирубаних до кінця лісах Півдня.

Відносно багатим був Китай на корисні копалини (нефрит Куньлуню, гранітні родовища Цинхаю, поклади вугілля Центральної рівнини тощо), але враховуючи постійно високу густоту населення обсяг корисних копалин країни ніяк не назвеш задовільним.

Середньовічний китайський етнос

Середньовічні китайці (самоназва хань) вважали себе єдиним етносом, але в антропологічному плані були неоднорідними. Це було наслідком бурхливої історії середньовічного Китаю, його інтенсивних контактів з тюрко-монгольськими і тунгусо-маньчжурськими народами на півночі; тибето-тангутами і согдійцями на заході; тайцями (мань), малайцями (юе), бірманцями (лоло) та в'єтами на півдні. В результаті, серед північних китайців більшість становили представники тихоокеанської гілки великої монголоїдної раси, а серед південних — переважали елементи південноазійської гілки тої ж самої раси.

Так само не було єдиної китайської мови, хоча офіційно наддіалектна мова (середньокитайська) існувала і науковці відносять її до сіно-тибетської мовної сім'ї (разом з мовами тибетців, тангутів, бірманців і бутанців).

Мова ця — складові, ізолююча (слова не змінюються, тобто не мають граматичних форм), відрізняється музичним наголосом (4 тони) та жорстко фіксованим граматично значимим порядком слів. Письмо — ієрогліфічне, де кожен знак-ієрогліф відповідає певному тонованому в чотирьох реєстрах складу. Але процеси, що розмили китайську антропологічну єдність, породили безліч місцевих діалектів, які поділяються на надзвичайно різні фонетично південну і північну групи.

Етнічну єдність середньовічних китайців забезпечували, по-перше, ієрогліфічна писемність; по-друге, давньолітературна мова веньянь (не плутати з наддіалектною офіційною середньовічною усною мовою), що склалася в середині I тис. до н. е., але вже в середині I тис. н. е. стала незрозумілою на слух (що не завадило їй до початку XX ст. використовуватись як єдино правильна літературна мова); і, по-третє (що найважливіше), — особливості психологічного складу, менталь-

ність середньовічних ханьців. Мешканці тогочасного Китаю вважали свою країну «Серединною державою» («Чжун Го»), центральною і єдиною цивілізацією Всесвіту, «Піднебесної» («Тянь Ся»), а себе — єдиним культурним народом на Землі. Всі інші народи вважалися «варварами». Останні поділялися на «заспокоєних» (поневолені імперією) і «тимчасово бунтуючих» — тих, хто не визнавав світового панування китайського «Сина Неба» (тяньцизи) — «імператора», причому до другого типу відносили персів, арабів, індійців, японців, а з розширенням географічних знань у Китаї — африканців і європейців.

Іноді на ці землі навіть призначалися губернатори, які за це отримували платню, мали певний штат чиновників, але, звичайно, ніякого відношення не мали до, приміром, «губернії Персія» (Боси). Усі дари, з якими приїздили до Китаю іноземні посли чи купці, розцінювались офіційною пропагандою як данина. Лише свій спосіб життя китайці вважали єдино культурним, а всі інші — «варварськими».

Основу соціальної організації середньовічних китайців складала велика патріархальна родина (цзунцзу) — група споріднених сімей, що мали спільного предка по чоловічій лінії, певну господарську єдність і єдине прізвище, яке у китайців завжди стоїть на першому місці — за ним іде особисте ім'я.

Для тогочасних китайців було характерним міняти особисте ім'я людини протягом життя: в дитинстві всім давалося «молочне ім'я» (жумін), після повноліття — основне (мін), нарешті, після певної важливої події в житті, як правило, ще й друге ім'я — цзи.

Сімейний статус середньовічної китайки був, як правило, дуже низьким, бо «відсутність таланту у жінці — синонім її добродетності». Щоправда, Китай бачив жінок при владі, і навіть у статусі імператора, але це сприймалося скоріше як відхилення від норми... Гаремна полігінія була поширена в середньовічному Китаї не менше, ніж у стародавньому, а кількість жінок і наложниць залежала лише від особистої волі та соціального статусу (а отже, й фінансових можливостей) чоловіка. Найбільші гареми (до кількох тисяч наложниць) тримали тяньцизи.

Одружувались рано, причому, як правило, вирішували цю проблему батьки шляхом заручин. Нормальним вважалося, коли нареченому виповнювалося 15 років, а нареченій — 14. Якщо ж хлопцю чи дівчині виповнювалося 17 і вони не мали «суженого», вважалося, що потрібно негайно шукати йому

(чи їй) пару, бо їхній час уже минув. Народжуваність завжди була високою, але й смертність сягала жахливих розмірів.

Крім того, бурхлива історія часто-густо руйнувала сім'ї і плодила сиріт, тому по всьому середньовічному Китаю, у тому числі в столицях, поширилася мережа дитячих будинків для покинутих дітей та сиріт.

Висока народжуваність давала можливість швидко компенсувати наслідки воєн, епідемій та стихійних лих, але й призводила водночас до надмірної експлуатації природних ресурсів країни. В Китаї, як ніде на середньовічному Сході, відчувався тиск людини на природу, що врешті-решт спричинило на початку II тис. н. е. другу екологічну кризу в історії «Піднебесної».

Основою економіки в епоху середньовіччя, як і в давнину, залишалося сільське господарство, переважно — орне (основною тягловою силою були буйволи) землеробство. Спочатку пануючими культурами були пшениця, просо і гаолян, але після господарського освоєння долини р. Янцзи з її теплим кліматом і достатком води з середини I тис. н. е. там почали масово вирощувати рис, який з тих часів став для китайців основним продуктом харчування. У водах каналів та прямо на заливних рисових полях розводили рибу, яка теж активно споживалася. Саме успіхи рисівництва та пов'язаної з ним ґрядкової системи рільництва остаточно сформували визначальні риси китайського національного характеру — терплячість, працьовитість, скрупульозність до дрібниць у роботі, практицизм і критичне ставлення до будь-яких новацій.

З технічних культур вирощували переважно тугові дерева, коноплі й чайні куші (завезені з Індії у VIII—IX ст.), з часом — бавовник. Досить поширеним у Китаї було садівництво й городництво. На півночі вирощували яблука, абрикоси, персики, хурму, сливу, на півдні — цитрусові, корицю, гранати, банани, ананаси, динне дерево мугуа, лічжи. З городніх культур — огірки, цибулю-порей, часник, боби тощо. Гордістю традиційних китайських технологій вважалися розведення тутового шовкопряду (дивовижної комахи, з коконів якої отримували знаменитий китайський шовк) та вирощування лакових дерев (із соку яких після специфічного виварювання отримували лак і клей). У приморських районах поширеним було перлинництво.

Справжню революцію на світанку середньовіччя пережила китайська система харчування. Окрім уже згаданого рису, ширше стали вживати рибу,

овочі та м'ясо (биків, свиней, кіз, баранів, птиці, а для соціальних низів — собак та віслюків). Причому, на відміну від сучасної китайської кухні, яка обов'язково передбачає термальну обробку всіх продуктів, у ранньому середньовіччі, особливо на півдні країни, популярними були страви із «сирих» продуктів (у тому числі м'яса й риби). Страви поділялись на *чжуши* («основна їжа») з крупи чи тіста (пшениця, просо, рис), та *фуши* («другорядна їжа») з овочів, риби чи м'яса з приправами. Надзвичайно поширеною була китайська лапша, яку вживали між *фуши* та *чжуши*. Такий самий статус мали і знамениті китайські пельмені, котрих традиційна кухня «Серединної імперії» знала понад дві сотні різновидів. Їли, як і раніше, паличками з бамбуку, слонової кістки, срібла або з рогу носорога (бо вони, за повір'ям, рятували від отрути). Майже не вживали *ханьці* молока й особливо кисломолочних продуктів, підкреслюючи тим самим свою відмінність від кочових «варварів»; серед напоїв особливою популярністю користувався чай, який, щоправда, варили, а не заварювали як зараз.

Це сприяло поліпшенню здоров'я китайської середньовічної нації, оскільки, вживаючи виключно кип'ячену рідину (інакше чай не приготуєш), піддані «Сина Неба» менше хворіли від різноманітних бактерій, що містяться у сирій воді.

Пили також імпортовані вина, міцну (до 60%) рисову горілку і гаюлінове або просяне «вино» (зеленуватий самогон, що його китайці ласково іменували «яшмовим вином»), які вважали за необхідне підтримувати й споживати теплим, бо ірили, що холодні спиртні напої погано впливають на здоров'я; причому спочатку пили чай, а потім — вино. Споживали середньовічні китайці й деякі екзотичні продукти — латки жаб, м'ясо і кров змії, плоди водяного каштану тощо, але це вже стосувалося кулінарних шедеврів і коштувало дуже дорого, а тому входило до меню тільки верхів суспільства і в не дуже великих обсягах.

Одяг складався із штанів і розпашної куртки з поясом, яка заправлялася тільки направо (теж на противагу кочовикам, які заправлялися наліво). На пояс чіплявся спеціальний пенал, в якому носили необхідні пожитки (зокрема чиновник мав у пеналі пензель, папір, плитки твердої туші та тушечницю, в якій туш спочатку розтирали з водою, а потім писали пензлем або спеціальною паличкою). Для захисту від сонця та дощу під час роботи в полі простолюдини носили плетені бамбукові чи солом'яні брилі, а в разі похолодання — надягали простого крою плащі та сандалі, еліта обирала капелюхи виключно із шовку.

За кромом жіночий одяг майже не відрізнявся від чоловічого, чого не скажеш про зачіски. Чоловіки носили досить довге волосся, з якого робили за допомогою шиньйону зачіску «ковбасою», покриваючи її *дупоу* — головною пов'язкою, що вважалася обов'язковою для «сильної статі». Лише до одруження хлопці спеціально не укладали довге волосся. Жінки робили з довгого волосся найрізноманітніші зачіски й ходили, переважно, з непокритою головою, а дівчата до одруження зачісок не носили і ходили з волоссям, зібраним у пучок. Лише монахи голили голову. Мали місце в середньовічному Китаї й досить екзотичні звичаї: так, дівчата з царства Шу

(південний захід Китаю) голили голову наголо, а із свого волосся робили шиньйон, мазали обличчя смальцем. В епоху Тан (VII — IX ст.) і Юань (XIII — XIV ст.) в Китаї модними були степовий одяг та юрти, але мода минала — і поверталися давні звичаї.

Жінки із заможних сімей та представниці «розважальних професій» шарами накладали на свої обличчя косметику й туго бинтували ноги з дитинства. Така стопа переставала рости і навіть у дорослих жінок залишалася дуже маленькою. Ходити такими ніжками було, звичайно, нелегко.

Традиційне китайське житло (фанза, *фанци*) мало каркасно-стовпову конструкцію. Стіни в ньому будувалися після даху і не несли основного навантаження, а вікна із тонкого паперу (щоб пропускати світло) намагалися робити виключно на південь, аби хоча б теплом сонця обігріти домішку (ліси в Китаї майже звели нанівець ще в давнину, і дрова коштували дуже дорого). Будови зводились із сирцевої чи обпаленої цегли, трамбованої глини чи бамбука (переважно на півдні). Дерева не вистачало, тому його використовували лише у храмовому та палацовому будівництві. Основним будівельним матеріалом для спорудження фортець, палаців і храмів був камінь.

Особливості природно-кліматичних умов (обмеженість ресурсів та постійний «надлишок» населення) і господарської діяльності (рисівництво) разом з конфуціанською етикою виховали в середньовічних китайцях невтомну старанність, терпеливість, звичку вдовольнятися малим, повагу до старших у сім'ї і в державі (до імператора включно), покірливість перед начальством, вишукану ввічливість, шану до предків, але вони ж виробили в китайців прагматизм, що межував із користолобством, лицемірством, раболіпством перед вищими та чванливістю щодо нижчих, зашореність, відсутність ініціативи, шокуєче сластолюбство і неабияку національну пихатість. Без шанни ставилися китайці до ідей мілітаризму (бо вважали, що «з доброго заліза не роблять цвяхів, а з кращих людей не роблять солдатів»), зате дуже шанували освіченість і цивільну чиновницьку службу, а держава навіть платила кращим студентам стипендію, на яку можна було наймати житло й харчуватися (з інших учнів, навпаки, брали плату за навчання).

Китай на початку середньовіччя. Троєцарство

Китай вступив у епоху середньовіччя, успадкувавши від давнини досить високу матеріальну й духовну культуру і розвинену державність, проте нерівномірність культурно-господарського розвитку різних районів великої території країни та деструктивні наслідки непродуманої агресивно-експансіоністської політики ханських імператорів

(що зробило ворогами імперії всіх її сусідів і виснажило внутрішні ресурси Китаю) спричинили глибоку соціально-політичну й економічну кризу в державі. *Наприкінці II ст. н.е. імперія Хань переживала глибокий занепад економіки, кризи влади та зовнішньополітичної могутності.*

На перший погляд цивілізаційні успіхи імперії Пізня (Східна) Хань (25 — 220 рр.) були вражаючими. У 105 р. євнух імператорського палацу Цай Лунь розробив дешевий спосіб виготовлення паперу (з кори дерев, конопил, ганчір'я і старих рибальських сіток), що удешевило державне діловодство і зробило доступнішими для простого люду знання: раніше книги на елітарному шовку були надзвичайно дорогими, а дешевшу книгу, написану на бамбукових паличках, могли перевезти лише кілька волів. Великий винахідник Чжан Хен склав першу на планеті карту зоряного неба і створив перший у світі сейсмограф, а ім'я історика Бань Гу обезсмертило його славетна «*Хань шу*» («Історія династії Хань»). Щоправда, чесних істориків ніколи не любили, тому Бань Гу помер у в'язниці.

Видатними вченими епохи були математики Чжан Цан і Ген Шоучан, філологи Ян Сюн і Сюй Шень, філософ Ван Чун. Високого рівня розвитку досягла ханська медицина, яку прославив лікар Хуа То із Цзіюцзюня. Він лікував травами, гімнастикою, припіканнями, проколами й навіть робив хірургічні операції, використовуючи для анестезії відвар коноплі, але і його життя закінчилося трагічно.

На селі ширше стали використовувати для оранки волів, а винахід у 31 р. Ду Ши плавильних печей з повітряним піддувом забезпечив виробників масовими й дешевими залізними знаряддями праці. Проявили свої таланти славетні ханські агротехніки (Ван Цзінь, Фань Шеньчжи), а в галузі ремесел з'явилися нові, небачені досі технології: для видобутку чавуну й випарювання солі почали застосовувати як пальне природний газ. Але економічне піднесення залишалось відносним.

При врожайності в середньому в 3 даня (180 кг) з одного му (0,05 га) село, внаслідок дефіциту родючих земель, завжди голодувало: сім'я з 4 — 5 осіб отримувала ділянку, розміри якої не перевищували 25 му, а для нормального харчування однієї людини потрібно було 1,5 — 2 даня зерна на місяць. Прогресуюче зубожіння підданих примусило владу скоротити податки до 1/30 врожаю і ліквідувати подушну подать у 120 монет з людини. Для забезпечення фінансових потреб держави застосовувався продаж державних рангів і посад, що набув велетенських масштабів. Це, звичайно, аж ніяк не сприяло високому професіоналізму чиновництва. Й хоча загальна кількість службовців становила майже 150 тис. осіб, порядку в державних справах більше не стало.

Навіть у мирний час пізньоханська економіка не могла похвалитися великими успіхами. До того ж лаври «володарів світу» не давали спокійно спати імператорам Східної Хань, і

непомірні військові витрати доруйнували продуктивні ресурси країни. Навіть чиновникам (крім високопоставлених) зарплати перестало вистачати на життя, що породило масову корупцію й продажність апарату, а конкретне виробництво в умовах економічного розвалу, воєн і процвітаючого хабарництва стало повністю нерентабельним — і всі (як це завжди буває, коли економіка гине) кинулися в торгівлю, спекуляцію або в «рекет». Ханський учений Ван Фу так описує тогочасний Китай: «Зараз усі кидають землеробство та шовківництво і прямують у торгівлю. Запряжені волами й кіньми вози заповнили шляхи, нероби, що шукають удачу, заповнили міста...» Різко зменшилася кількість посівів, а без сільськогосподарського виробництва почали вимирати міста (кількість останніх скоротилася більше як у два рази). В країні запанував голод і канібалізм, коли «дружини поїдали чоловіків, а... чоловіки поїдали дружин». Загальну військову повинність давно скасували, але професійна армія навіть під бойовими знаменами, на яких красувався дракон, не стала дешевшою, а війни — переможними. До всіх бід додався розклад політичної верхівки суспільства, державні справи почали вирішувати через гарем євнухи.

Слід зазначити, що в тих випадках, коли кастрація не була повною, то часто-густо євнух, позбавлений можливості мати дітей, усе ж міг потішати нудьгуючих наложниць. Зрозуміло, що такі євнухи були цілком задоволені своєю долею, а їхнє слово ставало законом для наложниць, бо конкуренція серед жінок значно перекривала можливості гаремних наглядачів-слуг. У 102 р. вперше в історії Китаю євнух Чжен Чжун став «князем» (хоу), а в 135 р. євнухам дозволили мати приймаків з усіма правами законних дітей. «Родичі» євнухів ставали впливовими чиновниками, а кастрацію вилучили з переліку покарань. Справа доходила до абсурду: ті, хто мріяв про швидку кар'єру, іноді добровільно себе калічили, щоб потрапити на службу до гарему.

Запеклу боротьбу проти клів євнухів повело чиновництво. Їхнього лідера Лян Цзі (середина II ст.) хроніки змальовують людиною з хижою, як у сови, головою, злим поглядом і млявою мовою, алкоголіком і азартним гравцем за державний кошт. Хабарі та безконтрольне марнотратство стали масовими, а доноси й експропріації — нормою життя.

Гризня євнухів і продажного чиновництва остаточно «звільнила» двір від чесних і талановитих спеціалістів, а ті, хто залишився, мріяли про наживу, а не про славу держави. Остаточо розклалися армія, куди замість патріотів йшли «молоді негідники». Це змусило ханський двір спочатку платити «відкупні дари» сусідам (на ці потреби витрачалося до 7 % бюджету), а потім — брати кочовиків на службу.

«Варваризація» війська зробила непотрібними архаїзмами в армії поняття «патріотизм» і «батьківщина». Чиновники та євнухи по черзі писали один на одного доноси, терор став масовим явищем.

Ідейною зброєю чиновників були книги великих конфуціанців (Кун-цизи, Мен-цизи, Дун Чжуншу тощо), й тому, шукаючи ідеологічну протизвагу, євнухи звернулися до даосизму та екзотичного буддизму: у 160-х роках культу Лао-цизи і Будди офіційно ввели при дворі. Але прагматикам-китайцям не сподобалися незрозумілі проповіді буддистських місіонерів про ілюзорність світу та нірвану, тому криза державної конфуціанської доктрини породила в народі не тотальну буддизацію, а ренесанс даосизму, з яким пов'язаний крах ханьської державності.

Авторитет одержавленого конфуціанства катастрофічно занепадав, буддизм був чужим, а самітники-даоси свій народ лікували, допомагали у випадках, коли потрібно було когось приворожити або отруїти, виступали акушерами й захисниками від банд мародерів, використовуючи секрети даоських шкіл єдиноборств.

Наприкінці II ст. н. е. ситуація в низах суспільства максимально загострилася, й водночас різко зріс авторитет опозиційних релігійних сект, серед яких найвищий успіх випав на долю даоської «Тайпіндао» («Шлях великої рівності») та її вождя Чжана Цзюе із провінції Хебей.

Чжан Цзюе був потомственным даосом-лікарем, на початку 170-х років, під час епідемії, здобув неабиякий авторитет і популярність серед простолюдинів і почав проповідувати свої погляди на суспільний устрій Китаю. Він пророкував близьку загибель неправильних ханьських порядків, які називав «Синім Небом», і перемогу «Жовтого Неба» справедливості, причому початок нової ери, на його думку, мав наступити в 184 р., який у Китаї називався роком «дерева-миші» (цзя-цизи) — першим роком 60-річного циклу (своєрідного китайського «століття»). Із своїх наелектризованих adeptів Чжан Цзюе створив воєнізовану релігійну секту з 36 братів — *фані* (майбутніх військових загонів) із залізною дисципліною та чіткою ієрархією.

Від простих сектантів вимагалось брати участь у «богослужіннях» (узливанні жертвового вина), платити податок на утримання сектової верхівки, готуватися до війни за «Жовте Небо Справедливості» та виконувати команди начальника *фану* («узливателя жертвового вина»), над яким стояв сектовий «генералітет» («головні узливателі») на чолі з Чжан Цзюе. Від усіх сектантів вимагалась беззастережна віра у свого вождя і повна відвертість. Порушників закону тричі прощали, а якщо ті не виправилися — страчували.

Повстання готувалося 10 років. У листівках Чжан Цзюе стверджувалося, що «Синє Небо уже загинуло. Повинно встановитися Жовте Небо, це відбудеться у рік цзя-цизи; у «Піднебесній» запанує тоді велике благо». Проте напередодні запланованого початку повстання зрадник Тан Чжоу доніс про це уряду. Після масових арештів власті виявили і стратили понад 1000 сектантів (серед них двох євнухів із безпосереднього оточення імператора). За цих обставин Чжан Цзюе наказав достроково розпочати повстання, яке

увійшло в історію під назвою повстання «жовтих пов'язок», бо повстанці пов'язували собі голови жовтими пов'язками, символізуючи цим мрію про «Жовте Небо Справедливості». За десять днів «уся «Піднебесна» відгукнулася на повстання, а Лоян (столиця Китаю) затрепетав». Лише Центральна армія Чжан Цзюе налічувала 360 тис. бійців, але й ханьський двір не гаяв часу.

На придушення «жовтих пов'язок» імперія мобілізувала усі наявні сили (400 тис. вояків), кращі армії та полководців. У країні оголосили амністію усім злочинцям за умови вступу до урядового війська. Й хоча загальна кількість «жовтих пов'язок» перевищила за мільйон, ханьська армія за 10 місяців запеклих боїв розбила повсталих, із їхніх відрубаних голів (сотень тисяч!) по всій країні будували жалюві вежі.

Китай обезлюднів, іригація занепадала, Хуанхе змінила русло, голод, епідемії та масовий канібалізм знекровили країну. Залишки «жовтих пов'язок» продовжували боротьбу до 208 р., поряд з ними почали діяти й інші повстанські організації («Чорні гори», «Жовтий дракон», «Білі ворони», «Великий потоп» тощо), а реальна влада в провінціях перейшла від імперської адміністрації до місцевих воєначальників. Імперія Хань доживала свій вік.

У травні 189 р. помер покровитель євнухів імператор Лін-ді. На престол служителя гарему посадили його малолітнього сина (від фаворитки Хе) Шао-ді, дядько якого (старший брат фаворитки Хе Цзінь) дістав звання регента та посаду командувача армії. Батько Хе Цзіня був простим м'ясником, тож євнухи, піднявши його на вершину влади, сподівалися на вдячність свого протеже, але під тиском генералітету Хе Цзінь почав готувати антиєвнухську змову. Чутки про неї невдовзі дійшли до гаремників, і ті відрубали 22 вересня 189 р. Хе Цзіню голову, але спіраль заколоту вже почала розкручуватися. На чолі перевороту став генерал Юань Шао, який того ж вечора повів гвардію на штурм імператорського палацу.

Вояки оточили й вирізали 2 тис. євнухів. «Були чоловіки без борід, яких зарубали помилково. Деякі, щоб ушліти, змушені були роздягатися». Решта євнухів у пошуках порятунку кидалися в Хуанхе і тонули в бурхливих водах річки.

Гвардійці покінчили з владою гаремників, але за попередніми планами змовників до столиці прибула регулярна армія на чолі з Дун Чжо, який посадив на трон свого ставленика Сянь-ді. Розбещена гвардія не могла протистояти бойовій армії, і Юань Шао втік на схід, де розпочав війну з Дун Чжо за владу. Саме в цей момент від Юань Шао відійшов 34-річний гвардійський офіцер Цао Цао — вояк, веле-тенський на зріст, з маленькими очима й довгою бородою, батько якого був прийомним сином двірцевого євнуха. Але, розуміючи, що його час ще не настав, Цао Цао на власні кошти наwerbував 5 тис. найманців і став вичікувати.

У 190 р. Дун Чжо наказав спалити Лоань, а столицю перенести в Чан'ань (сучасний Сіань), куди багатими переїхали всіх лоанців, але в 193 р. генерала Дун Чжо заколов власний охоронець, і в 195 р. імператорський двір спробував повернутися назад, та Лоань як міста вже не існувало. «Усі палаци й будівлі Лоаню були знищені вогнем. Чинovníки укривалися бур'яном і жили серед голих стін. Провінційні правителі мали сильні армії і не прислали коштів. Придворні сановники були виснажені голодом... Деякі з них померли з голоду серед голих стін, деяких убили солдати».

Перебуваючи у відчайдушному становищі, імператорський двір звернувся за допомогою до генералів, але жоден із них не захотів годувати й захищати цих дармоїдів, і тоді зійшла зірка Цао Цао. Він єдиний погодився взяти на себе турботи про Сянь-ді, який переїхав разом із двором під заступництво Цао Цао до м. Сюй (пров. Інчуань). І тут усі оцінили хитрість та політичне передбачення Цао Цао: із дрібного регіонального ватажка він перетворився на представника законної влади, опору й захисника трону, а всі інші раптом стали бунтівниками й узурпаторами. Проявив Цао Цао й неабиякий талант полководця, по черзі погромивши всіх своїх конкурентів, а коли в 202 р. приголомшений поразками помер з горя Юань Шао, Цао Цао відчув себе повновладним диктатором.

Крах партії Юань Шао завершила його вдова Лю, яка після смерті чоловіка наказала стратити п'ятьох улюблених наложниць покійного. А щоб вони навіть після смерті на тому світі не сподобались Юань Шао, веліла поглотити голови трупів, порізати обличчя й покалічити. Потім вирізали усіх родичів нещасних наложниць (побоюючись помсти з їхнього боку), після чого решта колишніх прибічників Юань Шао від жаху розбіглась.

Цао Цао проголосив, що він краще ображатиме інших, аніж дозволить ображати себе, і терором та палицями примусив тремтіти підлеглих. У боротьбі за владу залізний диктатор утратив сина, племінника й два передніх зуби, тому за саму лише підозру у змові не жалів нікого. Стабільність його режиму забезпечила також вдала внутрішня політика: організація військових поселень (що дало змогу зменшити витрати на утримання армії), досягнення завдяки терору дисципліни серед чиновників і нормалізація податкової системи (з селян брали 50—60% зібраного врожаю). Та Цао Цао підкорились лише північні райони Китаю, а південь поділили між собою інші актори цієї кривавої всекитайської трагедії.

Першим серед них був Лю Бей — збіднілий аристократ, далекий родич ханьських імператорів, який у дитинстві заробляв собі на життя плетінням циновки. Він контролював південно-західну окраїну Китаю, на землях якої пізніше заснував царство Шу (або Хань, бо Лю Бей був дядьком Сянь-ді). В південно-східних районах країни лідером став нащадок славетного китайського військового теоретика Сунь-цзи (VI — V ст. до н.е.) генерал Сунь Цюань, якого «природа обдарувала квадратним підборіддям і великим ротом, блакитними очима та темно-рудюю бородою». Володіння Сунь Цюаня стали пізніше імперією У.

Китай розколовся на три держави, але Цао Цао, як розпорядник імператорського ханьського двору, мріяв про всекитайське панування.

Він проголосив себе ваном («царем»), завіз власну гвардію («Загін тигрів» — 25 тис. вершників), за вняв непокорн наказав забити княми до смерті загітну імператрицю, а її батька і двох царевичів — стратити на ринковому майдані столиці (Лоаню); після чого заляканому Сянь-ді дали нову імператрицю — дочку диктатора.

Відсутними були зовнішньополітичні успіхи Цао Цао. Об'єднавши весь Північний Китай, він успішно відбив напади «північних варварів» (кочовиків Великого Степу), погромив також західних *цзянь* (предків тангутів). Цзянь вважали священним білим колір, тому Цао Цао сформував спеціальний корпус кінноти на білих конях. Перелякані цзянь вирішили, що їх переслідують розгнівані боги, і в паніці залишили поле бою. Більше вони не чіпали китайців.

І тоді Цао Цао наважився на південний похід. Шлях на Шу перетинали високі гори, а на У — ріка Янцзи, тому Цао Цао, побудувавши величезний флот, рушив з 830-тисячним військом на У. Сунь Цюань зумів виділити для відсічі лише 60 тис. бійців, але це була битва «слона» з «китом». Південні китайці вважалися непоганими мореплавцями, а північні — лише сухопутними вояками, тому коли флот Цао Цао у 208 р. наблизився по Янцзи до «Червоної Скелі» (Чібі, провінція Хубей), воїни У спалили його кораблі брандерами. Залишки «північного війська» в паніці розбіглись.

Звичайно, Цао Цао не змирився з поразкою, але на схилі літ великого войовника почали турбувати приступи жакливого головного болю. Викликали видатного лікаря Хуа То, який дійшов висновку, що болісний нарив міститься в черепі й запропонував полководцю операцію із застосуванням снодійного (розчин коноплі) і трепанацією черепа. Цао Цао, який панічно боявся змовників, запідозрив Хуа То у спробі вбити його таким своєрідним способом і наказав стратити

лікаря. Невдовзі (у 220 р.) й сам 66-річний Цао Цао помер у кривавому кошмарі.

Побоюючись народної помсти за смерть славного лікаря (розрити могили й наруги над трупом), для диктатора збудували 72 могильних кургани, щоб ніхто не дізнався, де він похований.

У тому ж 220 р. син покійного диктатора Цао Пей завершив ліквідацію ханьської династії — скинув Сянь-ді з престолу й оголосив себе імператором новоствореної імперії Вей (весь північний Китай) із столицею в Лояні. Через кілька місяців звістка про цю подію надійшла до Лю Бей. Як родич ханьського імператорського дому, він проголосив себе (у 221 р.) імператором Хань-Шу (столиця — м. Ченду, Південно-Західний Китай). Трохи пізніше (у 229 р.) й Сунь Цюань проголосив себе імператором У [столиця м. Цзяньє (сучасний Нанкін)]. У китайській історії почалася епоха *Сань-го* — «Троєцарства» (220—316 рр.).

Найрозвинутішим і наймогутнішим із трьох царств було Вей, територія якого охоплювала корінні землі долини Хуанхе. Політичний та військовий талант Цао Цао сприяв відродженню вейської економіки, а 700-тисячне військо гарантувало внутрішню стабільність режиму і спокій на кордонах. Проте вейському господарству хронічно не вистачало робочих рук, а спроба воз'єднання усіх земель Піднебесної під скіпетром Цао Пей скінчилася плачевно: під час походу на У, що відбувся в 223 р., в армії Вей спалахнула епідемія, від якої вимерло до 70 % вояків.

Таким же безрезультатним виявився похід на У імператора Лю Бей, а коли 68-річний Лю Бей (останній із «тріумвірів», які претендували на всекитайське панування) помер у 223 р. від шлункового хвороби, політична ситуація на певний час стабілізувалася. Усі три царства ввели власні літочислення, на кордонах організували митниці та прикордонну службу і зосередились на своїх внутрішніх проблемах.

Обидва південні царства переживали ще більшу скруту, ніж далекий від процвітання Вей. Процес «ханьської» колонізації долини Янцзи лише розпочався, і китайців тут було мало, а місцеві народи *мань, юе* та *лоло* вороже ставилися до пришельців.

Видатну роль в історії царства Шу-Хань відіграв славний воєначальник і талановитий політик Чжу Геліан. Він змінив податки (що сприяло зменшенню податкової дисципліни, економічному піднесенню й нормалізації фінансів), реорганізував армію (запровадив систему військових поселень), державним втручанням змінив лихварський процент, сприяв освоєнню нових орних земель, щедро надаючи їх власникам податкові пільги. Сунь Цюань (правитель У) образ інший шлях до процвітання. Спираючись на сильну армію (230 тис. вояків), здійснив тотальну воєнізацію країни, а проблеми фінансів і нестачі робочих рук розв'язував шляхом воєн з «варварами» Ляодуну та юе. Звідти він отримував данину, військову здобич і полонених, яких наділяли землею як державно-залежних селян.

Проте *господарські потреби єдиного іригаційно-землеробського комплексу, ментально-психологічне відчуття загальнокитайської етнічної єдності, політичні традиції спільної державності, а також загроза іноземних навал нагально вимагали відновлення загальнокитайської державної єдності.* За своїми потенційними можливостями (велика територія, етнічна однорідність підданих, глибокі традиції державності) царство Вей значно переважало своїх південних конкурентів, але їхню агонію гальмували чвари всередині вейської верхівки.

У 226 р. захворів і раптово помер Цао Пей, а його наступник Цао Жуй вирішив здивувати світ блискучою столицею, для чого зігнав десятки тисяч

підданих до Лояну на будівництво величних храмів і палаців. Навіть чиновників примусили тягати колоди й землю, а коли гігантські будівельні роботи завершилися, рясно укрити окраїни Лояну безіменними могилами, Цао Жуй переніс свою активність на фронт кохання. Імператриця спробувала протестувати, за що й поплатилася життям. Але вбивство тихої та вірної дружини не минулося безкарно. Вночі Цао Жуя почали переслідувати кошмари, центральне місце в яких займала покійна імператриця, що вимагала його життя. Заляканий та знесилений муками совісті у 239 р. Цао Жуй помер від нервового приступу. Його спадкоємцем став восьмирічний син Цао Фан, але реальну владу в державі захопив регент з роду Сима.

Останньою спробою відвоювати владу для Цао став заколог 254 р., але Сима швидко розкрили цю змову. Після короткого слідства імператрицю «повісили на шовковому шнурку», а на місце бунтівливого Цао Фана посадили покірного Цао Мао, проте й цього Сима здалося замало. У 260 р. за наказом регента якийсь Чен-ци зарубав імператора. Диктатор Сима Чжао вирішив «зберегти обличчя» і наказав заарештувати вбивцю, якому спочатку вірізали язик, а потім прилюдно відрубали голову.

Після подвійної езекуції влада Цао стала зовсім номінальною, а диктатор Сима Чжао дістав можливість повністю зосередитись на вирішенні воєнних конфліктів із південно-китайськими «схизматиками», які на той час опинилися в досить-таки скрутному становищі. У державі Шу в продовження найгірших ханських традицій владу, спираючись на гарем, захопили євнухи. Тому, коли у 263 р. після важкого 20-денного переходу безлюдними горами вейська армія на чолі з генералом Ден Аєм з'явилась під Ченду, держава Шу-Хань упала майже без опору, бо шуському вану для опору «не вистачило царственої міці».

Серед трофеїв диктатору особливо сподобалися знамениті шуські танцівниці, а нагородою для Ден Ая за цю блискучу перемогу стала смерть Сима Чжао, побоюючись його популярності, наказав знищити талановитого полководця.

Наступною жертвою стала вейська династія. Щоправда, це сталося вже після смерті Сима Чжао: у 264 р. він раптово онімів і невдовзі помер (судячи із симптомів, його вразив інсульт). На політичну авансцену вийшов Сима Янь (старший син Сима Чжао) — «хлопчище величезного зросту, з довгим жорстким волоссям і руками нижче колін. Він мав неабиякий розум і був надзвичайно хоробрим». У 265 р. Сима Янь скинув безвладного імператора Вей і оголосив себе «Синоном Неба», назвавши свою династію Цзінь (265 — 316).

Тепер ніщо не могло врятувати У, де імператор Сунь Хао узаконив доноси і проявив себе бездарним правителем, жорстоким, підступним, розбещеним. За 9 років свого правління

він стратив понад сорок найвищих сановників (їм здирали з обличчя шкіру або виколювали очі). Не дивно, що коли у 280 р. на У рушила цзіньська армія, уське військо розбіглося, не бажаючи класти життя за кривавого деспота.

У 280 р. епоха Троецарства скінчилася, єдиним володарем Китаю став Сима Янь — засновник імперії Цзінь, першої всекитайської середньовічної держави.

Імперія Цзінь. Випникнення державно- ної надільної системи

Епоха селянських бунтів та уособиць Троецарства завершилася, але її наслідки були жахливими. Населення країни зменшилося з 60 млн до 7,7 млн чол., повний розвал і занепад переживала економіка. *Світ вступає у середні віки, і для Китаю пологові муки нової епохи виявились нелегкими.* Лише надзвичайна терплячість, працьовитість і витриманість дали можливість китайцям вижити і не вимерти поголовно. Саме в ці часи в сільському господарстві почали використовувати важкий плуг, сівалку, водяний млин і схожий на велосипед водопідйомний пристрій для зрошення полів. Проте негаразди були настільки катастрофічними, що без прямого втручання держави в економіку (що природно для цивілізаційної структури східного типу) відродити господарство здавалося неможливим.

У 280 р. Сима Янь своїм указом увів в імперії державну надільну систему, основу якої становила загальнодержавна власність на землю. Кожен селянський двір отримав із державного земельного фонду наділ, із розрахунку 120 му (8 га) на одного дорослого чоловіка (від 16 до 60 років), за користування яким сплачував державі зерновий податок (до 45% врожаю), поставляв ремісничі вироби (переважно шовк) і виконував 20-денну трудову повинність на користь держави (будівництво шляхів, фортець, мостів тощо). Селянські двори об'єднувались у 5-, 25- і 125-дворки, основані на круговій поруці за розмір сплачених податків і кількість відроблених днів. Щорічно здійснювався переділ земель згідно зі змінами у складі сім'ї.

Керівництво одержавленою економікою покладалося на розгалужений бюрократичний апарат, чиновники якого визначали де, що і скільки садитиме чи сіятиме селянин, який планується врожай та, відповідно, якими будуть податки. Для

забезпечення чиновників і членів імператорської родини вводилася централізована грошова винагорода або система земельних пожалувань з прикріпленими до землі селянами (але не як магнатськими кріпаками, а як державними підданими, суворо нормована законом державна рента-податок з яких йшла на утримання чиновника, без власницьких прав останнього на цю землю чи селян). Існувала своя система заохочень і для селян, але переважно морального, а не матеріального, характеру: кращим працівникам вручали почесні грамоти, присуджували почесні звання (щось на зразок «кращого орача», «кращого збирача», «героя жнив такого-то року» тощо).

Створення централізованого, одержавленого планового командно-адміністративного господарства стабілізувало економічну ситуацію. За часів Цзіньської імперії населення країни збільшилось з 7,7 млн до 16,2 млн чол. Але відродження виявилось короткочасним і відносним, а політичні негаразди швидко поклали йому край.

Уже за царювання Сима Яня проявилися перші ознаки цзіньського занепаду, хоча, незважаючи на схильність засновника династії до алкоголізму, імперія на початку досить успішно вирішувала свої проблеми: дала відсіч кочовикам, відновила дипломатичні контакти з Ферганою, Хорезмом і навіть Римом. Однак у 290 р. Сима Янь помер, і престол заступив слабкий і боязливий царевич Чун (храмове ім'я Хуей-ді*). Реальну владу спочатку мав Ян Цзюнь (брат імператриці-матері), але лише Сима Янь міг тримати залізними руками родину в покорі, а після його смерті родичі перегризлися між собою.

Запеклу боротьбу за владу повела енергійна й жорстока дружина Хуей-ді імператриця Цзя, жертвою інтриг якої у 291 р. став Ян Цзюнь. У 300 р. вона

*Китайські імператори мали кілька імен. Перше («молочне») отримували після народження; друге (*мін*) — при повнолітті (як доросла людина), але воно після коронації ставало табу. На час правління кожен «Син Неба» обирав собі гасло, під яким намагався правити («Вічна радість», «Великі звершення» тощо) і яке ставало його офіційним ім'ям на час царювання. Після смерті кожен імператор отримував посмертне (храмове) ім'я, під яким фігурував у династійних хроніках. У європейських історичних працях китайських імператорів іменують переважно за *мін* або, якщо говорити про мінських чи цинських «синів неба» — ім'ям-гаслом. В китайській історіографії тих самих імператорів переважно за традицією називають храмовими (посмертними) іменами.

заморила голодом імператрицю-матір і отруїла спадкоємця престолу Сима Юя. Все це спричинило «заколот восьми князів», які за розпусту, звірства і хабарництво прирекли Цзя на голодну смерть.

Міжусобні чвари водночас призвели до руйнації економіки, на півночі Китаю виник жажливий голод і людожерство, що спричинило масовий відтік населення на південь, у долину Янцзи. Країна переживала велику скруту, і саме в цей момент на Китай посунули хунни.

На початку III ст. у Степу завершилася боротьба за гегемонію між тюркомовними хуннами і монголомовними сяньбійцями. Сяньбі перемогли, але, розселившись на великих просторах, розпалися на кілька племенних союзів (власне сяньбі, табгачі, тогон, муюн тощо). Усі вони ворогували між собою і водночас мріяли про китайські багатства. Розвал сяньбійської єдності сприяв відродженню політичних замірів хуннів. Поряд з ними утворився ще один етнос — *кули* (*цзелу*), основу яких склали колишні хуннські раби, що звільнилися під час розвалу хуннського суспільства. З часом до них приєдналися опальні чиновники, політичні емігранти, колишні невольники та злочинці й просто невдоволені цзіньськими порядками мешканці «Піднебесної». Спільність соціального походження згуртувала цих людей в монолітний етнос, який розмовляв хуннською мовою і гордо носив своє ім'я *кул* («раб»).

Імперія Цзінь, якій хронічно не вистачало робочих рук, миролюбством не страждала й часто організувала великі походи на північ за полоненими. Їх перетворювали на рабів, сковуючи, аби познущатися, попарно хунна й кула. Та коли настав час, хунни сповна відплатили своїм кривдникам.

В умовах голоду й усобиць один із представників імператорського роду Сима Ін покликав хуннів собі на допомогу, і 27 тис. кочовиків на чолі з Лю Юанем (який вважав себе нащадком родичів ханьських імператорів) влаштували в Китаї погром і різанину, захопили 311 р. Лоян, а 312 р. — Чан'ань. Нікчемний імператор (Хуей-ді) вперше в історії Китаю потрапив у полон до «варварів».

Китайці змушені були шукати підтримки в хуннських супротивників — північних сяньбійців (табгачів), лідер яких Тоба Ілу кинув у 312 р. 200 тис. своїх вершників на хуннів. Битву хунни програли, і протягом 100 *лі* (45 км) сяньбійські вершники гнали й рубали втікачів, щедро поливши китайську землю хуннською кров'ю. Але 315 р. Тоба Ілу загинув від руки свого сина, того зарізав кузен, почалися чвари, а 316 р. хунни уклали союз із кулами, вигнали табгачів і знову взяли Чан'ань. У полон потрапив ще один цзіньський імператор (Мін-ді).

Північний Китай потрапив під владу кочовиків, а цзіньський князь Сима Жуй утік до м. Цзянькан (сучасний Нанкін), де заснував у долині Янцзи династію Східна (Пізня) Цзінь (317—420).

Перша загальнокитайська середньовічна імперія впала, а корінні землі «Середньої держави» на два з половиною століття потрапили під владу «варварів».

Китай в епоху «південних династій» і «варварських» держав
Здобувши перемогу, хунни й кулі одразу ж розпочали війну між собою за родючі землі Хуанхе. Перемогу здобули кулі, які 330 р. назвали свою державу Чжао.

Ворогуванням «варварів» вирішила скористатися Східна Цзінь, і 334 р. її армія рушила у «великий північний похід», але китайців у долині Янцзи було ще мало, тому більшість південноцзіньської армії становили мань, юе та лоло, які різали, грабували та знущалися над китайськими селянами. Півночі не менше «варварів». Втративши підтримку місцевого населення, цзіньська армія була швидко розбита.

Синкретична хунно-кульська імперія Чжао вистояла. Ідеологічну підтримку вона знайшла в буддизмі, адже своєї доктрини, що могла б позмагатися з конфуціанством, степняки не виробили. А монахи-буддисти (індійці та согдійці) не були китайцями (отже, не ворогували з кочовиками) й водночас не поступалися конфуціанцям вишуканістю аргументів. Буддисти отримали в Чжао податкові пільги, зате місцеве населення визискували нещадно. Так, 400 тис. селян зігнали на відбудову Лояну й Чан'аня, а 3/5 дорослих чоловіків окупанти мобілізували в армію.

У свою чергу в долині Янцзи вибухнув конфлікт між переселенцями й аборигенним населенням Південного Китаю. «Північні» аристократи родів Ван, Се, Юань та Лу боролися за владу з родами «південних» вельмож (Чжу, Чжан, Гу, Лу), а серед місцевих селян ще жили бунтівні традиції «жовтих пов'язок».

Марнотратство та розкоші хунно-кульської знаті довели китайців до відчаю, і в 350 р. вони повстали, скинувши владу кочовиків, але в 353 р. Північний Китай знову захопили сяньбі (мююни), потім племена ді (давніх тангутів), тибетці, жужані... Майже 20 династій різного етнічного походження володіли долиною Хуанхе, і лише на рубежі IV — V ст. північносяньбійські племена табгачів спромоглися закріпити свою владу.

Останнім bastіоном китайської цивілізації залишалася долина Янцзи, куди іммігрувало з півночі близько 1 млн китай-

ців (1/8 всіх мешканців долини Хуанхе). Кожен шостий мешканець півдня Китаю відтепер був переселенцем.

Тотальна «китаїзація» відбувалася не без ускладнень. Податки розорювали виробників: навіть з тих, хто продавав у рабство свою дружину чи дітей, власті брали 4% комісійних. Боротьба «південних» з «північними», повстання наелектризованих даосами селян, масові міграції та війни з «південними варварами» отруювали життя, але іншого шляху не було, і китайці почали обживатись на цих землях.

Як завжди у кризові періоди розквітла торгівля, особливо морем, що сприяло розвитку суднобудівництва та мореплавання. Справжня революція відбулася в металургії: з'явилося чавуноливарництво, багаторазове плавлення та пудлінгування заліза, коли масовий піддув здійснюється за допомогою водяного колеса. Були придумані сірники. Землероби у диких джунглях Янцзи повернулися до старих методів підсічно-вогневого рільництва і перестали цікавитися політикою, а в столичному Цзянькані почергово мінялися правлячі династії.

У 420 р. Лю Юй задушив останнього східноцзіньського імператора й заснував свою династію Сун (420 — 479). Після смерті Лю Юя його діти в боротьбі за владу вирізали один одного, і династію Сун змінила Ци (479 — 502). Потім до влади прорвалася ідеологія буддійсько-конфуціанського синкретизму — династія Лян (502 — 557). У 504 р. буддизм оголосили в Лян державною релігією і відкрили на півдні Китаю майже 3 тис. буддійських храмів, а 557 р. на «політичний Олімп» зійшли «південні», династія яких називалася Чень (557 — 589). Рештки «північних» вельмож втекли до Центрального Китаю, де утворили державу Пізня Лян (до 587 р.).

Та попри всі незгоди, динамічний розвиток урожайного рисівництва забезпечив населенню долини Янцзи прожитковий рівень, життя поступово стабілізувалося, про що переконливо свідчили досягнення китайської культури.

На ці бурхливі часи припадає зародження середньовічного китайського живопису, засновниками якого вважають Гу Кайчжі (IV ст.) та Се Хе (V ст.). Справжнім мистецтвом стала в IV ст. китайська каліграфія, неперевершеним майстром якої визнано Ван Січжі (IV ст.), а в галузі поезії обезсмертив своє ім'я поет-філософ Тао Юаньмін (365 — 427). Високим залишався рівень китайської науки, чому сприяли престижність освіти в народі та певна підтримка науковців державою. Видатний математик Цзу Чунчжі (V ст.) вперше у світі обчислив значення числа π до 7-го знака після коми, а в галузі агрономії зажив слави енциклопедист Цзя Сісе (V — VI ст.).

А в долині Хуанхе владу 398 р. вибороти табгачі, заснувавши в Північному Китаї імперію Північна Вей (398 — 534), у якій панівним етносом стали сяньбійці, а кількісно переважали китайці. Очолила державу династія Тоба, яка взяла курс на тотальну буддизацію імперії.

Буддизм процвітав. У 383 — 413 рр. його проповідував у Китаї славетний індійський філософ Кумараджива (344—413). Тоді ж паломництво до Індії здійснив китайський перекладач сутр Фа Сянь. Під враженням цієї подорожі він написав свої відомі «Записки про буддійські царства» («*Фо го цзи*). Світотим шедевром буддійського культурного зодчества є печерні храми Дуньхуану (на заході країни), прикрашені вишуканими фресками й скульптурами. На початку V ст. в імперії функціонувало 6500 буддійських храмів, в яких налічувалось 77 тис. монахів.

Проте як ідеологічна система буддизм підрубав основи воєнізованої окупаційної влади степовиків, бо перетворював загартованих воїнів на полум'яних аскетів і самітників, вивираючи із армійських рядів людей вкрай потрібних для забезпечення військового панування над численнішими китайцями. Тому 446 р. буддизм у Північній Вей був заборонений, але це змусило табгачів звернутися до конфуціанства, оскільки власної державницько-ідеологічної системи їм бракувало. Це спричинило тотальну китайізацію пришельців, забування степових традицій і, в перспективі, крах табгачської імперії: указом 495 р. сяньбійська мова, одяг, коса (національна зачіска), навіть шлюби табгачів з табгачками й поховання в рідних степах заборонялися. Замість цього вводилося все китайське: навіть табгачські імена замінили китайськими, а імперію перейменували на Юань.

Вистояв лише буддизм, чому сприяв прихід у 520 р. до Китаю (з Індії) патріарха буддійської школи *дх'ана* («споглядання») Бодхідхарми (в Китаї його секта дістала назву *чань*-буддизму). В імперії Юань-Вей налічувалось до 2 млн буддійських монахів (з них близько 3 тис. у столичному Лояні).

Табгачі перейняли китайську мову, одяг, звичаї, та від цього ворожа окупація не перестала бути ворожою, і 531 р. китайці повстали. Юань-Вей розпалася на дві держави, на руїнах яких відродилися китайські династії: Північні Чжоу (557 р.) та Ци (550 р.), а більшість табгачів настільки окутаїлись, що залишилися жити в долині Хуанхе як піддані другого сорту.

В Китаї настало «Чотирицарство» (на півдні правила династії Чень та Пізня Лян), але возз'єднання «Серединної держави» було вже не за горами.

Імперія Суй

Першою активні бойові дії почала держава Північне Чжоу, яка 557 р. захопила Північну Ци, знову об'єднавши долину Хуанхе, але 581 р. в ній відбувся переворот і до влади прийшли *заповзятливі китайські націоналісти* — династія Суй (581 — 618), заснов-

ником якої був «залізний войовник» Ян Цзянь (храмове ім'я Вень-ді).

Він був «гнівливим, недовірливим і не любив книг, діяв хитрістю, ...зміг примусити боятися себе, і його накази виконувалися швидко й беззастережно. державними справами він опікувався з ранку до вечора без ознак втоми».

Найнебезпечнішим ворогом тогочасного Китаю був могутній каганат *тюркютів* (давніх тюрків), що утворився в середині VI ст., підкорив Степ від Чорного моря до Тихого океану і якому роздроблений Китай платив обтяжливу данину (оформлену як «добровільні подарунки»). Тому програма Ян Цзяня була простою: не платити данину тюркютам, що дало б можливість зменшити податки в Китаї, а суворими законами встановити в країні порядок на базі панування конфуціанської ідеології.

Такий перебіг подій не влаштував тюркського *кагана* («великого хана»), і 582 р. тюркюти вдерлись на «Центральну рівнину». Китайцям поталанило чудом відбитись, але сил для масштабної війни зі Степом Ян Цзянь ще не мав, тому в бій вступила китайська дипломатія. До ставки кагана відправили китайського посла-вивідувача Чжан Суньшена, який, граючи на свавіллі та владних пориваннях, додавши до цього підкуп і наклепи, зумів пересварити тюркютських ханів. У 584 р. в каганаті почалися усобиці, а Ян Цзянь, скориставшись ситуацією, до 589 р. завершив завоювання Південного Китаю, возз'єднав країну та здійснив важливі політико-економічні реформи.

У 589 р. *державна єдність імперії, втрачена в 316 р., була відновлена*. Знову почала функціонувати централізована державна система, і планова одержавлена економіка забезпечила стабільність господарства. Втричі зросла кількість оброблюваних земель, а населення Китаю перевищило 45 млн. Для стабілізації продуктивних цін в імперії створили систему державних комор, в яких зберігалось зерно на випадок неврожаю. Для відродження ремесел і торгівлі власті скасували соляну й винну монополії, уніфікували грошову систему та систему мір і стандартів. У процесі тотального перепису всіх земель і підданих виявили 2 млн не охоплених податками селян, що дало змогу після їхнього включення у податні списки якісно поліпшити ситуацію з імперськими фінансами. *Державною ідеологією імперії стало ханське конфуціанство*, на базі якого функціонував розгалужений бюрократичний апарат, розквітлі освіта і наука.

Кун Інда (574—648) завершив кодифікацію канонічного конфуціанського П'ятикнижжя, а Ци Хуайвень розробив спосіб виплавки сталі. Лу

Фань у 601 р. склав класичний фонетичний словник середньокитайської мови. Безцінним пам'ятником суйської архітектури став перший у світі кам'яний одноарочний міст через р. Сяохе (провінція Хебей) висотою 7 м і довжиною прогону арки 37,5 м (автор мосту Лі Чун).

Та незважаючи на такі безперечні досягнення, ситуація в імперії Суй виявилась далеко не безхмарною. *Одержавлена планова економіка при всіх її плюсах (прогнозованість, простота управління, підконтрольність владі за умов соціальних катаклізмів та воєн) мала суттєві мінуси, серед них найважливіший — надзвичайна розгалуженість управлінського апарату*, утримання якого примушувало знов і знов підвищувати податки. «Чиновників надзвичайно багато, видатки на їхнє утримання з кожним днем збільшуються, ... народу мало, чиновників багато; ...на десять овець припадає дев'ять пастухів». А в каганаті 593 р. усобиці скінчилися, тому коли 594 р. Китай уразила посуха й розпочався голод, Ян Цзянь не наважився відкрити державні зернові комори, які зберігав на випадок війни. Люди їли бобові лущайки та полу, але зерносховища, що лопилися від запасів, залишилися під замком.

Імперія знову кинула в бій Чжан Суньшена, і коли 597 р. спалахнула нова тюркото-суйська війна, в тилу кагана розпочала активні дії відновлена партія тюрків-китаєфілів.

Певні реформи були здійснені в суйській армії. Прикордонний офіцер Лі Юань (сам по крові напівтюрк) першим привчив своїх вояків жити в юртах, їсти з ножа чи просто руками м'ясо та пити молоко, а на ловах навчив їх мистецтву кінного бою. Досвід Лі Юаня поширили, і суйці дістали можливість на рівних битися з закутою в лати важкою кіннотою тюркютів. У 597 р. суйські генерали Гао Фань і Ян Со розбили кочовиків, після чого каганат розпався на Західний та Східний.

Китаю більше не загрожували набіги степовиків, але Ян Цзянь на цьому не заспокоївся і пішов протореним шляхом ханських імператорів. Від оборони Китай знову перейшов до агресії, одним із об'єктів якої стала Корея, що переживала тоді свою епоху «трьох царств» (Когурьо, Сілла, Пекче). Похід 598 р. проти північнокорейського царства Когурьо був невдалим, але Ян Цзянь з поразкою не змирився і... раптово помер у 604 р. Імператором став його син Ян Гуан (Ян-ді) — один з найодіозніших правителів в історії Китаю, якого

нерідко звинувачують у причетності до несподіваної смерті батька.

За часів правління Ян Гуана (604—617) деспотичний імперсько-націоналістичний характер суйської державності сягнув апогею. Деякі масштабні почини тирана були корисними. Понад мільйон чоловік кинули на модернізацію Великого Китайського муру, що посилювало оборонні можливості держави. 5 млн нещасних прорили Великий Китайський канал: ця грандіозна гідротехнічна споруда довжиною 2,5 тис. км поєднала долини Хуанхе та Янцзи і мала величезне економічне та воєнно-стратегічне значення, але 2 млн підданих залишилися назавжди на цьому грандіозному будівельному кладовищі. Решта імператорських витівок межувала з безумством і садизмом одночасно.

2 млн будівельників звели для Ян Гуана нову столицю (Лоян), куди імператор переселив 10 тис. найбагатших сімей з Чан'яня. Для імператорських утіх архітектор Ю Сяншен побудував «Терем мрій» — палац-лабіринт, де «Сина Неба» убулажали 18 тис. музикантів і тисячі гаремних красунь.

Найбільших невдач Ян Гуан зазнав у зовнішній політиці.

Спочатку імперії таланило, бо її союзником став Східний тюркський каганат, де перемогла партія китаєфілів (її позиції підкріплювали китайське золото, чай, шовк і зерно). В 608 — 609 рр. тюрки завоювали для Ян Гуана 30 центральноазіатських князівств «Західного краю» (зокрема, Тогон, Турфан і Хамі). В 610 р. генерал Чен Лін здійснив вдалий набіг на Люцю (Тайвань), але на Когурьо суйська військова машина поламала собі зуби.

В 612 р. імператор, особисто очоливши гігантську армію в 1 млн 130 тис. вояків, рушив на Когурьо (все населення якого не перевищувало 700 тис.). Ще мільйон чоловік обслуговував обоз «Непереможного війська». Глибина порядків суйців сягала 900 *лі* (450 км). Але відсутність таланту полководця у Ян Гуана, героїзм та самовідданість когурьосців і неабиякий військовий хист корейського стратега Ильчі Мундока звели нанівець зусилля агресорів. Залишивши на полях Кореї 300 тис. трупів, суйці змушені були відступити. Ця невдача наблизила крах держави Ян Гуана.

Безумства імператора, й особливо воєнні авантюри, дорого обходилися державі. Податки доводили людей до самопродажу в рабство, епідемії косили цілі повіті, а Ян Гуан відновив у 607 р. державні монополії (що призвело до різкого підвищення цін), посварився із тюрками й, побоюючись підданих, заборонив їм у 609 р. мати залізні знаряддя праці.

Якщо ж пригадати, що Південний Китай був Ян Цзянем завойований, міцність трону виявилась ще непевнішою. І врешті-решт обурення діями імператора дало про себе знати.

В 610 р. послідовники Майтреїї (будди майбутнього) збунтували Лоян. Їх вирізали, але 613 р. в армії повстали дезертири з кличем: «Не підемо вмирати до Ляодуну» (тобто до Кореї). А коли з упертістю, гідною кращого застосування, імператор ще двічі кидав свої армії на Когурьо, в тилу у нього «заколотники, як бджолиний рій піднялись», а з півночі хлинули тюркюти.

Терор карателів був нечуваним навіть для Китаю: полководець Ван Шичун, який упокорював Південний Китай, пообіцявши амністію тим, хто складе зброю, закопав живцем 300 тис. (!) полонених. Ще 30 тис. вирізали навколо Лояну, але повстання не втухало, бо замордовані поборами люди їли кору дерев, листя та рисову соломку. Весь Китай повстав проти тирана, якого в 617 р. задушили свої ж царедворці.

Династія Суй впала, а на зміну ідеям китайсько-конфуціанського націоналізму прийшла ідеологія китайсько-степового синтезу, виразником якої виступила наймогутніша династія китайського середньовіччя — Тан (618 — 907).

Імперія Тан

Засновником третьої всекитайської імперії доби середньовіччя був Лі Юань — уже на той час відомий полководець, намісник Тайюаня. Він був далеко не єдиним, хто збунтувався проти самодура й кровопивці Яна Гуана. Скориставшись тим, що заляканий імператор покинув столицю і втік у Цзянду, поринувши з горя у запій і розпусту, Лі Юань у 617 р. захопив Чан'ань та посадив на суйський престол свою маріонетку Ян Ю (Гун-ді). Відтепер він став не заколотником, а захисником незаконного, але «доброго» «Сина Неба» Ян Ю, проти законного, але «злого» Яна Гуана. А коли до Чан'аня надійшла звістка, що Ян-ді задушили замордовані тираном підлеглі, Лі Юань 18 червня 618 р. проголосив себе імператором, назвавши свою династію Тан.

Новий імператор стратив найодіозніших вельмож суйського режиму, оголосив у країні амністію, відкрив державні комори (чим припинив голод) і скасував жорстокі суйські закони, залишивши смертну кару лише за вбивство, пограбунок, зраду та бунт. Не дивно, що авторитет Лі Юаня (Гао-цзу) неймовірно зріс, і до 624 р. весь Китай підкорився

новому правителю, «агітаторами» якого, окрім удалих реформ, стали 16 кінних корпусів *ілохе* («молодців»), навчених методам кочової війни. Танів на цьому етапі підтримали навіть тюркюти, які вбачали в Лі Юані руйнівника ненависної суйської державності.

Нова династія міцно закріпилася на троні, але всередині країни залишилося відкритим питання про шляхи подальшого розвитку Китаю. Існували дві партії. Перша, яку очолив старший син імператора, спадкоємець престолу Лі Гяньчен, мріяла про повернення до суйських порядків і відродження бюрократично-конфуціанської державності. Під її тиском Лі Юань видав у 626 р. указ про обмеження буддизму та даосизму, секуляризацію храмового майна й повернення монахів до податного стану. Але сумний досвід суйської імперії яскраво засвідчував безвихідь такого шляху, і другий син імператора Лі Шимінь запропонував курс на світову синкретичну імперію, гаслом якої мало стати не завоювання Степу, а синтез Китаю зі Степом. Хай кочовики пасуть отари і служать у кінноті, китайці — обробляють землю і служать у піхоті, горці — роблять і те й інше, хай усі моляться своїм богам, аби виконували закони, платили податки та не бунтували, визнаючи владу «Сина Неба». Опорою цього курсу стали табгачі — окитаєні нащадки степовиків, які сприйняли китайську мову, були підданими імператора, але не забули кочової традиції: жили в юртах, пасли худобу, пили молоко й кумис, їли з ножа, а воювали на конях. Для більшості китайців цей шлях здавався одіозним, бо вимагав визнати, що «варвари» — нормальні люди, а їхній спосіб життя не гірший від китайського, проте наслідки суйської державності були такими жахливими (населення Китаю скоротилося на 2/3), що в прихильників синтезно-імперського варіанту з'явився шанс.

Лі Шиміня боялися, й навіть спробували отруїти, але він чудом вижив і власноручно застрелив старшого брата, після чого Лі Юань призначив Лі Шиміня наслідником престолу, скасував закон про заборону буддизму й даосизму, а 4 вересня 626 р. «добровільно» зрікся престолу. На трон зійшов Лі Шимінь (Тай-цзун, 626—649).

Посилення Китаю викликало занепокоєння тюркютів, але Лі Шимінь був справді геніальним полководцем і політиком. Танська дипломатія інспірувала в степах повстання

поневоленіх тюркютами народів (уйгурів, бугу, байирку, тонгра), а в 628—630 рр. Тай-цзун кинув на супротивника шість армій. Східнотюркютський каганат, ослаблений війнами з повстанцями, упав під копитами танської кінноти табгачів, а степовики-нетюркюти визнали владу Китаю, і гордий Степ (навіть залишки тюркютів) за шовк, зерно і печиво погодився служити Танам. Того ж 630 р. міцність імперії спробували випробувати тибетці, але їх розбили вщент, а глава інтервентів (гялбо Селі) потрапив у полон.

Здійснюючи політику «довгого покоя», Лі Шимінь став хазяїном Степу: Китай отримав кінноту й мир, кочовики — продукти землеробства, а 1,2 млн «варварів» стали рівноправними підданими «Сина Неба». Імператор заборонив доноси (на яких добре знали китайські грамотні-чиновники, зате були безсилим кочовики), оточив себе, окрім китайських радників (Вей Чжена, Фан Сюаньліна, Ван Гуя), відданими степовиками, серед яких виділялись похмурий однорукий уйгур Кібі Хелі та тюркютський царевич Ашина Шені. Саме в цей час було складено китайсько-тюркський словник, а в столиці Чан'ані (де постійно проживали тисячі тюрків і табгачів) взагалі пішла мода на все тюркське: одяг, музику, їжу, юрти (!). Китай знову відкрився світові: в 627—645 рр. буддист-пілігрим Сюань-цзан (Сюань Чжуан) відвідав Середню Азію та Індію. Свої враження він виклав у «Записках про країни Заходу» («Сі юй цзи»). В 671—695 рр. ще один буддійський монах І Цзін здійснив морську подорож до Індії (з відвідуванням Суматри й Непалу). Через «Великий шовковий шлях» китайці познайомилися з цукром.

Китай вступив у пору процвітання та нестримної територіальної експансії, але на нових ідейних засадах і руками переважно «напівварварів»-табгачів та «варварів»-степовиків, матеріальний добробут яких теж збільшився. В імперії прийняли новий кодекс законів («Тан люй шу»), гуманніший від суйського, але то для китайців, а кочовикам залишили всі їхні традиції в обмін на право вмирати за імперію.

У 635 р. Танам підкорився Тогон, потім імперія силами кібі та тюркютів під керівництвом китайських генералів захопила Гаочан — один із вузлових центрів «Великого шовкового шляху». Щоправда, в 641 р. проти Тай-цзуна збунтувалися тюркомовні сеяньто (200 тис.), та імперія розчавила їх. Невдалим для Танів виявився похід на Когурьо (645 р.), але для північнокорейського царства це була «піррова перемога», яка підірвала могутність держави Когурьо. А далі 100-тисячне танське військо захопило 70 міст Центральної та Середньої Азії, включаючи Бухару.

Тан стала «світовою імперією». Вона контролювала половину «Великого шовкового шляху», а державна надільна сис-

тема, плановість господарства забезпечили економічне піднесення. Високий рівень сільського господарства давав можливість вирощувати до 900 кг зерна на людину на рік (!). Китайці освоїли високопродуктивну технологію одночасного вирощування на одному полі двох різних культур з різними строками визрівання (наприклад, рис і пшениця). Степ давав удосталь молока, м'яса та шкір, виробники чаю, солі й металів завалили країну продукцією, а в галузі ремесел технологічним відкриттям світового масштабу стала поява фарфору. «Доу (10,35 л) рису коштував 3 цян (дрібна монета), ворота будинків не зачинялися, свійська худоба плодилася та заповнювала пасовиська. Мандрівники, вирушаючи за тисячі лі, не брали з собою харчів. Вожді варварських племен корилися танському двору і, озброєні мечами, вартували у внутрішніх покоях палацу. І лише 29 злочинців назбиралося за рік для покарання смертю у Піднебесній! Ось як добре й спокійно було в ті часи!». Такою залишив нащадкам імперію Лі Шимінь, коли 10 липня 649 р. переселився в кращий світ. Його гробниця поблизу Чан'аня, прикрашена неперевершеними пластичними горельєфами, стала шедевром танської архітектури. На престол сів його син Лі Чжи (Гао-цзун). Він не мав талантів свого батька, але імпульс, отриманий танською державою за часів Тай-цзуна, був таким сильним, що протягом багатьох років імперія ще по інерції йшла від перемоги до перемоги.

Непереможне танське військо, що складалося з китайської піхоти й кінноти табгачів, східних тюркютів та уйгурів, на чолі з генералом Су Дінфаном завоювало в 655—657 рр. Західнотюркський каганат, а потім Танам підкорилися Куча, Кашгар, Хотан, Самарканд, Фергана, Шахрисябз, танці вийшли на береги Аралу та Каспію. На новоприєднаних територіях розмістилася 30-тисячна окупаційна танська армія. Ситуація ж у Кореї ускладнилася. Лобові походи на Когурьо (649, 650, 651 рр.) знову не принесли успіху. Щоб виправити становище, туди перевели із Заходу славетного Су Дінфана.

Операція, яку провів цей полководець, не мала аналогів у попередній китайській історії: в 660 р. він переправив на кораблях через Жовте море 135-тисячне військо, десантувавши його напроти Пекче, а коли на допомогу Танам прийшла 50-тисячна сілланська армія Кім Юсіна, Пекче перестало існувати.

В події спробувала втрутитися Японія, але японський флот з 32-тисячним десантом виявився неспроможним воювати з могутнім Китаєм. Танці завдали в 662 р. цілковитої поразки «зухвалим східним варварам» на р. Пеккан, потопивши майже 400 японських кораблів. У 668 р. об'єднана тансько-сілланська армія під командуванням Лі Шицзі та Кім Юсіна завоювала ослаблене внутрішніми усобицями Когурьо. Єдиною державою, яка не лише витримала танський тиск, а й сама перейшла до територіальної експансії в регіоні, був Тибет. Що ж до Корейського півострова, то китайці насадили на колишніх землях Когурьо й Пекче свою адміністрацію.

Це не влаштувало Сіллу, що мріяла об'єднати всю Корею під своїм скіпетром. Скориставшись тим, що кращі танські армії та генерали зосередилися на тибетському фронті, Сіллу у війні 670—675 рр. витіснила танців з Кореї, захопивши весь півострів. Корея, об'єднана сілланцями, стала незалежною державою (що визнали Тани 735 р., узаконивши кордон по р. Тедонган).

У цілому танські загарбницькі війни були успішними, державно-політичний та економічний механізм імперії, керований «Сином Неба», якому допомагали два канцлери, вісім міністрів і майже 1 млн чиновників (серед них 3,5 тис. вчених-математиків), працював як добре налагоджений механізм, але небезпечний для династії ворог з'явився в особі красуні У Цзетянь (У Чжао).

Ця жінка встигла побувати наложницею Лі Шиміня, коханкою, а потім наложницею його сина Лі Чжі, а в 654 р. Гао-цзун, зачарований її красою, проголосив У Цзетянь імператрицею. Вона відразу ж розпорядилася знищити весь імператорський гарем (щоб позбавитися конкуренток). Нещасних красунь четвертували або втопили у вині.

У Цзетянь (У-Хоу) стала страхітливим лідером відродженої «націоналістичної партії» при дворі, ворогом ідеалів синкретичної танської імперії. Через її інтриги більшість славетних генералів і політиків (творців «світової імперії» Тан) закінчили життя на дибі або в засланні, а після смерті свого вінценосного «доброго й лінивого» чоловіка (683 р.) У-Хоу стала правити єдиновладно, тримаючи в кулаці своїх синів-імператорів. Реальним співправителем імператриці став її фаворит Чжан Ічжи, визнаний надалі символом чоловічої краси в Китаї.

У Цзетянь виказала себе жінкою енергійною, а тому всі її новачі перелічити важко. Одних лише девізів царювання вона встигла поміняти 17 (!). Істотних реформ зазнав китайський календар, а постійні зміни назв і структура різноманітних урядових органів остаточно заплутали й без того складну систему бюрократичного управління конфуціанської імперії.

Імперія Тан похитнулася. Всі некітайці знову стали «варварами», чужинцями, їхню кров, пролиту за імперію, забули, а славетних полководців вигнали або знищили. Часто приреченого імператриця єзуїтськи пригощала з власних рук келихом вина, в якому містився золотий пісок. Відмовитися, звичайно, ніхто не міг, а випивши таке питво людина довго помирала у жахливих муках, після чого увесь рід нещасного пускали під ніж. Тюркам це категорично не сподобалось, і вони 679 р. повстали, відродивши каганат. Степ знову перетворився на ворожу Китаю силу. Ідейний догматизм конфуціанців обернув нерідних, але чесних союзників, на запеклих супротивників. У Цзетянь цього здалося замало. 690 р. вона скасувала династію Тан, присвоїла собі титул «Син Неба» (начепивши для впевненості накладну бороду) і назвала свою династію Чжоу (690—705).

Новину про загибель «напівварварської» табгачської династії Тан більшість «національно» свідомих китайців прийняла з радістю. Знову основою ідеології стало конфуціанство, але монахи-буддисти, вчасно зорієнтувавшись, написали трактат, де йшлося, що У Цзетянь — дочка Будди, й вирубили статую Будди з її обличчям. За це потішена імператриця наказала збудувати буддистські храми у кожному місті країни. Вона завела собі чоловічий гарем коханців, у якому виділявся перший красень Китаю «пан бажання» Сюе Аоцао.

Лише після смерті престарілої кривавої диктаторши (705 р.) її син Лі Сянь (Чжун-цзун) відновив династію, повернувши їй стару назву Тан, але це була вже тень могутньої попередниці. Щоправда, продовжувалося економічне й культурне піднесення.

Перша половина VIII ст. була «золотим віком» танської культури, господарства й науки. «Хлібороби успішно працювали, гори по всьому Китаю зорали, сохи й плуги були в достатку. Продовольства запаси на кілька років. Неможливо було визначити кількість зерна, що зберігалася у величезних коморах». Поряд із «класичними» культурами створювалися плантації чайних кущів, цукрової тростини, бавовнику, дубів для дубового шовкопряда, кавунів, винограду. Вчетверо зросло населення країни (сягнувши 53 млн).

Про рівень міжнародних контактів імперії танці хвалювано писали: «Сілла хвалу нам посилає на витканій парчі; з Індії ми отримуємо птахів, що володіють людською мовою; з Ірану — змії, що ловлять пацюків; а Візантія посилає нам у дарунок собак, яких запрягають замість коней; ...перлини, що сяють уночі, нам посилає Ліньї (В'єтнам), уславлених коней дарують нам куриками; добірні страви отримуємо з Непалу». Через «Великий шовковий шлях» Китай отримував фарбу для брив, килими й самоцвіти з Сирії, корали Червоного моря, індійські та єгипетські тканини, перські прикраси, наркотики з Малої Азії. М'ясо, шкіри та хутра надходили із Великої Степу, а морем шли японські мечі, унікальні представники тваринного світу Індокитаю, література з Індії. Щодо експорту, то основним китайським товаром залишався шовк, який окрім краси має також гігієнічні якості. Шовку бояться комахи, які в умовах загальної антисанітарії досить-таки дошкуляли людям тогочасного світу. Звичайно, шовк коштував шалені гроші, але він мав великий попит і залишався основою китайського експорту навіть після того, як у VI ст. таємницю його виготовлення завдяки «промислому шпіонажу» розкрила Візантія.

В одному Чан'ані (сучасний Сіань) діяли 200 торговельних рядів. Серед портових міст виділявся Гуанчжоу, в якому мешкало 120—200 тис. іноземних купців. Танські кораблі (з екіпажами до 700 моряків) ходили в Індію, Персію, Арабський халіфат, Корею, Японію, Південно-Східну Азію, потіснивши на океанічних маршрутах індійців, індонезійців, персів та арабів.

Фундаментальною базою науки стали колосальні бібліотеки (лише Центральне імператорське книгозховище налічувало 90 тис. сувоїв). Сотнями створювалися історичні твори, серед яких виділяються «Суй цу» (історія династії Суй) Кун Сиди та твір Лю Чжицзі «Проникнення в історію», в якому автор вперше дав вичерпний історіографічний аналіз праць своїх попередників. Поряд із рукописними книгами з'явилися ксилографічні видання, в Чан'ані почала виходити перша в світі газета.

Візиткою танської архітектури став столичний Чан'ань — прямокутний, майже квадратний у плані, геометрично бездоганно поділений вулицями на симетричні квартали й оточений кріпосним муром із червоної цегли. Архітектурним дивом танської епохи стала знаменита багатоповерхова «Велика пагода диких гусей», споруджена в Чан'ані. Саме в її стінах згаданий Сюань-цзан творив протягом 11 років свій звіт — записки про подорож до Індії.

Символом імперської величі Танів стали 73 грандіозних розмірів поховальні комплекси танських імператорів, споруджені навколо Чан'аня. Між іншим, вони й досі практично не досліджені археологами, оскільки входи до цих величних меморіалів (що суперничають своїми розмірами з пірамідами Гізи) завалені каменюками та ще й суцільно залиті металом.

Танський живопис прославили батько і син Лі — Сисюнь (651—716) та Чжаодао (670—730) — засновники нового графічного стилю, коли зображення отримували розмірами туші: майстер монохромного пейзажу, художник і поет Ван Вей (699—759), творці неперевершених шедеврів портретного і жанрового живопису Чжан Сюань (713—742) та Хань Хуан (723—787), автор монохромних сувоїв на буддійські мотиви У Даоци (700—760) і перший в Китаї художник-аніміліст Хань Гань (720—760).

Найяскравіші постаті танської культури пов'язані з поезією. Як наголошувалося в Китаї пізніше: «Проза має бути такою, як за Цинь і Хань, поезія — як у період розквіту Тан». Серед поетів першої половини VIII ст. виділяються фігури співця природи й дружби Мен Хаожаня (689—740); лірика Ван Вей, котрий шукав гармонію в природі; Лі Бо (701—762) — гордовитого гуляки, який заради вина й волі жив бурлакою, зате був вільним у своїй творчості; Ду Фу (712—770) — творця громадянської лірики, першого «критичного реаліста» серед класиків китайської поезії.

Поряд з літературою бурливо розвивалася танська музика. В країні функціонували п'ять музичних навчальних закладів, у придворних оркестрах налічувалося до 1500 виконавців, а інструментарій китайської класичної музики налічував понад 100 різновидів (більше, ніж у сучасних симфонічних оркестрах). Серед відомих танських музикантів зірками першої величини стали Сюй Хецзи, Хе Маньцзи, Лі Гуйнянь, Дуань Шаньбень.

Імперія здавалась непохитною, «доу рису на ринку можна було купити всього за 30 монет», а про «Сина Неба» Лі Лункі (Сюань-цзун, 712—756) писали, що він мав «високу і гордовиту поставу... У ньому все було прекрасним — неабиякий літературний талант, військові здібності». Дбав імператор і про злуку південних та північних районів у єдину нерозривну спільноту, для чого наказав вирощувати в долині Хуанхе типово південну культуру — апельсин. Та державу роз'їдала іржа внутрішніх руйнівних процесів. Традиційна історіо-

графія пояснювала проблеми дуже просто: «За теперішніх правителів у державних справах панують безлад і хаос, чесність і справедливість зовсім зникли; хто раболіпствує — піднімається на високі посади, хто дає хабарі — отримує вчений ступінь». Та причини кризи лежали глибше...

Розпочався, передовсім, розклад державної системи землекористування й тісно пов'язаних з нею планової економіки, централізованої бюрократичної державності, а згодом — утрата авторитету династії.

Китай завжди відчував дефіцит родючих земель, а «науково обгрунтована» система, коли кожній селянській родині чиновники давали вказівки про час посівів, запланований урожай, відповідну кількість податків, навіть місця садіння певних культур та їхній сівообмін, у комплексі з рентою (здебільшого тканинами) з жінок і відробітковою та військовою повинностями для чоловіків, не сприяла інтенсивному освоєнню нових земель. Охочих каторжно працювати на державній (а не на власній) землі було небагато, а збільшення населення звело нанівець легітимні нормативи земельних сімейних ділянок. Жорстко централізоване планове господарство опинилося в глибокій кризі. В пошуках виходу з цього скрутного становища уряд оголосив, що піднята цілина вважатиметься приватною власністю того, хто її обробив. Це зламало монополію держави на земельну власність.

Іншим чинником розвалу тотальної державної землевласності стали протизаконні дії місцевих чиновників: за хабар чи для самих себе бюрократи видавали оброблені ділянки за покинуті й занедбані, потім «засвідчували» на папері фіктивне освоєння цих земель і, нарешті, оформляли приватизацію. «Прихватовані» маєтки називали по-різному: *бешу* («заміський будинок»), *бее* («миза»), *чаньчжуан* («будинок у горах»), але суть скрізь була одна: «Це були часи найвищого розвитку Танської імперії. Та хоч надійна система й існувала, але з періоду *Кайюань-Тяньбао* (713—755) закони послабили і збільшилися зло скупчення земель».

До середини VIII ст. кількість земель, з яких держава перестала отримувати доходи, сягнула половини земельного фонду Китаю, але сума податків з кожної провінції залишилася жорстко фіксованою, і, якщо кількість державних земель зменшувалася (на користь приватних), влада компенсувала нестачу, збільшуючи побори з тих, хто залишився в межах планової економіки. Подвійний податковий тягар спонукав селян до масових утеч від державної юрисдикції та переходу під покровительство «сильних домів» — і це остаточно зруйнувало планове господарство.

Іншою фундаментальною причиною розвалу імперії стали етнічні конфлікти. Табгачська «напівварварська» династія Тан залишилася чужою для більшості китайців. Доки імперія йшла від перемоги до перемоги, а високий життєвий рівень гасив ентузіазм невдоволених, влада відчувала себе спокійно. Розвал економіки викликав ремствування, і династія пішла на поступки конфуціанським ортодоксам, що стало смертним вироком для строкатої танської імперії.

У 714 р. вийшов указ про заборону буддизму. В 739 р. Конфуцію посмертно дарували титул царевича і збільшили пишність поминальної церемонії на його честь. Тоді ж для отримання службового чину ввели обов'язкові екзамени. Претенденти мали здавати літературно-філософську класику, конфуціанський канон та ієрогліфіку. Це стало нездоланною перешкодою до владних посад для некитайців. У 754 р. відкрили чиновничу Академію (*Ханлінь*), а головою уряду став завзятий конфуціанець Лі Лінфу.

В 742 р. Тани силою зброї та дипломатії знищили Другий Тюркський каганат, але імперія втратила контроль над Степом: там утворився могутній Уйгурський каганат (747—847), ворожий Китаю. Кидані розбили Танів у Маньчжурії, давно забули про китайське панування в Кореї, а Тибет методично витискав танців з Центральної Азії.

І тут Танам пригадали все: і «варварське» походження, і схильність до буддизму, і моду на тюркський одяг, і танки голих індійських та согдійських танцюристок на офіційних імператорських прийомах, що шокувало правовірних конфуціанців. До того ж, саме в цей час на заході активізувались араби-мусульмани, які творили тоді свою «світову імперію» — *халіфат*. У 751 р. величезна танська різноплеменна армія на чолі з велетнем-корейцем Гао Сяньчжи спробувала відвоювати Центральну Азію, але була розбита на р. Талас арабським військом Зіяда ібн Саліха.

Грандіозна різанина тривала п'ять днів. Утрати обох сторін сягали десятків тисяч убитими та пораненими. Долю битви вирішили алтайські тюрки-карлуки, які на п'ятий день перейшли на бік арабів і завдали удару по танцях з тилу. З тих часів область навколо Таласу (сучасний Джамбул), як і вся Середня Азія, потрапила під вплив ісламу.

Вирішального удару по імперії у старому її вигляді завдав *цзедуши* («намісник прикордонного військово-адміністративного округу») *Ань Лушань* — син тюрка і согдійської княжни-шаманки — «вправний лицемір і тонкий підлесник». Він відзначався світлим розумом, спритністю у промовах, музичним хистом і знанням наук, «умів догодити імператору

(Сюань-цзуну), і той його любив», тому призначив *цзедуші* одразу трьох (!) намісництв. Під рукою Ань Лушаня опинилося 150—200-тисячне військо, основу якого становили «варвари»-найманці (насамперед войовничі монголомовні кидані).

Безпосередньою причиною антитанського заклоту стали негаразди в політичній верхівці імперії. Сюань-цзун був велелюбною людиною, але всіх у його гаремі затьмарила пишнотіла даосько-буддійська черниця Ян Юйхуань (Ян Тайчжень).

«Волосся до землі, очі красиві й великі, брови — немов смарагдова лінія далеких гір, обличчя — як червоний лотос восени, тіло духмяне, трохи повнунате, а форми диявольськи привабливі... Губ ніколи не помадила, бо були немов кіноар, волосся не окурювала, бо було від природи чорним і пахучим, оскільки не терзала його гребенем... Вміла легко угадувати думки государя».

Зачарований її красою, підстаркуватий «Син Неба» зробив Ян «дорогоцінною наложницею» (*гуйфей*), а та у свою чергу «усиновила» згаданого Ань Лушаня і, як стверджували злі язики, стала його таємною коханкою. Всі вищі чиновничі посади при дворі посіли родичі Ян-*гуйфей*, а її старший кузен інтриган Ян Сянь (Ян Гочжун) став офіційним «наставником» імператора, а з 752 р. — першим міністром імперії, міністром закордонних справ та ще й з титулом «опори держави».

Правління кліки Ян завело в безвихідь державний механізм імперії. Армію кинули у безглузду війну проти держави Наньчжао, де кліматичні умови виявилися нестерпними для корінних ханьців: «Війська потрапили у болота, страждали від недостатнього постачання харчами, тому з кожних десяти вояків загинули 8—9. Загалом 200 тисяч мобілізованих були кинуті у це смертоносне місце, і жодне колесо від колісниць не повернулося. Люди затамували злобу, однак не наважувалися говорити». Марнотратство чиновників і політичні інтриги євнухів не мали меж. Яни контролювали всі державні фінанси та вершили цензуру, сама «дорогоцінна наложниця» особисто контролювала карбування монет, а чесні чиновники, щоб прогнати злих, змушені були власноручно обробляти землю (в Китаї VIII ст. таке суміщення шокувало). Хабарництво роз'їло державний апарат, «звання й титули продаються, і стати великим

чиновником можна, лише якщо у вас є гроші». Особливо невдоволеним таким розвитком подій був генералітет імперії, переважно некітайський за походженням. Тому, коли Ань Лушань у 755 р. повстав, жодна із шести танських армій, розміщених навколо столиці, не виступила на придушення заклоту, а розніжених гвардійців головорізи Ань Лушаня розбили вщент. У 756 р. заклотники захопили Чан'ань, вирізвавши мало не всіх його мешканців: решта городян розбіглася хто-куди. Сюань-цзун з фавориткою і 10-тисячною свитою втекли до Південно-Західного Китаю (область Шу), де ненависну всім Ян-гуйфей задушили у буддійському монастирі, Ян Гочжуна стратили перед строем вояків, весь рід Янів вирізали, а Сюань-цзуна примусили зректися престолу. «Сином Неба» став Лі Хен (Су-цзун, 756—761), а військовим міністром — командувач танських військ на тибетському фронті, досвідчений генерал Го Цзіі.

Тани провели в Китаї тотальну мобілізацію, наwerbувавши на півдні десятки тисяч напівдиких манів, грішми й дозволом безкарного пограбунку привернули на свій бік тюркомовних шато та могутніх уйгурів, тибетців, хотанців і навіть «даши в чорних сорочках» (арабів). Серед заклотників, на влаки, почались чвари.

Ань Лушань раптово осліп (гіпертонічний криз) і з горя, «ставши нервовим», знищив кількох своїх соратників, за що в 757 р. його зарізав власний син. Заклотників очолив «недовірливий і кровожерливий» Ши Симін, якого в 761 р. убив власний син.

Все це дало можливість Танам у 763 р. придушити смуту, але вони залишилися без війська, а їхня економічна опора (державна надільна система) перестала існувати. Якщо до заклоту під податковим контролем уряду перебувало ще 9,7 млн дворів, то після смути їх залишилось лише 3 млн. «У селах не лишилося жодної цілої хижі; мешканці замість одягу прикривалися листами паперу для письма». Податки зросли на 90%. *Необхідні були радикальні реформи, які здійснив у 780 р. новий перший міністр Ян Янь.*

Визнано було крах надільної системи, замість тріади повинностей власті запровадили єдиний державний податок (ренту) для всіх землевласників, яких за якістю та кількістю їхніх земель поділили на дев'ять розрядів. Але на практиці, до поборів чиновника-приватизатора додалися державні податки, й трудівникові залишалось менше 50% врожаю, що в

умовах тогочасного Китаю прирікало його на голод. Масовим явищем стала торгівля дітьми, яких знедолені батьки продавали за 100 лянів (58 кг) срібла, бо не могли прогодувати. Лише виняткова працьовитість і терплячість китайців дали можливість їм ще деякий час зберігати виробництво та розвивати культуру.

Китайську поезію того часу збагатили своїми творами філософ-пейзажист і правдолюб Бо Цюї (772—846), а також знавець; шанувальник та підроджувач канонів давнини (не лише в поезії, а й у філософії) Хань Юї (768—824). При дворі відкрили перший китайський театр, поетично названий «Групевим садом», окрасою якого була співачка Лі Гуйнянь.

Проте відчуття дискомфорту у підданих наростало. У багатьох викликав обурення черговий антибуддійський указ 845 р., а на початку 70-х років IX ст. в Китаї почалася страшена посуха, яка призвела до економічного краху. «З полів нічого збирати, скрізь голод і запустіння, люди втратили опору... Окружна ж і повітова влада дає розпорядження щодо негайної сплати податків і тільки що — застосовує покарання... Люди вирубують дерева, кидають домівки, продають жінок і дітей». Держава не змогла за таких обставин виконати свою стабілізаційну функцію, і відповіддю на кризу стала інспірована злочинним світом грандіозна селянська війна, що спалахнула у 874 р.

Повстання розпочалось на Північному Сході країни, а очолили його впливові контрабандисти-солеторговці Ван Сяньчжи та Хуан Чао. Соціальна програма повсталих була простою і водночас жажливою: не ставлячи під сумнів імператорську систему правління (традиційна для селян віра у «доброго царя»), селяни, під керівництвом частини кримінальних елементів, знищували всіх чиновників, а заодно й міста, як осередки «несправедливої» місцевої влади, куди безпосередньо надходили їхні податки й повинності. Та й самих городян китайські селяни традиційно не дуже жалували, вважаючи їх «схильними до шахрайства і марнотратства».

Кілька років Ван Сяньчжи та Хуан Чао конфліктували між собою за право очолити повстання, але 878 р. Ван Сяньчжи був оточений танцями й загинув. Єдиним лідером селян залишився Хуан Чао.

Надзвичайно честолобний, Хуан Чао за молодих літ мріяв про кар'єру великого чиновника, але провалився на іспитах. Водночас він став впливовою фігурою кримінального світу, а під час селянської війни одним із її вождів. Хуан Чао був високою, фізично сильною людиною, знався в

ієрогліфіці та військовій справі, вирізнявся красномовством і винятковою жорстокістю.

Розоривши весь схід імперії, повстанці 879 р. захопили на півдні Гуанчжоу — найбільший океанічний порт тогочасного Китаю, — де вирізали 120 тис. іноземних купців, надовго перервавши морську торгівлю країни з державами Південної та Південно-Східної Азії і Близького Сходу. Кількість «бунтівників» сягнула 500 тис., і хоча в армії Хуан Чао спалахнула епідемія малярії, 880 р. вона захопила Лоян, а наступного року Чан'ань. Солдати Хуан Чао вчинили жорстоку розправу над мешканцями столиці. «Людей вбивали тут же, не жаліючи ані старого, ані малого, — кров текла рікою». «Населення тікало в гори. Багато загинуло від снігопаду, і залякли трупи заповнили околиці». Імператора Лі Сюаня (Сі-цзун, 874—888) вивезли із зруйнованої столиці, на попелищі якої Хуан Чао проголосив себе «Сином Неба», засновником нової династії — Великої Ци (*Да Ци*).

Це суперечило початковим гаслам війни, і частина повстанців, яка мріяла про знищення бюрократів і міст, а не династії, покинула Хуан Чао, а ті, що залишились (менш 30% війська), остаточно перетворилися на банду мародерів і насильників. Сили Танів, які знову запросили на допомогу тюрків шато, й навіть частина колишніх повстанців на чолі з Чжу Венем (він перейшов на бік урядових військ, за що отримав від імператора титул *цюань-чжун* — «двічі вірний») тіснили Хуан Чао й 883 р. змусили його покинути Чан'ань. У 884 р. повстання було остаточно придушено. Сам Хуан Чао, як повідомляли автори офіційних хронік, загинув, за іншою версією він сховався у буддійському монастирі і вдало пережив різанину.

Наслідки селянської війни 874—884 рр. були жахливими. Економіка розвалилася остаточно, безліч міст і культурних пам'яток були зруйновані, мільйони людей загинули під час бойових дій, від голоду та епідемій, в державі не стало законів, і вона розпалася: на місцях влади захопили місцеві *цзе-души*, а при дворі знову хазяйнували євнухи. Імперію добив «двічі вірний» Чжу Вень, який у 907 р. зайняв Чан'ань, вирізав євнухів, скинув останнього танського імператора й проголосив себе «Сином Неба» (династія Пізня Лян, 907—923).

Наступні півстоліття класична китайська історіографія назвала «епохою п'яти династій та десяти царств». Чжу Веня зарізав власний син, потім у долині Хуанхе змінювали одна одну п'ять династій (у тому числі й народу шато), на півдні

гризлися між собою клаптикові держави й продовжували бунтувати селяни. В господарстві панував розвал, а життєвий рівень підданих упав настільки, що «серед простолюдинів тільки двоє-трое з десяти могли мати дружину, ... не припинялися посухи та повені, люди перетворювалися на вбивць...». Саме в цей час на північ від Китаю на початку X ст. утворилася могутня імперія монгололомних киданів (державна *Ляо*), які захопили частину китайських земель і перетворили північнокитайських царків на своїх данників. *Економічні й політичні інтереси, відчуття етнокультурної єдності вимагали від китайців возз'єднання країни, але шлях до нього виявився непростим.*

Імперія Сун

У 951 р. в Північному Китаї було ліквідовано панування кочової знаті шато. Владу знову захопила північнокитайська династія Пізня Чжоу (951—960), яка, спираючись на доктрину «націоналізму» та конфуціанської державності, взяла в 954 р. курс на возз'єднання Китаю. Для забезпечення внутрішньої стабільності була реорганізована армія (вона стала найманого), у десять разів скорочено кількість буддійських монастирів, а в фінансах і діловодстві наведено порядок шляхом жадлих репресій проти хапуг і недбайливих чиновників. Але імператорам цієї династії не судилося довести справу до кінця.

У 959 р. пізньочжоуське військо на чолі з імператором Чай Жуном (Шень-цзун) розпочало великий похід на киданів, проте в дорозі «Син Неба» раптово помер, чим скористався командир імператорської гвардії Чжао Куан'їнь, який проголосив себе імператором нової династії Сун (960—1279), а замість воєн з киданями висунув гасло: «Спочатку Південь, потім Північ». Столицю нової імперії перенесли в Бяньцзін (сучасний Кайфін).

Чжао Куан'їнь (Тай-цзу, 960—975) довів до логічного завершення перспективні починання своїх попередників, *взявши курс на абсолютну централізацію влади (це прозвали політикою «зміцнення стовбура й послаблення гілок»), жорстку фінансову й судову регламентацію та повну професіоналізацію війська, яке з цього часу перейшло на державне утримання і повністю контролювалося імператором. Вдалі реформи швидко дали плоди, і в 979 р. Суні завершили військовими засобами возз'єднання імперії.*

Імперія міцніла, але конфуціанський догматизм і національна пихатість призвели до того, що Китай у своїй зовнішній політиці спирався лише на власні сили, яких явно не вистачало. Війни з імперією Ляо 979 й 986 рр. виявилися невдалими. Хоча Суні мобілізували в армію кожного сьомого китайця чоловічої статі, кидані 1004 р. оточили Бяньцзін і примусили Сунів укласти з ними ганебний для Китаю мир, згідно з яким він мав сплачувати «варварам» досить обтяжливу данину (300 тис. зливків срібла, 200 тис. відрізів шовку на рік). Невдало завершилися також війни з тангутами, яким імперія платила надалі 100 тис. зливків срібла та 100 тис. відрізів шовку на рік, *але в галузі економіки та культури сунський Китай вражав світ.* В умовах, коли «війни були забуті, культура розквітла, народ спокійно займався своєю справою і мир царював у країні».

Руйнівні наслідки воєн у старих господарських регіонах країни змушували людей освоювати нові землі на Південному Сході Китаю. Після завершення усобиць це дало можливість різко збільшити фонд оброблюваних земель у країні, причому 64% всіх посівів Китаю тепер знаходилося в долині Янцзи. Почалося культивування нових сортів проса, пшениці, сої, а коли із Тьямпи (Центральний В'єтнам) до Китаю завезли новий, високоврожайний (до 700 л зерна з 1 му площі) сорт рису, і держава швидко й централізовано запровадила його де тільки можна, селяни завалили країну продукцією.

Тоді ж талановитий винахідник Юань Чжень розробив нову конструкцію плуга, завдяки чому селянин міг сам, без допомоги тяглових тварин, зорати поле. Кількість тяглової худоби можна було скоротити, а за рахунок «економленого» таким чином зерна збільшити обсяг «додаткової продукції» на селі. Збільшенню урожайності сприяла також реконструкція та розширення (за державний кошт) іригаційної мережі в долині Хуанхе та на південь від Янцзи.

Лавиноподібне збільшення сільськогосподарської продукції і відсутність великих воєн сприяли зростанню міст, розвитку ремесел і торгівлі. В 30 разів зріс видобуток міді. Завдяки впровадженню коксу в дванадцять разів збільшилося виробництво заліза — до 150 тис. т на рік (це більше, ніж в Англії доби першої промислової революції кінця XVIII ст.), що дало можливість наситити якісними знаряддями праці господарство і озброїти величезну сунську армію (яка на час заснування династії налічувала до 400 тис. вояків, а в середині XI ст. — майже 1,3 млн добре озброєних бійців-професіоналів). У країні функціонувало 28 фарфоробних підприємств (з центром у м. Цзіндечжень).

Розквітла заморська торгівля, чому сприяв винахід на початку XII ст. компаса та вдосконалення шоглово-вітрильної системи. Сунська імперія торгувала з 50 країнами, і доходи від митних зборів (10—13% вартості товару) збільшилися вп'ятеро, що дало можливість стабілізувати державні фінанси. В господарстві з'явилася регіональна спеціалізація і майстерні з використанням найманої праці (особливо у виробництві залізної монети, зброї та вина).

Дивом архітектури були сунські міста. Китайські зодчі, продовжуючи танську традицію, дотримувалися повної симетрії при плануванні вулиць. У містах Учан, Фучжоу, Цюаньчжоу, Гуанчжоу, Лін'ань (Ханчжоу) налічувалося більш як 1 млн мешканців, а в столичному Бяньцзіні проживало 1,4—1,7 млн городян.

Бурхливий розвиток товарно-грошових відносин сприяв переходу до залізних (замість мідних) монет — їх випустили 200 млрд штук загальною вагою 750 тис. т, і вони стали світовою вільноконвертованою валютою. Археологи знаходять ці монети в Малайї, Південній Індії, на Близькому Сході, навіть у Східній Африці. Проте потреба в грошах зростала настільки стрімко, що металу для їхнього карбування постійно не вистачало, і Суни подарували світові ще один дивовижний винахід — паперові банкноти (*бяньцзянь* — «зручні гроші»), котрі, щоправда, не були в обігу за межами імперії, зате в самому Китаї, після офіційного впровадження їх у 1107 р., застосовувалися досить широко.

«Сунський економічний бум» сприяв розквіту науки та культури.

В епоху Сун винили у світ 2200 історичних творів, популяризації яких сприяв винахід Бі Шеном у 40-х роках XI ст. книгодрукування. Найвідомішими істориками того часу були Оуян Сю (1007—1072) — автор «*Синь Тан шу*» («Нової Танської історії») та Сима Гуан (XI ст.). Сунську філософію прославили творці неоконфуціанства брати Чен (Хао (1032—1085) та І (1033—1107)), Чжу Сі (1130—1200), за ім'ям якого цю філософську течію називають ще чжусіанством. Даоси-алхіміки XI ст. винайшли випадково порох (шукали еліксир безсмертя), який почали використовувати для феєрверків (для цього в 1150 р. були придумані спеціальні ракети), а пізніше й у військовій справі. Тоді ж з'явився в Китаї перший водяний годинник. У літературі зародилася художня проза, а в сунській поезії зажив слави Су Ши (1037—1101) — поет-енциклопедист, який чимало часу провів у камері смертників і чудом урятувався. Він писав у багатьох жанрах і ще за життя став класиком (незадовго до смерті був реабілітований і удостоєний найвищих державних почесностей). Сунську фізику та біологію прославив геолог світового рівня Шень Ко, механіку — Дін Хуань, живопис — унікальний пейзажист Го Сі (1020—1090). Китайську медицину того часу збагатили мистецтво акупунктури, а потреба в належному оформленні процесу споживання їжі багатого елітою спричинила появу в столичному Бяньцзіні перших у світі ресторанів (найбільш відомим із них був «*Маюсін*»). Письменність серед сунських підданих сягнула 20—30% населення.

Але за все доводилося платити. *Безконтрольний тиск людини на природу в умовах економічного буму виснажив природні ресурси Китаю, і на початку II тис. н.е. «Серединна держава» пережила другу в її історії екологічну катастрофу з усіма негативними наслідками: посухами, повеннями, неврожайми, хворобами й масовими жертвами. Зростало виробництво, але його наслідком було лише нечуване збагачення верхівки суспільства і зубожіння основної маси населення. Працював класичний принцип традиційної східної структури: кожен має стільки, скільки йому належить за ранжиром, а не скільки він*

заробив. Протягом XI ст. податки в Китаї зросли удесятеро, що призвело до згорання виробництва та зниження інтенсивності праці. Дріб'язкова регламентація, тотальний бюрократичний контроль і прогресуючий державно-податковий тягар не давали дихнути виробникам і купцям, гальмували запровадження технологічних новинок. У країні процвітали лихварство, спекуляція, злочинність, хабарництво. Катастрофічно зростала інфляція, панувала атмосфера загального невдоволення. Пропозиції видатного конфуціанського науковця Лі Гоу (1009—1059) щодо поліпшення ситуації, викладені ним у поданому імператорові трактаті «Плани збагачення держави, посилення армії та заспокоєння народу», були владою успішно проігноровані.

Кожного століття удвічі збільшувався штат чиновників, на колосальну армію (до 1,6 млн вояків) витрачалося від 2/3 до 5/6 державного бюджету, який в XI ст. став хронічно дефіцитним. Спробою подолання кризової ситуації була серія реформаційних акцій XI ст., вінцем яких стали реформи Ван Аньши (1021—1086). Розпочаті 1069 р., вони дістали назву «нових законів».

Ван Аньши народився в сім'ї високопоставленого чиновника, відзначався унікальними здібностями та неабиякою працьовитістю, один із небагатьох, про кого традиційна китайська історіографія стверджувала, що він знав усі ієрогліфи. Невпинне навчання в дитинстві та юнацтві підірвали його здоров'я, проте коли йому виповнився 21 рік (!), Ван Аньши призначили начальником пошти, в 1069 р. — віце-прем'єром, а наступного року — першим міністром імперії. На керівних посадах Ван Аньши проявив себе жорстоким і владним царедворцем (на нього навіть склали памфлет — «Трактат про підлих міністрів»). Проте всі свої здібності й широкі повноваження перший міністр намагався використати на благо держави, а коли ставало зовсім кепсько на душі — писав вірші.

Метою реформ було наведення елементарного порядку в державі, оздоровлення економіки, зміцнення військового потенціалу імперії та розширення соціальної підтримки влади серед підданих. В адміністративній сфері згідно з «новими законами» збільшили зарплату дрібним чиновникам. Економічні заходи передбачали перепис земель, ліквідацію вільного ринку та введення фіксованих державних цін на всі товари, впровадження дешевого державного кредитування для виробників (40% річних замість 300% у приватних лихварів). Усі податкові пільги, якими користувалася соціальна верхівка суспільства, були ліквідовані, а додаткові кошти, що їх отримала державна скарбниця, виділили на освоєння

цілнинних земель. На них поселили безземельних селян, чим збільшили кількість державних платників податків. Реформи зачепили й військо: замість найманої армії, утримання якої вимагало величезних коштів, ввели дешеву систему рекрутських наборів, перетворивши військо на загальнокитайське ополчення. Від претендентів на чиновницькі посади під час державних екзаменів стали вимагати практичних знань, а не зазубрювання філософських трактатів. Це відкрило шлях на державну службу для соціальних низів. Нарешті, жахливим терором і показовими репресіями власті придушили хабарництво й бандитизм, зміцнили виконавську дисципліну. Гарантом реформ виступив імператор Чжао Сюй (Шень-цзун, 1067—1085).

«Нові закони» дістали неоднозначну оцінку в китайському суспільстві. Лихварі втратили свої проценти, фіксовані ціни викликали тотальний дефіцит товарів, занепала торгівля, а з нею — ремесла й аграрний сектор, що підірвало фінансову систему (зменшилася кількість податків). Верхівка втратила значну частину прибутків, а заплутана система законів зробила майже неможливим вирішення будь-якої проблеми. Раніше діяв закон хабара, тепер хабарництво зліквідували, але нової системи вирішення поточних справ для підданих реформатори не створили. Непрофесійна армія швидко втратила боєздатність. Життя стало нестерпним для всіх категорій населення, тож коли 1085 р. імператор Чжао Сюй помер, Ван Аньши дали відставку, а політику «нових законів» згорнули. Китай повернувся до прогнаних старих порядків. Катастрофічно погіршилося й зовнішньополітичне становище імперії: на початку XII ст. під ударами чжурчженів (тунгусомовних предків маньчжурів) упала киданьська імперія Ляо.

Протоманьчжури утворили свою державу («Золоту» імперію Цзін) у 1115 р., і спочатку Суни, які вважали своїм основним ворогом киданів, діяли з чжурчженями як союзники, спільно руйнуючи «Залізну» імперію Ляо. Та коли в 1125 р. киданьська держава була знищена, китайці зрозуміли свою помилку: замість ворожої, але не дуже активної імперії Ляо над північними кордонами Сунської держави нависла могутня й агресивна молода імперія чжурчженів. Фантастичні багатства Китаю вабили чжурчженських мисливців і рибалок, а Суни своєю пихатістю та порушенням попе-

редньо укладених угод дали чудовий привід до вторгнення: наприкінці 1125 р. чжурчжені вдерлися в Китай.

Реформована сунська армія (народне ополчення) виявилась абсолютно неспроможною боронити вітчизну від агресорів. На початку 1127 р. чжурчжені захопили сунську столицю Бяньцзін, а здеморалізовані недобитки сунських військ погодили собі голови, переодягнулися в чорні чжурчженьські халати й почали грабувати столичних мешканців разом із агресорами. Імператор Чжао Хен (Цинь-цзун) потрапив у полон до чжурчженів, а з міста цзіньці взяли фантастичну контрибуцію: 10 млн відрізів шовку, 1 млн зливків золота, 10 млн зливків срібла. З міста було вивезено сотні лікарів, музикантів, астрологів, євнухів та ін. Вся північна частина Китаю до річки Хуанхе (1/3 країни) була окупована «варварами». З усієї імператорської родини пощастило врятуватися лише синові попереднього «Сина Неба» Чжао Гоу (царевич Кан). Він урятував від загибелі династію, ставши імператором у 1127 р. (храмове ім'я Гао-цзун, 1127—1162). *Почався другий етап правління сунської династії, який називають епохою Південної Сун (1127—1279). Столицею «урізаної» імперії став Лін'ань — «Квітуче місто» (сучасний Ханчжоу).*

Подальші бойові дії продовжувалися з перемінним успіхом. Завдяки титанічним зусиллям сунських військ, очолюваних Юе Феєм, удалося зупинити просування цзіньців на р. Хуайхе, після чого безперервні війни точилися до 1142 р. Восени та взимку активніше діяли зниклі до холодів чжурчжені. Тоді ж у Китаї визрівав урожай, що полегшувало цзіньцям забезпечення їхніх військ у поході фуражем і харчами. А навесні, коли чжурчженьські коні були виснажені зимуванням, та влітку, коли розміряв рібний клей, яким чжурчжені кріпили свої луки, наступальні операції проводили Суні.

Особливо прославилися в цих війнах виходець із селян, сунський полководець Юе Фей (1103 — 1141). Основою його успіхів, крім безперечного таланту полководця, була активна підтримка місцевого населення, яку забезпечив принцип, уведений Юе Феєм в його армії: «Краще загинути від морозу, ніж руйнувати будинки, краще померти від голоду, ніж грабувати».

Військо Юе Фея розбило вщент армії кількох прощінських маріонеточних царків Північного Китаю, відтіснило чжурчженів і дійшло до берегів Хуанхе, але економіка Південносунської держави не витримала тривалої виснажливої війни, країну заповнили біженці, а податки на селян сягнули 70% урожаю. Справа знову дійшла до людожерства. Патріотична мілітаристська політика «сунських яструбів» виявилась явно не по зубах знесиленому китайському господарству, і Гао-цзун за порадою першого міністра Цинь Гуя узяв курс на укладення вимушеного принизливого миру з агресорами. За спробу чинити опір «миротворцям» Юе Фей був заарештований і страчений за наказом імператора, але залишився в народі символом античжурчженьського опору.

Сунсько-цзіньські війни завершилися договором 1142 р., за яким чжурчженям відійшов увесь Північний Китай, а Суні зобов'язалися сплачувати імперії Цзінь щорічну данину (250 тис. зливків срібла та 250 тис. відрізів шовку) і визнали свій васалітет щодо чжурчженьського імператора. Класична історіографія назвала наступні десятиліття «епохою великої ганьби країни».

Війни з чжурчженями спалахували ще тричі (1161, 1163—1164, 1206—1209 рр.), але суттєвих результатів для Сунів не дали.

Після встановлення відносного миру на кордонах за часів Південної Сун знову динамічно почала розвиватися китайська економіка. Перенесення столиці в Південний Китай і масовий приплив біженців з Півночі спонукали владу серйозніше зайнятися іригацією в регіоні: сотні гектарів заболочених земель долини Янцзи були перетворені на зернові поля, а в деяких місцях почали збирати по два врожаї рису на рік. Процвітала трансокеанська торгівля, для ведення якої будувалися великі трипалубні кораблі. На озброєння південно-сунського війська вперше надійшла вогнепальна зброя — туфанги («пишалі»).

Розкішно і багатолюдністю Лін'ань не поступався колишній сунській столиці Бяньцзіно. Нову столицю охопило грандіозне будівництво, але не фортець, а славнозвісних паркових резиденцій, які склалися з павільйонів, альтанок, озер, галерей і мостів. Південносунський живопис прославив автор поліхромних сувоїв Су Ханьчен (1115—1170), класиком нового стилю «реалістичної» культової скульптури (дерево, глина, бронза, чавун) став Чжао Чжифин (1159—1227). Тоді ж працювали славетні музичні теоретики Шень Куа, Цай Юаньдін, Шан Янь і Шень Юацун: серед поетів виділялися постаті творців патріотичної лірики Сінь Цици (1140—1207) та Лу Ю (1125—1210) і першої великої поетеси Китаю Лі Цинчжао (1081—1140). Видатним істориком епохи був Чжен Цяо (1104—1162).

Але це була лише верхівка айсберга. Диференціація доходів перевищила жадливі показники X — XI ст. Податки на селян стабільно перевищували половину врожаю, що «гарантувало» їм напівголодне існування. До всіх бід додалися дві грандіозні повені, коли Хуанхе руйнувала дамби й міняла русло: 1117 р. внаслідок такої екологічної катастрофи загинули 1 млн китайців, а в 1194 р. гирло «Жовтої ріки» взагалі розділилося, і Хуанхе почала впадати в море двома потоками: північний збігався з нинішнім, а південний — «відвоював» гирло у р. Хуайхе. Колосальні збитки, завдані війною, та необхідність сплачувати данину чжурчженям змушували

Південних Сунів для покриття дефіциту бюджету щорічно збільшувати випуск знецінених паперових грошей. Галопуюча інфляція розоряла виробників, а верхівка шаліла від нечуваних прибутків, які протринькувала в Лін'ані — «царстві розкошів й розпусти», де «елітні» гетери із «зелених теремів» (так у тогочасному Китаї іменували заклади, які нині в Європі називають «квартилами червоних ліхтарів») брали від 10 до 100 лянів (58 кг!) срібла за ніч, а у «винних вежах» цілодобово пиячила, дивилася на півневі бої або грала у новопридумані карти «золота молодь». Країну затопили масовий бандитизм і корупція.

Опірність південносунського соціального організму катастрофічно падала, а рятувало його лише те, що економічний розвал і моральний розклад верхівки в чжурчженській імперії Цзінь був не меншим. Тому, коли в 1206 р. в Степу утворилася могутня імперія монголів, Китай став її легкою здобиччю.

Засновник монгольського каганату Чінгіс-хан (1162—1227) розпочав війни з чжурчженями як оборонні операції: цзіньці перетворили степ на бездонне джерело рабів, здійснюючи походи на кочовиків майже щорічно. Цю політику чжурчжені називали «зменшенням варварів і збільшенням підданих». Сам Чінгіс-хан, за одною з версій, провів свого часу в чжурчженському полоні-рабстві більше як 10 років. Не дивно, що, зміцнившись, монголи в 1210 р. атакували Цзінь.

Китайська дипломатія повторила колишню помилку: уклала союз із монголами проти чжурчженів (так само як у XII ст. з чжурчженями проти киданів). Під ударами союзників (монголів і Південних Сунів) імперія Цзінь у 1234 р. припинила існування, та під час монголо-китайських переговорів щодо розподілу колишніх земель держави чжурчженів між переможцями сунці вирішили, що монгольський посол Джубхан веде себе занадто зухвало для «варвара» і вбили його. Пихатість і авантюризм південносунських політиканів дорого їм обійшлися: у 1235 р. монголи почали завоювання Південного Китаю.

До 1257 р. монголо-китайська війна велася досить мляво. Основні сили монголів були задіяні на інших фронтах: на завоюванні Русі й Причорномор'я. Близького Сходу й Тибету, Далі (держави манів) та Кореї і, лише оточивши Південну Сун з трьох боків, монгольські армії по-справжньому взялися за справу.

Південнокитайська імперія налічувала 28 млн підданих, мала мільйонну армію (озброєну найновішими військово-тех-

нічними «секретами», включаючи бомби й гранати зі шрапнеллю), але прогнала політична верхівка та бездарний генералітет продовжували демонструвати абсолютну неспроможність організувати опір агресорові, хоча населення, налякане чутками про жорстокість монголів, було готове стояти на смерть.

Розрізнені гарнізони проявляли нечуваний героїзм. П'ять місяців тримався Хечжоу, і в боях за нього загинув монгольський каган Мунке (онук Чінгіс-хана). П'ять років (1268—1273) тривала облога Сян'яна, два роки — Янчжоу, а невеликий Дяюй монголи не могли здолати 30 (!) років. Вояки обложених міст, витративши запаси продовольства. Іли тіла своїх убитих соратників, але не здавалися без бою. Під час кількомісячної облоги Чанчжоу (1275 р.) почалися тропічні дощі, й околиці міста перетворилися на суцільні болота. Лісів для виготовлення свай поблизу не було, і захисники міста вже сподівалися на перемогу, але вони недооцінили монголів. Зігнавши з усіх околиць селян, монголи живими позабавили їх у землю замість свай, з трупів полонених витопили жир для вогнетнетних катапульт, а коли Чанчжоу впав — поголовно вирізали його мешканців.

Сунський перший міністр Цзя Сідао запросив миру, запропонувавши контрибуцію і зобов'язавшись щорічно сплачувати монголам данину (як свого часу киданям і чжурчженям), але агресори не припинили бойові дії і в 1276 р. захопили Лін'ань. «Син Неба» Чжао Сянь (Гун-цзун) потрапив у полон, і тоді настав крах сунської державності.

Остаточо розвалилася армія. Цілі корпуси сунських військ видавали себе за монголів і грабували селян, інші — здавалися або справді переходили на бік окупантів. Патріотично настроєні сунські сановники Вень Тяньсян, Чжан Шицзе та Лу Сюфу востаннє спробували організувати опір загарбникам. Вони проголосили «Сином Неба» малолітнього Чжао Ши, але той також потрапив до рук монголів, де невдовзі помер. Тоді в 1278 р. на престол посадили восьмирічного Чжао Біна (Ді Бін, 1278—1279), та врятувати імперію було вже неможливо. Вень Тяньсян був розбитий і потрапив у полон.

Вень Тяньсян (1236—1282) пробув у полоні чотири роки, але на пропозицію зрадити вітчизну відповів категоричною відмовою. Будучи відомим поетом, він відповів віршами, які завершувалися такими словами:

«...Споконвічно приречені люди на смерть,
Але якщо був ти вірним і чесним,
Збережеться пам'ять про тебе навік».

У 1282 р. монголи прилюдно стратили Вень Тяньсяна на ринковому майдані Яньцзіня, але його ім'я залишилося в пам'яті китайців символом антимонгольського опору.

В 1279 р. залишки сунських військ були оточені на узбережжі Південно-Китайського моря й знищені. Чжан Шицзе загинув у бою, Лу Сюфу, не бажаючи щоб Чжао Бін потрапив у полон, посадив хлопчика-імператора собі на спину й кинувся в море. Обидва потонули, а з ними припинила існування сунська династія. *Монгольське завоювання Китаю, яке тривало майже сім десятиріч, завершилось. Південносунська держава впала, а на більшій частині території Далекого Сходу запанувала монгольська династія Юань (1271—1368).*

Китай під владою монголів

Початкові результати монгольських завоювань виявилися катастрофічними для соціально-економічного організму Китаю. Особливо постраждала Північ країни, де після чжурчженського ха-зайнування та монгольської агресії кількість населення скоротилася вдесьтеро, а з тих, хто залишився, половину монголи перетворили на рабів. Загальне зменшення населення в результаті тривалих воєн оцінювалося в 15 млн осіб. Явний регрес переживала економіка, в країні з'явилися великі рабовласницькі тваринницькі господарства, розвинулася работоргівля. Та, як заявив радник монгольського імператора кидань Єлюй Чуцай (1190—1244), «хоч ми здобули імперію, сидючи на конях, але керувати нею, сидючи на конях, неможливо». Перед монголами постала проблема необхідності відродження зруйнованого господарства в «Піднебесній».

Степові «радикали» на чолі з ханом Беде радили кагану вирізати всіх «ханьців», перетворивши їхні землі на безкрайні пасовиська. Від геноциду китайців урятував Єлюй Чуцай. Він показав монгольському імператору підрахунки: яку кількість податків можна збирати з осілих китайців за умови їхнього збереження. Аргументи були переконливими, й почалась розбудова строкатої монголо-китайської імперії Юань (1279 — 1368), столицею якої став Дадун (Ханбалік, сучасний Пекін).

Підданих монголи розділили на чотири стани: привілейованих монголів (військова еліта держави), напівпривілейованих *семужень* («іноземців») — вихідців із Середньої Азії, Близького Сходу та Європи, з яких формувалася верхівка цивільного адміністративного апарату. Далі йшли *хань-жень* (північні китайці, чжурчжені, кидані та корейці), і

найбезправнішим станом залишалися *наньжень* (південні китайці). Для формування державного апарату на службу взяли 4 тис. грамотіїв-конфуціанців (чверть із них юаньський двір викупив з рабства, після чого з 1314 р. поновив перевернену систему іспитів на чин), але з них формували виключно адміністративні низи: *всі військові посади залишилися за монголами, а цивільну чиновницьку верхівку становили семужень*. Честолюбним китайцям пропонували їхати в окуповані монголами Іран та Середню Азію, де їм, навпаки, відкривався прямий шлях до адміністративних вершин: *щоб відірвати апарат від народу, монголи скрізь намагалися формувати його верхівку з іноземців* (малограмотні монголи для чиновницьких посад були непридатними).

Щоб гарантувати стабільність режиму, китайцям заборонили виходити вночі на вулицю, мати зброю та коней, а в імперії проголосили свободу совісті. На селі монголи зберегли систему общинного користування (20-дворки), що забезпечило високу податкову дисципліну (громади базувалися на принципі кругової поруки за загальну суму сплачених владі податків), але у внутрішні господарські справи окупанти не втручалися, ліквідували дріб'язковий чиновницький контроль «за всім і вся» (чим грішила сунська державна машина), і тоді китайці показали, як вони можуть самостійно працювати.

Існування «світової монгольської імперії» сприяло розвитку торгівлі, а неосяжний ринок, звільнений від пильного ока бюрократів-хабарників, створив умови для динамічного відродження аграрного та ремісничого секторів господарства. Китайські фарфор, шовк, мідь, залізо масово експортувалися в Індію, Сіам, Малаю, на Яву та Філіппіни, а взамін закуплялися слонова кістка, тропічна деревина, ліки, самоцвіти, перець, олово тощо. Іноземці (їх в імперії налічувалося більше як 1 млн) привезли з собою багато технологічних новинок, збагатилися наука й культура, до 70 млн збільшилася кількість китайських підданих імперії.

В епоху Юань жив і творив славетний астроном і календарознавець Го Шоуцзін, а китайські математики, випередивши на шість століть Європу, почали розв'язувати рівняння та добувати корінь вищого степеня. Зусиллями Сун Ци (XIII ст.) з'явилася така наукова галузь, як судова медицина. Найпомітнішим літературним явищем епохи стала 4-актна «музична драма» (*цзацзюй*), яка жанрово була схожою на європейську оперету, але не гумористичного, а історико-героїчного або соціально-побутового змісту. Вперше такі вистави з'явилися в юаньській столиці, що дало цьому

літературно-драматичному жанру назву «пекінської опери». Класиками *цзацзюй* вважалися Гуань Ханьшун і Ван Шифу, а загалом за часів Юань створено 600 п'єс *цзацзюй*. Тоді ж вийшов у світ перший у китайській літературі роман — «Річкові заводи» Ши Найяня (1296—1370). Юаньські власники відкинули тезу про тотальну безкультурність некитайських народів й почали активно залучати на береги Хуанхе іноземних митців. З тих часів із Середньої Азії китайці запозичили секрет виготовлення кольорової глазури (з тих пір дахи храмів, палаців, паркових споруд почали крити золотистою, синьою або зеленою черепицею). При дворі з'явилися архітектори з Непалу й Тибету, про що нагадує елегантна «Біла пагода» в Пекіні (1271 р.), яку збудував непалець Аніко. Саме за монгольських часів у Китаї творили неперевершений пейзажист Ні Цзань (1301—1374) та майстер поліхромного портрету, пейзажу та жанрового живопису Чжао Менфу (1254—1322).

Але національне гноблення сприймалося китайцями дуже болісно, і коли в економіці виникли труднощі, які відбилися на матеріальному добробуті широких верств населення, юаньський престол захитався.

Політика мінімального втручання держави в економіку су-перечила не лише цивілізаційним традиціям, а й природним умовам Китаю. Без централізованого управління швидко занепадала іригація, внаслідок чого вийшла з-під контролю Хуанхе, пересохли зрошувані ділянки. Продовжувало процвітати рабство, а щоб раби не втікали, їх таврували та напували жажливим зіллям, від якого людина німіла. Рабство стало спадковим. Над селянами чинили самоуправство монголи, кожен з яких за рахунок поневоленого населення «їв, пив і одягався як і скільки йому хотілося, хлопчиками й дівчатками розпоряджався як хотів», а також чиновники-*семужень*, котрим «за їхнім бажанням ... доставляли одяг та їжу, за їхнім наказом приводили молодих хлопців і дівчат», а юаньську економіку звалила катастрофічна фінансова криза.

Монголи запозичили в Сунів ідею зручних паперових грошей, але щодо економічних законів юаньські володарі мали досить поверхове уявлення і розсудили по-своєму: чим більше друкувати банкнотів, тим більше їх буде, й тим багатшою стане державна скарбниця. Внаслідок таких «заходів» за період з 1260 по 1312 р. кількість паперових і шкіряних грошей, запущених в обіг, збільшилася в 25 разів. Банкноти стали дешевшими, ніж папір, на якому їх друкували, а при щорічних доходах держави в 4 млн паперових *динів*, видатки перевищили 20 млн. Все це змусило юаньську владу приділяти більше уваги економіці.

Щоправда, деякі монгольські сановники знову пропонували вирішувати проблему кардинальніше: через різанину. В 1334 р. таку «ініціативу» виявив навіть голова уряду хан Баян: він запропонував перебити всіх «ханьців» з прізвищами Чжан, Ван, Лю та Чжоу (тобто більшу частину тогочасного китайського етносу), але імператор Тогон Темур (Шунь-ді), на щастя, відхилив цю «пропозицію».

Розуміючи кризовість ситуації після чергових поведі і засухи, монголи скасували у 1346 р. збір річних податків. У подальшому неодноразові прориви дамб на Хуанхе переконали нарешті юаньських володарів у необхідності державної реконструкції іригаційної системи, але народ уже був доведений до відчаю, і коли в 1351 р. окупанти зігнали 150 тис. підданих на реставрацію дамб на Хуанхе, китайці повстали. Каталізатором і організатором виступу була підпільна буддиська секта «Білий Лотос». Повстанці обмастили губи кров'ю, закололи в жертву Небу і Землі білого коня та чорного бика, обв'язали голови червоними пов'язками й поклялися бити монголів. Армія «червоних пов'язок» швидко зростала. В 1352 р. до її лав вступив нікому не відомий монах Чжу Юаньчжан (1328—1396) — майбутній імператор відродженої Китайської держави.

Чжу Юаньчжан народився в сім'ї бідного селянина, причому батько його був китаець, а мати — кореянка з прикордонної з Китаєм корейської провінції Кьонсандо. Завдяки унікальній пам'яті цей простолудин трохи навчився читати (вивчив кількасот ієрогліфів), але писати не вмів. Він був «високим і дужим юнаком, на надзвичайно темному, різко вилицюватому обличчі виділялися великий ніс, великі очі, густі брови; вуха теж були великими, а підборіддя сильно видавалося вперед. Він був невродливим, але виглядав солідним та зосередженим, і хто б його не бачив, не міг забути цього дивного хлопця». В 16 років Чжу Юаньчжан залишився сиротою (сім'я померла з голоду), щоб вижити, пішов послушником у буддиський монастир Хуанцзюе, але кар'єра монаха (все життя голити череп, з ранку до ночі читати *сутри* й дати обітницю ніколи не займатися сексом) його не приваблювала, тож коли спалахнув бунт, Чжу Юаньчжан приєднався до «червоних».

Завдяки неабияким організаторським і військовим здібностям та винятковій хоробрості Чжу Юаньчжан швидко висунувся із простих воїнів і став одним із керівників повстання, але незабаром зрозумів безперспективність народного бунту, тому в 1355 р. переправився через Янцзи до Південного Китаю, де, піднявши білий прапор, проголосив «червоних» злдіями й виклав свою програму дій. Вона передбачала вигнання монголів, відновлення китайсько-конфуціанської державності й створення максимально

централізованої абсолютистської імперії. В 1356 р. «білі» захопили м. Цзіньлін (сучасний Нанкін) і почали відновлювати китайські адміністративні та військові органи влади. Ці заходи дістали підтримку абсолютної більшості співвітчизників Чжу Юаньчжана.

На півночі продовжував вирувати смерч народного бунту. «Нині всюди піднімаються сміливці, штурмують і захоплюють міста, сперечаються один з одним за лідерство. Вони хапають дівчат і жінок, коштовності й тканини, палять і грабують, вбивають і гвалтують; життя стало нестерпним». Мільйонна юаньська армія не змогла оперативної придушити бунт, і намагаючись приборкати пристрасті, монголи пішли на поступки: першим міністром призначили китайця, дозволили для придушення виступу «червоних» формувати військо з китайців («синя армія»), але ніщо не допомагало. В країні почався голод з жахливими прикладами масового канібалізму.

Чжу Юаньчжан поставив під свій контроль весь південь країни, а 1363 р., добре озброївши своє 250-тисячне військо (в тому числі вогнепальною зброєю) і забезпечивши його провіантом, рушив на завоювання долини Хуанхе. Першим ворогом стали «червоні пов'язки», та їхня 600-тисячна голодна неорганізована армія була розсіяна в битві поблизу озера Поянху. Залишки «червоних» спробували пограбувати Корею, але були відбиті, а їхнього лідера Сяо Мінвана під час переговорів «ненавмисно» втопив посол-вивідувач «білих» Ляо Юнчжун. Решту «червоних» обробили за простою схемою: «Ватажків — повісити, послідовникам — 100 ударів бамбуковою палицею та висилка за 3 тис. лі». А коли до Чжу Юаньчжана приєдналася «синя армія», монголів вигнали з Китаю остаточно. В 1368 р. «білі» захопили Даду, а Чжу Юаньчжан проголосив себе імператором династії Велика Мін (1368—1644). Столицею імперії став Інтянь (сучасний Нанкін).

Імперія Мін

Китай знову здобув державний суверенітет, а реформи, проведені Чжу Юаньчжаном (Тай-цзу, 1368—1398), вражають своєю масштабністю. Перший блок питань був пов'язаний із соціально-економічним становищем. Особисто Чжу Юаньчжан до кінця життя спові-

дував буддизм, але в питаннях державних завжди керувався насамперед конфуціанськими принципами, одним із яких було гасло Мен-цзи: «Хто має постійне майно, в того й постійне серце». Всі землі, які селяни захопили під час визвольної війни, були законодавчо закріплені за тими, хто їх обробляв. Орної землі все одно бракувало, тому землероби, що піднімали цілину, тимчасово звільнялися від податків, а щоб збільшити кількість робочих рук і платників податків, звільнили всіх рабів і скоротили кількість монахів (бажаючі залишитися монахами мали здати іспит з буддійського канону і не бути одруженими). За державний коштом в країні відремонтували 50 тис. дамб. Все це дало можливість учетверо збільшити кількість оброблюваних земель, а врожайність зросла майже втричі. Щоб остаточно навести порядок в аграрних справах, влада провела загальноімперський перепис населення, склала опис усіх земель, що сприяло зміцненню податкової дисципліни, й залишила в силі общинну організацію на селі з її принципом кругової поруки.

Заморську торгівлю Чжу Юаньчжан припинив (вважаючи її непотрібною для аграрної китайської економіки), а для підтримки власних ремесел та внутрішньої торгівлі зобов'язав кожного селянина засаджувати половину землі технічними культурами.

Армію залишили великою (1,2 млн вояків), але поділили на 17 військових округів і перевели на дешевшу для держави систему військових поселень (30% вояків позмінно відбували бойове чергування, 70% — орали та сіяли). А щоб у генералів не виникали ідеї про заколоти, імператор видав оригінальний наказ: «При виконанні доручень поза межами столиці, дружини воєначальників залишаються у ній. На місцях дозволяється брати наложниць». До столиці переселили 20 тис. найвпливовіших родин з усієї країни, щоб усі вони перебували під боком у всевидючого ока імператора.

З метою тотальної централізації влади імператор заборонив під загрозою смерті втручатися в політику євнухам і родичам імператриці, ліквідував міністерські посади, у тому числі першого міністра, зосередивши у своїх руках вирішення всіх управлінських питань, а на місцях (у 13 провінціях), навпаки, розділив посаду намісника на три посади: цивільного і військового губернаторів та провінційного судді, що підрубало корені сепаратизму. Істотного спрощення зазнала китайська канцеляристика.

Шалену боротьбу повів імператор проти хабарництва: звинуваченим рубали голови, вирізали сім'ї, калічили, з живих виривали нутрощі або здирали шкіру (її потім набивали солом'ю і виставляли в кабінеті злочинця, щоб його наступник постійно бачив, до чого призводить хабарництво). Загалом під жорна антикорупційної лихоманки потрапили понад 10 тис. бюрократів.

Що ж до методів, якими Тай-цзу користувався для підтримання порядку в країні і забезпечення безпеки держави, то навіть на фоні китайської історії вони вирізнялися нечуваною жорстокістю. З самого початку царювання Чжу Юаньчжан проголосив, що серед його підданих «угруповання з підступними задумами діють безперервно одне за одним», і вирішив діяти на випередження. У справах хабарництва і державної зради (які нерідко були фіктивними) в імперії стратили сотні тисяч (!) підданих. Самих лише чиновників загинуло понад 50 тис. (їм інкримінували колективну змову проти імператора та шпionаж на користь Японії і монголів). Без дозволу влади заборонялося від'їжджати далі 100 лі (45 км) від своєї оселі. В 1382 р. Чжу Юаньчжан створив 14-тисячний корпус «вартових у парчових халатах» (таємну поліцію). Вся країна була охоплена тотальним слідкуванням. Під час переписів населення влада вперше почала вимагати повний звіт про майнове становище кожного підданого з поясненням його походження. Узаконювалися доноси, а якщо врахувати, що в китайських судах звинувачений мав сам довести свою невинність (презумпції невинності не існувало), й нормою вважалось катування, не дивно, що країну охопив жах. Навіть високі чини адміністрації, якщо їх викликали до імператора на прийом, одразу прощалися з родиною, бо шанси повернутися живим були мінімальними.

Наприклад, свого сина-приймака Чжу Веньчжана імператор наказав забити до смерті батогами «за приховані погані наміри», а міністра Чжаңа Лайшо, який висловив сумнів щодо справедливості одного з численних розпоряджень Чжу Юаньчжана, засудили до «зрізання м'яса дрібним шматочками».

Терор і страх забезпечили імператорові цілковиту керуваність та раболіпство підданих, економічне піднесення — невичерпні фінансові можливості, а величезна армія — можливість вирішувати будь-які зовнішньополітичні завдання. Щоправда, виснажлива боротьба з японськими піратами (вако) залишалася малорезультативною, зате антимонгольські походи 1387—1388 рр. мінських військ остаточно лікві-

дували небезпеку реставрації монгольського ярма в Китаї, а династія Юань припинила існування. Якщо ж взяти до уваги, що до складу імперії увійшли землі манів (колишня держава Далі-Наньчжао), а тибетці, яким Міни пообіцяли продавати чай за низькими цінами, стали мирними союзниками Китаю, зовнішню політику Чжу Юаньчжана можна вважати успішною. І все ж, коли у 1396 р. кривавий диктатор помер від перевтоми, країна зітхнула з полегшенням.

Дітей у Тай-цзу було багато (26 синів і 16 дочок), і після смерті батька вони відразу ж перегризлися між собою за владу (війна «Цзінънань»). Переміг у 1403 р. Чжу Ді (Чен-цзу, 1403—1424) — четвертий син Юаньчжана від наложниці-монголки, який почав власне царювання з тотальної амністії всім, репресованим у період правління свого вінценосного грізного батька, але попервах винищив паростки можливого опору з боку прихильників своїх братів, наказавши прилюдно четвертувати на столичному ринку всіх найзавзятіших «потенційних злочинців». «Число знищених разом з родичами, страчених, відправлених у солдати й тих, хто втратив свої господарства сягнуло кількох десятків тисяч осіб». Лише після масових езекуцій гаслом свого правління Чжу Ді обрав фразу «Юнде» («Вічна радість»), а основну увагу зосередив на зовнішній політиці.

Повною перемогою завершився для Мінів похід 1410 р. проти монголів, а після походу 1424 р. частина монгольських ханів визнала себе васалами Китаю. У 1407 р. дві мінські армії генералів Му Шена та Чжу Нена завойовували (щоправда, ненадовго) державу в'єтів (Дайв'єт), а китайський флот приборкав японських піратів, розгромивши їх поблизу Ляодуну.

Найславетнішу сторінку мінської зовнішньополітичної експансії становлять сім грандіозних морських експедицій мінського євнуха-адмірала ісламського віросповідання Чжен Хе, під час яких (1405—1433) китайський флот у пошуках союзників проти можливої агресії з боку знаменитого Тимура відвідав Індонезію, Малакку, Індію, Аравію і навіть Східну Африку, причому масштаби цих подорожей не йшли ні в яке порівняння зі скромними експедиціями Колумба, Магеллана або Васко-да-Гама. Уже в першій експедиції взяли участь 62 великих багатопалубних кораблі з екіпажем у 28 тис. (!) чоловік.

Пишні подорожі Чжен Хе являли собою вершину технологічної думки традиційного Китаю. Його дев'ятищоглові джонки (120 м завдовжки й 54 м

зашширшки) мали по 13 водоізолюваних внутрішніх перегородок, а тому, практично, не могли потонути (Захід додумався до такої технології кораблебудування лише через п'ять століть). Китайські моряки, керовані темношкірим адміралом двометрового зросту, зі шкірою, «грубою, немов апельсинова шкурка, й очима, що виблискували, немов промені світла на швидкій ріці» (так описував Чжена один із учасників експедиції — хроніст-топограф Ма Хуа), вже активно користувалися компасом й уважно аналізували напрями океанських мусонів. А коли в 1415 р. з Африки до столиці Китаю був привезений жираф, якого мешканці «Піднебесної» визнали священним «звіром удачі» (*куїлі*), здавалося, що невдовзі господарями світового океану стануть саме китайці.

Проте ці масштабні, престижні зовнішньополітичні акції лише розорили державні фінанси й лягли подвійним податковим тягарем на китайських виробників, тому висновок, що його зробила з мандрівок китайська бюрократія, виявився вироком: «Зовнішній світ нічого не може запропонувати Китаю, а тому залишимо його у спокої». На відміну від європейських географічних відкриттів, морські експедиції не стали для Китаю початком нової епохи, що зайвий раз *свідчить про принципову відмінність східної державної командно-адміністративної структури від західного методу господарювання*, базою якого стали ринок, приватна власність, громадянські свободи, особистий інтерес, свобода енергії та підприємництва тощо. Для Сходу важливішим був престиж імперії, демонстрація величі та всемогутності влади, але витрати виявилися настільки колосальними, що в 1433 р. експедиції були заборонені, грандіозні кораблі («плаваючі коштовності») демонтовані, подорожні нотатки Ма Хуа тихо спалили (аби не сіяти в нащадках «шкідливі ідеї»). У 1436 р. Міни навіть вислали за межі країни 11 іноземних послів, що постійно перебували в Пекіні, причому без будь-яких пояснень.

Відтоді абсолютними господарями навколишніх вод стали далекосхідні пірати. Їхні мафіозні угруповання контролювали всю регіональну торгівлю і настільки змішніли, що так і не пустили в місцеві моря своїх європейських «колег», миттєво вірзуючи будь-яких «білошкірих» конкурентів.

У 1428 р. звільнився від китайського панування В'єтнам, а в 1449 р. фантастично ідеальні набіг на мінські володіння здійснив хан західних монголів-ойратів Есен. Проводирями у монголів були опальні буддисти-сектанти «Білого лотосу». Мінські воїни, які не змогли зупинити монголів, наловили в околицях столиці селян, погодили їм голови, а потім, повідрубавши їх, заявили, що це голови знищених ними монгольських агресорів. Результат військово-політичного шахрайства був сумним: мінський імператор Чжу Циюй (Цзін-цзун, 1449—1457) потрапив до монголів у полон, де перебував майже до самої смерті.

Розвиток Китаю в епоху Мін, звичайно, не припинився. В аграрному секторі з'явилось глибоке орання і висадження на полях попередньо вирощеної рисової розсади, що дало можливість поширити рисівництво на північ, у прохолодніші райони долини Хуанхе. Урожайний бавовник і бавовняні тканини витіснили коноплю, а серед технічних культур поширилися індиго й тютюн. В агротехнологіях застосовувалися абсолютно небачені в минулому методи захисту рослин від шкідників: зокрема, для знищення шкідників, що дошкуляли апельсиновим плантаціям, почали розводити й використовувати особливий різновид мурах. У шахтах почали використовувати штучну вентиляцію, а в ткацькому виробництві — ножний верстат. «Фарфор Юнле» із Цзіндечженя досі вважається неперевершеним. До стародавніх торговельно-ремісничих центрів [Нанкін, Пекін (куди Чжу Ді переніс у 1406—1421 рр. столицю), Ханчжоу, Сучжоу, Сунцзян, Гуанчжоу, Ченду] додалися нові — центри фарфоровиробництва Цзіндечжень та Уху, центри металообробки Фошань і Цзуньхуа, «столиця бавовняних тканин» Шанхай тощо. Китай продовжував експортувати свої товари в усі країни Азії та в Європу. В XVI ст. в Китаї з'явилися мануфактури, в яких використовувалася наймана праця. Робітники на таких мануфактурах отримували зарплату й мали право на вихідний (кожен шостий день), а тих хто погано працював карали батогами. Проте на відміну від Європи, де мануфактури виникли природним шляхом і спочатку у формі розсіяної мануфактури, в Китаї їх «увела декретом» держава. Одержавлені китайські мануфактури повністю контролювалися чиновництвом і були малорентабельними.

Продовжували розвиватися наука та культура. В освітянських закладах запровадили стипендії для студентів, що дало змогу розширити спектр талановитих вчених за рахунок вихідців із незаможних сімей. Основи геоморфології та спелеології заклад у Китаї невтомний мандрівник Сюй Сяке (XVI ст.), мінську агротехніку прославив Сун Інсінь (XVI — XVII ст.), фармацевтику — Лі Шичжень (XVI ст.), а філософ Ван Янмін (1427—1528) вважається корифеєм конфуціанської логіки. В галузі історичної фонетики плідно працював Гу Янь'у (XVII ст.). Невичерпною скарбницею класичних китайських знань стала славетна «Енциклопедія Юнле» (22 877 томів!). Визначною подією у мінській літературі була поява роману-епопеї Лю Гуаньчжуна (XIV ст.) «Троєцарство», а в XVI ст. вийшов перший в Китаї роман у жанрі фантастики — «Подорож на Захід» У Чен'єня.

В галузі архітектури відроджувалося правильно-геометричне планування міст, з'явився новий тип храму *уяндянь* («безбалочний храм») у вигляді

цеглової споруди із напівциркульним склепінням: найвищим досягненням цього стилю був пекінський «Храм Неба» (1420—1530). Архітектурним шедевром мінської епохи вважається комплекс «Забороненого міста імператора» в північній частині Пекіну, в спорудженні якого (на місці зруйнованого палацу юаньських імператорів) брали участь понад 100 тис. майстрів. В художній творчості виділялися постаті пейзажистів Ча Шибяо (XVII ст.), Сю Вей (XVI ст.) та Чоу Іна (XVI ст.).

«Золотий вік» традиційної східної структури для Китаю минув, і система почала пробуксовувати. Податки на селі стабільно перевищували 50% врожаю, що прирікало селянина на голодне існування, гальмувало розвиток господарства. Держава всіляко обмежувала зовнішню торгівлю, що призводило до росту спекуляції. *Китай потрапив у пастку максимального рівня суспільно-господарського розвитку на традиційних принципах структури східного типу.* Максимально можливими при традиційних порядках і в межах традиційних технологій були врожайність сільськогосподарських культур, обсяг водного транспорту, як побічного продукту іригаційного землеробства, абсолютна кількість населення і питома вага людей, зайнятих у непродуктивній сфері, яких суспільство могло утримувати, і т. ін. *Будь-які новації в межах традиційних порядків стали неможливими.* Будівання нових каналів спричиняло руйнування існуючих іригаційних систем; ширше використання добрив обмежувалося відсутністю випасів для худоби, що, своєю чергою, було результатом максимального використання всіх земель, придатних для орання; впровадження нових технологій вимагало «права на помилку», а його суспільство дозволити винахідникам не могло за умов, коли всі ресурси використовувалися з максимальною віддачею. Традиційне китайське суспільство все більше заганяло себе в глухий кут. До того ж, унаслідок неконтрольованого зростання населення, тиск на природу постійно посилювався. Кількість підданих невпинно наближалася до 100 млн, а в умовах скорочення валового національного продукту це призвело до зниження життєвого рівня населення. Єдиним виходом із цього скрутного становища могла бути кардинальна структурна ломка традиційної соціально-економічної та політичної моделі розвитку. Прискорила усвідомлення цього європейська колоніальна експансія.

На початку XVI ст. португальці захопили Малакку (1511) і відчутно потіснили китайців на торговельних шляхах Південно-Східної Азії. Пос-

лабди й зовнішньополітичні позиції імперії Мін у регіоні, а 1516 р. португальські каравели з'явилися поблизу берегів Китаю.

Перші кроки європейців на китайських землях засвідчували їх відверто колоніальні наміри. В 1531 р. мінський флот, розгромивши португальську ескадру, змусив колонізаторів зменшити свої апетити, але в порту Аоминь (Макао, засн. у 1557 р.) португальці влаштувалися міцно, збудувавши там потужний форт і грандіозний кам'яний собор Сан-Паулу.

У другій половині XVI ст. іспанці ліквідували мінський вплив на Філіппінах (перетворивши їх на іспанську колонію), а на початку XVII ст. регіон почали «освоювати» Нідерланди та Британія. Голландці в 1624 р. захопили майже весь Тайвань, а англійці піддали бомбардуванню у 1637 р. порт Гуанчжоу, змусивши Мінів укласти з ними «торговельні угоди».

Китай відчув, що починає відставати від передових країн Заходу, але традиційні продуктивні ресурси імперії і так використовувалися на грані можливого, тому шлях до порятунку Міни вбачали в самоізоляції. Всі китайські порти, крім фактично колонізованого Аоминя та насильницьки відкритого Гуанчжоу, закрили для європейських кораблів.

Водночас у Південній Монголії утворилася степова держава Даян-хана. Спустошливі набіги монголів на північ Китаю продовжувалися до 1570 р. Монголо-китайський мир 1570 р. був принизливим для Мінської імперії, занепад якої став очевидним для всіх.

Ситуацію ускладнило відновлення політичного впливу гаремних клік евнухів при дворі, кількість яких зросла удесятеро і сягнула небаченої цифри у 100 тис. «жіночих наглядів».

Економічна стагнація, розклад політичної верхівки та падіння зовнішньополітичного авторитету викликали опозиційний рух за реформи в країні, опорою якого були шеньши («стан науковців-чиновників»). Проте всі їхні ідеї та реформаційні проекти не виходили за межі вдосконалення існуючих соціально-економічних та політичних структур. Ніяких «західників» тогочасний Китай не знав.

До усвідомлення термінової необхідності реформ китайців підвела сама природа: 1556 р. «Серединну державу» вразив небачений землетрус, від якого загинуло 800 тис. людей, але найголовніше — катастрофічних ушкоджень зазнала іригаційна система країни. Перші спроби реформ припадають на 1567—1582 рр. Їх ініціатором був глава товариства «Фуше» («Відродження») міністр-науковець Чжан Цзюйчжен, який закликав відремонтувати дамби на Хуанхе, спростити систему оподаткування — ввести єдиний грошовий податок, а

також посилити контроль над чиновниками, розширивши штати інспекторів і каральних органів. Реформи суттєвих результатів не дали, а після смерті Чжан Цзюйчжена (1582 р.) були остаточно згорнуті (300 його прибічників закінчили життя за ґратами).

Ще одним центром опозиціонерів була конфуціанська академія *Дуньлінь* («Східний ліс»), розташована в м. Усі. В 1595 р. тут сформувалося справжнє політичне угруповання («партія»), лідерами якого стали Гу Сяньчен (опальний прибічник Чжан Цзюйчжена) і впливовий сановник Лі Саньцай. «Дуньліньці» пропонували обмежити кількість земель, зосереджених в одних руках (для ліквідації безземельного селянства), зменшити податки, відмінити державний контроль над ремеслами й торгівлею, а також сприяти розвитку приватного підприємництва та мануфактур, заснованих на наймній праці. В політиці рекомендувалося реформувати чиновницький апарат й усунути від влади євнухів.

Доки необмеженою владою в імперії на початку XVII ст. користувався євнух Вей Чжунсянь, шанси опозиціонерів залишалися мізерними, але 1620 р. на престол зійшов молодий, енергійний Чжу Чанло (Гуан-цзун), який виявляв прихильність до «дуньліньців». Проте реакціонери своєчасно зорієнтувалися: «Сина Неба» отруїли, а новий імператор Чжу Юцзяо (Сі-цзун, 1620—1627) хотів пожити спокійно і став слухняною маріонеткою гаремних клік. У 1624 р. академію *Дуньлінь* ліквідували, а 200 активних опозиціонерів поступово знищили. Поразка реформаторів стала смертним вироком імперії.

Наприкінці XVI ст. в Маньчжурії утворилася держава маньчжурів, яка з 1609 р. носила ім'я *Цзінь* («Золота» — на честь імперії протоманьчжурів-чжурчженів XII—XIII ст.), а 1636 р. була перейменована на *Цин* («Чиста»). Матеріальний добробут маньчжурських мисливців, рибалок, тваринників і землеробів залишався низьким, а багатства південних сусідів притягували як магніт: у 1618 р. розпочалася китайсько-маньчжурська війна.

Мінське військо швидко продемонструвало повну небоєздатність. У 1621 р. маньчжури захопили Ляодун, а мінський генерал Юань Інтай з гора повисів. Після численних поразок китайців загнали за Великий Китайський мур, за що було страчено мінського генерала Сюн Тінбі. У 1626 р. в боях за Нін'юань загинув цзіньський правитель Нурхаці, але його син Абахай продовжив завоювання.

З великими труднощами Мінам удавалося стримувати маньчжурський натиск, спираючись на колосальну чисельну перевагу та стіни Великого Китайського муру, але виснажлива війна остаточно розорила знекровлену китайську економіку. В імперії запанували голод і канібалізм, армії і навіть чиновникам не платили зарплату. Уже 1625 р. в країні почалися голодні бунти, які з 1628 р. переросли у справжню селянську війну, до якої додалися релігійні заворушення *дунганів* (китайців-мусульман). Соціальна програма повстанців і «методи» її втілення в життя мало чим відрізнялися від дій їхніх кривавих попередників: бойовиків Хуан Чао та «червоних пов'язок» у XIV ст.

Основні сили мінських військ вели в цей час виснажливі бої з маньчжурами, тому перекинути на придушення бунту значні армійські контингенти влада не могла, але перший похід 200-тисячної повстанської армії на Пекін зазнав невдачі: 1633 р. гвардія та добірні підрозділи карателів розсіяли селянські загони, а лідер повсталих Ван Цзіюн загинув. Та остаточно придушити заколот у Мінів не вистачило сил, а причини війни залишилися: в 1635 р. відроджена повстанська армія налічувала вже 500 тис. вояків. Її очолили збіглий солдат Чжан Сяньчжун (1606—1646), колишній офіцер-кіннотник Гао Інсян, а головнокомандувачем став Лі Цзичен (1606—1645).

Лі Цзичен походив із заможних селян, працював пастухом, потім поштовим кур'єром. Оволодівши грамотою, фехтуванням і навиками кулачного бою, дослужився до посади сільського вартового. Має честолюбний, запальний характер. Не стерпівши образи, зарізав місцевого чиновника (У Мінчжит) й утік на маньчжурський фронт. Служба простим солдатом йому також не сподобалася, і в 1631 р. Лі Цзичен опинився серед повсталих. Підлеглі прозвали його *чуанцзян* («несамовитий»).

Повсталі створили надзвичайно дисципліновану армію (завдяки жорстоким покаранням за найменше порушення), але щодо розподілу трофеїв панував принцип зрівнялівки (давалося взнаки егалітарне мислення селянської більшості).

Більшість селянських вождів вирізнялися неабияким аллобом і честолюбством, тому їхній союз не міг бути триумфом, чим скористалася влада. Міни пообіцяли амністію усім, хто припинить бунт. Це дало свої наслідки, і протягом 1636—1638 рр. розрізнені селянські загони були розсіяні. Гао Інсян потрапив у полон і прийняв мученицьку смерть у Пекіні. Проте у 1639—1640 рр. Китай спіткало стихійне

лихо — навала сарани і засуха. Люди їли землю, відродилося людоджерство, а соціальна верхівка (менш 1% населення), як на глум, демонстративно смітила грішми. Тому, коли в 1640 р. залишки «бунтівників» на чолі з Лі Цзиченом спустилися з гір (де вони ховалися від карателів), повстанська армія наповнилася зневіреними, здеморалізованими людьми, готовими грабувати всіх і вся.

«В ті часи північніше й південніше від Великої ріки (Хуанхе) скрізь безчинствували розбійники. Зустрінуть жінку — спляплюють, побачать малюка — уб'ють. Уб'ють вагітну жінку, виїмуть з її нутра жир, приготують особливу суміш і просочують факели. А то прив'яжуть малюка до жердини та стріляють у нього з луків і самострілів немов по мішені... Дев'ять жінок з десяти вважали за краще позбутися плоду, щоб не загинути від рук злодіїв. У багатьох родинах новонароджених топили в річці, щоб вони не потрапили до розбійників».

До всіх бід у 1642 р. **попалися** загадкова епідемія («мор косив родину за родиною») та черговий прорив дамб на Хуанхе: кількість жертв сягала 350 тис.

Єдиновладним вождем повсталих став Лі Цзичен — він очолив антимінський уряд, куди ввійшли його племінник Лі Го, коваль Лю Цзунмін і поет Лі Сін (Лі Янь) — автор своєрідного гімну повсталих, у якому вони обіцяли селянам скасувати всі податки.

В 1643 р. заколотники захопили Сіань (колишню китайську столицю Чан'ань), де Лі Цзичен проголосив себе імператором держави Велика Шунь (*Да Шунь*), сформував уряд із шести міністрів, завів чиновництво, поновивши з цією метою екзаменаційну систему, і почав карбувати власну монету. 25 квітня 1644 р. повстанці взяли Пекін, а останній мінський імператор Чжу Юцзянь (Си-цзун) повісився на гілці в'язу у садку *Цзінішань* власної резиденції. Із повсталих лише честолюбний Чжан Сяньчжун не визнав Лі Цзичена імператором і продовжував безчинствувати самостійно, але залишалася ще регулярна армія, яка воювала на маньчжурському фронті. Командувач цього війська генерал У Саньгуй спочатку погодився на переговори з новоявленим «Сином Неба», але на заваді стало надмірне сластолюбство Лі Цзичена... Відвідавши будинок родини У, вчорашній пастух повів себе як справжній східний деспот, проявивши неабиякий інтерес до генеральських наложниць. Довідавшись про це, У Саньгуй припинив будь-які контакти з повсталими й зважився на союз із ворогом, визнавши себе васалом маньчжурського

імператора. Цини спочатку не повірили, тож У Саньгуй, щоб довести свою відвертість, наказав китайським солдатам змінити зачіски на маньчжурський лад (поголити голову спереду, а довге волосся ззаду заплести в косу. З тих часів ця зачіска стала символом маньчжурського ярма для китайців).

Остання середньовічна загальнокитайська імперія Мін припинила своє існування, але знесилена країна вже не змогла створити на її руїнах нову державу. Традиційна китайська державність, базована на принципах східної структури, вичерпала себе, а новий тип суспільства так і не сформувався. Момент цивілізаційного вакууму використали маньчжури.

**Маньчжурське
завоювання
та його наслідки**

27 травня 1644 р. в грандіозній битві біля Великої Стіни об'єднане маньчжуро-китайське військо під цинськими знаменами розгромило армію Лі Цзичена. 6 червня того ж року, взявши Пекін, маньчжури проголосили імператором об'єднаної маньчжуро-китайської імперії Цин малолітнього сина Абахая Шуньчжи (Ши-цзун, 1643—1661). На 268 років (1644—1912) Китай втратив свою національну державність.

Окупантів народ не визнав і боровся проти них ще 40 років, але середньовічний Китай помер, а новий не народився, тому сил для опору не вистачило.

У 1645 р. маньчжури остаточно розгромили армію Лі Цзичена, а сам селянський вождь загинув у бою (увесь його рід пізніше поголовно вирізали). У 1646—1647 рр. після низки поразок було знищено армію Чжан Сяньчжуна. Після чого інтервенти крок за кроком завойовували безкрайній для них Китай.

Останньою спробою звільнитися від іноземного ярма став заколот сумнозвісного У Саньгуя, який тепер сам захотів стати імператором незалежного Китаю; але повстання, яке він очолив у Південному Китаї в 1673 р., завершилося поразкою у 1681 р. Невдаха-генерал помер, не доживши до повного краху своїх честолюбних задумів. А коли 1683 р. маньчжурський десант захопив й окупував Тайвань (вигнавши звідти європейців), завоювання Китаю маньчжурами завершилося.

Початкові наслідки навали були жахливими. Маньчжури лютували не гірше від монголів. Від агресії загинуло 10 млн

китайців, у країні було встановлено окупаційний режим національного гноблення. Жорстоких утисків зазнала китайська культура, яка уже на схилі мінської епохи переживала явний регрес.

Так, у літературі на зміну романам-епопеям прийшли явно деформовані естетичні канони: найвідомішим твором початку XVI ст. був еротико-побутовий анонімний роман «Цзінь, Пін, Мей» з явним ухилом до порнографії.

Відповіддю на маньчжурське поневолення стало поширення патріотичного «езопового» стилю у класичному китайському живописі (Юнь Шоупін, 1633—1690), а в літературі — поява сатири. Прикладом цього жанру можуть слугувати фантастичні за формою, але сатиричні за змістом новели Пу Сундіна (1640—1715), який в коротких оповідях, що розглядалися як «читання для відпочинку», досяг рівня високої прози. Жорстоких утисків зазнала китайська наука, особливо в галузі історичних знань. Так, за вираз національного патріотизму був страчений весь колектив істориків, які написали першу версію «Історії династії Мін».

Сутінки середньовіччя були кривавими для «Піднебесної», але, навіть перебуваючи на зламі епох, Китай не міг сподіватися, що в наступні часи його історія зміниться на краще.

- Природно-кліматичні умови
- Етногенез корейського народу. Середньовічний корейський етнос
- Корея на початку середньовіччя
- Політичне об'єднання Кореї. Держава «Велика Сілла»
- Держава Корьо
- Держава Чосон

Природно-кліматичні умови

Корейський півострів замикає собою східний край Азійського континенту і є одним із найбільших на Далекому Сході.

З трьох боків Корея омивається водами Жовтого та Східно-Китайського морів і знаходиться в зоні тектонічного розлому: в хроніках зафіксовано до 2000 землетрусів (щоправда, більшість із них невеликі). Річок у країні багато, але всі вони малі і здебільшого несудноплавні. Рельєф в основному гористий (70% території займають гори або сопки). Лише низини, розташовані уздовж річок та морського узбережжя, придатні для сільського господарства, тому тут із давніх часів концентрувалась більша частина населення (але й у низинах природні ґрунти не дуже родючі). Практично відсутні на півострові корисні копалини, а береги сильно порізані бухтами й затоками, що сприяло розвитку рибальства та мореплавства.

Клімат мусонний, як і в Китаї, але більш вологий. Влітку стопроцентна вологість і цілодобова спека сприяють розмноженню всіляких шкідливих комах, що перетворює життя аборигенів на справжнє пекло. Зими сухі, але морозні й малосніжні, і лише весна та осінь здаються тихим раєм. Частими гостями в Кореї бувають тайфуни.

Досить своєрідною є корейська флора (10% рослин — ендеміки), а тваринний світ майже повністю зосереджений в гірських лісах. У середні віки тут водилися тигри, ведмеді, вовки, кабани, косулі, зайці й навіть екзотичні горали, мус-

кусні олені та дикі собаки чіндоке. Особливо багатим був пташиний світ. *Корейці завжди намагалися жити в гармонії з природою, тому екологічні катастрофи їм не загрожували.* Із дикої природи максимально й необмежено брали лише женьшень і дари моря: рибу, їстівні водорості та безхребетних (делікатесних крабів, кальмарів, трепангів тощо).

Природно-кліматичні умови на Корейському півострові не були занадто суровими, але сприятливими для життя вони ставали лише після наполегливої та копійної праці, а тайфуни та посухи (останні траплялися в середньому раз на вісім років) не давали середньовічним корейцям «розслабитися».

Етногенез корейського народу. Середньовічний ко- рейський етнос

Етногенез корейського народу — проблема заплутана й остаточно не з'ясована, але деякі її аспекти вважаються незаперечними. Серед таких усталених концепцій переважає думка, що в формуванні корейського етносу брали участь три групи племен: па-

леоазійська, алтайська та аустронезійська, серед яких першість належала протоалтайцям.

Вважається, що кілька тисяч років тому протоалтайські племена прийшли до Південної Маньчжурії та Кореї з району Алтаю й Центрально-азійської рівнини. На нових землях вони логіснили й асимілювали місцеві племена палеоазійців (предків сучасних ескімосів) і вступили в контакт з аустронезійцями, які в той час населяли Південну Корею та південь Японського архіпелагу (народи ідзумо-кудзо, хаято-кумасо та ін.).

Саме із суміші цих трьох етнічних субстратів із вкрапленнями китайців, японців і мохе склався, а на рубежі IX—X ст. остаточно сформувався та самовизначився середньовічний корейський етнос, який за антропологічними рисами належав до східноазійського расового типу великої монголоїдної раси.

Синкретичним є походження надзвичайно своєрідної корейської мови, причому її єдиний наддіалектний тип теж склався досить пізно — не раніше VIII ст. В ранньому середньовіччі на півострові панували чотири основних діалекти: *когурьо* (північ), *махан* (південний захід), *чінхан* (південний схід) та *ньонхан* (південь). Усі вони дуже різнилися між собою, і лише після об'єднання племен, що населяли півострів, під владою єдиної держави Сілла, її діалект (*чінхан*) поступово почав переростати в загальнокорейську

наддіалектну мову, а в літературі, науці та державному діловодстві тривалий час узагалі панувала китайська.

Середньовічна корейська мова досить незвична, її гіпотетичні зв'язки до кінця не з'ясовані, і більшість науковців вважають її ізольованою. Граматично ця мова не знала родів, майже не знала числа (воно стало зрозумілим виключно з контексту), а залежне слово в реченні завжди стояло перед головним. Зате у середньовічних корейців було чотири часи (два минулих і два майбутніх) і десятки відмінків (із них дев'ять головних і безліч складових).

Надзвичайно міцним у середньовічній Кореї був інститут сім'ї, більше того: всі, хто мав однакове прізвище, вважалися родичами. Кожний сімейний клан мав докладно розроблену генеалогію, яка звичайно, як і вся родина, базувалася на патріархальному принципі. Згідно з глибинними традиціями, підкріпленими конфуціанством, навіть у стосунках родичів зберігалася чітка ієрархія та беззаперечне панування глави родини. Священним обов'язком вважалося підтримувати близькі стосунки з родичами, брати участь у похованнях, весіллях, святкуваннях народження дитини тощо. Вірність сина батькам і дружини чоловікові розглядалася як найвищий закон моралі й етики. Дівчина, якщо її наречений помирав до весілля, не повинна була виходити заміж, зберігаючи пам'ять про єдиного у своєму житті хлопця. При цьому долю молодих, як правило, вирішували батьки шляхом заручин.

Становище корейської жінки в сім'ї було ще більш принижливим, ніж у Китаї. Вона мала все життя коритися батькові, потім чоловікові, а якщо той помирав — старшому синові чи братові. Отже, жити поза сім'єю корейка не могла. За тими ж принципами, що й у Китаї, існувала в Кореї полігамія, але в значно скромніших масштабах.

Свої прізвища (*сон*) корейці, так само як і китайці, ставили перед власним ім'ям (*мьон ірім*), однак різноманітністю *сон* корейці ніколи не виділялися (більше половини мешканців півострова й досі несуть прізвища Пак, Лі, Чхве або Кім), тому кожен поважний кореець обов'язково обирав собі ще й власне *ча* — своєрідний пожиттєвий псевдонім-гасло, відповідно до власних мрій чи переконань (*Чуні* — «Поборник краси», *Нвечхон* — «Громовий потік», *Сонсу* — «Безстрашний старець» тощо), під яким фігурував в усіх офіційних документах. І лише найвидатніші постаті здобували право на посмертне почесне ім'я — *сіхо*.

Провідною галуззю традиційної корейської економіки було орне землеробство, а основною сільськогосподарською культурою — рис. Його вирощування не виснажувало ґрунтів, а навпаки, збільшувало їхню родючість (формуючи шар штучних, так званих рисових, ґрунтів), що в умовах серед-

ньовічної Кореї мало неабияке значення. А якщо згадати про шалені мусонні дощі влітку, стає зрозумілим, чому рис ідеально прижився на півострові.

Поширеними були також деякі бобові та просяні культури (сорго, чумиза), ячмінь, а з технічних — женьшень, кунжут, коноплі, бавовник. Середньовічні корейці вирощували дині, кавуни, плодові культури (яблука, груші, персики тощо). З овочевих на півдні переважали цибуля й батат (до яких пізніше приєднався гарбуз), на півночі — огірки. Важливою галуззю господарства було ткацтво і зокрема — шовківництво, яке, на відміну від Китаю, базувалося на культивуванні не тутових дерев, а дуба, листям і рициною котрого годували гусениць-шовкопрядів. Самих лише шовкових тканин середньовічні корейці виробляли зо два десятки сортів.

Тваринництво завжди відігравало другорядну роль, причому розводили здебільшого велику рогату худобу (яку використовували для оранки і лише в крайньому випадку різали на харчі) і свиней, менше — овець, пташину й собак. У приморських районах важливу роль відігравали рибальство, збирання водоростей та морських тварин (каракатиць, крабів, креветок, трепангів, молюсків). Для заспокоєння морських духів під час виходу в море корейці практикували різноманітні жертвопринесення, серед яких траплялися випадки убивства 15-річної непорочної дівчини, яку «дарували морю» перед далекою або занадто небезпечною мандрівкою. Серед традиційних ремесел найпоширенішими були виробництво кераміки, лакових виробів із перламутровою інкрустацією, плетіння з соломи, а також запозичене в Китаї, однак істотно модернізоване корейцями виробництво паперу тощо.

Основою традиційної корейської їжі протягом усього середньовіччя залишався зварений на пару і без солі рис із приправами, до якого додавали м'ясо (найчастіше пташину, свинину або собачатину, рідше — яловичину і м'ясо черепахи), рибу (часто сиру) та квашені овочі (насамперед, *кімчі* — перчену засолену капусту зі спеціями). Вживали також сою, папороть, молодий бамбук, редьку, варені й сирі каштани, горіхи (особливо кедрові), безліч дарів моря та різноманітні плоди — гранати, мандарини, хурму, вишню, груші тощо. Улюбленою стравою вважалася також *кужса* (лапша з рисового чи пшеничного борошна з приправами). Їли паличками або плоскими дерев'яними ложками, а всі напої (зокрема рисову горілку) підігрівали, як і китайці; проте, на відміну від китайської кухні, де основна увага приділялася смаковим якостям страви, в корейській головною вимогою до їжі була максимальна корисність і мінімальна шкода для

здоров'я. Тому горілка завжди розбавлялася водою і прискіпливо вивчалася проблематика нормативного співвідношення й сумісництва різних продуктів між собою. На схилі середньовіччя у корейців з'явилися виноградарство і справжнє винооробство, хоча й у досить обмежених масштабах.

Традиційний корейський одяг складався у чоловіків з халата, кольорової куртки та білих (узимку на ваті) штанів, які заправлялися в білі шкарпетки. Жіночий одяг складався з короткої кофти з вузькими рукавами, халата і широкої спідниці, яка підв'язувалася на грудях широким поясом. Узувалися в сандалі, зроблені із соломи, шкіри чи шовку або дерев'яні черевики на високих підставках (під час сезону дощів, щоб урятуватися від багнюки). Жінки пов'язували голову хустиною, а чоловіки носили *кат* — бриль із широкими сітчастими полями.

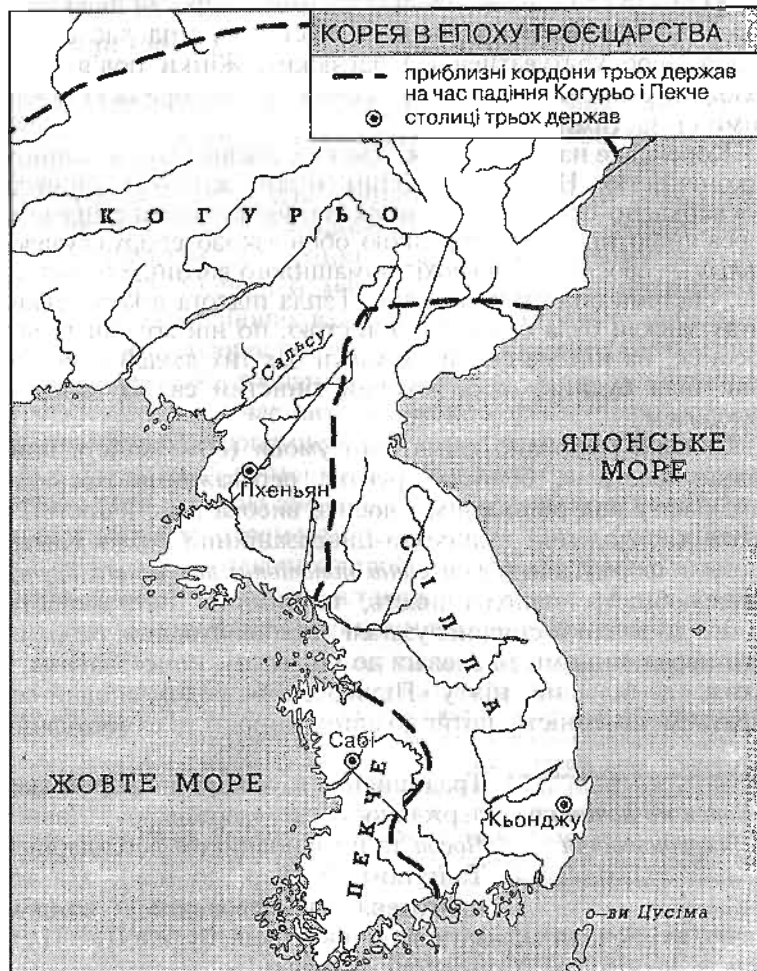
Корейське національне житло вирізнялося надзвичайною лаконічністю. Найпоширенішим типом житлової споруди був каркасно-стовповий будинок із глинобитними стінами та дерев'яною підлогою, під якою обов'язково споруджувався *ондоль* — своєрідний димохід домашнього вогнища й, водночас, система опалення домівки. Тепла підлога в корейських хатах завжди була бездоганно чистою, по ній ходили тільки босоніж, на ній же спали. Домівки багатих людей передбачали біля будинку обов'язковий тінистий сад із власним колодязем.

Складні природно-кліматичні умови (обмеженість природних ресурсів, бідність ґрунтів, переважання гірського ландшафту над рівнинним і досить висока сейсмічність), а також тисячолітній культурно-цивілізаційний вплив Китаю сприяли формуванню у *корейців відповідних рис менталітету*: працелюбність, наполегливість, терпимість, витриманість, повага до влади й старших узагалі, чиношанування, раболіпство перед вищими та зневага до підлеглих, консерватизм, а також іще більший, ніж у «Піднебесній», родоклановий сепаратизм, сімейність, потяг до автохтонності та самоізоляції.

Корея на початку середньовіччя

Традиція пов'язує коріння корейської державності з «державою» Давньої Чосон та її засновником легендарним Тангуном (2335 р. до н.е.), але всі протодержавні утворення («вождівства»), які почали складатися на півострові, були в III—II ст. до н. е. ліквідовані Ханьською імперією.

На рубежі нової ери, в умовах кризи ханського Китаю, у Кореї почали зароджуватися початки незалежного політичного життя: на півночі виникло «царство» *Когурьо* (37 р. до н. е.), на південному сході півострова — *Сілла* (57 р. до н. е.), а на південному заході — *Пекче* (18 р. до н. е.), які на світанку середньовіччя (III—IV ст. н. е.) перетворилися на повнокровні державні формування східного типу на конфуціанський кшталт (далися взнаки цивілізаційні наслідки китайсь-

кої окупації). Існували й інші «вождівства» (Тонгьо, Окчо, Чінхан, Пьонхан та ін.), але всі вони невдовзі були інкорпоровані згаданими трьома сильнішими сусідами. В історії країни почалася «епоха Троєцарства» (рубіж н. е. — 60-ті роки VII ст.).

Найбільшим із «тріумвірів» було *Когурьо*, столицею якого (після кількох перенесень) з 472 р. став Пхеньян. Особливістю господарського укладу когурьосців була відносно висока (на тлі південнокорейських царств) роль скотарства, оскільки земля в Когурьо була «багнистою й бідною. Шовківництво й землеробство недостатні для утримання; тому мешканці стримані в їжі та питві». Китайські літописці, характеризуючи когурьосців, зазначали, що вони «підступні й скритні... У традиціях і звичаях панує розпуста, і цього не цураються. Багато вільних жінок. Чоловік не має постійної дружини... Шлюби укладаються за обоюсторонньою згодою чоловіка з дівчиною».

Пекче (творцями якого були племена махан і пуйо) займало території з відносно м'яким кліматом і родючими (за корейськими мірками) ґрунтами, тому тут незаперечно лідерство в господарстві належало поливному рисівництву, на базі якого уже з III ст. сформувалися всі елементи державності та розквітла система чиновної ієрархії. Політичний центр означеної держави постійно «дрейфував» на південь через загрозу когурьоської агресії з півночі, тому до 475 р. столицею Пекче була фортеця Хансон (сучасний Сеул), потім Унчжин, а з 538 р. — місто Сабі (сучасний Пуйо), розташоване в гирлі річки Кимган.

Провідною галуззю в господарстві *Сілла* також було землеробство, проте через несприятливі природно-кліматичні умови тут, окрім рису, вирощувалися й інші, не такі врожайні, зате витриваліші культури, а рис вважався ласощами. Китайські хроністи свідчили, що в країні Сілла «багато тутових дерев і коноплі; тчуть шовкові й паперові тканини». Плем'я сілла було лише одним із шести могутніх субетносів на південному сході Кореї, тому особливістю сілланської державної машини залишалася її надмірна милітаризація (без якої утримати лідерство в регіоні сілланці не могли). Відносно жорсткішою була в Сілла централізація влади, тіснішою етнічна спільнота власне сілланців (на відміну від сісан, кочхільсан, ісо, апток та ін.), досконалішою структура

управлінського апарату. Столицею держави став Себоль (Сорабол, сучасний Кьончжу).

Правителі всіх ранньокорейських держав носили титул *ван* (кит. «цар»).

Три корейські «царства» динамічно розвивалися й активно розсували свої кордони.

В них функціонували десятки шкіл, а в Когурьо у 372 р. навіть відкрився перший конфуціанський вищий навчальний заклад — *Техак*. Китайці свідчили, що «в Когурьо традиційною є любов до книг. Навіть у родинях торговців і конярів. На кожному перехресті споруджуються великі будинки. Їх називають «храмами просвіти». Молоді люди до одруження вдень і вночі читають книги й навчаються стрільбі з лука». Справжнім культурним скарбом стали поховання когурьоських *ванів*, увінчані пірамідами та прикрашені всередині унікальними фресками.

Сілландці більше прославилися спорудами для живих, особливо своїми містами, спланованими за китайським зразком (прямокутне планування й чітка симетрія кварталів) і прикрашеними храмами, пагодами, палацами, навіть обсерваторіями. А коли славетний сілланський художник Соль Го (Сор Гьо) намалював сосни на стіні храму, птахи розбивалися об цю стіну, намагаючись сісти на їхні гілки.

Під впливом буддизму, що прийшов до Кореї у IV—VI ст. із Китаю та Індії, в країні з'явилися печерні храми, вирубані, за індійськими традиціями, просто в скелі, а в Пекче високого рівня досягло мистецтво дерев'яної та бронзової з позолотою скульптури на буддійські мотиви. За свідченнями китайських літописців, у ранньосередньовічній Кореї буддійських храмів набували «немов зірок на небі, а пагод стільки, скільки гусей летить у зграї». З'явилися в Кореї також географічні та етнографічні (!) карти.

Але в V ст. необмежена експансія ранніх корейських держав припинилася, оскільки їхні кордони наблизилися впритул один до одного, а південний край півострова (район Мімана) окупували японці. Почалися внутрішньокорейські війни за об'єднання «Країни Вранішньої Свіжості» (поетична назва Кореї) під скіпетром єдиної династії. Кожна з трьох держав претендувала на право стати об'єднувачем усього півострова й шукала союзників. Урешті-решт Пекче (750 тис. населення) почало спиратися на підтримку Японії, Сілла (900 тис. мешканців) зробило ставку на союз із китайцями, а Когурьо (700 тис. підданих) спробувало діяти самостійно.

Спорадичні війни з перемінним успіхом тривали в Кореї майже два століття, але жодна зі сторін так і не здобула суттєвої переваги (щоправда, вдалося витіснити з Мімани японців). Однак на рубежі VI—VII ст. у корейські справи втрутився Китай. У 598 р. похід на Когурьо організував

суйський імператор Ян Цзянь, але китайські стратеги виявили повне незнання місцевих природних умов, бо потрапили точно в сезон дощів. У сухопутних військах інтервентів почався голод, виникли епідемії, а флот загинув від шторму на морі. Похід провалився, але в 612 р., після титанічної підготовки, напад на Когурьо повторив Ян Гуан, сухопутні сили якого налічували 1,1 млн вояків і стільки ж обозних, а 40-тисячний флот мав захопити Пхеньян.

Ворожий флот когурьосці розбили досить легко. Генерал Конму спеціально залишив на березі багато коштовностей, які помітили з кораблів китайці. Коли суйські десантники накинулися на здобич і почали в запалі пограбунок різати один одного, їх раптово атакували корейці, розтрощивши суйський флот.

Боротьбу з основними силами агресора очолив воєначальник Ильчі Мундок. Заманивши ворога углиб країни, когурьосці зненацька атакували суйців під час форсування ними річки Сальсу: втративши вбитими, потонулими та полоненими 300 тис. вояків, здеморалізовані інтервенти знову відступили. Крах корейської авантюри спричинив зміну династії в Китаї, але Когурьо також було знесилене війною, тому в пошуках підтримки уклало союз із Пекче (а через нього — з Японією) та ще й збудувало уздовж власних північних кордонів своєрідний аналог «Великої Стіни» — земляний вал довжиною в 1000 лі (понад 500 км), що мав захистити її від нової агресії. Та далекогляднішими виявилися сілландці, які продовжували орієнтуватися на могутній Китай.

Прийшовши до влади в Китаї (618 р.), нова династія Тан поновила експансію проти Кореї, але чотири лобових походи на Когурьо завершилися нічим.

У 645 р. фортеця Ансісон завдяки героїчним зусиллям своїх захисників витримала 60-денну облогу, а коли китайці здобули перевагу, настала зима. Мороз та голод знекровили танську армію, і вона змушена була відступити, втративши при цьому 80% обозних коней. Так само безрезультатно для Танів скінчилися три наступні походи, хоча обидві сторони зазнали величезних втрат.

Лише стратегічний талант непереможного танського генерала Су Дінфана, якого спішно відкликали на корейський фронт із Центральної Азії, змінив ситуацію на користь агресорів. Узгодивши свої плани з сілландцями, він у 660 р. переправив до Південної Кореї через Жовте море 135 тис. вояків для завоювання Пекче, де їм на допомогу прийшло

50-тисячне сілланське військо на чолі з талановитим воєначальником Кім Юсіном. Спільними зусиллями союзники розсіяли 70-тисячну пекчеську армію й оточили столицю Сабі, після чого пекчеський ван Йичжа капітулював і був відправлений до Китаю як полонений.

Туди ж окупанти погнали 20 тис. мешканців столиці, й лише гарем боягузливого короля не здався агресорам: три тисячі придворних красунь, не бажаючи потрапити до рук ворога, кинулися з високої скелі просто у води ріки Кимган (Пенмаган), де й потонули, залишившись вічним докором своїм малодушним чоловікам. Місце їхньої загибелі назвали *Накхвам* («Стрімчак упалих квітів»). Останні надії пекчесці покладали на союзників, але Когурьо було знесилене війнами, а похід японців не змінив ситуацію.

Пекче звернулося за підтримкою до японців: із цією метою до Японії відбув син пекчеського вана царевич Пхун, але допомога, яку він отримав, виявилася замалою для того, щоб воювати з непереможними Танами. В битві на р. Пеккан (662 р.) китайці знищили 32-тисячне військо японців і спалили 400 їхніх кораблів. Боягузливий Пхун здався в полон.

Когурьо опинилося наодинці з ворогом, тому шансів вистояти у північнокорейського царства не залилось. Держава була знесилена 60-річною війною з Китаєм, «дві третини народу голодувало», до того ж у політичній верхівці почалися чвари: в 666 р. помер перший міністр Когурьо Йонке Сомун, а три його сини перегризлися за владу. Результат усобиць виявився сумним для північнокорейського царства: у 668 р. об'єднана тансько-сілланська армія Лі Шицзі та Кім Юсіна після місячної облоги змусила капітулювати столицю країни Пхеньян. Короля Почжана, вою знать та 200 тис. мешканців міста загарбники погнали до Китаю, а невдовзі Тани захопили всі 176 міст Когурьо.

Держави Когурьо і Пекче перестали існувати, а на їхніх землях китайські інтервенти створили свої намісництва. Така політика абсолютно не влаштувала Сілла.

**Політичне
об'єднання Кореї.
Держава
«Велика Сілла»**

Войовнича сілланська верхівка на чолі з ваном Мунму із династії Кім (661—681) претендувала на загальнокорейське панування і не бажала ділити лаври переможця з Танами, тим паче, що Китай повів себе на півострові надзвичайно зухвало. Сілла не отримала від союзника жодного клаптика землі зі спільно завойованих територій. Більше того, Мунму дістав із Чан'аня

«вказівку» спорядити для Танів флот, який китайці мали намір використати для походу на Японію. На захоплених землях танці ввели жорстокий режим китаїзації. Отож, щодо Сілла великодержавна політика окупантів виявилася явно непродуманою. Кращі сили танських військ були в цей час зосереджені на тибетському фронті, а політичну верхівку імперії роз'їдали етнодинастичні чвари. Тож, коли у 670 р. правитель Сілла, отримавши сприятливий прогноз від свого придворного астролога Лі Чуньфена (602—670) щодо майбутньої війни, наказав розпочати антитанські бойові дії, підтримки з Китаю 20-тисячний окупаційний корпус Сюе Женьгуя спочатку не отримав. За кілька місяців Тани втратили 92 фортеці.

Занепокоєний імператор Лі Чжи довів кількість окупаційних військ до 200 тис., але було вже пізно: проти інтервентів повстала вся Корея, і в 676 р. пануванню Танів на Корейському півострові було покладено край. Вперше в історії країни на терені *Корейського півострова склалася єдина незалежна держава*. Щоправда, для урегулювання відносин з усе ще могутньою Танською імперією Сілла визнало себе номінально васалом Китаю, і надалі кожен сілланський ван обов'язково отримував формальну інвеституру на владу від китайського імператора. Таким був етикет тогочасної далекосхідної дипломатії, але реально незалежність Кореї була повною. Настала *епоха «Великого Сілла» (676—920)*. Столицею першого загальнокорейського царства лишився Себоль.

Воз'єднання поставило перед сілланськими володарями чимало проблем. Війни розорили країну, економіка стабільно розвивалася лише в корінних землях сілланців (де бойових дій не було), а значна частина населення десятиліттями жила війною й не звикла працювати. Країну роздирали пам'ять про старі образи та етноплемінний сепаратизм, але все це не збентежило Мунму, який узяв курс на створення загальнокорейської централізованої держави, опертій на тотальне одержавлення й плановість економіки та конфуціанську ідеологію.

У 685 р. в Сілла було введено державну власність на землю, а на її основі створено державну надільну систему. В державі запровадили нове адміністративне районування: створено 8 провінцій (*до*), кордони яких не збігалися з межами колишніх князівств. Швидко (і знову ж таки за китай-

ським зразком) організували центральний уряд, до складу якого увійшли перший міністр, два його заступники та шість міністрів. Створено також розгалужений апарат з різноманітних палат і приказів. Сілла остаточно перетворилася на централізовану бюрократичну державу з плановою командно-адміністративною економікою і військом, сформованим на засадах загальної військової повинності. В усій державно-політичній та соціально-економічній системі тогочасної Кореї все виразніше відчувався китайський вплив. Китайська писемна мова (*ханмун*) стала мовою державного діловодства, й лише культура зберігала певний час свою унікальність.

Об'єднання країни сприяло відродженню нормального господарського життя. Відновлено площі оброблюваних земель (що для Кореї завжди було життєвою необхідністю), ожили міста з їхніми ремеслами, торгівлею і адміністративними функціями, а населення столичного Сораболья сягнуло 1 млн (!) мешканців. Великим попитом на Сході користувалися корейські вироби із золота, дзеркала, мідний посуд, надійна зброя, нелогані тканини (шовк і парча), женьшень.

Корейська мова отримала свою початкову писемність: слова записували китайськими ієрогліфами, зберігаючи їхнє звучання і значення, причому писалися такі знаки як позначення, так і в скороченій формі. Така заплутана писемність дістала назву *йду* («чиновницьке письмо»). Її остаточно кодифікував буддистський наставник Соль Чхон, який у 692 р. завершив процес упорядкування ранньокорейської писемності.

Засоби письма корейці також запозичили у китайців, але й тут сілланці не просто копіювали: якісні й водночас дешеві корейські папір і туш зажили світової слави, експортувалися в Японію і навіть у Китай, а з VII ст. корейці почали ксилографічне друкування книжок.

Динамічно розвивалася поезія, причому як кореемова (жанр *хянга*, прославлений буддистським монахом Кюньо (917—973)), так і *ханмуні* (корейзована китайська), класиками якої стали пейзажно-філософський лірик Чхве Чхівон (Коун, 857—?), а також два «великих Чхве Х ст.» Чхве Гван і Чхве Син. У IX ст. поет Віхон склав першу антологію *хянга* («Самдемок»), яка, на жаль, не збереглася. Сілланську географію та етнографію прославив монах Хенхо (VIII ст.), який паломником відвідав Китай, Індію і Середню Азію, залишивши надзвичайно цінні дорожні записки («Оповідь про відвідування п'яти індійських царств»). Знала Сілла і своїх філософів-конфуціанців: Вонхьо (VII ст.), Исан (VII ст.), Чхундам (VIII ст.).

Соціальна структура Сілла теж багато в чому була схожою на китайську: всі піддані поділялися на *янбанів* (державних службовців), повноправних простолюднів (*санномі*) та рабів (*чон*). Шоправда, кількість останніх завжди була невеликою, а работоргівлі Корея взагалі майже не знала: лише китайському імператорові як своєрідний дарунок іноді продавали найчарівніших наложниць з числа північних корейок, котрі за природну красу й легкий

характер завжди високо цінувалися далекосхідними володарями, а отже й коштували досить дорого — до 15 тис. *лян* (майже 600 кг!) срібла. Що ж до соціальної мобільності традиційного корейського суспільства, то вона, як і в Китаї, була доволі високою: будь-який «достойний» простолудин в разі наполегливого навчання та добросовісної служби міг перейти до стану *янбанів*.

Проте безжмарним життя сілланців назвати не можна. *Централізовану надільну систему й одержавлену планову економіку в Кореї спіткала та ж доля, що й у Китаї*: королівським указом 757 р. (майже одночасно з реформами Ян Яня в Китаї) «державно-земельний тоталітаризм» було ліквідовано. Система писемності (*йду*) була дуже складною, й жодній людині не вистачало життя, щоб опанувати її сповна. «Мовні звуки в нашій країні, на відміну від Китаю, не передаються належним чином писемними знаками. Тому серед неосвічених людей багато таких, хто бажає щось сказати, але ніяк не може передати свої думки на письмі». Торгівлю душили громадська думка (на Далекому Сході це заняття вважалося ганебним, бо належало до невиробничої сфери господарства), а також пильний державний контроль, який розоряв купців податками й відвертим здиством. Тому внутрішня торгівля ледве животіла, задовольняючи лише мінімальні потреби господарства, а зовнішня, хоча й велася з усіма сусідами, і навіть з арабами, була вкрай обмеженою і залишалася цілком у руках іноземців, бо корейським купцям виїзд за кордон влада всіляко обмежувала. Не варто забувати і про одвічну відсутність у середньовічній Кореї власної грошової системи. Майже протягом усієї своєї історії традиційна Корея користувалася монетами іноземного (насамперед, китайського) походження, що теж не сприяло фінансовому здоров'ю місцевих торговельних кіл. Звідси хронічна збитковість експортно-імпорتنих операцій для Сілла.

Розвал державної надільної системи суттєво підірвав економічну базу влади, зменшення податкових надходжень розорило державні фінанси, а з ними занепав і політичний авторитет сілланських *ванів*, почастишали антидержавні заклоти. У 767 р. королівський палац ледь не взяв штурмом (його облога тривала 30 діб) впливовий *каккан* (аристократ-вельможа) Тегон, а в 780 р. *ван* Хегон був убитий заколотниками, що остаточно розвіяло ореол недоторканності влади в очах підданих.

Політичні негаразди одразу ж вплинули на економіку, яка через свої порівняно невеликі масштаби була менш стабільною, аніж китайська. Припинилося зростання оброблюваних площ, справжнім прокляттям стало лихварство. Давалися ознаки також вади, характерні для будь-якого суспільства східного типу: хабарництво, приписки, формалізм, некомпетентність, родинно-кланова сімейність (у гіршому значенні цього слова). Не відійшли в минуле й субетнічні суперечності. Тому, коли влада, мріючи розв'язати свої фінансові проблеми, почала підвищувати податки, піддані збунтувалися. Політичною оболонкою цього руху стало відновлення когурьоської та пекчеської державності.

У 890 р. великий бунт спалахнув на південному заході півострова (колишні землі Пекче), де повсталі одягнули, щоб відрізнятись від своїх ворогів, червоні штани. Очолив рух «червоних штанів» селянин Кьон Хвон (Чін Хвон). Проявивши неабиякий організаторський хист, він зумів перевести бунт із руйнівного у творче русло, і в 900 р. заснував державу *Ху Пекче* (Пізнє Пекче).

Аналогічні процеси відбувалися на півночі. Рух за відродження когурьоської державності очолив Кун Йо, якому вдалося створити в 904 р. державу *Ху Когурьо* (Пізнє Когурьо) або *Тхебон*. Кун Йо був сином наложниці з гарему сілланського *вана*, тому, хоч його давно вигнали зі столиці за розпусту й зробили провінційним монахом, для наелектризованих повстанців півночі він залишався чужинцем. Це змусило, врешті-решт, честолюбного Кун Йо поступитися, й 918 р. на чолі Тхебону став місцевий уродженець Ван Гон, який до війни був великим морським торговцем, мав чималі кошти й навіть власний флот.

Офіційний Себоль спечатку здався до репресій, але швидко з'ясувалося, що достатніх сил у центральній владі явно бракує, а наростання народних бунтів загрожувало існуванню самої корейської державності. Перед нею стояв жакликий приклад великої селянської війни IX ст. в Китаї. Це призвело до зближення Ван Гона з сілланською верхівкою, змушеною визнати його державу.

У 920 р. Ван Гону був «милостиво наданий» титул *вана* («короля») держави Когурьо або *Корьо* (скор. від Когурьо), після чого спільними зусиллями корьосько-сілланські армії придушили паростки народного невдоволення в країні. Але ціною миру став новий розпад єдиної корейської державності.

Держава Корьо

Корея розпалася, але потреби об'єднаного іригаційного господарства й посилення зовнішньополітичної загрози з боку новоствореної могутньої імперії киданів вимагали негайного возз'єднання. Сілланські владика з роду Кім остаточно втратили контроль над країною, тому політичну ініціативу на півострові перехопило Корьо, центром якого став відроджений Пхеньян, перейменований на *Согьон* («Західна столиця»). Посиленню могутності Ван Гона сприяла також масова міграція до північнокорейського царства мешканців Південної Кореї, де на відміну від Корьо панувало руйнівне беззладдя, і біженців із держави Бохай (Східна Маньчжурія і Примор'я), яку завойовували могутні кидані.

Доки кидані вели виснажливу 10-річну війну з бохайцями (916—926), ван Корьо почував себе в безпеці. Обидві воюючі сторони були заінтересовані в нейтралітеті Ван Гона й підтримували з корьосцями мирні стосунки (навіть кидані в 922 р. прислали Ван Гону багаті подарунки: цінні тканини та екзотичних для Кореї верблюдів). Але в 926 р. кидані перемогли, тому зволікати з возз'єднанням стало небезпечно, тим паче, що південь півострова остаточно перетворився на політичну й господарську руїну.

Мешканці півдня мріяли про стабільність і порядок, тому, коли могутня корьоська армія рушила на Сілла, опору вона не зустріла, а населення вітало Ван Гона як визволителя від анархії і гаранта нормалізації життя. Безкровне возз'єднання Кореї завершилося 935 р., коли королівський двір Сілла визнав зверхність династії Ван. Країна знову стала єдиним політичним і господарським організмом під новим іменем *Корьо* (звідси походить сучасна назва «Корея», яка прижилася в більшості європейських мов).

Останній етап возз'єднання був мирним, але найвагомішим аргументом Корьо у внутрішньокорейських справах на шляху до об'єднання півострова була, звичайно, військова сила, тому опорою великих корьоських перетворень стала військова знать. Спираючись на її підтримку, нова влада відродила централізований бюрократичний апарат, а на місцях (щоб уникнути спокуси сепаратизму) розділила функції губернатора, запровадивши дві окремі посади: військового та цивільного намісників. У країні було відновлено державну монополію на земельну власність, упорядковано податкову систему, запроваджено єдину грошову одиницю, уніфіковано судові правила. Столицею країни став розташо-

ваний у центрі півострова Сондон («Соснова столиця», сучасний Кесон), в якому невдовзі збудували королівський палац Манвольде.

Проте час не можна повернути назад. Епоха тотальної державної надільної системи на Далекому Сході вже минула, і відновити її так і не вдалося, а військова верхівка й селяни, завдяки підтримці яких Вани прийшли до влади, сподівалися на віддачу. Влада спробувала змінити ідеологію й проголосила державною релігією в країні буддизм, на відміну від Сілла, де однозначно домінувало конфуціанство. Але проповіді марності буття, нирвани та ілюзорності матеріального світу не допомогли, адже податки збиралися зовсім не ілюзорні. Все це змусило владу поступитися. В указі 976 р. йшлося вже про типovu для Сходу систему нашарованої, «лествичної» земельної власності. Землю проголосили володінням того, хто її обробляв, а на правах співвласника держава отримувала з неї ренту-податок, не втручаючись у внутрішнє життя селянських общин. Для забезпечення матеріального і морального комфорту чиновницької та військової верхівки на тих же засадах узаконили систему земельних пожалувань (*чонсікхва*). Військова організація в Корьо також не зазнала суттєвих змін: залишилася в силі система загальної військової повинності на основі общинної кругової поруки, яка, з одного боку, розоряла селян, а з іншого — зоставляла армію (50 тис. вояків) непрофесійною, а тому небоєздатною. Лише буддизм, в ідеологічному пануванні якого Вани вбачали запоруку соціальної стабільності в країні, залишився державною релігією Корьо аж до кінця XIV ст. (тобто протягом усієї корьоської історії).

Символом молодого династії стали потужні кам'яні стіни з 20-ма брамами, якими Вани поспішили оточити свою столицю Сондон.

Результати реформ виглядали сумнівно, а проблеми залишилися. Швидко збільшувався чиновницький апарат, буддійські храми, земельні володіння яких швидко зростали, отримали податкові пільги, а кожен восьмий рік (для Корьї це стало «законом природи») був неврожайним. Владі хронічно не вистачало коштів і вона постійно збільшувала податки: за перші десятиліття правління династії Ван вони зросли удвічі. Система кругової поруки сприяла масовому розоренню селян, а грабіжницький лихварський процент

перетворював вільних селян (*янінів*) на безправних боржників (*нобі*). В країні наростало соціальне невдоволення, проте влада вирішила не лікувати економіку, а обеззброїти народ: 987 р. в усіх селян вилучили зброю (якою вони володіли ще з часів Сілла) і показово перекували її на сільськогосподарські знаряддя праці, але цей своєрідний засіб утилення в життя гасла «Перекувати мечі на рала» став для землеробів символом не вільної праці, а повної незахищеності перед свавіллям правителів. На селі набирав сили відкритий владний деспотизм: за несплату податків селян почали шмагати, забивати в колодки, чинити наругу над їхніми жінками, а весь шовк, оголошений владою предметом розкоші, в селян забирали як у недостойних.

На цьому тлі зовсім по-іншому виглядають успіхи корьоської культури, за які піддані платили високу ціну. Корьоську верхівку вирізняло фанатичне раболіпство перед цивілізаційними досягненнями Китаю, які стали для верхів Корьо абсолютним естетичним еталоном. *Корьоська епоха — яскравий приклад того, як самотуття культура може трансформуватися під тиском заповзених традицій, майже втратити національне обличчя.*

Відчутний китайський вплив проглядається в архітектурі столичного королівського палацу Манвольде (X ст.), за канонами китайського буддизму споруджувалися в Корьо багатоярусні буддійські пагоди, зокрема *Хьонхвас* (XI ст.) та *Похьонса* (XI ст.). Явно під впливом китайських наукових канонів перебував найвидатніший історик середньовічної Корьї Кім Бусік (Ібджі, 1075—1151) — автор славнозвісної «Історії трьох царств» («*Самкук сагі*»). Традиції китаємовного лірика Чхве Чхивона розвивали у поезії буддійсько-даоський традиціоналіст Чон Чжисан (Намхо, ?—1135) і пейзажний лірик Лі Гюбо (Пегун-коса, 1169—1241) — творець першої в корейській літературі поеми «Правитель Тонмьон». Як різновид історичної науки з'явилася в Корьо літературна проза: тогочасні прозаїки Лі Інно (Пхахан, 1152—1220), Лі Чжехьон (1288—1367) та вже згадуваний Лі Гюбо збирали анекдоти, новели, нариси на історичні теми й оформляли їх у невеликі оповіді «малих форм» (*лхесоль*). Лише корьоський живопис, уявлення про який дають розписи храму *Пусокса* (XIV ст.) та кілька живописних замальовок у ванських гробницях, зберіг національну специфіку й відчутно відрізнявся від китайського, нагадуючи більше ранні фрески когурьоських могильників. Але найвідоміший корьоський живописець Лі Нен (XII ст.) навчався вже в Китаї.

У пошуках коштів верхівка Корьо мобілізувала експортні можливості країни. За кордон (у Китай, Японію, Великий Степ, Іран, Аравію) вивозили хутра, золото, срібло, білий корейський папір, ліки, шовк, посуд й у величезних кількостях женьшень, але імпорт майже не впливав на господарське життя і не поліпшував життєвий рівень населення, бо його основною статтею залишалися коштовності, високоякісні фарби, тутуть і косметика Персії, мечі Японії, музичні

інструменти, декоративні вироби, картини й книги Китаю тощо.)

Парадоксально: Корьо, держава з розваленою економікою і злиденим рівнем життя населення, імпортувала стільки книг, що сунський Китай навіть змушений був заборонити вивіз книг за межі «Піднебесної», бо не встигав друкувати їх у таких масштабах.

З XIII ст. в Корьо з'явилось власне книгодрукування набірним шрифтом, а письменність стала нормою життя для соціальних верхів. Водночас різюча диференціація доходів і рівня життя роз'їдала країну.

Жахливим продовженням внутрішньої кризи стало загострення міжнародної ситуації в регіоні: з 993 р. на корейській землі почала зазіхати киданська імперія Ляо.

Тричі Корьо пережило киданські навали. У 993 р. на півострів вторгнулася кількасоттисячна армія Сяо Сюнміна (корейські хроністи оцінюють її чисельність у 800 тис. вояків, однак цифра ця явно завищена), яка спершу швидко здобула кілька перемог. Однак, укріпившись на р. Чхончонган, корейська піхота зупинила агресорів, які не встигли окупувати всю країну до зими, й з початком морозів змушені були відступити.

Перемога активізувала мілітаристські настрої на півострові, й генералітет на чолі з Кан Чо почав заправляти усіма справами в державі. В країні провели тотальну мобілізацію, набравши до лав війська 300 тис. вояків. Недостатньо войовничого вана Мокчжона (997—1009) було вбито, а на престол військові посадили безвольну маріонетку Хьончжона (1009—1031). Цей деспот-самодур захопився розбудовою своїх апартаментів і не втручався в державні справи. На копання ставків і будівання нових палаців зігнали тисячі селян, не звільнивши їх при цьому від податків.

Кидані вирішили скористатися політичними усобицями: в 1010 р. похід 400-тисячного війська ляоський імператор Шеньцзун очолив особисто. Кидані розсіяли корьоських ополченців і в 1011 р. захопили корейську столицю, піддавши її жахливому погрому. Кан Чо потрапив у полон і був страчений, але уряд і ван втекли на південь. У тилу окупантів спалахнула партизанська війна, а новий командувач корьоського війська Кан Гамчхан перевів бойові дії у позиційну виснажливу війну, й урешті-решт змусив агресорів знову покинути півострів. *Корьо з величезними труднощами все ж відстояло свою незалежність.*

Третя навала 1018 р. вже більше нагадувала інерційне продовження двох попередніх і не становила смертельної загрози. 100-тисячну армію Сяо Пайя

зустріло повністю відмобілізоване корьоське військо Кан Гамчхана. Тепер уже корейці мали перевагу в силах. Вони самі перейшли в наступ й, оточивши вороже військо, майже поголовно вирізали його. Північні кордони Корьо знову стабілізувались на р. Амноккан. Кидані задоволювалися номінальним васалітетом корейських ванів, після чого на зовнішніх кордонах королівства нарешті запанував мир.

Проте виявилися внутрішні проблеми. *Виснажлива війна вкрай загострила болючі соціальні хвороби корьоського суспільства, чим спробувала скористатися буддійська церква.* Встановлення в країні буддійської теократичної монархії було давньою мрією екзархів — служителів «наймилостивішого Будди», і коли державна влада захиталася під тиском нерозв'язаних проблем, монахи вирішили, що настав їхній час.

Заколот очолив монах-вішун Мьочхон, який для пропаганди та збільшення кількості своїх прихильників широко використовував методи геомантиї та шаманізму, чим здобув популярність. Селяни, доведені до відчаю війнами, поборами й знущаннями, прихильно сприймали мьочхонівську демагогію, і навіть ван Інчжон (1122—1146), якому хитрий монах пообіцяв ланування над 36-ма заморськими країнами, якщо той перенесе столицю до Согьону, піддався на хитрощі буддистів. Теократична партія повірила в успіх і в 1135 р. організувала заколот, центром якого став Согьон, де повстанці проголосили створення «Держави великих діянь» (*Тевігук*), але уряд зреагував негайно.

Придушення заколоту взяв на себе славетний історик Кім Бусік, призначений міністром оборони. Добірні частини блокували ватажків заколоту в Согьоні, а по всій країні карателям надали надзвичайні повноваження. Жахливий терор швидко привів до тям беззбройних селян, а серед заколотників почалася паніка. Мьочхона зарізали, його голову відіслали до столиці, щоб вимолити прощення, але Кім Бусік виявив залізний характер, і після року боїв Согьон упав, а всіх активних заколотників нещадно вирізали.

Спокійніше від цього не стало. Королівський двір потопав у розкошах, голодні піддані зводили величні палаці й храми, а фанатичний король Інчжон (1146—1171) здійснював безперервні жертвоприношення з будь-якого приводу. Авторитет влади роз'їдали всілякі шарлатани й вішуні, а податки збирали навіть із тих, хто вмрав від голоду, заставляли своє життя й родину лихварям. Не зникла й загроза відновлення пробуддійських заколотів, а повстання зневірених селян не вщухали. Держава гинула, й тоді ініціативу взяла до своїх рук армія.

У 1196 р. генерал Чхе Чхунхон здійснив військовий переворот, створив власний уряд й апарат політичної влади (майже

виключно із військових) і встановив у країні військову диктатуру. Терором і звірствами були припинені чвари серед чиновників, селянам «подарували» всі недоїмки й повернули землю, а ліквідацію невдоволених і заколотників узяло на себе створене диктатором «управління розслідувань» (таємна поліція). Родовий клан Чхве зосередив у своїх руках усю владу й, спираючись на армію, жорсткими заходами забезпечив порядок, дисципліну й спокій у країні. Жах паралізував суспільство, яким Чхве правили понад півстоліття (1196—1258). Що ж до королівської влади, то хоч номінально династія Ван залишилася, реальним правителем став Чхве Чхунхон. Протягом свого життя він ліквідував чотири заколоти проти нього, скинув двох, а саджав на престол чотирьох ванів, які перетворились на безсилих маріонеток військового диктатора.

Паралельне співіснування двох урядових апаратів (безвладного королівського й військово-диктаторського) лягло подвійним податковим тягарем на виробників, але спокій та стабільність були за нормами корейського менталітету важливішими, аніж матеріальний добробут. Небагатьох невдоволених мілітаризована влада швидко виявляла й знешкоджувала. До 1203 р. країна була повністю замирена, а з чжурчженями, які заступили місце регіональної наддержави після знищення імперії Ляо, Чхве підтримували мирні стосунки, визнаючи свій номінальний васалітет і сплачуючи символічну данину у вигляді подарунків, які відвозили в імперію Цзінь корейські посольства.

Гегемонія Чхве була незаперечною, тому після смерті Чхунхона його син Чхве У (Чхве I) успадкував диктаторські повноваження без будь-яких проблем. У країні стабілізувалася економічна ситуація, припинилося масове розорення виробників і пов'язані з ним народні бунти, а в державному апараті запанувала військова дисципліна.

Початок XIII ст. характеризувався посиленням монгольських племен, які у 1206 р. створили власну державу (на чолі з Чингіс-ханом). Лідери Корьо спочатку не вбачали в цьому загрози для себе, тому спільно з монголами активно різали чжурчженів і киданів, які намагалися врятуватися на півострові від мстивих вояків Чингіс-хана. Однак, завоювавши Північний Китай і Хорезм, монголи запропонували у 1224 р. корьосцям встановити відносини на таких самих васальних основах, які раніше існували між Корьо та Ляо чи Цзінь.

«Зухвалість» «диких варварів-монголів» шокувала пихатих корейських лідерів і, недовго думаючи, вони зарізали монгольського посла біля прикордонної ріки Амноккан. Відповіддю на цю непродуману й безглузду акцію стало вторгнення монгольських військ, яке очолив у 1231 р. досвідчений степовий воєначальник Салітай.

Сили Корьо значно поступалися армії агресора. Диктатор Чхве У, прихопивши труну з прахом засновника корьоської королівської династії, втік у 1232 р. на острів Канхвадо, куди не могли по воді доскакати монгольські коні. Загарбники пограбували всю північну частину півострова й покинули Корею лише після того, як отримали шалену контрибуцію і запевнення у васалітеті від вана Корьо. На півострові розташувалися гарнізони монгольських військ на чолі з дарога-чачами («наглядачами»), що мали опікуватися монгольськими інтересами.

Тільки-но основні сили монголів покинули країну, активізувався Чхве У. Осмілівши, він наказав вирізати всіх дарога-чачів. Монголи відповіли каральною експедицією у 1232 р., але в битві поблизу Йоніну Салітай загинув, і похід провалився. Монгольські армії, задіяні на інших фронтах (Русь, Близький Схід, Південний Китай тощо), тимчасово залишили Корьо у спокої. Та загроза агресії не зникла, тому Чхве свою укріплену фортецю на острові Канхвадо не покинули — й не дарма.

З 1250 р. бойові дії поновилися, але монголи тепер добре підготувалися, сформували з кораблів, «реквізованих» у завойованих народів, власний флот і блокували Канхвадо з моря. Серед військової верхівки Корьо почалась паніка. Зрештою перемогли капітулянти: у 1258 р. вони зарізали Чхве У (останнього, четвертого диктатора з роду Чхве) і здали острів-фортецю агресорам. Останньою спробою відстояти корейську незалежність було повстання 1270 р. на чолі з Пе Чунсоном.

Приводом до повстання послужив монгольський наказ про розпуск трьох гвардійських корпусів (*самбольчхо*) Корьо — останнього елемента корейської незалежності.

Виступ підтримали народні маси, але війна проти непереможних монголів завершилась у 1273 р. розгромом повсталих. На території Корьо, яке стало залежною державою Монгольської імперії, були утворені два намісництва з окупаційним режимом.

80 років (до 1356 р.) Корея залишалася під монгольським ярмом. Офіційно державою продовжував керу-

вати ван Корьо, але реальна влада зосередилась у монгольських намісників.

Більше того, півострів став плацдармом для нових походів Чингізидів, насамперед проти Японії. Корейці забезпечували окупантів продовольством і фуражем, будували для них кораблі, а 15 тис. корейських солдатів були мобілізовані у 1274 р. в перший монгольський похід на Японію. Ще більше корьосці мобілізували у другий похід (1281 р.), коли майже 100 тис. вояків загинули біля японських берегів, і серед них близько 20 тис. корейців.

Країна була знекровлена, корейці гинули за чужі інтереси, на 25% скоротилося населення півострова. Окупанти викачували з Корьо колосальну данину, вивозили талановитих майстрів, ловчих соколів, а найвродливіших дівчат та жінок забирали до ханських гаремів. До всіх бід додалися ще й безперервні після 1281 р. набіги *вако* — японських піратів, які теж не пропускали нагоди пограбувати й познущатись. *Проблема відродження корейської державної незалежності стала проблемою виживання корейців як етносу.*

Сил для війни з могутніми завойовниками один на один у Корьо, звичайно, не вистачало, та своєрідна допомога надійшла з Китаю, де на початку 1350-х років спалахнуло масове антимонгольське повстання. Скориставшись нагодою, у 1356 р. *визвольну війну розпочав ван Конмін*, який наказав спочатку вирізати всіх монголофілів у своєму оточенні, а потім атакував своїми силами ослаблені монгольські гарнізони. *В тому ж році Корьо звільнилася від іноземного поневолення.*

Жахливим фіналом антимонгольської війни стала навала «червоних пов'язок» із Китаю, які в 1359 і 1361 рр. мало не знищили слабку корьоську державність. Їхні загони, що налічували до 100 тис. вояків, спалили Сонгьон (сучасний Пхеньян) та Кегьон і вирізали десятки тисяч мешканців країни. Лише крайнім напруженням сил корейцям вдалося витіснити «червоних» назад до Китаю, де їх добив Чжу Юаньчжан (засновник імперії Мін).

Руйнівними були також набіги на Корею японських піратів (*вако*), але з ними Вані впоратися не змогли.

Монгольське ярмо остаточно дискредитувало династію Ван в очах підданих, і Конмін енергійно взявся за відродження свого владного авторитету. Своєю головною опорою Вані, як і раніше, вважали буддійську церкву, тому в 1365 р. Конмін призначив главою корейського уряду відомого монаха неродовитого походження Сін Дона, наділивши його надзвичайними повноваженнями.

Новий прем'єр-міністр знову анулював усі боргові зобов'язання селян і взяв курс на одержавлення сільсько-

господарських земель. Низи суспільства прозвали за це Сін Дона «святим», однак генералітет, верхівка чиновництва й офіцерства, лихварі й навіть буддійські храми, що втратили внаслідок цих реформ значні матеріальні ресурси, дотримувалися іншої думки. Розплата не примусила себе довго чекати: 1371 р. Сін Дона та його прихильників оголосили державними зрадниками й стратили після жаклих тортур. Заляканий Конмін не наважився заступитися за свого протезе й піти на конфлікт із могутньою коаліцією. (Щоправда, це його не врятувало: у 1374 р. Конміна вбили заколотники на чолі з Лім Інімом.)

Ще раз проявилось повне безсилля династії Ван, яка більше не контролювала ситуацію в країні. Назривала нова політична криза, каталізатором якої знову стало ускладнення зовнішньополітичної ситуації навколо Кореї.

Після краху монгольської Юаньської імперії зазіхання на великодержавний статус у регіоні знову почали виходити з Китаю. Зокрема, з вимогою визнання васалітету щодо імперії Мін до Корьо прибули китайські дипломати. Вані, які вважали себе, поряд із Мінами, рівноправними переможцями над монголами, відповіли категоричною відмовою.

У 1388 р. між Корьо та Мінами мало не спалахнула війна, але в справу знову втрутилася корейська армія. Генерал Лі Сонгьо, призначений командувачем корейських військ (38 тис. вояків), направлених Ванами проти Мінів, вважав війну з могутнім Китаєм для Корьо абсолютно безперспективною авантюрою. Він вирішив дарма не губити життя своїх вояків, а спираючись на військо, захопив столицю, оголосив себе військовим диктатором і негайно уклав з Мінами мир на китайських умовах (які дублювали колишні стосунки Корьо з киданями чи чжурчженями й не були обтяжливими для корейської держави). Незгодні з таким курсом (їх очолив сановник Чхве Ён) були нещадно вирізані. У 1392 р. переворот набув нарешті легітимного оформлення: Лі Сонгьо скинув з престолу останнього корьоського вана (Коняна) й проголосив *ваном* себе. Так скінчилося майже 500-річне панування дому Корьо й почалося правління династії Лі (1392—1910) — *останньої монархічної династії Кореї*. Була відроджена давня назва країни — *Чосон* («Країна Вранішньої Свіжості»). Столицею нової держави (1396 р.) став Ханьян (сучасний Сеул), на будівництво якого Лі Сонгьо зігнав 200 тис. селян.

Держава Чосон

Корея наприкінці XIII— на початку XIV ст. являла собою суспільство протиріч і контрастів. Виборовши незалежність у нелегких битвах з монголами, «червоними пов'язками» і *вако*, країна лежала в руїнах, і тільки культура давала людям надію.

Вийшла в світ унікальна енциклопедія «Велика збірка буддійських священних писань» (6780 томів), видана ксилографічним методом (на вирізку ксилографічних блоків мобілізували населення двох провінцій). В історичній науці зажили слави Іль Йонм (XIII—XIV ст.) та Лі Синхю — автор віршованого літопису корьоського правлячого дому. Поширилося книгодрукування набірним шрифтом, а в ремеслі з'явилася нова технологія виготовлення унікального блакитного фарфору, який, щоправда, поступався якістю китайському. З 1364 р. в Кореї почали культивувати бавовник.

Країна переживала значне моральне піднесення, яке нова династія Лі спробувала використати для відродження державної могутності.

Буддизм як пануюча релігія так і не став для Корьо ідеологією стабільності й процвітання, тому Лі повернувся до випробуваних конфуціанських доктрин, чим здобули повне розуміння й підтримку могутньої Мінської імперії. На китайсько-конфуціанських принципах чжусіанства реорганізовано державний апарат, в рамках якого почала діяти новостворена спеціальна Конфуціанська колегія (*Сонгюнгван* — своєрідний ідеологічний відділ). 1390 р. влада провела загальну перереєстрацію усіх оброблюваних земель, що дало можливість навести порядок в оподаткуванні та стабілізувати бюджет. У ході адміністративної реформи відбулося розукрупнення місцевих адміністративних одиниць (кількість провінцій збільшилася до 70), з метою обмеження впливу й політико-економічних можливостей губернаторів, що, як і раніше, призначалися з центру.

Остаточну «китаїзацію» пережила корейська культура, чому сприяло відкриття у 1392 р. «Академії живопису» (*Тохваго*), де талановитих корейців навчали «правильно» розписувати сувої (за канонами китайських майстрів).

Значні кошти Лі виділили на реорганізацію корейського війська, на озброєнні якого на початку XV ст. з'явилася вогнепальна зброя. Військовою опорою централізації стала привілейована чосонська гвардія у складі двох корпусів («драконове військо» й «тигрове військо»), розташованих в районі столиці.

Посилення збройних сил дало можливість Чосону успішніше боротися з японськими піратами, набіги яких заважали нормальному розвитку корейської економіки. У 1419 р. чосонський флот (200 кораблів, 20 тис. воїків)

на чолі з Лі Чонму провів першу успішну масштабну операцію проти *вако*, розгромивши їхні бази на острові Цусіма. Було знищено понад сотню піратських кораблів, після чого ВМС Кореї довели до 800 бойових одиниць, і набіги «морських розбійників» майже припинилися.

Вдалі зовнішньополітичні акції забезпечили спокій на кордонах і підвищили авторитет влади серед усіх верств суспільства, що дало можливість Лі розпочати кардинальну перебудову внутрішнього життя країни. *Утвердження нових порядків* було пов'язане насамперед з правлінням третього *вана* з династії Лі — Тхечжона (сина Лі Сонгьо), який після ряду вбивств і завдяки перевороту прийшов до влади у 1400 р.

Основною проблемою залишалось нерозв'язане аграрне питання. «У руках знаті опинилися колосальна кількість земель, а в тих, хто колись брав участь у сотнях битв і здобув собі славу, немає жодного му (одиниця виміру площі) для того, щоб існувати, немає клаптика землі, щоб можна було вострумити хоча б шило, щоб можна було прогодувати батьків, дружину, дітей... Що ж спонукатиме їх бути вірними та відданими, прагнути військових подвигів, оберігати країну від навал чужинців?» Землі бракувало і селянам, і «служилим людям», зате їм мали аж надміру чиновницька верхівка, генералітет, а особливо — буддійські храми, які до того ж не платили податків.

Використовуючи фундаментальний принцип будь-якої державно-господарської структури східного типу, згідно з яким влада завжди залишалася співвласником усіх земель, Тхечжон провів кардинальний перерозподіл земель, націоналізувавши майже всі храмові володіння. З верхівкою армії та бюрократії династія вирішила не сваритися, але й секуляризованих земель (десятки тисяч *кьоль**) вистачило, щоб зняти гостроту аграрної кризи (земельні ділянки роздали виробникам) і водночас кардинально змінити фінансовий стан країни, бо з колишніх храмових земель до державного бюджету тепер справно надходили податки. Господарство швидко ставало на ноги, і невдовзі напівголодна в минулому країна почала експортувати продовольство, насамперед до Японії.

В країні було відроджено абсолютно підконтрольний *вану* централізований апарат бюрократії, відновлено систему державних екзаменів для претендентів на чиновницькі посади (давалося взнаки впровадження неоконфуціанства як державної ідеологічної доктрини) і введено три наукові ступені, які давали право на відповідний посадовий ранг.

* *Кьоль* — своєрідна одиниця виміру площі земельних угідь, з якої збирали в середньому 1 *сок* (160 кг) зерна. Отже, розмір *кьоля* залежав від якості землі.

Збільшення кількості платників податків дало можливість владі знизити процентну податкову ставку, що сприяло динамічнішому розвитку репродуктивних процесів на селі. Суттєво скоротилися корупція та лихварство — вічні прокляття корьоського суспільства. Структурно змінився й корейський експорт: до старих товарів додалися книги власного виробництва, продовольство, тканини та ліки (окрім традиційного женьшеню, який Корея завжди продавала масово). Отже, замість сировини Чосон почав вивозити в чимраз більшій кількості високотехнологічні товари. А імпортували тепер мідь, сірку (для виробництва власного пороху), фарби, коштовні ювелірні вироби, твори мистецтва. Звичайно, державне втручання заважало вільному розвитку торгівлі й ремесел, але вже склалася система постійних ринків (*чансі*), а зерно непогано виконувало функцію внутрішньої грошової одиниці.

Тхечжон помер у 1418 р., залишивши своєму наступнику Сечжону (1419—1450) державу зі стабільно працюючою економікою, що значно полегшило проведення подальших реформ.

Особливу увагу влада приділяла поліпшенню іригаційної системи та поширенню найновіших агрономічних знань (у 1429 р. Чон Чхо завершив створення агротехнічної енциклопедії — «Книги про ведення сільського господарства»), втриє збільшилися посівні площі (насамперед за рахунок спустошених раніше північно-східних районів). У землеробстві культивувалися нові врожайні сорти проса, озимої пшениці, збільшилися посіви технічних культур (бавовнику, конопель, паперового дерева, рамі, тутового дерева), а в рисівництві з'явилася нова технологія висадки розсади, що дало можливість поширити географію цієї культури на холодні північні райони країни. На «наукову базу» переведено сівозміну (за цим слідували спеціальні агрономи-чиновники). Податки скоротилися до 10% урожаю, але загальний прогрес виробництва сприяв підвищенню державних податкових доходів до нечуваної цифри — 2 млн *соків* (320 тис. т) зерна на рік, що значно перевищувало потреби. Були створені колосальні державні зернові резерви, що дало можливість регулювати податковий прес на випадок воєн чи стихійних лих та неврожайів. «Двір государя наповнився вірними престолу підданими, а кожна домівка — шанобливими синами й чудовими добродіями дружинами. Вітри й дощі трап-

лялися у належний час, народ жив у мирі та спокої, скрізь, як кажуть, співали пісні...»

Лише армійська система, оперта на загальну військову повинність, не зазнала суттєвих змін, але великих воєн Чосон спочатку не вів.

Динамічно розвивалися наука та культура, чому сприяло створення нової, дуже зручної для корейської мови системи письма — *онмун* («грубе письмо») або *чоним* («правильні звуки»).

Замість надзвичайно складної системи *іду*, в якій для запису текстів використовували фонетичне звучання китайських ієрогліфів, король Сечжон наказав розробити нове письмо. Створена у 1444 р. з цією метою спеціальна комісія використала в своїй роботі досягнення індійського (*девангагарі*), тибетського, монгольського (квадратного), уйгурського та японського алфавітів, а також врахувала китайську філософську теорію п'яти першоелементів, концепцію Ін-Ян тощо. З 1446 р. алфавіт *чоним*, у якому налічувалося 28 знаків, був запроваджений в життя, а король Сечжон додав до свого імені епітети «Великий» та «Освічений». У королівській постанові з цього приводу говорилося: «Я заново створив 28 знаків. Бажаю лише, щоб усім людям було легко оволодіти ними та зручно користуватися кожного дня. Тепер навіть темний селянин чи жінка зможуть легко все зрозуміти, й тоді неодмінно з'являться і вірні чиновники, і шанобливі сини, і добродієсні дружини...».

На відміну від сучасної корейської писемності (в якій налічується 40 графем і пишуть, переважно, фонетично), суто фонетична писемність у Чосоні не прижилася, й тому користувалися письмом змішаним: повнозначні частини слова писалися ієрогліфом, а службові слова та граматичні показники — корейськими буквами.

Запровадження зручної національної писемності створило сприятливі умови для бурхливого культурного розвитку країни. В кожній провінції було відкрито буддійські або конфуціанські школи, кількість яких у XVI ст. перевищила за дві сотні. Зростала мережа бібліотек, серед яких найбільшої слави зажили три вузькі та найбільша Центральна двірцева бібліотека Ханьяну, де зберігалось понад 100 тис. книг. Одним із сесвітньо відомих шедеврів архітектури вважається столичний королівський палац *Кьонбоккун*, у якому за правління Сечжона встановлено перший в Кореї водяний годинник. Дах палацу підтримували 48 гранітних колон (по 5 м заввишки), всі будівлі прикрашала витончена різьба. Центром ансамблю був тронний зал, склепіння якого підтримували 16 колон із коштовного чорного дерева.

Славетними живописцями епохи були пейзажисти Кан Хіан (1419—1466) та Лі Ам (1498—?).

Активно розвивалася кореемова література. В поезії з'явилися нові жанри: тривірш *сіджо* й велика поема *каса*, майстром яких став видатний політик того часу Чон Чхоль (Сонган, 1537—1594). Поряд із поезією розвивалася сюжетна проза, в жанрі якої зажили слави сатирик та фантаст Кім Сісип (Тонбон, 1435—1493), алегорист Лім Чже (Пекхо, 1549—1587) та соціально-утопіст Хо Гюн (Кьосан, 1569—1618), автор «Повісті про Хон Гьльдона». За написання цього твору його було страчено згідно з королівським наказом.

У XV ст. вийшли в світ кілька фундаментальних історичних праць, серед яких виділяються колективні «*Корьоса*» («Історія Корьо») та «*Тонгук тхон-*

гам» («Загальний огляд історії Кореї»). Вершиною класичної корейської географії вважається творчість Лян Сончжи (XV ст.) — автора унікальної докладної карти всіх провінцій країни. Водночас розвивалася національна школа філології. Со Кочжон (1420—1488) навіть видав перший китайсько-корейський словник.

Основою державного правопорядку став кодекс законів «*Кьонгук течжон*» («Великий звід для керівництва державою», 1469 р.).

Період XV—XVI ст. характеризувався значним економічним та культурним піднесенням країни, і лише державно-бюрократичні перепони дещо стримували динамічний розвиток продуктивних сил суспільства. (Зокрема, знову заборонили виїзд за кордон купцям, що аж ніяк не сприяло підвищенню конкурентоспроможності корейських товарів.) Затьмарювали загальну атмосферу в державі й чвари на «політичному Олімпі», й саме вони наприкінці правління сьомого вана династії Лі Сечжо (1450—1468) стали першими провісниками майбутніх катаклізмів.

Кожному політологу, як правило, притаманне почуття здорового скепсису щодо дій реальних політиків. У тогочасній Кореї роль політологів виконували науковці-конфуціанці, центральним осередком яких стала придворна чиновницька Академія. Сечжо прийшов до влади завдяки перевороту, скинувши й ув'язнивши свого попередника Танчжона. Нелегітимність влади глибоко вразила схоластів-науковців, які почали невміло організовувати антидержавний заколот з метою повернути на трон «законного Танчжона». Однак «управління розслідувань» марно їм свій хліб. Змовників заарештували, Академію ж закрили, після чого Сечжо розлюбив конфуціанство й сприяв новому відродженню буддистського впливу в країні. Храмам Будди повернули землі й податкові пільги, а для освячення влади збудували новий монастир *Вонгакса*, який приголомшував своїми масштабами. Кількість вакансій для буддистських монахів була збільшена на 100 тис.

Податкові пільги та грандіозне будівництво розорили державну скарбницю, і тоді Сечжо наказав зібрати з підданих податки на три роки наперед. Селяни змушені були віддавати державі майже половину зібраного врожаю, що в тогочасних корейських умовах викликало масовий голод. У 1467 р. в країні вибухнув грандіозний селянський бунт, який очолив Лі Сіе.

Смерть Сечжо (1468 р.) дещо зменшила напруження в суспільстві, але коли до влади прийшов у 1498 р. царевич Йонсангун, політика знову знекровила економіку.

Йонсангун почав правління з чергової різанини конфуціанських науковців, кровопускання яким він влаштував і надалі. Для перебудови королівських резиденцій диктатор зігнав тисячі селян, щоденно влаштував дикі оргії. Державні фінанси вичерпались до краю, але винахідливий принц придумав нові податки, здійснив масові репресії проти надуманих змовників і конфіскував їхнє майно. Тільки коли Йонсангун наказав зруйнувати навколо столиці всі житлові будівлі, щоб звільнити цю територію для королівського полювання, його скинули, замінивши королем Чунчжоном, але кривавий майданчик репресій і ворожнечі не так просто було зупинити.

Державні фінанси залишалися в жалюгідному стані, тому шалені податки ніхто не скасував. У 1519 і 1545 рр. влада ще двічі, «для профілактики», здійснювала масове знищення конфуціанських науковців, після чого політична верхівка розкололася на проконфуціанську, східну (*тонін*), котра, своєю чергою, невдовзі розпалася на *хунгунха* (прихильників ортодоксального конфуціанства) та *сарим* (неоконфуціанців), і пробуддистську західну (*соін*). Таким чином, смути продовжувались уже в «організованому вигляді» — із двірцевими інтригами, гаремними таємницями, зрадами і вбивствами. До податків додалися реквізиції, в провінції та центральному апараті процвітала шалена корупція, продажність і хабарництво, а влада, щоб зберегти свій матеріальний добробут, замінила військову службу ще одним податком. Країна залишилася без війська (зберегли лише гвардію й таємну поліцію). Наростала загрозлива для східної деспотії диференціація в доходах підданих: «Заможні стають ще заможнішими, бідні — ще біднішими. Ніколи це не було таким сильним, як зараз».

«Народ настільки виснажений, що сил у нього не більше, ніж у лежачих мерців, а дух його такий слабкий, що важко підтримувати його навіть у мирні дні... Якщо все залишиться як є — країна загине», — писав конфуціанець Лі І наприкінці XVI ст. Корею заповнили масовий бандитизм і злочинність. *Жахливим фіналом кризи стала іноземна навала*, яку організував японський військовий диктатор Тойотомі Хідейосі.

Агресія розпочалась у квітні 1592 р. успішним десантуванням японських експедиційних сил (160 тис. вояків, до 1000 кораблів та човнів) у порту Пусан на півдні півострова. Вирізвавши розпорошені корейські гарнізони, які абсолютно не чекали вторгнення, японські армії за півмісяця пройшли переможним маршем половину Кореї і 3 травня захопили

столицю країни Ханьян (сучасний Сеул). Ван Сончжо з усіма міністрами втік до Пхеньяна, але в середині червня впав і Пхеньян, а корейські правителі перебралися до міста Йиджу на самому кордоні з Китаєм.

Здеморалізована корейська армія невдовзі була розбита. Японські самураї (воїни-професіонали) явно переважали корейських ополченців виучкою та озброєнням, однак інтервенти недооцінили бойовий потенціал півострівної держави, яка володіла чи не найкращим на Далекому Сході флотом. Він значно перевершував японський і за кількістю бойових одиниць (у японців переважали транспортні кораблі), і за виучкою матросів, але найнеприємнішим сюрпризом для агресора стала секретна корейська зброя — *кобуксон* («черепаха») — кораблі обшиті листами заліза, перші у світовій історії панцерники. *Національним героєм визвольної війни корейського народу проти японських інтервентів став адмірал Лі Сунсін (1545 — 1598).*

Лі Сунсін народився в сім'ї дрібного чиновника. Близько закінчив у 1576 р. королівське військово-училище, проявив неабиякі здібності флотоводця, і з 1591 р. обіймав посаду командувача флоту лівого крила (одного з двох флотів Чосону). Він першим зрозумів переваги панцерників і розробив тактику їхнього використання.

Стандартний *кобуксон* обшивався залізом, мав гострі залізні тарани на всіх бортах і 14 гармат (*чхонтонів*), вирізнявся коротким, але широким корпусом, що гарантувало високу маневреність корабля.

З початком вторгнення Лі Сунсін організував флотські господарства на селі, чим забезпечив морякам стабільне харчування, а для відливання мідних та бронзових гармат конфіскував у населення весь металевий посуд. Термінові заходи зберегли автономну боєздатність флоту в умовах повної втрати централізованих джерел постачання.

Корейські ВМС також були захоплені зненацька, але вже через кілька тижнів після трагічного початку війни флот активізував свої дії. За перші три місяці боїв флотилія Лі Сунсіна потопила майже 300 японських кораблів і захопила контроль над Корейською протокою. У загарбників відбили Пусан, позбавивши їх можливості постачання експедиційних сил із території Японії. Успіхи флоту повернули корейцям упевненість у власних силах.

Активізувалася корейська дипломатія. Номінально Чосон вважався васалом Мінської імперії. В період миру й спокою про це на півострові майже не згадували, та коли країну окупували інтервенти, корейці звернулися до «сюзерена» за допомогою, і китайський «Син Неба» Чжу Цзюнь (Шень-

цзун) не відмовив, задоволений можливістю зайвий раз продемонструвати міць імперії та підтвердити її статус «великої держави».

Стурбовані «зухвалістю східних варварів», Міни відправили на японський фронт 50-тисячну армію на чолі з Лі Жусунем, яка разом із рештками корейських сил зупинила агресора й наприкінці 1592 р. відбила Пхеньян. У тилу ворога спалахнула народна стихійна партизанська війна *ийбьон* («Армії справедливості») на чолі з Ко Кьонмьоном.

Японці розв'язали на півострові масовий терор, про ганебність якого лічно нагадуватимуть понад 200 тис. відрізаних у страчених корейців вух (їх привезли до «Країни Вранішнього Сонця» як трофеї і зарили в Кіото, назвавши це місце «*Мімідзука*» («Могилою вух»). Окупанти знищували не лише людей, а й культуру — зокрема, зрівняли з землею місто Кьончжу (колишню столицю Сілла), попаливши його безцінні архітектурні та образотворчі пам'ятки, але тактика «випаленої землі» не дала бажаних для самураїв результатів.

Відрізани від Японії корейським флотом, у ворожому оточенні народних месників, залишившись без боєприпасів і продовольства, інтервенти почали втрачати завойовані території і терпіти поразки, а з ними занепав бойовий дух. На озброєння корейського війська поступили мушкети і багатоствольні «вогняні колісниці» (вози з 50 мушкетами, що запалювалися від одного гноту). Здавалося, що агресія захлинулася, але двірцеві чвари при чосонському дворі мало врятували японців.

Придворну камарилью налякав зростаючий авторитет Лі Сунсіна. Результатом став донос на адмірала, поданий *вану* інтриганом Кім Инсоном. У 1597 р. Лі Сунсіна змістили з посади командувача флотом «за боягузтво та невиконання наказів» і засудили до страти, милостиво розжалувавши потім у матроси, а флот очолив сміливий, але бездарний флотоводець Вон Гюн. Наслідком кадрових змін стала катастрофа червня 1597 р., коли японці пустили на дно весь корейський флот (залишилося 12 бойових одиниць) разом із його безталанним адміралом. Захопивши контроль над морем, агресори перекинули на півострів свіжі підкріплення (140 тис. вояків).

Корейський двір одразу схаменувся і повернув Лі Сунсіну всі посади та повноваження. Підтримали сусіда й китайці, збільшивши свій допоміжний корпус до 140 тис. бійців, але долю війни можна було вирішити лише на морі.

Генеральна битва флотів відбулася в листопаді 1598 р. в бухті Норянчжин. Корейська ескадра Лі Сунсіна (12 кораблів), підтримана китайською флотилією (5 тис. матросів), завдала інтервентам нищівного удару. Японці втратили 200 кораблів (із 300), 10 тис. матросів й останні надії на успішне завершення війни. В розпалі битви Лі Сунсін загинув.

Шануючи пам'ять свого національного героя, КНДР запровадила «орден Лі Сунсіна», яким нагороджують найвидатніших флотоводців республіки.

Після Норянчжинської катастрофи становище японської експедиційної армії стало критичним, і в цей момент до Кореї надійшла звістка про смерть ініціатора вторгнення Тойотомі Хідейосі (він помер 18 серпня 1598 р.). Продовження бойових дій стало для інтервентів неможливим і непотрібним, тому їхній командувач Конісі Юкінага підписав перемир'я з Чосоном і покинув півострів разом з учілілими самураями.

Семирічна визвольна війна (1592—1598) корейського народу проти японських агресорів завершилася повною перемогою. *Чосон відстояв свою незалежність, але ціна перемоги виявилася непомірно високою.*

На 15% скоротилося населення Кореї, а кількість оброблених земель зменшилася втриє, що викликало масовий голод і неспроможність виробників сплачувати податки. Протягом війни були втрачені всі державні запаси продовольства, вирізана майже вся худоба. Іригаційна система була повністю зруйнована, а більшість знарядь праці переплавлено на зброю. Країну знекровлювали епідемії. Голодували навіть чиновники, що для далекосхідного регіону завжди означало цілковитий розвал. «Скрізь лежали трупи, але не було кому їх поховати. Батьки мусили продавати своїх дітей, а чоловіки — дружин. Багато лиха завдавали війни нашій країні, але ніколи ще її становище не було таким жакхливим, як тепер». У країні розквітнули лихварство й кабала, в яку потрапила абсолютна більшість селян, а ван Сончжо, якому бракувало грошей для відбудови королівських резиденцій та гробниць предків, обклав підданих додатковими надзвичайними податками й позганяв тисячі селян та ремісників на реставраційні роботи. При цьому власне грошей-монет в обігу майже не стало, а їхню роль частково виконували *чохва*

(банкноти з паперу або тканини), панував натуральний обмін. Навіть перепис земель провести не вдалося: країна майже не контролювалася чиновництвом.

Така політика позбавляла можливості відбудувати господарство, але це не бентежило правлячу верхівку. Вона з посиленням ентузіазмом поринула у двірцеві інтриги. Якщо до війни за владу гризлися дві кліки, то тепер їх стало чотири («західна», «південна» та дві «північні» — «велика» й «маленька»). До всіх бід додався моральний розклад верхів: політику стали визначати результати ворожіння, шаманські ритуали чи примхи розпусних наложниць.

Після смерті Сончжо (1608 р.) на престол зійшов царевич Кванхегун (ставленик «великих північних»), але його курс на тісний союз із Мінами, спрямований проти молодого маньчжурської держави, призвів до війни 1618 р., в якій степняки вирізали 30-тисячне чосонське військо.

Зовнішньополітичним провалом скористалися «західні» (сьоїн): у 1623 р. вони скинули Кванхегуна й проголосили ваном Інчжо. Але не минуло й року, як «західні» перегризлися між собою, і місце Інчжо посів Хинангун.

Незважаючи на скрутні обставини, розвиток культури не припинився. У країні продовжували творити видатні поети (Юн Сондо (Косан, 1587—1671) і Пак Інно (Ногє, 1561—1642)), талановиті живописці — Лі Чін (1580—?), Лі Чон (1541—?) та Чо Сок (1595—?). Поряд із фарфоровим виробництвом світової слави зажили виробы з корейського селадону. Самобутні філософи Лі Сукван (1563—1628) та Хан Пеккьон (1552—1615) пропагували в країні «європейський підхід до знань», дотримуючись радикальної концепції *сірхак* («За реальні науки»), тому свої твори вони підписували псевдонімами (*Чібан* та *Куам*). Видатні вчені-конфуціанці — Лі Кван (Тхєге, 1502—1517), Кім Чансен (Сєге, 1548—1627) та Сон Сійоль (Уам, 1607—1689) — навпаки, радили вдосконалювати існуючі технології та існуючу суспільно-державну структуру, «не засмічуючи» власну цивілізацію «варварськими» сумнівними новачками.

Спочатку через Китай, а потім і безпосередньо Чосон познайомився з європейцями та їхніми цивілізаційними досягненнями. Голландці стали працювати в Кореї як військові та морські радники, в країні з'явилися католицькі місіонери. *Вичерпавши ресурси для розвитку, Схід шукав нові шляхи, намагаючись творчо синтезувати європейські технології з досвідом своїх предків*, але всім цим експериментам на півострові прийшов край після двох маньчжурських вторгнень.

Маньчжури здавна виявляли інтерес до корейських справ. Ще під час японської агресії 1592—1598 рр. маньчжурський хан Нурхаци запропонував

допомогу Чосону для боротьби з інтервентами, але Лі віддали перевагу Мінам. Продовженням промінської (а це означало — антиманьчжурської) орієнтації Кореї стала участь чосонських військ у катастрофічній для них антиманьчжурській військовій експедиції 1618 р. Відповіддю на цю необачну політику була маньчжурська агресія.

У 1625 р. загинув маньчжурський правитель Нурхаци, але його наступники не стали миролюбнішими, й 1627 р. 30-тисячне маньчжурське військо перейшло по кризі замерзлої ріки Амноккан корейський кордон і вдерлося на півострів. Для Кореї настали «чорні дні». *Вади східної державно-економічної структури, потенціал якої на Далекому Сході вичерпалися навіть у великому Китаї (не кажучи вже про Чосон), доповнювалися наслідками руйнівних воєн і боротьби політичних клів.* За кілька днів маньчжури захопили Пхеньян. Ван Інчжо втік, як колись Чхве від монголів, на острів Канхвадо. Лише завдяки тому, що основні сили маньчжурів воювали з Мінами, інтервенти запропонували Чосону перемир'я, головною умовою якого став розрив васально-союзницьких зв'язків Кореї з Китаєм.

У ще більших масштабах навала повторилася в 1636 р.: похід 100-тисячної армії очолив особисто імператор маньчжурської династії Цин Абахай (Тай-цзун). Корейське військо потрапило в оточення, на початку 1637 р. Цини захопили Канхвадо, а корейський ван Інчжо здався ворогові. Чосон був проголошений васалом маньчжурської імперії, півострів окупований, а після падіння у 1644 р. імперії Мін у Китаї будь-який антиманьчжурський опір у Кореї припинився. «Країна Вранішньої Свіжості» змирилася зі своєю долею і зобов'язалася сплачувати маньчурам данину рисом, хутром, кольоровими циночками, папером і тканинами, а її ван змушений був відправити двох своїх синів до цинського двору як заручників.

Останнім підтвердженням неспроможності нормального подальшого розвитку корейської економіки, культури, державності в межах традиційних східних цивілізаційних принципів стала самоізоляція країни у 1637 р. За королівським указом під страхом смерті всім корейцям заборонялися виїзд за кордон і будь-які контакти з іноземцями. Всі порушники закону з числа підданих підлягали страті, а іноземцям, які наважувалися порушити цю заборону, загрожували або безжалісна смерть, або довічне ув'язнення, яке було не краще за смерть. Усіх мешканців приморських територій пересе-

лили у внутрішні райони півострова, а кораблі, які могли плавати в інші країни, демонтували. Лише з Японією торгівля продовжувалася, щоправда, в мізерних масштабах (продавали женьшень, продовольство й тканини; купували мідь, олово, сірку, фарби, прянощі та фарфор) і під повним контролем держави. Цинам сплачували данину золотом, сріблом, шовком, тканинами, папером, рисом. В обмежених масштабах торгували і з Китаєм (оскільки Чосон став цинським васалом, а в 1644 р. Китай також захопили маньчжури), але всі торговельні операції суворо регламентувалися державою.

Як і в Китаї, *традиційні структури в Кореї наприкінці XVII ст. вичерпали себе.* Майже припинилося зростання посівних площ (протягом 1639—1719 рр. вони збільшилися з 1,3 млн до 1,4 млн *кьольів*), а поширення нових культур (тютюн, батат, перець) лише посилювало тягу Кореї до автаркії. З 1619 р. на півострові знову дозволили користуватися грошима, але податки, як і раніше, майже повністю збирали рисом. Ремесла розвивалися в мізерних масштабах і тільки для задоволення внутрішніх потреб (бо розорені селяни купувати вироби ремісників не могли, зовнішньої торгівлі майже не було, а після маньчжурського поневолення скоротилися й замовлення військового відомства). І хоча апологети концепції *сірхак* Лю Хьонвон (Пангьо, 1622—1673) та Пак Седан (Согьо, 1629—1703) продовжували направляти владі доповідні записки з фантастичними планами модернізації Кореї, це не змінювало стану речей. Підтвердженням цьому стали трагічні події 1670—1671 рр., коли порівняно невеликий неврожай спричинив голодомор, жертвами якого стали понад 1 млн корейців.

У літературі зародився жанр роману, геніальним представником якого був Кім Манчжун (1637—1692), у царині живопису плідно творили пейзажист Кім Сік (XVI ст.), «лобузовик» Юн Досу (1668—?) та «універсал» Чон Сен (1676—1759), але самотня корейська естетика остаточно зникла з їхніх картин — її заступили китайські канони.

Корея прощалася з середньовіччям в умовах стагнації економіки, стабільного падіння життєвого рівня населення навіть за мирного часу, втрати державного суверенітету і спроб зупинити час, законсервувати відживаючі традиційні порядки завдяки самоізоляції країни від зовнішнього світу.

• Природно-кліматичні умови • Середньовічний етнос в'єтів • В'єтнам в умовах китайського панування • Держава Дайков'єт • Держава Дайв'єт • Держава Дайну. Мінська навала та її наслідки • Відновлення держави Дайв'єт. Правління Пізніх Ле • Політичний розпад держави Дайв'єт. В'єтнам на схилі середньовіччя

Природно-кліматичні умови

Природно-екологічна ніша, в рамках якої сформувалася і протягом майже усього середньовіччя функціонувала класична в'єтська цивілізація, істотно відрізнялася від теренів сучасного В'єтнаму, оскільки обмежувалася землями лише північної його частини. Серцевиною цих земель була родюча річкова долина дельти Хонгха (Червоної ріки) з безліччю притоків, природних ставків, озер і боліт. Ідеально пристосована для поливного рисівництва, вона стала основною житницею країни. Місцеве населення збирало тут до чотирьох врожаїв зерна на рік. Сотні річок, озер та боліт, самою природою з'єднаних у загальну розгалужену інфраструктуру, створювали систему дешевих та ефективних транспортних комунікацій. Щоправда, річкові долини займають лише незначну частину в'єтнамської території, оскільки більшість земель, розміщених навколо Червоної річки, — це невисокі гірські хребти. Однак особливістю означених гір є лісистість схилів та надзвичайна крутизна усіх хребтів — результат активного впливу численних рік, які на своєму шляху до Південно-Китайського моря пробили в горах глибокі ущелини. Така конфігурація ландшафту зробила переважну частину В'єтнаму труднопрохідною та погано пристосованою для осілого цивілізованого життя, а це, своєю чергою, сприяло концентрації більшої частини населення у вузьких долинах річкових гірл, де й протікала середньовічна історія власне в'єтського етносу. Що ж до важкодоступних і тому не так густо заселених гір, то там мешкали племена доволі примітивних

мисливців-збирачів (тей, нунг та ін.), що перебували на рівні доцивілізаційного етапу розвитку і лише фрагментарно підпадали під політичний чи культурний вплив осілих сусідів-землеробів.

За своїми кліматичними особливостями В'єтнам мало чим відрізнявся від найближчих сусідів по Індокитайському півострову. Звичайно, тут дещо прохолодніше, аніж у Камбоджі чи Таїланді, оскільки В'єтнам розташований на північному сході півострова. Дається взнаки і висотність більшості місцевих земель. У результаті, взимку температура повітря в країні в'єтів падала часом до +10, а то й +5 °С (через що деякі тропічні фрукти в долині Червоної ріки не виживали). Та все одно, «прохолодним» клімат В'єтнаму можна назвати лише умовно, бо за загальнопланетними параметрами його справедливо відносять до жарких і вологих мусонних тропіків, хоча і з досить помітним перепадом температур по сезонах: узимку північно-східні мусони приносять до країни прохолоду з помірними дощами, а влітку з приходом мусонів з південного сходу у В'єтнам починалася спочатку спека, а відтак сезон гарячих мусонних злив.

Відповідав таким природно-кліматичним умовам рослинний і тваринний світ країни. Пальмові й бамбукові ліси упереміш із заростями знаменитого «залізного дерева» *лім* та густими чагарниками в умовах щедрого мусонного поливу й жаркого сонця вкривали суцільною зеленою ковдрою гори й давали разом з очеретяними болотами дельти притулок безлічі мавп, слонів, носорогів, лемурів, пантер, тигрів, ведмедів, різноманітним копитним, зміям і т. ін. У ріках дримали крокодили, кишла риба. А ось у річкових долинах, які максимально використовувалися людиною в господарських потребах, дику природу в'єти уже в середні віки звели майже нанівець, замінивши її суцільним антропогенним ландшафтом рисових полів, городів і поселень. Та й з іригацією в'єтам повезло: велика кількість природних водних артерій в країні позбавляла їх необхідності добудовувати штучні канали й водоймища.

Середньовічний етнос в'єтів

Прабатьківщиною в'єтів вважається південь сучасного Китаю, де предки в'єтнамців відомі під китайською назвою *цзяо-чжі* («водяний дракон») з II тис. до н.е. Назва походила від рибальської спеціалізації давньов'єтського господарства та

віри самих в'єтів у те, що їхнім предком був дракон (*Лак*) — істота, яку в міфології всіх далекосхідних народів завжди пов'язували з водною стихією. Однак уже в I тис. до н.е. північні сусіди витіснили «шанувальників водяного дракона» на південь до басейну річок Сіцзян і Хонгха, де, конфліктуючи з аборигенами, яких прибульці або асимілювали, або витіснили в гори, в'єти осіли вже остаточно.

Етимологія самоназви цього народу — *в'єт* — до кінця не з'ясована. Можливо вона походить від китайського найменування *юе* — так у «Піднебесній» імперії називали її південних сусідів.

Життя на новоздобутій батьківщині виявилось для в'єтів дуже непростим: постійна скупченість, конфлікти з автохтонами, складний рельєф, суворі реалії вологих джунглів — все це породжувало проблему хронічної нестачі калорійної їжі. Вирішення цієї проблеми стало чи не основним чинником у формуванні антропологічних особливостей в'єтського етносу, результатом чого є специфічний расовий вигляд цього народу, який антропологи відносять до граціального (від лат. *gracilis* — «стрункий») типу південноазійського крила монголоїдів. Для нього характерні тендітна статура, малий зріст, малий обсяг та висока витривалість м'язів, тонкий кістяк та інші характерні ознаки ресурсної «економії» природи.

Мова в'єтів, що належить до в'єт-мионгської групи аустроазійської мовної сім'ї, — ізолююча і вирізняється повною відсутністю словозміни, жорстким порядком слів у реченні та надзвичайно складною системою тонових музичних наголосів (до шести рівнів), що робить її звучання доволі екзотичним для європейського вуха. Лексичі середньовічної в'єтської мови притаманна велика кількість тайських і китайських запозичень, що стало природним результатом інтенсивних міжетнічних контактів і тривалого панування в науці, культурі й діловодстві Дайв'єту китайської мови та писемності. Що ж до власної системи письма (ієрогліфіка *тинном*), то її в'єти розробили лише в XIV ст. і знову ж таки на базі китайської ієрогліфіки.

Основа традиційного господарства в'єтів — орне поливне рисівництво, що цілком зрозуміло для народу, який століттями жив поруч із китайцями на землях, багатих сонцем і водою. Вирощували також боби, просо й капусту, батат і таро, банани й коноплі, ананаси й лічжи, персики та сливи, до яких з часом додалися цитрусові (апельсин, мандарин), бавовник і цукрова тростина. Важливе місце у раціоні середньовічних в'єтів завжди посідала риба, яку не лише ловили у ріках, озерах та узбережних водах моря, а й розводили на залитих водою рисових полях. Це давало змогу

мешканцям країни доповнювати рослинний раціон необхідним протеїном в умовах, коли дефіцитної землі хронічно не вистачало для пасовиськ, а худоба (переважно бики та буйволи) використовувалася майже виключно як тяглова сила, і тільки в крайніх випадках чи під час великих свят готувалися м'ясні страви. Практикували в'єти також свинарство і птахівництво (але в дуже обмежених масштабах), розводили тутових шовкопрядів — секрет шовківництва був отриманий знову ж таки з Китаю. Серед ремесел переважали бронзове ливарництво й ковальство, різьба по каменю, дереву, рогу й кісті, лакове виробництво й плетіння. Продукцією останнього були не лише кошики та конічні брили, а й меблі, щити і навіть будинки. Розвивалися також ткацтво і гончарство, морське перлинництво та ювелірна справа, солеваріння з морської води, а також своєрідне мистецтво виготовлення надзвичайно легких і досить міцних обладунків зі шкіри носорогів. Серед професійних ремісників були поширені кланова кастовість, традиції зберігати свої секрети майстерності та, хай і безперспективне в умовах східної деспотії, прагнення до певної незалежності стосовно влади (в'єтські городяни навіть мешкали професійними кварталами — ткачів, ковалів, гончарів тощо).

Традиційне житло в'єтів являло собою прямокутні наземні або на палях споруди рубленого каркасу з колод і легкими дощатими чи плетеними із бамбука або очерету стінами, обмазаними сумішшю глини й соломи, криті двосхилим дахом із пальмового листа, очерету чи рисової соломи. Верхівка крила дах черепицею. Знали в'єти і цеглу, однак в умовах жаркого мусонного клімату використовували її в будівництві досить обмежено. Схожою була ситуація з кам'яним зодчеством, яке широко застосовувалося тільки у військово-фортифікаційному будівництві.

Одяг середньовічних в'єтів не вирізнявся різноманітністю і складався з темно-коричневих штанів і куртки з поясом, широкого, плетеного з пальмового листа, брили конічної форми і босих ніг, на які лише в разі нагальної потреби зували плетені сандалі без задників. Причому жіночий одяг нічим не відрізнявся від чоловічого, а тогочасним франтам і модницьям можна було виділитися, напудривши обличчя, насурмивши брови та начорнивши свої зуби до антрацитового відтінку, що в'єти вважали дуже красивим. Лише представники знаті мали право ходити під квітчастим парасолем, ароматизувати свої туфлі та носити яскраві шовкові халати (*ао зай*), проте ця мода знову ж таки була запозичена в китайців. Під час бойових дій в'єтські воєводи одягали на голову своєрідні рогаті шоломи.

Кухня середньовічних в'єтів була доволі різноманітною. Крім традиційного рису, овочів (особливо популярною була квашена капуста) та риби з соусами, вони радо споживали дари дикої природи: від паростей молодого бамбука, різноманітних трав і плодів — до змії, молюсків і навіть деяких

комах. Посудом, як правило, слугували листи баньяна, і тільки верхівка щодня, а простолодини на великі свята користувалися керамічним посудом.

Родина середньовічних в'єтів була патріархальною, але полігінія не була поширеною (цим «грішили» виключно верхи суспільства, причому відповідно до рангового статусу: чим вищу посаду обіймав чоловік, тим більше жінок і наложниць він міг мати). Та й у виборі прізвищ в'єти повели себе досить стримано: кількість їх і сьогодні не перевищує 300. Зате у власних іменах ніяких обмежень чи усталених назв не існувало, тому жінок іменували, як правило, ніжними назвами коштовностей, квітів і т. ін. (*Лісу* — «верба», *Куж* — «хризантема», *Луа* — «шовк», *Нок* — «перлина» тощо), а чоловіків — солідними абстрактними поняттями (*Кхієм* — «скромність», *Дик* — «доброчинність» тощо) чи просто за порядком народження (*Ка* — «перший», *Хай* — «другий», *Ба* — «третій» тощо). Та й імен цих (на відміну від прізвища, яке завжди одне) можна було давати два, тому найчастіше повне ім'я в'єта складалося аж з трьох частин — прізвища та двох (рідше — одного) власне імен. Ускладнювала ситуацію традиція періодично міняти імена в залежності від віку людини, змін в освіті чи соціальному статусі тощо, яку в'єти також, мабуть, запозичили у китайців.

Стосовно ментальності середньовічних в'єтів, то її специфічні риси склалися внаслідок впливу рисівничого господарського комплексу разом з драматичною боротьбою за етнічне виживання у сусідстві з китайцями. Тому, з одного боку, їй притаманні висока колективна дисципліна, відповідальність, тямущість і скрупульозність у роботі, покірність перед начальством і думкою колективу, повага до стабільної влади і прагнення до стабільності в усьому, а з іншого — висока національна самосвідомість, войовнича завзятість стосовно агресивних іноземців, шана перед силою взагалі і військовою справою зокрема, готовність активно сприймати чуже, однак обов'язково пристосовуючи його до своїх потреб.

В'єтнам в умовах китайського панування

Традиційна в'єтська історіографія починала історію своєї країни з напівміфічної «держави» *В'єтхионг* (кит. *Юе*), виникнення якої датували то 2879 р. до н. е., то XII—XI ст. до н. е., проте достовірність цих даних сучасна історична наука ставить під сумнів. Ненабагато більше відомо і про племінні союзи *Ванланг* і *Тейау*, об'єднуювачем яких виступив у III ст. до н. е. енергійний правитель на ім'я Тхук Фан. Якщо вірити в'єтському літопису «*В'єт ши люок*» («Коротка історія В'єту», XII—XIII ст.), він дав першому загально-в'єтському протополітичному об'єднанню нову наз-

ву (*Аулак*), заснував на високому лівому березі р. Хуанг нову столицю *Колоа* («Равлик»), прозвану так за потужну (у 9 рядів!) систему спіралеподібних фортифікаційних споруд, і навіть зумів дати відсіч агресивним зазіханням китайців, які кілька разів організовували військові походи проти південного сусіда. Тоді ж у війнах з циньськими арміями в районі сучасного південнокитайського порту Гуанчжоу склалася ще одна карликова давньов'єтська держава — Намв'єт, і лише у 111 р. до н. е. після тривалих і виснажливих воєн землі в'єтів були силою зброї включені до складу Ханьської імперії. З тих часів на ціле тисячоліття Північний В'єтнам потрапив під іноземне панування.

З позицій імперії область *Зяоті* (як називали тепер Північний В'єтнам) виглядала корисним придбанням. Майже на 1 млн податних душ зросло населення Ханьської держави, важливими статтями доходу для імперської скарбниці стала розробка корисних копалин у горах В'єтнаму (мідь, золото, залізо, олово, цинк, свинець). Чималий зиск давала торгівля в'єтнамськими парфумами, слоновою та носороговою кістю, пір'ям екзотичних птахів, лікувальними травами та чудовими перлами, але для самих в'єтів китайське панування було доволі обтяжливим, оскільки відтепер вони на власній землі перетворилися на людей другого гатунку.

Китайці заповнили органи місцевої влади, тотальної китаїзації зазнала в'єтська культура, в'єтів заставляли носити китайський одяг і запроваджувати китайські шлюбні традиції, а в мовному питанні рекомендували забувати «варварські» говірки і також переходити на китайську, навіть у побуті, не кажучи вже про тотально китаїзовані органи управління, систему освіти й культуру. Крім того, ханьський уряд запровадив традицію висилати до Зяоті різноманітних злочинців «на поселення». Не дивно, що китайські чиновники, яких направляли до цих областей, теж не виділялися високими моральними якостями. Китайські *цини* («губернатори») Зяоті постійно конфліктували з підпорядкованим їм населенням. І хоча офіційні хроніки твердять про вражаючі перемоги імперських військ у боротьбі з «заколотниками», спокійніше у В'єтнамі від цього чомусь не ставало.

В'єти й досі вшановують пам'ять найвидатніших героїв антикитайських повстань: сестер Чинг, Лі Фук Мана, Чьєу Тхі Тінь, Бо Кай дай-вионга, Лі Тонг Хієу та інших мучеників визвольних державницьких змагань народу, що тисячоліття виборював свою незалежність. У ході цих повстань була майже повністю винищена вся в'єтська знать, тисячі людей зазнали насильницьких депортацій, та ніщо не змогло зла-

мати волю в'єтів до повного суверенітету, тим більше що політика прокитайської асиміляції у Зяоті також провалилася. А коли в VI ст. Китай остаточно занепав унаслідок варварських навал з півночі, політичної децентралізації та внутрішніх соціальних негараздів, в'єтам знову поталанило стати господарями власної долі.

Нове повстання, яке на півстоліття звільнило В'єтнам від китайської залежності, очолив колишній чиновник Лі Бон. Як і більшість місцевих чиновників, він був китайцем за походженням, однак уже протягом семи поколінь його родина мешкала у Зяоті, а тому він цілком ототожнював себе з в'єтським народом, який мріяв відокремитися від занадто неспокійного та агресивного північного сусіда. Тому, коли у відповідь на показові репресії китайських військ династії Лян в'єти збунтувалися, Лі Бон не став вагатися і приєднався до повсталих, які обрали його своїм лідером за рідкісний таланти чесного чиновника.

Повстання почалося у 541 р., а вже на початку 542 р. (через три місяці боїв) китайська влада в Зяоті була ліквідована, *цзини* Сяо Цзи втік до Лян, а каральна експедиція, організована лянським імператором У-ді (502—550), так довго продиралася крізь гірські джунглі, що вийшла на рівнину Червоної ріки якраз у сезон дощів 542 р., після чого, втративши від голоду й партизанських набігів в'єтів більшість вояків, китайці швидко покинули негостинні землі колишньої провінції.

У 543 р. південнокитайська держава Лян повторила похід, до того ж заручившись підтримкою південного сусіда в'єтів — держави Тямпа, але й ця експедиція зазнала невдачі. У незнайомих горах та лісах лянські генерали швидко втратили контроль над військами, і Лі Бон не упустив свого шансу: 3/4 китайських вояків в'єти вирізали, а невдах-полководців грізний У-ді сам стратив після їхнього повернення із походу.

Відбили в'єти і набіг тямського раджі Рудравармана I, після чого Лі Бон настільки повірив у свої сили, що у 544 р. офіційно проголосив незалежність в'єтської держави під претензійною назвою Вансуан («Держава десяти тисяч весен»), а собі присвоїв титул *намде* — «імператор країни півдня», заснувавши тим самим першу середньовічну династію суверенного В'єтнаму — династію Ранніх Лі (544—602).

Наочним символом молодого держави став збудований за наказом Лі Бона спеціальний храм *Кхайкуок* («Народження країни»), в якому

основними об'єктами релігійного шанування зробили героїв антикитайських визвольних повстань минулого. Водночас нова влада здійснила ряд важливих заходів по зміцненню міжнародного авторитету молодого держави. Найперспективнішим кроком у цьому напрямі в середньовічному світі завжди було взяття на озброєння авторитетної релігійної доктрини. Вансуан обрав буддизм — і не дивно.

Ще за часів китайського панування у В'єтнамі побували знамениті індійські ченці-пілігрими буддистської орієнтації Марадживака і Кшудра (II ст.), Кальянаручі та Калашива (III ст.), після чого чисельність місцевої *санхи* зростає до 500 послухників. Та справді «золотий вік» в'єтського буддизму розпочався лише з часів незалежності, коли на запрошення лідерів Вансуану до країни з Китаю прибув у 580 р. один із фундаторів буддистської школи *дхана* (в'єт. *тх'єн*) індієць Вінітаруча, який «відкрив», за словами поета-імператора Лі Тхай Тонга (1000—1054), в'єтам «безліч будд». З тих часів секта *тх'єн* стала провідною школою в'єтського буддизму, хоча це не завадило активно пропагувати в країні свої погляди і прихильникам інших буддистських доктрин — шкіл *Намфюнг*, *Куангбінь*, *Тх'єодіонг*, *Чуклам*, *Ламте* та ін.

Проте китайці давно звикли вважати В'єтнам своєю провінцією, а тому війна тривала, тим більше, що супроти в'єтського національного піднесення й чудового знання театру бойових дій лянцям теж було що протиставити: значний військовий досвід і солідну чисельну перевагу. Важка війна виснажила Лі Бона, 548 р. він помер, і тільки в 551 р. в'єтам удалося остаточно переконати правителя Лян відмовитися від своїх посягань на колишню область Зяоті. Та перемога над агресором не принесла спокою державі Вансуан. В'єтам на той момент ще не знав легітимної традиції передачі влади, а тому одразу після смерті Лі Бона за престол почали боротися його послідовники, аж доки у 571 р. далекий родич покійного засновника династії Лі Фат Ти не укріпився, нарешті, при владі, скориставшись підтримкою впливового в тогочасному В'єтнамі буддистського жрецтва (навіть ім'я цього правителя означало «Лі син Будди»).

Три десятиліття Лі Фат Ти керував Вансуаном і багато що встиг зробити на ниві соціально-економічної та політичної стабілізації країни. Основою релігійно-ідеологічної політики став органічний синтез місцевого національного культу предків (релігії *то тієн*) з елементами конфуціанства та модернізованого буддизму школи *тієн* (аналог індійської *дхани*, китайського *чань* або японського *дзен*-буддизму). Із активістів визвольної війни сформувалася нова служба верхівки соціуму, а в питаннях суспільного ранжування Лі Фат Ти відкинув китайську традицію територіальних общин і повер-

нувся до власне в'єтської структури хо («родів»). Та всі ці державницькі експерименти відбувалися до тих пір, доки Китай був роздробленим. Після возз'єднання Чжун Го в межах імперії Суй співвідношення сил у регіоні змінилося на користь китайців, і в 602 р. Вансуан знову зітнувся з агресією з півночі.

Цього разу чисельна перевага суйських армій виявилася настільки значною, що в'єтів не врятували навіть гори і джунглі: того ж року армії престарілого Лі Фат Ти зазнали поразки, сам він потрапив у полон і був вивезений до Китаю, а колишня незалежна в'єтська держава невдовзі знову була перетворена на південну китайську провінцію *Аннам* («Замирений Південь»).

Крах китайсько-конфуціанської імперії Суй і утворення відносно поміркованої стосовно некитайських підданих імперії Тан дещо розрядили напруженість у новоприєднаних землях. В'єтів допустили до участі в адміністративному управлінні Аннаму, їм перестали нав'язувати китайський побут і одяг, а китаїзація охопила лише сферу державного управління. Навіть у місцевій архітектурі простежується відгомін політики ханьсько-в'єтського синтезу, що породив змішаний в'єто-ханьський «стиль *Дайла*». Солідним аргументом на користь стабільності окупаційної влади були значні військові контингенти танських армій, які давали змогу швидко та ефективно придушувати будь-які прояви в'єтського сепаратизму. Однак у VIII ст. міць Танської імперії почала поступово занепадати, а прокитайський фундаменталізм — посилюватися. І бунти в'єтів спалахнули з новою силою: 722 р. — на чолі з Май Тхук Лоаном, 766—791 рр. — на чолі з Фунг Хингом та його синами, 803 р. — на чолі з Вионг Кюї Нгуеном, 819—820 рр. — на чолі з Зионг Тханем тощо. Паралельно Тани ув'язалися в малоперспективні війни з Наньчжао, котрі тільки у 864 р. завершилися тактичним успіхом китайських армій, але на подальші перемоги в імперії ресурсів уже не було, а в'єтські виступи не вщухали (828, 841, 858, 880 рр.). Після грандіозної селянської війни Хуан Чао та наступного краху загальнокитайської імперської єдності Тани остаточно втратили можливості для ефективного контролю над окраїнами держави. В'єти зрозуміли, що знову склалася сприятлива ситуація для відновлення їхньої політичної незалежності.

Відтепер питання відбудови суверенної держави в'єтів стало лише питанням часу, і 905 р. китайці визнали доцільним вивести свою адміністрацію з бунтівливої провінції. Фактично, надалі країною керували лідери в'єтських повстанців з роду Кхук, однак на перших порах вони вирішили не доводити ситуацію до відкритої конфронтації, а тому глава В'єтнаму назвався спочатку лише *цзедуши* (губернатором), а не *вионгом* (царем) країни. Дипломатичний пієтет було витримано, Тани вирішили уникнути конфронтації і затвердили «заміну» губернатора-китайця на губернатора-в'єта, а самі в'єти дістали можливість спокійно відбудовувати власну державність.

У період правління родини Кхук В'єтнам пережив фундаментальну перебудову внутрішніх організаційних структур. Метою цих трансформацій було пристосування до нових етнополітичних реалій у регіоні. В країні запровадили новий п'ятиранговий адміністративно-територіальний поділ на *ло* (губернії), *фу* (провінції), *тяу* (округи), *зян* (повіти) й *са* (общини), начальники яких (кожен на своєму рівні) відповідали за сплату податків та дотримання порядку на вірених їм територіях. Власти провели тотальний перепис податних людей, а складну систему різноманітних податей, державних повинностей і обов'язків замінили суттєво спрощеною системою єдиного поземельного податку.

У 930 р. китайські правителі з династії Південна Хань ще раз спробували знищити незміцнілу в'єтську незалежність. Їм навіть удалося знищити родину Кхук, проте цей тактичний успіх тільки розлютив в'єтів і остаточно переконав їх у необхідності повної політичної незалежності. А джунглі й активні партизанські дії довершили справу вигнання загарбників назад на північ. Цього разу визвольну боротьбу очолив талановитий в'єтський полководець Нго Куен, якому вдалося спочатку витіснити китайців з більшості в'єтських міст і фортець, а 938 р. хитрим маневром заманити у пастку південноханьський флот, що майже весь загинув під час відпливу на р. Батьданг, напорювшись на підводні кілки, задалегідь убиті в дно річки. В живих після цього побоїща лишилося менше половини китайських вояків, котрі в паніці покинули негостинну в'єтську землю. Того ж року Нго Куен проголосив себе *вионгом* (скорочений варіант — *вуа*), тобто суверенним правителем, «королем» незалежної в'єтської держави, яка дістала в історіографії назву *Дайков'єт* («Великий Давній В'єт»). Так почалася коротка історія *другої середньовічної династії незалежного В'єтнаму* — *Нго* (938—965).

Столицею новоствореної держави стало неприступне місто-фортеця Колоа.

Держава Дайков'ет

Нго Куен назавжди увійшов в історію В'єтнаму як відроджувач його незалежності і герой антикитайського опору, проте, будучи геніальним полководцем, він так і не зумів проявити себе на ниві державного будівництва. Ані він, ані його найближчі наступники так і не спромоглися створити достатньо дієвий організм управління країною, а після смерті самого Нго Куена (944 р.) колишні його соратники по антикитайській визвольній війні почали настільки активно ділити владу, що Дайков'ет швидко опустився у прірву перманентних усобиць і переворотів, що завершилися у 965 р. фізичним винищенням всіх представників династії Нго і повною децентралізацією. Політично державу роздерли на шматки 12 наймогутніших губернаторів (*шикуанів*), які протягом трьох років заливали країну кров'ю внутрішніх воєн, аж доки у цій війні усіх проти всіх не переміг найудатніший воєначальник Дінь Бо Лін, котрого активно підтримали економічно найрозвинутіші приморські райони Північного В'єтнаму. Спираючись на господарський і людський потенціал Примор'я, Дінь Бо Лін одне за одним розбив війська *шикуанів*, а 968 р. проголосив себе загально-в'єтським *вуа*, заснувавши в такий спосіб династію Дінь, котра правила у Дайков'еті протягом 968—980 рр.

Врахувавши сумний досвід Нго, Дінь Бо Лін не став довго вагатися, а одразу взявся за стабілізаційні централізаторські реформи, які, судячи з літопису, проводив найжорсткішими методами: «Встановив у дворі велику тринигу, тримав у клітках тигрів. Видав наказ, що проголошував: «Хто порушить закон — зазнає покарання: його засмажать в олії і згодують тиграм». Люди злякалися і покорилися, не наважуючись ігнорувати наказ». Водночас Дінь Бо Лін прогнав з державної служби всіх чиновників-конфуціанців (їх звинуватили в симпатіях до Китаю), замінивши їх радниками з числа буддистів і даосів, серед яких встановив чітку державно-релігійну ієрархію. Важливим чинником зміцнення централізації став масовий переділ адміністративних кордонів, який підірвав на місцях позиції провінційної знаті й остаточно перетворив напівнезалежних у минулому місцевих

начальників на абсолютно підконтрольних грізному *вуа* чиновників, які призначалися з центру. Суттєвої модернізації і централізаторської стандартизації зазнала також в'єтська армія. Проте найрадикальнішим чинником суспільно-політичної стабілізації та централізації тогочасного Дайков'ету стали об'єктивні потреби єдиної іригаційної системи країни, від стану якої залежав урожай, а точніше — життя чи голодомор в'єтів.

Основою сільськогосподарського виробництва середньовічного В'єтнаму завжди виступала тотальна державна власність на землю, а головним соціально-економічним осередком — майже повністю автономна в питаннях внутрішнього самоуправління сільська громада. Від общинників влада вимагала лише сплати податкової ренти (переважно рисом), відправки рекрутів до армії та флоту, а також виконання державної «панщини» під час спорудження дамб, шляхів, портів, каналів, мостів тощо. На відміну від Китаю, в'єтська держава майже не втручалася у внутрішні справи общин, де панував принцип зрівнялівки, що ґрунтувався на періодичних переділах земельних ділянок за кількістю їдоків. Що ж до державних службовців (*сакуанів*), то всі вони за службу отримували від уряду (відповідно до посади) в користування землю з працюючими на ній вільними селянами-общинниками, які «годували» означеного чиновника своїми чітко визначеними державними податками, проте ніяких власницьких прав на цю землю чи селян жоден чиновник не мав. Більше того, отримавши таке земельне пожалування разом з посадою, чиновник разом з посадою його і втрачав, оскільки ця земля автоматично переходила до наступника бюрократа на означеній посаді. Що стосується кровних нащадків чиновника, то їхні привілеї полягали тільки у сприянні батьків і знайомих у просуванні по службі. Щоб отримувати посадові пожалування, вони також мали особисто служити державі, за що отримували від неї відповідні матеріальні блага. І лише за найвидатніші заслуги перед династією *вуа* іноді жалували своїх окремих підданих земельними пожалуваннями з правом необмеженої спадкової власності, проте розміри таких пожалувань ніколи не перевищували кількох гектарів, та й траплялися вони досить рідко.

Важливою ланкою в'єтської економіки були гірничі промисли (видобуток золота, срібла, білого олова та зеленої

міді), які держава також узяла під свою опіку. Великий попит в усій Східній Азії мали також в'єтські тканини (шовк, парча, атлас, сатин), а також традиційні експортні культури — слонова кістка, пір'я зимородка, кориця, плоди арекової пальми, ліки, перли, корали, шкіра крокодилів, ріг носорога, знаменита горілка «лотосових сортів» та інші «екзотичні» товари. Їх охоче купували в Китаї, Індії, Камбоджі, на Яві і навіть на Філіппінах. Завдяки рікам, каналам і штучним суходільним шляхам (кількість останніх сягнула 335) розвивалася внутрішня торгівля, особливо між в'єтами землеробської долини (пропонували рис, овочі, ремісничі вироби) та напівдикими горами, які то «бунтували», то платили *вуа* данину, але постійно обмінювали на продукти рільників сіль, золото, срібло, ліки та природну косметику.

Военно-економічне посилення В'єтнаму за династії Дінь набуло таких масштабів, що у 970 р. Дінь Бо Лінг наважився остаточно утвердити свій зовнішньополітичний суверенітет, запровадивши власне гасло правління (*Тхайбін* — «Великий спокій»), чим офіційно урівняв себе у статусі з китайським імператором. І хоча Сунам це явно не сподобалося (вони навіть прислали Дінь Бо Лінгу грізну ноту), але в молодій китайській династії на той момент вистачало власних проблем, пов'язаних із відбудовою країни після краху імперії Тан, тому до війни справа не дійшла.

Проте *стабільність в'єтської держави все ще лишалася доволі відносною*, що проявилось уже в 979 р., коли внаслідок державного перевороту від рук заколотників загинув сам Дінь Бо Лінг та його старший син-спадкоємець Ліен. Урятувався тільки шестирічний син правителя — Тоан. Цим одразу ж вирішив скористатися Китай, направивши у 980 р. у країну в'єтів потужну армію і флот. За таких умов Дайков'єт потребував діючого правителя, і ним став командувач двірцевої гвардії Ле Хоан, якого під пильним оком армії того ж року «обрали» *вуа* (малолітнього Тоана зробили царевичем, але до влади більше не допускали). У країні *була започаткована ще одна династія Ле (980—1009)*.

Про Ле Хоана писали різне. Зазначали, що він «сам виглядом миршавий і косоокий...», а також «легковажний і безграмотний, полюбляє низьких людей, його найближче оточення — молоді євнухи..., полюбляє пити-гуляти» і т. ін. Можливо, так воно й було насправді. Зате Ле Хоан проявив себе чудовим полководцем. Завдяки неодноразово перевірненій тактиці виснаження агресора китайські армії були щент розгромлені, а їхнього воєначальника (Хоу Женьбао)

в'єти взяли в полон і прилюдно стратили. Наступною жертвою амбіційного *вуа* стала Тямпа, раджа якої (Парамешвараварман I) наважився заарештувати в'єтське посольство. У 982 р. Ле Хоан особисто очолив військо, що рушило на Тямпу, захопив тямську столицю Індрапуру, а самого Парамешваравармана I схопив й обезглавив перед строем в'єтських вояків. Відтак в'єти зруйнували в Індраपुरі всі оборонні мури та рови, знищили центральний храм Тямпи й вивезли до В'єтнаму колосальну воєнну здобич: тисячі полонених, зокрема кілька сотень придворних актрис, мішки, наповнені відрізними вухами убитих тямських вояків, багато золотих і срібних коштовностей, а також інше «цінне начиння».

Не меншу активність проявив Ле Хоан у питаннях внутрішньої розбудови в'єтської держави, тим більше, що навіть переможні війни настільки виснажили вразливу економіку Дайков'єту, що після успішного тямського походу країну вразив «великий голод». Після тотального перепису населення стурбований Ле Хоан мобілізував зусилля підданих на розширення й удосконалення мережі іригаційних каналів та суходільних шляхів. Була організована високоефективна кіннопоштова служба (в якій окрім вершників широко застосовували спеціально навчених поштових гусаків — аналог європейської голубиної пошти). Була запущена в обіг перша в'єтська монета, зазнала реконструкції столиця держави Хоали, а в царині релігійних відносин влада всіляко сприяла злиттю авторитетних буддійських доктрин з культовими традиціями національної в'єтської релігії *то тіен* (культу предків). Відчайдушну боротьбу повів Ле Хоан проти решток сепаратизму в особі *шикуанів (сикунів)*, унаслідок чого ці всевладні в минулому генерал-губернатори навіть не згадувалися більше у в'єтських хроніках. Замість старої адміністративно-територіальної системи в країні було запроваджено новий територіальний поділ (на 10 провінцій, як у Китаї). Керувати ними Ле Хоан посадив власних синів, а для щоденної роботи по безпосередньому управлінню країною був створений центральний уряд із шести *бо* (міністерств) та численних канцелярій за китайським зразком.

Та паростки централізації, закладені Ле Хоаном, лишалися ще досить нестійкими, що проявилось одразу після смерті знаменитого засновника династії (1005 р.). У В'єтнамі

на той час ще не існувало усталеної традиції успадкування престолу, і після смерті батька його сини (фактично — удільні князі) розв'язали криваву усобицю за престол, що тривала дев'ять місяців. У результаті офіційний спадкоємець Ле Хоана (третій син, 25-річний Лаунг В'єт) процарював лише три дні, після чого був убитий заколотниками, а наступний *вуа* з династії Ле — Лаунг Дінг (1006—1009) — виявився таким кривавим садистом, що його піддані остаточно втратили віру у справедливість влади.

Ось що писав про нього літописець: «*Вуа* полюбляв убивати людей. Того, хто був засуджений до страти, обв'язували тростиною і спалювали. Наказував актору Ліеу Тху Таму брати тупий меч і розчленовувати засудженого, щоб зробити повільнішою його смерть. Так минуло кілька днів... *Вуа* голосно сміявся, вважаючи це потішним... *Вуа* наказував залазити на високе дерево і знизу підрубав його. *Вуа* пишно відвідав ріку Тініть. У річці було багато водяних драконів. І тоді прив'язували людей до борту човна, плавали туди-сюди посередині ріки, зваблюючи водяних драконів нівечити їх».

Єдине позитивне діяння молодого і занадто енергійного владика, зафіксоване хроністами, полягало в остаточній кодифікації рангової системи цивільних і військових посадовців, яку Ле Лаунг Дінг майже без змін запозичив у Сунів. Та цього виявилось замало, аби піддані вибачили йому криваві оргії: в країні знову почалися бунти і смути, а фіналом царювання став типовий двірцевий переворот, унаслідок якого Лаунг Дінг був убитий, після чого змовники оголосили, що 25-річний *вуа* раптово помер від геморою. Новим правителем В'єтнаму став командувач в'єтської гвардії Лі Тхай То, «одногласно» обраний на престол чиновниками і знаттю. Почалась історія династії Пізніх Лі, якій судилося надовго затриматися на в'єтському престолі (1009—1225).

Держава Дайв'єт

Перше, що зробив Лі Тхай То, зійшовши на вершину влади, — рішуче відмежувався від кривавих безумств попередника. За його наказом було прилюдно спалено всі знаряддя для катувань й оголошено загальну амністію. Потім із важкодоступної заболоченої Хоали до розташованого в самому центрі долини Червоної річки *Тханглаунга* («Місто злітаючого дракона» — сучасний Ханой) було перенесено столицю держави, оскільки «землі там просторі й рівні, родючі й високі, населення не страждатиме від повеней. Там усього вдосталь». Важливим чинни-

ком централізації стала адміністративна реформа, яка передбачала поділ десяти великих провінцій (*фу*) на 26 дрібніших (*чифу*), що своєю чергою зменшило сепаратистські нахили провінційних намісників, оскільки підконтрольні їм землі виявилися надалі настільки малими територіально, що не давали їм змоги навіть мріяти про військово-політичну конкуренцію з центром. Навіть назву свою в'єтська держава демонстративно змінила на *Дайв'єт* — «Великий В'єт». Такі акції свідчили про зростаючу міць в'єтської держави, що цілком відповідало дійсності. Тим більше, що постійно невдоволений в'єтським «сепаратизмом» Китай мав на той момент великі проблеми на власних північних кордонах, а тому Сунам було не до В'єтнаму.

Відсутність великих зовнішніх воєн, копітка робота по наведенню внутрішнього порядку в країні, відповідальне ставлення до господарських реалій і традицій — все це послужило надійною базою для швидкого воєнно-політичного зміцнення Дайв'єту за часів Пізніх Лі, реальним втіленням якого стало прийняття у 1042 р. офіційного кодексу законів. Як і в попередніх законах, у ньому втілювався давній принцип: найжорстокіші покарання за маленькі злочини не дають можливості статися великим злочинам. Водночас кодекс закріпив класичні для східного суспільства принципи жорсткого соціального ранжування суспільства відповідно до суспільного статусу особи. Зокрема, простолюдинам було заборонено будувати домівки з черепичним дахом, носити шовкову одягу, робити собі зачіски, «як у чиновників». Самих чиновників поділили на сім рангів, відповідно до яких службовці мали носити одяг певного крою та певного кольору, жити в домівках визначеного розміру тощо. Зате Лі заборонили продавати вільних селян у рабство та ще й удвоє зменшили розмір податків, що сприяло матеріальному й духовному збагаченню підданих. Що ж до любителів двірцевих змов і заколотів, то з ними кодекс радив діяти настільки радикально (карати «відокремленням м'яса від кісток»), що це надовго відбило у бажаючих потяг до придворних інтриг.

Держава потребувала кваліфікованих управлінців — і Лі звернулися до мудрості конфуціанства, як найліпше розробленого на Далекому Сході вчення про державне будівництво. У 1070 р. в столиці навіть спорудили спеціальний храм на честь Конфуція — *Вань'єу*. Важливим заходом, спрямованим на посилення чиновницької кваліфікації та державної службової дисципліни стало відкриття у 1076 р. спеціальної «Конфуціанської академії»

(*Жуоктшязьм*), де здійснювалася планомірна підготовка висококваліфікованих бюрократів (термін навчання становив 10—15 років). Було зроблено також перші кроки по запровадженню в Дайв'єті запозиченої від китайців чиновницької табелі про ранги (загалом їх запровадили ден'ять) та державних «спітнів на чин», до яких готували або спеціальні 3—4-річні школи, або репетитори. До складання екзаменів допускалися лише нащадки чиновників, а також вихідці з повноправних селян-общинників, якщо вони не мали боргів, причому в межах доволі жорстких квот (не більше 20 претендентів від общини). Найманці, торговці, раб та військові претендувати на посади цивільних чиновників-управлінців не могли (так само, як і в Китаї). А через 10 років Лі була відкрита ще одна академія — «*Ханлаом'єн*» («Національна академія»), яка відала усіма державними архівами та налагодженням системи освіти для дітей із знатних родин. Щоправда, як освіта, так і діловодство функціонували в тогочасному Дайв'єті на базі китайської мови та письма *ханван* (дещо в'єтнамізованого варіанту китайської ієрогліфічної писемності). Проте вже тоді в країні почалися експерименти з метою пристосування ієрогліфіки до потреб в'єтської мови, котрі завершилися пізніше створенням національного в'єтського ієрогліфічного письма *тинном*.

Не забували Лі і про буддизм. У 1031 р. в країні почалося спорудження 950 храмів і пагод, серед яких трапляються справжні архітектурні гіганти — храмові комплекси *Фаттік*, *Зіам*, *Хюпгланг*, пагоди *Біньшон* і *Фомінь* тощо. Наочним символом поваги династії до буддизму стала 20-метрова бронзова статуя Будди, встановлена у храмі Куїньлам (провінція Куангбінь).

Єдиною проблемою, яку Лі не змогли вирішити мирним шляхом, був дефіцит орних земель. Але й тут вихід було знайдено. Із заходу Дайв'єт обмежували лісисті гори, зі сходу — океан, а з півночі нависав значно потужніший у воєнно-економічному й демографічному відношенні Китай. Зате південніша Тямпа значно поступалася за цими показниками державі Лі, що й було використано. Протягом XI ст. в'єти кілька разів воювали з тямпами — і щоразу вдало. Заради припинення бойових дій Тямпа погодилася сплачувати Дайв'єту чималу данину, позбавитись якої не змогла до самого кінця власної історії. А коли раджі Тямпи іноді намагалися знову кинути виклик *вуа*, це завершувалося для в'єтського сусіда жахливим погромом і майже щоразу — смертю чергового правителя Віджаї.

Зміцнення Дайв'єту не на жарт стурбувало імперію Сун, і з кінця 1060-х років, зміцнившись унаслідок ефективних реформ Ван Аньши, китайська держава почала відверто готувати масштабну агресію проти свого південного сусіда, тим більше, що внаслідок раптової смерті чергового *вуа* на в'єтському престолі опинився Лі Нян Тонг, якому ледь виповнилося шість років. Проте командувач в'єтського війська Лі Тхюнг Кіет (1019—1105) не став чекати вторгнення, а скориставшись тим, що кращі сунські армії билися на той момент з тайцями, вирішив завдати превентивного удару по «Серединній імперії».

Несподіваний подвійний удар (1075—1076 рр.) з моря на Гуанчжоу та сушею через долину р. Січзян на Юнчжоу виправдав себе «на всі сто».

Китайці втратили кілька тисяч вояків і величезні запаси харчів, амуніції та зброї, приготівані для агресії. В'єти вирізали «понад 50 тисяч чиновників і народу», а сунський губернатор постраждалої області убив свою сім'ю і спалив себе живцем, оскільки розумів, що коли не потрапить до рук в'єтів, то не уникне смерті від власного начальства. Щоправда, Суни все ж спробували «покарати» Дайв'єт, однак без належних ресурсів китайська агресія 1076 р. швидко видихнулася. Виснажених інтервентів вояки Лі Тхюнг Кіета розбили вщент. Справу довершила атака бойових слонів. Суни втратили більш як половину своєї армії.

На початку XII ст. у в'єтів з'явився ще один сильний противник у регіоні — потужна камбоджійська імперія Сурьявармана II (1113—1150), але й цього разу Дайв'єту вдалося активною обороною стримати агресорів, хоча стосунки в'єтів і камбоджійців з тих пір назажди зіпсувалися.

Перемоги забезпечили династії Лі авторитет у регіоні, привернули до них пильну увагу літописців, однак *занадто активна зовнішня політика дорого коштувала країні, а природно-кліматичні особливості господарського комплексу Дайв'єту поставили невдовзі державу на грань виживання*. Проблема полягала в тому, що здавалося б мало озолочувати В'єтнам — у чотириразових щорічних урожаях рису на зрошених іригацією землях Червоної ріки. Така продуктивність полів давала змогу країні досить стабільно підтримувати надзвичайно високу густоту населення (за цим показником середньовічний В'єтнам міг посперечатися навіть з Китаєм), та в цьому ж полягала й основна вразливість Дайв'єту, оскільки в неврожайні роки населення втрачало не один, а одразу чотири врожаї — і розпочинався голод. Доки природа «тішила» в'єтів сприятливими погодними умовами (літописи не згадують про великі природні катаклізми та ще й фіксують небачено шедрі врожаї 1079, 1092, 1101, 1111 й 1123 рр.), *вуа* могли дозволити собі розкіш на рівних розмовляти не тільки з сусідами по Індокитайському півострову, а й з потужним Китаєм. Однак у тому ж XII ст. надмірний тиск на природу з боку зростаючого населення зламав хитку рівновагу, і ситуація потроху почала змінюватися — і не на краще. Перший «великий мор» *«В'єт ши люок»* датує 1105 роком. У другій чверті XII ст. фіксуються кілька посух та повеней, а з другої половини того ж століття природа немов збунтувалася. Півковим став 1181 р., коли від голоду вимерла половина (!) населення Дайв'єту, після чого в країні почалися перманентні селянські бунти. *Імперські амбіції Лі явно не відповідали реальним можливостям В'єтнаму, а при дворі йшла кривава бійка за посади і престол, в якій стало нормою нищити*

родичів, спалювати разом з померлим *вуа* всіх його дружин і наложниць, зводити на престол малолітніх «володарів» і показовими звірячими стратами залякувати непокірних. Справа дійшла до того, що двірцевим охоронцям заборонили мати при собі зброю, оскільки Лі боялися заколотників у власному таборі більше, ніж відкритих ворогів. До того ж влада умудрилася посваритися навіть із буддійськими монастирями, намагаючись шляхом секуляризації їхнього майна зняти гостроту фінансових проблем: у 1198 р. ченців звинуватили в тому, що вони «вживають вино та м'ясо, у чистих буддійських монастирях займаються блудом і розпущеністю, вдень сплять, а вночі не сплять, немов лиси й пацюки», після чого майже всіх монахів розстригли у мирян (зобов'язавши сплачувати податки), а храмове майно конфіскували.

Тепер уже ніщо не могло врятувати династію, яка себе цілком дискредитувала. Нормою життя в країні став постійний голод (навіть літописців вигляд тіл «померлих від голоду, що лежали купами» вже не дивував), «грабіжників у країні розвелось немов бджіл», а при дворі владу відверто виборювали найплотужніші аристократичні клани, що розв'язали в державі справжню громадянську війну, не звертаючи уваги на безсилих Лі. Результатом став крах династії, яка правила В'єтнамом понад два століття.

У 1225 р. після перемоги у багаторічних усобицях на вершині політичного Олімпу Дайв'єту закріпився видатний полководець і хитрий політик Чан Тхай То. Щоб показати підданам, хто відтепер буде господарем країни, він не тільки вирізав усіх членів колишньої династії (пояснюючи це тим, що «коли рвуть траву, слід виривати головні корені»), а й заборонив саме прізвище Лі, наказавши усім підданам (включаючи простолюдинів), які мали таке прізвище, змінити його на Нгуен, причому відповідні корективи було внесено навіть в історичні хроніки. Однак прийшов до влади Чан Тхай То занадто вже кривавим шляхом, тому вирішив не бруднити історію новоствореної династії, і проголосив наступним *вуа* свого сина — малолітнього, а тому не замішаного у кривавих конфліктах Чан Тхай Тонга, який і став засновником наступної в'єтської правлячої династії — Чан (1225—1400). Щоправда, державний прапор чанського Дайв'єту все одно зберіг криваво-червоний колір...

Для зміцнення легітимності нової династії залучили істориків — і вони чудово впоралися з цією проблемою, створивши на початку XIII ст. першу офіційну історію в'єтської країни — «*В'єт ши люок*» («Коротку історію В'єту»). Нові правителі країни чудово розуміли, що без економічної стабілізації довго при владі не протримаються, тому основною турботою Чанів стала розбалансована іригація Дайв'єту, від стану якої залежали добробут підданих і саме виживання в'єтського етносу. Терміново були обваловані небезпечні ділянки усіх великих річок Північного В'єтнаму, внаслідок чого вдалося вирішити проблему руйнівних повеней. З метою розширення посівних земель членам династії дозволили приватизувати ділянки цілини (за умови їхнього господарського освоєння), на які родичі правителя примусово саджали своїх селян, що заборгували. Особливо ретельно поставилися Чани до переписів земель і працюючих на них селян, чим довели до максимуму можливого рівень податкової дисципліни в державі. Зміцненню авторитету влади сприяла також галаслива кампанія по боротьбі з хабарництвом, яку Чани унічилювали показовими стратами винних.

Вдала й наполеглива внутрішня політика дала можливість Дайв'єту досить швидко подолати кризову ситуацію, в якій країна опинилася на схилі правління попередньої династії, і навіть знову активно вийти на міжнародні ринки, чому посприяло відродження ремесел (найбільшим центром яких став столичний Тханглаунг) і торгівлі. Знову поновився регулярний обмін між гірськими і рівнинними районами В'єтнаму, а через ріки, суходільні митниці й особливо через приморський порт Бандон почали експортуватися в'єтські лакові й металеві вироби, а також перша порцеляна власного виробництва, секрет виготовлення якої місцеві майстри зуміли запозичити у китайців. Поновив Дайв'єт і свій статус транзитного центру трансокеанської торгівлі між Індією і Китаєм.

Однак у другій половині XIII ст. над країною в'єтів знову нависла зовнішня загроза, викликана драматичною боротьбою держави Чанів з монгольськими загарбниками.

Проблема полягала в тому, що в період тотальних усобиць, прагнучи уникнути лобової конфронтації з могутнім Китаєм, Дайв'єт визнав себе номінальним васалом імперії Сун. Спочатку це ніяк не впливало на фактичний стан речей: *вуа* лишалися абсолютно незалежними правителями,

а Суні тішили себе ілюзією союзеренітету. Проте монголи, які воювали з імперією Південна Сун, поставилися до цього формально і зажадали від в'єтів прямої відповіді: з ким вони? Для повного з'ясування ситуації монгольська армія на чолі з Урянхатаєм у 1257 р. спробувала через Дайв'єт обійти з півдня Сунську імперію і вдарити по китайцям з тилу, однак Чани категорично відмовили прибульцям у підтримці і 1258 р. вигнали їх з країни. Тоді ж *в'єт* познувався і з ганьбою вислав із своїх володінь монгольське посольство, чим остаточно роздратував хана Хубілая. Монголи вирішили не відкривати ще один фронт і відклали «в'єтське питання» до завершення антисунської кампанії, але після завоювання власне Китаю Дайв'єт цілком логічно став наступною жертвою нещодавно створеної імперії Юань.

У 1281 р. Хубілай демонстративно призначив монгольського хана Баян-Тимура «губернатором в'єтського округу». Намагаючись обійти Дайв'єт з півдня, щоб узяти його в лещата, він наказав окупувати Тямпу. Однак війна з Тямпоєю завершилась для юаньських військ нічим, і 1285 р. півмільйонне монголо-китайське військо, очолене сином Хубілая Туганом, рушило з півночі на країну в'єтів. Водночас юаньський флот, очолений флотоводцем-мусульманіном Омаром, увійшов у дельту Червоної ріки з боку моря.

Проте і в'єти не сиділи склавши руки. В країні запровадили тотальну військову підготовку, чим забезпечили армію майже невичерпним ресурсом резервістів. Командувач в'єтського війська Чан Хинг Дао зробив собі на руці татуювання «смерть татарам» (слідом за ним те ж саме зробила більшість вояків), а коли почалася війна, в'єти зустріли непрошених прибульців перевіреною тактикою випаленої землі та виснажливої партизанської війни поміж гірських джунглів і незліченних річок, озер, боліт і каналів. Активно діяла й регулярна в'єтська армія, завдаючи ударів по тилах та відірваних від основних юаньських сид гарнізонах окупантів.

Антимонгольська війна в'єтського народу тривала з певними перервами понад три роки, і хоча інтервентам вдалося ненадовго захопити столичний Тханглаунг, фінал бойових дій виявився невтішним для юаньців. Постійний голод, складний рельєф, незвичний клімат і пов'язані з ним тропічні хвороби та перманентні атаки в'єтів виснажили агресора, більшість юаньських генералів загинула (Сагату, Абачі та ін.) або потрапила в полон. Ворожих воевод в'єти показово утопили (серед них — Омар, Фань Цзі, Сі Лезі та ін.). У 1288 р. Туган, спаливши дотла Тханглаунг, вивів свою обезкровлену армію з негостинного Дайв'єту. Того ж року царевич Чан Кіанг Кхай лаконічно доповів віршами про

результати війни своєму батьку-в'єту: «Ворог поневолений біля пристані Тьонг-зионг, орди розбиті біля застави Хамти». Через рік (1289) між імперією Юань і Дайв'єтом було укладено мир, за яким останній визнав свою «молодість» (тобто номінальну васальну залежність) стосовно імперії, але фактично залишився незалежною державою.

Перемога у тотальній війні дорого обійшлася В'єтнаму. Іригація була повністю дезорганізована, запаси вичерпані, а спустошена державна скарбниця не мала коштів на швидку відбудову господарської інфраструктури. Значними виявилися і людські втрати. Як наслідок, 1290 р. країну вразив голод, почався масовий самопродаж селян у рабство, а *в'єт* Чан Ань Тонг, втративши відчуття реальності, розпочав в імперському апломбі війну з Тямпоєю, до якої у 1330-х роках додалися збройні сутички з горянами та лаоськими князівствами (Мионг Синг, Мионг Сай, Мионг Хун, Мионг На, Мионг Сва, Мионг Кхамкет та Мионг Кабанг), що утворилися на теренах сучасного Лаосу внаслідок експансіоністського руху таємовних народів на зламі XIII—XIV ст. Особливий жах на в'єтів наводили гігантські бойові колісниці лао, куди вони впрягали слонів.

Війни завершилися для Дайв'єту відчутними поразками, що остаточно вивело з рівноваги підданих: у 40-х роках XIV ст. В'єтнам був охоплений масовими селянськими бунтами (їх очолювали Нго Бе, Чан Те та ін.). Крім того, почала фізично вироджуватися сама правляча династія, оскільки заради уникнення династичних смут Чани завели в XIV ст. традицію одружуватися лише всередині свого роду, чим виснажили власний генотип.

За таких обставин знову укріпилися військово-політичні позиції провінційного чиновництва, й особливо губернаторів, які почали відтепер формувати власні збройні загони, оформили юридично свої права на спадковість власних посад і перейшли до масштабної «прихватизації» значних земельних масивів. Процес децентралізації країни набрав обертів, однак потреби єдиної іригаційної системи червонорічкової дельти ніяк не стикувалися з честолюбними замірами місцевих князків. Та й розкіш військово-політичної слабкості Дайв'єт собі дозволити ніяк не міг. Це зайвий раз підтвердили драматичні події 1369 р., коли армія тямського раджі Тебонгнга унаслідок вдалого походу захопила столичний

Тханглаунг, влаштувавши там дику різанину, а потім дощенту зруйнувала і спалила місто. У 1377 р. ситуація повторилася: знову тями хазяйнували у Тханглаунзі, грабуючи все підряд. Для виживання В'єтнаму необхідні були термінові стабілізаційні реформи.

Реформаторську партію прихильників централізації за умов повного морально-політичного розкладу чанської династії очолив глава дайв'єтського уряду (канцлер Вищої державної ради) Хо Кюї Лі — виходець з чиновництва середньої ланки. Його опорою стало дрібне й середнє чиновництво та регулярна армія, бо саме вони найбільше потерпали від політичної нестабільності в країні, а конкурентами й супротивниками — впливові регіональні клани та потужна буддиська церква, для яких слабкість центральної влади була необхідною умовою, щоб відчувати себе повними господарями в державі.

Почав Хо Кюї Лі з пошуку грошей на реформи — і знайшов їх досить оригінальним способом: замінив у 1396 р. металеву «дзвінку» монету паперовими бонами, яких надрукували стільки, скільки потребували реформатори. Підданим під загрозою смерті наказали сприймати їх як справжні гроші, після чого на ці дещо ілюзорні фінансові ресурси була швидко реорганізована, переозброєна вогнепальною зброєю та збільшена у 3,5 рази регулярна царська армія, яку Хо Кюї Лі водночас «очистив» від ненадійних з його погляду командирів. Щоб гармонізувати грошову масу з реальним майном, що належало державі, була проведена насильницька секуляризація буддиських монастирських володінь. Після цього всіх монахів віком до 50 років повернули «у світ», а з храмової молоді навіть організували окремих гвардійський корпус, який невдовзі відправили на фронт воювати з Тямпою. Змінив Хо Кюї Лі одразу й загальну релігійну орієнтацію Дайв'єту, оголосивши державною релігією В'єтнаму замість гнаного конкуруючого буддизму класичне неоконфуціанство. Власті пояснили це моральним розкладом буддиського духовенства і високою політичною актуальністю конфуціанського вчення в умовах широких адміністративних реформ. Відповідну чистку пережив весь чиновницький апарат держави. Нарешті, 1397 р. Хо Кюї Лі зважився на найрадикальніший крок: після тотального перепису всіх земель і підданих у країні повністю ліквідували будь-які форми

недержавної земельної власності і здійснили тотальне одержавлення всіх аграрних ресурсів. Того ж року була відроджена централізована державна поштова служба (із 374 поштових станцій). Столицю держави перенесли із Тханглаунгу до західнішого Тайдо. Новий столичний центр опинився на самому перехресті торговельних шляхів, неподалік крупного порту З'єнтяу, був краще укріплений, і до того ж знаходився далі від Китаю, який після утворення імперії Мін знову почав загрозувати в'єтській незалежності.

Ефективність нових реформ проявилася досить швидко: сім гвардійських корпусів завдяки нещадному терору придушили селянські бунти, втихомирилися лао, а 1390 р. у грандіозній битві на р. Хайліеу (пров. Хингген) в'єти наголову розбили військо тямів (загинув навіть тямський раджа).

У цій битві чудово зарекомендувала себе найновіша секретна зброя в'єтів — унікальна багатоствольна гармата, збудована за проектом сина Хо Кюї Лі — Нгуен Чинга.

Держава Дайнгу. Мінська навала та її наслідки

Поступово Хо Кюї Лі перетворився на повновладного правителя Дайв'єту. В 1400 р. він наважився оформити цей факт і юридично: цього року останнього недоумкуватого «правителя» з династії Чан (Чан Тхіеу Де) офіційно позбавили престолу, а Хо Кюї Лі сам себе проголосив *гуа*. Усі, хто з цим не погодився, були страчені, їхнє майно конфісковано, «дочки продані у рабство, синів та онуків віком до року й старших закопували в землю живцем або топили». У В'єтнамі з'явилася *нова королівська династія Хо (1400—1407)*, засновник якої настільки повірив у власну історичну велич, що наважився в черговий раз перейменувати країну. На честь свого далекого предка (на прізвище Нгу) він назвав її *Дайнгу*.

Енергійний реформатор не зупинився на досягнутому: в країні запровадили єдині міри ваги й довжини, створили систему державних зерносховищ, де зберігалися стратегічні запаси рису на момент війни чи стихійного лиха. Була започаткована мережа державних шкіл, а офіційне діловодство вперше перевели з китайської мови на в'єтську, для чого терміново удосконалили систему передачі в'єтських слів ієрогліфічними знаками (система *тиинном*) китайського письма.

Ієрогліфіка ідеально підійшла для відтворення на письмі багатогонової в'єтської мови й використовувалася у В'єтнамі аж до 1910 р.

У традиціях в'єтського минулого вирішив розв'язати Хо Кюї Лі й проблему дефіциту орних земель, яка знову загострилася на початку XV ст. унаслідок стрімкого зростання населення у відносно мирній та стабільній країні: у 1404 р. 200-тисячна армія Дайнгу вогнем гармат і рушниць буквально змела військо Тямпи й окупувала частину тямських територій, куди після вигнання місцевого населення почали масово переселяти малоземельних в'єтських селян. Але тут у конфлікт втрутився мінський Китай, імператорів якого абсолютно не влаштовувало регіональне домінування хоського В'єтнаму.

Наприкінці 1406 р. дві численні китайські армії (215 тис. вояків) на чолі з Му Шеном і Чжу Неном у супроводі колосального обозу (майже 600 тис. чоловік) з величезними запасами провіанту та військового спорядження вторгнулися у Дайнгу. Занадто самовпевнений Хо Кюї Лі вирішив діяти не перевіреною тактикою перманентної партизанщини, а дати агресору відкритий бій (мабуть, вважав своє 200-тисячне військо спроможним дати відсіч Мінам). Проте в битві поблизу фортеці Дабанг на початку 1407 р. бойові слони в'єтів злякалися галасу китайських вояків і повернули назад, потоптавши власну піхоту й артилерію. Втративши армію, Хо Кюї Лі намагався втекти, але невдовзі потрапив у полон, був вивезений до Китаю і там отруєний. В'єтнам був швидко окупований.

У завойованій країні Міни ввели найсуворіший режим китаїзації. Була заборонена в'єтська писемність, звільнені з посад майже всі місцеві чиновники (їх замінили китайцями). Агресори грабували й вивозили до Китаю все, що можна було вивезти (архіви, буддійські святині, красивих дівчат, слонів тощо). Лише через 20 років унаслідок всенародної антикитайської війни в'єти спромоглися нарешті вигнати непрошених гостей назад на північ, після чого черговим *вуа* став лідер переможної війни із загарбниками Ле Лой, якому випала честь офіційно поновити у 1428 р. в'єтський державний суверенітет і повернути країні історичну назву — Дайв'єт. Так на чолі В'єтнаму опинилася остання середньовічна династія — Пізніх Ле (1428—1788).

Відновлення держави Дайв'єт. Правління Пізніх Ле

Прийшовши до влади, Ле Лой не став ламати існуючу традицію, а просто довів до логічного завершення перспективні починання Хо Кюї Лі, метою яких була стабілізація економічної і політичної ситуації в країні на засадах максимальної централізації владних структур. Ще раз переписали всі землі та селян. Завдяки конфіскації аграрних володінь зрадників (тих, хто служив Мінам під час 20-річної китайської окупації), держава отримала солідний земельний ресурс, за рахунок якого забезпечила наділами всіх безземельних та малоземельних підданих. Водночас, з метою господарської відбудови, Ле Лой здійснив грошову реформу (запровадив замість окупаційно-китайських банкнот власну в'єтську монету) і ввів у державі дворічний мораторій на збирання податків. Проблема бюджетних надходжень на цей період власті розв'язали за рахунок тих же зрадників, у яких на користь казни конфіскували все майно. В подальшому збирання податків, звичайно, поновили, але й тут нова династія змогла навести зразковий порядок, замінивши складну систему різноманітних зборів (яка породжувала корупцію та обдирання селянина завдяки бюрократичним зловживанням) двома простими фіксованими податками: поземельним і подушним. Економічні новації супроводжувалися черговою адміністративно-територіальною реформою, яка включала подальшу уніфікацію центрального й місцевого апарату управління, розукрупнення провінцій (їх стало відтепер 52), запровадження конкурсних атестаційних екзаменів, за допомогою яких комплектувався апарат цивільного управління (за китайським зразком). Ще однією корисною новацією династії було створення в'єтської національної системи державних шкіл. Символічним завершенням леських реформ стало прийняття нового загальнодержавного кодексу законів «Хонгдик» (в'єт. «Велика добродійність». Назва походить від офіційного гасла правління періоду 1470—1497 рр.), в якому були зафіксовані результати централізаторських зусиль перших *вуа* з династії Пізніх Ле.

Різке посилення Дайв'єту дало змогу *вуа* знову активувати свою зовнішню політику, головною метою якої, як і раніше, було розширення аграрного фонду країни. І на цьому полі діяльності Ле також вдалося у XV ст. досягти неабияких

успіхів: на півночі (1448 р.) під протекторат в'єтів перейшли племена доло й князівство Бонман, на півдні вдалося розгромити у 1471 р. Тямпу (після чого більша частина її земель відійшла до Дайв'єту). Аналогічно завершилась війна Дайв'єту з лаоським князівством Лансанг (1479—1480) на західних рубежах держави. На всіх новоприєднаних землях уряд інспірував процеси масованої в'єтизації, сприяючи переселенню туди малоземельних селян із переобтяженої населенням дельти Хонгха.

Політичні й економічні успіхи супроводжувалися неабиякими культурними здобутками. Остаточно оформилась національна в'єтська ієрогліфіка, що стало надійною опорою для піднесення місцевих наук і мистецтв. Його проявом стали творчість першого поета В'єтнаму Нгуен Чаю (XV ст.), діяльність знаменитого *вуа*-мецената Ле Тхань Тонга (1442—1497), який не лише сам писав вірші, а й утримував при дворі цілу зграю поетів (Лі Тхіеу Дінь, Нгуен Чик, Ву Лам та ін.), об'єднаних у своєрідну спілку «Збірка 28-ми зірок». Щоправда, життя самого Нгуен Чаю завершилося трагічно: звинувачений у зраді, він був страчений разом зі своїми синами, зате лишилася його поетична «Збірка віршів рідною мовою» (з 254 творів).

В середині XV ст. зусиллями поета-науковця Лионг Ньї Хока у країні було налагоджено книгодрукування з різьблених дерев'яних дощечок. Влада запровадила для підданих навіть спеціальну премію «за зберігання старовинних рукописів». Гордістю епохи стало «Повне зведення анналів Великого В'єту» — колосальний за обсягом історичний трактат, створений в 1480 р. Нго Ши Ляном. Тоді ж остаточно оформилося оригінальне мистецтво традиційного в'єтського театру у двох жанрах: ляльковий *туонг*, під час вистав якого роль сцени виконувала поверхня води, та *тео*, що за формою нагадував жанр китайської «пекінської опери». Кодифікатором і творцем театральних канонів В'єтнаму вважається Дао Зуї Ти (1572—1634) — автор найдавнішої п'єси жанру *туонг* «Шон хау».

Усі 19 міст середньовічного В'єтнаму славилися палацями, прикрашеними «срібними кахлями» та «златоколонадними» пагодами, більшість з яких, на жаль, загинула у подальших війнах. Проте й до наших часів збереглася пам'ять про знамениті «чотири дива» Дайв'єту, зокрема, столичний буддистський храм *Баотхьєн*, металеву статую Будди в Донгч'єу, цар-дзвін у Куїд'єні та колосальну храмову тринику в Намдіні. Склалася у тогочасному В'єтнамі і своя школа бойових буддистських мистецтв (*в'єтєо-дао*), центром яких (на зразок китайського Шаоліня), став монастир Тхеулам.

Однак внутрішня стабільність та зовнішньополітичні здобутки пізньолеського Дайв'єту супроводжувалися й певними негативними явищами. Тривала відсутність руйнівних кривавих воєн, ідеально організована й ефективно діюча іригація спричинили в XV ст. суттєве поліпшення життєвого рівня в'єтів, а це, своєю чергою, посприяло прискоренню порівняно з минулими століттями, збільшенню кількості населення в дельті Червоної ріки, що й без того потерпала від

перенаселення. Селяни навчилися раціонально поєднувати поливні й богарні сорти рису, вдвоє збільшили кількість культивованих «супутніх» рослин (соя, капуста, банан, цитрусові, кавуни тощо), максимально інтенсифікували ставкове рибальство, розводили (скільки могли утримати) свиней, курей та качок, застосовували сівообмін й ефективно через-смужне висадження культур, які взаємно доповнювали одна одну. Тогочасні аграрні технології дали вже в'єтському селянинові все, що могли, і на подальше зростання обсягів виробництва на рисових плантаціях Північного В'єтнаму годі було сподіватися. Населення зростало, а обсяг вироблених продуктів харчування надовго стабілізувався — і на початку XVI ст. Дельта виявилася вже не в змозі прогородувати таку кількість мешканців. Це спричинило крах династії Пізніх Ле. До того ж тиск перенаселення зламав рештки природної рівноваги в регіоні: уже в першій чверті XVI ст. майже щорічно в долині Червоної ріки літолиси фіксують посухи або повені, які завершувалися неврожарями та загальним голодом.

Криза відносного перенаселення довела селян до відчаю, і вони почали бунтувати. У 1516 р. розлючені голодні простолюдни на чолі з Чан Као — селянином із провінції Донгч'єу — навіть розбили армію й захопили Тханглаунг, де хазяйнували аж до 1521 р., піддавши столицю тотальному розоренню. Під час смуту загинув *вуа* Ле Тионг Зик (1510—1516), і лише в 1522 р. регулярне військо спромоглося остаточно придушити бунти завдяки шаленому терору, але відтепер реальну владу в країні представляли вже не *вуа*, а генералітет. Династія Ле остаточно втратила контроль над ситуацією. За владу при дворі гризлися армійські командири, що спиралися на підпорядковані їм військові з'єднання. В'єтнам швидко опускався у страхіття воєнно-політичної децентралізації, і ніхто вже не міг загальмувати цей процес...

В умовах державної нестабільності швидко занепавав авторитет конфуціанства, і навіть тогочасні буддистські монастирі відчували скруту з матеріальним забезпеченням: усі в'єтські храмові комплекси XVI—XVII ст. (Бутхап, Заукео, Мяо, Тхай, Тейфюнг та ін.) доволі скромні і не вирізняються розмірами та пишністю внутрішнього оздоблення. Селяни-простолюдни відтепер не поспішали витрачати свою працю і гроші на храмові пожертви, а почали будувати свої власні сільські (обшинні) каплиці (*дінг*) буддистської спрямованості. У *дінг* було чимало переваг: невеликі, дешеві й завжди під боком (останнє набувало особливої актуальності в моменти

загострення внутрішніх усобиць, коли шляхами рухалися армії, а вояки шукали дармову роботу силу для обозної служби).

**Політичний розпад
держави Дайв'єт.
В'єтнаму на схилі
середньовіччя**

Першим військовим диктатором в розореній країні став у 1527 р. генерал Мак Данг Тунг, який спочатку силою зброї захопив столицю, а відтак, розігнавши конкурентів, оголосив себе *куок вионгом* («государем») Дайв'єту.

На престолі Маки почували себе не дуже впевнено, тому вирішили заручитися підтримкою китайських Мінів, за що віддали їм частку в'єтських земель та ще й визнали себе провінцією Китайської імперії: Дайв'єт знову став «замиреним» *Аннамом*.

Гаслом невдоволених стала ідея відновлення «законної династії Ле» на троні за умов поновлення державного суверенітету країни, проте власне Ле вже ніякої влади не мали, тому від їхнього імені боротьбу з Маками очолив спочатку генерал Нгуен Кім, а після смерті останнього (1545) — його зять Чінь К'єму. Більшість населення природно підтримала в цій боротьбі Ле (тобто Чінів), і 1592 р. Маки зазнали цілковитої поразки: офіційно престол Тханглаунга знову посіли Пізні Ле, але терпіли їх відтепер на троні лише малолітніми, після чого кожен *вуа* з династії Ле чомусь раптово помирав, і його міняв наступний хлопчина-«імператор»: реальними правителями Дайв'єту стали Чіңі, які до того ж породичалися з Ле заради гарантії свого владного статусу. Та це виявилось лише початком...

У подальшому Маки ще протягом кількох десятиліть трималися у прикордонних з Китаєм горах Каобангу, спираючись на фінансову підтримку Китаю та прихильність одвічних конкурентів в'єтів — гірських племен нунг, але для політичного буття власне В'єтнаму вони назавжди зійшли з арені.

Чіні поквапилися оформити своє диктаторство офіційно — і в 1599 р. *вуа* з династії Ле видав указ, згідно з яким глава клану Чінів проголошувався спадковим воєнним і цивільним «правителем» (*тюд*) Дайв'єту. Паралельно з безвладним леським апаратом управління була створена потужна мілітарна вертикаль влади під керівництвом Чінів. Та це категорично не сподобалося Нгуенам. Невдоволені тим, що нащадки «вискочки» Чінь К'єму відтіснили їх від владних важелів, вони стали в подальшому новими творцями сепаратистського

неспокою. Формально Нгуени визнавали владу Пізніх Ле, однак вважали узурпаторами Чінів. Їхньою опорою став південь країни, де був створений окремий нгуенський уряд. Сепаратистським настроям тут сприяв і матеріальний фактор: густина в'єтського населення в цьому районі була значно меншою, ніж у Дельті, а тому народ жив набагато заможніше і через це вважав для себе обтяжливим всевладдя столичного центру. Щоправда, солідною компенсацією для аграріїв Центрального В'єтнаму лишалися місцеві урагани й постійні землетруси, зате посухи траплялися вкрай рідко.

Квazіетнічні суперечності стали чудовим поживним ґрунтом для посилення південнов'єтського сепаратизму, а особисті амбіції «несправедливо скривджених» Нгуенів уможливили організаційне оформлення означеного руху. В 1600 р. глава клану Нгуен Хоанг (син Нгуен Кіма) офіційно відмовився визнавати владу Тханглаунга і навіть почав чеканити власну монету. Відтепер *Дайв'єт* остаточно розпався на *дві державні одиниці: Північне князівство Данггоай* (де «царювали» Пізні Ле, а правили Чіні) з центром у Тханглаунзі (сучасний Ханой) і Південний Дангчаунг (де володарювали Нгуени), територіальним оплотом якого став район Тхуанкуанг, а столицею вважався спочатку Кімлаунг, а з 1687 р. — Фусуан (сучасний Хюе). Природним кордоном між двома в'єтськими державами стала річка Н'ятле (Сонгзіань), уздовж якої обидві ворогуючі сторони набудували руками мобілізованих на виконання державної трудової повинності (*конг в'єк*) селян безліч оборонних мурів, названих у комплексі «Донгхойською стіною».

Поділивши країну, Нгуени і Чіні одразу поквапилися відновлювати політичну єдність Дайв'єту силою зброї. Непомірно почали зростати армії обох ворогуючих сторін (Чіні збільшили кількість своїх вояків з 120 тис. до 200 тис.; Нгуени — з 30 тис. до 160 тис. Армії суперників налічували сотні бойових слонів). Слідом почалися масштабні війни, що тривали протягом 1627—1673 рр. Проте жодна із сторін не змогла досягти вирішального успіху. Значні жертви та руйнація — природні супутники усіх громадянських воєн — призвели до різкого падіння життєвого рівня населення (ціни на рис зросли у 20 разів!).

Чіні змушені були у 1664 р. «назавжди» зафіксувати максимальний розмір податків у своїх володіннях, звільнити від

податкових платежів усіх селян віком від 50 років, припинити митні збори і навіть оголосили податкову амністію для боржників, та це лише загальмувало падіння життєвого рівня підданих. Що ж до політичних традицій, то й тут в'єтський двір Чінів виявив свою неспроможність: на прийняття державних рішень дедалі більше почали впливати через гаремних одалісок євнухи та молоді ставні командири, яких традиційна історіографія дипломатично іменувала «силачами» (котрих навіть на посади призначали відтепер не за результатами офіційних іспитів, а «за рекомендаціями»).

Проте найжахливішим результатом протистояння виявився етнічний розкол. Саме від часів Чінів-Нгуєнів засіла в національній свідомості в'єтів звичка ділити себе на «північних» і «південних», яка ще неодноразово відгукнеться в історії цього народу кривавими наслідками. Зіткнулися в'єти і з європейським втручанням, яке почалося попервах як союзницька допомога: Чіням з боку голландців, а Нгуєнам з боку португальців.

Щоправда, була в тотальній мілітаризації і своя позитивна сторона. Спочатку Міни, а потім і Ціни, розуміючи, який бойовий досвід мають численні армії Чінів, не намагалися більше загрозувати В'єтнаму вторгненнями і дали йому спокій. Зусиллями Чінів наприкінці XVII ст. були ліквідовані на півночі країни прибережні бази піратів, а Нгуєни протягом того ж XVII ст. здійснили ще й знаменитий *Намт'єн* («Рух на південь»), унаслідок якого в 1697 р. остаточно завойовували Тямпу. На рубежі XVII—XVIII ст. і родюча дельта Меконгу була захоплена південними в'єтами у нелегкому двобої з камбоджійцями, завдяки тактиці насадження військових в'єтських поселень. Аграрне освоєння новоприєднаних земель доручили спеціальному міністерству *Нонглай*. Так завершилось *формування території В'єтнаму в його сучасних кордонах*.

Новоприєднані території дали змогу В'єтнаму дещо пом'якшити гостроту аграрного перенаселення, тим більше що багато селян тікало до *Намкі* (Півдня) навіть з *Дангнгоаю*, сподіваючись знайти там вільні землі. Крім того, на завойованих територіях виявили й почали активно розробляти багаті родовища золота, міді, заліза, свинцю та срібла. Меншим на півдні залишався податковий тягар на виробника. В основу політичної доктрини тут був покладений принцип:

«Селяни дають рис для годування солдатів, а солдати дають сили для захисту селян». Зумів розділений В'єтнам у XVII ст. дати гідну відсіч європейським колонізаторам, коли ті спробували нав'язати в'єтам свою волю. В'єтські держави залишалися рівноправними партнерами своїх близьких і далеких сусідів на власних ринках. Продавали вони шовк, цінну деревину, цукор, алое, прянощі, прикраси із золота, срібла й слонової кістки, а купували здебільшого зброю і різні технології. Серед торговельних візаві тогочасного В'єтнаму були Китай, Японія, Португалія, Нідерланди, Франція, Сіам. Кораблі цих країн заповнили в'єтські порти, особливо найбільший із них — Фохієн. Проте й ціна цих успіхів виявилася непомірно великою: етнополітичний розкол, тотальна мілітаризація, зубожіння абсолютної більшості підданих, а в перспективі — економічне виснаження та нові криваві війни за возз'єднання країни.

Павною мірою рятували ситуацію тільки солідні природні багатства В'єтнаму, що давали можливість розвивати майже всі види тогочасних ремесел та активізувати внутрішню торгівлю, насамперед села (рис, овочі, шовк, олія, цукрова тростина, мед, прянощі тощо) з рибальськими прибережними регіонами (риба, молюски, сіль, рибні соуси тощо) та центрами ремісничого профілю (золото, срібло, мідь, вино, лак, папір, прикраси тощо). Досить динамічно розвивалися грошові відносини, а наплив до країни великої кількості китайських емігрантів (після захоплення Китаю маньчжурами) сприяв швидкому насиченню усіх галузей економіки великою кількістю кваліфікованих спеціалістів.

Саме на такому тлі в 1668 р. у Франції було створено під патронатом королівської влади християнсько-проповідницьке Товариство закордонних місій, яке почало пропагандою «слова Христового» готувати ґрунт для майбутньої колонізації Індокитаю.

• Природно-кліматичні умови • Середньовічний японський етнос • Японія на початку середньовіччя. Держава Ямато • Переворот Тайка. Нарська монархія • Японія за правління регентів-канцлерів Фудзівара • Виникнення самурайства • Правління інсей • Диктатура Тайра • Камакурський сьогунат • Реставрація Кемму. Японія в епоху «двох династій» • Сьогунат Муроматі • Японія на шляху до возз'єднання • Утворення сьогунату Токугава (Едо). Перехід до політики самоізоляції та її наслідки

Природно-кліматичні умови

Географічно Японія являє собою великий острівний архіпелаг у західній частині Тихого океану, поблизу від материкового узбережжя Східної Азії.

Його серцевину становлять чотири найбільші острови (Хоккайдо, Хонсю, Сікоку, Кюсю), але північний Хоккайдо не входив в епоху середньовіччя до складу японської держави, залишаючись під контролем айнів, а невеликий, надзвичайно гористий та лісистий Сікоку (на південь від Хонсю) залишався протягом середніх віків глибокою політичною та культурно-господарською периферією японської цивілізації. Провідним центром соціально-економічного й політичного життя був найбільший, центральний острів Хонсю, на якому при переважанні гірського ландшафту знаходилися відносно великі (за японськими мірками) долини, де проживала лівова пайка населення і функціонували основні цивілізаційні центри «Країни Вранішнього Сонця». Південно-західній Кюсю залишався важливим осередком господарського життя, торговими й політичними «воротами» Японії у зовнішній світ.

Більша частина території середньовічної Японії являла собою лісисті гори, надзвичайно багаті на флору та фауну, хоча й дещо біднішу від материкової (внаслідок острівної ізоляції), але досить своєрідну, представлену переважно дрібнішими, ендемічними формами (японські ведмідь, вовк, олень, гірська антилопа, кабан, лисиця, макака тощо). Птахи переважали морські або перелітні, а стрімкі гірські ріки та блакитні озера кишили рибою. Багатою була фауна навколишніх морів (Охотське, Японське, Східно-Китайське, Внутрішнє Японське) на рибу, водорості, молюсків, ракоподібних та ссавців, яких активно споживали середньовічні японці. Що ж до

рівнин, то їх японці уже на світанку середньовіччя перетворили на судильний антропогенний ландшафт, унаслідок надзвичайної обмеженості придатних для сільськогосподарського використання земельних ресурсів (не більше 20% території країни).

Клімат Японії мусонний, але вологіший і тепліший, ніж у Кореї, внаслідок термального впливу теплої океанічної течії Куросіо. Влітку мусони приносили вологу спеку, зливи й

тайфуни, взимку — снігопади і температури до 0°C. Природні буйства доповнювали вулкани (серед них найвища вершина Японії — Фудзіяма (Фудзісан), щоденні землетруси та періодичні цунамі, бо архіпелаг розташований в зоні тектонічного розлому).

Ґрунти в країні бідні, але за умови стабільного клімату й терпеливої, наполегливої та сумлінної обробки давали при-

стойні врожаї. Серед корисних копалин у середні віки практичне значення мали обмежені родовища срібла, міді, олова, свинцево-цинкової та залізної руд.

Середньовічний японський етнос

Прямими предками середньовічних японців були монголоїдні «люди Ва», або «ямато», що прийшли на острови в I тис. до н.е. В результаті асиміляції ними місцевих племен різної етнолінгвістичної та расової належності (ідзумо, кумасо-хаято, морських циган ама і, частково, айнів) антропологічні ознаки пришельців зазнали суттєвих змін, наслідком яких стало формування синкретичного за походженням середньовічного японського етносу перехідного расового типу: монголоїдів з елементами австралоїдів.

Генетичні зв'язки класичної японської мови (*бунго*) повністю не з'ясовані: в ній убачають паралелі з алтайськими та аустронезійськими мовами, а також значне нашарування китаїзмів.

Її вирізняє музичний наголос (два тони), бідніший від китайської мови звуковий склад, жорсткий значимий порядок слів у реченні, майже цілковита відсутність таких граматичних категорій, як рід та число, і два часи (минуло-сучасний та сучасно-майбутній). Остаточне формування *бунго* завершилося в IX—X ст., і хоча з XIV ст. жива мова стала дуже відрізнитися від класичної, літературною залишилася класична. Водночас, протягом середньовіччя авторитетною, а то й панівною мовою верхньої страти японського суспільства була китайська — «латинь Далекого Сходу». Писемність спочатку повністю складалася з китайської ієрогліфіки, але її остаточна кодифікація пов'язана зі створенням двох складових абеток та формуванням синкретичного ієрогліфічно-азбучного письма. Засоби для письма також були запозичені з Китаю.

Первинним осередком соціальної організації традиційного японського суспільства залишалася в середні віки патріархальна сімейно-кланова система, де жінка посідала найнижчу сходинку. Шлюб під тиском конфуціанських канонів був, на відміну від стародавніх часів, міцним, а сім'я — переважно моногамною, однак соціально-політична верхівка дозволяла собі тримати гареми, в залежності від суспільного статусу чоловіка.

Базою традиційного японського господарства залишалася орне поливне рисівництво. Вирощували японці також овочі й фрукти, а в середні віки почали культивувати чай, апельсини й, на рубежі нового часу, — тютюн. Майже все землеробство мало зрошувально-іригаційний характер.

Основа традиційної японської системи харчування — зварений без солі рис, до якого подавали різноманітні приправи з овочів та фруктів. Середньовічні японці майже не знали м'яса, зате дуже активно споживали рибу, ракоподібних, молюсків і морські водорості, причому переважно сирими. Пили воду, пиво, соки та рисову горілку *sake*.

Одяг (*кімоно*) мав чітко виражений становий характер. Простодію носив вузькі штани, широку куртку вільного крою, сандалії-*дзори* на плоскій підшві та солом'яний бриль, підв'язаний стрічкою (і жінки, й чоловіки). Вузляк представників військового стану (*самураїв*) було таким самим, але одяг складався з халата й *камісімо* — штанів-спідниці з крилаткою, що одягалася поверх халата. Голову прикрашала екзотична зачіска (череп спереду голили, а з волосся ззаду робили «кінський хвіст»). Аристократи, демонструючи багатство, надягали по кілька *кімоно* (куртка і штани-спідниця), носили таку саму зачіску й *гета* — дерев'яні сандалії-колотки на високих підставках. *Кімоно* для знатних дам відрізнялось яскравішим кольором, курткаю з обв'язковим заходом, довгими рукавами та широким поясом з великим бантом на спині. Зачіски з довгого волосся робили будь-які, а брови вищипували та малювали значно вище, щоб очі здавалися вужчими (цього вимагав еталон жіночої вроди).

Традиційне японське житло складалось з несучої конструкції (дерев'яної рами) й даху. Паперово-тростинні розсувні стіни (*сьодзі*) водночас слугували й вікнами, а внутрішнє планування будинку створювалось за допомогою пересувних паперових простінків — *фусума*. Підлогу застеляли *татамі* (циновки з тростини стандартного розміру). Меблів японці майже не знали, а центром інтер'єру вважалася декоративна ніша (*токонома*), в якій поміщали сувій живопису, рослинну композицію (*ікебана*) чи вазу з квітами. Влітку така будова забезпечувала прохолоду й була дуже зручною, але взимку промерзала, і навіть переносні печі-«буржуйки» (*котацу* або *хібаті*) не рятували, бо легкі стіни не тримали тепла.

Непрості природні умови (обмеженість ресурсів, періодичні землетруси, тайфуни) виховали в японцях незвичайну працелюбність, організованість, винахідливість, терплячість та воістину «філософське» ставлення до швидкоплинного людського буття, а *острівне розташування Японії породило ряд специфічних особливостей її розвитку*. Географічна віддаленість країни не призвела до її культурної ізоляції. Події на континенті з найдавніших часів впливали на її історичний розвиток, на формування японського етносу, господарства, писемності, релігії тощо. Середньовічні японці охоче запозичували у сусідів усе нове, але володіли унікальною здатністю все це капітально переробляти та перетворювати на своє, що дало можливість «Країні Вранішнього Сонця»

зберегти цивілізаційну самобутність. Virізняли японців також клановий корпоратизм, шана до влади, обережне ставлення до будь-яких нововведень, фанатичне обоженування сакральної імператорської династії (яка ніколи не переривалася), повага, на відміну від прочиновницького Китаю, до військової служби та дисциплінована войовничість, доведена до стану масової готовності на самопожертву заради вождя. До цього треба додати потяг до законності та порядку, національну чванливість, віру в унікальність, обраність та божественність своєї країни, схиляння перед начальством, культ сили та стійкості й виняткову особисту охайність японців, які так часто милися, що це дивувало всіх іноземців, які приїздили на острови.

Японія на початку середньовіччя. Держава Ямато

На рубежі н. е. Японія була сукупністю протодержавних утворень, які в науковій літературі дістали назву «чіфдом», або «вождівство».

Протодержави являли собою групу общин, адміністративно підпорядкованих центральному селищу, де перебувала резиденція вождя, завданням якого було забезпечити захист чіфдома від нападу сусідів, створити якомога ефективнішу систему управління та оптимально організувати виробництво для отримання максимального високого сукупного додаткового продукту. З'явилася первинна стратифікація суспільства на вождів та їхніх наближених, жерців, адміністраторів, дружинників і простий люд. Але межі між ними залишалися ще досить аморфними та умовними, тому засобом політичної стабілізації чіфдома стало обоженування, сакралізація влади вождя. Народні збори поступово втрачали свою роль, а їхні функції переходили до освячених фігур вождів, опорою яких ставали їхній ранг першосвященника племінного культу та особиста дружина. Технологічною базою чіфдомів залишалися мотика, рало та копалка епохи ранніх металів (з міді, бронзи, каменю чи дерева).

Початок середньовіччя пов'язаний в Японії з технологічною революцією та появою на островах перших повнокровних державних утворень, лідерство серед яких захопила держава Ямато. У господарстві почали використовувати залізні знаряддя праці, що дало можливість збільшити обсяг та якість обробки землі й кількість виробленої продукції, поліпшити якість ремісничих виробів. Рільництво остаточно набуло рис іригаційно-зрошувального типу, а постійне зростання виробництва продукції рослинництва створило умови для збільшення поголів'я домашньої худоби — більше стало

кормів. Мотику замінив плуг, куди впрягали волів. Швидко зростало населення архіпелагу: від 1 млн на рубежі н. е. до 5 млн на початку VII ст.

Рельєфнішою стала соціальна стратифікація японського суспільства, про що переконливо свідчить поховальний інвентар. Поряд з безвісними кістяками з'явилися кургани, нашіпиговані коштовними предметами (дзеркала, мечі, землеробські знаряддя праці, прикраси), а на ранній стадії — кістками принесених у жертву тварин і людей, яких потім замінили керамічні статуетки — *ханіва*. Саме в курганах у труні з дерева або каменю ховали японці на початку середньовіччя своїх царів, тому епоху Ямато (III ст.—645 р.) називають іще *кофун* («епохою курганів»), а *ханіва* стали важливим свідченням розвитку ранньосередньовічного мистецтва Японії. Крім того, вони містили багату інформацію про розвиток її матеріальної культури (зображення одягу, знарядь війни та праці, домашніх тварин тощо).

Прогрес господарства активізував державотворчі процеси. Японська міфологія вважає творцем острівної цивілізації богиню Сонця Аматерасу, яка, вручивши своєму божественному онуку Нінігі меч, яшму та дзеркало, як символи священної влади, відправила його з Неба на Землю правити й керувати Японією. У супроводі кількох богів Нінігі спустився на гору Такатіхо (острів Кюсю), розпочавши тим самим правління небесних божеств на Землі. Його правнук Дзімму став першим японським імператором, який заклав основи державності й започаткував династію, що веде, таким чином, свій родовід від богині Сонця Аматерасу (через її онука Нінігі). Воцаріння Дзімму японська міфологія датує II лютого 660 р. до н. е., проте реальне зародження держави Ямато науковці відносять до рубежу III — IV ст. н. е.

Походження Ямато мало військовий характер, та конкретне відтворення цих подій залишається предметом дискусій. Перша концепція відштовхується від японської міфології й базується на тезі про «східний похід» першого царя Дзімму з острова Кюсю на Хонсю, завоювання нових територій і утворення Ямато у 295—300 рр. н. е. безпосередньо протояпонцями (*вадзін*, або *ямато*). Друга («теорія вершників») приписує утворення Ямато кочовикам Східної Маньчжурії, які в II—III ст. вдерлися до Японії через Корею, підкорили аборигенів і, поваливши шамансько-теократичну владу місцевих царів, утворили тут мілітаризовану державу на зразок кочових континентальних імперій. На доказ цієї гіпотези подають матеріали археологічних досліджень і свідчення *норіто* (тексти заклинань і молитов), у яких згадується притаманний виключно кочовикам спосіб транспортування

вантажів у в'юках, коли їдуть «по стежках сухопутних — до коней поклажу тасьмою мішко прив'язавши». Землероби в таких випадках користувалися возами. Існують й інші версії...

Єдиної думки науковці не дійшли, але більшість із них вважає, що рід японських імператорів був прийшлим, родом завойовників, а Ямато з'явилося не в VII ст. до н.е., а в III ст. н.е., і його культура мала «транзитний» характер.

Інших ознак, аніж у давнину, набув за часів *кофун* процес завоювань. Якщо раніше війни закінчувалися пограбуванням і винищенням супротивника або включенням його до складу переможців, то тепер підкорених сусідів залишали на їхніх землях, зобов'язавши сплачувати данину. Раніше кількість виробленого і споживаного племенем продукту майже збігалася, що унеможливлювало накладання данини (інакше підкорені мусили б померти з голоду). Однак підвищення продуктивності праці (внаслідок застосування залізних знарядь праці!) та збільшення обсягу додаткового продукту посилило інтеграційні процеси як в економіці, так і в політиці. Серед населення з'явилася категорія залежних людей (*бемін*), яка формувалася за рахунок внутрішніх джерел (із аборигенів, що потрапили в залежність за вчинений злочин, чи внаслідок завоювання), або через імміграцію з континенту. Рятуючися від кривавих усобиць і кочових навал III—VI ст., частина китайського та корейського населення втекла до Японії. Ці іммігранти, що значно переважали остров'ян у культурно-технологічному відношенні, сприяли *прискоренню процесу суспільно-господарського розвитку Ямато, перетворенню його з вождівства на державу*.

Початкові володіння яматосців охоплювали невеликі терени навколо їхньої центральної святині гори-вулкану Міва (Асу). Офіційним лідером означеного чіфдома вважався сакральний вождь *кімі* («цар»), а з часом — *окімі* («великий цар»). Проте як і в більшості ранньодержавних утворень його влада й престиж ґрунтувалися не на військово-економічному домінуванні, а на тому, що *кімі* вважався первосвященником плеємної культурної системи, першоосновою якої було вшанування *івасакі* — «духа священної гори» Міва. Не мали перші яматоські царі й постійної адміністративної резиденції, що пояснювалося вірою в ритуальну нечистоту теренів, які опоганила смерть. Тому кожен наступний володар залишав резиденцію свого попередника і будував собі новий палац в іншому селищі, що ставало на час його царювання

черговою тимчасовою столицею. Та як народ-завойовник, ямато потребували військово-політичної єдності, що й забезпечувала сакральна сила *окімі*. Завдяки цій обставині система влади у царстві Ямато виявляла спочатку дивовижну міцність.

Спочатку «блукаюча столиця» «кочувала» навколо священної гори Міва, але в IV ст. ставка яматоських царів поступово перемістилася північніше (в район сучасного міста Нара): сакральний зв'язок влади з духом гори ослабнув, на зміну йому прийшло вшанування небесних божеств, що спричинило врешті-решт появу національної релігійної системи японців — *синтоїзму* (*сінто* — «шлях богів»). Змінилася й титулатура яматоського лідера: його почали називати *сумерагі* (верховний володар, що передає слова небесних божеств). Останню крапку в боротьбі двох релігійно-політичних доктрин поставив цар Суйнін (IV ст.), який спочатку заснував в Ісе головне святилище нової вищої богині Сонця Аматарасу, а відтак заборонив людські жертвопринесення й покінчив з шамансько-кривавими оргіями, пов'язаними з ранніми японськими віруваннями.

Сінто («шлях богів») склався на базі стародавньої віри в духів природи та обожнювання померлих предків. Доктринальною основою сінтоїзму була класична японська міфологія, а філософські *сінто* стверджує, що світ єдиний і не поділяється на живе та неживе, тому що в усьому природному є *камі* («дух»), чим заперечується можливість існування потойбічного життя і визначається концепція переселення душ («духів»). Крім анімізму й культу предків, природною складовою сінтоїзму були фетишизм і тотемізм (шанували лисицю, манпу, черепаху, змію). Однак з діяльністю сінтоїстських богів пов'язувалося походження не всіх людей узагалі, а лише японців, тому *сінто* не міг прийняти іноземець: сінтоїстом можна було тільки народитися (від батька й матері сінтоїстів).

Царський рід Ямато вважався носієм особливої магічної сили, що забезпечувала ефективне спілкування *окімі* з іншими богами. Та й сам цар, як нащадок Аматарасу, вважався живим богом. *Сакральність забезпечувала стабільність царської родини як політичного інституту, але пріоритетами в економічному чи військово-відношенні сумерагі не виділялися в порівнянні з іншими аристократичними родами, які теж вели свій родовід від богів, щоправда, нижчих рангом аніж Аматарасу. Збільшити свій воєнно-економічний потенціал і політичний авторитет *окімі* спробували шляхом зовнішніх воєн, тим паче, що за допомогою до Японії звернулося південнокорейське царство Пекче, затиснуте Сілла та Ко-*

гурьо. На запрошення пекчесців у 363—370 рр. на півдні Корейського півострова десантувався японський експедиційний корпус, який допоміг Пекче відстояти незалежність. Платою за це стало утворення на самому півдні півострова японського володіння Мімана. Однак багатств і великої здобичі походи царям не принесли, зате видатки від заморських експедицій були відчутними, тому на початку V ст. реальну владу в країні захопив аристократичний клан Кацурагі, залишивши *окімі* лише релігійні функції сінтоїстського первосвященника та офіційну шану бога-царя.

Ще одним наслідком послаблення царського роду стало посилення родовкланового сепаратизму серед ямато, політичним проявом якого було впровадження в життя диференційованої кланово-генеалогічної системи *кабана*, базованої на чіткому поділі усіх яматоських родів на категорії в залежності від їхньої «аристократичності» та військово-економічного потенціалу. Так, поступившись частиною своїх прав, Кацурагі зберегли етнополітичну єдність свого народу, однак інтенсивна підготовка до нових воєн з корейцями виснажила господарство країни. Щоб уникнути загального голоду, влада змушена була припинити збір податків, але тепер спорожніла скарбниця уже в самих володарів: «Палаці мали сумний вигляд, стріхи не тримали ані дощ, ані росу... Одягом людей палацу (служилих) було лахміття, а їхній вигляд був жалюгідним». Це був крах, і в середині V ст. ослаблений рід Кацурагі винищили конкуренти, а новим диктатором Японії став клан Хегурі.

Виправити ситуацію на краше Хегурі не зуміли: до економічних негараздів і воєнних поразок додалися династичні чвари. Сини царя Нінтоку після смерті батька (427 р.?) розгорнули криваву боротьбу за престол, яку продовжили їхні сини й онуки, і нестримна політична анархія, коли найближчі родичі без вагань знищували один одного, засвідчила цілковиту державницьку неспроможність Хегурі, котрих не врятували навіть успіхи у війнах з айнами та іншими аборигенними «варварами». 498 р. після чергової різанини мілітарним диктатором Ямато став глава аристократично-воєнізованого клану Отомо.

Опинившись біля державного керма, Отомо почали залізною рукою наводити порядок у країні. У 506 р. був знищений загато енергійний і самостійний сумерагі Бурецу (499—506), якого офіційні літописи, писані прибічниками Отомо, характеризують як кривавого тирана. Проте головою він поплатився за спробу на власний розсуд вершити державні справи. Така ж доля спіткала й тих, «хто не послухав володаря і наробило багато неналежного», до них Отомо теж послали своїх горлорізів, «щоб убити». Логічним продовженням війовничої внутрішньої політики Отомо стало перенесення їхньої мілітарної активності за межі островів, зокрема вдалий похід на Корею 536—539 рр. Але це був останній спалах яматоських перемог у Кореї. На агресора ополчилися всі три корейських царства (Когурьо, Сілла, Пекче), і 562 р. японське заморське володіння Мімана було знищене, а його землі увійшли до складу Сілла, котре японські літописці охрестили за це «західною країною малого, проте потворного племені». «Визвольний» похід японської армії на півострів того ж року завершився цілковитою катастрофою.

причому його ініціатор і глава яматоський полководець Цукі-но Кісі Ікона потрапив до сілланців у полон, де прийняв разом із сином мученицьку смерть під тортурами.

Провал корейської авантюри й утрата Мімани підірвали авторитет Отомо. До того ж катастрофічна повінь 567 р. знищила урожай, так що «люди їли один одного». Наприкінці 560-х років новим політичним гегемоном країни став військово-аристократичний клан Мононобе, якого активно підтримали впливові знатні родини Накатомі. Імбе та Урабе, тісно пов'язані з виконанням сінтоїстських культових дій.

Усі вони були аристократичними, вели свій родовід од богів, і тому становили серйозну конкуренцію політико-релігійному авторитетові царів Ямато, які дуже бідували, втративши владу. Навіть гарячкові спроби царів Анкана (531—535) і Сусюна (587—592) збільшити свій економічний потенціал завдяки розширенню власних земельних масивів не привели до реальних змін на їхню користь у балансі політичних сил.

У країні в цей час зусиллями корейських просвітників (Аті Омі, Вані, Хага) поширилися китайська писемність, китайські цифри, десятична система, застосовувались циркуль, кутомір, японці опанували всі чотири арифметичні дії, та це не дуже тішило політично безсилим *окімі*.

В боротьбі за збереження залишків своєї влади сумерагі почали спиратися на іммігрантів та службу неродовиту знать, серед якої провідну роль відігравав клан Сога. Царська підтримка та тісний зв'язок із нащадками корейських просвітників забезпечили швидке зростання авторитету та воєнно-економічної могутності Сога, однак їм бракувало ідеологічного підґрунтя. Сога не могли похвалитися божественною генеалогією, бо вели родовід од знаменитого походами на «східних варварів» (айнів) полководця Такеті, тому вирішили підвищити престиж свого роду прийняттям буддизму, оголосивши Будду своїм удзі-гамі (охоронцем роду).

Сприяла поширенню буддизму й політична ситуація в регіоні. В 552 р. Пекче, шукаючи підтримки в Ямато, відправило до *окімі* посольство. Серед інших подарунків посла привезли бронзову статую Будди та кілька сувоїв сутр. Сога встановили статую у сінтоїстському храмі, але проти цього рішуче виступили Накатомі, підтримані Мононобе. Боротьба загострилася після втрати Мімани в 562 р. та епідемії, що спалахнула на островах. Скориставшись нещадчями Сога й заворушеннями серед населення, Накатомі та Мононобе оголосили, що розлючені сінтоїстські божества вимагають карі й викупної жертви, і скинули статую Будди у води каналу Наніва. Проте перемога супротивників буддизму виявилась нетривкою. На островах вибухнула епідемія моровиці, під час якої буддисти схилили царя Кіммея (539—571) на свій бік, і Сога Умако дістав дозвіл відновити культ Будди. Тоді ж Сога захопили контроль над державною скарбницею Японії.

Наступний цар Бідацу (572—585) знову заборонив буддизм, і Накатомі та Мононобе спалили буддійські храми та статуї, а монахів відшмагали й порозганяли. Проте Сога не скорилися і 585 р. після смерті Бідацу (під час чергової епідемії) розпочалася відкрита релігійно-політична війна про-

сінтоїстських аристократів Накатомі — Мононобе з пробуддійськи орієнтованими неродовитими служачками Сога.

Фіналом протистояння стала «битва сьомого місяця» 587 р., в якій вояки Сога Умако розгромили дружини Мононобе, а їхнього лідера (Мононобе Морія) знищили разом з усією родиною. На відзначення цієї події переможці збудували два буддійські храми, а на царський престол зійшов Судзюн (політичний протеже Сога), який активно почав насаджувати в країні буддизм. Фактично Сога узурпували всю владу в країні.

Політичне диктаторство Сога, які відтіснили від реальної влади не тільки інші роди, а й клан царів, тривало в Японії з 587 до 645 р. Але жити в умовах постійної ворожнечі яматосці не могли. Виправленню ситуації сприяло утвердження сінто-буддійського релігійно-ідеологічного синкретизму як політико-доктринального фундаменту традиційної японської державності. Водночас диктатори Сога, з метою стабілізації свого статусу, ввели правило, щоб *сумерагі* брали собі дружин тільки з родини Сога (принцип авункулату). А в 592 р. Умако зважився на радикальніший крок: убив царя Судзюна й посадив на престол свою небогу Суйко — вдову попереднього царя Бідацу. Влада Сога стала безмежною, а з нею ширилася буддизація країни, причому *окімі* спочатку свідомо підтримували таку ідеологічну еволюцію, оскільки вона обмежувала політичні апетити родової аристократії. Однак з часом буддизація суспільства вдарила по самій царській владі, принижуючи авторитет *окімі* як глави сінтоїстського жрецтва. Шоковою подією стало також зведення на трон жінки, бо в попередніх офіційних літописах не було зареєстровано жодного випадку жіночого царювання.

Компромісом стало призначення у 593 р. на посаду спадкоємця царевича Умаядо, який увійшов в історію під своїм посмертним ім'ям *Сьотоку Тайсі* («Принц Сьотоку», 574—622). Аристократію влаштовувало його божественне походження, Сога — прихильне ставлення до буддизму, а державу — неординарний талант політика та реформатора.

Образ царевича *Сьотоку* («Свята добродійність») пообробив легендами ще за його життя. Середньовічні мислителі одноставно називали його опорою японського буддизму (наприкінці його царювання на островах функціонували 46 буддійських храмів, де несли службу 816 монахів і 569 монахинь) і навіть *бодхісаттвою*. Школа «національних наук» (*кокугаку*)

XVII—XVIII ст. інтерпретувала його життєдіяльність як «антиприклад» — за відданість іноземному буддизму замість національного *сінто*, а після «Реставрації Мейдзі» (1867 р.) царевича, навпаки, визнали «творцем японського державного організму». Крім того, всі дорослі японці знають його зовнішній канонічний вигляд, бо до 1984 р. портрет Сьотоку Тайсі красувався на грошовій банноті вартістю в 10 тис. йєн.

Його батьком був цар Йомей (585 — 587), матір'ю — племінниця Сога Умако, а народився принц у стійлі, звідки пішло його ім'я *Умаядо* — «Конюшня». (Ісус Христос теж народився в яслах, і це породило легенду, що тут не обійшлося без впливу християнства, хоча перші дані про послідовників Христа (несторіан) в Японії припадають на 635 р.) Хроніки стверджують, що з самого народження Сьотоку змів розмовляти й передбачати майбутнє. Така людина у 20-річному віці стала спадкоємцем престолу в Ямато.

Реформи Сьотоку перевернули життя країни, заклали підвалини повнокровної японської державності, зробили її авторитетною силою на Далекому Сході. *Зразком реформаторові послужив політичний устрій Китаю*, який у цей період вийшов із 300-річної кризи, відродившись в єдиній імперії Суй. У 603 р. принц, за китайським зразком, увів чиновницькі ранги. В 604 р. власті обнародували «Закон 17 статей» — своєрідну Конституцію країни, базою якої стали принципи буддизму й конфуціанства. В тому ж році запроваджено китайський 60-річний тваринний календар. Розбудова держави вимагала кваліфікованих кадрів, і в 607 р. до Китаю відправили на навчання групу учнів, які після повернення взяли активну участь у «китаїзації» японського суспільства.

Японці вперше зафіксували сонячне й місячне затемнення, а для орієнтування стали використовувати Полярну зірку. При дворі почали вестися хроніки китайською мовою — «*Теннокі*» («Літопис царів») і «*Кокукі*» («Літопис держави»). Японці навчилися виготовляти кольорові фарби, а в 610 р. вперше отримали високоякісний (з додаванням крохмалю) папір, почалася активна розробка копалин срібла, міді, олова, вугілля, нафти (останню використовували як паливо і в лікувальних цілях).

З метою досягнення рівноправного статусу з сусідами змінили титулатуру японського царя: замість *окімі* або *сумерагі* він став називатися *тенно* («Небесний монарх»), що традиційно перекладається європейцями терміном «імператор». Сама держава дістала нове ім'я: замість *Ямато* — назви родоплемінного союзу — країну відтепер проголосили *Hinpon* або *Nihon* («Корінь Сонця»), звідки пішла європейська назва «Японія».

Найменування Ніхон, можливо, теж є калькою з самоназви Китайської імперії *Тянь Ся* («Піднебесна»), бо ієрогліфи, з яких складаються ці назви, близькі за змістом:

ні — «день», «сонце»; *тінь* — «небо», «день»;
хон — «корінь», «основа»; *ся* — «фундамент», «основа», «під»; а словосполучення *ама-но сіта* («Піднебесна» японською мовою) японці також широко використовували для поетичної назви своєї країни.

Однак внутрішньополітична ситуація в країні не була безхмарною. Наростав конфлікт двовладдя (*тенно* і Сога), і після смерті Сьотоку Тайсі (622 р.) Сога спробували повалити імператорську династію й самим зійти на престол, але заколот провалився. Влада Сога похитнулася, чому «посприяли» воєнно-політичні негаразди в Кореї (куди втрутився Китай) і жахлива чума 624 р., яка спустошила весь південний захід «Країни Вранішнього Сонця». До них додалися неврожай та голод 626 р. (люди їли траву, трупи вкрили поля, а на дорогах хазяйнували банди розбійників). Цим вирішив скористатися син Сьотоку Тайсі царевич Ямасіро Ое, який після ретельної підготовки 628 р. очолив збройний виступ проти засилля Сога в політиці, але був розбитий і загинув.

Могутність Сога досягла апогею. На імператорський зражок вони назвали свій мавзолей *місасагі*, палац — *мікадо*, а дітей — *міко*. Ослаблені аристократичні клани перестали існувати як самостійна політична сила, і Сога відкрито почали самі претендувати на престол. Єдиним родовитим кланом, який зберіг поряд із *тенно* свою могутність, був рід сінтоїстських жерців Накатомі. Тільки вони могли підтримати імператора, внаслідок чого склався їхній політичний союз, спрямований проти Сога. *Фіналом протистояння став переворот Тайка 645 р.*

Переворот Тайка. Нарська монархія

Проімператорську змову очолили Накатомі Камако й царевич Нака Ое. Обидва здобули освіту в китайському дусі й мріяли в такому ж ключі перебудувати державний устрій Японії.

Чутки про змову дійшли до Сога, і їхні керівники Емісі та Ірука стали дуже обережними, але на допомогу проімператорській партії прийшов дипломатичний етикет. 14 липня 645 р. при дворі відбувся офіційний прийом послів із Пекче, на який Сога Ірука прийшов, звичайно, без зброї та охорони і був тут же убитий заколотниками. Одразу після знищення ворожого лідера змовники оточили палац Сога, захисники

якого, очолені літнім Сога Емісі, не маючи шансів відбитися, спалили себе, щоб не потрапити в полон. З ними згорів державний архів із найдавнішими японськими хроніками. В історії Японії відкрилася нова сторінка.

Внаслідок перевороту 645 р. владу в країні захопив безпосередньо імператорський рід, а на престол зійшов новий *тенно* — найстаріший представник династії старець Котоку (645—654). Рік його воцаріння дістав назву перший рік *Тайка* («Великих реформ»), а сама подія увійшла в історію під назвою *переворот Тайка*.

Усіх прихильників Сога знищили. На чолі держави відтепер став безпосередньо імператор, який через рік (646 р.) видав знаменитий «Маніфест про реформи», що символізував *епохальні зміни в японському суспільстві*. Маніфест передбачав ліквідацію усіх рабських і напіврабських залежностей, за що власникам сплатили компенсацію тканинами; ліквідацію старого родового управління і створення централізованої владної адміністративної системи; ліквідацію усіх приватних та родових земельних володінь, їх одержавлення і створення на базі казенних земель державної надільної системи за китайським зразком (*котікомін*). Для утримання чиновників, кількість яких в одній лише столиці часом сягала 10 тис., та членів імператорської родини ввели систему земельних пожалувань, без права власності на землю й працюючих на ній селян.

«Маніфест Тайка» лише започаткував «Великі реформи». Для їхнього дальшого розвитку було прийнято цілу низку державно-правових актів.

Проведено кодифікацію сімейного права. Раніше шлюб у Японії залишався досить вільним, під час свята врожаю влаштовувалися оргії, а в деяких районах існував звичай, коли японки молилися богам, начепивши на себе сковорідки, кількість яких відповідала кількості чоловіків, котрі пізнали їх. Тепер «право для чоловіків і жінок» запроваджувалося юридично. Сім'я стала жорстко патріархальною, а для жінок своєрідною компенсацією за втрачені вільності міг слугувати хіба що детально розроблений поетами канон жіночої краси.

Важливим заходом *тенно* стало запровадження власних, відмінних від китайських *ненго* (девізів правління). Першим із них став *Тайка* — 645—650 рр. Відбулося також централізоване призначення владою 12 вищих буддійських ієрархів, що свідчило про встановлення повного контролю

династії над буддійською церквою. Водночас за імператором зберігався статус первосвященника сінтоїзму.

Для керівництва країною було створено централізований, надзвичайно розгалужений бюрократичний апарат, в якому всі чиновники були державними й призначалися особисто імператором. За свою службу вони отримували зарплату або «годувальний наділ». Країну поділили на сім губерній (*до*), котрі, своєю чергою, дробилися на *куні* (провінції), *корі* (повіти) і *сато* (общини). Важливе значення мало також здійснення повного перепису земель і населення та проведення військової реформи. Армія формувалася на основі загальної військової повинності, яку спочатку виконував кожен четвертий, а з 701 р. кожен третій японець-селянин. Озброювався, годувався та викликався на службу призовник за власний кошт, тому військова повинність була надзвичайно обтяжливою, а боездатність такої армії — жалюгідно низькою.

Нака Ое проголосили спадкоємцем престолу, та найпочеснішу нагороду здобув інший керівник заклоту — *Накатомі Камако*. Він дістав у 666 р. нове прізвище *Фудзівара та нове ім'я Каматарі, заснувавши новий клан Фудзівара*, який пізніше залишив вагомий слід в історії японської середньовічної культури.

А коли Нака Ое став імператором (під іменем Тендзі, 668—671), він подарував боювому другові найдорожче — свою коханку-фаворитку, красуню Кагамі, яка стала дружиною Фудзівара Каматарі.

Результати реформаційних нововведень юридично оформив і закріпив кодекс законів Тайхорьо (702 р.), що відкрив у «Країні Вранішнього Сонця» епоху «правової держави» (ріцурьо кокка — термін із тогочасної Японії), тобто системи, де закони стали обов'язковими не лише для підданих, а й навіть для імператорів, укази яких не могли суперечити легітимним настановам кодексу.

Так, на рубежі VII—VIII ст. на самому сході Азії остаточно склалася міцна держава, що базувалася на принципах правової державності, командно-адміністративної планової економіки, з 8,5-мільйонним населенням і регулярною армією.

Бурхливим було культурне й наукове життя тогочасної Японії. У 671 р. в країні з'явилася державна служба часу, в

675 р. в тодішній столиці Асука збудовано першу обсерваторію. Гордістю країни було місто Хейдзьо (сучасна Нара) — перша постійна столиця (710—784) і, власне кажучи, перше справжнє місто на островах, яке дало назву і стало символом імператорської Японії (Нарська монархія). Населення Нари сягало 200 тис. чол. Вона була чітко спланована на зразок танської столиці Чан'ань.

Прославили столицю найбільший в країні буддійський храм *Тодайдзі* («Великий храм Сходу»), в будівництві якого брали участь 2,2 млн (!) робітників, і найбільша у світі металева статуя Будди *Дайбуцу* (32 м заввишки і вагою 380 т), виготовлена в 743—752 рр. групою майстрів на чолі з Куні Кімімаро.

Особливе значення мало створення початкової японської писемності на базі китайських ієрогліфів, що їх використовували фонетично як силабени. Завдяки цій писемності було завершено у 712 р. написання японською мовою найдавнішої з тих, що збереглися, місцевої літописно-міфологічної хроніки «*Кодзікі*» («Записи про справи давнини»), а в 759 р. видано «*Ман'юсю*» («Збірка 10 тисяч листів») — першу антологію японської поезії, шедевр світової культури. Вона складалася з 4,5 тис. фольклорних і авторських (майже 500 авторів) віршів-пісень жанру *танка* (п'ятивірш), *седока* (шестивірш) та *нагаута* («довга пісня»). Серед авторів «*Ман'юсю*» найвідоміші: перший великий поет Японії, одописець імператора, лірик *Какіномото Хітомаро* (VII—VIII ст.); співець природи *Ямабе Акахіто*, буддійський поет-філософ *Отото Табіто* (665—731); творець біографічного віршування поет-громадянин *Яманно Окура* (659—733); унікальний любовний лірик *Отото Якамоті* (718—783). Від імені поетичної збірки китайською японською писемністю, якою її зафіксували, дістала назву *ман'юогани*.

Слідом, уже китайською мовою, складено етнографічні «*Фудокі*» («Записи про зичаї та землі»), хроніку «*Нихон сьокі*» («Записані аннали Японії») та японську поетичну антологію китайською мовою «*Кайфусю*».

Активізувалася японська зовнішня політика.

Експансія Японії розгорталася у двох напрямках. Перший із них — просування своїх кордонів на північ, за рахунок земель айнів. У 658 р. флотоводець *Абе Хірафу* першим серед японців досяг північного краю *Хонсю*, що стало для «Країни Вранішнього Сонця» епохальним географічним відкриттям. Пізніше буддійський монах *Гьогі Босацу* (670—749) створив першу загальну карту Японських островів. Однак спроба того ж *Абе Хірафу* розвинути успіх у 660 р. виявилася невдалою. Оточені айни побивали своїх жінок і дітей, а потім зробили *пері* (розпорили собі животи). Шоквані японці відступили, а 780 р., після кількох повстань, почалася справжня айнсько-японська війна. Імператор *Конін* (770—781) кинув у бій 52-тисячне військо на чолі з легендарним полководцем *Фудзівара Огурома-ро*, але придушити визвольне айнське повстання японці змогли лише в 794 р.

Іншим регіоном «життєвих інтересів» Японії стала Корея, але туди втрутився танський Китай, армія якого у 660 р. розгромила японського союзника — державу *Пекче*. Після того, як на острови прибув син пекчеського правителя царевич *Пхун*, який благав допомоги його країні, японська

імператриця Саймей (655—661) сама очолила похід. Він закінчився повною поразкою. Саймей померла в дорозі (на 68-му році життя), а японський флот у 662 р. Тани пустили на дно, знищивши на р. Пеккан 400 кораблів і 32 тис. воїнів. Залікані японці у 664 р. відправили до Китаю послів із подарунками й пропозиціями «вічної дружби», а після об'єднання Кореї у 670-х роках під владою Сілла почали «дружити» і з нею.

Реформи Тайка (введення надільної системи, кодифікація законів, формування професійного централізованого бюрократичного апарату, плановий характер економіки та суспільства в цілому) перетворили Японію на початку VIII ст. на «цивілізовану країну» китайського зразка й одну з наймогутніших держав Далекого Сходу. Однак реальне життя завжди багатше найідеальнішої схеми, тому японський експеримент щодо побудованого на науковій основі планового суспільства був приречений (так само як і в Китаї чи Кореї).

Японія завжди відчувала дефіцит родючих земель, а «науково обгрунтована» система, коли кожній селянській родині чиновники давали вказівки про час і навіть місяця садіння певних культур та їхній сівообмін, запланований урожай, відповідну кількість податків, у контексті з рентаю тканинами, ликом паперового тутовника, натуральними фарбами, коноплями та різними кустарними виробами (для жінок), та відробітковою й військовою повинностями (для чоловіків), не сприяли інтенсивному освоєнню нових земель. Вирубвання лісів, корчування пнів і створення рільничих терас у горах вимагали від селянина неабияких зусиль, але охочих до каторжної праці на не своїй землі було вкрай мало, а без цього зростаюче населення опинилося перед загрозою голоду, бо його збільшення здело нанівець легітимні нормативи земельних сімейних ділянок, через нестачу придатних для обробки земельних угідь. *Командно-адміністративне одержавлене планове господарство опинилося в глибокій кризі.* Потрібні були реформи, а політика насильницького поселення селян на державних землях, покритих гірськими лісами, результатів не дала. Палична дисципліна в господарстві завжди неефективна, тому в 743 р. видано історичний указ: піднята цілина оголошувалася приватною власністю того, хто її обробив — *сьоеном*. Це зламало монополію держави на земельну власність. Піддані так активно відгукнулися на можливість отримати землю у власність, що влада почала всляко обмежувати та гальмувати цей процес, але припинити його стало неможливим.

Іншим чинником розвалу тотальної державної власності на землю були протизаконні дії місцевих чиновників, які за хабар або для самих себе переоформляли оброблені ділянки як покинуті й занедбані (перелогові землі), потім фіксували на папері фіктивне реосвоєння й, нарешті, оформляли приватизацію. Зажерливих бюрократів викривали, ловили, навіть судили, однак припинити аграрну «прихватизацію» це вже не могло. Проте сума податків із кожної провінції жорстко фіксувалася державою, й у разі зменшення кількості державних земель (на користь *сьоенів*) влада компенсувала нестачу, збільшуючи побори з тих, хто залишався в межах *котікомін*. Подвійний податковий тягар штовхав селян на відкрити втечу від державної юрисдикції (кількість «збіглих» сягнула 20% податкових списків аграрних мешканців) і масовий перехід під покровительство *хонка* («опікунів»). Кризу прискорила епідемія віспи, яка протягом 735—737 рр. вигубила третину населення країни. *Надільна система, а з нею жорстка централізована планова економіка зазнала краху.*

Кардинальний суспільно-господарські перетворення призвели до змін у політичному ладі. Наділені пільгами, як відроджувачі імператорського правління, Фудзівара, скориставшись розвалом надільної системи, захопили найбільші земельні ділянки (загальна кількість фудзіварівських *сьоенів* у різних районах країни перевалила за 400), а потім прибрали до рук й управлінську владу. Ставши найвпливовішим після *тенно* кланом, вони контролювали ключові посади міністрів та радників і підтримували (започатковані ще за часів Нака-томі) тісні зв'язки з сінтоїстськими храмами.

Ситуацію ускладнила буддійська загроза. Захопивши значні земельні ділянки під час «приватизації-сьоєнізації», храми Будди знову здобули незалежність від держави, створили власні господарства та потужні військові загони «воєнізованих монахів» (*сохей*) та «озброєних ченців» (*акусо*), і взяли курс на перетворення Японії на буддійську теократичну державу. Протистояння виявилось нелегким, і *тенно* звернулися до Фудзівара, як природних союзників у боротьбі з буддійською небезпекою. У 729 р. Фудзівара, як свого часу Сога, зобов'язали імператорів брати собі дружин-імператриць виключно з їхньої (фудзіварівської) сімейної групи.

Фатальну роль в історії Японії ледве не зіграло мінливе жіноче серце. На початку 50-х років VIII ст. серед придворних буддійських монахів з'явився Докьо (?—773), який мав «сильний і самопевнений характер». Після раптової смерті (або насильницького усунення від влади) імператора Сьому (724—749) престол обіймала його дочка Кокен (749—758), бо в імператорській родині не залишилось осіб чоловічої статі. Однак в процесі її десятирічного царювання такий претендент з'явився — малолітній племінник Дзюннін, який зійшов на престол (758—764), заручившись підтримкою фаворита імператриці регента Фудзівара Накамаро.

Імператриця, звичайно ж, не хотіла віддавати владу, і з гора тяжко захворіла, але Докьо, який славився мистецтвом лікування, вдихнув у Кокен нові сили. У 762 р. Кокен розпочала війну за владу. Дворічна бійня завершилася розгромом дружин Накамаро, регента стратили, а нещасного Дзюнніна заслали в глуху провінцію, де він «несподівано» помер. Кокен знову стала імператрицею, під новим тронним іменем Сьотокі (764—770), а в Японії настав «золотий вік» фаворитів, серед яких, завдяки успішним сеансам терапії, виділився Докьо. Після перевороту 764 р. він «ділив з імператрицею одну подушку і керував Піднебесною». Докьо став першим монахом, якого призначили головним міністром, а Сьотокі прийняла постриг буддійської послушниці (!). Ніколи ще мрії про буддійсько-теократичну державність не були такими реальними: залишалось тільки скинути імператрицю й посадити на престол Докьо. Але країна вже й так жила мов на вулкані. Економіку підірвали недороди, викликані почергово то засухами, то зливами. У 50 разів (!) зросли ціни на рис, а приватизація призвела до загрозливої диференціації доходів. Знову відродилося кабальне рабство, куди розорені дотла люди потрапляли цілими сім'ями. Дійшло до того, що кількість рабів сягнула 10—15% загальної кількості населення.

Це був крах, але Докьо непохитно вірив у свою форту, і в 769 р. заявив, що боги зажадали, аби він став імператором. Тоді збунтувалася аристократія.

«Нашадки богів» пішли на хитрість. Жрець сінто Ваке Кійомаро привіз до столиці «пророцтво» сінтоїстського бога війни Хатімана такого змісту: «З часів початку нашої держави і до наших днів визначено, кому бути правителем, а кому — підданим. І не бувало ще, щоб підданий став правителем. Престол Сонця Небесного повинен наслідуватися імператорським домом. Неправедного ж потрібно вигнати». Розлючений Докьо перебив Кійомаро сухожилля на коліні й вислав, але шоківана імператриця не наважилася на передання влади, а через кілька місяців (770) померла від нервового струсу. Смерть «божественної» коханки стала політичним крахом для Докьо: новий *тенно* Конін (770—781) відправив його на заслання.

Розвал економіки та політико-династичні скандали далися взнаки, імператорський рід швидко втратив авторитет. За вплив на нього боролися аристократичні клани Отомо та Фудзівара. Розв'язка настала 784 р., коли, слираючись на власні родові військові загони та підтримку сінтоїстського жрецтва, Фудзівара розгромили Отомо, а імператора Камму (781—806) вивезли на північ від Хейдзю, у провінцію Ямасіро, нашпиговану фудзіварівськими *сьоенами* (подачі від впливових буддійських храмів Нарі). У 794 р. в Ямасіро

перенесли офіційну столицю Японії, назвавши її *Хейан* (сучасний Кіото). Подальший шлях Фудзівара до вершин влади був уже «справою техніки»: у 858 р. вони «застовпили» за собою посаду *сессю* (регента при малолітньому імператорі), а 884 р. — і новопридуману посаду *кампаку* (верховного канцлера країни). *При збереженні інституту безвладних імператорів Фудзівара (як колись Сога) стали реальними правителями країни.* Зосередження всіх управлінських функцій в системі *секкан* («регентів-канцлерів»), яку повністю контролювали Фудзівара, гарантувало їм збереження владних функцій.

Японія за правління регентів-канцлерів Фудзівара

Японія знову переживала кардинальну ломку суспільного життя. Місце монархії заступила аристократично-бюрократична диктатура, планову командно-адміністративну економіку замінила система напівприватних *сьоенів*. Як клан аристократів, Фудзівара спиралися на сінтоїзм, тому буддизм опинився в опалі. Всі біди (урагани, землетруси, посухи, неврожаї, голод) нові правителі пояснювали гнівом сінтоїстських божеств, покаранням за «буддійську крामолу». Буддизм змушений був перебудовуватися, пристосовуватися до нових політичних реалій. Це йому, зрештою, вдалося завдяки діяльності двох найвидатніших філософів середньовічної Японії — Кукая (774—835) і Сайтьо (767—822).

Кукай народився на острові Сікоку в родині провінційного аристократа. Його мати походила з роду нашадків корейського просвітника Вані, батько — з родини Саекі (гілки клану Отомо). Але все це залишилося в минулому, тому лише завдяки власному талантові й працелюбності Кукай здобув блискучу освіту. В 804 р. він потрапив із посольством до Китаю, де вразив місцевих бонз своєю ерудицією. У Китаї Кукай став патріархом езотеричного буддизму, а на батьківщину повернувся вже славетним проповідником, привіз безліч манускриптів і заснував у Японії новобуддійську секту *Сінгон* («Слово істини»).

У його концепції все, що існує навколо нас, розглядається як різноманітні прояви єдиного начала — вселенського Будди. Отже, людина і Будда — однакові за природою, а тому зло і страждання не закладені в нас, а містяться в наших неправильних вчинках, про шкідливість яких людина може й не знати. Тому завдання наставника полягає в тому, щоб коригувати діяльність учня й усіх adeptів, і тим самим наблизити її до вчинків Будди, до ідеалу. Це автоматично приведе до злиття adeptа з Буддою (бо зникнуть останні відмінності між ними), а це і є *нірвана*. Визначальною позицією

Сінгон у політиці став курс на союз із сінтоїзмом, що сприяло збільшенню кількості послідовників секти: для цього ототожнювали близьких «за функціональними обов'язками» сінтоїстських богів і буддйських святих (доктрина *хондзі-судзьяку*). А в X ст. на ґрунті *Сінгону* склалася ціла синкретична сінто-буддйська релігійна школа *рабу-сінто*.

У складі того ж посольства до Китаю прибув інший видатний проповідник — Сайтьо. Він прийняв інший різновид буддизму — *Тяньтай* («Опора Неба»), в доктрині якого наголошувалося, що і люди, і сам Будда є зосередженням *дхарм*, тому будь-які книжкові знання є зайвими, необхідне лише самопізнання через «поринання у споглядання», точніше, у самоспоглядання (метод *чжи-гуань*), бо якщо ми з Буддою однакові за природою, то, пізнавши себе, ми пізнаємо і його — а це злиття з Буддою і є *нірвана*. В Японії секта дістала назву *Тендай* (кит. *Тяньтай*), а замість книг Сайтьо завіз на острови чай. У політиці Тендай обрала курс на тісний союз із Фудзіварою. З цією метою Сайтьо розробив спеціальну політологічну доктрину союзу престолу та його секти, згідно з якою Тендай освячує трон, а держава — підтримує секту у воєнно-економічному відношенні. З перемогою Фудзівара Тендай здобула безліч привілеїв, проте в IX ст. вона почала дробитися на школи (*Саммон*, *Дзімон* та ін.), які перегризлися між собою.

Духовні батьки японського народу займалися не лише філософією та політикою: Сайтьо розводив чайні куші, а Кукай зажив слави як художник, скульптор, каліграф, мистецтвознавець і навіть співавтор нової японської писемності (разом із монахом Кібі Мабі).

Ман'югана виявилася надзвичайно громіздкою і незручною, що стало однією з причин занепаду японської національної (япономовної) культури в середині VIII ст., коли вплив Китаю на «Країну Вранішнього Сонця» досяг апогею. Нове піднесення національної культури почалося в IX ст., і було пов'язане з переломною подією в історії острівної цивілізації — появою двох складових абеток (*хірагана* й *катакана*, створених на базі ієрогліфіки) і синкретичного комбінованого азбучно-ієрогліфічного письма.

Поява зручної писемності сприяла відродженню й розвитку класичної японської цивілізації. Центром і практично єдиним осередком культурного життя країни стали імператорський двір (де панував рід Фудзівара) і столиця у широкому розумінні цього слова. Ця культура залишалася невідомою й незрозумілою для народу, але у вузькому середовищі аристократів досягла витонченої рафінованості. Основною естетичною категорією тих часів вважалося *моно-но аваре* («сумна привабливість речей»), тобто прихована привабливість явища чи предмета, про яку не говорять прямо, а лише натякають. Як писав монах-письменник Кенко-хосі (Урабе Канейосі, 1283—1350): «Складати частини в єдине ціле погано. Цікаво, коли що-небудь незакінчене і так залишене, — це викликає відчуття довготривалості життя».

У IX ст. з'явилася японська літературна проза — *моногатарі* (своєрідний синтез поезії і прози), жанр, що виник із поєднання текстів до віршів. Його зародження ознаменувалося появою «*Такеторі-моногатарі*» («Повість про бамбукоруба»). Хейанську прозу прославили також твори *дзуйкіцу* («вільний пензель») Сей-Сьонагон (X ст.), любовно-моралістичний роман Мурасакі Сікібу (978—1016) — придворної імператорської фрейліни — «Гендзі-моногатарі» («Повість про Гендзі»).

Найвідомішим зібранням тогочасних поетичних творів була «*Кокін вакасю*» («Збірка нових і старих пісень Ямато»), складена у 922 р. Кі Цураюкі. З японської літератури майже зникли *нагаута* й *седока*, зате розквітла *танка*, а свідоме обмеження форми та стагнація канону сприяли поглибленню омонімії, багатозначності у віршах-піснях. Зрозуміти всі тонкощі, зокрема подвійно-потрійний зміст такої літератури, могла лише обмежена кількість естетично освічених людей, для яких вона й існувала.

«Золотий вік культури» проявився не лише в літературі. Придворний лікар Фукае Сукехіто створив на початку X ст. енциклопедію природничих знань. Неперевершеним досягненням фудзіварівської архітектури вважається столичний ансамбль імператорського палацу *Дайдайрі*, й узагалі нова столиця країни Хейан — утілення нарських традицій містобудування.

Бурхливо розвивалося буддйське зодчество, але якщо раніше його осередками виступали міста (оскільки буддйська церква, фактично, була державною), то тепер, коли головну роль у японському буддизмі стали відігравати секти *Сінгон* і *Тендай*, центрами храмового зодчества стали ліси й гори. Це зумовлювалося особливостями доктринальних основ даних сект (пропаганда більшого злиття людини з природою), а також впливом сінтоїзму, який сприяв зменшенню офіційності буддизму. Тому шедеври тогочасного буддйського зодчества містилися далеко від столиці (гірський монастир *Муродзі*, славетний храм *Енрякудзі*), навіть *Кангобудзі* (заснований у 816 р.), розташований біля Хейану, і той знайшов собі місце в горах, покритих лісами.

Як спражне культурне досягнення епохи поцінується класичний японський живопис, який спирався своїми фундаментальними основами на запозичені з Китаю естетичні канони [суюві Кукай, Кудара Каанарі, Такума Таменарі (XI ст.)]. Гордістю хейанівської скульптури стали твори Дзьоттьо (XI ст.).

Але *перебудова японського суспільства давалася дорогою ціною*. Фудзівара чудово знали на літературі та мистецтві, були рафінованими естетамі, проте погано орієнтувалися в державних справах, в економіці, й навіть не бажали вчитися цим «ганебним», з точки зору аристократів, професіям. Проте «бути вправним у поезії чи музиці — непогано, та, хоча й говорять, що перше й друге високо цінують правитель та піддані, схоже на те, що в наші часи марно сподіватися з їхньою допомогою керувати світом. Золото — це чудово, але в залізі, здається, значно більше користі». Розтринькування державного майна, некомпетентність міністрів і нехтування проблемами економічного життя призвели до розвалу державності в Японії, ослаблення її воєнно-політичного та економічного потенціалу, а зuboжіння народу породило «де-в'ятий вал» злочинності, який захлеснув країну (особливо столицю). Жах наводили імена легендарного розбійника Хакамадари, першого японського мафіозі Ясусуке. *Трагедія поглиблювалася наявністю «правової держави»: всі керівні посади в апараті верхньої влади законодавчо були закріплені*

за Фудзівара, тому навіть за умов повного провалу, міністра з родини Фудзівара можна було замінити на представника того ж таки аристократичного роду Фудзівара — з тими ж результатами.

Хейанську поліцію формували з колишніх злочинців (*хомен*), які, використовуючи своє службове становище, брали хабарі, грабували та гвалтували підслуханих (навіть аристократок), а бандити захоплювали заручників, тілами яких у разі невиконання їхніх вимог годували бродячих собак. Столичні аристократи, які служили в провінціях, обдирали підлеглих, наживаючи неймовірно багатства, а в столиці серед чиновників і тих же аристократів стало звичним їздити в екіпажах голими. При зустрічі з бандитами вони, аби урятувати своє майно, пояснювали, що їх уже обібрали до нитки по дорозі.

Розвал не обминув навіть общини буддистських монахів, що славилися раніше своєю дисципліною: настоятеля славетного храму Гіон та знаменитого буддистського проповідника Домьо викрили як розпусників, а тут іще землетрус зруйнував у роки *Сайко* (854—856) столицю, й голова статуї *Дайбуцу* храму *Тодайдзі* звалилася на землю, що було сприйнято як свідчення занепаду Закону Будди в Японії. Нормою серед буддистів-священиків стало порушення м'ясних і рибних постів, серед впливових бонз поширилася мода на власні таємні гареми наложниць, а звичайні монахи відкрито відвідували гетер у «веселих кварталах». Уразливий імператор Йодзеї (876—884) схилився до того, щоб узагалі заборонити буддизм, але коли гвардієць Мітінорі навчив його чорної магії, *тенно* настільки захопився цією справою, що збожеволів.

Регенти-канцлери Фудзівара виявилися неспроможними опанувати ситуацію в країні. З одного боку, посиленню центральної влади не сприяла система *сьоенів*, оскільки контроль над їхніми володарями для центру завжди був справою досить проблематичною. По-друге, в умовах кланово-аристократичної елітаризації урядових структур столиця дедалі більше відривалася від провінції, а влада — від підданих. Нарешті, навіть у самому правлячому клані бракувало єдності. Вже на початку VIII ст. родина Фудзівара розпалася на чотири гілки, з яких лише північна утримувала контроль над усіма 125-ма вищими державними посадами. Три інших гілки вважали себе явно обділеними, що спричинило усобиці всередині самого фудзіварівського клану.

Ситуацію ускладнили негаразди на північних кордонах, де в 800—801 та 811 рр. велися важкі війни з айнами. До 875 р. «варвари» продовжували утримувати за собою північну частину Хонсю: айнським вождям Такамару Лютому та Сіро Червоноголовому вдалося зупинити на деякий час японську агресію на північ.

Суспільство опинилося у стані глибокої кризи, чим спробував скористатись рід *тенно*, метою якого було відродити пряме

імператорське правління, державність тайківського зразка. Генератором цих ідей став імператор Уда (887—897), а ідейним натхненником — придворний аристократ Сугавара Мітідзана (845—903).

Розвал суспільства наприкінці IX ст. досяг такого рівня, що Фудзівара у цій плутанині «пропустили» на трон Уда, мати якого не належала до клану регентів-канцлерів. Мітідзана блискучу чиновницьку кар'єру забезпечили «божественне» аристократичне походження та неабиякі таланти науковця. Рід Сугавара вважав своїм прашуром-засновником позашлюбного сина Аматарасу — Аме Хохі.

Молодий енергійний імператор одразу ж розпочав реформи, з метою перебудови Японії на конфуціанських принципах і буддистських засадах в ідеальну державу з повновладним імператором на чолі. Всупереч традиціям, Уда не призначив канцлера й керував самостійно, хоча й радився із Сугавара Мітідзана. Однак Фудзівара контролювали абсолютну більшість міністерських посад. Японію роздирили соціально-економічні суперечності, двірцеві інтриги, а рятувало те, що в сусідів ситуація була ще гіршою.

Китай перетворився на полігон усобиць після жакхливої 10-річної війни Хуан Чао, Корея була охоплена полум'ям внутрішніх воєн унаслідок розвалу держави Сілла, а кочовики Великої Степу за браком флоту не могли перекинути свою кінноту на острови. Міцною залишилася держава Бохай (Східна Маньчжурія та Примор'я), але вона підтримувала дружні стосунки з Японією: між обома країнами здійснювалися широкі міждержавні та культурні контакти. Від бохайців, зокрема, японці запозичили брелки-*нецке*, які стали, з часом, одним із символів японської культури.

Однак розвал досяг нечуваних масштабів, і Японія зважилася на безпрецедентні кроки: за порадою Сугавара Мітідзана у 895 р. «Країна Вранішнього Сонця» вперше «закрилася» від зовнішнього світу, обірвавши майже всі офіційні контакти із зарубіжними країнами. Такий вчинок для того часу був вражаючим, якщо врахувати вплив континентальних країн на побудову японської цивілізації; зате почався процес опанування, переробки та «японізації» запозичень, що їх країна встигла набрати за попередні століття. Японія остаточно перестала уявляти себе провінцією китайської цивілізації, гостро відчула свій культурний та політичний суверенітет і своєрідність, почала відходити від китайських стандартів у державно-політичному та ідеологічному житті. Почався процес усебічної «японізації» «Країни Вранішнього Сонця», який і зробив Японію Японією.

Проімператорські реставраційні реформи Уда також не довів до логічного завершення. Імператор більше полюбляв каліграфію та жінок, уславився як ловелас і тримав величезний гарем, тому боротьбу з політиком-прагматиком Фудзіваро Мотоцуне він, звичайно, програв, зрікся престолу, а ставши экс-імператором створив славетний літературний салон. Сугавара Мітідзане одразу відправили служити дрібним чиновником у глуху провінцію на Кюсю, де він невдовзі помер. Однак *в XI ст. ідея імператорського правління знову відродилася, але тепер остров'яни, відкинувши китайські стандарти, пішли своїм, неторованим шляхом.*

Викличення самурайства

Слово *самурай* («служивий») походить від давньояпонського дієслова *самурау* — «служити, охороняти». Так називали озброєних слуг-супутників, що супроводжували аристократа в до-

розі. Невелика частина самурайського стану справді вийшла з таких слуг, але основним джерелом походження низів воєнізованого дворянства Японії стали *гьосі*.

Досвід показав, що поєднання військової служби з селянською працею і властивими селянському стану податковими зобов'язаннями — шлях непродуктивний. Тому за умов розвалу державної надільної системи й загальної військової повинності для охорони кордонів і воєн з айнами держава створила загони *гьосі* — привілейованих вільних селян, військових поселенців, солдат-селян, які за користування землею несли військову службу, але не платили податків і здобули право на родові прізвище та носіння меча. Саме від *гьосі* й пішла більшість самурайства (в Японії популярніший термін *бусі* — «воїн»). Хоча не всі *гьосі* стали *бусі*, оскільки статус самурая давав не лише додаткові привілеї, а й багато до чого зобов'язував (зберігати вірність сюзерену, дотримуватися жорсткої дисципліни тощо). Прощарок *гьосі* залишався в системі японського традиційного суспільства протягом усієї середньовічної епохи, поповнюючись селянами, які поєднували в собі дух авантюризму, войовничість, схиляння перед законом. Певною мірою стан *гьосі* можна порівняти з нашими реєстровими козаками.

Розвал державності в період правління Фудзіваро нікого не влаштовував, але для боротьби за владу самураям потрібні

були організаційні структури. В тогочасній Японії партій не знали, а їхню роль відігравали клани, що ґрунтувалися на родинних зв'язках. Самурайські низи та *гьосі* формувалися без урахування родинності, й тут за справу взялася аристократія.

В Японії часів Фудзіваро військова служба вважалася заняттям грубим, придатним лише для неуків-мужланів, тому до самураїв більшість родовитих сімей ставилися зневажливо. Однак аристократичних кланів у столиці було явно забагато (1182 роди), тому боротьба за «місце під сонцем» ішла шалена, й природно, що в ній траплялися роди-невдахи, яких витиснули зі столиці на службу в провінцію, де частіше був потрібен меч для придушення непокірних і воєн з айнами, аніж сувої з малюнками чи віршами. Для багатьох аристократичних родів управління провінціями завершилося крахом, бо вони не бажали виконувати «брудну роботу». Однак ті, хто її не злякався, хто згуртував навколо себе *гьосі*, зробивши їх самураями (тобто включивши їх у систему свого клану), хто оперся на їхню військову міць, здобули вагомий козир у політичній боротьбі. Кланова система таких аристократичних родів стала каркасом, на який наклався неорганізований матеріал *гьосі*, і в такий спосіб сформувалися самурайські клани, на чолі яких опинилися відгалуження аристократичних сімей, що порвали зі своїми рафінованими столичними родичами, «огрубіли», але тримали відтепер у руках реальну військову міць.

Виникнення самурайського стану відбулося наприкінці X — на початку XI ст. унаслідок складного соціального процесу мілітаризації деяких аристократичних родів у провінції шляхом зміни «профілю діяльності» на військовий самих аристократів і частини їхніх слуг з одночасним включенням до складу цих кланів частини гьосі. Це породило соціальну мутацію таких кланів із аристократичних у самурайські й призвело до появи в суспільній структурі Японії нового стану — бусі (самурайства).

Правління інсей

З погляду стороннього спостерігача Японія за часів домінування клану Фудзіваро виглядала досить пристойно. Бурхливо розвивалися наука й культура, формально держава очолювали «нашадки богині Сонця». А історичні хроніки на різні способи славили регентів-канцлерів, які з усіх сил «допомагають» імператорам керувати державою. Для ідеологічної підтримки існуючої владної системи писалися цілі серії апологетичних

просінто-фудзіварівських хронік: «*Nihon koki*» («Пізні аннали Японії», 840 р.), «*Syoku Nihon koki*» («Продовження пізніх анналів Японії», 869 р.), «*Nihon Montoku-tenno dzuroku*» («Правдиві записи про імператора Японії Монтоку», 879 р.), «*Nihon sandai dzicuroku*» («Правдиві записи про трьох великих (імператорів)», 901 р.).

Та панування Фудзівара влаштувало далеко не всіх. Навіть усередині правлячого клану, який розпався на чотири гілки. Його північне угруповання дійсно було правлячим. Решта родів і кланів, а також Фудзівара інших гілок були позбавлені навіть надії на можливість наблизитися до політичного Олімпу Японії. Влада Фудзівара гнітила імператорів, які не забули часів Нарської монархії, буддійські храми, для яких рід регентів-канцлерів був подвійним конкурентом (при розподілі захоплених *сөөені* і в науці та мистецтві), а на політичну арену виходила нова сила — самурайство. Ситуацію ускладнила вкрай невідала економічна політика Фудзівара, точніше цілковита її відсутність, що спричинило самоізоляцію країни.

Для врятування своєї влади Фудзівара хапалися за все, включаючи магію, не цуралися будь-якої демагогії. Зокрема, вони стверджували, що силач Ватанабе Цуна (953—1024) упіймав самого чорта, але ситуація від цього не поліпшилася. Продовженням жаклиних бід стала політична анархія 10-х років XI ст., коли з восьми імператорів лише один пробув на троні більше року, а серед канцлерів з'явилися люди, позбавлені будь-яких талантів, і навіть п'яниці. Склалася ситуація, «коли те, що задумувалося на добре, безумовно ставало таким, за що потім доводилося каятися».

Політико-економічна криза поставила питання про необхідність зміни системи правління, ліквідацію влади *секкан* (регентів-канцлерів), але Фудзівара так глибоко вкоренилися у владні структури при дворі, що вирвати у них міністерські портфелі здавалося марною справою. Потрібна була політична мудрість, щоб розв'язати цей «гордіїв вузол» і водночас зберегти, не розвалити остаточно японську державність, для якої «великої потрясіння» за таких обставин були категорично протипоказаними. Країна потребувала реформ, але реформ обережних, поміркованих, здійснення яких ні в якому разі не суперечило б існуючим законам та самому принципу кланової «правової державності». Проведення таких реформ пов'язують з іменами двох імператорів: Госандзьо та Сіракави — автора і виконавця новаторської політичної ідеї.

Ще наприкінці X ст. для боротьби з Фудзівара *тенно* запровадили інститут *курадо* — особистий секретаріат при імператорі, через який «нащадки Аматарасу» намагалися вирішувати державні справи, обминаючи регентів-канцлерів. Однак переконавшись, що вирвати владу у Фудзівара при дворі неможливо, імператор Госандзьо, врахувавши специфіку *ріцурьо кокка*, у 1072 р. номінально-офіційно зрікся престолу і, прийнявши сан буддійського монаха, створив

власний, паралельний двір экс-імператора (*гоінто*), спираючись на який почав вершити державні справи.

Діяльність Госандзьо виявилася досить успішною. Вдалося упорядкувати державні фінанси, ввести єдину систему мір і ваги. Екс-імператор всіляко сприяв розвитку літератури й філософії. Раптова смерть (1073 р.) перешкодила йому довести справу до кінця. Та «з часів Госандзьо сила регентів-канцлерів Фудзівара остаточно занепала», і на фоні безвладдя і наявності певного політичного вакууму «нашадок Аматарасу» в наступному поколінні на ім'я Сіракава (*тенно* у 1072—1086 рр.) зумів побудувати після свого «зречення» у 1086 р. легітимно закріплену систему *інсей* («храмових правителів») — правлячих экс-імператорів у сані буддійського ченця.

У своїй боротьбі з аристократичними «богонащадками» Фудзівара (так їх освячував *сінто*) імператорська партія знову спробувала спертися на авторитет індиферентного до кланово-божественних аристократичних генеалогій буддизму, тому Сіракава одразу після «зречення» почав демонстративно удавати з себе фанатичного буддиста. Ще будучи *тенно* він особисто здійснював паломництво до святих місць синтоїзму (гори Коя-сан, Кумано та ін.). Ставши *інсей*, экс-імператор побудував безліч пагод і буддійських статуї, заборонив убивати в країні будь-яку живність і навіть у побуті намагався бути прикладом пробуддійської богобоязливості для своїх підданих. Якщо більшість тогочасних японців спала головою на схід (як Конфуції) або на південь (напряму зеніту Сонця), то правлячий экс-імператор спочивав у позі Будди Шак'ямуні: на правому боці, головою на північ і обличчям на захід.

Після офіційного зречення Сіракава прийняв постриг, залишив Хейан і переїхав до монастиря Хейдзан (Ходзюдзі), де створив власний двір, штат придворних і чиновників, варту та інші атрибути влади. Звідси він почав видавати укази та закони, керувати поточними державними справами, ігноруючи офіційний Хейан. Відбувся «тихий» державний переворот: Фудзівара офіційно не втратили своїх постів, залишилися на посадах регентів, канцлерів, міністрів, отримували відповідну платню, але замість влади тримали в руках повітря — реальну владу на період 1072—1156 рр. перебрав на себе *інсей*. Політичної кризи це не викликало, бо Фудзівара ніколи не виказували особливого зав'язання в державних справах. Вони з радістю зосередилися виключно на проблемах літератури й мистецтва. Екс-імператора підтримали сінтоїстські храми (адже імператор вважався первосвященником *сінто*), буддійські секти зі своїми воєнізованими загонами монахів (бо

інсей — це буддійський монах-імператор), армія та чиновницький апарат, яким набрид політичний і економічний безлад у країні.

В XI ст. екс-імператори спромоглися відібрати владу у Фудзіварі, та коли це, зрештою, сталося, тенно-монахи опинилися перед невітійною реальністю: державна надільна система, на яку традиційно спирався імператорський двір, давно «канула в Лету», державних селян порозтязували приватні маєтки, а «сьоєнізація» призвела до того, що становим хребтом японської економіки став вільний заможний селянин (*мьосю* — «іменний хазяїн»). Податний двір, сплативши податки, далі сам вирішував усі внутрішні проблеми, сам вів господарство, ставши формальним співвласником і реальним розпорядником землі (система *сікі*).

Це прискорило розвиток японської економіки. Було започатковано сивообмін, збільшилася кількість добрив, що вносилися в землю. Деякі селяни стали отримувати два-три врожаї на рік, населення країни перевищило 11 млн, але все це відбувалося без участі представників *інсей*, бо до керівництва приватними маєтками (*сьоєнами*) їх не допускали, а державних земель лишилося менше 10% від загального аграрного фонду країни. Відібравши владу у Фудзіварі, *інсей* з'ясували, що керувати їм нічим.

На початку XII ст. екс-імператори-монахи спробували повернути собі економічну владу шляхом збільшення власного родового земельного домену, який вони упродовж кількох років завдяки хитрим законодавчим махінаціям збільшили удвічі. Однак, відбираючи землі, імператорський двір зіткнувся з опором колишніх союзників — буддійської церкви і самураїв. Селяни теж не виказали бажання повертатися під тотальний державний контроль і відповіли на нову політику серією повстань. Самурайські дружини і загони озброєних монахів придушили бунти, але перемога виявилася «пірровою»: система *інсей* себе дискредитувала.

Нестабільність посилила незгоди на півночі Хонсю, де в середині XI ст. знову повстали айни на чолі з Абе Йорітокі: його озброєні отруєними стрілами воїки наводили жах на самураїв та *зьосі*. Лише після смерті непереможного вождя «варварів» японцям удалося придушити наприкінці XI ст. айнський масовий визвольний рух. Але криваві сутички тривали, грошей у державній скарбниці не було, а екс-тенно-монахи довели свою цілковиту неспроможність впоратися з цими проблемами.

На початок XII ст. єдиною силою, спроможною навести порядок у країні, відчувли себе самураї, які відтепер взяли курс на встановлення в Японії військової диктатури.

Диктатура Тайра

Після того, як диктаторський режим *інсей* втратив на початку XII ст. контроль над ситуацією в країні, питання влади в Японії вирішувала відтепер тільки боротьба самих самурайських кланів. Перший акт цього протистояння завершився відчайдушною баталією самураїв родин Тайра і Мінамото на вулицях столиці 1156 р. Вона завершилася поразкою Мінамото. А через два роки, остаточно зламавши опір конкурентів, першим військово-самурайським диктатором «Країни Вранішнього Сонця» став Тайра Кійоморі (1118—1181). Свою штаб-квартиру Тайра розмістили в Рокухарі (квартал Хейану), над якою тепер гордо майорів червоний прапор — клановий стяг Тайра.

Самурайський клан Тайра вів свій родовід від царевича Кадзурахари, п'ятого сина імператора Камму (781—806), а прізвище Тайра першим дістав принців онук Такамоті, якого вислали зі столиці і призначили губернатором провінції Кадзуса (північно-східна окраїна острова Хонсю). Опинившись «на периферії», колишній придворний клан почав швидко мілітаризуватися, а відтак, ставши за описаною схемою кланом самурайським, кинувся розширяти свої земельні володіння уже спираючись на силу зброї, після чого з середини XII ст. Тайра включилися у боротьбу за владу вже в загальнояпонському масштабі.

Енергійний диктатор почав одразу пожежними методами наводити порядок у країні. Ігноруючи фудзіварівські традиції самоізоляції, Кійоморі відновив широку торгівлю з континентом, для чого побудував новий порт Хього (сучасний Кобе). Для морального заспокоєння розгромлених конкурентів у Цуругаока звели храм богу війни Хатіману — покровителю побитого Кійоморі самурайського клану Мінамото. Важливим чинником внутрішньої стабілізації стали помірковані адміністративні заходи «червоної» влади: *зберігши офіційно всі владні посади (тенно, сесю, кампаку, інсей тощо), самураї залишили аристократам платню із їхніх же сьоєнів, дали можливість досхочу займатися науками й мистецтвом, водночас жорстоко караючи за спроби політичних інтриг.*

В умовах поновлення керованості державного організму та відновлення зовнішньоекономічних зв'язків швидко прогресувало японське сільське господарство, чому сприяв і той факт, що за минулі століття більшість остров'ян здобули стійкий спадковий імунітет до епідеміологічних хвороб (чума, віспа тощо) і надалі від них майже не потерпали. Японія масово експортувала золото, срібло, ртуть, віяла,

ширми, лак, мечі, деревину, а імпортувала шовк, парчу, пудру, фіміам, фарфор, мідні монети. Гордістю місцевих ремесел стали найкращі на Далекому Сході самурайські мечі.

Іхне део нагадувало сандвіч із надзвичайно загартованої сталевий пластини, на яку з боків накладали смуги м'якого заліза, що запобігало руйнуванню твердої, але дуже крихкої вуглецевої серцевини.

Тогочасну японську літературу збагатили анонімна «*Ейга-моногатарі*» («Поіість про славу») та історична хроніка «*Мідзу-кагамі*» («Водне дзеркало»). Занепад влади китаїзованих естетів Фудзівара й вихід на арену японської історії самураїв революціонізували образотворче мистецтво, породивши поряд з *кара-е* («китайським живописом») стиль *ямато-е* («японський живопис»), який вирізняли надричний ліризм, акцентовані журба й туга, емоційна перенасиченість творів, на відміну від надто холодного для японців *кара-е*. Кодифікаторами *ямато-е* вважаються Тоба Сьодзо (1053—1140), Фудзівара Такаїосі (1150—1174) та Фудзівара Таканобу (1142—1205).

Методом впровадження в життя своїх державницьких ідей Кійоморі обрав відкрите насильство й терор. Однак початкові результати його правління виглядали позитивно, і більшість підданих (навіть родовитих) це влаштовувало, аж доки Кійоморі не поліз в аристократи. З часом Тайра пригадали своє аристократичне походження й почали втручатися в спадкову номенклатуру державного апарату імператора, чим викликали гостре невдоволення столичної аристократії. Це було порушенням принципів кланової «правової держави», за законами якої всі ранги й посади уряду тенно легітимно закріплювалися за певними родинами — а нехтування законами у рідурьо кокка не могло обійтися без наслідків.

Себе Кійоморі зробив Головним міністром, другу дочку — імператрицею, третю — видав за регента, четверту — за канцлера. Диктатора не зупинила навіть хронічна хвороба: щоб вимолити здоров'я, 50-річний Кійоморі прийняв у 1169 р. постриг, діставши в монашестві ім'я *Дзьокай* («Океан чистоти»), і продовжував дивувати рафінованих аристократів. Розширюючи власний сьоен, Тайра привласнили 30 провінцій країни з 66-ти, ставши, таким чином, володарями половини земель Японії. А коли дочка Кійоморі (імператриця) народила йому онука, диктатор у 1180 р. силою примусив імператора Такакуру зректися престолу і зробив тенно свого трирічного онука Антоку. Ситуація в країні загострилася до краю.

У відповідь на інтриги та відкритий протест диктатор заслав більш як сорок аристократів, а кількох стратив.

Замість засланих і страчених, 16 представників клану Тайра стали вищими сановниками імператорського двору. А щоб надалі проблем з невдоволеними не виникало, Кійоморі вдався до масового терору, виконавцями якого були *кабуро* — банди 14—15-річних молодчиків, розбещених надзвичайними повноваженнями та правом чинити необмежене насильство.

Сп'янівши від безконтрольної влади, Кійоморі явно «перегнув палку». До того ж у цей час відбулося кілька неприємних подій, які людський поговор міцно пов'язав із божою карою за зухвалість Тайра. У 1177 р. сталася жахлива пожежа в Хейані. Вигоріла третина міста, загинули тисячі людей, після чого відбудованій столиці дали нову назву — *Кіото* («Стара столиця»). Зміна назви не допомогла: у 1180 р. на місто налетів жахливий ураган, який став причиною нових руйнувань. Кійоморі наказав перенести столицю до Фукухари (селище в родинних землях Тайра). Наказом всесильного диктатора всіх мешканців столиці (включаючи сановників і міністрів) примусили змінити місце проживання, а будинки Кіото ламали на дошки і сплавляли до Фукухари річкою, де їх, начебто, мали знову зібрати. Але це в теорії. Кіото розламали, та «ламати — не будувати» — еліта Японії залишилася без даху над головою напередодні зими. Стурбований Кійоморі повернув столицю в Кіото на старе згарище, коли вже почалася зима.

Це означало політичний крах диктатури Тайра, а економічні негаразди довершили справу. В 1181 р. країну вразив неврожай: навесні та влітку панувала засуха, восени та взимку — урагани й повінь. Ціни на продовольчі товари досягли космічного рівня, золото втратило свою колишню роль. Країну заповнили юрми жебраків. Наступного року ситуація ще більше погіршилася. В країні спалахнула епідемія, виникла й енергетична криза, бо лісоруби без їжі не могли працювати, і взимку Кіото залишився без палива. Від голоду, холоду й хвороб тільки в столиці вимерло 42 тис. мешканців. Японія була знекровлена, і проти Тайра повсталася вся країна.

Жахливими репресіями самураї Тайра придушили виступи на південному заході архіпелагу. Жертвою стала навіть давня японська столиця Нара, яку Тайра спалили і зруйнували достла, а її мешканців розігнали по навколишніх горах.

Храми, сувої, 6 тис. монахів і навіть статуя *Дайбуцу* були знищені. Половина Японії знову опинилася в руках Тайра. Але на північному сході країни рух очолив інший впливовий самурайський клан Мінамото, з яким Тайра розправитися не змігли.

Засновником роду Мінамото вважається син імператора Сага (809—823) Мінамото Тору (822—895). Посилення клану припадає на середину X ст., коли в придушенні низки антифудзіварійських заколотів вирішальну роль відіграло військо, очолюване Мінамото Цунетомо (917—961). За цієї перемоги новостворений самурайський клан дістав в управлінні дві центральні провінції, що значно підвищило його авторитет і військово-економічну міць.

Одразу після приходу до влади Тайра рід Мінамото очолив відкриту збройну боротьбу проти нового володаря Кійоморі, але спочатку зазнав поразки. Деяких членів клану повбивали, інших відправили у північно-східні гори Хонсю воювати з айнами, де бої не вщухали протягом століть. У цей скрутний для клану час його очолив Мінамото Йорітомо (1147—1199), якого Кійоморі спочатку наказав стратити, а потім усе ж помилював: Йорітомо врятувала його мати, красуня Токіва. Заради збереження життя трьох своїх дітей вона добровільно стала наложницею жадливого тирана й зуміла вимолити їм пощаду.

Позиції Тайра виявилися не такими міцними, як здавалося на перший погляд. Ще на рубежі X—XI ст. єдність клану була порушена: в силу різних причин Тайра розпалися на кілька гілок (Ходзьо, Ісе, Камму, Сейва та ін.), і стосунки між ними далеко не завжди були мирними. Кійоморі так і не подолав ці незгоди, а східна гілка дому Тайра — Ходзьо — воювала в наступній війні проти «червоних» на боці білих прапорів Мінамото, з якими Ходзьо уклали династичний матримоніальний шлюб (Йорітомо одружився з дочкою глави родини Ходзьо Токімасі).

У розпал політичних негараздів тяжко захворів і помер у 1181 р. «залізний» Кійоморі. А тут голод, епідемія... Новий диктатор Тайра Мунеморі опинився в цілковитій ізоляції. Він оголосив амністію, повернув храми нарським монахам, але було вже запізно, з півночі на Кіото насувалися під своїми білими клановими прапорами жадливі самураї Мінамото. Загартовані у постійних війнах із «варварами», північні самураї навіть тайрівським воякам здавалися дикими та кривожерливими. Крім того, проти 70—80 тис. «червоних» «північні» зібрали під свої білі прапори до 200 тис. головорізів, яких очолили два видатних лідери: холонокровний, обачливий політик Йорітомо та його брат — видатний полководець Йосіцуне (Куро Йосіцуне).

Після кількох жадливих поразок, втративши 90% війська, Тайра у 1183 р. спалили й залишили столицю, яку потім доруйнували «дикі» самураї Мінамото. Прихопивши малолітнього імператора Антоку, «червоні» втекли на острів

Сікоку, а «білі» у 1184 р. посадили на престол свого тенно Готобу: до всіх бід додалася схизма імператорського роду.

Генеральна морська баталія, в якій вирішилася доля Японії, відбулась у 1185 р. в Сімоносекській протоці поблизу мису Данноура. Ескадру «білих» (840 кораблів-човнів) очолив Куро Йосіцуне («обличчям білий, ростом малий, а зуби його стирчали наперед»). Ще 30 тис. кіннотників Мінамото прибули на Кюсю, щоб відрізати для Тайра шляхи відступу. Сили Тайра налічували 500 кораблів, та «червоні» сподівалися, що на воді зможуть побороти «північних», які звикли битися здебільшого в гірських лісах, а не на воді, та ці сподівання не виправдалися: Тайра були розгромлені вщент, їхні лідери (включаючи малолітнього *тенно* Антоку) втопилися, а малодушний Мунеморі потрапив у полон. Підсумком битви стала кривава різанина: за наполяганням Ходзьо Токімаси весь клан Тайра (його колишніх соратників-родичів) було знищено: малюків топили або живими заривали в землю, дорослих душили або різали кинджалами, а полоненим самураям рубали голови.

Жадливим фіналом тотальної війни став грандіозний землетрус 1185 р., коли «гори, розвалюючись, засипали річки, море... затоплювало суходіл. Земля розламувалася й вода біла звідти фонтаном, великі скелі трощилися і скочувалися в ущелини... У столиці й на околицях, скрізь зовсім не залишилося жодного цілого храму, будинку, пагоди чи мавзолею». Людей охопив страх, у якому народжувалася нова політична система — легітимна військово-самурайська диктатура (*сьогунат*).

Камакурський сьогунат

Після розгрому Тайра найвпливовішою військово-політичною силою Японії став клан Мінамото. «Білі» самураї одразу конфіскували на свою користь усі колишні тайрівські *сьоени*, але тут тандем залізного полководця (Йоріцуне) та хитрого, підступного політика (Йорітомо) дав тріщину. Боротьба за першість завершилася перемогою останнього. Йосіцуне або загинув, або утік до айнів, і після смерті у 1192 р. екс-імператора Госіракави Мінамото Йорітомо здобув титул Верховного Воєначальника (*сьогуна*), ставши першим *узаконеним* військовим правителем Японії. Проаналізувавши сумний

досвід своїх попередників, Йорітомо видав, а імператорський двір ухвалив, під тиском самураїв, серію законів про *сьогунат* (*бакуфу*) — політичну систему, в рамках якої *тенно* залишався верховним жерцем *сінто* і лише офіційним, номінальним главою держави. Вся політична, економічна й судова влада згідно з новим законодавством зосереджувалася в руках *сьогуна*. *Сьогунська ставка* (*бакуфу*) була розташована в місті Камакура на березі затоки Сагамі, а при дворі імператора в Кіото заведено посаду легального *сьогунського* наглядача — міністра для зв'язків із режимом Камакури.

Захопивши владу, Мінамото енергійно почали розбудову самурайської державності з центром у Камакурі. Паралельно з безвладними апаратами імператора та екс-імператора вони створили централізований бюрократичний апарат військової влади, очолюваний *сьогуном*, який реально правив країною. Для запобігання селянських бунтів Йорітомо скасував усі недоїмки й виділив кошти на відбудову поруйнованих храмів, чим збільшив соціальну базу мілітаризованої влади, а для заспокоєння душ переможених Тайра збудували спеціальний буддійський храм Амідайї.

Але невдоволеною владним засиллям самураїв залишилась аристократія, яку очолив імператор Готоба. Мріючи перехопити владу як інсей, він у 1198 р. зрікся престолу, а в наступному році загинув Йорітомо (його скинув норовистий кінь, і *сьогун* помер, сильно вдарившись об землю). Готобу підтримали Кудзьо (аристократична родина, що відокремилася від Фудзівара).

Оригінальним оформленням політичного антикамакурського союзу в 1205 р. стала поетична збірка «*Сін кокін вакасю*» («Нова збірка старих і нових японських пісень»), куди увійшли вірші Сайтьо (1118—1190), Фудзівара Йосіцуне (1169—1206), Фудзівара Тосінарі (1113—1204), *інсея* Готоби та інших аристократичних авторів.

А в Камакурі *нащадки Йорітомо* (*наступні сьогуни*) проявили себе як *немічні та слабкодухі правителі*. Владу там захопив рід Ходзьо, лідер якого Токімаса проголосив себе *сіккеном* («держателем влади») — *своєрідним канцлером при дворі сьогуна*. За спробу опору прибічники Ходзьо знищили в 1203 р. чергового *сьогуна* Мінамото Йорііе, після чого Токімаса зобов'язав наступних *сьогунів* брати собі дружин виключно з родини Ходзьо, яка стала лідером японського самурайства.

Протистояння *інсея*, дворів *тенно* (де володарювали Кудзьо) і *сьогуна* (де хазайнували Ходзьо) продовжувалося з перемінним успіхом до 1221 р., аж доки, зібравши всі наявні сили, придворна аристократія не розв'язала відкриту війну з метою повалення військово-самурайської диктатури. Для розгрому численних, але погано організованих і навчених загонів опозиції Ходзьо мобілізували три армії (190 тис. самураїв), і двобій завершився цілковитим розгромом антикамакурських сил.

Японія бурхливо розвивалася. Якісно новий етап настав у розвитку історичних знань: на зміну літописно-хронікальним творам прийшла історична наука, засновником якої став виходець із роду Кудзьо монах Дзєн (1155—1225). Його твір «*Гукансьо*» («Записки дурни») був першою на островах спробою не просто вести хроніку подій, а критично аналізувати минуле, визначати соціальні закони й періоди розвитку суспільства, виробляти політико-історичні концепції для «наукової інтерпретації» історії Японії.

Прихід до влади самураїв справив великий вплив на японську літературу, в якій неабиякої слави зажили *гункі* («військові повісті»). Шедевром цього жанру вважається «*Хейке-моногатарі*» («Повість про родину Тайра»), створена монахом Юкінага наприкінці XII ст. Поряд із буддійською скульптурою, в традиціях якої творили Кокей (XII—XIII ст.), Ункей (пом. у 1223 р.) і Кайкей (XII—XIII ст.), з'явився світський жанр скульптурного портрета: статуї настоятелів, *сьогунів*, *сіккєнів*, видатних полководців і знатних вельмож почали встановлювати у храмах. Із Китаю до Японії прийшли нові буддійські течії, серед яких особливу популярність здобули *Дзьодо* (кит. *Цзінту* — «Чиста земля») і *Дзен* (кит. *Чань* — «споглядання»). Останню привіз на острови китайський монах Лінь-цзи (япон. Ріндзай), а першим японцем — адептом дзен-буддизму — став Ейсай (1141—1215) — засновник традиції «чайної церемонії».

Стабілізацію самурайської влади юридично закріпила у 1232 р. збірка законів «*Дзьоей сікімоку*» («Кодекс років *Дзьоей*», 51 стаття). Новий кодекс у традиціях «правової державності» легітимно оформив комплекс законодавчих перетворень, що їх пережила країна після повалення тайрівської диктатури: введення посад *сьогуна* й *сіккєна*, розмежування їхніх повноважень із повноваженнями *тенно* й *інсея*, впровадження воєнізованого центрального уряду (у складі трьох палат) та мілітаризованої владної вертикалі на місцях (включаючи їхні повноваження) тощо. Кодекс також уперше закріпив інститут клятви кожного самурая на вірність сюзерену.

У заколотників конфіскували 3 тис. земельних маєтків, а в Кіото розташували постійний гарнізон камакурських військ. Клан Фудзівара у 1252 р. поділено на п'ять гілок,

кожна з яких по черзі контролювала посади регентів-канцлерів — це призводило до чвар серед аристократів і давало спокій Ходзьо. Пізніше на дві гілки (*Дзімьоін* та *Дайкакудзі*) поділили імператорський рід, й інспіроване *сіккенами* протистояння між двома відгалуженнями роду тенно забезпечило Ходзьо постійну роль посередника у внутрішньоімператорських конфліктах.

Після воєнної перемоги, розколовши ряди конкурентів, Ходзьо стали повними та беззаперечними диктаторами Японії, єдиною реальною силою в політичній системі країни. Але Японію чекало нове випробування. Вперше за часи існування японської держави над нею реально нависла загроза іноземного поневолення з боку монголів.

Прелюдією до агресії стало прибуття до Японії у 1266 р. монгольського посольства, направленою ханом Хубілаєм, з пропозицією визнати васалітет «Країни Вранішнього Сонця» щодо хана. В традиційно далекосхідній дипломатії монголи сприйняли китайську концепцію «Серединної держави» та «царарського оточення», а оскільки вважали себе правонаступниками великих імперій Китаю, то подібна дипломатична пропозиція здавалася їм цілком виправданою. Ходзьо спочатку промовчали, а коли такі ж посольства прибули у 1268 і 1269 рр., відповіли категоричною відмовою. Війна стала неминучою.

Найімовірнішим об'єктом безпосереднього вторгнення справедливо вважалася глибока бухта Хаката (на острові Кюсю), бо лише тут гігантські кораблі з десантом могли впритул підійти до узбережжя і швидко висадити численну армію на берег. Саме тут японські правителі зосередили самураїв Кюсю й Сікоку і пожежними темпами збудували хитрий оборонний мур у три метри заввишки уздовж усього узбережжя бухти довжиною 6,5 км. Стіну збудували так, щоб залишити між нею і урізом води берегову смугу шириною всього в кілька метрів. Тому, з одного боку, агресор не міг підвести до стіни десантні кораблі впритул (щоб висадитися прямо на мур), а з іншого — на вузьку смугу землі перед стіною одночасно могло десантуватися лише небагато вояків: решта нападаючих змушені були б чекати на палубі, коли на узбережжі звільниться місце для висадки. І скільки б нападаючих не було, конкретна кількість тих, хто безпосередньо міг штурмувати форти Хакати, залишалася відносно невеликою. Форти Хакати, наче добра мишоловка, «запрошували» нападаючих десантуватися на берег, але діяли не гірше капкана, перемелюючи частинами хвилі атакуючих. Для стеження за континентальним узбережжям спорудили безліч дрібних кораблів-човнів («москітний флот»), які могли одночасно нападати на великі, але громіздкі й неповороткі судна-гіганти потенційного агресора.

У 1274 р. гігантський флот монголів (300 великих і 500 малих кораблів) із 30-тисячним десантом монголо-китайсько-корейських вояків захопив кілька японських островів (Цусіма, Ікі) й, злякавшись мурів Хакати, спробував висадити десант у мілководній гавані Імацу (Кюсю), але процес

десантування шлюпками з великої відстані відбувався повільно (ближче до берега через міліну гігантські десантні кораблі агресора підійти просто не могли), і японці атакували інтервентів у самий розпал десантування. Щоб відігнати самураїв, кораблі почали обстрілювати японське узбережжя із вогнеметних машин, та захисникам допомогли випадок і природа. Від випадкової стріли загинув командир ескадри вторгнення «адмірал Лю», а під вечір налетів тайфун, який відправив на дно 200 кораблів інтервентів. Загарбники відступили.

У 1278 р. на острові знову прибуло посольство від хана Хубілая з вимогою визнати васалітет Японії, і знервованій Ходзьо Токімуно наказав стратити послів. Такого монголи не прощали: тепер у разі монгольського завоювання Японію чекали тотальне спустошення та масова різанина, геноцид, про що свідчили масштаби нової агресії.

У 1281 р. до японських берегів рушили дві ескадри імперії Юань: північна (900 кораблів), побудована корейцями, з 40-тисячним монголо-корейським десантом, і південна (3500 кораблів китайського походження, з яких 1/10 становили судна-гіганти — «плаваючі коштовності») із 100-тисячним монголо-китайським десантом на борту. Після кривавих сутичок північна ескадра окупувала острів Такасіма, але основний удар завдали «південні» — вони рушили на штурм Хакати.

53 дні (з 23 червня до 14 серпня 1281 р.) тривала грандіозна битва. Юаньський флот атакував, а японці, спираючись на свої укріплення, мужньо відбивалися. Монгольська зброя, військова техніка, тактика явно переважали бойове мистецтво гордовитих *бусі*, але 14 серпня налетів тайфун, який потопив майже весь юаньський флот разом із десантом і командувачем Ваном. Залишки армії в паніці втекли на континент, а монголо-корейський десант на Такасімі самураї вирізали. Ураган, який урятував, таким чином, незалежність японської держави, назвали «божественним вітром» (*камікадзе*).

Монгольська навала провалилась, але її наслідки виявилися руйнівними для влади Ходзьо. Колосальні військові витрати розорили більшість селян, а самурайство перестало існувати як єдиний стан: серед *бусі* з'явилися *даймьо* (великі землевласники), *тіоген* (заможні, кіннота) й *асігару* (бідні вояки, піхота). Розорені селяни й асігару втрачали землі, що підірвало систему *сьоенів* — економічну базу *сьоунату*, а со-

ціальний спокій тримався виключно на репресіях: за будь-який вияв невдоволення існуючим режимом людей позбавляли волосся, відрізали вуха й ніс, шмагали нагайками. Ходзьо втратили більшість вояків (*асігару* не мали коштів на озброєння, та й захищати їм було нічого), зате посилювалися торгово-ремісничі кола, особливо на півдні, де діячі «москітного флоту» перетворились на *вако* (піратів-купців) за сприяння місцевих самураїв. «Ділова активність» *вако* охопила все далекосхідне узбережжя, до Філіппін та Індонезії. Протягом століть набіги японських піратів стали прокляттям Східної Азії, проте, крім піратського промислу, *вако* вели торгівлю з Китаєм, Кореєю, В'єтнамом, Індонезією.

Розорення дрібних землевласників замінило систему *сьоенів* домінуванням *даймьо* (великих земельних володінь). Магнати (*даймьо*) перестали коритися владі, тому, бажаючи зберегти земельний фонд дрібного та середнього самурайства, Ходзьо з 1297 р. почали анулювати угоди щодо продажу, застави чи «дарування» самурайських земель, з безоплатним поверненням майна військовим. Зубожіння *бусі* це не припинило (бо непосильні податки залишилися), зате посварило *сіккенів* із лихварями, торгово-ремісничими колами й тісно пов'язаним з ними південно-західним самурайством: у країні з'явилися *акутто* («погані загони») антикамакурських самураїв. Намагаючись утримати владу, що вислизала з їхніх рук, Ходзьо монополізували всі ключові посади в уряді *бакуфу*, але, втративши колишні фінансові й військові можливості, не могли зберегти колишній авторитет.

Бурливі політичні події викликали глибоку ідеологічну еволюцію — ренесанс синтоїзму: його клановість створювала ілюзію захищеності людини в умовах кривавих воєн. «Божественний *камікадзе*», що врятував японську незалежність, на думку японців, послали синтоїстські боги. В буддизмі з'явилася перша, суто японська за походженням, секта *Хокке*, засновником якої був монах Нігірен (1222—1282). Здобули популярність також неканонічна секта *Дзьодо* — аналог християнських ересів у буддизмі, та буддизм *дзен* — японський варіант китайського *чань*-буддизму.

На початку XIV ст. в Японії з новою силою спалахнули усобиці. *Сіккенам* перестали коритися *даймьо*, а рід Ходзьо став однаково ненависним як для самураїв південно-західних районів, що активно розвивалися, так і для місцевих торгово-лихварських кіл та аристократії. Лідером антикамакурського політичного блоку став імператор Годайго з лінії *Дайкакудзі* (1288—1339), який 1318 р. зійшов на престол. В Японії

визріли умови для тимчасового відновлення прямого імператорського правління.

Годайго був високоосвіченою людиною, поетом, знавцем буддизму й неоконфуціанства (чжусіанства), а його політична програма передбачала повалення *сіккенівської* диктатури й відновлення прямого правління *тенно* — системи, що панувала в Японії у другій половині VII—VIII ст. й завжди ідеалізувалася більшістю свідомих і можновладних японців. Уперше Годайго спробував повалити владу Ходзьо у 1324 р., але заколот було розкрито, а його організаторів покарано. Імператора від розправи врятувало лише «божественне походження».

У 1331 р. спалахнуло нове повстання, але й воно зазнало поразки. Годайго втік, переодягшись в жіноче вбрання, та невдовзі його схопили.

За організацію двох антикамакурських заколотів у березні 1332 р. Ходзьо позбавили Годайго престолу і заслали його на пустельні острови Окі, а новим *тенно сіккен* Ходзьо Хідетокі (1326—1333) проголосив Когена з лінії *Дзімьойн*. Але розбитих імператорських вояків (до 10 тис.) зібрав царевич Ясутокі, якого підтримали впливові самураї-*даймьо* Кусунокі Масасіге і Нітта Йосісада, невдоволені політико-економічним розвалом, що панував у країні. Коли Годайго у лютому 1333 р. втік з Окі, його сили налічували вже 100 тис. вояків, до яких одразу приєднався *даймьо* Асікага Такаудзі (1305—1358), армія якого налічувала 20—50 тис. самураїв.

У травні 1333 р. спільними зусиллями союзників камакурські війська були знищені, *сіккен* Хідетокі втік на Кюсю, де й загинув, а весь рід Ходзьо переможці вирізали до ноги та ще й поруйнували всі містечка, засновані в країні першим найпопулярнішим *сьогуном* Мінамото Йорітомо (щоб знищити навіть пам'ять про самурайську диктатуру).

«Реставрація Кемму».

Японія в епоху
«двох династій»

У червні 1333 р. Годайго повернувся в Кіото і знову став імператором. Ця подія дістала у традиційній японській історіографії назву «Реставрація Кемму» («Розбудова та військова міць»), політичною програмою якої проголошено «єднання знаті й самураїв» (*кобугаттай*). Годайго ліквідував усі неімператорські владні надбудови, зо-

крема чиновницькі апарати *інсея*, *сьогуна*, *сіккена* тощо, й відновив пряме імператорське правління в Японії. Однак епоха *Кемму* не була тривалою (1333—1336). Аристократично-імператорський уряд виявився неспроможним компетентно керувати економікою, а знання філософії, поезії та мистецтва, чим славилася родовита знать, мало допомагало в державних справах.

Зовні все виглядало благополучно: війни скінчилися, країну замирили, бюрократичний апарат скоротили, в сільському господарстві врожай збирали двічі на рік (спершу на полі вирівав рис, а після його збирання на тій же земельній ділянці встигали виростити й зібрати врожай іншої зернової або овочевої культури), а гасло *кобугаттай* налаштувало на відбудову економіки й бережливе ставлення до військових. Однак непередумані витрати, й особливо військові витрати, змусили Годайго ввести п'ятипроцентний податок на майно губернаторів, що підірвало його авторитет у провінціях. Загрозивши в боргах, імператор видав указ про їхнє скасування, що викликало невдоволення лихварів. Самураї замість очікуваного поліпшення свого фінансового стану були «нагороджені» додатковими податками й «увагою» нових шпигунів. Для керівництва останніми Годайго навіть завів нову урядову посаду (*муся-докоро*). Значно обмежили, в порівнянні з губернаторами цивільної імператорської адміністрації, повноваження військово-самурайських намісників у провінціях. Аграрний клас країни централізовано перерозподілили на користь аристократів і власне імператорського дому. Отож, за неповних три роки такого правління в Японії виріс грунт для відродження *сьогунату*, що й відбулося у 1336 р.

Скориставшись загальним невдоволенням, *даймьо* Асікага Такаудзі організував заколот проти імператора, й у січні 1336 р. захопив столицю.

Рід Асікага походив із гілки Сейва клану Мінамото (навіть клановий прапор у них був однаковим — білим). Посилились Асікага за часів панування Ходзьо, з якими «білих» певний час пов'язували родинні стосунки. Однак в умовах занепаду влади *сіккена* Асікага Такаудзі своєчасно зорієнтувався і взяв активну участь у розгромі Ходзьо, а коли три роки панування придворної аристократії дискредитували ідею прямого імператорського правління, Такаудзі підтримав курс на відродження військово-самурайської державності. Економічною базою Асікага стали їхні величезні земельні володіння у північно-східних провінціях Японії. В тогочасних умовах лише мілітаристська диктатура могла силою зброї утримати єдність країни (яку роздирали кланові та квазіетнічні суперечності), забезпечити надійну охорону кордонів, придушити селянські бунти, продовжити завоювання на півночі архіпелагу (з метою розширення орних земель) і водночас знайти кошти на розвиток літератури, живопису, архітектури, зберегти економічні зв'язки з континентом.

Годайго запанікував, хоча його становище не було безнадійним. Авторитет імператора, як нащадка богів, зали-

шався високим, що розкололо клан Асікага: родини Кіра, Ісіто, Арагава, Ко, Уесугі підтримали Такаудзі, але деякі асікагівські сім'ї (Хосогава, Адусіяма, Імагава, Ніккі) виступили на захист імператорської влади.

Саме в цей час Такаудзі змушений був перекинути частину своїх *бусі* на Окінаву, де спалахнула антисамурайська селянська війна. Для придушення бунту самураї застосували «полювання за мечами» — повне вилучення у селян зброї, під яку підпали навіть ножі, серпи та шила, що ініціювало поширення серед повстанців китайської боротьби *карате*.

Скориставшись розпорошеністю проімператорських сил та відсутністю серед них єдиного керівництва, Такаудзі розбив армію *тенно* в битві на р. Мінатогава (поблизу теперішнього Кобе) і в листопаді 1336 р. проголосив відновлення військово-самурайського управління в Японії, призначивши себе *сьогуном*. Ставкою Асікага став квартал Муроматі в Кіото.

Сьогун знову скинув Годайго з престолу, посадовивши на трон свою маріонетку Комьо (з лінії *Дзімьоїн*). Годайго не захотів змиритися з поразкою. У 1337 р. він утік у священні, неприступні гори Йосіно (південь Хонсю), де зібрав розпорошених прибічників і знову назвався *тенно*. Почалася епоха боротьби «Південної та Північної династій» (*Намбокутьо*, 1336—1392), протягом якої Південну династію представляла лінія *Дайкакудзі* (*Годайго та його нащадки*), а Північну — лінія *Дзімьоїн*, причому *Дайкакудзі* виступали за пряме імператорське правління, а *Дзімьоїн* залишалися політичними маріонетками *сьогунського* режиму Муроматі.

Зміцнивши свої позиції, «південні» спробували перейти в наступ, але Асікага відповів ударом на удар, а влітку 1339 р. Годайго помер. Трон посів його син Гомуракамі (1339—1368), якому виповнилося тоді всього 12 років, тому реальним лідером «південних» став досвідчений політик, видатний історик і політолог, один із фундаторів японської національної ідеї Кітабатаке Тікафуса (1293—1354) — автор «династичної концепції» японської історії.

Його класичний для японської історіографії та політології твір *«Дзіно сьотокі»* («Записи про правильне наслідування божественних імператорів») утверджував святість і безперервність роду *тенно*, в існуванні якого Тікафуса убачав залоруку вічності й процвітання Японії, проголошував «Країну Вранішнього Сонця» «божественною», унікальною й неповторною і відстоював виключне право лінії *Дайкакудзі* на імператорський престол.

Бойові дії тривали з перемінним успіхом. Двічі (в 1352 і 1353 рр.) «південні» захоплювали Кіото, але в 1354 р. їхній

лідер Кітабатаке Тікафуса помер. Компенсувати втрату визнаного лідера «південні» не змогли, й у 1354 р. Асікага Такаудзі відбив столицю.

Все життя Такаудзі відчував докори сумління за вчинені злочини та низку зрад, якими було сповнене його життя. Він зрадив Ходзьо, потім Годайго, отруїв або зарізав на шляху до влади багатьох родичів (у тому числі рідного брата Тадайосі). Просьогунсько-просамурайськи налаштовані дзенські монахи співали йому дифірамби, стверджуючи, що «Такаудзі мав три головні риси. Перша — мужність... Друга риса — його співчуття: він жодного разу не ненавидів нікого, хоча не раз зустрічався з жорстокістю ворогів і навіть дітей. Третя — великодушність». Та все було марно, і в 1358 р. Такаудзі помер, так і не позбавившись своїх мук, із каменем на серці.

Наступні війни «двох династій» протікали мляво й тривали кілька десятиліть, проте культ грубої сили, що панував у політиці, стомлював людей. Навіть самураї після кривавих битв і запеклих сутичок мріяли про спокій і тишу, про фізичну, моральну й соціальну реабілітацію, тому вік панування військових став блискучою епохою не лише для воєнків і полководців, а й для митців. Звідси популярність монохромного живопису Мокуана (?— 1348) та Као (?— 1345), штучних садів і чайних алтанок Мусо Кокусі (1276—1351). Поряд із кам'яними монстрами фортець прижився *Кінкакудзі* («Золотий павільйон») — приміський палац *сьогунів* Асікага з вкритими позолотою стінами. 1374 р. вважається офіційною датою народження японського національного театру *Но* («дійство»), творцем якого був талановитий актор, драматург і постановник Кан'амі Кійоцугу (1333—1384). Дещо занепадала в XIV ст. японська поезія, зате прозу збагатили епохальна воєнна епопея Кодзіми (?—1428/29) «*Таїхейкі*» («Повість про великий мир»).

Крок за кроком Дайкакудзі здавали свої позиції, і в 1392 р., цілком утративши владу, останній «південний» імператор Гокамеяма відмовився від боротьби й передав «божественні регалії» «північному» *тенно* Гокомацу (1382—1412), який з того часу знову набув статусу загальнояпонського імператора, однак під пильним контролем легітимного військового диктатора. *Єдність імператорського роду була відновлена, але тенно залишилися безвладними політичними маріонетками сьогунів Асікага. Їх знову пошановували як нащадків богів і первосвященників синтоїзму, однак про політику імператорський рід мусив забути на цілих п'ять століть.*

Сьогунат Муроматі

Перші десятиліття існування сьогунату Асікага були непростими. Довготривала кривава боротьба з Південним двором ішла з перемінним успіхом, але наприкінці 1393 р., після розгрому останніх «південних» загонів, уся Японія офіційно визнала владу

третього *сьогуну* з роду Асікага — Йосіміцу. В повному обсязі було відбудовано управлінський апарат військово-самурайської державності Японії, проте *реальна влада Асікага не витримувала зіставлення з можливостями й повноваженнями їхніх попередників — володарів із Камакури*. Режим Муроматі контролював ситуацію лише в Кіото й на невеликій частині території навколо столиці.

Безперервні війни й непосильні податки остаточно розорили дрібних землевласників. Великі господарства (*даймьо*) витримували там, де сьогени розорялися, втрачаючи будь-які шанси на відродження, тому селяни міцніше гуртувалися в общини, а самураї залишали свої *сьогени* і йшли служити до великих землевласників (їх теж називали *даймьо*). *Даймьо* мали великі доходи, за рахунок яких утримували власні військові загони, тому рахувалися із *сьогуном* тільки як із першим серед рівних.

Асікага намагалися протистояти сепаратистським тенденціям. Але на початку, в умовах тривалої та виснажливої війни з Південним двором, вони потребували підтримки регіональних *даймьо*, тому йшли на поступки. Коли ж номінальна єдність країни поновилася, володарі провінцій настільки зміцніли, що ніяке сьогунське втручання їх уже не лякало. Єдине, на що спромоглися *сьогуну*, — це надати удільним князям статус *канрьо* — своїх «управителів-намісників», показавши тим самим свою повну неспроможність опиратися відцентровим тенденціям. А коли в середині XV ст. спалахнули чвари у клані самих Асікага, почався розвал.

Не тільки влада імператора, а й влада *сьогуну* стала тепер номінальною. Аналогом *сіккена* в системі Муроматі виявилася посада *кіото-канрьо* («управителя Кіото») — першого міністра сьогунського уряду). Але якщо за режиму Камакури посаду *сіккена* міцно тримали Ходзьо, то за крісло *кіото-канрьо* точилася відчайдушна боротьба між найближчими до Асікага родами — Сіба, Хатакеяма та Хосогава. Вбивства, отруєння, кривава помста, низки самогубств (*сенджу* або *харакірі*) в комплексі з витонченими двірцевими інтригами — таким стало щоденне життя при дворі *сьогунів*. Квінтесенцією цього перманентного кошмару вважалася «смука років *Онін*», яку японці сприйняли як катастрофу національного масштабу.

1441 р. військовий міністр даймо Акамацу Міцусуке, довідавшись про те, що *сьогун* Асікага Йосінорі (1429—1441)

зазіхає на князівські володіння, запросив того на бенкет і в розпалі суперечки зарізав *сьогуна*. Наступним «диктатором» придворна камарилья призначила восьмирічного Йосікацу (1441—1443), а коли той загадково помер, протягом шести років між трьома столичними «китами» (Сіба, Хосогава й Хатакеяма) йшла жорстока боротьба за право призначити «свою» людину наступним *сьогуном*. Гору взяли Хосогава, але їхній маріонетковий *сьогу*н Йосімаца виявився цілковитою нікчемою. «В першому році Онін (1467 р.) країна переживала сильне заворушення. Протягом тривалого часу п'ять із лишком провінцій та сім областей перебували в повному безладді... Вказівки щодо управління країною давалися під час коротких пауз між безпробудним пияцтвом і розвагами». Тільки на будівництво свого особистого палацу *сьогу*н Асікага Йосімаца витратив астрономічну суму в 60 тис. *кан* срібла (1 *кан* — 3,75 кг срібла). Державна скарбниця спорожніла, податки зростали, і провінція більше не бажала миритися з такою владою. Рух проти придворної *сьогу*нської камарильї розпочав клан Ямана (що контролював 11 провінцій країни з 66), якого підтримав інший впливовий клан Оуті. Західна коаліція, очолювана цими родами, мала у своєму розпорядженні чимале військо (116 тис. *бусі*), але проти них виступила східна коаліція (на чолі з Хосогава), армія якої налічувала 161,5 тис. самураїв — і в 1467 р. спалахнула жорстока війна.

«Війна Онін» охопила 2/3 території країни, тривала іі років і припинилася в 1477 р. сама собою, бо ворогуючі армії в битвах настільки знекровили одна одну, що самураї змушені були зупинитися. Дотла спалено столицю, по всіх округах країни хазяйнували банди розбишак, почалися голод та епідемії. «Країна Вранішнього Сонця» перетворилася на справжнє пекло, і над щедро политою кров'ю землею постав новий взірць людини — самурай. Саме після «війни Онін» сформувався у початковому вигляді самурайський кодекс «*Бусідо*» («Шлях воїна»), кодифікований у XVI ст., що став морально-етичним фундаментом японської нації.

На утримання кількох чиновницьких апаратів (імператора й *сьогуна*), численні війни, розкішні двори й підтримку місцевих *даймьо* потрібні були чималі кошти — і їх брали з селян. Податковий прес у Японії був найтяжчим на Далекому Сході — 40 % урожаю, що в умовах малородючих японських

земель дорівнювало пограбунку. Виробники утримували величезний бюрократичний апарат і найбільший військовий прошарок: *бусі* становили більше 10% населення (в Європі кількість рицарів ніколи не перевищувала 2%), але самураї не даремно їли свій хліб (точніше, рис) — селянських воєн Японія не знала.

Спробою селянського самозахисту став інститут *індзя* («прихованих, таємних»), але ці селянські бойовики стали з часом професійними шпигунами й пішли на службу до *даймьо*. Селянам залишилося мовчки працювати, зціпивши зуби, платити податки й виживати. Альтернативою була гарантована смерть від голоду або в загонах розбійників, бо проти селянських «робін гудів» самураї діяли швидко й немилосердно.

Селянам допомогли особливості японського менталітету — надзвичайна працелюбність, витриманість, терплячість. Героїчними зусиллями простих людей вдавалося утримувати максимально можливі площі оброблюваних земель (скоротилися тільки на 9%), збирати по всій Японії по два врожаї на рік, вирощувати 100 сортів рису, 12 — пшениці, 14 — бобових. Набули поширення бавовник, конопля, олійні й лакові культури. Збільшилася кількість городян, чому сприяла внутрішньополітична ситуація. Війни наплодили безліч замків, а біля них виникли ремісничо-торговельні посади, які в комплексі переростали в міста, де ремісники й торгівці, щоб вижити, об'єднувалися в корпорації *дза*. Розвивалася зовнішня торгівля, яка давала 3—6-кратний прибуток: Японія імпортувала шовк, парчу, пудру, фіміам, сандалову деревину, фарфор і мідні монети, а вивозила золото, срібло, мідну руду, ртуть, вієла, лаковані вироби, ширми, пиломатеріали і першокласні мечі. Каторжною працею більшості населення утримувалося господарство, що, своєю чергою, сприяло розвитку культури.

Вершиною театрального мистецтва *Но* стала творчість видатного драматурга, режисера-постановника, філософа-естета й актора Дзеамі Мотокію (1363—1443). Монохромний живопис прославили Сюбун (поч. XV ст.) і Сессю (1420—1506). Творцями чайної церемонії були Мурато Сюко (XV ст.) і Ноамі (XV ст.). Шедевром архітектури визнано *Гінкакудзі* («Срібний павільйон») у Кіото — резиденцію *сьогуна* Асікага Йосімаца (1449—1471).

На початку XVI ст. авторитет *сьогуна* остаточно занепав, а коли в 1507 р. зійшла нанівець могутність роду Хосогава (останнього оплоту централізації), в Японії настала жадлива епоха *сенкоку* («воюючих царств») — коли всі воювали проти

всіх. У 1542 р. на Кюсю вперше прибули європейці (португальці), від яких самураї запозичили вогнепальну зброю. Це прискорило повну «професіоналізацію» війни й збільшило собівартість бойових дій, що обернулося новим податковим тягарем на виробників. Японію рятували терплячість і працелюбність підданих, але земельна оранка все-таки скоротилася на 100 тис. *тьо* (майже 100 тис. га), кількість населення сягнула 12 млн осіб і далі не зростала, що свідчило про кризовий стан японського суспільного організму. В господарстві з'явилися перші мануфактури, що дало можливість збільшити експорт, але навіть японському терпінню зрештою настав кінець. Країна потребувала спокою, стабільності, єдності, майнової захищеності, законності й порядку. Асікага владу розгубили, тому ліквідація у 1573 р. інституту *сьюгунів* нікого не стурбувала.

В Японії творили видатні майстри живопису з роду Кано (Масанобу (1434—1530) і Мотонобу (1476—1559)), геній чайної церемонії Сенно Рікю (XVI ст.) — автор еталонного чайного павільйону саду *Тейен* у Кіото (1573 р.). Авторитет Сенно Рікю був настільки великим, що навіть всемогутній Тойотомі Хідейосі вважав за честь дружити з цим славетним *тядзіном* (майстром «чайної церемонії»).

Поширилося в тогочасній Японії й унікальне мистецтво «сухих» садів із каміння, піску й моху: шедевром цього жанру вважається сад храму *Рьоандзі* в Кіото митця Соамі (XVI ст.).

З метою пом'якшення міжстанових і міжкланових суперечностей власті інспірували новий виток націоналістичної пропаганди в країні. Головним рупором якої став у XV ст. синтоїстський жрець Йосіда Канетомо (1435—1511).

Японія понад усе потребувала нових державних людей, які б відродили її з політичного хаосу. Процес відновлення державної єдності започаткував знаменитий полководець Ода Нобунага (1534—1582).

Нобунага став главою клану Ода після раптової смерті батька в 1551 р. Сім років Нобунага витратив на боротьбу з конкурентами всередині власної родини. При цьому він проявив себе

жорстоким, схильним до інтриг політиком, знищивши майже всіх своїх родичів (включно з рідним братом), а в 1558 р. взявся за сусідів.

У цій людині мирно уживалися погордливість, чванливість, пихатість, нехтування будь-яких авторитетів, й, водночас, жорстка самодисципліна,

майже аскетичний спосіб життя, відсутність користоловства. «Це була людина середнього зросту, тендітної статури, з рідкими вусами й високим, приємним голосом. Він був честолюбним і гордовитим, але любив справедливість, не пробачав образи, хоч би хто її завдавав... Вина не пив, був невивагливим до їжі, надзвичайно простим у поводженні». З березня до вересня Нобунага купався в річці, щоденно вправлявся у виїзді та рукопашному бою, займався тактикою й удосконаленням зброї. Але головною заправкою його блискучих перемог стали масове використання вогнепальної зброї, організація її масштабного виробництва й розробка тактики її використання (аналог європейської лінійної тактики).

Військовий талант, удатливість та неймовірна жорстокість Нобунаги, здавалося, не мали меж. Його диктатура стала кривавою сторінкою в історії Японії, але не слід забувати, що сучасниками цієї людини були Генріх VIII («Синя борода») Англійський, Іван IV Грозний в Росії, Філіпп II Август в Іспанії, турецькі султани Сулейман I Кануні та Селім II Софт («П'яниця»). Жорстоке століття виносило на гребінь влади жорстоких правителів, а «гуманісти» швидко втрачали престол (нерідко разом з головою), а то й утягували свої держави у кришаву шакханалію усобиць, безвладдя й тотально-го беззаконня...

На середину 1582 р. Ода Нобунага контролював майже половину країни (30 провінцій із 66), але довести справу до кінця йому не дали. Його жорстокість лякала підлеглих, і 1 червня 1582 р. 10 тис. заколотників на чолі з Акеті Міцухіде оточили Нобунагу в храмі *Хоннодзі* (Кіото), де 48-річний диктатор, щоб не потрапити в полон, вдався до *сенпуку* (*харакірі*).

Найближчі соратники Нобунаги — Токугава Ієясу (1542—1616) і Тойотомі Хідейосі (1536—1598) поспішили помститися за смерть сюзерена. Пошастило Хідейосі: 12 червня 1590 р. його 40-тисячне військо перемогло заколотників у грандіозній битві поблизу Ямадзакі. Акеті Міцухіде вбили селяни, коли він, тікаючи, намагався награвувати харчів і корму для коней. Хідейосі посів місце Нобунаги, Ієясу до певного часу приборкав свої честолюбні заміри і підкорився новому диктаторові. Сина Нобунаги — Ода Нобутаку — Хідейосі примусив до самогубства.

Тойотомі Хідейосі був вихідцем із простолюду: мати розгубила залишки аристократизму на засланні, а батько походив із роду бідних самураїв-напіселян. Маленький на зріст, дуже нетарний, з темним, майже чорним обличчям, за що дістав прізвисько *сару* («мавпа»), Хідейосі розпочав військову кар'єру з посади *асігару* у війську Нобунаги. Однак талант блискучого полководця й сміливого воєводи підніс уперше (й востаннє) людину з простонароддя на владний Олімп Японії.

У 1582 р. він став володарем половини, а через вісім років війни — всієї Японії. У 1590 р. єдність країни було відновлено.

Тойотомі Хідейосі отримав тяжку спадщину. Японію розорили війни, централізований чиновницький апарат був відсутній, країну наводнили розбійники, а на обрії вже маячили кораблі європейських колонізаторів. Розбійників 200-тисячна армія диктатора безжально винищила, а щоб вони не плодилися й у майбутньому, нічийних самураїв узяли на службу, а в селян відібрали всю зброю (включаючи серпи, коси й ножі). Для керування країною створено уряд, а для досягнення економічної стабільності введено високий, зате стабільний податок (2/3 врожаю) — вищий, ніж у попередні роки, але відсутність воєн, розбійництва та конфіскацій давала можливість селянам вижити. Більше того, в країні почало оживати господарське життя. Поновилося економічне зростання: площі оброблюваних земель збільшилися на 70%, а валовий збір рису сягнув 18,5 млн. коку (майже 3,5 млн. т) на рік, що на 12% перевищувало показники нобунагівських часів. Стабілізувавши фінанси, Хідейосі помирився з буддиською церквою і навіть виділив їй кошти на відбудову храмів.

Велику небезпеку для японської державності становила європейська колоніальна експансія. З островів європейці вивозили срібло, мечі, зерно, вироби з лаку, віяла, а завозили, як посередники, цінну деревину, ліки, шовк, кераміку, золото, тканини, шкури й п'р'я екзотичних тварин, корали, мускус, високоякісні фарби, оцинковане залізо з Китаю, Кореї, Південно-Східної та Південної Азії. Крім вогнелальної зброї, японці запозичили у європейців пісковий годинник, окуляри, виноградні вина та... християнство, яке спочатку підтримав Ода Нобунага, борючись з могутністю буддійських храмів. Кількість японців-християн сягнула 300 тис. Проте невдовзі колонізатори показали своє справжнє обличчя, розгорнувши на Кюсю работоргівлю. «Японців сотнями, в тому числі жінок і дітей, купують і доставляють на чорні кораблі, заковують у ланцюги, заганяють у трюми, піддаючи жорстоким тортурам».

Підлив масла у вогонь португальській матрос, який нападпитку почав у Нагасакі «просвіщати диких японців». Шпигунні одразу доповіли Хідейосі зміст його балачок. А моряк, зокрема, говорив таке: «Наші королі починають із того, що посилають у країну, яку вони бажать завоювати, священників, котрі спонукають народ приймати нашу релігію; і коли ті вже досягають значного успіху, вони викликають військо, яке вступає в союз із новими

християнами; і тоді нашим королем уже неважко довершити все інше». Останньою краплею стала відмова португальців допомогти японцям у побудові багатотоннажного флоту, який Хідейосі мріяв використати для подальшого завоювання Кореї, Китаю та Індії.

Японія давно не знала работоргівлі, а поневолити її не змогли навіть монголи, тому 19 червня 1587 р. Тойотомі Хідейосі видав указ, згідно з яким усім християнським місіонерам проноувалося протягом 20 днів, під загрозою смерті, залишити країну. Християнство для японців оголошувалося поза законом. Суворо заборонялися работоргівля, вбивство, продаж і вживання в їжу коней та буйволів. Кількість японців-християн різко зменшилася, а 26 найактивніших «неслухів» (із них дев'ять європейців) піддано жакливим тортурам, після чого їх показово розіп'яли на хрестах у Нагасакі. Перший натиск колонізаторів було відбито.

Наприкінці XVI ст. в країні запанував політичний спокій, почалося економічне піднесення, припинилося падіння життєвого рівня. Життя було важким, але терпимим. У країні існувало півтисячі міст, а загальна кількість городян перевищила 10% населення (1,5 — 2 млн.). Із них 300 — 400 тис. мешкали в Кіото, 200 тис. — в Осака, 150 тис. (із них 80 тис. самураїв) — в Едо (сучасний Токіо). В сільському господарстві культивувалися нові сорти чаю та бавовнику, почали розводити тютюн, удвоє збільшився японський експорт, а до традиційного імпорту додалися килими, оксамит, цукор, слонова кістка, вироби зі скла. Виникли нові види ремесел, зокрема виробництво фарфору.

На схилі років всемогутній диктатор почав втрачати відчуття реальності. Спочатку його потягло на молоденьких дівчат, і він завів собі гарем, «укомплектувавши» його трьома сотнями 12—13-річних красунь; потім, побоюючись закоротів, наказав набудувати цілу низку страхітливих кам'яних замків, при спорудженні яких замість цементу використовували рідкий свинець (на ці будови зганяли сотні тисяч селян). Бурхливе життя, безперервні походи, жахи закороту та бездумні сексуальні подвиги підкосили залізне здоров'я Хідейосі, він став вважати себе живим богом війни (Хатіманом) і, підкоривши всю Японію, зажадав світового панування.

Вирішено було розпочати з Кореї, яку Хідейосі взагалі вважав японською територією. виходячи з тверджень давньоапонських хронік про успішні

завоювання перших японських царів на півострові. Найближчі плани передбачали завоювання Китаю, Індії та країн Південно-Східної Азії.

У країні провели тотальну мобілізацію, підготували 300 тис. вояків (при 20 млн населення), 1000 кораблів та човнів, командувачем експедиційних сил призначили Укіту Хідейе. План кампанії передбачав блискавичну висадку, розгром у прикордонній битві корейської армії, вихід на китайський кордон. Після цього Хідейосі розраховував здійснити такий же блискавичний розгром китайських збройних сил та завоювання Індії. В основу стратегічного задуму було покладено тактику «бліцкригу». Зокрема, завоювання Кореї планувалося завершити за 4—5 місяців, а серед японських чиновників уже з'явилися «губернатори» Кореї та Китаю.

Війна почалась у квітні 1592 р. і спочатку йшла дуже вдало для агресора, але героїзм корейського народу, допомога китайців й успішні дії корейського флоту на чолі з легендарним адміралом Лі Сунсіном не залишили японцям шансів на перемогу. Втративши майже весь флот і десятки тисяч вояків, експедиційний корпус Укіти Хідейе опинився восени 1598 р. в критичній ситуації. 18 серпня 1598 р. ініціатор корейської авантюри Хідейосі помер. Хідейе завершив ганебну війну безславним миром і повернув армію до Японії.

**Утворення
сьогунату Токугава
(Едо). Перехід
до політики
самоізоляції
та її наслідки**

Незадовго до смерті Тойотомі Хідейосі, переживаючи за долю свого сина й спадкоємця Хідейорі, утворив регентську раду з п'яти найвпливовіших *даймьо*, з яких узяв письмову клятву на вірність Хідейорі. Але після смерті диктатора ця клятва перетворилася на простий шматок паперу. Першими претензії на владу висунули ветерани корейської війни, яких очолив Ісіда Міцунарі, але перемогу здобув лідер «диких» самураїв північного сходу Токугава Ієясу. Він не поступався жорстокістю своїм видатним попередникам, мав неабиякий талант полководця й умів вичікувати: дипломатичний дар та незвичайна політична інтуїція не підвели Ієясу. Він дотепно зумів уникнути широкої участі у корейській авантурі, зберігши сили, а коли Хідейосі не стало — розпочав боротьбу за владу. Заморська війна коштувала дорого, податки з селян сягнули 80—90 % уро-

жаю, що довело населення до голоду, а клан Токугава вів свій родовід від славетного роду Мінамото, мав певний авторитет, значний військово-економічний потенціал і міцну базу — північний схід Хонсю, кубло «диких, кровожерливих і лютих» самураїв. Конкурентів відповідного масштабу у вождя «східних *бусі*» не залишилося — отож і ризик було зведено до мінімуму.

21 жовтня 1600 р. відбулася вирішальна битва поблизу Секігахари (провінція Міно), в якій 140-тисячне військо Токугава шцент розбило 95-тисячну коаліцію Ісіди, який загинув у бою. У переможених ворогів Ієясу конфіскував усе майно, і родина Токугава стала найбагатшою в Японії.

У 1603 р., «з санкції імператора», Ієясу проголосив себе *сьогуном*, започаткувавши третій *сьогунат* — Токугава чи Едо (1603—1867). В 1605 р. він відмовився від посади *сьогуна* на користь свого сина Хідетади. Насправді ж, Ієясу залишився до самої смерті (1616 р.) диктатором, але, легітимно закріпивши за сином *сьогунську* владу, він підкреслив її спадковий характер.

У 1614 р. Ієясу обложив фортецю Осака — резиденцію Тойотомі Хідейорі, останнього конкурента на шляху до повної влади. У 1615 р., після тривалої облоги, замок було захоплено. Хідейорі покінчив життя самогубством, зарізавши дружину та дітей.

Помираючи у 1616 р., Ієясу міг бути спокійним: клан Токугава став найбагатшим у Японії, мав найбільші в країні загопи самураїв і легітимно закріплену прецедентом систему успадкування влади всередині родини Токугава. Важливу роль у закріпленні режиму Едо (де Ієясу розташував свою ставку) відіграла система заложників, започаткована у 1635 р. третім *сьогуном* династії Ієміцу (1632—1651).

За її канонами при дворі *сьогуна* у столиці постійно перебували (по черзі) або самі *даймьо*, або їхні родини.

В країні збудували п'ять стратегічних шляхів, які з'єднали Едо з усіма куточками країни і сприяли розвиткові внутрішньої торгівлі. Усім князям було заборонено будувати власні замки та мати більше як 20 охоронців-самураїв. Навіть одружуватися вони могли тільки зі згоди *сьогуна*. Кланові загопи істотно обмежили кількісно, а найнебезпечніших для Токугава *даймьо* виселили в глухі окраїни. Внаслідок попередніх воєн та різноманітних «чисток» в Японії було зни-

щено 200 князівських родин, а 280 великих маєтків змінили своїх господарів. Воєнізований уряд *бакуфу* (у складі п'яти міністрів та канцлера) керував поточними справами, а інформацією *сьогунів* щедро забезпечувала надзвичайно розгалужена система розшуку (*мецуке* — «прикріплене око»). Коліткою і невтомною працею, хитрістю, політичними інтригами, грубою силою та улесливими обіцянками Токугава зосередили у своїх руках необмежену владу, чи не найбільшу за всю історію Японії. І хоча, як і раніше, на чолі «Країни Вранішнього Сонця» номінально залишався *тенно*, але реально в руках *сьогунів* відтепер зосередилась необмежена диктаторська влада.

Воєнізованою опорою нової влади залишався стан самураїв. Кількість цих вояків сягнула 400 тис. Усі вони звільнялися від державних податків, мали виключне право на володіння зброєю. Самураї поділялися на 5 рангів:

власне Токугава (еліта);

«підзнаменні» (*хатамото*) — бічні гілки токугавського дому;

прямі васали токугавських родин;

самураї інших кланів (*тодзама*);

ронін — декласовані, покинуті *бусі*, що служили сильнішим кланам як найманці або просто поневірялися по країні.

Решта підданих утворювали три інші стани, що в комплексі склали чотиристанову систему *сі-но-ко-сьо* (самураїв-селян-ремесників-торгівців), у рамках якої *бусі* закріпили за собою вищий шабель суспільної ієрархії. *Сьогун* став згідно з новим законодавством повновладним володарем країни, *тенно*, що перебував як і раніше в Кіото, залишили виконання релігійно-церемоніальних функцій, а його оточення (аристократів *куге*) урівняли в правах з самураями.

Токугава продовжили активну боротьбу з християнством. Тортури й смертні вироки для християнських священників та їхніх підручних стали звичним явищем, а в 1630 р. було заборонено ввозити в Японію книги, де хоча б згадувалося християнство. Алогей боротьби із «заморським злом» випав на роки правління Іеміцу (1632—1651), коли всіх підозрілих пропускали через *ефумі* («топання картини») — перевірку релігійної благонадійності. Людина, яку перевіряли, мала топтати ногами зображення Христа, що фіксувалося доку-

ментально: непокірних палили живцем, розпинали на хрестах, топили в морі, розпилювали на шматки або вливали в рот воду, аж доки у людини не лопався шлунок. Жертвами репресій стали 4 тис. остров'ян.

На більшій частині території країни ці дії не зустрічали особливого опору, але на Кюсю, у містечках Сімабара й Амакуса (поблизу Нагасакі) японські християни повстали, захищаючи своє право на свободу совісті. В 1637 р. 37 тис. японських католиків засіли в фортеці Хара й успішно боронилися від 50-тисячної токугавської армії. Але на допомогу *сьогуна* прийшли протестанти-голландці на чолі з представником нідерландської Ост-Індської компанії Кьокенбеккером. Завдяки голландським гарматам замок Хара впав у 1638 р., а *сьогунські* вояки шаштували повстанцям криваву баню.

Логічним результатом антихристиянсько-антиколонізаторського руху стали масова еміграція з Японії англійців та іспанців, а після ухвалення серії законів 1633—1639 рр. — вигнання португальців, заборона самовільного виїзду японців за кордон і заборона будувати кораблі водотоннажністю понад 500 *коку* (80 т). *Токугавська Японія остаточно завершила перехід до політики самоізоляції від зовнішнього світу. «Країна Вранішнього Сонця» врятувала себе від європейського колоніального поневолення, але ціною незалежності стала тотальна самоізоляція з усіма негативними наслідками такого статусу (автаркія, натуралізація економіки, технічна відсталість, науково-культурна обмеженість).* Лише китайцям і голландцям дозволили підтримувати незначні економічні стосунки з японськими партнерами, але ці контакти всіляко обмежувалися й перебували під пильним контролем *сьогунського* уряду.

Припинення усобиць, стабілізація законодавства та влади, майнова захищеність і повернення надій на краще життя сприяли деякому зростанню японського господарства в XVII ст., піднесенню матеріального й духовного добробуту населення. Протягом століття в країні удвоє збільшилася площа оброблюваних земель, що в умовах дефіциту на островах придатних для обробі ґрунтів було показником справжнього економічного піднесення.

Політика самоізоляції сприяла загальній «японізації» японської культури, розвитку власних фундаментальних традицій, коли слова «патріотизм», «гордість за свою історію та культуру», «дослідження своїх цивілізаційних коренів» не були пустим звуком. Традиції славетних майстрів

чайної церемонії розвивав у XVII ст. Фурута Орібе. У жанрі живопису зажили слави баталіст Тоса Міцуюсі (1539—1613), засновники урочнсто-монументального стилю *сьюї* з родини Кано (Ейтоку, Санраку, Сансецу, Тан'ю та ін.). Визнаним майстром монохромного живопису стилю *ямато-е* був Огата Корін (1658—1716), якого називають «найбільш японським з усіх японських живописців». Класиками мистецтва живописної гравюри вважаються Іваса Матабей (1578—1650) і Торії Кійонобу (1664—1729).

Про рівень розвитку освіти свідчить утворення в 1633 р. Центральної Академії в Едо, засновником якої був видатний науковець Хаясі Райдзан (1583—1659). Поширення розбірного шрифту дало можливість забезпечити країну дешевими друкованими книгами (протягом XVII ст. видано 457 назв). Справжній прорив в історичній науці, особливо в галузі джерелознавства, здійснили Міто Міцукуні та Кадо Адзумамамаро (1669—1736). Поруч із ними в цей час плідно творили видатні філософи, поборники антисьогуноської проімператорської опозиції Іто Дзінсай (1627—1705), Каїбара Екікен (1630—1714) і Муро Кюсю (1658—1734). Знайомство з досягненнями європейської технократичної цивілізації дало поштовх розвитку в Японії природничих наук. Прославленими вченими були, зокрема, математик Секі (Кона) Такакадзу, (1623—1708), ботанік-енциклопедист Іно Дзякусуї (1655—1715), економіст Араї Хакусекі (1657—1725).

У царині літератури світових вершин сягнула творчість прозаїка-новеліста Іхара Сайкаку (1642—1693) та поета Мацуо Басьо (1643—1694), який перетворив на високе мистецтво тривірш *хокку* (*хайку*). В XVII ст. виник театр *кабукі* (де спочатку грали тільки жінки, а з 1629 р. — чоловіки) і театр ляльок *дзьорурі* (засновником якого став оповідач казок Такемото Гідзю (1651—1714). Сценарії для них писав класик японської драматургії Тікамацу Мондзаемон (1653—1724).

Мистецтво художньої ілюстрованої ксилографії започаткував у Японії видатний художник, різьбяр і друкар Моронобу Хісікава (1638—1714). Широкою популярністю користувалися твори видатного скульптора-проповідника Енку (1628—1695). Неперевершеним майстром ікебани сучасники вважали Ікенобу Сенко (XVII ст.), чудові вази для котрого виготовляв Огата Кендзан. Саме в цей період розквітнуло мистецтво нешке (поясних брелків).

У XVII ст. японське суспільство, що базувалося на східних цивілізаційних принципах, досягло апогею у своєму розвитку, та зрештою на рубежі XVII — XVIII ст., вичерпавши ресурс власної еволюції, воно потрапило у глухий кут.

На 30% збільшився в XVII ст. валовий збір рису. Швидкими темпами зростало населення (з 18 до 26 млн). У сільському господарстві широко культивувалися такі культури, як квасоля, морква, гарбуз, шпинат, солодка й біла картопля, тютюн, бавовник, цукрова тростина, тутові дерева. В іригації почали активно використовувати водне колесо, а на полях як добрива використовували не тільки гній, а й

сушену рибу та макуху. Кількість городян сягнула 4—4,5 млн, а міста Едо, Осака, Кіото, Сакаї, Нагасакі, Фусімі, Хаката, Нагоя, Канадзава, Хіросіма стали торговельно-ремісничими центрами загальнодержавного значення. Виникла регіональна спеціалізація: на півночі Кюсю виготовлялися фарфор і бавовняні тканини; Кіото й Нара поставляли ларчу, сакі, шовкові, металеві та лаковані вироби; Нагоя — кераміку й фарфор; Нагано — шовк; Сацума — цукор, Тоса й Тьосю — рисовий папір тощо. Формувався загально-японський ринок, а біржа м. Осака диктувала ціни на рис, рибу та овочі по всій країні. Виникли перші фінансові акули-монополісти (*кабунакама*): родини Йодоя, Міцуй, Коноїке та ін., які контролювали всю цінову політику. Набули поширення мануфактури, а міста Сакаї, Хаката, Осака й Нагасакі здобули статус незалежних міст на правах самоуправління.

Але досягнувши максимуму на рубежі XVII—XVIII ст. традиційна Японія впала у стагнацію. Монополісти, захопивши ринок, використовували ціни як невичерпне джерело власного збагачення та обкрадання більшої частини населення, а *даймьо* і *сьогунів* вони задобрювали періодичними пільговими кредитами й хабарами. Падіння життєвого рівня, доходів людей, своєю чергою, призвело до спустошення державної скарбниці, бо «вибивати» податки з платників ставало дедалі складніше. В умовах тотальної мілітаризації податки в аграрному секторі сягали 40 — 70% врожаю. Напівголодне селянство (80% населення) було позбавлене можливості розвивати виробництво. На селі зберігалися система кругової поруки, інститут спадкового прикріплення до землі та професії. До того ж у 1643 р. власті запровадили закон «Про регламентацію селянського життя», згідно з яким аграріям дозволялося споживати лише грубі злаки, одягатися виключно в грубе полотно чи бавовну. Різке обмеження зовнішніх зв'язків спричинило зростання незаконної спекуляції, зміцнення злочинно-мафіозних угруповань (*якудза*), прискорило монополізацію внутрішнього ринку.

Навіть сім'я — найконсервативніший інститут традиційної Японії — не уникла на зламі XVII—XVIII ст. жахливих руйнівних процесів. На зміну усталеним проконфуціанським принципам патріархальності, беззаперечного послуху батькам (особливо в питаннях заручин) і поваги до старших

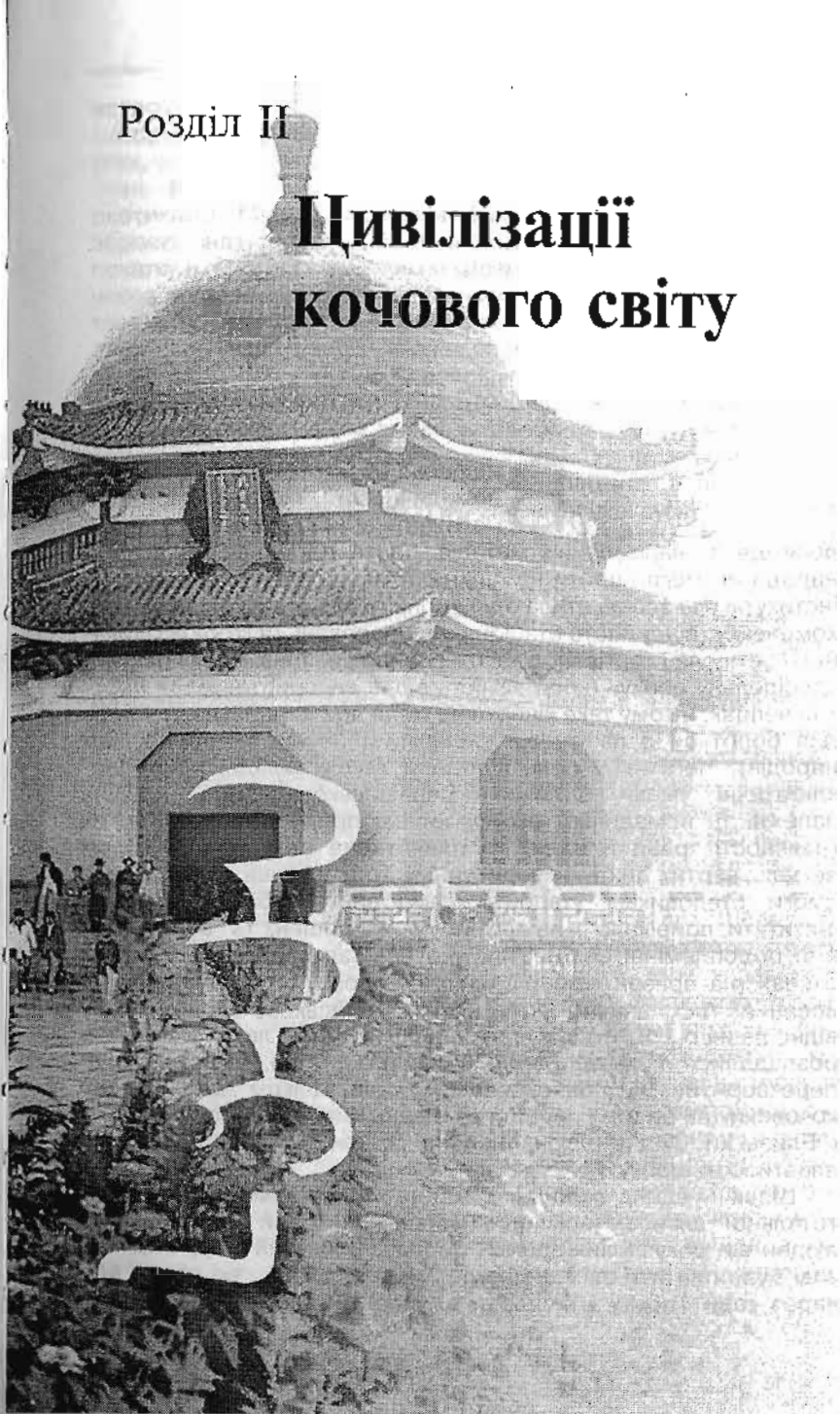
узагалі, примату родокланових інтересів над особистими прийшов розвал сімейних уз та «бунт молоді».

Ускладнила ситуацію легковажна політика п'ятого сьогуна династії Токугава Цунайосі (1680—1709), який так активно транжирив гроші, що заліз по самі вуха у боргову кабалу до лихварів. Люди прозвали його «собачим сьогуном» за велику любов до домашніх тварин, яких у сьогунському палаці тримали сотнями. Держава-банкрут вдалася до пожежних заходів з метою зберегти свій фінансовий імідж — до псування монети (крім золота туди стали домішувати срібло), що призвело до її катастрофічного знецінення, інфляції та цінової лихоманки.

У різних районах країни періодично траплялися неврожаї та голод, спалахували епідемії тифу, дизентерії, холери. Постійно зменшувалася кількість оброблюваних земельних площ, падав валовий збір зерна, хронічно дефіцитним став державний бюджет. Жахливих розмірів набув процес розорення самураїв як стану — вони масово ставали ронінами (бродячими самураями, що не мали сюзерена). *Суспільство опинилося в глибокій кризі, вихід із якої в рамках традиційних структур став неможливим.* Японія прощалася з середньовіччям.

Розділ II

Цивілізації кочового світу

Виділення скотарського (а з часом і номадичного) культурно-історичного типу соціального буття відбулося ще за часів ранніх металів, проте тривалий час степові народи не могли вийти на рівень повнокровних цивілізаційних інститутів. На заваді стала однотипність їхнього господарського комплексу, відсутність стаціонарних поселень (а отже розвиненого ремесла і торгівлі), а також воєнна вразливість кочовиків у «досідельну епоху» (коли замість сідла використовували простий чепрак, а тому така кіннота не мала достатньої ударної сили для боротьби з піхотними фалангами осілих землеробських народів). Негативну роль відіграли також складні природно-кліматичні умови Великого Євразійського Степу, сильна залежність номадичної економіки від природних ландшафтів (наявності трави й води) та планетарна обмеженість самих земель, вартих такого використання. Тривалий час це не давало змоги степовикам утворити самостійні стабільні політичні інститути, прирікало їх на постійну розпорошеність і ворожнечу, а ті родоплеменні вождівства, що все-таки виникали у давніх степах (на зразок «імперії хуннів»), одразу ж потрапляли під воєнний тиск значно потужніших у військово-економічному відношенні осілих сусідів і рано чи пізно силою ліквідовувалися, розпадалися й зникали у цій нерівній боротьбі, не встигнувши перетворитися на повнокровні держави. Цілком можливо, що кочовики так би й не вийшли на рівень цивілізації, якби Європа і Близький Схід не дізналися на рубежі н. е. про унікальні властивості шовку...

Шовк — єдина тканина, в якій не живуть комахи, і в умовах тотальної антисанітарії один лише шовковий одяг рятував людей від докучливих вошей. Європа, Близький Схід, Індія готові були платити за тканину-дезінфектора будь-які гроші, але через гори Тибету і Гімалаїв, джунглі й болота Бірми просу-

ватися важко, а шлях морем — також важкий і небезпечний (шторми, тайфуни, пірати...), тому каравани (з шовком, папером, а пізніше й фарфором) рушили із Китаю на захід через степ. Їм назустріч пішли каравани з сирійським склом, наркотиками Малої Азії, візантійськими тканинами, арабською зброєю, індійськими коштовностями та сувоями тощо. Так на початку н. е. склався «Великий Шовковий шлях». Купці прямували через терени, підконтрольні кочовикам, і транзитне мито перетворило степняків із пасинків цивілізації на її законних співтворців, а спільний інтерес у підтриманні спокою на торговельних шляхах, зумовлений шаленою фінансовою прибутковістю контролю над ними, зняв більшість колишніх міжнамадичних конфліктів. Тоді ж були винайдені сідло та важка латна кіннота, що зрівняло бойові потужності номадів і осілих цивілізацій, дало можливість кочовикам не лише відстоювати свої володіння, спосіб життя, традиції, культуру, мову тощо від агресії осілих сусідів, а й самим періодично завдавати відчутних ударів конкурентам, творити грандіозні кочові імперії, обкладати даниною осілих сусідів.

Однак віддаючи належне специфічності кочового буття, варто зазначити, що за глибинними параметрами соціально-економічної та політичної організації усі номадичні спільноти типологічно належали до суспільств «східного типу». Це стало наслідком того, що кочове скотарське господарювання в індивідуалізованій «західній» формі соціальної організації було фактично неможливим, оскільки на відкритій місцевості окрема сім'я без кланово-колективного захисту ставала надзвичайно вразливою перед ворогами. Що ж до конфліктів, то вони за умов номадизму були неминучими, оскільки така економічна система вимагала великих територій з пасовиськами і могла прогнати населення тільки за умов його якісно меншої від осілих народів густоти. Ну а коли добробут номадів почав залежати від «Великого Шовкового шляху», тим більше основною домінантою суспільного життя номадів стала колективна відповідальність за безпеку караванних доріг. Це зробило світ номадів органічною складовою традиційного Сходу, хоча й внесло певну специфіку в їхні історичні долі.

Типологічно хрестоматійним світом кочовиків скотарської орієнтації завжди вважалися спільноти, що мешкали на теренах Великого Євразійського Степу. Однак за параметрами суспільно-господарського типу номадична ланка економіки завжди була провідною також на плоскогірних землях Тибету, що дає підстави вивчати їхню історію комплексно, в рамках одного розділу, не ставлячи під сумнів ані сучасну політичну належність Тибету до Китайської Народної Республіки, ані значний вплив індійських канонів на розвиток своєрідної тибетської цивілізації.

• Природно-географічні умови й клімат • Великий Степ на початку середньовіччя. Протодержави сьньбі • Каганат жужанів • Великий каганат та інші держави тюркитів • Хозарський каганат • Каганат кок-тюрків • Уйгурський каганат • Держава Бохай • Держава киданів • Чжурчженьська імперія Цзінь • Монгольська імперія • Золота орда • Монголія після епохи «великих завоювань» • Держава маньчжурів. Створення імперії Цинь • Джунгарське (Ойратське) ханство

Природно-географічні умови й клімат

Те, що зручно для Європи, не завжди підходить для Азії, тим паче для Великого Степу — неозорих рівнин, що тяглися широкою смугою від Карпат до Тихого океану, від тайги й лісів Північної Європи до Великого Китайського муру, пустель Середньої Азії, гір Тибету й Кавказу, вод Каспію та Чорного моря. Нині — це холодний, сухий, а місцями пустельний чи напівпустельний степ із різко континентальним, сухим кліматом, але так було не завжди. Так уже склалося, що *протягом тривалого історичного періоду клімат у районі Середземномор'я майже не змінювався, й це породило спочатку в європейській, а потім і у світовій науці помилкову думку про незмінність основних кліматичних параметрів по всій планеті за останні 5 тис. років. Проте степові простори переживали за той же період і глобальні потепління, й похолодання, засушливі епохи, й часи масштабних опадів. Навіть за 1,5 тис. років доби середньовіччя (III—XVII ст.) кліматичні коливання неодноразово міняли не лише природні ландшафти, а й господарську та етнічну карту регіону. Єдине, що зберігалось у Великому Степу без змін, — це рівнинний рельєф, різкі континентальні коливання температур протягом року та панування трав, зелених улітку і висушених, а тому багатокалорійних узимку, на яких цілий рік могла пастися худоба.*

Місцевий тваринний світ складала переважно дикі й одомашнені копитні та безліч гризунів, серед хижаків переважали вовки, а в нечастих тут

лісових масивах (гаях і перелісках) та долинах озер мешкали ведмеді, тигри та енотоподібні собаки. В пустелях і напівпустелях (які дедалі частіше траплялися південно-західніше сучасної Монголії, зокрема пустелі Гобі) росли посухостійкі карагач і верблюжа колючка, котрими годувалися верблюди, джейрани і гризуни, а в прирічкових лісах мешкали тигри й гобійські ведмеді.

Клімат степів визначали, як і в Китаї, мусони, але до них додавалися й континентальні особливості температурних коливань. Улітку, коли в регіоні панували дощові мусони океану, степ зеленів, а іноді місцями навіть вигорав під жарким сонцем. Узимку ж, коли погоду визначали сухі континентальні мусони, опади ставали рідкістю, морози сягали 20—40 °С. Малосніжні (хоча й морозні) зими давали змогу худобі розгрібати тонкий сніговий шар копитами й знаходити суху калорійну траву, що уможливлювало ведення масштабного класичного кочівництва (на відміну від степів Східної Європи, де снігу взимку вдосталь, а тому для годування худоби тваринники змушені заготовляти сіно на зиму. За таких умов цілорічне кочівництво у південноукраїнських степах неможливе, а місцевих номадів можна назвати тільки напівосілими).

Отож жили степняки майже виключно тим, що давала їм худоба: їли м'ясо, укривалися від холоду та спеки вовною, повстю та шкірами, пили свіже й кисле молоко (кінське, козяче та коров'яче), а також кінську кров, яка забезпечувала кочівників необхідними вітамінами в умовах відсутності садів і городів.

Природно-кліматичні умови в районах Великого Степу завжди були суворими. Майже цілорічно на цих теренах панували вітри, корисні копалини були дуже обмеженими (лише залізна руда траплялася в достатній кількості), а дерево, без якого неможливо виготовляти юрти, стріли, вози тощо, завжди вважалось неабияким дефіцитом (тому за кожен гайок чи підлісок кочовики билися на смерть). До цього треба додати жадливі зимові морози та літню грозу, котра в степах вважалась прокляттям богів, бо схватися на голий рівнині від блискавки (що вдаряє, як відомо, в кожен предмет, який здіймається над травами) неможливо, і жертвами «небесного струму» стають люди, вівці, коні, воли, вершники...

Життя в степах було нелегким і виховувало в номадах самостійність, уміння покладатися тільки на себе, родокла-

новий корпоратизм, взаємодопомогу між своїми і, за умов обмеженості ресурсів, жорстоку боротьбу за «своє» з усіма чужинцями. Єдиним гальмом, що стримувало номадів від перманентної війни всіх проти всіх, залишався звичай «кровної помсти», без якого життя кочовиків могло перетворитися взагалі на тотальне пекло.

Великий Степ на початку середньовіччя.

Протодержава сяньбі

Існує думка, що степ населяли дикуни-горлорізи, єдиною мрією яких були варварські набіги на багатий цивілізований Китай з метою пограбунку, що осілі етноси — це осередок культури, а степ — його нецивілізована кровожерлива периферія, проте зважений науковий аналіз спростовує подібні твердження. Кочовики були не менш обдарованими, ніж їхні

сусіди. Вони подарували світові штани (без яких нині важко уявити не лише чоловічий, а й жіночий одяг), чоботи, скрипку, коляску й віз на колесах, криву шаблю (яка набагато зручніша й легша від прямого меча), довгий складаний лук (стріла якого летить на 700 м!) та ідеально пристосовану для їхнього клімату й способу життя житло-юрту. Високою виявилася продуктивність тваринницького господарства, яке з самого народження вирізнялося досконалістю і майже не потребувало змін (на відміну від рільництва), бо віви, кози й коні паслися, а батіг і собака допомагали людині належним чином цей процес організувати. Біда степовиків полягала в тому, що залишки їхньої матеріальної культури (повсть, овна, шкіра, дерево, хутро) — нетривкі й зберігаються гірше ніж камінь, а виробн з металів (зброя, побутове начиння, виробн мистецтва) десятками разів ішли в переплавку при зміні хазяїв. Культура кочовиків переживала свої занепади і свої «золоті віки», але в будь-якому випадку її носії не належали до «трутнів людства».

В перших століттях нашої ери політична історія Степу розвивалася в руслі грандіозної боротьби за гегемонію між двома народами: прототюркомовними хуннами і протомонголомовними сяньбіями. Хунни панували над Степом із III ст. до н.е., але в середині II ст. н.е. у сяньбі з'явився вождь, який не знав поразок. Звали його Таншихай.

Біографія Таншихая нагадує авантюристичний роман чи казку. Він народився в 141 р., коли чоловік його матері на ім'я Тулухеу вже три роки відбував службу далеко від рідних кочовищ у хуннському війську воїном. Повернувшись додому, «служивий» з подивом побачив свого «сина» і зажадав від дружини пояснення, а та розповіла, що одного разу вона йшла дорогою, почула гуркотіння грому, підняла голову... — і цієї миті їй до рота впала градинка, від якої народився син. Чоловік виявився скептиком і хлопчика своїм не визнавав, але «син грому» швидко проявив унікальні здібності воїна,

політика й полководця, за що в 156 р. (15-літнім!) був обраний старійшиною свого роду, а потім силою зброї та дипломатичним хистом зібрав під свій скіпетр усі сяньбіські племена (які раніше жили окремими родами, постійно ворогували між собою й вирізнялися надзвичайною войовничістю та неорганізованістю). Протягом десяти наступних років об'єднані сяньбі розбили хуннів, здійснили «великий пограбунок» у Китаї, а потім підкорили весь степ від Маньчжурії до Уралу й Волги.

Сяньбі перемогли, а хунни по-різному пережили свою поразку. Частина змирилася з пануванням сяньбіців, 130 тис. залишилися васалами китайської імперії Хань, близько 200 тис. осіли в гірських лісах Чорного Іртишу (де спочатку пересідали сяньбіську навалу, а наприкінці III ст., завоювавши Семиріччя, створили там хуннську державу Юебань), але 20—30 тис. найстійкіших бійців, відбиваючи наскоки сяньбіців, рушили на захід, здійснили стрімкий марафон у 2600 км, відірвалися від переслідувачів і вийшли на південний Урал.

Тут, у межиріччі Уралу й Волги, хунни породичалися, змішалися й, урешті-решт, злилися з місцевими угромовними народами в новий етнос гуннів. На 200 років про них забули, а в IV ст. цей новостворений народ розгромив уцент держави аланів і готів, у V ст. гунни на чолі з Аттілою завдавали могутніх ударів Риму, аж доки їх не зупинили римляни в 451 р. у грандіозній битві на Каталаунських полях.

Сяньбі стали господарями степу, а коли в 177 р. проти них виступили замордовані набігами степовиків китайці, протомонголи зустріли ханьців не по-хуннському (тактикою випаленої землі й виснаженням противника голодом і партизанщиною), а по-сяньбіському — стрімким і несподіваним для китайських генералів зустрічним ударом. 30-тисячне ханьське військо було знищене.

Незважаючи на перемоги, життя кочовиків залишалось нелегким. За екстенсивного кочового тваринництва (тобто господарства, що мало привласнюючий натуральний характер) певна територія могла прогодувати обмежену кількість людей, що входили в регіональний геобіоценоз як першня завершальна ланка. Загроза виснаження природних ресурсів змушувала степняків максимально обмежувати приріст населення (так, узимку новонародженого кидали у сніг, а потім закутували в кожух: якщо він виживав — із нього виростав багатир, але більшість гинула), а коли й це не допомагало, починалися жорстокі війни з сусідами. Степи Східної Азії в засушливі часи III ст. н.е. могли прогодувати не більше як 500 тис. кочовиків, тому легенда про «мільйони варварів», що нападали на «беззахисний» Китай, є міфом.

Сяньбі, як і їхні сусіди (хунни, ухуані та ін.), залишалися кочовими тваринниками, пасли коней, дрібну й велику рога-

ту худобу, промишляли рибальством і ловами. *Державотворчі процеси в сяньбійському суспільстві так і не вийшли за межі возз'єднання (протодержави або «чіфдома») — початково структурованого суспільства, яке поділялося на вождів і воєначальників з дружинами, жерців, вояків та членів їхніх сімей. Найнижчий статус займали представники завойованих народів. Знали сяньбі інститут патріархального рабства, та межі між усіма соціальними прошарками залишалися ще досить аморфними, а створити повнокровну державу (що визначається певною територією з адміністративним поділом, існуванням професійної публічної влади й системою податків, за рахунок яких ця публічна влада утримується) сяньбі завадила обмеженість продуктивних сил. Це не давало змоги створювати в достатньому обсязі додатковий продукт, який можна було б виділити у безпосереднього виробника як податок, не боячись, що цей виробник загине від голоду, а без систематичних податків не можуть існувати інститути державної публічної влади. Соціально-майнова диференціація у сяньбійців відбувалася, але, розселившись на неосіяжних територіях (раніше вони мешкали в степах Південної Маньчжурії), протомонголи розгубили зародки державності, а з ними почала розвалюватись і їхня етнічна спільність.*

У 181 р. 40-річний Таншихай несподівано помер, а його «пожадливий та розпусний» син Холян, котрий «силою та здібностями не міг рівнятися з батьком», загинув під час облоги ханьської фортеці від стріли китайського самостріла. Після нетривалої усобиці єдність і могутність протомонголів відродилася за правління Кебініна, та після його смерті (235 р.) степова сяньбійська «імперія» остаточно розпалася.

Ситуацію ускладнила грандіозна засуха, що вразила степ у III ст. Тихоокеанські мусони змінили свій шлях, відійшовши далі на північ, літні дощі виливалися на сибірську тайгу, а в степах гинула рослинність, висихали озера й річки, вимирали худоба, зникали рештки державності. Протомонголи розділилися на кілька племен (сяньбі, табгач, муюн, тогон та ін.), а хунни й ухуані звільнилися від обтяжливої опіки. Лише наприкінці III ст., коли посуха почала відступати, у степах поновилися державотворчі процеси.

Розвал сяньбійської єдності сприяв відродженню політичних амбіцій у хуннів, а поряд утворився іще один

етнос — кули (цзелу — «раби»), основу яких становили колишні хуннські раби (вони звільнилися в момент розпаду хуннської держави й розгрому її сяньбійцями). До них приєдналися опальні чиновники, політичні емігранти, колишні невільники й злочинці, різноманітні втікачі й бродяги, яких згуртувала в єдиний етнос спільність долі й походження. Розмовляв цей строкатий конгломерат хуннською мовою.

Всі кочовики, знесилені засухою, усобицями за воду й пасовиська, розвалом хитких протодержавних інститутів, мріяли про мир і спокій та бажали торгувати з явно сильнішим Китаєм, обмінюючи м'ясо, сир, шкіри, хутра, клей з рогів оленя, орлине та соколине пір'я, сіль і коней на китайські рис, вироби ремесел, шовк і печиво, але китайці спробували використати цей сприятливий для них момент для повного знищення степняків. Спочатку всіх бажаючих із напівголодних номадів упустили в долину Хуанхе, примушуючи їх орати землю, вивчати ієрогліфіку та служити в цзіньській армії, проте кочовики вперто не бажали ставати китайцями. Номади їли з ножа (а не паличками), споживали м'ясо й молочні продукти (а не рис із приправами), пили кумис (а не гаоляновий самогон). Вони носили халати з заходом наліво (а не направо, як китайці), а їхні жінки працювали разом із чоловіками (а не сиділи вдома як китайки). Відмінностей виявилось надто багато, щоб на них не звертати уваги, й тоді імперія Цзінь, скориставшись тим, що притиснуті до води «варвари» втратили мобільність, перейшла до фізичного винищення кочовиків.

Тривалий час степняки нічого не могли протиставити масованим походам китайських армій. Цілими родами кочовиків вирізали чи обертали на рабів; та коли Цзіньську імперію знесли внутрішні катаклізми, а мусони на рубежі III—IV ст. повернулися в степ — номади сповна відплатили своїм кривдникам. Від дощів зазеленіли трави, відгодувалися худоба й коні, відновилися бойові мідь степняків, і в 316 р. 40 тис. хуннів захопили весь Північний Китай, полонивши двох цзіньських імператорів. Але синтез Китаю зі Степом дав несподівано криваві, жажливі результати.

Свої гареми хунни наповнили китайцями, та діти від шлюбів переможців із переможеними, виховані матусями-китайками в павільйонах і альтанках на китайській поезії й філософії, розгубили степові традиції (родоклановий корпоратизм, «почуття ліктя», імператив вірності племені й ханові тощо) й перетворилися на розбещених куртизанів, що розважалися лудожерством, гаремно-політичними інтригами й зрадництвом. У 350 р. китайці хуннів вигнали. Потім у Північному Китаї по чергово володарювали муюни, тибетці, тангути й, нарешті, табгачі, які від інших протомонголів

відрізнялися тим, що, запозичивши багато традицій у своїх сусідів тунгусів, заплітали на голові косу. В Китаї народилася строката етнополітична химера — імперія Північна Вей, а в степах «імперії» хуннів і сяньбійців остаточно канули у небуття: на рівнинах Монголії зароджувався каганат жужанів, які започаткували інститут орди — першої повнокровної кочової державності.

Каганат жужанів

Генезис жужанів дещо нагадує походження кулів. У смутні часи посухи й розвалу «імперії сяньбі» в степах блукало багато вибитих із життя людей, які постійно воювали за вкрай обмежені природні ресурси (воду, пасовиська, переліски тощо), проте в IV ст. природа стала милостивішою до степняків, а спільна праця й спільні вороги (могутні табгачі) з'єднали їх. Туди ж тікали невірники від панів, дезертири із армій, голодні селяни від податків тощо. Всіх їх змушувала єднатися злидненість життя та незахищеність від воєнних нападів.

Засновником жужаньської спільноти був Югюлюй — колишній раб, «у якого волосся було зрівень з бровами, і який не пам'ятав ані імені, ані прізвища свого». Спочатку він служив у сяньбійській кінноті, де був засуджений на смерть за незначну провину. Рятуючи своє життя, Югюлюй втік у 350-х роках через пустелю Гобі до Хангайських гір, де, зібравши близько сотні таких же знедолених, створив первинну орду. Завершив фундацію степового політичного організму нового гатунку наступник Югюлюя «хоробрий і сміливий» Гюйлюхой, під проводом якого жужані дали відсіч своїм агресивним сусідам табгачам і за 30—40 років кривавих зіткнень поставили під свій контроль увесь степ від Алтаю до Кореї, мешканці котрого сильно «потерпали від їхніх (жужаньських) набігів і пограбунків, але змушені були підкоритися» владі хангайських ординців.

Жужані не вели господарства і жили поборами з сусідів, перетворившись, таким чином, на своєрідну публічну владу — соціальний прошарок, функцією якого стало професійне виконання владницьких державно-політичних нововважень у відриві від безпосереднього виробництва. Від етапу родоплемінних вождівств Степ зробив крок в епоху кочових держав, владні інститути яких дістали узагальнюючу назву орда. Що ж до степових виробників, які не бажали ризикувати життям у війнах за владу, жили по-стародавньому родами й племенами, кочували «з місця на місце відповідно до наявності трави й води», та заради спокою платили жужаням ренту-податок у формі данини, то їх називали телесцями. Так вони й уживалися:

телесці жужанів годували, а жужані за них воювали, улагоджували міжродові суперечки, підтримували в степах порядок, боронили кордони — отже, виконували за рахунок податків усі державно необхідні функції. Очолював жужанів каган («великий хан»), якого обирали на все життя, мовою залишилася протомонгольська сяньбійська. Орда поділялася на військово-територіальні округи (по 1000 жужаньських вояків у кожному), а її мілітаризовані закони передбачали нагороду за хоробрість і смерть за боягузтво в бою. Писемності жужані не мали, а рахували зарубками на дереві або кульками з овечого кізьяка.

Політична консолідація Степу непокоїла табгачсько-китайську імперію Вей (398—534), і в 391 р. табгачі, розбивши жужанів, пригнали полонених «дикунів» до Північного Китаю для посилення власної кінноти. Та жужані не для того тікали раніше на волю, щоб знову служити чужому ханові. У 394 р. вони повстали, а їхнім союзником стало князівство Хесі — хуннська держава Західного Китаю, реліктовий залишок постцзінської епохи варварських напад на «Піднебесну». Повстанців очолив незвичайний для диких жужанів отаман Шелунь — високоосвічена людина, математик і астроном. Вирізвавши колабораціоністів, жужані повернулися в степ, поновили владу над телесцями й відновили каганат від Кореї до озера Лобнор.

Кульмінацією жужаньської могутності став 420 р. Здійснивши стрімкий набіг на околиці табгачької столиці Лояну, військо кагана Датаня дощенту розграбувало їх. По-

дальші жужано-табгачські війни йшли з перемінним успіхом. А от жужаньським союзникам — хуннам Хесі — не пощастило: у 439 р. їхнє князівство було знищене вейцями. Останнього хесійського князя Муганя полонили й стратили, і тільки 500 хуннських шатрів на чолі з родом *Ашина* («Вовк») утекли до своїх союзників жужанів. Осівши на багатих металевими рудами схилах «Золотих гір» (Алтаю), вони освоїли виплавку заліза, з якого виготовляли зброю. Зрештою, змішавшись з місцевими родами телесців, вони започаткували етнос *тюркютів* («давніх тюрків», *тюрк* — «сильний, міцний»). Політичним центром тюркської автономії в межах каганату жужанів стала «широка священна гора» Байтак.

Тюркюти були «чистими» монголоїдами, розмовляли давньотюркською мовою (що відрізнялася від хуннської як, скажімо, мова українців від мови давніх русичів) і спочатку ревно служили могутнім жужаням, видобуваючи руду та виплавляючи для них залізо. Над степом жужані панували майже два століття, але існування їхньої розбійницької хижацької орди трималося лише на воєнних перемогах, а перемоги не бувають вічними.

У 470 р. жужанів добряче побили табгачі. В 485 р. на жужаньський престол зійшов агресивний каган Доулунь («людина жорстока, схильна до вбивств»), який мріяв відродити славу жужаньської зброї і нещадно рубав голови непокірним. Проти тирана повстала частина телесців. У 492 р. Доулуня вбили, а 100 тис. телеських шатрів утекли на захід і створили в долині Іртиша власну протодержаву Гаогюй, або ханство телеутів (так їх назвали, щоб відрізнити від телесців, що залишилися під жужанями). Додала жужаням проблем і масована буддійська пропаганда согдійських та індійських місіонерів, що спричинила ідейний розкол у каганаті. Жужані несамовито відстоювали свою владу, бо вона була їхнім єдиним джерелом існування. Використавши розкол в імперії Вей, у 540 р. жужані титанічними зусиллями розгромили ханство бунтівливих телеутів, але це був останній успіх їхньої зброї. Як самостійна сила на політичну арену вийшли тюркюти.

Великий каганат та інші держави тюркютів

У 551 р. тюркютський лідер Бумин звернувся до жужаньського кагана Анахуаня з проханням віддати за нього заміж ханську дочку, але дістав грубу відмову.

Каган зухвало заявив: «Ти мій лавильник, як ти наважися зробити мені таку пропозицію?»

Банальний династичний конфлікт васала й сюзерена Бумин використав як привід для прямої конфронтації. Зарізавши жужаньського посла, він у 552 р. напав на жужанів і розбив їх. Убитий горем Анахуань заподіяв собі смерть, а рештки ординців були поголовно винищені. До 555 р. з жужанями було покінчено. Остаточо завершив справу черговий тюркютський хан Кушу (Муюй-хан Кігінь, 553—572), який прийшов до влади після кількох загадкових смертей своїх родичів і про якого писали, що «він мав незвичайний вигляд: обличчя його було понад фут довжиною і притому надзвичайно червоне; очі немов скляні. Він був твердим, жорстоким, хоробрим і дуже розумним». Почалися масштабні тюркські завоювання.

Тюркюти мали удосталь заліза, вміли непогано його обробляти і створили латну кінноту з вершників, закованих у залізні обладунки з голови до кінських копит. Таким «броньованим» воякам було важко воювати в горах або штурмувати укріплені міста й фортеці, але в степах, на голій рівнині у тюркютів не знайшлося конкурентів.

Ніхто не міг витримати удару закутої у броню тюркської кавалерії, і через три роки весь степ від Каспійського й Чорного морів до Кореї та Маньчжурії підкорився каганові Кушу. Над Степом запанували патлаті броньовані вершники з чорними знаменами, на яких красувалася золота вовча голова. Політичним центром молоді орди стали алтайські гори Дугінь. Та не лише зброя була джерелом тюркютської могутності. *Успадкувавши структуру ординської державності, тюркюти не тільки зайняли в системі степової імперії колишнє місце жужанів, а й урахували сумний досвід своїх попередників.*

Більшість людей воювати не любить і натомість віддає перевагу торгівлі, потреба в якій існувала завжди. Заходу з давніх часів бракувало шовку й прянощів, а до Китаю надходили товари з Середньої Азії та Ірану, Вавилонії й Аравії, Сирії та Єгипту, Малої Азії та Європи. Тож для вирішення проблем обміну купці проторили від Чан'аню через Согд (Середня Азія) та Іран до Константинополя «Великий Шовковий шлях», подорож яким потребувала більше як 230 днів. Спочатку хазяїв у степах було багато, й торгівля залишалася заняттям хоча й вигідним, але вкрай небезпечним, та після об'єднання всіх степовиків тюркютами согдійські купці відчували себе як у раю й боготворили кагана за спокій на шляхах.

За цих обставин навіть помірковані митні збори озолотили орду тюркютів, а якщо згадати, що данину каганові платили телесці степу, кидані й хі з Маньчжурії, тохарці й турфанці зі Східного Туркестану, приуральські угри, прикубанські утургури, лісовики Саян і Алтаю, а з часом і роздроблений Китай, то не дивно, що в іноземних послів очі лізли на лоба від ханських багатств, а самі ординці здобули можливість не лише щодня займатися військовими справами, а й розвивати свою науку та культуру. Тюркюти розробили власну писемність на базі арамейського письма. Їхні могилі прикрашалися відтепер пишними кам'яними стелами з барельєфами, що прославляли військові перемоги ординців. Тюркютські лідери навіть розглядали можливість поширення серед степняків буддизму, та потім схамулилися...

Чверть століття тюркютський бойовий прапор роду Ашина (на якому красувалася золота вовча голова) змушував сусідів схилитися в покорі. *Податкові надходження у формі поборів, воєнна здобич і мито добре годували тюркютську орду, а весь «вовчий етнос», як раніше жузжані, став своєрідною державно-політичною надбудовою над залежними народами.* Тюркюти майже перестали жити з власного виробництва, що засвідчує тогочасна приказка: «Немає тюрка без тата» («землероба, виробника, поневоленого»).

Зайвим для тюркютів торговельним посередником, який додатково накручував ціни на шовк, виявилась держава ефталітів — памірських горян не відомої до кінця етномов-

ної належності. Крім того, в минулому ефталіти були союзниками жузжанів (заклятих тюркютських ворогів), тому тюркюто-ефталітське зіткнення було неминучим. На біду горян, вони вже воювали на двох фронтах (з Індією, яку намагалися поневолити й пограбувати, і з сасанідським Іраном). Тюркюти спробували укласти з Сасанідами союз, але в 560 р. ханське посольство, яке направлялося до Ірану, ефталіти вирізали — і почалася війна.

У 562 р. ефталітів розбили перси, а 565 р. в грандіозній битві поблизу Несефа (сучасний Карши), яка тривала 8 днів (!), тюркські кінні латники зім'яли піхоту горян. Середня Азія остаточно підпала під владу тюркютів, а залишки розбитих ефталітів розбіглися по Ірану та Індії.

Релігією тюркютів залишалося язичництво, але своєрідно-синкретичне, що складалося з трьох віронашарувань. Світотворцем вони вважали світового бога *Тенгри* (Вічне Небо), еманція котрого — Сонце — через своє проміння керує світом. Витоки цього вірування коренилися в мітраїзмі — культовій системі стародавньої Середньої Азії. Крім Тенгри, кожен тюркютський рід мав свого бога-покровителя — коріння цих вірувань, мабуть, лежало в системах сибірського анімізму. Нарешті, невід'ємним елементом суто кочового прототюркомонгольського походження був тотемізм: своїми першопращурами тюркюти вважали хуннського царевича й вовчиху (тому-то їхні чорні бойові стяги прикрашала золота вовча голова). Степняки вірили також у безсмертя душі, загробне життя й практикували жертвопринесення (в тому числі й людські — полоненими).

Синкретизм елементів мітраїзму, тотемізму й анімізму являв собою офіційний культ Тюркютського каганату, але поряд із ним легально процвітав на ґрунті марновірства й забобонів шаманізм — чаклунство, магія, наведення порчі, вигнання злих духів, гіпноз, телепатія, близьке (іноді псевдосексуальне) спілкування з духами тощо. Однак запозичений із Маньчжурії шаманізм залишався чужим для тюрків віруванням. Шаманів (*яда*) не допускали до офіційних церемоній, але степняки користувалися їхніми послугами для залагоджування конкретних життєвих справ: навести чи зняти порчу, повернути коханого, вилікувати хворобу тощо.

Державний устрій каганату передбачав лествичну систему наслідування каганського престолу в роді Ашина: від старшого брата молодшому, після чого каганами могли ставати (за тією ж схемою) діти лише тих Ашина, які побували на престолі.

Політична роздробленість Китаю давала змогу тюркютам легко викачувати з нього данину щорічно, але такий стан речей аж ніяк не влаштував китайців, і 581 р. в «Піднебесній» зародився націоналістично-конфуціанський смерч (династія Суй), а до 589 р. весь Китай об'єднав войовничий імператор Ян Цзянь. Почалися криваві тюркюто-китайські війни.

Імперія Суй спрямувала проти степняків армії в десятки тисяч вояків, хитру дипломатію, підкуп, шпигунів — і досить швидко досягла результатів. Коли в 597 р. спалахнула чергова тюркюто-суйська війна, в тилу кагана діяла зрадницька прокитайська партія, на користь якої говорили китайські шовк і золото. Крім зрадників-тюркютів (очолюваних Жангаром) проти кагана повстали й деякі телесці (зокрема, племена кібі й сеяньто), а тут ще епідемія викосила багатьох степняків і номадичні стада худоби. Крім того, в середньоазійських володіннях кагана спалахнуло під протокомуністичними гаслами маздакітське за ідеологією повстання, яке очолив Абруй — син кагана від рабині.

Повстання придушили, Абруй захопили в полон і після жорстоких тортур стратили: «Великий мішок наповнили червоними бджолами й опустили туди Абруй, від чого він і помер». Однак сили степової імперії вже вичерпалися до краю...

Не витримавши боротьби на кілька фронтів, *Великий каганат тюркютів розпався у 603 р.* на антикитайській *Західній* (його підтримували грішми согдійські купці) та *Східній* (в якому перемогли китаефіли), а звичай степової кривавої помсти dokonав кочову єдність.

Доля цих каганатів була різною.

Східнотюркський каган Жангар (Жаньгань Тулі-хан, 603—609) повівся як типовий васал. Навіть тюркський одяг і закони він збирався замінити китайськими. Однак суйці відмовилися від таких привабливих для Китаю, але скоро-спіло-небезпечних новацій. Зате у війнах за розширення китайських володінь східні тюркюти зарекомендували себе вірними союзниками «Піднебесної» імперії, за що хан-зрадник отримав від суйського імператора безліч подарунків і титул «твердого в думках і знаннях хана». Проте син Жангара Дугі був честолюбнішим аніж його батько, і в момент кризи імперії Суй, ставши каганом під титулом Шибірхан (609—620), звільнився від обтяжливого протекторату. Східні тюркюти розорили Північний Китай набігами і завоювали Тогон, Гаочан, підкорили монгололомовних киданів і шивей (прототатар).

Така поведінка стурбувала Китай, і нова династія Тан поспішила ліквідувати Шибір-хана: в 620 р. каган несподівано помер при загадкових обставинах. Перед смертю східнотюркський володар бачив кривавий дощ та кривавий сніг, потім уночі він почув таємничі звуки і врешті-решт «відав богам душу».

Останнього удару східним тюркам завдав великий танський імператор Тай-цзун (Лі Шимінь, 626—649), який спрямував проти тюркютів шість армій та ініціював у тилу каганату антитюркютське повстання телесців (байирку, бугу, тонгра, сі, татабів). У 630 р. розчавлений ворогами каганат східних тюркютів перестав існувати, а останній їхній каган Кат Іль-хан (Хелі-хан Дубі, 620—630) потрапив у полон, де «був задумливий та сумний, співав сумних пісень і проливав сльози». В 634 р. Кат Іль-хан помер з туги й був спалений за тюркським поховальним ритуалом у Чан'ані. Решту степняків (із них 190 тис. тюркютів) Тани приєднали до імперії політикою «довгого налигача» (даючи кочовикам шовк, зерно та прикраси в обмін на їхню покірність і військову службу).

Строкатишою й різноманітнішою виявилася історія каганату західних тюркютів. Ця держава підкорила землі від Семиріччя до Волги й Кубані, а її столицею став розташований в долині р. Чу Суяб (сучасне киргизьке місто Ак-Бешим). Хоча етнічні тюркюти (у порівнянні з іншими місцевими народами) на неозорих теренах Заволжя й Казахстану становили явну меншість, через ці землі пролягав прибутковий «Великий Шовковий шлях», з якого жили й багатіли согдійські купці. Політична стабільність гарантувала караванам спокій на дорогах, тому жируючі на транзиті торговці Согду щедро фінансували кагана. Завдяки їхній підтримці династія Ашина беззмінно посідала ханський престол десятиліттями, проте інші кочові племена також мріяли поживитися за владний кошт: у 604 р., скориставшись тим, що тюркютський хан був малолітнім (він ще не вмів ходити), гегемонію в каганаті (під виглядом регентства) захопило тюркське плем'я дулу, чий вождь Таман проголосив себе регентом.

Таман виявився жадібним і недалеким володарем. Довго не роздумуючи, він наказав грабувати каравани. Согдійських купців це аж ніяк не влаштовувало, а оскільки тюркютів на заході степу було мало, то свої невичерпні фінансові можливості «бізнесмени Великого Шовкового шляху» використали для підтримки іншого тюркського племені нушибі — й у 612 р. владу дулу ліквідували. Таман утік до Китаю, де невдовзі загинув. На троні Західно-Тюркського каганату залишилися вихідці з роду Ашина, але реальним гегемоном

степової імперії стали нушибі, які створили сприятливі умови для транзитної караванної торгівлі. Союзниками Західного каганату стали танський Китай (для якого збільшення експорту шовку відкривало широкі можливості для завезення популярних західних товарів — цукру, наркотиків, килимів, вина тощо) та Візантія (зацікавлена у збільшенні шовкозакупок, бо за шовк «ромей» наймали «варварів» служити у візантійській армії), а супротивниками — східні тюркюти, авари (вороги Візантії) та перси (останні як монополісти-посередники хотіли максимально підвищити ціни на шовк, а як вороги Візантії — обмежити обсяги торгівлі, бо від кількості шовку прямо залежала військова міць «Східної Римської імперії»), а також Тогон (який боявся агресії з боку Танів і західних тюрків).

Між усіма цими державами уже з кінця VI ст. періодично виникали збройні конфлікти, а в 626 р. спалахнула грандіозна війна, яку по праву можна назвати «світовою війною» VII ст. Перси й авари облягли Константинополь, східні тюркюти вдерлися до Китаю, а західні тюрки атакували сасанідський Іран. Проте цілковитої перемоги не здобула жодна коаліція. «Ромей» не дали можливості аварам і персам об'єднатися (зірвавши форсування Босфору), й облога провалилася. Східні тюркюти, злякавшись танської могутності, уклали з Китаєм мир і відступили в степ. Невдовзі Тай-цзун (Лі Шимін) розгромив каганат східних тюркютів. Західні тюрки, пограбувавши Грузію і Вірменію, загрузнули у внутрішніх чварах дулу й нушибі, а візантійський імператор Іраклій уклав зі знедоленим Іраном сепаратний мир, боячись залишитися з персами й аварами наодинці.

Усобиці підточували Західно-Тюркський каганат, і 635 р. степовий царевич Ишбара Толіс-шад, що став каганом під ім'ям-титулом Шаболо Хіліши-хан (Ишбара Ельтеріш Шир-каган, 634—638), зважився на глобальну політичну реформу. Влада тюркютського хана остаточно стала номінальною, а по п'ять вождів з дулу й нушибі отримали по стрілі (як символ влади), титули *шад* («принц») й утворили державну раду для керівництва конфедеративною державою «десятистрільних тюрків», проте чвари між кровними ворогами (дулу і нушибі) від цього не стихли, а інші степові племена (карлуки, ягма, кипчаки, басмали, чуюе, чумі, шато) були невдоволені тим, що їх позбавили влади в каганаті. Смути й усобиці стали

звичним явищем у політичному житті імперії західних тюрків, і навіть сгодійське золото не змогло примирити запальних степняків (кривава помста!).

Занепадом тюркютських каганатів спробувало скористатися тюркомовне плем'я сеяньто, яке прагнуло перебрати на себе роль степового гегемона, та його хан Інань (*ельтебір* Хуньван) переосінив свої сили. В 641 р. орда сеяньто спробувала напасти на Китай, але на півдні пустелі Гобі нападників зустріли вірні танцям тюркюти. Незабаром на місце боїв прибула танська гвардія, і в грудні 641 р. на р. Ночжень орду сеяньто було розгромлено. При відступі через Гобі від голоду й жахливих морозів загинуло до 80% нападників, а решту сеяньто наприкінці 646 р. добило тюркомовне плем'я уйгурів.

Господарем Степу від Тихого океану до Каспію стала імперія Тан, і лише Хозарія (гирло р. Волга), куди, рятуючися від танських військ, утекли найнепримиренніші тюркюти, вистояла. У 651 р. «десятистрільні тюрки» підкорилися Китаю. В тому ж році імперія Сасанідів упала під ударами арабів-мусульман, а Хозарський каганат здобув повну незалежність, причому на престолі Ітіля (хозарської столиці) опинився хан із прийшлого роду Ашина. Останній «десятистрільний каган» Ашина Хелу (Нівар Ишбара-ябгу-каган, 651—657) в районі Семиріччя чинив опір танським військам до 657 р., аж доки не був розгромлений непереможним китайським генералом Су Дінфаном. Сам Ашина Хелу потрапив у полон, де й помер через два роки.

Хозарський каганат
Хозари (хазари) — кавказьке плем'я, батьківщиною якого вважається низини Тереку й Волги. Проблема їхньої етномовної ідентифікації залишається нерозв'язаною. Жили вони родами й племенами, займалися виноградарством і рибальством, а також скотарством та полюванням у багатих дичиною заростях і луках заплави рік Волга й Ахтуба.

Корінна хозарська релігія мала надзвичайно строкатий характер язичницької мішанини. Вони «приносили жертви вогню й воді, шанували деяких богів шляхів, також місяць і всі творіння, котрі в очах їхніх здавалися дивними. Вони влаштовували... дикі танці й битви на мечех у голому стані... Серед безлічі божеств найбільшою повагою був оточений Тенгірі-хан — дивовижний величезний герой, бог неба й світла. Йому присвячували дерева (дуби), будували капища, приносили в жертву коней, кров'ю яких поливали священні дерева, а голову й шкіру вішали на сучки».

Антропологічні характеристики хозарів належали до трагічного типу кавказької раси великої європейської раси.

В VI ст. хозари майже без опору підкорилися тюркютам, оскільки данина, яку вимагали кагани Ашина, виявилася необтяжливою для їхньої багатой економічної бази, а панування могутніх тюркютів гарантувало їм захист від будь-яких ворогів. Проте завоювання сасанідського Ірану й розгром квітучої цивілізації согдійських купців арабами-мусульманами та крах Західно-Тюркського каганату (внаслідок танської експансії) зламали хитку політичну рівновагу в Азії. Хозари змушені були захищатися самостійно, а войовничістю вони не страждали, міцної держави, а тим паче власного війська не мали.

Порятунок прийшов несподівано. Не всі розгромлені тюркюти загинули в боях чи подалися служити за шовк і гроші танським імператорам. Відвоювати каганат у незліченних ворогів «непримиренні» не могли й під керівництвом одного з ханів роду Ашина в 651 р. пішли до колишніх васалів. Хозари гостинно прийняли залишки могутньої орди, а хана-втікача проголосили своїм *хаканом* (хозаризований тюркомовний титул *каган*).

Тюрки зажили на райських заплавах луках нижньої Волги кочовим тваринництвом, самі себе годували і не зливалися з хозарами, не вимагали податків (задовольняючись добровільними дарунками від нових підданих). Зате войовничі степняки організували відсіч усім нападаючим. Відбили арабів і танців, розгромили агресивних кочових сусідів (тюркомовних болгар), а потім, скориставшись аваро-слов'янськими кривавими зіткненнями, витіснили своїх давніх ворогів — аварів — за Дон. *В середині VII ст. язичницький тюрко-хозарський каганат став, щоправда ненадовго, наймогутнішою і найстабільнішою державою на кордоні Європи і Азії. Проте наслідки такого збігу подій виявилися несподіваними.*

Уже в 654 р. араби-мусульмани здійснили перший набіг на північнокавказькі володіння *хакана*. Тюрки завдали агресорам серйозної поразки (загинув арабський воевода Абд ар-Рахман і 4 тис. його воїнів), але ідеї «священної війни» з язичниками знову й знову штовхали мусульман до агресії через Дербентську ущелину. Тюрко-хозари відповідали спустошливими набігами на підладне халіфату Закавказзя. Протиостояння тривало 80 років (!). Усі північнокавказькі міста й селища були зруйновані дощенту. Населення вирізане або продане в рабство. Регіон опустів, і на вільних землях осіли на початку VIII ст. євреї-іудеї, які рятувалися тут від антисемітизму, що в різних формах завжди проявлявся й в Арабському халіфаті, й у Візантії.

Однак місцеві природні та кліматичні умови (степові бурі, зимові снігопади, прирічкові очеретяні зарості тощо) виявилися вкрай несприятливими для пришельців. тому створити тут власне продуктивне виробництво євреям не судилося — і вони подалися в торгівлю, ставши *рахдонітами* («знавцями доріг»).

Раніше торгові шляхи «Великого Шовкового» тримали в руках купці Согду (Самарканда, Фергани, Паша, Кеша тощо), але *на початку VIII ст. квітучу середньоазійську торговельну цивілізацію знищили араби, які почали дерти з купців астрономічні побори за перехід через Іран — і тоді ініціативу перехопили єврейські купці-рахдоніти, які спробували возити шовк із Китаю через Хозарію і Північне Причорномор'я прямо до Європи.* Крім того, араби несподівано виявили інтерес до хутра, а поблизу воно було лише на Русі (яка продавала його до Візантії) та на півночі Східної Європи (землі чудь, меря тощо). В Західній Європі хутра не було (тільки королі носили горностаєві мантії), отже «хутровий шлях» до халіфату проліг від Ками через Волгу й Каспій — знову ж таки через Хозарію. Для процвітання єврейським купцям потрібен був контроль над Хозарією та Руссю, тож не дивно, що в Ітілі та Києві на рубежі VIII—IX ст. виникли могутні іудейські общини.

Китай після кривавого заколоту Ань Лушаня (756—763) лежав у руїнах і продавав шовк за безцінь, тому досить швидко купецькі факторії рахдонітів накопичили фантастичні багатства, найняли для охорони караванів і склади могутні загопи професійних вояків-головорізів, а *в перших роках IX ст. мудрий єврейський лідер Обадія («який боявся Бога і шанував закон») здійснив шаблями найманців у Хозарії кривавий державний переворот.* Заляканого *хакана* примусили одружитися з єврейкою (у євреїв родовід вівся по жіночій лінії), і вже в наступному поколінні тюрко-єврейський *хакан* став іудеєм. Проте реальну політичну владу в державі захопив лідер рахдонітської общини — *ха-мелех («цар»)*. Що ж до *хакана*, то він перетворився на харизматично-релігійного сакрального живого бога, який не мав ніякої влади, а його іменем правив цар. *Хакан* став своєрідним талісманом іудейської Хозарії, якого боготворили, коли країна процвітала, і вбивали за перших негараздів, замінюючи сином чи братом.

Хозарські тюрки не підкорилися рахдонітам і, зазнавши воєнної поразки, втекли до печенігів, в орді яких завжди цінували досвідчених воїнів, але

хозарам тікати було нікуди — і рахдоніти стали їхніми жорстокими поневолювачами.

Єврейські купці продавали все і всім (із Китаю на Захід везли шовк, із Великої Пермі (Біармії) та Русі до арабів — хутра й рабів і т. ін.), а на зароблені кошти наймали професійних вояків (із печенігів, гузів, мусульман, слов'ян, русів — до 12 тис. горлорізів) і смітили грішми на відпочинку. В країні панувала жорстока теократична іудейська диктатура. Що ж до корінних хозарів-язичників (іудаїзм, практично, не можна прийняти — іудеєм можна лише народитися), то вони не вирізнялися войовничістю і тому перетворилися на безправних пасинків на власній батьківщині. З них здирали фантастичні побори, їхніх дочок перетворювали на одалісок, які тішили у вертепах Ітіля багатих і розбещених рахдонітів. За найменший вияв непокори зухвальцям на місці рубали голови непереможні царські гвардійці-найманці, котрі за високу платню служили іудейським хазяям на совість.

Міць іудейської Хозарії зростала. У 889 р. вона перемогла печенігів, потім завоювала Волзьку (Камську) Болгарію, а в 940 р. іудейський цар Песах поставив на коліна Київську Русь (де правили скандинавські конунги-варяги), примусивши руських князів здати переможцям усю зброю*. *Іудейська Хозарія перетворилася на грандіозного торговельно-грабіжницького спрута.* Вона повністю контролювала всі купецько-транзитні шляхи Східної Європи, висмоктувала данину з печенігів, гузів, русів і варягів, русичів-слов'ян, аланів, волзьких болгар і власне хозарів. Та незабаром химерну імперію вразила криза, що привела її до повного краху.

Причин занепаду було кілька. Китай після падіння династії Тан і низки усобиць повернувся до політики конфуціанської самоізоляції (династія Сун) і припинив експорт шовку. Занепад Багдадського халіфату позбавив рахдонітів щедрих покупців рабів і хутра, а поневолені народи, відчувши, що фінансова стабільність (а отже й бойова могутність найманого війська) іудейського каганату похитну-

* У «Повісті врем'яних літ» факт принизливого роззброєння Русі літописець прикрасив, але фразами про «двогострість руських мечів» та «одногострість» хозарських шабель не прикрити той факт, що хозари отримали «от дима меч». Див.: Повість врем'яних літ. Київ, 1990. С. 24.

лася, почали дедалі активніше боротися з рахдонітською диктатурою. До цього додалася екологічна катастрофа.

У X ст. із Північного Причорномор'я перемістилися на північ дощові вітри Атлантики. Від цього повноводнішою стала Волга і підвищився рівень Каспійського моря (яке отримує з Волги 81% своєї води). Наступ моря призвів до втрати райської заплави, під водою опинилися чудові рибні угіддя й луки, залило підвали, попливли фундаменти жител.

Економіка, політика й екологія Хозарії потрапили у глибоку кризу, й у 965 р. ослабшу імперію розгромив київський князь Святослав.

«Іде Святослав на Козари. Слишавше же Козаре, изидоша протіву с князем своїм каганом, і ступішася біті; і биши брані межі імі, одоле Святослав Козаром і город їх Белувежю. взя».

Хозари, побачивши грізних русів, розбіглися (бо ненавиділи гнобителів-рахдонітів не менше русичів), найману гвардію вої Святослава знищили, а ненависних рахдонітів вирізали. У 966 р. агонізуючий каганат добила тюркомовні огузи Середньої Азії, яких, своєю чергою, тіснили зі сходу кипчаки (половці).

Каганат кок-тюрків

Взявши покірних тюркютів на службу, Тани оселили їх південніше Гобі впереміш з іншими кочовими тюркомовними племенами, використовуючи цю першокласну бойову кінноту для масштабних завоювань. Поступово із суміші тюркютів, татабів, едізів, уйгурів та залишків інших етносів у спільних походах склалася нова етнічна спільнота, яка дістала назву *кок-тюрк* («блакитних тюрків»). Матеріально жили вони непогано і 50 років віддано служили династії Тан, для котрої здобували перемоги від Примор'я до Середньої Азії. Однак з 660-х років справами Китайської імперії почала заправляти жахлива У Цзетянь. Тюрків перестали вважати за людей, бойових генералів замінили гнучкі конфуціанці-царедворці, а тих, хто протестував, відправили у відставку або просто знищили. Горді степняки вважали себе людьми, а не рабами, тому плазувати перед чванливими сановниками не стали, а повстали в 679 р.

«Весь тюркський народ так сказав: «Я був державним народом, де моя держава? Для кого добуваю я держави інші?... Народом був я, що мав кагана. — де мій каган? Якому кагану віддаю я працю й сили?... Краще заубимо самі себе і викоренимо». І вони почали йти до загибелі».

Повстанців було не більше 12 тис., тому шансів на перемогу в них не було. Три роки китайці методично вирізали незгодних і рубали голови полоненим. Але в 682 р. «бунтівників» очолив агресивний хан зі славетного роду Ашина Кутлуг-чор (Гудулу, 682—693), який назвався Ільтериш-каганом (чим офіційно відновив Тюркський каганат) і здійснив неможливе. Скориставшись моментом, коли Китайську імперію лихоманило від безумних експериментів У Цзетянь, а більша частина танської армії воювала з Тибетом, кок-тюрк самі перейшли в наступ, що було несподіванкою для ворогів. «Китайці завзято билися і були вщент розгромлені». Стурбована У Цзетянь покарала своїх невдах-генералів і прокляла Кутлуга, проте більшого китайці зробити вже не могли. За своє царювання Кутлуг здійснив 47 походів, дав 20 великих битв. «Ворогів він присилював до миру, тих, хто має коліна, він примусив схилити коліна, а тих, хто мав голови, — нагнутися». Померши в 693 р. в ореолі слави, *Кутлуг залишив нащадкам відновлений степовий каганат кок-тюрк, який займав усю територію Монголії.* Ставка оновленої тюркської орди розташувалася в Отюкенських горах у межиріччі Орхона, Селенги й Толи.

Китай утратив контроль над степом, а кагани Ашина продовжили завоювання: в 706 р. вони підкорили киргизів, у 710—711 рр. розгромили міцний каганат тюркомовних тюргешів (одного з п'яти племен дулу), а в Китаї «побили й полонили безліч військових і народу». 714 р. гарем Капаган-кагана («Кагана-завойовника») «блакитних тюрків» Мочжо (693—715) поповнила китайська принцеса.

Кок-тюрки наслідували своїх великих попередників тюркютів, занедбали продуктивне тваринництво і на правах орди почали жити поборами з сусідів. Іншим кочовим народам (карлуки, хулуви, нушибі, татаби, кидані, уйгури тощо) це не сподобалося, але їхній виступ у 717 р. «блакитні тюрки» потопили в крові, а напад 300-тисячного танського війська у 720 р. «розумний» каган Більге (Бігя-хан Могілянь, 715—734) відбив без проблем.

«Розумні» китайські стратеги розпочали похід узимку. Від лютих морозів полопалися тягиви на китайських луках і самострілах, а померзлих піхотинців латники-кавалеристи *кок-тюрк* перекололи списами. Для залякування підданих на майбутнє каган наказав у 722 р. вирізати всіх татабів (включаючи жінок і дітей). Лише араби спромоглися відбити тюркську агресію на оазі Середньої Азії, однак Семиріччя лишилося за Ашина.

30 років степи від Тихого океану до Середньої Азії контролювалися державою «блакитних тюрків» — «Вічним Елем». Почала бурхливо розвиватися відроджена тюрксько-степова культура, про що свідчать десятки кам'яних скульптур (*балбалів*), розкішна усипальниця хана Кюль-тегіна (732 р.) і надричний тюркський міф «*Сай-Солонг*», казкова масштабність котрого перебиває всі наші уявлення про можливості гіперболи.

Проте *кок-тюрк* швидко полюбили розкіш, тому кривава диктатура «блакитних тюрків» висмоктувала з поневолених народів усі соки та ще й живилася щедрою даниною від Китаю, який зобов'язався в обмін на мир ліквідувати всі обмеження на торгівлю з кочовиками «та щорічно дарувати по кілька сотень тисяч відрізів шовкових тканин» в обмін на «данину» в 30 коней. Кілька десятиліть «Вічний Ель» (само-назва імперії кок-тюрків) тримався на терорі та воєнних перемогах, але всякому терпінню настає край, і в 742 р. знову повстали уйгури, басмали та карлуки.

Ім на допомогу прийшли китайці, армія яких після масштабної військової реформи 742 р. стала професійною. *Кок-тюрк* билися несамовито, але для перемоги на чотирьох фронтах сил не вистачило. За ними полювали як за дикими тваринами, розлючені сусіди прагнули вирізати поголовно всіх «блакитних тюрків», і лише небагатьом пощастило втекти до Китаю, де їх із часом взяли на службу в прикордонну варту. 745 р. «Вічний Ель» перестав існувати, але відновити панування над степом танцям не судилося.

Колишні союзники (басмали, карлуки й уйгури) розпочали криваву бійку за «тюркську спадщину». Басмали врешті-решт зійшли з політичної арени, карлуки укріпилися в Семиріччі та на Алтаї, а землі від Західної Маньчжурії до Джунгарії дісталися уйгурам.

У 747 р. на політичній карті Азії утворився Уйгурський каганат на чолі з ханами з роду Ягалакар.

Уйгурський каганат Уйгури розмовляли тюркською мовою, були «хоробими й сильними», хоча й «виявляли схильність до злодійства та грабування», володіли незліченними стадами овець, кочували «з огляду на наявність трави й води» між річками Орхон і Тола, вирізнялися войовничістю. На відміну від тюркютів вбій були рудоволосими європеоїдами і вважали себе нащадками дівчини, що віддалася вовкові.

Уйгури вважалися численним і відносно багатим кочовим народом, але соціальна неорганізованість, анархічність суспільних структур тривалий час не давала їм можливості досягти успіхів у політичних

змаганнях. Будучи одним із телеских племен, уйгури, всупереч власним прагненням, змушені були протягом століть залишатися на других ролях у різних каганатах.

Загибель кок-тюрків звільнила степи від жаху перед непереможними ханами Ашина, й у 747 р. уйгурський хан Моянчур (746—759), «відважний, притому удатний полководець», заснував новий могутній каганат — *номадичну імперію уйгурів (747—847)*, яка займала територію від Алтаю до гір Великого Хінгана, від «Великого Китайського муру» до озера Байкал. Столицею молоді орди став розташований на р. Орхон Ордубалик.

У жорстоких війнах уйгури розбили карлуків і киргизів, а коли Тани самі запросили степняків до Китаю для придушення заколоту Ань Лушаня (755—762), уйгури нажилися пограбуванням беззахисних китайських міст і сіл. Лише печенігам пощастило успішно відбити агресію молодого уйгурського каганату.

Владу Моянчура визнали кидані, татаби, кібі, татари, долемань, дубо, байирку та ін. Киргизи сплачували йому данину соболями, а тибетці насилу витримували натиск уйгурів на своїх північних кордонах. Проте, втягуючись у світові культурно-господарські зв'язки, степняки чимдалі частіше відчували примітивність власних релігійних вірувань, які не могли конкурувати з розробленими ідеологічними системами Китаю, Ірану чи Індії. Бажання увійти в «цивілізоване співтовариство» на рівних правах з іншими великими цивілізаціями Євразії спонукало уйгурів шукати в сусідів придатні релігійно-філософські системи. Оскільки ворожнеча з Китаєм унеможливлювала будь-які ідеологічні запозичення з «Піднебесної», степняки звернули увагу на захід.

У VII—VIII ст. багато прозелітичних релігій намагалося поширити свій вплив на світ номадів, але не всім щастило. Візантійське християнство (халкедонітство) забороняло уживати в їжу кунис, чим абсолютно не влаштувало степняків. Арабський халіф Хішам (724—743) спробував залучити до ісламу тюркешів, але їхній хан категорично відмовився ставати мусульманином, мотивуючи це тим, що «немає серед нас ані цирульників, ані ковалів, ані кравців; якщо вони дотримуватимуться наказів ісламу, то звідкіля вони добудуть засоби до життя?». Християни-монофізити боронили за збереження свого впливу в Африці й Вірменії, а вся енергія буддійських проповідників витрачалася на збереження буддизму в Індії, Тибеті, Китаї. Південно-Східній Азії, Кореї, Японії.

Із прозелітичних релігій активну пропаганду серед кочовиків вели у VIII ст. лише адепти несторіанства і маніхейства. Долю майбутньої релігійної орієнтації Уйгурського

каганату вирішила політика. Грізний Моянчур сповідував традиційне уйгурське язичництво (схоже на тюркютський поганський синкретизм). Його смерть уйгури сприйняли як величезну втрату, але оплакували кагана-засновника недовго: наступники розпочали жорстоку боротьбу за престол. Закордонні місіонери теж втяглися у внутрішні чвари, однак принц, якого підтримували несторіани, програв боротьбу за владу. В 766/767 рр. каган Ідігянь прогнав із держави всіх християн і сперся на маніхейських проповідників. Такого шансу в прихильників «світлої віри» (маніхейства) ще не було, і «цар віри» (маніхейський патріарх, який таємно мешкав у Вавилоні) «наказав усім духовним і монахиям увійти в державу уйгурів проповідувати».

Ораторські здібності маніхейських проповідників (їхні «промови лилися, як спущена ріка») справили неабияке враження на кагана та уйгурську верхівку. Вони прийняли нову віру «і більша частина племені наслідувала їх».

Степняки навіть змушені були частково міняти свій уклад життя. Маніхейський канон передбачав пісні дні, коли можна було їсти лише овочі та фрукти — і уйгури почали в степах заводити городи (щоб не померти з голоду). В Уйгурії з'явилися осілі поселення, а заснований на березі р. Селенги в 758 р. Бейбалик (Бешбалик) перетворився на справжнє місто — центр ремесел, торгівлі й культури. Маніхеї створили для уйгурської мови спеціальну писемність (на базі согдійського письма). В уйгурів з'явилися свої книги, монети власного карбування, кам'яні храми (кумирні) тощо. Здавалося, що «країна диких звичаїв, наповнена димлячою кров'ю, перетворилася на країну, де споживають овочі, країна вбивств — на країну потягу до добрих справ», — але захоплення виявились передчасними.

За суттю своїх канонів маніхейство було вченням анти-соціальним, самознищувальним. Воно вважало злом реальний світ, а добром — небуття, тому моральні закони «світлої віри» схвалювали все, що сприяло розкладу й загибелі нашого поганого (з їхньої точки зору) буття. Співчуття заміняла жорстокість, замість радощів проповідувався сум, замість родини — аскетизм і розпутство, замість правди — брехня тощо. Проявом зла оголошувалися любов і кохання, дружба й добробут, краса й почуття. За такі проповіді в «цивілізованих країнах» маніхеїв переслідували як еретиків, і прагнення реваншу, що вирувало в серцях гнаних, цілком зрозуміле, але, прорвавшись до влади, маніхеї продемонстрували такий шалений фанатизм і нетерпимість до іновірців, що перевершили всі жорстокості, застосовувані проти них досі.

Буддистів маніхеї оголосили шанувальниками сатани, а християн, конфуціанців, шаманістів, даосів, бонців почали, вперше в історії Степу, знищувати за їхні релігійні погляди. В каганаті зруйнували всі неманіхейські святини, а у власних кумирнях «жерці світла» зображували Будду сатаною, що м'яє ноги Мані. В 768 р. уйгури силою примусили китайців встановити в країні маніхейські кумирні.

Більшість уйгурів залишалися нормальними людьми. Усвідомити, що вкритий травами степ, вірний кінь, дружина й діти є уособленням зла, вони не хотіли, а зрозуміти філософські абстракції боротьби Світла з хаотичною Темрявою — не могли. До життя в канонах маніхейства тягнулася лише державна верхівка, але це, з одного боку, породило ідейний розкол між ханами і народом, а з іншого — сприяло фізичному виродженню правлячої верхівки каганату. Уйгурська міць занепала, й у 780 р. маніхейська община здійснила відкритий державний переворот: дев'ять найвпливовіших уйгурських родів були ледь не поголовно винищені, владу хана обмежила рада племінних старійшин (найвпливовішими серед них були вожді народу едізів). Вони обирали кагана з роду Яглакар, але його владні повноваження обмежувалися військовими функціями, а політичними керівниками степової держави стали маніхейські «обрані». Апогеєм досягли криваві репресії маніхейських ортодоксів проти «невірючих»: «В усій землі простолюдннн й живі істоти, чисті й добрі захищались, а злі — знищувалися».

Маніхейське віровчення було дуже логічним, масштабністю не поступалося конфуціанству, але уйгурам воно принесло горе. Розбещеність підірвала фізичні потенції етносу, релігійні чвари і репресії розвалили державну єдність, городництво на голих рівнинах обернулося ерозією ґрунтів і пиловими бурями, а релігійна нетерпимість посварила уйгурів з усіма сусідами — і на рубежі VIII—IX ст. почався розвал. Владу уйгурів почергово скинули шато, киргизи, татари, татаби, а коли в зиму 839—840 рр. у степах випало несподівано багато снігу, в уйгурів почався падіж худоби, голод та епідемія моровиці. На виснажений каганат, у 840—841 рр. напали киргизи, а коли після низки поразок голодні уйгури у відчаї почали грабувати прикордонні провінції Китаю, до киргизів додалися танські горлорізи. За п'ять років уйгурів вирізали майже до останнього, «кілька тисяч загинули від холоду, голоду і хвороб», інші, «ховаючись у горах та лісах, жили грабунком», і лише жалюгідні залишки могут-

нього в минулому народі втекли у 866 р. в район Турфанського оазису (р. Манас), відмовилися від жахливого маніхейства і, прийнявши нейтральний буддизм, утворили Пізню Уйгурію-Кочо (країну купців, садівників, монахів і перекладачів буддійських сутр). Очоловав її тепер не хан, а *ідикут*, а засновником став князь Бугу Цзунь (Буку Чин), який завдяки хитрій дипломатії врятував уйгурський народ від геноциду.

Держава Бохай

З давніх часів на теренах Примор'я й більшої частини Маньчжурії мешкали племена мукрі або мохе (прототунгусів). В епоху середньовіччя вони вступили, перебуваючи на етапі вождівства — ранньоструктурованого суспільства з елементами початкової соціально-майнової диференціації. Наймогутнішими серед мукрійських племінних союзів-чіфдомів доби раннього середньовіччя вважалися об'єднання сунмоських і гудоських мохе (кожне з яких на випадок війни виставляло 7 тис. воєнків, озброєних примітивними списами, мечами й луками з отруєними стрілами).

Ханьці не змогли поширити свій вплив на сопки Маньчжурії та ліси Примор'я, але з утворенням могутнього Тюркютського каганату мохе змушені були на початку VII ст. приєднатися до імперії ханів Ашина. Беручи участь у масштабних тюркютських завоюваннях, багатіли за рахунок воєнної здобичі мукрійські вожді, міцніла їхня влада, а після краху каганату прототунгуси знову здобули незалежність. У мохе виділилися спадкова родова знать, а влада вождя передавалася тепер від батька до сина. Проте остаточне перетворення мукрійських вождівств на повнокровну державу відбулося після масового припливу когурьоських іммігрантів (з Північної Кореї) після розгрому в 668 р. їхньої держави китайцями. Пришельці принесли з собою традиції державного управління, шовківництво, наукові знання, ієрогліфіку, що прискорило соціально-політичну еволюцію прототунгуських протодержав та ініціювало завершення наприкінці VII ст. процесу державотворення у мукрі. Офіційною датою народження мохеської держави Бохай (Чжень, Пархе, 698—926) вважається 698 р., коли верховний вождь сунмоських мукрійців Да Цзожун, застосовуючи «скіфську тактику», дав відсіч танським агресорам, а потім, заручившись підтримкою східних тюркютів, «заснував державу Чжень, проголосив себе *ваном* («королем»).

Да Цзожун постійно розширював свої володіння, кількість його підданих перевищувала 100 тис. дворів, а особиста гвардія налічувала 10 тис. воєнків. У разі війни бохайці могли виставити до 150 тис. воєнків. Імперія Тан у 705 р. змушена була де-факто визнати Цзожуна суверенним правителем усіх мохе.

Основним заняттям мукрі залишалися тваринництво (насамперед конярство), полювання й рибальство, але після напливу іммігрантів із Кореї дедалі більшу роль у господарстві почало відігравати орне землеробство (особливо в долині р. Мудань). Бохайці культивували чумизу, ячмінь, гречку, просо, коноплі та суходільний рис, сади рясніли абрикосами, сливами й

вишнями, а серед ремесел високого рівня досягли шовківництво, обробка заліза, виробництво кераміки, різьба по кості. Велику роль у господарстві мохе відігравало збиральництво, насамперед женьшенью (який разом із хутром складав основу бохайського експорту).

Бурхливо розвивалася бохайська культура. На базі ієрогліфіки мохе створили за допомогою когурьосців власний складовий алфавіт, після чого неписьменним юнакам із знатних родів заборонили одружуватися, аж доки вони не оволодіють грамотою. Державною релігією мукрі залишався шаманізм, але познайомилися вони й з буддизмом, і з конфуціанством. У бохайців японці запозичили неповторний звичай кріпити на поясі гаманці за допомогою спеціальних брелків — *нецке*.

Вершиною могутності держави Чжень стали 20-ті роки IX ст. (період правління воєвничого короля Жаньсю), коли Бохай значно розширив свої володіння, мав п'ять столиць (головною з них вважалася «верхня» — Дунцзінь). Мохе підтримували активні дипломатичні й торговельні зв'язки з Японією та Китаєм, успішно відбивали спроби експансії корейської держави Корьо (918—1392), але кришаві війни з агресивними уйгурами виснажували сили Бохаю. Давалися ззнахи і старі родоплемінні міжмукрійські суперечності, клановий сепаратизм і напружені стосунки між корінними мохе (творцями Чжень) і нащадками когурьосців (які вважали себе культуртрегерами в оточенні «дикунів-мукрійців»). У момент, коли на початку X ст. на східних кордонах Бохаю утворилася агресивна держава киданів, мохеську спільноту роздирали усобиці.

Ослабленням багатого сусіда скористалися воєвничі й напівголодні кидані. В 916 р. вони почали масштабну агресію проти Бохаю. Виснажлива війна тривала 10 років. Знесилена чварами держава Чжень героїчно боронилася своєю незалежність, але сили виявилися нерівними: 926 р. впала остання бохайська столиця, регулярна гвардія загинула в бою, уцілілі мукрійці втекли до лісів Примор'я, де врятувалися від киданського терору, а більшість чиновників (як правило, когурьосського походження) емігрували до Кореї. На завойованих землях кидані утворили васальну державу (Східну Дань), на яку наклали обтяжливу данину (150 тис. відрізів тканини і 1000 коней, на рік).

Держава киданів

Кидані (самоназва — *китай*) — монголономовний народ, нащадки одного з відгалужень сяньбійського етносу, населяли степи Західної Маньчжурії і до VII ст. займалися полюванням та рибальством. Потрапивши під владу тюркютів, вони перейняли у сусідів навички тваринництва, а потім по черзі підкорялися Танам, «блакитним тюркам», уйгурам і тільки після краху Уйгурського каганату й занепаду Танської імперії знову здобули незалежність. Панівною релігією киданів, їхнім офіційним культом був язичницький шаманізм. Жили вони конфедерацією восьми племен під началом єдиного верховного вождя, котрим ставав по черзі на три роки кожен із восьми племінних вождів

(даженів — «великих людей»). Такий державний устрій у китаїв зберігався півстоліття, доки в 903 р. черговим великим вождем конфедерації не став Єлюй Амбагянь (Абаоцзи, 903—927), який у 907 р. здійснив державний переворот і «трансформував» киданську конфедерацію племен у монархічну державу.

Амбагянь народився 872 р. після того, як мати побачила уві сні, як до неї на груди впало сонце. З трьох місяців малюк Амбагянь почав ходити, з року — розмовляти, а «досягнувши зрілого віку, вирізнятися міцною статуєю, сміливістю, воєвничістю й кмітливістю. Чудово їздив верхи та стріляв із лука, пробиваючи стрілою залізо...». Його опорою стало рідне плем'я іла.

У 905 р. на запрошення «двічі вірного» зрадника Чжу Веня (який намагався за допомогою степняків стати китайським імператором) кидані під проводом Єлюя Амбагяня воювали в Китаї, де захопили багато цінних трофеїв, а коли в 907 р. настав час здати владу іншому даженю, Абаоцзи за порадою хитрої дружини Шулюй запросив усіх вождів на бенкет, де, напоївши їх вином, відрубав усім *даженням* голови.

Тоді ж Єлюй Амбагянь проголосив себе «Небесним імператором», дружину — «Земною імператрицею», а для згуртування воєвничих підданих розпочав масштабні війни з сусідами. Успішні набіги давали киданям багату здобич, і заради матеріального добробуту вони не стали порушувати питання про «нелегітимність» імператорської влади. Рід Єлюй узурпував киданський престол.

У 911 р. Абаоцзи поневолив татавів, у 915 р. — амурське плем'я уті, а в 916 р. розпочав десятирічну війну з могутнім Бохаєм. Того ж року Амбагянь придумав назву для своєї імперії — *Ляо* («Залізна»). В 926 р. за наказом «Небесного імператора» на базі китайської ієрогліфіки була створена перша киданська писемність (із трьох тисяч знаків).

У 927 р. після гучних перемог над бохайцями й татарами Абаоцзи залишив своєму синові Дегуану (927—947) у спадок державу, яка контролювала всю Маньчжурію, та кидані мріяли про більше.

В першій половині X ст. роздроблений Китай являв собою жалюгідне видовище в політичному плані. На півночі мінялися династії, на півдні різалися «десять царств», а киданів багатства південного сусіда притягували як магніт, і в 936 р. їхня монголономовна орда вторглася в долину Хуанхе.

Ляосці чинили в долині Хуанхе масовий бандитизм і пограбунок, «спустошили землі, ...перетворивши їх на руїну». «Молодих і здорових при цьому

вбивали мечами, а старих і малих кидали в рови і канали... Населення втратило майже все майно».

Дезорганізовані китайські армії не змогли зупинити агресора, і в 946 р. Дегуан захопив Кайфин, звідки пригнав до Ляо безліч китайських бранців, але жити одним лише бандитизмом держава довго не може, і, приєднавши до Ляо 16 китайських областей, Дегуан запровадив при дворі китайський церемоніал, сформував централізований бюрократичний апарат (за китайським зразком). Нову імперську столицю Яньцзін (сучасний Пекін) прикрасили чудові храми й будівлі, завдяки китайським полоненим розвивалися ремесла й торгівля. Кидані займалися тепер лише війною та конярством (теж із військовим ухилом), їхнє життя протікало у війнах і розвагах, а податки з китайських виробників, підданих Ляо, годували цю монголомонову кочову орду.

Племінник і спадкоємець Дегуана Уюй (947—951) довів до апогею китаїзацію ляоського державного організму. «В одязі, ремеслах та мистецтвах» відмінності між Ляо й Китаєм звелися майже нанівець, і «навіть назви чиновних посад — і ті були майже такими самими, як і в «Серединній державі».

Проте *дуальність ляоської етно-політико-економічної структури швидко далася взнаки*. Організувати керівництво складними іригаційними системами кидані так і не навчилися, 952 р. в Ляо «сталася велика повінь, унаслідок якої 440 тис. мешканців, які зазнали збитків, утекли на терени Китаю». Серед поневолених киданями кочовиків зростало невдоволення засиллям бюрократії, нехтуванням степових традицій «вільності» племен і масштабами китаїзації. До всіх бід додалося возз'єднання Китаю під скіпетром династії Сун (979 р.), яка створила постійне військо з найманців-професіоналів і розпочала війну за повернення окупованих киданями китайських окраїн. Проте воєнні кампанії 979 та 986 рр. Суни програли (їхню піхоту зім'яла на рівнині закована в лати киданська кіннота таранного типу, очолювана непереможним ляоським генералом Єлюєм Сюго). В 1004 р. розгромлений Китай підписав з киданями принизливий мир, за яким імператор Ляо проголошувався «старшим братом» сунського «Сина Неба». До того ж Китай зобов'язався щорічно сплачувати киданям данину (200 тис. відрізів шовку і 100 тис. зливків срібла; з 1042 р. данину збільшили майже удвоє).

В XI ст. імперія Ляо досягла апогею своєї могутності. Населення становило 4,8 млн підданих (із них 800 тис. киданів). Ляоський сюзеренітет визнали Корея і держава тангутів, а неврожай і голод уразили імперію лише раз за століття (1029 р.). Чимало успішних воєнних операцій провели кидані проти степняків Монголії: у 1089—1100 рр. кочова антиляоська конфедерація була розгромлена, а її лідер Могуси потрапив у полон до киданів.

Родовитого бранця ляосці привезли до своєї столиці, урочисто розрубали на шматки на центральному майдані й з апетитом з'їли.

Однак війни, етнічні й релігійні конфлікти, господарські негаразди підточували міць строкатої киданьської держави. Остаточно її доконали чжурчжені (предки маньчжурів, нащадки мукрійського племені телі), які мешкали в центральній Маньчжурії навколо озера Ханка і змушені були платити Ляо обтяжливу данину ловчими соколами, перлами, женьшенем, золотом, воском, тканинами, кедровими горіхами тощо. Непокірних чжурчженьських вождів кидані «били киями, а то й страчували».

Чжурчжені розмовляли мовою тунгусо-маньчжурської мовної групи, сповідували шаманізм, жили полюванням, рибальством і збиральництвом (іноді займаючись рільництвом), до яких поступово додалося тваринництво (розводили свиней, овець, биків, коней). Основними видами ремесел були видобування й ковальська обробка металів, примітивне ткацтво, виробництво кераміки, ліків, обробка шкур, дерева й кістки, виготовлення зброї. Своім сусідам продавали коней, перли, женьшень, мед, віск, хутра, а ввозили чай, шовк, книги, посуд, вино й монети з Китаю та Кореї. За антропологічними ознаками чжурчжені належали до монголоїдів, але мали «жовте волосся... жовті очі із зеленими зіницями».

Після розгрому держави Бохай (926 р.) чжурчжені разом із іншими мукрійськими племенами були поневолені киданями, однак певну автономію в межах Ляо вони зберегли. Їхні землі виявились далекою, напівдикомою окраїною киданьської держави, тому пильний контроль з боку ляоських чиновників був за цих обставин неможливим. Залежність чжурчженів обмежувалася даниною і дискримінаціями в торгівлі, на якій монопольно наживалася ляоська сторона. Користуючись певною автономією, чжурчжені обирали своїх власних вождів (яких потім затверджував імператор Ляо) і навіть вели самостійні війни з сусідами (корейцями, хещиле, бушулу, пуча, ваке та ін.).

Основною військовою силою чжурчженів була легка кіннота, озброєна луками з отруєними стрілами. Жили вони бідно, обтяжені киданськими поборами, і чутки про незліченні багатства, награбовані лясцями в Китаї, не давали їм спокою. Тільки-но імперія киданів ослабла, протоманьчжури виступили як самостійна сила на політичній арені Далекого Сходу. В 1113 р. вождем чжурчженів став честолюбний Агуда з роду Ваньянь. На той час йому виповнилося лише 12 років, але Агуда вже встиг заявити про себе.

Він народився в 1101 р., коли в небі Маньчжурії з'явилася гігантська комета. Перебуваючи з посольством в Яньцзіні, 11-річний Агуда — єдиний із гостей — відмовився танцювати перед п'яним киданським імператором Яньсі (Тянь-цзо), а коли став верховним вождем свого народу, демонстративно не повідомив киданів про своє вцаріння і назвався *Дубоцзіле* («верховним вождем»). Киданський імператор наказав покарати бунтівливого васала, але в тилу Тянь-цзо спалахнули два династичних заколоти. Бунт Яньсі придушив, головних заколотників розрубали навпіл або, вирізавши серця, принесли в жертву в храмі предків, проте каральна акція проти Агуди провалилася, а віцелі повстанці втекли до чжурчженів. Проти киданів повстали бохайці, а на півдні проти них виступили Суні, які уклали антиляоський союз із чжурчженями, — й тоді настав крах «Залізної» імперії.

Сили були нерівними. Проти 300—500 тис. закованих у лати киданських вояків-професіоналів виступило кількатисячне легкоозброєне ополчення чжурчженів, та недавно ще могутня лясська державність розвалювалася на очах. Заручившись підтримкою солідних союзників (імперія Сун), Агуда наобіцяв «золоті гори» своїм воякам («...раби стануть вільними, ... простолюдини — чиновниками, а якщо вони вже мають чин — дістануть підвищення»). В 1114 р. чжурчжені здобули першу перемогу над киданями, а 1115 р. Агуда проголосив себе імператором держави *Анчун-Гурунь* (кит. *Цзінь* — «Золота», 1115—1234), заявивши, що «хоча сталь (Ляо) й міцна, але, врешті-решт, змінюється, псується і стає крихкою, тільки золото (*Цзінь*) ніколи не змінюється й не псується».

Війна на два фронти швидко знекровила здеморалізовану киданську армію. Більшість вояків потрапили в полон до Сунів, частина залишила військо й почала грабувати мирне населення, а волю до опору в тих, хто залишився, паралізували масштаби чжурчженського терору та репресій.

В районах, що намагались боронитися, чжурчжені вирізали «всіх поволітніх чоловіків. Малюків вони піднімали на списи й танцювали по колу.

знаходячи в цьому розвагу». Всюди, де проходили чжурчжені, «залізалася одна гола земля».

У 1124 р. лясська армія була остаточно знищена, а в 1125 р. останній киданський імператор Тянь-цзо потрапив у полон до чжурчженів.

Китаїзована химерна імперія Ляо припинила існування, проте в киданському етносі збереглися сили для нетривалої регенерації, символом і вождем котрої став Елюй Даши.

Елюй Даши був впливовим киданським военачальником. У 1122 р. його військо було розбите чжурчженями, а сам він потрапив у полон. За згоду служити в цзіньській армії Агуда подарував Елюю Даши дружину-чжурчженку, а за військовий талант — зробив генералом, недовзі Даши посварився зі старшим чжурчженським военачальником Ньянханем. Той «хотів убити Даши... Наяканий Даши повернувся до себе в юрту, полишив дружину, взяв із собою п'ятьох синів і вночі втік».

Усвідомивши, що розвал Ляо позбавив киданів будь-яких шансів вистояти, Елюй Даши зібрав 200 вершників і в 1124 р. перетнув безплідну пустелю Гобі (де «зовсім немає води, і люди вмирають від спраги»). Незабаром, відкинувши китаєфільські ілюзії, він проголосив себе *гурханом* («хан-вождь») оновленої держави киданів-степняків.

Гасло відновити киданську бойову славу на засадах кочівництва знайшло відгук у серцях тих, хто не міг змиритися з чжурчженським погромом, і невдовзі під началом Даши зібралось до 100 тис. вояків, але визвольний антицзіньський похід 1134 р. через Гобі закінчився невдачею: кидані втратили в безводних пісках коней і повернули назад. «Небо не сприяє мені! Це його воля». — вирішив Елюй Даши й наказав будувати нову киданську державу в передгір'ях Алтаю (між Тянь-Шанем і пустелею Такла-Макан). В історії вона відома як держава *кара-китаїв* або *кара-киданів* («чорних киданів», як прозвали монголомовних кочовиків середньоазіати за чорні халати). А коли 1141 р. на рівнині Катаван (між Самаркандом і Ходжентом) Елюй Даши розгромив мусульманську армію великого сельджуцького султана Санджара, молода кара-китайська імперія (1124—1211) остаточно відстояла право на існування.

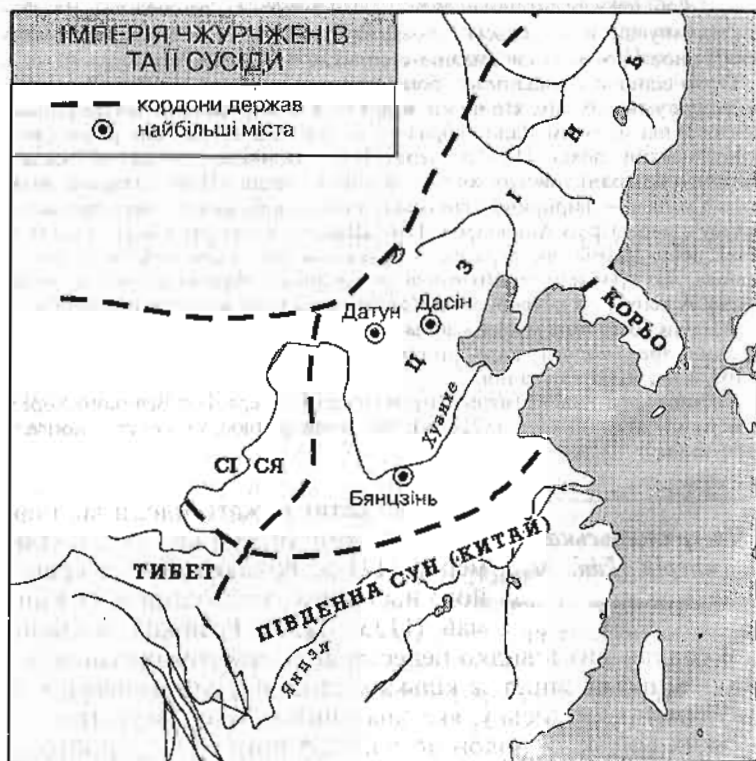
Пізніше кара-кидані змушені були визнати сюзеренітет Великого Хорезму, а на початку XIII ст. (1211 р.) їхні землі завоювали могутні монголи Чингіс-хана.

Чжурчженська імперія Цзінь

Агуда не встиг пожати плоди від повного розгрому імперії киданів, бо помер у 1123 р. Розгром Ляо завершив його наступник, молодший брат Уцимай (1123—1135). Розподіл «киданської спадщини» швидко пересварив учорашніх союзників, і антикиданська війна за кілька місяців поступово переросла в чжурчжено-китайську, яка завершилася повним розгромом сунських військ. У полон до цзіньців потрапили два китай-

ських імператори, чжурчжені окупували всю долину Хуанхе. За мирним договором, укладеним 1142 р., Південна Сун мала сплачувати обтяжливу данину.

Держава Цзінь перетворилася на могутню імперію, до складу якої увійшли Маньчжурія, Північний Китай, частина Примор'я та Монголії. Чжурчжені (кількість яких не перевищувала 10 % населення) стали в ній панівним етносом, але *централізований бюрократичний апарат управління, кодекси законів і дворцевий церемоніал майже повністю копіювали китайсько-конфуціанські традиції*. Лише армія, основу якої, крім постійної гвардії, становила система *моуже* (пільгових земельних ділянок, які чжурчжені отримували в користування від держави за відбукання військової служби), мала значну національну специфіку. Вона налічувала 1—1,2 млн воєнків (при населенні в 45—55 млн).

Незліченні воєнні трофеї та масштабні доходи у вигляді сунської данини (250 тис. зливків срібла, 250 тис. відрізів шовку на рік) забезпечили на перших порах фінансову стабільність чжурчженьській державі, дали можливість зменшити податки з власних підданих (вони були нижчими, ніж у Південносунській імперії). Однак нові війни й необхідність утримувати буйну Хуанхе в дамбах вимагали нових коштів, а порушена навалами північнокитайська економіка не могла змагатися з квітучою південносунською (де тривав економічний бум). Зовнішньоторгове сальдо імперії Цзінь виявилось за цих обставин катастрофічно пасивним, бо експорт солі, женьшеню й хутра ніяк не міг покрити імпорту чаю, ліків, цукру, фруктів, овочів, шовку, книг, лаків тощо. Срібло й мідь масово витікали на південь, і ніяка данина не могла компенсувати збитків. Армія й чиновництво «проїдали» 80% бюджету, а для ремонту дамб на Хуанхе держава Цзінь залучала до 8,7 млн осіб.

Фінансова криза змусила цзіньців урешті-решт увести паперові банкноти, але економіку відбудувати так і не вдалось, тому результатом «геніального нововведення» стала лише карколомна інфляція. За часи існування Цзіньської держави ціни зросли у 60 млн разів (!), що остаточно розвалило господарство.

Давалися ознаки також етнорелігійні суперечності, екологічні негаразди, розширення економічно нерентабельного інституту рабства, бюрократизм, корупція та моральний розклад політичної верхівки. Поступово спадковими стали всі вищі державні посади (їх поділили роди Тутань, Пусань, Танко й Хешиле). Китайці люто ненавиділи своїх поневолювачів-«варварів», а чжурчжені, яких оселили в Китаї, так і не стали справжніми землеробами. Катастрофічно зростала в суспільстві майнова диференціація, а разом з нею збільшувалося соціальне напруження. «Народ утратив поля й оселі, розпродав жінок і дітей», а при цзіньському дворі снувалися інтриги, чинилися династичні вбивства, зради й звірства.

Імперія чжурчженів перебувала в стані глибокої кризи, але вихід, який спробували знайти цзіньці, виявився ще згубнішим: чжурчжені почали організовувати систематичні (раз на три роки) походи у степи Монголії... за рабами.

Ідея була простою: пограбувати й полонити якомога більше степняків, продати їх на ринку (можна навіть на експорт)

і в такий спосіб вирішити всі фінансові проблеми влади. Політику цю назвали тактикою «збільшення рабів і зменшення людей». Раби з кочовиків з'явилися в кожному чжурчженьському домі, але розплата не примусила себе довго чекати, коли в залитому кров'ю степу утворилася монгольська держава Чингіс-хана.

Монгольська імперія

X ст. вважається «темним століттям» в історії кочових номадів Євразії. Небувала засуха, що вразила в цей час Великий Степ, зламала поступовий етнополітичний та культурно-господарський розвиток степняків.

Втративши воду й пасовиська, кочовики-тваринники змушені були залишати насиджені місця й шукати порятунку на нових землях. Знесилені природним катаклізмом, вони не могли їх завоювати, тому, вимолюючи право жити на нових територіях, змушені були змінювати віру, щоб бути допущеними в межі сусідніх держав. Басмали й онгути прийняли несторіанство (до якого прихильно ставилися в Китаї), огузи, карлуки та ягма обрали іслам (їх впустили в Середню Азію), а печеніги й кипчаки (половці) насилу виборили собі «місце під сонцем» у Причорномор'ї і на Дону. В спину їх штовхала пустеля (голод і смерть). Лише кочовики Маньчжурії (яка знаходилася ближче до океану, тому дощі тут випадали) — кидані і чжурчжені — мали воду, трави й пасовиська, а отже диктували умови сусідам. Цивілізований розвиток Степу перервався, й наступні народи номадів (монголи, кераїти, меркити тощо), які після нового зволоння степу з'явилися на історичній арені у XII ст., не зберегли історичну пам'ять про своїх великих попередників (сяньбі, хуннів, жузжанів, тюркютів, кок-тюрк, сеяньто тощо). Степняки знову почали писати свою історію наново.

В XI—XII ст. у степах поступово відродилася природа (сюди повернулися дощові тихоокеанські мусони), а з нею ожило культурне, господарське й політичне життя. Рівнини від Дунаю до Сирдар'ї контролювали язичники-кипчаки (половці) — європеїдні тюркомовні блондини. Семиріччя залишалося вотчиною монголомовних монголоїдів каракиданів — шаманістів, яких мусульмани вперто, але невдало намагалися повернути до ісламу. Оазиси Центральної Азії контролювали мирні тюркомовні уйгури-буддисти (творці гібридної культури купців, землеробів і науковців-перекладачів) та агресивні тангути (мова яких належала до тибето-бірманської гілки) — творці держави Сі Ся (Західна Ся, 990—1227). В районі Алтаю мешкали монголомовні номади

наймани (в культурах яких перемішалися елементи несторіанства, буддизму й шаманізму), мисливці ойрати та рудоволосі й блакитнооку тюркомовні землероби киргизи. На територіях, що межували з Китаєм, мешкали підвладні цзінсьям кидані й тюркомовні онгути, а на північному кордоні Степу, в Південному Сибіру, жили полюванням і рибальством «дикі» язичники меркити й урянхаї. Що ж до Центральної Монголії, то тут за владу й землю конкурували три монголомовних народи: шаманісти татари (монголоїди), несторіани кераїти (монголоїди) і шанувальники «чорної віри» монголи — бородаті європеїди, високі на зріст, з блакитними очима й світлим волоссям.

Початки «чорної віри» (яка на Тибеті іменувалася *бон*) коренилися в культурі світлого Мітри, що виник задовго до н.е. на рівнинах Середньої Азії. Мітраїзм учив, що спочатку існував єдиний неподільний космос (*Пуруіа*), в якому був простір, але бракувало часу й руху, та після появи часу (*Зерван*) періодові спокою настав край. Внаслідок появи часу виник рух — і космос розшарувався на дві субстанції: Небо (перс. *Ахурамазда*, інд. *Варуна*) і Землю (перс. *Ардівісура-Анахіта*, інд. *Адїтія*). Ахурамазда уособлював світле, денне Небо, чоловіче, активне начало; його сестра Анахіта — чорну сиру Землю, жіноче, пасивне, сприймаюче начало, а їхній інцест породив світ; причому Ахурамазда очолював безсмертних небесних богів (*дїви, деві*), а Земля дала життя смертним рослинам, тваринам і людям, починаючи з першої людини (перс. *Іма*, інд. *Яма*). Сакральним сексуальним контактом вважався дощ, після якого Земля (жіноче начало), зрошена Небом (чоловіче начало), починала плодоносити.

Ахурамазда керував богами на Небі, Анахіта давала життя живому на Землі, але не було кому піклуватися про соціальну організацію людства — і тоді виникла ще одна ілюстася Вічного Неба — *Мітра* (інше уособлення того ж таки Ахурамазди), який почав опікуватися життям суспільства. Мітра мав слідувати за допомогою свого «ока» (Сонця) за правдивістю й добродієністю людей і карати їх за обман, неправду й зраду, творцями яких виступав *Другу* (антитеза Ахурамазди на Небі). Від своїх прихильників Мітра вимагав активної боротьби за правду й справедливість, даруючи за це через Землю здоров'я, добробут, багатство, плодючість тощо. Землю за це дуже поважали, її боялися й задобрювали пожертвуваннями, а змію (що повзає по землі, максимально з нею контактуючи всім тілом) мітраїсти вважали священною твариною.

У Європі прихильниками мітраїзму були понтійський Мітрідат Евпатор, пірати Кілікії, римські імператори Авреліан, Діоклетіан та Юліан Відступник. На Сході його сповідували спочатку перси (до впровадження Ксерксом зороастризму), а потім ефталіти (які під прапором мітраїзму ворогували з «шанувальниками собак» перськими Сасанідами (зороастрійцями) та індійськими Гуптами (буддистами)). Від ефталітів мітраїзм спочатку через Шаншун (Північно-Західний Тибет) потрапив до Тибету (там

він дістав назву *бол*), а потім «Великим Шовковим шляхом» прийшов у Великий Степ. Однак у XII—XIII ст. його адептами серед номадів залишалися тільки монголи, які називали свій мітраїзм «чорною вірою». Верховного бога вони іменували *Хормуст* (Ахурамазда), *Худа* (перс. «бог») або *Тенгі* (тюрко-монг. «Вічне Небо»), а Землю — *Етуген*. Монголи вірили, що за праведне життя Хормуст дарує людині розум і здоров'я, а Етуген — дружину, дітей, добру погоду, плодovitість та синів, за що Землі-матері приносилися жертви (в тому числі криваві). Своїми тотемними першопредками монголи вважали *Борте-чіно* («Сивого вовка») й *Гоа-марал* («Прекрасну лань»).

У XII ст. монголи були типовими кочовиками, пасли коней, волів та овець, їли конину й баранину (майже не вживаючи в їжу пташину й рибу), а пили молоко, кінську кров і кумис — слабкий алкогольний напій із кобилячого молока. Жили родами (*обох*, або *обог*), а рівень їхнього соціального розвитку відповідав етапові вождівства. *Обох* очолювався родовими старійшинами, які керували боротьбою роду за пасовиська й рабів (для догляду за худобою та юртами), а далі йшли *нухур* (дружинники), *харачу* («чорна кістка» — простолюдини) і раби (*богол*). Моральним імперативом у соціальному житті вважався примат інтересів роду над інтересами особи та звичай кровної помсти.

Але не всіх влаштовувала залізна дисципліна родової общини, де владу обіймали старійшини, а інші її члени мали беззастережно виконувати їхню волю. Найчестолюбніші залишали рід і ставали «людьми довгої волі» (кит. *байшень* — «біла кістка»), однак вижити поодиночі в степах важко, тому вони об'єднувалися в напівбандитські загани, де цінувалися не вік і походження, а сміливість, доблесть, розум та сила. Так кримінальним шляхом відроджувався у XII ст. в євразійських степах інститут орди — номадичної державності, розчавленої в X ст. засухою.

Доля «людей довгої волі» часто була трагічною. Худобу й пасовиська тримали в руках роди, самі лише полювання й збиральництво не завжди ситно годували, а за розбій та бандитизм «традиціоналісти» з *обох* «відщепенців» не жалували, але жага здобути владу, достаток і славу негайно (а не на схилі віку) гнала й гнала з родів найактивнішу молодь. Кількість та агресивність *байшень* зростали, й наприкінці XII ст. у них з'явився вождь, ім'я котрого через кілька десятиліть змусило тремтіти половину цивілізованого людства. Звали його Темучин (Темучжин).

Темучин народився в урочищі Делюн-Болдох (південніше Байкалу, нині це територія Росії) 1162 р. в сім'ї старійшини монгольського роду тайджиути Єсугей-багатура. В 1171 р. тайджиуцького вождя отруїли кровні вороги татари, а родичі відвернулися від його вдови Оелунь-еке (Оелунь-учжин), що прирікало її з чотирма синами-сиротами на голодну смерть. Найстаршому з дітей Темучинові виповнилося лише дев'ять років, проте Оелунь не скорилася долі: сама полювала, ловила рибу, збирала ягоди та їстівні рослини. Життя було голодним (Темучин із братом Хасаром одного дня збили двох інших братів за «рибку-сохосун»), але двох дітей вдова виростила й вигодувала.

В дитинстві Темучин боявся собак, та, здається, це була єдина вада в його характері. Коли Темучин виріс, тайджиути, злякавшися помсти, схопили його й забили в колодки, але бранець від невдячних родичів утік, а потім одружився на своїй нареченій Борте (з роду ханкірат) і заручився підтримкою кераїського хана Тогрула — давнього друга його батька. Офіційний титул Тогрула звучав пишню — Ван-хан («цар-хан»), тому невдовзі побратимом Темучина став вождь роду джаджират Джамуха.

У 1180 р. Темучин пережив ще один удар: кровні вороги його батька меркити викрали й обезчестили Борте. За підтримки Джамухи Темучин дружину відбив, але невдовзі Борте народила первістка Джучі (Джочі), який виявився вузькооким брюнетом (а не блакитнооким блондином, як монголи). Темучин визнав його своїм старшим сином, але теплих почуттів до Джучі не виявляв.

Природний розум та мужність забезпечили Темучинові популярність серед «білої кістки», і в 1182 р. навколо талановитого й хороброго лідера згуртувалися перші соратники: у степу знову з'явилася орда, творцями якої стали «люди довгої волі». В тому ж році *байшень* проголосили свого лідера ханом під титулом Чінгіс-хан, але, коли кровники (Темучин і Джамуха) посварилися, його дружину розбили чжурчжені, 70 найвидатніших ординців Джамуха зварив живцем, а Чінгіс десять наступних років провів у межах чжурчженської імперії Цзінь. Чим він там займався, достеменно невідомо: дехто вважає, що служив найманцем, на думку інших, Темучин перебував у рабстві і носив колодку.

Це були жахливі для кочовиків десятиліття, коли цзіньці «кожні три роки посилали війська на північ для винищення й вигублення» степняків. «Хоч би в якій оселі були... діти, куплені та обернені на маленьких рабів, — усіх їх захопили й привели війська... Татари тікали у піщану пустелю. Злоба проникла у мозок їхній до кісток».

Лише в 1197 р. Чінгіс-хану поталанило повернутися до Монголії, і всього за рік (!) він зумів зібрати своїх колишніх соратників. У 1198 р. Чінгіс-хан знову очолив орду «людей довгої волі», для якої склав *Велику Ясу* — кодекс законів,

призначених тим, кому набридли родові обмеження, хто мріяв про славу, добробут, владу негайно і готовий був заради цього йти через смерть до перемоги. Державним прапором Чінгісової орди став *онгон* — біле знамено з дев'ятьма прикріпленими до нього кінськими хвостами.

Яса передбачала смерть за зраду, обман, убивство, блуд, крадіжку й шкідливу магію, а також за недисциплінованість і порушення принципу взаємодопомоги. За решту провин винуватця «висилали з очей владки у дальні землі» (тобто до Сибіру). Але основний лейтмотив Великої Яси полягав у іншому: «Найвища насолода людини полягає в перемозі: перемогти своїх ворогів, переслідувати їх, позбавити їх майна, примусити тих, хто любить їх, плакати, скакати на їхніх конях, обіймати їхніх дочок і дружин».

Чінгіс-хан був «високий на зріст, величний, мав широкий лоб і довгу бороду. Людина войовнича й сильна... мужня, рішуча, милостива в усьому, шанує Небо і Землю, цінує довіру й справедливість». Його підтримували дисципліновані енергійні однопумці, а протистояли степові обивателі, які могли приректи вдову з дітьми на голодну смерть, беззастережно слухалися старших і не страждали ініціативністю, тому результат боротьби за владу над Степом не важко було передбачити. Ординці перемогли всіх, а 1206 р. на *курултайі*, що відбувся на р. *Онон*, Чінгіс-хана підняли на білій кошмі й проголосили каганом усіх монголів.

Зламавши родоплемінний устрій, Чінгіс поділив степняків на десятки, сотні, тисячі й *тумени* (10 тис. вояків), створив 10-тисячну ханську гвардію (*кешик*), а єдиним законом зробив Ясу, «наглядачем» за якою («генпрокурором») призначив свого другого, найжорстокішого сина Джэгатая. Усіх своїх воєначальників Чінгіс-хан зобов'язав опанувати грамоту (яку розробили ще монголомовні наймани на основі уйгурського письма). Весь монгольський етнос став ордою, народом-воїном (100 тис. вояків-вершників). Але орду треба годувати («немає тюрка без тата»), а працювати горлорізи з «людей довгої волі» не поспішали. Їхня імперія виникла в розбоях та війнах і лише війнами могла жити, а якщо пригадати, скільки «кровних образ» монголи накопичили у своїх мстивих серцях, стане зрозумілим, що *курултай* 1206 р. («рік вогняного барса» за монгольським календарем) був тільки початком.

У 1207 р. Джучі підкорив «лісові племена» Південного Сибіру, 1208 р. непереможний монгольський полководець Субудай розбив у долині Іртиша

найманів і меркитів, а в 1209 р. у Чінгіса повірили й дали гроші купці Уйгурії (вони сподівалися, що каган монголів зможе ефективніше охороняти торгівців «Великого Шовкового шляху», ніж *гурхан* кара-киданів). Вони ж допомогли монголам у розробці власного письма, забезпечили Чінгіс-хана штатом необхідних цивільних чиновників і писців, записали Ясу.

Доки йшла війна за возз'єднання Степу, Чінгіс-хан намагався не конфліктувати з могутніми чжурчженями і платив їм данину, але давні кривди гризли степняків, діти й онуки знищених або проданих чжурчженями в рабство мріяли про помсту, а в Чінгіса були ще й особисті спогади про цзіньську ганьбу. Отож 1211 р. монголи напали на імперію чжурчженів. Цзіньці воювали на чотирьох фронтах (з монголами, Сунами, тангутами й китайським національно-визвольним рухом «червоних каптанів»), на пощаду не розраховували, а тому билися несамовито, чинячи опір 34 роки(!). Різанина йшла шалена: але причини монгольських звірств по-людськи зрозумілі.

У 1215 р. впала «золота» столиця чжурчженів Дасін (сучасний Пекін), та в тил монголам несподівано вдарили меркити (які опам'яталися після поразки, завданої їм Субудаем). У 1216 р. меркитів наздогнав і винищив до останнього на р. Іргізі хан Джучі, а там монголів неспровоковано атакував правитель Хорезму Мухаммед ібн Текеш (1200—1220), котрий, будучи фанатиком-мусульманином, любив воювати з «невірними», не вважаючи їх за людей. Монголи напад відбили. У 1218 р. владу кагана добровільно визнали каракидані, які прагнули звільнитися від хорезмійського деспотизму. Того ж таки року вибухнула війна з кипчаками (причини якої до кінця не з'ясовані).

Чінгіс-хан воював на двох фронтах, а для воєн потрібні гроші: й монголи спробували реанімувати торгівлю «Великим Шовковим шляхом». Багатий уйгуро-монгольський караван (450 купців, 500 верблюдів) вирушив на захід і в 1218 р. прибув до хорезмійського Отрару, проте мусульмани караван розграбували, а купців повбивали. Монголам третя війна була непотрібною, тому, виявивши максимум витримки, Чінгіс-хан надіслав до *хорезм-шаха* посольство, маючи намір залагодити конфлікт, та Мухаммед безглуздо й підло вбив каганського посла Ухуна. Терпінню мітраїстів настав кінець, і 1219 р. монголи атакували Хорезм.

Зрадницьке вбивство посла вважалося у монголів найтяжчим гріхом, який можна було спокутувати тільки смертю. Водночас «чорна віра» вчила,

що піддані, які не виступають проти гріховного володаря, мають нести таку ж відповідальність за гріх. У цій морально-етичній настанові полягав «секрет» масштабних монгольських звірств у багатьох країнах. У XIII ст. серед осілих народів не вважалося ганебним зарізати посла, тому більшість розгромлених монголами країн так і не усвідомили причин тотального погрому. Однак говорити про «виняткову монгольську жорстокість» не варто — узінці, китаїці, хорезмійці, хрестоносці, слов'яни й японці гуманізмом на той час також не могли похвалитися.

Розділивши армію, Чінгіс-хан наказав Джучі громити кипчаків, сам очолив похід на Хорезм, а фронт проти чжурчженів передав своєму найталановитішому полководцеві Мухулі, який знав кілька мов і не знав поразок. Не маючи достатніх сил для опору, чжурчжені спробували купити собі мир даниною, проте злопам'ятні монголи від переговорів відмовилися.

Подальші монгольські завоювання нагадували снігову лавину. В 1219 р. після кількомісячної облоги степняки взяли пам'ятний сумнозвісною різаниною купецького каравану хорезмійський Отрар: городян нещадно повбивали, а градоначальникові Гаїр-хану (Гайдар-хан Іналу) очі й вуха залили розплавленим сріблом. Перелякані мешканці Бухари й Самарканди на початку 1220 р. добровільно відкрили перед Чінгіс-ханом міські ворота, а в 1221 р. після 7-місячної облоги впала столиця Хорезму — Ургенч.

З імперії Цзінь монголи пригнали полонених китайських військових інженерів. Ті спішно виготовили для штурмування кам'яних мурів «черепахи» на колесах і металні катапульти, за допомогою яких місто закидали глечиками з запалювальною сумішшю. Потім монголи зруйнували головну греблю, що забезпечувала Хорезм водою. Вода змела весь Ургенч, а тих, хто вплив, монголи перебили.

В тому ж році залишки хорезмійської армії (очолювані сином *хорезмшаха* Джелал ад-діном Мекбурни) були добиті в Ірані, а далі 30-тисячна монгольська армія, яку очолювали Джебе і Субудай, із боями прорвалася через Закавказзя на Дон, щоб ударити в тил половцям (кипчакам), війна з якими точилася з 1218 р. Звідусіль оточені ворогами, половці звернулися за підтримкою до руських князів. Тоді ж до Києва прибуло монгольське посольство. Пропозиції монгольських дипломатів були простими: наш ворог — кипчаки, а лісища Русь кочовикам не потрібна — залиште нам половців, а ми не чіпатимемо Русь (на той час Чінгіс-хан воював уже на трьох фронтах). Однак, з'їхавшись у Києві, князі Києва,

Галича, Волині, Чернігова й Переяслава вирішили надати допомогу половцям (з ханами яких вони часто вступали в династичні шлюби), а монгольське посольство вирізали.

Розплатою стала катастрофа на р. Калка (31 травня 1223 р.), де русько-половецьке військо безславно загинуло, проте в тил монгольському авангарду несподівано вдарили волзькі булгари. Виснажені боями тумени Джебе й Субудая відійшли, а значна частина руських князівств і Волзька Булгарія перетворилися відтоді на кровних монгольських ворогів.

Останньою жертвою Чінгіс-хана стала держава тангутів (розташована на північний захід від Китаю), котрі спочатку визнали себе васалами кагана, а потім відмовилися спільно воювати проти Хорезму. Це було порушенням угоди, зрадою, за яку мітраїст зобов'язаний карати нещадно — і 1225 р. монголи атакували нечесного союзника. Успіхові агресора сприяли засуха й неврожай, що вразили землі тангутів у 1226 р.: «Трави пожовкли від засухи. Не було що їсти». Знесилених тангутів чекав повний розгром і різанина, від якої уціліли 1—2% населення. В 1227 р. під час облоги тангутської столиці (Ецзін-ай або Чжунсін) Чінгіс-хан загинув (на що навколишня природа, за свідченням тогочасних джерел, відгукнулася страшним землетрусом).

Під час штурму монголи захопили в полон тангутського правителя та його дочку — тангутську царівну Гурбелджин-гоа. Владного бранця задушили шовковим шнуром, а знатну полонянку Чінгіс-хан наказав привести до нього в юрту на ніч — і за іронією долі вбивцею «Потрясателя Всесвіту» стала тендітна дівчина. «Вночі вона, смертельно поранивши Чінгіс-хана в літородній член», утопилася в Хуанхе, а каган помер на ранок у страшних муках.

Смерть кагана-завойовника не спинила монголів. Чжунсінські мурі (зруйновані землетрусом) упали, а всіх городян нападники вирізали.

Тіло великого кагана, «Потрясателя Всесвіту» вивезли до Монголії, де поховали за бонським ритуалом. Наступним каганом згідно з Чінгісовим заповітом на курултаї 1227 р. був обраний його третій син Угедей — добрий, бездарний і... схильний до запою, чим влаштував військову зать, утомлену ханським деспотизмом. Що ж до пам'яті про Чінгіс-хана, то його монголи й досі вшановують нарівні з богами та щодня жертвують на його честь частину першого вранішнього надою молока.

За царювання Угедея (Огодоя, 1228—1241) хоробрі монгольські воєначальники в 1234 р. остаточно розгромили

чжурчженів, зламали залишки опору в Середній Азії. Грандіозну еволюцію пережила й сама монгольська державність. *Стенняки вперше в історії стали володарями таких обширних земель, заселених осідлими народами.* Бойові генерали радили кагану знищити всі етноси «нечестивців» (як раніше монголи поголовно вирізали татар чи меркитів), а їхні землі перетворити на пасовиська для монгольських коней. Проте хитрий радник-киданин Єлюй Чуцай (який раніше служив чиновником у цзіньців) висловився з цього приводу так: «Ми завоювали імперію, сидючи верхи на коні, але керувати нею з сідла неможливо», — і з цифрами в руках показав Угедею, які податки можна отримувати із завойованих областей для існування орди. Монголи звикли жити війною, а бажання годуватися важкою працею кочовика-тваринника в них не було. Отож каган, призначивши Єлюй Чуцаю імперським канцлером (*чжуншунліном*), дозволив йому проводити свою політичну лінію.

В державі здійснили перепис земель і людей, встановили чітку податкову систему (подушина подать із мусульман і стенняків, подвірний податок із китаїців, мито з купців). Військово-адміністративну систему Чингіс-хана замінила централізована бюрократія, побудована за звичними традиціями всіх східних деспотій. «Старші чиновники відали справами лише цивільного населення, темники («генерали») очолювали військову владу, а податкові управління розпоряджалися грошовими й натуральними податками і... всі вони не керували одне одним — і тоді ж це було впроваджено у твердий закон».

Для відбудови бюрократичного апарату відновили систему екзаменів, але згідно з принципом «розділяй та володарюй» вищих чиновників з Далекого Сходу відправляли служити в Середню Азію (де апаратом заправляв кераїт Чінкай), а до Китаю прибули честолюбні мусульманські сановники — Абд ар-Рахман, Махмуд Ялавач, Кадак та ін. Тоді ж зусиллями ремісників-бранців із завойованих країн на р. Онон було збудовано величну імперську столицю — Каракорум («Чорний трон»), розкіш якої з подивом описували європейські мандрівники (Гільйом де Рубрук, Плано Карпіні, Марко Поло та ін.).

Монголам, як панівному етносу обширної імперії, зажилося сито й привільно, але вони не звикли прощати

образи, й 1235 р. курултай вирішив добити половців та покарати Волзьку Булгарію і Русь. Почався великий похід на «вечірні країни», який очолив онук Чингіс-хана від старшого сина Джучі (таємниче вбитого в 1227 р.) хан Бату. Його найпершим радником став непереможний Субудай, який у безперервних баталіях втратив око й руку, паралізовану після тяжкого поранення, був кульгавим від удару ворожої шаблі, проте за все життя не знав поразок і жодного разу не переступив жорстких настанов Великої Яси.

Протягом 1236—1241 рр. військо Бату й Субудая завоювало Волзьку Булгарію, Половецький степ, Крим, більшу частину Русі, переможно пройшло вогнем і мечем дорогами Польщі, Чехії, Угорщини, Австрії, Хорватії, Боснії, Сербії, Болгарії, вийшло на береги Адріатики. Монголи дощенту розорили Булгар, Біляр, Сувар, Рязань, Володимир, Торжок, Суздаль, Москву, Чернігів, Переяслав, Київ, Володимир-Волинський, Галич, Люблін, Сандомир, Краків, Буду, Пешт, Бреславль, сотні інших міст і містечок.

Паніка охопила всю Західну Європу: папа римський Григорій IX (1227—1241) утік до Ліона, германо-римський імператор Фрідріх II Гогенштауфен (1211—1250) сховався на Сицилії, а богобоязливий французький король Людовик IX Святий (1226—1270) своєрідно «втішив» своїх підданих: «Якщо ті люди, яких ми називаємо татарами, повинні прийти до нас, то або ми заженемо їх назад у район Тартара, звідки вони вийшли, або ж вони усіх нас відправлять на небо, а тому поб'ємо ми татар, чи самі будемо побиті ними, ми все одно підемо до бога, або як віруючі, або як мученики».

Проте величезні людські втрати й смерть у грудні 1241 р. великого кагана Угедея змусили Бату-хана повернути назад: на нього чекав *курултай*, де назрівала кривава боротьба за престол, тому для Бату важливіше було зберегти армію, а не завоювати нові землі. *В імперії монголів назрівав розкол.*

Бойові генерали, соратники Чингіса, були вкрай невдоволені засиллям чиновної бюрократії, забуванням степових традицій, переродженням орди в деспотію. Після смерті Угедея вони організували заколот (очолений братом Чингіс-хана — Темуге), але були викриті й страчені. Під ніж пішли ветерани, творці імперії, останні герої з «людей довгої волі», а з ними занепав і авторитет «чорної віри». Армію очолили вчорашні офіцери з кара-киданів, найманів, кераїтів, які симпатизували християнству-несторіанству. Несторіанська бюрократична партія, продовжуючи політику Єлюя Чуцай,

шукала підтримки у християнських князів Русі — й саме вона на курултай 1246 р. посадила на каганський престол Угедейового сина Гуюка (1248—1251), який відверто вороже ставився до Бату. Проте в Каракорумі великого володимирського князя Ярослава Всеволодовича отруїли за доносом боярина Федора Яруновича, і союз несторіан із православною Руссю провалився, а 1258 р. й сам Гуюк загадково помер.

Тепер, як «старший у роду Чінгисидів», умови диктував Бату. В 1251 р. каганом став його приятель і кузен Мунке (1251—1259) — людина «поважна, рішуча. Мало говорив, не любив бенкети... мав жагу до звіриного полювання, й до нестями вірив волхам і ворожбитам». Прибічників Гуюка стратили, й монголи продовжили військові походи.

Один із братів кагана — Хулагу — з 30-тисячним добірним військом продовжив розгром мусульман. У 1256 р. був завойований Іран, 1258 р. впав Багдад — і лише в 1260 р. непереможних монголів зупинили єгипетські мамлюки. На землях Близького Сходу, поневолених монголами, поступово склався автономний (а потім і незалежний) улус («держав») Хулагуїдів, історія якого пов'язана з історією Ірану й Іраку.

Водночас Бату-хан міцно осів на нижній Волзі, звідки почав налагоджувати стабільну монгольську владу над колишнім «Кипчацьким степом» і Руссю.

Нарешті, в 1259 р., монголи змогли зосередитись на завоюванні Південного Китаю, де в 1231—1232 рр. сунці зарізали під час переговорів монгольського посла Джуб-хана. Розгром Південносунської імперії відстрочила смерть Мунке (1259 р.) від випадкової стріли під час облоги китайської фортеці.

Степняки обрали в Каракорумі каганом Арік-буку, проте армія, що воювала в Китаї, проголосила каганом іншого брата Мунке — Хубілая (1260—1294), який завершив у 1279 р. завоювання Китаю та заснував Юаньську імперію, до складу якої увійшли Китай, Монголія, Тибет і Корея. Чвари з несторіанськими поборниками «степових звичаїв» завершилися перемогою військово-бюрократичного курсу Хубілая. Арік-бука, розбитий у 1264 р., помер за тратами, а його наступник Хайду так і не зумів повернути хід історії. У 1303 р. монгольський степ остаточно підкорився юаньським імператорам.

Жертвами монголо-юаньської агресії стали також Корея і Тибет, а Японія, В'єтнам, Бірма та Індонезія відстояли свою незалежність у кривавих

з'ткненнях з жорстокими юаньськими ордами, причому не останню роль у поразках агресора відіграли несприятливі природні умови: джунглі та океанські тайфуни виявилися «не по зубах» монгольським вершникам.

Колосальна територіальна експансія, знайомство з цивілізаційними здобутками інших народів не могли не відбитися на розвитку монгольської культури. Скарбниці світової літератури й історіографії поховали анонімний епос про Чінгіс-хана «Приховане сказання» (або «Таємна історія»). Була створена, але не збереглася, масштабна історія Монголії — «Алтан дептер» («Золота книга»). У 1204 р. в монголів з'явилась писемність (на основі уйгурської), а в 1269 р. її доповнило алфавітне «квадратне письмо» (створене на основі тибетських знаків). Пишністю вирізнялася імперська столиця Каракорум, будівлі якої прикрашали гранітні колони, дерев'яна й кам'яна різьба, чеканка та ліпний декор.

Золота орда

Улус Джучидів, де після масштабних завоювань хазяйнував Бату-хан, спочатку залишався органічною складовою Великої Монгольської імперії з центром у Каракорумі. В усякому разі, лише спираючись на об'єднаний військовий потенціал, монголи змогли нав'язати своє панування мешканцям Західного Сибіру, Казахстану, Поволжя, Причорномор'я та Русі, оскільки руйнівні наслідки перших походів 1236—1242 рр. далеко не всіх переконали в необхідності коритися ханській владі.

Спочатку супроти монгольської волі спробував виступити князь Михайло Чернігівський, за що поплатився життям у ханській ставці Сараї (1246 р.). розташованій у понизов'ї Волги. Потім, породичавшись завдяки династичним шлюбом з правлячими домами Угорщини й Австрії, а також з великим князем Володимирським Андрієм (братом Олександра Невського), спробував чинити опір князь Данило Галицький, який навіть отримав від папи римського в Дорогичині королівську корону (1253 р.). Проте наступні бойові дії знову довели воєнну перевагу монголів у регіоні, а відтак лише прагматична політика «Свйтого» Олександра Невського, спрямована на «замирення» зі значно потужнішим агресором за умови визнання ханського домінування над Руссю, врятувала східних слов'ян від етнічного знищення (що тогочасним монголам цілком було «по зубах», якщо згадати сумну долю тангутів чи меркитів). Тим більше, що окрім данини й можливості набирати рекрутів (переважно, з числа добровольців) до своєї армії монголи нічого від русичів не вимагали: на Русі керували місцеві князі (щоправда, їхні права на свої князівства затверджував хан, але навіть якщо князя міняли — то міняли знову ж таки на русича), зберігала свої позиції православна церква, діловодство велося руською мовою тощо.

Остаточно ситуація стабілізувалася з розпадом Великої Монгольської імперії після смерті кагана Мунке (1259 р.). Тоді каганський престол виборювали Хубілай та Аріг-Бука. Брат Бату-хана Берке, який ханствував у Сараї з 1258 р., підтримав у цьому протистоянні Аріг-Буку, і, коли той зазнав поразки, логічне ворогування Берке і Хубілая офіційно оформило розпад «Світового каганату». *З 1259 р. історія західного улуса стала історією самостійної держави, що дістала в історіографії назву Золотої орди (1259—1502).*

Насправді улус Джучидів монголи називали Білою ордою, оскільки він знаходився на захід від Каракоруму, а білий колір був символом заходу в традиційній монгольській космогонії. Проте за звичку місцевих ханів прикрашати свій трон золотом європейські дипломати прозвали їх «золотим родом», а їхню ставку — «золотим наметом» (фр. Pavillon d'or). Звідси термін «Золота орда», який з'явився у руських літописах лише за часів царя Івана Грозного у другій половині XVI ст.

Суворий і честолюбний Берке (1258—1266) з юнацтва сповідував іслам, а тому швидко посварився не тільки з Хубілаєм, а й з Хулагу, який очолював монгольський наступ на мусульман Близького Сходу. В результаті, союзником Золотої орди став єгипетський султанат мамлюків. Але для воєн із сородичами Сараю потрібні були міцні тили, тому Берке завбачливо не робив спроб ісламізувати Русь, чим зберіг хиткий статус-кво у своїх володіннях. Лише Данило Галицький намагався «бунтувати», але монгольський темник

Бурундай у ході тривалих бойових дій (1256—1262 рр.) ще раз розгромив його, після чого основна увага золотоординців зосередилася на боротьбі з Хулагуїдами — монгольськими володарями Ірану.

Війна двох монгольських орд тривала чотири роки (1262—1266), але переможення не виявила, хоча й коштувала і Золотій орді, і Хулагуїдам колосальних бойових втрат. Урешті-решт, смерть самих Хулагу (1265) та Берке (1266) поклала край бойовим діям. Наслідком цих подій стало остаточне припинення масштабних монгольських походів на Заході, у тому числі в Європі, і на Близькому Сході, тим більше, що в 1264 р. у війні за каганський престол на Далекому Сході остаточно переміг Хубілай, і Золота орда втратила останню надію на можливу допомогу з боку своїх далекосхідних сородичів. Навіть на Русі відтепер «утиски з боку татар сильно полегшилися».

В подальшому війни між Золотою ордою і державою Хулагуїдів спалахували ще неодноразово, але окрім нових людських і матеріальних втрат нічого їхнім учасникам не принесли.

Смерть бездітного Берке спричинила в Орді династичні усобиці, в яких у 1300 р. переміг хан Тохта (1291—1312). Він провів «чистку» серед своїх воєначальників (23-х стратив), розгромив у битві на р. Кагарлик (на Полтавщині) свого конкурента, впливового хана Ногая («собака Калін-хан» руських билин), подружився з Візантією й, пограбувавши багату генуезьку Кафу в Криму, зняв гостроту фінансових проблем, знизивши податки. В результаті, як свідчив літописець: «У дні його правління країни, що йому корилися, досягнули високого ступеня процвітання, й увесь його улус став багатим і задовленим». Проте справжнім «золотим віком» Золотої орди стало царювання племінника Тохти — хана Узбека (1313—1341), в період правління якого відбулась остаточна ісламізація всіх ордінців. Армії Узбека навіть втручалися у внутрішньобалканські чвари, щоправда невдало, бо зазнали у 1330 р. відчутної поразки від сербів у битві при Вельбуджі (сучасний Кюстендиль). Зате всередині держави панували спокій і господарська стабільність, «у країні було вдосталь харчів і корму для худоби», а купецькі каравани могли спокійно пересуватися, не боячись бандитизму. Що ж до «руських справ», то тут Узбеку вистачало сил і політичного хисту вдало тасувати князів і, граючи на їхньому самолюбстві, не допускати антиординських заколотів мирними засобами.

За своїми внутрішніми порядками Золота орда виглядала досить пристойно порівняно з іншими тогочасними деспотичними режимами. При однозначному пануванні монгольської аристократії (родів Хушин, Кият, Кинкіт, Сайджут та ін.) відносно комфортно за умов мусульманського віросповідання почували себе в її межах носії тюркських (кипчаки, булгари, печеніги, ногаї та ін.) мов, а також католицькі італійські й православні грецькі купецькі факторії Криму. Якісно нижчим залишався статус православних русичів, іраномовних аланів і носіїв фінно-угорських мов (черемісів, мордзи, мешерів тощо), проте їм за умови сплати податків гарантувалася особиста безпека, право на власну мову та релігію, судові й побутові традиції. Усі історичні області Орди мали досить широку автономію стосовно внутрішнього буття, а загальне число підданих Золотої орди оцінюють солідною цифрою в 10 млн осіб. Та після смерті хана Узбека Золота орда поступово втрачає колишню внутрішню стабільність.

У середині XIV ст. регіон знекровила епідемія чуми: в одному лише Криму «чорна смерть» викосила 85 тис. осіб. Жахливих людських втрат зазнала Русь, а тут ще турки-османи перехопили у дружніх щодо Золотої орди візантійців контроль над протоками. Це завдало відчутних збитків торгівлі Орди, оскільки відрізало її від давніх партнерів — Єгипту, Генуї, Венеції та Візантії (турки з цими країнами тоді ворогували, а тому й Золота орда зазнала фінансових збитків унаслідок збільшення митних поборів, запроваджених османами). Бюджетні проблеми спричинили зростання податкового тягаря в межах держави, особливо на руських землях, сприяли розвитку кривавого работорговельного промислу в регіоні. Навіть відносно вдала війна хана Джанібека (1342—1357) проти Хулагуїдів, унаслідок якої золотоординці захопили Азербайджан, не зняла гостроту фінансової кризи. В 1357 р. Джанібека вбив його власний син Бердібек (1357—1359), після чого в Орді почалася сумнозвісна «велика заміятня» — політична криза, що тривала двадцять років.

Кривавими міжханськими «розборками» одразу скористалися сусіди: 1363 р. на Синіх водах ординців розгромив великий князь литовський Ольгерд — і Орда остаточно втратила землі майбутніх Білорусі та України. Тоді ж з-під влади Сарая вийшов Крим (де на свій розсуд господарював відтепер інший Джучид — Булат-Тимур), а фактичним диктатором у самій ординській столиці став талановитий темник Мамай, який, не будучи Джучидом, прав на ханський престол не мав, зате самих ханів міняв як хотів. Справжньою катастрофою для Золотої орди стала війна проти зна-

менитого самаркандського еміра Тимура (Тамерлана), який, втрутившись у ханські чвари, захопив у 1372 р. обидві золотоординські столиці (Сарай і Новий Сарай) і посадив там «царювати» свого протеже Джучида Тохтамиша, а каравани «Великого Шовкового шляху» привчив ходити через Самарканд та підвладний «Залізному Кульгавцю» Іран. Нарешті, прокинулася й Москва, чий князі згадали про славне минуле своїх київських попередників: 1378 р. ординців побили на р. Вожа (притока Оки), а 8 вересня 1380 р. відбулася знаменита битва на Куликовому полі, в якій об'єднана армія кількох руських князів, очолювана московським князем Дмитрієм, завдала нищівної поразки ординським воякам Мамай, посиленим генуезькими найманцями. Добив Мамай у 1381 р. на березі сумнозвісної для русичів р. Калка тимурівський «протеже» Тохтамиш, після чого Мамай разом зі скарбницею втік до кримської Кафи, де був убитий і пограбований генуезцями.

Але Тохтамиш виявився «невдячним»: проголосивши себе ханом Золотої орди, він швидко «відклався» від Тимура, оскільки добре розумів, що без транзитних прибутків його держава дочо не проіснує, а отже з самаркандським еміром вони є природними ворогами. Для цього ординці потребували єдності — і вже за кілька місяців Тохтамишеву владу визнали майже всі золотоординські хани, а 1382 р. йому вдалося хитрістю захопити Москву. Місто було дощенту пограбоване, загинуло 24 тис. городян.

Наступні дії Тохтамиша були цілком прогнозованими: він почав чеканити власну монету, поновив данницькі збори з Русі, уклав антитимурівський союз із мамлюцьким Єгиптом і, мабуть, мав би успіх, якби ворогом Золотої орди був хтось інший. Але війна Тохтамиша проти Тимура, що спалахнула 1385 р., виявила реальне співвідношення сил: фактично, це була війна професіонального війська (Тимур) проти кочового народного ополчення (Тохтамиш), і результат її виявився катастрофічним для Золотої орди. 1395 р. в долині р. Терек затоки Тохтамиша були оточені й знищені, його скарбниця потрапила до рук тимурівців, а всі золотоординські міста, через які ще могла йти караванна торгівля китайським шовком та індійськими спеціями (Ургенч, Астрахань, Сарай, Азов та ін.), зазнали тотального погрому. В Орді знову почалися ханські усобиці. В 1399 р. Тохтамиш востаннє

спробував повернути собі «золотий престол». Цього разу він привів на береги Ворскли литовську армію Вітовта, котрий навіть встиг начеканити монет зі своїм зображенням як правителя Золотої орди. Поспішив... Військових сил лише двох золотоординських ханів (Едигея і Тимур-Кутлуга) вистачило, аби литовсько-руська армія, куди входили також загони поляків і німців, була знищена. Помер Тохтамиш після тривалих поневірянь у 1405 р. в Тюмені.

Подальша історія Золотої орди являла собою вже перманентну гризню амбіційних ханів, унаслідок якої від Сарая один за одним відпадали регіони: на початку XV ст. відокремилася Ногайська орда на р. Яїк, у 1420-х роках сформувалася в Казахстані орда Узбецька, 1445 р. склався Казанське ханство, 1449 р. — Кримське, а в 1450-х роках виникла ще одна орда — Казахська (у Киргизії). Рештки Золотої орди (під назвою Велика орда) ще якийсь час жили за рахунок руської данини, аж доки 1480 р. зміцніла Московія не поклати цьому край. Останнім ударом по колишній орді стало утворення самостійного Астраханського ханства (1502 р.). Тепер уже розпорощеним татарським ханам настав час думати про відсіч московській експансії...

Монголія після епохи «великих завоювань»

За все треба платити. *Монгольський етнос поневолив половину цивілізованого світу і... розвалився на ворогуючі субетноси.* Цвіт нації, її найенергійніша і найздоровіша молодь укрила

безвісними могилами землі від Тихого океану до Середземного моря. *Юаньські імператори швидко окитаїлися, хани західних улусів — прийняли іслам, а корінні степи Монголії, де найпопулярнішим ненадовго стало несторіанство, обезлюдніли, ставши дикою периферією блискучої юаньської держави.* На заході монголи поступово розчинилися в персах, тюрках, слов'янах та арабах і зникли як народ, а з Китаю їх вигнали в 1368 р. (імперія Мін). «Активна боротьба» за «правду і справедливість» у межах «чорної віри» підірвала сили монгольського етносу, збагачення через пограбування й звірства над сусідами породили у відповідь ненависть серед поневолених народів, а коли в 1388 р. останній юаньський хан Тогус-Темур (1378—1388) загинув у боях із китайцями, надія повернути панування над світом для монголів остаточно зникла. Лише жадлива снігова заметіль з морозом, що «погубила людей і коней китайського війська», врятувала степняків від поголового винищення мінськими карателями.

Наростав конфлікт між монголами-степняками (східними) і монголами, що втекли з мінського Китаю (західними): перші

боронили кочів'я, другі — билися за місце під сонцем, а звичай кровної помсти остаточно поховав спогади про спільне коріння. Півстоліття у степах панувала повна політична анархія, і лише в 1434 р. хан ойратів (західних монголів) Дайсун за допомогою свого першого міністра (*тайши*) Тогона силою зброї ненадовго возз'єднав Монголію. Син і спадкоємць Тогона Есен у 1449 р. навіть спробував відвоювати Китай (і умудрився взяти в полон китайського імператора Чжу Цичжена), але в 1451 р. посварився з Дайсуном, і війну зовнішню заступила війна внутрішня.

Після дворічної усобиці Дайсун загинув, а Есен проголосив себе «великим монгольським ханом», не приховуючи своїх амбіційних задумів щодо мінського Китаю. Проте посилення централізації стурбувало ханів племен, а ворожнеча між західними і східними монголами призвела до нової внутрішньої війни, в якій Есен загинув у 1455 р.

Після 30 років усобиць новим возз'єднувачем Монголії став хитрий і жорстокий Чінгисид Бату-Мунке (1479—1543), відомий в історії під іменем Даян-хана (це ім'я-титул у перекладі з монгольської означало «Великий Юаньський хан», що свідчило про неабиякі великодержавні амбіції). Його царювання було останнім спалахом кривавої монгольської військової слави. «Держава була спокійною, люди возз'єднані, й шість великих племен (халхаси, чахари, тумети, ойрати, дербети, олети) насолоджувалися спокоєм».

Степи на той час знову висохли, перетворюючись на пустелі й напівпустелі. Проте, на щастя номадів, одночасно кризу переживала й імперія Мін, і грабіжницькі набіги на Китай годували збіднілих степняків. Для успішних воєн необхідні єдність і внутрішня стабільність, тому сам інстинкт самозбереження змушував кочовиків миритися з централізаторською політикою Даян-хана. Та степ продовжував висихати, мусони лилися на тайгу, а пустеля Гобі розширювалася й, урешті-решт, розділила Монголію на північну та південну. *Після смерті Даян-хана (1543 р.) сама природа розрубала його державу навпіл, після чого ослаблені посухою північні монголи знову розділилися на західних (ойратів) і східних (халхасців), які пригадали колишні образи, а південні (тумети, ордосці й чахари) визнали сюзеренітет Китаю.*

Монголи втрачали ґрунт під ногами. Степ висихав, худоба тинула, племена й роди гризлися між собою за землю й воду.

Не дивно, що в такому печлі кочовики перестали довіряти власним традиційним богам, і *наприкінці XVI ст. Монголія пережила зміну віри, запозичивши з Тибету буддизм у формі ламаїзму.*

Ламаїзм не розв'язав господарські проблеми, не повернув добробут і не припинив війни, зате дарував людям моральний спокій, віру в щастя за майбутніх «перевтілень», а його пропаганда стримувала тотальне перманентне насильство. На нових релігійних засадах почала оживати середньовічна монгольська культура, вершиною якої вважається творчість халхасця Дзанабдзара (1635—1723) — письменника, скульптора, художника, науковця, освітянина, автора нового монгольського алфавіту *соймбо*. Гордістю незвичної для Монголії храмової архітектури були сотні величних ламаїстських храмів, серед яких виділялися монастирі Іх-Хуре (1654 р.) та Ердені-Цзу (1586 р.). Здобутками історико-літературної традиції стали літописні повісті «Історія Убаши-хунтайджи», «Алтан-тобчі» («Золоте сказання») тощо. Видатним філософом, істориком і перекладачем Азії був Зая-Пандіта (1599—1662).

Проте політичне роздроблення тривало і не залишало монголам шансів перед маньчжурською агресією. У 1634 р. маньчжури силою підкорили південних монголів, а 1689 р., замордовані набігами ойратів, владу маньчжурів добровільно визнали халхасці. Лише найзатятіші вороги Цинської імперії не захотіли жити під маньчжуро-китайським протекторатом і віддалися під заступництво Росії — від них пішов етнос бурятів. Новими господарями східноазійських степів стали маньчжури.

Держава маньчжурів. Створення імперії Цин

Секрет чергового посилення маньчжурів у регіоні полягав, насамперед, у глобальних природних змінах, що їх переживав тогочасний Степ. Тихоокеанські мусони, які зрошували трав'яні пасовиська, втретє за останні дві тисячі років, змістилися на північ і в Монголії почалася посуха. Її наслідки виявилися згубними для воєнно-економічного й державно-політичного потенціалу всіх центральназійських орд. Однак те, що губило монголів — завжди сприяло посиленню мешканців приокеанічних маньчжурських степів, оскільки заболочені в період дощового оптимуму, вони ставали ідеальними пасовиськами в епохи глобальних посух. Саме завдяки цьому природно-екологічному феномену ставали в минулому господарями

степів сяньбійці, кидані, чжурчжені. І коли за часів пізнього середньовіччя регіон потерпав від чергової посухи, маньчжури цілком прогнозовано опинилися на вершині регіонального «політичного Олімпу».

Засновником незалежної маньчжурської держави вважається хан Нурхаци з роду Айсінгіоро, якому ще *наприкінці XVI ст.* вдалося силою зброї та обіцянок багатих воєнних трофеїв *об'єднати розпорошені тунгусо-маньчжурські народності* мисливців, рибалок, тваринників і землеробів у «восьмизнаменну» (за кількістю бойових корпусів) мілітарну орду агресивного характеру. В 1609 р. у неї з'явилася офіційна назва *Цзінь* («Золота») — на честь знаменитої імперії чжурчженів, котрих маньчжури справедливо вважали своїми етнічними й політичними пращурами-попередниками. А вже 1618 р. спалахнула війна маньчжурів з послабленою внутрішньою кризою, але дуже привабливою для степняків матеріально китайською імперією Мін.

Війна виявилася для маньчжурів на диво вдалою, і 1636 р. наступний маньчжурський владика Абахай перейменував свою орду на *Цин* («Чисту») і перейшов від політики регіональних сутичок і набігів до планомірного імперського територіального розширення маньчжурських володінь, витіснивши китайців не лише з Ляодуну та Південної Маньчжурії, а й з Халхи. Лише Великий Китайський мур дав можливість Мінам ненадовго затримати маньчжурський натиск, однак 1644 р. селянська війна знищила Китайську імперію, а потім завдяки зраді У Саньгуя цинські війська вирвалися на простори «Серединної рівнини» Хуанхе. *Почалось маньчжурське завоювання Китаю.*

Щоправда, сам Абахай до цього тріумфу не дожив: 1643 р. він помер, а новим цинським «правителем» було проголошено його п'ятирічного сина Фуліня (1643—1661), проте реальним диктатором у Маньчжурській державі швидко став під титулом *жуїван* («регент-помічник») його дядько Доргонь, тому китайські сподівання на можливі смуги в орді не виправдалися.

Вирішальною для подальшої долі Китаю стала «битва поблизу Великої стіни» 27 травня 1644 р., в якій «восьмизнаменні» вояки Доргуня спільно з військом У Саньгуя розгромлювали селянську армію «династії Да Шунь». Відтак маньчжури окупували Пекін, 30 жовтня 1644 р. Фуліня прого-

досили «сином Неба» з гаслом правління Шуньчжи, а всім китаїцям-чоловікам наказали змінити свої зачіски на маньчжурський лад: поголити череп спереду й відпустити косу на потилиці. Тим самим вони мали визнати своє підданство новій династії Цин тепер уже як китайських імператорів, за що окупанти пообіцяли китайським чиновникам залишити їх на своїх посадах, а виробникам — зменшити податки. Тотальну амністію пообіцяли Цини також усім колишнім «бунтівникам», якщо вони припинять опір. Столицею новоствореної маньчжуро-китайської імперії був проголошений Пекін.

Щедрі обіцянки швидко розкололи китайське суспільство, а тому попри колосальну чисельну перевагу ханців маньчжури змогли завоювати до 1683 р. увесь Китай, причому значною мірою руками самих же китаїців, котрих вони охоче брали до своєї армії. Однак ціна маньчжурського завоювання не стала від цього меншою: жертвами бойових і каральних акцій стали понад 10 млн ханців, економіка країни була відкинута на 70—80 років назад, відродилося масове рабство, а система кругової поруки за сплату податків аж ніяк не сприяла їхньому зменшенню (як обіцяли маньчжури), а скоріше навпаки. Перед Цинами постала проблема налагодження управління завойованим, чим і зайнявся знаменитий імператор Сюаньє (царював під гаслом Кансі, 1662—1722). В період його правління завершилося формування основ імперського організму китайсько-конфуціанського типу при збереженні маньчжурського етнічного воєнно-політичного домінування.

Офіційним, а після знищення у 1669 р. аристократичної двірцевої опозиції, очоленої *жуїваном* Аобаєм (Обоєм), і реальним владикою Цинської імперії був *богдохан* (*богдохан*) — «небесний хан», якого китаїці за давнім звичаєм продовжували називати «сином неба». Усіх підданих імперії поділили на п'ять станів, причому пануючим був проголошений мілітарний стан *цижень*. До нього входили представники народностей, з яких формувалися привілейовані «восьмизнаменні» цинські війська — тобто маньчжури, а також прийняті на світанку цинської історії на військову службу «знаменні» халхасці та оманьчжурені китаїці-*ханьцзюні*. Вони вважалися спадковими професійними вояками, мали безліч привілеїв, а за це зобов'язувалися одружуватися

тільки всередині *цижень* і не могли займатися торгівлею, ремеслом чи іншими «ганебними» професіями. Їхньою справою було воєнізоване володарювання над значно численнішими китаїцями, котрих, своєю чергою, поділили ще на чотири стани — *ши* (*шенши* — чиновники), *нун* (землероби), *гун* (ремісники) і *шан* (торгівці). Ці піддані спадково «прикріплювалися» до своїх професій, а тому мали працювати і платити державі *богдохана* відповідні податки (поземельний, подушний та ін.), обсяг яких постійно збільшувався завдяки запровадженню різноманітних «додаткових зборів» (*цаосян*) та «податкових надбавок» («на лігатуру», «на стандартизацію» тощо). Після завоювання Китаю жоден із ханців не міг потрапити до *цижень*, але мав право виступити на цивільній службі *ши*, якщо виявляв відповідні таланти і знання під час державних іспитів «на чин» (цю систему Цини майже без змін запозичили у своїх попередників Мінів). Найнижчий статус в імперії Цин мали *цзяньмін* («підлий народ», «іногородці») — народи мяо, яо, тун, лоло тощо, які розглядалися Цинами навіть не як піддані, а як данники з усіма відповідними наслідками.

Насадивши в Китаї свою владу, маньчжури чудово розуміли, що володарювати над 100-мільйонним Китаєм, спираючись на саму лише силу, вони довго не зможуть, а тому всіляко демонстрували державно-ідеологічну «спадковість» своєї влади стосовно попередніх китайських владик. Державною ідеологією Цинської імперії проголосили чжусіанство (самому Чжу Сі дарували посмертний титул «видатного генія»). При пекінському дворі ретельно дотримувалися всіх китайських двірцевих ритуалів і традицій. Маньчжури навіть зобов'язали китаїцьких хроністів написати історію своїх попередників — династії Мін.

Щоправда, за перший рукопис «*Мін ши*», в якому придворні історики описали маньчжурів як загарбників, цинський імператор наказав спалити увесь авторський колектив разом із самим рукописом, але це сталося вже за часів онука Кансі — Хунлі (правив у 1736—1795 рр. під гаслом Цяньлун).

Сам Кансі усюди демонстрував, що він є всекитайським володарем: прославився як чудовий каліграф і навіть вірші писав китайською мовою. Сприйняли маньчжури і китайську політологічну доктрину «Серединної держави» як центру «Піднебесної», в руслі якої розширили вплив імперії на Корею, Монголію, Сіньцзян-Уйгурію, Тибет, Бірму і навіть

частину Примор'я, звідки потіснили росіян. Однак у стратегічному плані Цинська імперія стала яскравим підтвердженням застою, а місцями навіть регресивності пізньосередньовічного Сходу, про що свідчила й економічна криза («пастка максимального розвитку традиційних продуктивних сил») земель власне Китаю, і розвал традиційного (переважно мисливсько-кочового) господарства самих маньчжурів, котрі після завоювання Китаю перетворилися на воєнізованих трутнів, що жили обиранням окупованої країни, сама ж Маньчжурія в цинську епоху майже обезлюдніла. Тотального виродження зазнала система «чиновницьких екзаменів», а вже з початку XVIII ст. технологічне відставання Китаю від передових країн Заходу було настільки відчутним, що й Цинська імперія, слідом за своїми сусідами, теж перейшла до політики жорсткої самоізоляції (кит. *хайцзінь*), заклавши в 1704 р. для іноземців усі свої порти, окрім Макао. Заборонялося не лише контактувати з європейцями, а й допомагати останнім вивчати саму китайську мову. Порушники цього наказу підлягали смертній карі. Навіть витрачаючи 50% державного бюджету на армію, Цини не могли конкурувати з модернізованими військами та флотами Заходу, що свідчило про невтішний для Китаю факт його тотального геостратегічного відставання від Заходу, а це означало кінець середньовіччя для імперії Цин (1636—1945).

Джунгарське (Ойратське) ханство

Останнім осередком монгольської державності на схилі середньовіччя стало ханство ойратів (Джунгарія, 1635—1758), яке являло собою централізовану конфедерацію чотирьох

західномонгольських племен (чорос, хошоут, торгоут і дербет). Це була остання ординська держава середньовічної Монголії. Її творцем став чороський хан Батор-хун-тайджи (1635—1654), політика якого була спрямована на припинення усобиць, укладення кодексу законів і поновлення грабіжницьких набігів на сусідів (завдяки яким джунгарі-ойрати сподівалися вижити в умовах засухи й падежу худоби). Незгодні з такою програмою змушені були залишити рідні землі. Частина їх мігрувала до російського Поволжя (утворивши там етнос калмиків), частина — до озера Куку-

нор (звідки ця гілка ойратів, очолена Гуши-ханом, перебралася до Тибету). Кодекс законів («*Іх цааз*») загальноойратський курултай схвалив у 1640 р., а спільні війни зміцнили єдність джунгарів. Проте агресивна зовнішня політика поєднала ойратів з усіма сусідами (казахами на заході, халхасцями на сході, уйгурами на півдні). Орда, як тип держави-хижака, вичерпала свій ресурс і не мала більше шансів на існування. З поширенням вогнепальної зброї військова технологія осідлих народів остаточно перевищила всі можливості степняків. Кочовики перестали перемагати у війнах, і принцип «немає тюрка без тата» перестав працювати, а без нього орда як специфічно-номадичний тип розвиненої державності не могла існувати. Потрапивши в цивілізаційну пастку, кочовики змушені були повернутися до родоплемінних воєдінств, які годували себе власним тваринництвом, унаслідок чого втратили повнокровні державні інститути (публічна професійна влада, система податків, адміністративний розподіл територій тощо). Втративши орду, кочовики залишилися без управлінського апарату, постійного війська, могутніх фінансових ресурсів і стали жертвою маньчжуро-китайської (ойрати) чи російської (казахи) колоніальної експансії.

Агонія Джунгарської орди тривала століття, аж доки в 1755—1758 рр. Цини остаточно знищили ойратське ханство, вирізавши всіх джунгарів (!). Сотні тисяч ойратів були знищені і зникли як етнос. Цей кривавий геноцид поставив крапку в середньовічній історії народів Великого Євразійського Степу. Кочове суспільство збереглося, але його цивілізаційний регрес став невідворотним. Так і не ступивши в нову епоху, світ номадів упав у колапс постсередньовіччя без найближчих перспектив виходу з перманентної кризи, культурно-господарського й політичного занепаду.

- Природно-кліматичні умови
- Тибетський середньовічний етнос
- Тибет на початку середньовіччя
- Тибетська імперія
- Держава тангутів
- Тибет за часів політичної анархії. Зародження ламаїзму
- Створення теократичної держави *далай-лам*. Запад суверенної тибетської державності

Природно-кліматичні умови

Тибет («Дах світу») являв собою гігантське плоскогір'я, розмежоване по центру Трансгімалайським хребтом і обмежене на півночі високими горами Куньлунь, а на півдні — найвищими на землі вершинами Гімалаїв. На Півночі Тибету розташовані сухі, холодні високогірні рівнини, де мало опадів, різкий континентальний клімат, небагата рослинність, і де навіть у липні на поверхні бувають уранці заморозки. Південніше Трансгімалаїв — тепліше, вологіше, очі радують живописні річкові долини Цангпо (Брахмапутри) та її притоки, але терени тут також високогірні, а тому в повітрі явно бракує кисню. Третьою складовою Тибетського нагір'я є Шаншун (Північно-Західний Тибет), куди за панування низьких температур ущелинами річкових долин Дзачу (Меконгу), Янцзи та Нагчу (Салуїну) немов по коридору регулярно прориваються мусонні дощі з Індійського океану. Тут дуже холодно й дуже сиро (майже щоденно — зливи). Гори покриті лісами, в яких водиться безліч всілякої звірини (яки, антилопи, архари, зайці, ведмеді, вовки, лисиці). Озера багаті рибою, зокрема лососевими й короповими. Але людям у постійно вологому й холодному кліматі Шаншуну жити важко, тут навіть дрова не хочуть горіти. Лише у південно-східній країні плоскогір'я переважає теплий субтропічний клімат.

До цієї класифікації слід додати ступінчасте природно-кліматичне районування по вертикалі — звичайне для будь-яких гір (від субтропіків глибоких долин до високогірних тундр та вічних снігів вершин).

Тибетський середньовічний етнос

Строкатий рельєф породив безліч кліматичних зон, ландшафт, природа й температура котрих залежали від багатьох показників (абсолютної широти й довготи, наявності чи відсутності мусонних опадів тощо), тому мешканці Тибету з давнини жили досить ізольовано один від одного («В кожній долині — своя мова, у кожного вчителя — своє вчення»). На заході, у верхів'ях р. Інд, мешкали *мони* й *дарди* — арійські землеробські племена європеїдів, які расою, мовою та культурою ріднилися з мешканцями Паміру й Північно-Західної Індії; у пекельних природних умовах Шаншуну блукали близькі до саків племена мисливців, рибалок і збиральників; на сході пасли на гірських пасовиськах овечі отари монголоїдні тибетомовні пастухи *кяни* (*цяни*), а в долинах займалися рільництвом *жуни*.

Проте глобальні етнополітичні зміни в Євразії на межі давнини й середньовіччя якісно змінили етнічну карту Тибету. Дардів і монів із їхніми замками включили в свою державу ефталіти, а кяни пережили розкол: «традиціоналісти» (*нго-локи*, *банаги*) продовжували займатися кочовим тваринництвом (розводили яків, овець, кіз, волів), а «новатори» (*боти*), покинувши чисте кочівництво, змішалися з жунами, перейняли навички землеробства (*пшениця*, *ячмінь*, *гречка*, *горох*, *рис*) і започаткували тибетську народність з гібридною, рільничо-тваринницькою культурою, коли землеробство в долинах (*ронг*) сполучалося з випасом худоби на гірських схилах (*дрог*), а між цими двома рівнями плодоносили фруктові сливові сади (*шинг*) — і все це в межах одного селища! Попутно тибетці розвивали ткацтво і плавили метали (залізо, срібло, мідь).

Природа не балувала тибетців. Люті вітри із заходу видавали родючі ґрунти, довга холодна зима й снігопади губили худобу, весняні паводки загрожували грязьовими та кам'яними лавинами, влітку цілими днями йшли дощі. Лише холодну осінь полюбляли за ясну й безвітряну погоду. Суворий клімат виховував у тибетцях терплячість, витриманість й залізну волю, а синкретичність господарства давала можливість вижити: худоба давала добрива для землеробства (каторжна праця — тягати в кошиках гній на поля — вважалася

суто жіночою справою), садові посадки захищали поля від ерозії, а сіно й солома (побічний продукт рільництва) давали можливість прогудувати худобу в разі втрати пасовищ. Китайці писали про тибетців, що це «народ надзвичайно хоробрый, загинути в бою вважається у них щастям, померти від хвороби — нещастям. Немов тварини, вони вкрай терпляче витримують холод, навіть жінки при пологах не ухиляються від суворості клімату».

Свій одяг тибетці виготовляли переважно із шкір та вовни. Він складався з унтів (*лахмтой*), панталон (*гутун*) і сорочки (*оцжу*), на яку надягали своєрідну жилетку й халат (*чуба*). Жінки ходили простоволосими, а чоловіки носили найрізноманітніші капелюхи. Вжили в їжу пшеничні та ячмінні коржі, м'ясо й сливи (іноді рис і гречку), пили молоко, пиво та чай з молоком і сіллю. У сімейних відносинах чудово уживалися полігамія та поліандрія, причому ідеалом вважалося одруження кількох братів на одній нареченій або кількох сестер з одним нареченим.

Фактично, не існувало спочатку і єдиної тибетської мови, але після політичної консолідації лхаський діалект набув статусу державної мови спочатку в Тибетській імперії, а потім став і мовою тибетської науки, культури й діловодства. Ця літературна середньовічна тибетська мова належала до тибето-бірманської мовної групи і була складовою, ізольованою з чотиритоновим музичним наголосом, але на відміну від китайської — допускала граматичну мінливість слів, граматична складність яких була набагато більшою, аніж у сучасній тибетській мові. Тибетське письмо також склалося вже за часів середньовіччя (не раніше VII ст.) на основі індійського алфавіту *брахмі* гуптських часів.

Так на рубежі нової ери зародився тибетський етнос зі своїми неповторними типом господарювання, психологічним складом і культурно-побутовими традиціями.

Тибет на початку середньовіччя

III—IV ст. стали переломними в політичній та культурно-господарській історії Тибету. Раніше всі народи нагір'я поклонялися різним богам, а їхні криваві культові ритуали

залишалися ще досить примітивними, але на світанку середньовіччя закордонні місіонери принесли в Тибет нову релігію, а з нею — нові політичні, культурні й господарські традиції, які напрощуд вдало прижилися в тибетських умовах. Називалася ця релігія *бон* (її європейський аналог звався *мітраїзмом*).

Безпосередня історія бону починається одночасно з проповідями Заратустри (Зороастра), з яких синкретична релігія індо-іранського дуалізму

розпалася на зороастризм і бон-мітраїзм. Засновником бонської «світлої релігії світла й правди» вважається проповідник Шенраб (Шенрабмібо) родом із країни Елам (на кордоні Месопотамії та Південно-Західного Ірану). Прийняття Ахеменідом Ксерксом (VI ст. до н.е.) зороастризму не залишило гнаним мітраїстам шансів на ідейну перемогу в стародавньому Ірані. Послідовники Шенраба емігрували й розсіялися по всій Євроазії від Риму до Монголії, і в перших століттях н.е. бон спочатку через ефталтів потрапив до Шаншуну (країна Гільгіт), а потім прийшов і до тибетців.

Окрім ораторських здібностей, бонські проповідники (*ше-ни*) вміли ворожити, чаклувати, лікувати й убивати травами та гіпнозом, володіли секретами телепатії, і навіть запевняли, що можуть регулювати погоду, тому результат їхньої пропаганди виявився блискавичним: тибетці масово прийняли мітраїзм.

Священну книгу Шенрабмібо переклали тибетською (так виник священний бонський канон Тибету — *Лубум*). По всій країні були створені осередки бонської церковної організації з відповідною ієрархією, кліром, організованим культом і тенденцією втручатися в політику. Мітру тибетці звали *Кунтуцзангпо* («Всеблагий»), а Матір-Землю — або як ніжну «Велику Матір Миросердя й Любові», або як гнівну «Славну царицю трьох світів» (Неба, Землі та Підземно-Підводного царства). Жерці бону (*ше-ни*) здобули колосальний авторитет, носили білий одяг і викликали пошану в простих адептів масштабною й кривавістю урочистих музично-жертвних містерій.

Засилля *шенів* стурбувало деяких племінних вождів, проте зупинити мітраїзацію Тибету вони не змогли, й змушені були поділитися владою з пришельцями, тим паче, що шени принесли нові, інтенсивніші технології близькосхідного походження. На Тибеті з'явилися іригація (що різко збільщило продуктивність рільництва й садівництва), мостобудівництво (сприяло товарообміну), ткацький верстат. У тваринництві з'явилися ефективніші від попередньої тяглової худоби гібридні породи мулів (помісь віслюка й кобили) і хайників (помісь яка й корови).

Карколомне зростання продуктивності господарства сприяло швидкому демографічному піднесенню (населення плоскогір'я сягнуло 2,5—3 млн чоловік, що збігається з показниками XX ст.), а збільшення обсягів додаткового продукту створило сприятливі умови для інтенсивного державотворення. Проте возз'єднання племінних вождівств не влаштувало бонську церкву. Сильна, централізована влада могла стати серйозним конкурентом для *шенів*, а пам'ять про ахеменідські переслідування аж ніяк не спонукала їх до

підтримки ідеї могутньої деспотії, тому в середньовіччя тибетці вступили розділені «на безліч родів, які не мають правителя і не визнають єдиновладдя, а живуть общинами». 17—20 князівств постійно воювали між собою, а ті з «царів» (*ценпо*), які загрожували бонській владі, швидко розплачувалися за це життям. Однак перманентна тотальна різанина, що тривала століттями, втомлювала людей, і врешті-решт процес консолідації почався.

Збирати єдину державу почав удачливий вояка і реформатор Намрі (570—620) — вождь племені Ярлунг. Суспільство поділялося тепер на три стани: аристократів, з яких формувався державний апарат (радники, чиновники, придворні, воєводи, гвардійці тощо) і котрим як бенефіції давали на час служби *кхол-юл* («землю за службу»); вільних простолюдинів — які платили «сильному (мужньому) чоловіку» (*ценпо* — «цар») ренту-податок за користування землею і служили в разі війни у війську; а також *трен* (особисто залежних) — котрих позбавляли земельних ділянок і права служити у війську «за шкідливі думки, гордість, неприборканість». Владні структури утримувалися за рахунок доходів із земель «царського домену», податків із простолюдинів і майна страчених злочинців, проте грошей на утримання армії та чиновників бракувало — і Намрі як талановитий полководець знайшов вихід у війні.

Шлях мілітаризації виявився надзвичайно продуктивним. Війна (військова здобич і данина з поневолених народів) ситно годувала військо, а задоволена добробутом армія молилась на *ценпо*, якому тепер, здавалося, не були страшними *шени*. Намрі об'єднав під своєю владою весь Південно-Східний Тибет, здійснив кілька вдалих походів у Східну й Центральну Індію, вибив з Тогону тюркютів. Однак в 620 р. Намрі втратив обережність й одразу ж поплатився за це: його убили *шени*.

Після смерті вождя суперечності створеної завоюваннями держави проявилися на повну силу. Повстали підкорені племена (наелектризовані бонськими жерцями), перегризлилися за владу аристократичні роди, збунтувалися невдоволені жорстокістю й несправедливістю царського суду *трен* тощо. Кривава війна всіх проти всіх тривала дев'ять років, і тільки коли підріс і ступив на престол Сронцзангамбо (син Намрі), в державі страшними репресіями вдалося відновити порядок.

Опорою централізації знову стала збідніла в період усобиць армія, яка пам'ятала про «золоті часи» Намрі, коли переможні завоювання давали гвардійцям добробут, повагу підданих і впевненість у майбутньому. З такою опорою можна було діяти енергійніше, і молодий 13-річний (!) *ценпо* Сронцзангамбо (кит. Луньцзань, 629—649/650) — «людина відважна й з великими здібностями» — навів порядок драконівськими методами (вісім вищих вельмож за спробу вчинити опір вінценосний юнак зарубав власноручно, а решту «бунтівників» віддав на розправу гвардійцям). *Шенам* молодий *ценпо* довіряти більше не міг. У пошуках підтримки він звернув увагу на невелику общину бритоголових монахів, які прийшли в VI ст. до Тибету з Непалу. Це були буддисти.

Тибетська імперія

Буддійські монахи не вимагали великих видатків на утримання, вгамовували своїми проповідями ілюзорності світу соціальну напруженість. До того ж їхнє вчення було в пошані у танського імператора Тайцзуна (Лі Шиміня, 627—649) та непереможного північно-індійського царя Харші (616—646/647) — всевладних, стабільних і самодержавних володарів. Що ж до глибини філософських висновків, масштабності й переконливості обіцянок — тут буддисти могли позмагатися навіть із *шенами*. Адепти буддизму, зі свого боку, залишаючись чужинцями для більшості прагматиків-тибетців, не відчували себе впевнено без владної підтримки, а тому всіма силами ратували за стабільну й сильну царську деспотію. Союз «трону і буддійського вістара» виявився вигідним для обох сторін — і тому відбувся.

Цитаделлю й символом нового порядку стала нова державна столиця *Лхаса* («Земля небожителів»), заснована Сронцзангамбо у 639 р. Державний статус буддизму закріпили династичні шлюби *ценпо* з китайською принцесою Вень-чень (637 р.) та непальською княжною Брікхуті (639 р.), кожна з яких прибула до Лхаси з юрбою буддійських радників, озброєних священними сувоями, реліквіями і т. ін. Влада отримала досвідчених політиків, дипломатів, психологів.

Зусиллями буддиста Тхонмісамбхоти на базі індійського алфавіту *деванагарі* була створена перша тибетська азбука (з 34 знаків). Лхасу прикрасили чудові храми, а з Китаю прибули спеціалісти по виготовленню шовку, вина

й будівництва млинів. Пожвавилася тибетська зовнішня торгівля: з Китаю імпортували чай, фарфор, папір і шовк, із Індії — книги, парчу, корали й ліки; а продавали — золото, срібло, сіль та якісні вовняні тканини. Почався масовий переклад на тибетську мову священних буддистських книг.

Сронцзангамбо проголосили уособленням «бодхісаттви милосердя» Авалокітешвари. Але милосердя *ценпо* змушений був постійно відкладати на майбутнє. *Буддизм заперечує вбивства, тому армію Сронцзангамбо в буддизм не святить — і очолювані кривавими бонськими жерцями, під бойовими прапорами, на яких красувався грізний лев, його вояки завоювали весь Тибет, Бутан, Ассам, поневолили Непал.*

Війна задовольняла й годувала військо, а воно вірою та правдою служило царю, придушуючи будь-які прояви невдоволення. Парадний ганок царського палацу Лхаси постійно прикрашали «вирвані очі, відрізані голови, кінцівки та інші частини тіла людей».

Проте засилля іноземних радників при дворі й укладення династичних шлюбів із сусідами (з якими тепер неможливо було воювати) викликало невдоволення серед аристократів, а вільним простолюдинам (яким теж раніше перепало дещо від військової здобичі) замість походів, що приносили славу й прибуток, пропонували тепер не вживати м'ясо, сидіти на пісній їжі та рятувати душу, гублячи тіло. Воївничим тибетцям це не могло подобатися — і в 639 р. «одягнені в біле» *шени* скинули Сронцзангамбо й посадили на престол його сина Гунрігунцзана (639—644). Титанічними зусиллями в 644 р. Сронцзангамбо повернув собі трон, та повернути колишню могутність не зумів, і коли в 649/650 р. помер — посада *ценпо* виявилася зовсім номінальною. До влади прийшов типовий бонець, «великий радник» Донцзан із роду Гар, який «не знав грамоти», зате поновив успішні війни з Китаєм та індусами і захопив Східний Туркестан — а отже, й контроль над частиною прибуткового «Великого Шовкового шляху». Та кривава й дика влада тибетців швидко розчарувала гордих дардів і монів, багатих купців Центральної Азії та невловимих нголоків. Тани в цей час істотно збільшили свою армію в регіоні, дозволивши місцевим губернаторам «вербувати хоробрих людей для організації нападу на Тибет». М'якіший режим Танів виглядав за цих обставин значно привабливішим, тому війни з Китаєм перестали бути успішними й переможними для Тибету, а рід Гар, захопившись зовнішньополітичною експансією, проспав внутрішнього ворога.

Ценпо Дуйсрон (679—703) зійшов на трон малолітнім, але тільки-но підріс — зібрав у 699 р. всіх вірних соратників під приводом облогового полювання і, скориставшись відсутністю основних сил уряду Гар (130-тисячна тибетська армія воювала з Китаєм), раптово атакував і перебив понад 2 тис. поборників мілітаристської диктатури.

Рід Гар вирізали, але уособиці тривали. Тибет ослаб, напад на Китай у 700—702 рр. завершилися поразкою горян, а в 703 р. *ценпо* Дуйсрон загинув під час походу на Індію, де його розбив кашмірський цар Лалітадітья (700—736). Лише в 705 р. аристократичні родини Ба і Дро відновили силу зброї порядок у державі. (Виграли від тансько-тибетської виснажливої різанини тільки «блакитні тюрки», які відродили свій каганат на рубежі VII—VIII ст.)

Тільки у 720 р. війни між Танами і Тибетом поступово затихли, а кордони визначив природний рельєф: на рівнині латна кіннота китайців змінала тибетську піхоту, а в горах заковані в залізо горини («шоломи й лати їхні чисті й світлі, й покривають усе тіло, крім очей») засипали танців хмарами стріл та градом каміння з пращей — і громили ворожу кавалерію. Природним кордоном між двома агресивними імперіями став гірський хребет Чілін (Улан-Шара-Даба).

У подальшому тибето-танські війни спалахували ще неодноразово, так і не змінивши суттєво географію кордонів, зате під час заколоту Ань Лушаня Тани самі запросили тибетців на допомогу для придушення «бунту». Скориставшись ситуацією, тибетці пограбували й випалили половину території Китаю, у 763 р. окупували Чан'ань (захопивши там багату здобич), а потім уклали з Танами мирний договір згідно з бонським ритуалом (з принесенням у жертву коней, биків, собак, свиней та овець). Однак ніякі зовнішньополітичні успіхи не могли усунути буддистсько-бонські суперечності, тим паче, що адептами буддизму залишалися іноземці, а корінні тибетці, як і раніше, сповідували бон.

Розв'язка настала в 755 р., коли в Тибеті спалахнула епідемія віспи. Черговий *ценпо* Меагдом (704—755) помер, залишивши тільки малолітнього спадкоємця. Скориставшись певним політичним вакуумом, *шени* приписали заразу чарам іноземців — і всіх буддистів силою вигнали з країни. Новому *ценпо* Тісрондевцзану (755—797) на момент коронації виповнилося всього вісім років, тому уряд очолили регенти — аристократи Машан (Мішан Домпаке) і Такралукон (Такра Лугонг) — рішучі противники буддизму.

«Сановники видали закон, який забороняв сповідувати буддизм, а також ужили ряд інших заходів по викоріненню буддизму». Зокрема, були зруйновані всі буддійські храми, а центральну кумирню Лавран демонстративно перетворили на бінню. Тепер «у Центральному Тибеті не існувало жодного монастиря, і як народ, так і цар були однаково темними в законі Будди».

Здавалося, що бон переміг назавжди — та передчасна ейфорія підвела *шенів*. Машан знав, що буддистам заборонено вбивати, і втратив обережність. Його хитрі супротивники заманили всевладного міністра до підземної печерної гробниці й завалили вихід камінням. Замурований живцем, Машан помер, але формально ніхто його не вбивав. А далі, скориставшись відсутністю 130-тисячної пробонської армії генерала Мачун'іна (вона в цей час грабувала Китай, «придушуючи» заколот Ань Лушаня), поборники буддизму повернули до Лхаси своїх соратників, спалили частину бонських книг (решту включили до буддійського канону), здійснили чистку державного апарату й оголосили *ценно* Тісрондевцзана всевладним самодержавним володарем — уособленням *бодхісаттви* мудрості й просвіти Маньчжустрі. *В Тибеті зануваля напівтеократична буддійська деспотія на чолі з обоженуваням царем*. Коли навантажена багатими трофеями армія повернулася додому, було вже пізно: переворот відбувся.

Знешкодивши опозицію, молодий *ценно* діяв швидко й рішуче. Для активізації буддійської пропаганди до Тибету були запрошені сотні впливових проповідників. Із Непалу прибули монахи Шантіракшита й Камалашила, з Індії — «великий учитель» Падмасамбхава, а з Китаю — апологет чань-буддизму Хешан. Проте для влади необхідне військо (а воно складалося з бонців). Сам же *ценно* був життєлюбом, войовничим, гордим і владним правителем — тому й бон не забував, твердячи: «Щоб мені самому втриматися, бонська релігія потрібна так само, як буддизм; щоб захищати життя підданих, обидві потрібні; щоб здобути блаженство, обидві потрібні. Жахливий бон, шанобливий буддизм; тому я зберігатиму обидві релігії».

Спочатку такий політико-релігійний інфантізм дав непогані плоди. В умовах відносного внутрішнього примирення розквітло мистецтво тибетського іконопису (*тан-ка*), портретної скульптури, масштабної монументальної архітектури (символом якої став величний царський палац-фортеця *Потала* у Лхасі, який почали будувати в VII, а завершили аж у... XVII ст. — масштабність зодчества вкладає всього в тисячу років!).

У 781 р. ганебний для себе мир підписав з Тибетом Китай, а в 791 р. вояки *ценно* завоювали на заході Тибету землі дардів і монів, об'єднавши у складі єдиної імперії все нагір'я. Але на цьому успіхи припинилися.

Китай залишався Тибету ворожим, із півночі нависали уйгури-маніхеї (найкривавіші гонителі усього буддійського), а завоювання Західного Тибету занепокоїло арабів, і могутній багдадський халіф Харун ар-Рашид (786—809) розпочав війну з тибетцями. *Війна на трьох фронтах швидко виснажила обмежені ресурси Тибетської імперії, до того ж далися взнаки всі вади політики бонсько-буддійського співіснування, яку проводив Тісрондевцзан. Ценно хотів усім догодити, а тому для всіх став поганим і втратив владу в 797 р.*

Тісрондевцзан став жертвою чорної магії *шенів*, а можливо його отруїла дружина-тибетка, яка завжди схилилася до бону і не любила буддизм. Як би то не було, а в 797 р. новим *ценно* став його син Мунецзанпо.

Війни й усобиці виснажили країну. В пошуках виходу цар Мунецзанпо (797—798) проголосив себе «ворогом багатих» і почав силою конфіскувати майно у знаті. Проте в самому розпалі масових експропріацій (коли у заможних вилучили «на користь бідних» усе золото, срібло, перли, бірюзу й одяг) безглузкого сина отруїла власна мати.

Наступні десятиліття промайнули під грізний акомпанемент перманентних інтриг, зрад, убивств, воєн і усобиць; криза вразила і бон, і буддизм, і державу. Потрібні були реформи, і їх спробував здійснити фанатичний буддист *ценно* Ральпачан (817—839). Раніше буддизм у Тибеті проповідувався тільки у формі *махаяни*, адепти якого вбачали «спасіння» в аскетизмі й бездіяльності. Проте махаяністи Непалу, Індії та Китаю ніяк не могли дійти згоди. Чвари та взаємозвинувачення підривали авторитет релігії, тому Ральпачан звернувся до вчення секти *сарвастивадінів*, які належали до буддизму *хінаяни* й проповідували шлях до *нірвани* через «накопичення заслуг» (тобто будівництво храмів, кумирень, монастирів тощо). На здійснення «заслуг» потрібні кошти — і кожен монах отримав по семеро кріпаків. Потрібні «добрі діяння» — і весь Тибет заповнили будівельні майданчики, на яких зводили 8 тис. буддійських храмів. Вся економіка запрацювала тепер на утримання общин «досконалих мудреців». Господарство розвалювалося, народ голодував, а будь-яке невдоволення влада придушувала показовими репресіями.

Укази *цэнто* попереджали: «Суворо забороняється зневажливо дивитися на моє духовенство та вказувати на нього пальцями: хто в майбутньому це собі дозволить, тому виколють очі та відрубать вказівний палець». І дійсно, уряд, керований монахом Йонтемом, діяв рішуче: «Злодії, розбійники, шахраї, інтригани знищувалися, і ті піддані, котрі були ворожі Вченню або незадоволені ним, жорстоко каралися, їхнє майно конфіскували, а самі вони опинилися у глибоких злиднях». Деяких аристократів стратили за те, що вони... любили своїх дружин більше, ніж Будду (!).

Проте криваву м'ясорубку доносів легко почати, але важко контролювати, а тим паче зупинити. У 839 р. після чергового наклепу позбавили голову керівника буддійського уряду, «уповноваженого для складання великих указів, главу над зовнішніми та внутрішніми справами, управителя держави, великого монаха святишого» Йонтема, а невдовзі мстиві аристократи задушили «доброзичливого» кривавого самодура Ральпачана. Навіть гвардія не стала захищати одіозного тирана.

Буддизм втратив авторитет, і коли на престол зійшов фанатик бону Лангдарма (839—842), він сповна відплатив «служителям наймилостивішого Будди» за всі їхні зв'язчі експерименти.

Розгром «буддійського зла» оформили цілком легітимно. *Цэнто* закликав, що бажає перевірити на диспуті, яка з вір краща, й наказав жерцям бону і Будди в одну ніч (на 15 липня) служити молебні. Під час церемонії почалася гроза, і блискавка вдарила по даху буддійського храму. Задоволений Лангдарма заявив, що це — знак божий, що релігія бон сильніша, а буддизм — це зло та інсинуації.

Буддійські книги й святині знищили, храми закрили, а монахів (яким релігія забороняла вбивати) перетворили на придворних м'ясників або мисливців. Незгодні змушені були втікати або втрачати голову, а Лангдарма демонстративно пив вино, їв м'ясо, різав людей і тварин та влаштовував дикі оргії при дворі.

Розплата настала у 842 р. Монах Лхалунг-Балдордже знав, що Будда забороняє вбивати, але «пішов на смертний гріх» і застрелив *цэнто* під час офіційної аудієнції — і тоді почався розвал.

Лангдарма мав багато дітей, але всі вони були малолітніми. Тоді на трон посадили його племінника, якому теж виповнилося всього три роки. Розгром буддизму розв'язав руки *шенам*, а вони не підтримували ідеї централізації. У країні набирала силу родоплемінний сепаратизм, царську армію, що втратила боєздатність, знищили у 861 р. уйгури *ідикута* Бугу Цзюня. Тоді ж остаточно занепала імперія Тан (де поважали буддизм), а в Індії буддизм гинув у полум'ї «індуїстської революції», коли бритоголового монаха індуси палили на багаттях жилицем.

Тибетська імперія розпалася на безліч племінних союзів, які 200 років воювали всі проти всіх, — і над усім цим кривавим мороком процвітав бон. Лише в XI ст. знекровлені взаємною різаниною горяни спробували вгамувати безмежне насильство, проте державу спромоглися створити тільки їхні сусіди й мовні родичі тангути — нащадки цяньських (кянських) кочових племен, що мешкали навколо озера Кукунор на кордоні Китаю і Тибету.

Держава тангутів

Мовою та походженням тангути (самоназва мінья) близькі до тибетців, але на відміну від сородичів, етнос мінья залишався народом осілих тваринників, економіка якого базувалася на доместикації коней, корів, верблюдів та овець. Тим більше, що клімат у регіоні був значно вологішим і м'якшим від сучасного, а тому різнотрав'я пасовищ створювало ідеальні умови для ведення такого типу господарства. Щоправда, для задоволення своїх мінімальних потреб тангути змушені були культивувати на місцевих солончакових землях в обмежених масштабах коноплі й тутівник та видобувати сіль із соляних озер, але ці галузі господарства так і залишилися допоміжними. Тривалий час тангути не мали власної державності й жили окремими племенами, але в X ст. агресія сусідів (киданів із півночі, Сунів із півдня) змусила їх об'єднатися. Боротьбу за суверенітет очолив вождь центральних тангутів Тоба Цзітянь (Цзіціань, 982—1004), який у 982 р. розпочав війну за незалежність. Від китайців мінья відбилися, проте кидані виявилися сильнішими, і в 986 р. Цзіціань визнав себе ляоським васалом.

Слабкою втіхою для тангутського вождя стала киданська принцеса, що поповнила його гарем.

У війнах тангути проявили себе як надзвичайно войовничий, хоробрий та жорстокий народ. Вони рідко брали полонених, уперто дотримувалися традицій кривавої помсти, із черепів убитих ворогів робили чаші, з яких пили вино та кров, а в родовитих бранців вирізали та з'їдали печінку. Перед боєм вони намертво прив'язували себе до сідел, тому під час наступу щільною кінною лавою тангутів не могли зупинити ні стріли, ні каміння — навіть мертвий вершник не падав з коня, а мчав із живими в атаку.

Різке посилення тангутів стурбувало сусідів, і невдовзі проти мінья об'єдналися колишні вороги — китайці, уйгури та тибетці. В 1004 р. Цзіціань загинув у боях із тибетцями, але в тому ж році Сунів розбили кидані; грізні, проте розпоро-

шені тибетські племена загрузнули в кривавих міжродових усобицях, а пізні уйгури залишалися народом мирним, тому визнали за краще примиритися з небезпечними сусідами.

Знайомство з уйгурами та китайцями залишило певний слід у культурі й господарстві тангутів. Вони познайомилися з буддизмом. До відомих їм домашніх тварин добавилися осли, мули, верблюди та свині, а поява іригаційних споруд сприяла інтенсифікації землеробства. Тангути почали вирощувати рис, просо, пшеницю, сою, персики, шипшину, виноград, коноплю. Збільшилося видобування й обробка заліза, азбесту, мускусу, з'явилось бджільництво.

В XI ст. тангутський етнос кількісно сягнув за 2,5 млн. У 1006 р. Китай, що прагнув миру з тангутами, уклав з ними угоду, згідно з якою Суни зобов'язалися платити данину грошима, тканинами і чаєм, а тангутський правитель Тоба Демін (1004—1031), мріючи включити свій народ до сонму «цивілізованих народів» далекого східного регіону, взяв курс на широку китаїзацію своєї держави. Він перестав ворогувати з Китаєм, запровадив кодекс законів і дворцевий церемоніал за китайським зразком. У 1007 р. тангути запозичили китайський календар, а в 1020 р. перенесли свою столицю із солончакових степів на нещодавно завойовані родючі землі Хуайюаню, де спробували якісно розширити рільничу галузь свого господарства. Тангутську державу Демін проголосив нащадком і продовжувачем табгачсько-китайських імперій Північна Вей і Тан та шатоських династій Китаю епохи «П'яти династій» першої половини X ст. В тому ж 1020 р. тангути успішно відбили напад 500-тисячної армії киданів, після чого поновили експансію на землі уйгурів.

Після смерті Деміна (1031) його син Юаньхао успадкував могутню імперію, яку новий молодий володар назвав Великою Ся (в пам'ять напівлегендарної старокитайської держави часів династії Ся (XXI — XVI ст. до н.е.), кордони якої частково збігалися з володіннями тангутів). Китайці іменували Тангутське царство скромніше — *Сі Ся* (Західне Ся).

Наймогутніший та найвідоміший тангутський володар Юаньхао (1031—1048) «був людиною сміливою і непохитною, багатьох та обширних задумок, надзвичайно винахідливою. Полюбував і знав живопис. Був він круглолицим, довгоносим, зростом понад 5 чі (1,6 м)... Добре знав учення Будди, вивчив тибетське й китайське письмо... Постійно займався військовими справами та співав бойових пісень». Проте домігантою в його характері виявилася ненависть до всього китайського.

Вивчаючи історію, Юаньхао добре знав, чим завершувалася китаїзація для хуннів і сяньбі, табгачів і тюрків, чув про руйнівні наслідки китаїзації в киданській імперії Ляо. Тому програма, з якою виступив новий володар, була простою: «Одягатися в шкіри та вовну, займатися тваринництвом — ось що рідне для кочовиків. Народившись героєм, треба панувати над іншими; навіщо шовкові тканини?.. Тангути не люблять Китай і користуються такими правами й звичаями, яких забажають». Ідея була одна, проте наслідків вона породила багато.

«Десять реформ» Юаньхао якісно змінили обличчя тангутської держави. В Сі Ся проголосили повну віротерпимість — і до тангутів емігрували тисячі грамотних китайців, невдоволених конфуціанським догматизмом Сунів. Замість китайського, Юаньхао увів своє літочислення (яке сам же й придумав), демонстративно відмовився від дарованого йому китайського прізвища Тоба й повернувся до тангутського — Веймін (Нгвемі). На відмінних від тогочасного Китаю засадах були створені: тангутський чиновницький апарат, 500-тисячне військо (на основі загальної військової повинності), ієрогліфічна писемність із 6 тис. знаків (теж відмінна від китайської). Нову, пишнішу, назву дістала розташована на західному березі ордоського коліна Хуанхе столиця тангутської держави — місто *Синцин* («Новий приплив щастя»), де з помпою відкрилася невдовзі перша тангутомовна школа. Готуючись до воєн, Юаньхао запровадив у державі режим жорстокої військової диктатури, узаконив тотальну трудову повинність, незгодних «за найменшу провину зв'язували... й кидали в річку». Символом масштабних перетворень стала нова екзотична зачіска *туфа*, яку диктатор теж започаткував, щоб відрізнитися від китайців.

Тепер тангути-чоловіки голили череп на тім'ї й потилиці, підрізали попереду чубчик, а на висках залишали довгі пасма. Незгодним рубали голови.

Курс Юаньхао на повний суверенітет викликав неоднозначну реакцію. Суни припинили торгівлю шовком і чаєм, а це вдарило по життєвому рівню тангутів. Деспотичні нахили володаря суперечили традиціям «степової вільності» племен, але антидержавний заклот Юаньхао розкрив. Щоб залакати підданих, володар стратив учасників бунту, у тому числі й рідного дядька, дружину з малолітнім сином і матір, потім

погромив тибетців та уйгурів. У 1038 р. він проголосив себе *уцзу* («Синоном Неба» — «імператором») «Білої Високої держави Великого Літа». Проте змиритися з наявністю ще одного імператора на землі не міг Китай, і в 1039 р. Суні оголосили мінья війну.

На перший погляд, широкомасштабні бойові дії 1040—1044 рр. завершилися вдало для тангутів. Уже в 1040 р. в битві поблизу Саньчуанькоу мінья погромили 200-тисячне сунське військо Лю Піна (сам він потрапив у полон), після чого десяткам тисяч полонених китайських воєнків тангути, з метою залякування, відрізали вуха й носи і «відпустили додому». Ще 300 тис. убитими (включаючи 10 генералів) Суні втратили при Хаошуйчуані (1041 р.). Перемоги були гучними, але для тангутської економіки війна виявилася катастрофічною. Китай припинив закупки тангутської солі, і мінья залишилися без шовку й чаю. До господарських негараздів додалися чвари у «верхах». У 1042 р. загадково помер син Юаньхао, спадкоємець престолу Нінмін.

За офіційною версією, він захопився даосизмом, «довго не вживав їжу й помер», заморивши себе голодом. Проте повірити в це важко.

Суні сформували для війни ще одну 215-тисячну армію, і під тиском підданих Юаньхао мусив змінити політику. В 1044 р. Сі Ся уклало з Сунами мирну угоду, згідно з якою тангутський володар відмовлявся від імператорського титулу за умови отримання «відкупних» платежів із Китаю (100 тис. відрізів шовку та 18 т чаю щорічно).

Добити тангутів спробували в 1045 р. кидані, але їхню 200-тисячну армію вторгнення мінья знекровили тактикою випаленої землі та партизанських дій. А коли киданські воєнки з'їли всіх своїх коней і почали масово вмирати з голоду, Юаньхао кинув проти них добірну латну кінноту. Більшість киданів загинула, а полонених тангути знову відпустили додому, відрізавши попередньо всім носи.

Тангутське царство виграло всі війни, Суні платили йому данину, й здавалося, що Сі Ся міцнітиме й надалі, але Юаньхао підвело сластолюбство. Китайці писали, що він «полюбляв вітер і місяць» (земні радощі), «припадав до земного нефриту й червоних рум'ян» (мав багато коханок) і постійно перебував в оточенні «частоколу золотих шпильок» (наложниць), та володарю усе було мало, і в 1048 р. він відібрав наложницю у власного сина, спадкоємця престолу Нінліге. Син батька «не зрозумів» і заколов списом. Нінліге

страли за батьковбивство, а потім, після низки двірцевих смут, убивств, зрад та інтриг царський престол захопили типові чинуші з роду Лян, яких терпіти не могла армія. Лише у 1094 р. черговий глава колишнього царського роду Веймін Цяньшун спромігся, за підтримки армії, силою зброї повернути династії Нгвемі престол та поголовно винищити всіх Лян.

Скориставшись смутами в Сі Ся, Суні припинили виплату данини. Нова тангутсько-китайська війна тривала до 1119 р., й довела до повного виснаження хвору тангутську економіку.

У 1142 р. Сі Ся визнало себе васалом чжурчженської імперії Цзінь.

З політичної точки зору XII ст. було періодом невідворотного занепаду тангутської могутності. Припинилися успішні війни, ніхто не платив Сі Ся данину, більше того, тангути надсилали чжурчженям по 800 кращих коней щорічно. Мінья жалосся скрутно, а в неврожайні роки цілі роди вимирали з голоду (наприклад, у 1142—1143 рр.).

Бурхливо розвивалася у XII ст. тільки самобутня тангутська культура, яку цар Женьсяо (1139—1193) намагався використати для морального піднесення в суспільстві.

У 1162 р. відкрилася Тангутська Академія наук (*Ханьлінь сюеши юань*). Влада підтримала створення повної «Історії Сі Ся» та великої «Енциклопедії знань». Тангути почали карбувати власну монету, широко перекладалися філософські твори (з китайської, тибетської, санскриту, палі, уйгурської). Дуже популярними були тангутська музика, школа живопису та епічно-воєнна поезія. В царині релігії Женьсяо (будучи наполовину китайцем по крові через матір-китайку) надавав перевагу конфуціанству, але й буддизм почував себе в Сі Ся доволі комфортно, про що свідчить факт перекладу повного тексту «Тіпітаки» тангутською мовою, здійсненого за безпосередньої підтримки влади.

Культура давала надію на можливе відродження міжнародного авторитету й добробуту підданих, а кодифікація законів, здійснена Женьсяо у 1169 р. (повний текст кодексу становив 1460 статей, зведених у 20 сувоїв), давала підстави сподіватися і на внутрішню стабілізацію ситуації в країні. Але всім цим сподіванням поклала край монгольська навала.

Монголи не мали до тангутів претензій, але Сі Ся вважалось васалом ворожих степнякам чжурчженів, і в 1205 р. Чингіс-хан наказав атакувати державу мінья. Сил для відсічі агресору тангути не мали, допомоги від Цзінь не отримали — і в 1209 р. капітулювали, визнавши себе васалами монголів. Проте наказ виділити воєнків для служби в монгольських збройних силах Сі

Ся категорично відхилило. Тангутський посол порадив Чінгіс-хану не бути каганом, якщо йому бракує власного війська — і шим підписав смертний вирок своїй батьківщині.

Каральний похід проти Сі Ся 1225—1227 рр. коштував Чінгіс-хану життя, проте монголів це не зупинило, а підсумок бойових дій для тангутського етносу підвела коротка фраза з китайського літопису: «Білі кістки вкрили степ». Землі колись могутнього царства іронічно звалися надалі *Нінся* («Заспокоєне Ся»).

Більше створити власну державу тангутам не судилося, у XVII ст. їхня мова й писемність забулися, а етнос розчинився в тибетцях, монголах та ісламізованих китаїцях.

Тибет за часів політичної анархії. Зародження ламаїзму

Розпад величній Тибетської імперії в IX ст. перетворив «Дах світу» на сукупність дрібних і абсолютно ворожих одне одному князівств, мешканці котрих поголовно сповідували бон. Але двісті років тотальної різанини знекровили суспільство, а загроза з боку молодій Тангутській державі Сі Ся підштовхнула тибетців до єднання. Потреба у відродженні загальнотибетської державності особливо загострилася в XI ст., коли агресивні акції з боку Сі Ся (в період правління кривавого реформатора-завойовника Юаньхао, 1031—1048) почали серйозно загрожувати суверенітету розпорочених тибетських племен — і як наслідок у *Тибеті знову з'явився буддизм, який єдиний міг протистояти дезинтеграційній філософії бонців. Однак тепер це був уже інший буддизм, який завойовував владу не силою, а всілякими обіцянками, виконанням обов'язків третейського суду при вгамуванні міжплемінних конфліктів, завдяки пишним ритуалам та ліричній поезії.*

Тибет XI ст. захлинявся у власній крові. «Миру й щастя часи минулися. Грубості нескінченної часи прийшли. Люди розумні, мужі величні — зникли. Коли настають часи, подібні цьому, залишають межі своєї країни, вирушають у землі чужі». Люди панічно шукали виходу, коли в 1042 р. до Тибету прибув славетний буддійський проповідник Атіша (982—1054). Він народився в Індії, вчився в Індонезії, але безсмертя здобув у Тибеті, де почав проповідувати м'яку форму буддизму школи *кадампа* (яка від лобової конфронтації з боном

перейшла до тактики взаємного релігійно-ідеологічного замирення, з включенням бонських богів, книг, святинь і жрецьких урочистих убрань *шенів* до буддійського канону). А коли за пропаганду *кадампи* взявся найвидатніший тибетський поет Міларайпа (Міларепа, 1040—1123), кількість правовірних буддистів із числа корінних тибетців почала зростати лавиноподібно.

Міларайпа все життя ходив у лахмітті, з неприбраним волоссям і годувався милостиною, але в своїх віршах-піснях, що оспівували «вчення Будди», так переконливо й реалістично описував людські страждання від пристрастей та майбутнє блаженство *нірвани*, що виснажені століттями насильства тибетці не витримали й через поезію «втягнулися» в буддизм. Навіть непримиренний в минулому бон розпався на «чорний» (ворожий буддизму) та «білий» (який став на шлях компромісу).

Відродження буддизму на Тибеті потроху вгамувало пристрасті, пом'якшило наслідки міжплемінних суперечок, зменшило соціальну напруженість у суспільстві. Проте відродити буддійську імперію виявилось справою набагато важчою, ніж здавалося. Слідом за сектою *кадампа* до Тибету прийшли інші буддійські школи — *сакьяпа, каджуна, кармапа* тощо, і це аж ніяк не сприяло релігійно-політичному єднанню країни. У XIII ст. до Тибету вдерлися монголи, і роздроблені тибетські племена майже без опору визнали сюзеренітет монгольських ханів.

Ніякої данини горяни степнякам не платили, зате дозволили своїм «гарячим головам» добровольцями піти служити під бойові знамена переможців («сплавивши» у такий спосіб занадто агресивних співвітчизників, як свого часу зробила це через «хрестові походи» Західна Європа). Крім того, тибетські священники познайомили монголів із «м'яким» буддизмом, розробили їм писемність, запровадили календар і т.ін.

Авторитет монгольського протекторату сприяв припиненню внутрішніх тибетських усобиць, дав можливість горянам знову зосередитися на розвитку власної науки, вершиною котрої став грандіозний буддійський канон, що складався з двох частин: *Ганчжур* (100 томів, 1114 творів), який вміщував проповіді й настанови Будди, і *Данчжур* (225 томів, 3459 творів) — енциклопедію всіх наук, визнаних науками у тогочасних тибетців (ведичні знання, граматики, астрологія, музика, сексологія, медицина, математика, історія, наука про збагачування, наука про плавання на воді тощо).

До політичного воз'єднання Тибету залишався один крок — і його зробив ламаїзм (новаторська течія в буддизмі ваджраяни (тантраяни)), що склався на початку II тис. н.е.

В центрі вчення *ваджраяни* стоїть фігура *гуру* — вчителя, наставника, живого бога, носія таємного знання, котре він

передає учням. Зовнішньо *тантрайна* схожа на *хінаяну*, бо теж зорієнтована на накопичення релігійних «заслуг», але насамперед у вигляді «знань», а не храмів, ступ і кумирень. Найвідомішою течією *ваджраяни* став ламаїзм, засновником котрого вважається видатний тибетський філософ-теолог Цзонхава Лобзандакпа (1357—1419) з роду Мал.

Народився Цзонхава в Китаї, але батько його був тибетцем, і шістнадцятирічний Цзонхава поїхав опановувати мудрість до храмів Центрального Тибету. 15 років життя він присвятив навчанню, і лише ставши «професором» усіх наук, які шанувалися тоді в Тибеті, почав розробляти власну релігійно-філософську систему. (Саме тому Цзонхава може слугувати взірцем для всіх науковців: це геній, що створив себе сам, своєю працелюбністю і наполегливістю, який перш ніж критикувати та удосконалювати вчення своїх попередників, спочатку сам став найавторитетнішим їх знавцем.)

Якщо вірити офіційним біографам, творець ламаїзму був надзвичайно красивою людиною: мав круглу голову, високе чоло, м'які брови, гарний ніс, довгі пальці, осину талію, надзвичайно білу шкіру та непоборно чарівні очі з чорними зіницями. Щоправда, Цзонхава не міг похвалитися міцним здоров'ям (науки нікому його не додають), тому прожив він усього 62 роки (небагато за мірками буддистських монахів), зате встиг здійснити за цей час докорінне реформування тибетського буддизму.

Він запровадив пишну обрядність (чим посилив авторитет церкви в очах простолюду), заснував низку нових монастирів для монахів-тибетців, увів жорстку церковну ієрархію (в якій авторитет старшого як носія вищої мудрості став законом для нижчих) і поставив у центр культової практики вшанування *Майтреїї* — Будди Майбутнього, слушно вважаючи, що поклатися насамперед треба не на Будду *Шак'ямуні* (епоха котрого, на думку всіх буддистів, наближалася до кінця), а на Будду Майбутнього, з приходом якого у світ, за класичною буддистською міфологією, «поєднуються Сонце й Місяць, і Тішья, і Юпітер, тоді настане вік *Сатія* — вік істини», епоха тріумфу добра, миру й злагоди. Секта, заснована Цзонхавою, дістала назву *гелукпа* («жовті шапки») — за кольором капелюхів, що їх носили адепти необуддизму), або *ламаїзм* (від слова *лама* («вищий»), як називали монахів *гелукпа*). У 1409 р. Цзонхава заснував перший ламаїстський монастир Галдан.

**Створення
теократичної
держави далай-лама.
Запад суверенної
тибетської
державності**

В XIV—XV ст. на Тибеті вже діяли десятки найрізноманітніших буддистських сект, і появу нової школи вони, звичайно, зустріли украй вороже, ставши для *гелукпа* «запеклими супротивниками, як летюча миша і сонячне світло», але перемога в боротьбі за умі віруючих залишилася за ламаїзмом. *Розпорошені й аморфні, галасливі, але недисципліновані школи ортодоксального буддизму не вистояли перед експансією зуртованих залізною дисципліною й слухняністю ламських общин, які на початку XVI ст. очолив всевладний патріарх далай-лама («вище море мудрості»)*. На засадах суворой *субординації* в надрах *гелукпа* функціонувала жорстко централізована система церковних бюрократів, готова в будь-який момент перетворитися на теократично-державний чиновницький апарат. Для повного захоплення політичної влади над усім Тибетом ламам бракувало тільки військових загонів, бо мирним монахам заборонялося брати до рук зброю.

Свій авторитет буддисти зміцнювали спочатку виключно здобутками в галузі науки й культури, де, запозичивши багато чого в сусідів (особливо в індійців та китайців), тибетці досягли світових вершин. Крім уже згаданих діячів, «Дах світу» прославили видатні історики Будон (1290—1364), Шоннубал (1392—1481) й Соднам-Чжалцан (1312—1375); математик Рінченбал (1230—1309), письменник Бротонба (1004—1064), перекладачі Балцег, Ємей-де, Гої-Чойдуба. Всесвітньовідомі успіхи тибетської медицини, основи якої викладені в загальному каноні «*Чжуд-ши*» («Чотири *тантри*»), секрети котрого не може розкрити простий переклад.

Проте гола наука, не оперта на силу зброї, не приносить владу — і це добре розумів видатний політик, історик та філософ, *п'ятий далай-лама* Агван-Лобсан-Чжамцо (1617—1682). Його план вражає простотою й ефективністю. *На рубежі XVI—XVII ст. ламаїзм масово прийняли монголи — і саме на підтримку цих войовничих єдиновірців вирішив спертися п'ятий далай-лама.*

Степняки в цей момент були політично роздроблені на три крила: ойратів, халхасців та «південних». «Південних» у 1634 р. поневолили маньчжури, халхасці були далеко, зате могутні ойрати (джунгари) широким сповідували ламаїзм, і коли в 1637 р. Агван-Лобсан-Чжамцо звернувся до них за допомогою, джунгарський хан Гуши (четвертий великий хан ойратської орди) не став довго вагатися.

У 1637 р. «він прийшов на Кукунор і в битві, що відбулася того ж року, погромив вшент 40-тисячне військо Цокто», а в 1642 р. Гуши-хан «прибув до Цзану, захопив Цзанба-хана (головного суперника далай-лами)... і став царем Тибету». Місто Цапаранг, як центр антиламаїстського опору, було знищене, а на уламках місцевих кадампських храмів була споруджена показова статуя Майтреї — «будди майбутнього», якого так шанував «жовтий» буддизм. Лідер же «червоних» буддистів, оточений ойратами, покінчив з собою, кинувшись з даху власного будинку в безодню.

Джунгарське завоювання Тибету супроводжувалося масовими звірствами й різаниною, спаленням храмів і селищ, десятками тисяч жертв, проте *далай-лама* «пробачив» хану всі гріхи заради торжества ламаїзму. *Секта галукпа стала пануючою в Тибеті, а далай-лами зробили перший крок до повної державної влади.*

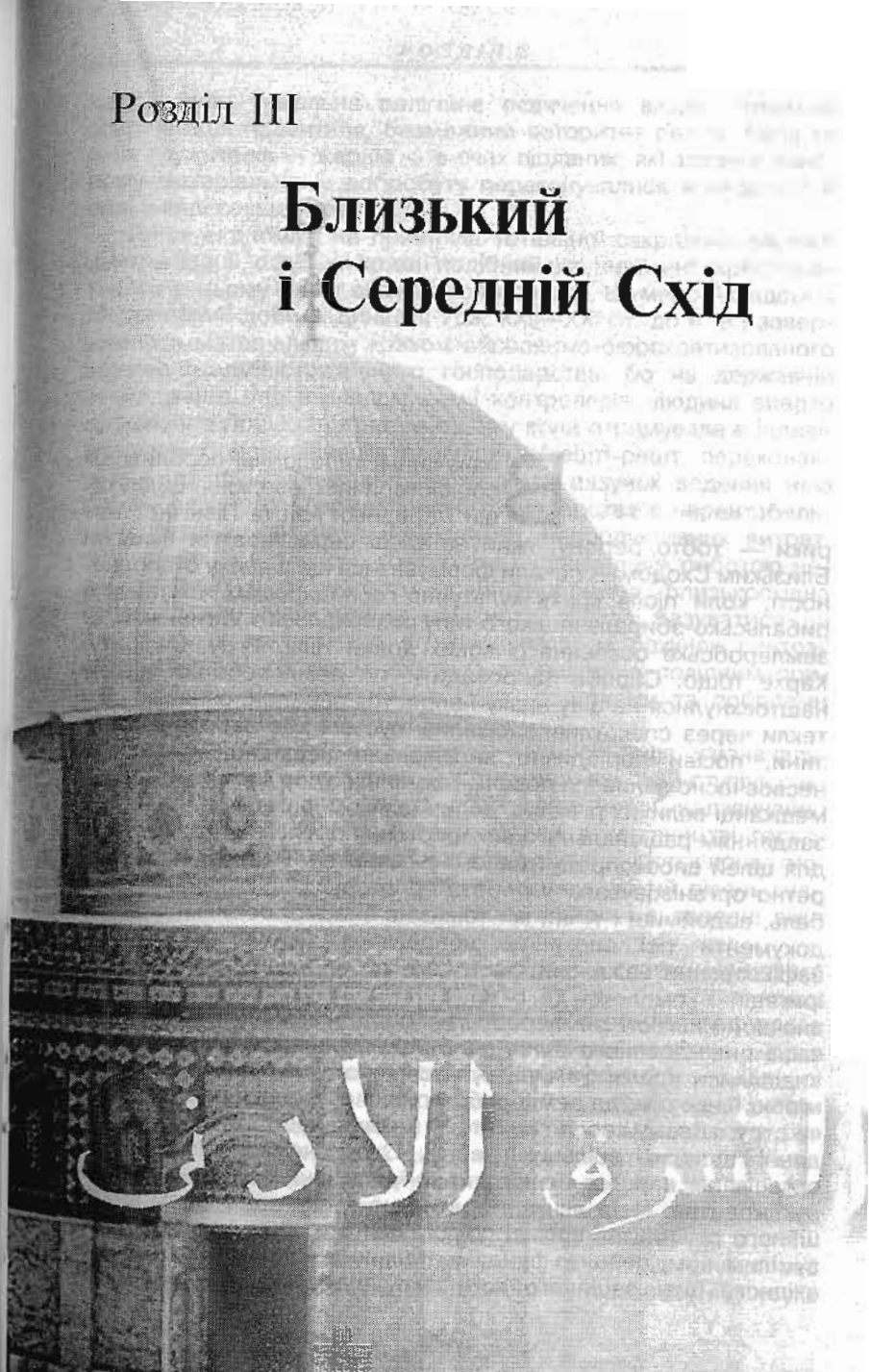
Останнім конкурентом ламаїстської теократії залишалися колишні союзники — ойратські хани, що «мали абсолютний контроль над збройними силами... також вважалися номінальними главами цивільного уряду». Однак повністю втілити свою ідею в життя Агван-Лобсан-Чжамцо не встиг, бо помер у 1682 р., залишивши нащадкам 25 томів своїх творів. Лише в 1717 р., скориставшись загальним занепадом джунгарської могутності, тибетці позбавилися ойратського навізлого сюзеренітету над своєю батьківщиною. У Тибеті остаточно сформувалася ламаїстська, чисто теократична держава, функції чиновницького апарату в якій перехопила жорстко централізована церковна ієрархія секти галукпа. Проте ця політична еволюція залишила Тибет без армії, а отже, беззахисним перед будь-якою агресією, бо монахам-ламам убивати забороняла релігія, а немонахів до владних структур не допускав режим жорсткої буддійської релігійної теократії.

Продовжувала розвиватися самотутня тибетська культура. Зокрема, на ґрунті фольклору зародилася на рубежі XVII—XVIII ст. новаторська для Тибету світська лірична поезія (засновником якої вважається шостий *далай-лама* — поет Цанчжан-Чжамцо (1683—1706)). У XVII ст. було завершено 1000-літнє будівництво центрального царського палацу Лхаси — кам'яної Потали, яка приголомшувала сучасників своїми розмірами, неприступною суворістю, монументальним лаконізмом і масштабами (999 кімнат!).

Без постійного війська будь-яка влада безсила, тож панування холодного ламства (від якого вимагалася цнотливість) не вселяло надій на якісь внутрішні державні зміни в майбутньому. Після краху Джунгарського ханства (1758 р.) беззахисний Тибет змушений був визнати себе васалом Маньчжуро-Китайської імперії Цин, яка сама на той час уже перебувала в цивілізаційній настці постсередньовіччя.

Розділ III

Близький і Середній Схід

Визначальні типологічні особливості соціоісторичної еволюції цивілізацій Передньої Азії та Північної Африки — тобто регіону, який за часів середньовіччя назвали Близьким Сходом — почали формуватися ще в епоху стародавності, коли після краху культурно-господарських комплексів рибальсько-збиральницького типу розпочалося з VI тис. до н. е. землеробське освоєння річкових долин Нілу, Тігру, Євфрату, Кархе тощо. Спроби запровадити тут землеробство одразу наштовхнулися на цілу низку непростих перепон: означені ріки текли через спекотливі засушливі пустелі або заболочені низини, посіви періодично випалювало нещадне сонце або несвоєчасно заливали повені. Тож минуло чимало століть, доки мешканці великих річкових долин шляхом іригації впоралися із завданням раціонального використання потужних акваресурсів для цілей високопродуктивного рільництва. Причому, як конкретно організовувалася робота по спорудженню каналів, гребель, водоймищ і т. ін., ми точно не знаємо, оскільки писемні документи тієї епохи не збереглися. Проте археологією зафіксований важливий факт: там, де споруджувалися великі іригаційні комплекси (а отже, виникала потреба в кооперації значної кількості землеробських общин), уже з найдавніших часів цивілізованого буття особливою пишністю й багатством виділялися храми та інші культові споруди (значно більшою мірою, аніж там, де землеробство засновувалося на дощовому чи струмковому зрошенні, й тому не було необхідності у проведенні великих спільних робіт). Отож немає сумніву, що організація перших меліоративно-іригаційних робіт — справа рук жрецтва. Ну а якщо згадати, що з налагодженням іригаційного рільництва врожаї почали швидко зростати, стає зрозумілим, чому першою фундаментальною особливістю близькосхідного цивілізаційного комплексу від самих початків його

історії було унікальне релігійне освячення влади, тотальна сакралізація правителя, безмежний авторитет релігії, богів та їхніх служителів — жерців — в очах підданих, які завдяки власному матеріальному добробуту переконувалися в мудрості й силі знань священиків.

Лише економіка не прийняла тотальної сакрально-владної централізації, оскільки кожен подібний експеримент (хрестоматійним у цьому плані вважається приклад Шумеро-Аккадської Месопотамії доби III династії Ура, XXII—XXI ст. до н. е.) завершувався матеріальним крахом абсолютно-бюрократизованого командно-адміністративного господарства, бо на державній землі, навіть під наглядом армії контролерів, людина вперто працювала гірше, аніж на землі, яку вона отримувала в індивідуальне користування чи власність. Урешті-решт, переконавшись, що функціонування держави за рахунок ведення нею самою власного одержавленого господарства є нерентабельним, оскільки вимагає немислимих непродуктивних витрат, пов'язаних із наглядом, контролем і управлінням роботою незацікавлених у результатах праці виробників, близькосхідна господарсько-цивілізаційна спільнота почала базуватися на державній структурі, що функціонувала за рахунок синтезу обмеженого державного сектора економіки з солідним приватно-общинним сектором, з якого податками та поборами влада вже брала скільки могла.

Так склалася близькосхідна суперцивілізація, визначальними рисами якої виступали, насамперед, високий ступінь сакралізації влади й, відповідно, політизації релігії, надзвичайно активна, безпосередня участь держави в керівництві господарськими процесами при збереженні значної частки приватно-общинного сектору в економіці, а також високий рівень мілітаризації влади. Усі ці ознаки регіон зберіг і в середні віки, додавши до них ряд істотних «уточнень».

Елліністична, а потім і римська експансія спричинили свого часу суттєву «західнізацію» даного регіону, і хоча в епоху середньовіччя її масштаби були значно скромнішими, проте вплив європейських культурно-цивілізаційних надбань, майже не притаманний для решти країн Азії та Африки доколоніальної доби, тут завжди відчувався. Не дивно, що в Європі цей регіон з часом назвали «Близьким», бо «близьким» він для Заходу був не лише географічно, а й цивілізаційно. Йдеться про більше поширення в регіоні приватної власності і рабства (на засадах тієї ж приватної власності), а також про високий статус багатства в очах людей, престижність і повагу, якими були оточені власники будь-якого майна і власність узагалі, що принципово різнило представників близькосхідного суперетносу від носіїв

інших східних культур. Але суттєвою компенсацією цих «західницьких» особливостей залишалось необмежене, унікальне навіть для Сходу всесилля влади, сувора регламентація державою всіх людських взаємостосунків, жорстка обрядово-етична дисципліна, структурно-державницький консерватизм, релігійна нетерпимість, тотальна «рівноправність» усіх підданих у плані абсолютного безсилля перед правителем. До цього слід додати високий ступінь імперської мілітаризації всіх близькосхідних суспільств і хронічно-тотальну корумпованість будь-якого державного апарату, що впливала із престижності багатства в суспільстві та всесилля чиновництва. Таким всевладним чиновництвом було ще тільки в Китаї, але там його «апетити» обмежувала конфуціанська етика (престижність праці та здобуття цієї працею власності, потяг до суспільної гармонії, пропаганда ідей особистого самовдосконалення тощо). Близький Схід такої етики не знав, тому після краху залишків еллінізму хабар («бакшиш») став майже узаконеним елементом функціонування чиновницького апарату.

Необхідно відзначити також, що хоча початок середньовіччя в Західній Азії ознаменувався крахом останніх залишків еллінізму й перемогою східних цивілізаційних принципів, форпостом яких стала перська імперія Сасанідів, основною цивілізаційною домінантою, котра остаточно об'єднала близькосхідні народи в єдиний суперетнос, став іслам. Завдяки арабо-мусульманським, тюркським і турецько-османським завоюванням всі ці території (Передня Азія та Північна Африка) перетворилися на певну спільноту — «ісламський світ», цивілізаційні протуберанці якого поширилися з часом на Судан, Індію, Індонезію, Середню й Центральну Азію та Східну Європу. Оформившись у середні віки, мусульманський суперетнос цілком у руслі попередніх цивілізаційних традицій регіону проявив себе надзвичайно агресивним, войовничим та експансіоністським культурно-господарським і політичним конгломератом, який протягом середньовіччя постійно розширював власний географічний ареал, втягуючи в орбіту своїх цивілізаційних принципів нові території, але його серцевиною залишалися Південно-Західна Азія та Північна Африка, які навіть політично іноді з'єднувалися в єдину державу. Це змушує розглядати історію Близького Сходу в єдиному контексті на тлі інших суперцивілізацій Сходу.

• Природно-кліматичні умови • Середньовічний етнос персів-зороастрійців • Іран на початку середньовіччя. Утворення держави Сасанідів • Розбудова сасанідської державності. Боротьба з Римом і маніхейством • Імперія Сасанідів у IV—V ст. • Диктатура маздакітів • *Еран-шахр* за правління Хосрова I *Ануширвана* • Занепад і крах держави Сасанідів

Природно-кліматичні умови

Кордони імперії Сасанідів динамічно мінялися протягом усього періоду її існування і переважно перетинали з певними варіаціями території Ірану, Дворіччя (Іраку), частини Афганістану та Закавказзя. Іноді під тимчасову юрисдикцію *Еран-шахру* («Царства Ірану») потрапляли також Східне Середземномор'я, Південна Аравія, частина Середньої Азії і, можливо, форпости на Цейлоні. Проте закріпитися там надовго Сасанідам не вдалося.

Корінними землями Еран-шахру залишилося Іранське плоскогір'я, розташоване між Індом і Тігром, Каспієм і Перською затокою. Річок тут багато, але всі вони дрібні і не мають природного стоку в море, а губляться в сухих степах та пісках пустель. Переважна частина плоскогір'я — це неродючі, кам'янисті або солончакові пустелі й напівпустелі, над якими панують вітри (особливо навесні), майже не буває дощів, повітря надзвичайно сухе, чисте й прозоре, а сляво зірок уночі нагадує денне світло. Періодично цю ідилію порушують снігові або піщані бурі, але дощові хмари зустрічаються лише на вузьких приморських смугах окраїн. Клімат суворий, континентальний: влітку панує нестерпна спека, а взимку — сильний холод. Родючі землі трапляються лише на прикаспійській низині та в Хузістані (південний захід Ірану), де природні умови давали можливість отримувати багаті врожаї. На решті території умови для землеробства вкрай несприятливі, але можна було займатися скотарством,

виганяючи на випас у спекотливий сезон коней, велику та дрібну рогату худобу на гірські пасовиська хребтів Ельбурсу, Загросу, Південно-Іранських і Туркмено-Хорасанських (Копет-Даг) гір. Там же, в горах, поряд з альпійськими луками, зеленіли в середні віки ліси, багаті на деревину, звірину й птаство.

У наш час основним багатством Ірану стала нафта, використання якої в середні віки було досить обмеженим, але надра країни містили в собі також золото, срібло, олово, мідь, свинець, залізо, самоцвіти (зокрема, червоно-синій коштовний лазурит, родовищами якого славився Афганістан).

Суворі природно-кліматичні умови компенсувалися надзвичайно вдалими географічним розташуванням плоскогір'я на шляху між Сходом (Індія, Китай) і Заходом. Одомашнення верблюда та наявність оазисів давали можливість розвивати караванну торгівлю, тому перси контролювали європейський імпорт шовку, а також боролися з конкурентами (араби, візантійці, ефіопи, євреї) за панування над товарними потоками прянощів, перлів, самоцвітів тощо. Отримуючи за посередницькі послуги величезні бариші, Сасаніди до кінця боролися за цю монополію, аж доки їхня держава не впала під натиском арабів.

Житницею імперії була Месопотамія (Ірак) — країна з багатотисячолітньою землеробською культурою, бідними на копалини, але надзвичайно родючими землями (внаслідок розливів Тігру та Євфрату), бідною флорою (очерет, верба, фінікова пальма) і досить багатою фауною.

На рівнинах Ірану й Месопотамії водилися азійські леви, дикі вілюки, бики, кабани, газелі, зайці, страуси, а в горах — гірські барани й козли, ведмеді й барси. Річки та озера були багаті на рибу, в пустелях панували змії та ящірки. Комашня тут дошкуляла не більше, ніж у Європі, і лише очеретина білола єдиною в середні віки Тігро-Євфратської дельти кишла смертоносним гнусом і вічними бацилами лихоманки, малярії та інших жадливих хвороб.

Природні ресурси регіону в давнину були досить багатими, але людська активність суттєво їх підкосила, а за часів середньовіччя популяції деяких рослин і особливо тварин майже зникли. Причини екологічних проблем крилися не лише в експансії антропогенних ландшафтів, а й настановах зороастризму, які поділяли всіх тварин на корисних і шкідливих, причому останні підлягали знищенню. Екологічний банітизм згубно вплинуло на місцеву флору й фауну. Лише завдяки меншій, ніж у Китаї, густоті населення природа змогла витримати цей удар, але й за таких умов місцеві популяції азійських левів і барсів люди вибили майже поголовно, а дикий ячмінь залишився тільки в горах.

Природа Ірану й Іраку характеризується багатьма контрастами. Рівнини і гори, пустелі і ліси, спека і холод стикаються

тут, як ніде на Сході — і це виховало у місцевих мешканців відповідне чорно-біле мислення. Безкомпромісність природи вчила безкомпромісності людей, зробила конфронтаційний дуалізм психологічною домінантою середньоперського етносу (персів-зороастрійців).

Середньовічний етнос персів-зороастрійців

Іран у середні віки пережив не одне потрясіння, бачив десятки династій. На його теренах різалися перси, вірмени, араби, візантійці, турки, монголи, турки, хорезмійці, багато інших народів. Проте, незважаючи на свою строкатість, *етнічна історія Ірану доби середньовіччя поділяється на два якісно різні етапи, пов'язані з фундаментальними цивілізаційними змінами в регіоні.* Перший із них — епоха доісламська, сасанідська, що ґрунтувалася на глибинному зороастрійському корінні перського етносу; другий — часи мусульманського Ірану. Ці етноси мали більше відмінного, аніж спільного, тому розглядатимуться вони окремо, хоч і в руслі єдиної іранської домінанти.

Як етнос перси-зороастрійці сформувалися ще в епоху Ахеменідів (VI—IV ст. до н. е.), але після завоювань Александра Македонського надовго (на цілих сім століть!) утратили власну державність, з чим пов'язаний і певний занепад їхньої етнічної самосвідомості. Відродження зороастрійської імперії у III ст. розглядалося офіційною пропагандою як відновлення і логічне продовження ахеменідської державності. Проте сасанідські перси уже помітно відрізнялися від своїх давніх пращурів (мовою, суспільно-становою структурою, військовими традиціями, масово-психологічними звичками, сімейним укладом), що свідчить про існування окремого середньовічного перського етносу на зороастрійських засадах, динамічну історію якого насильницьки перервало арабо-ісламське завоювання.

Сасанідські перси були дуже своєрідними людьми. Як і китійці, вони вважали себе єдиним цивілізованим народом Всесвіту, завжди прагнули виконувати нелегку месіанську роль. Все іноземне вони вважали не просто чужим, а апріорі поганим, а всі інші народи — огидними «варварами», і ставилися до них з надзвичайним презирством (наприклад, арабів перси-зороастрійці зневажливо називали «ящероїдами»). Себе сасанідські перси вважали своєрідною кастою особистостей, свою віру (зороастризм) — єдино правильною, а «варвари» сприймалися ними як недорозвинені істоти, що не мали права навіть переходити в зороастризм,

занадто складний для їхніх примітивних голів, з точки зору пихатих персів. «Вогнепоклонником» можна було лише народитися (якщо і батько, і мати — зороастрійці). При цьому всі сусіди (окрім Геродота, якого явно ввели в оману) відзначали їхню надзвичайну підступність, хитрість, недовірливість, чванливість, схильність до містики і переобтяженість забобонами.

За антропологічними ознаками перси належали до індо-середземноморської раси, великої європеїдної раси.

Розмовляли перси-зороастрійці середньоперською мовою, яку ще називають пехлевійською, індоєвропейською мовної сім'ї.

Ця мова стала результатом логічної еволюції давньоперської (ахеменідської) мови, завдяки спрощенню її граматичних категорій (зокрема, в іменників не стало родів і відмінків, у дієслів минулого часу зникла безліч особових форм тощо). Писали тогочасні перси справа наліво знаками арамейського письма, причому канонізовано позначалися лише приголосні з довільною або нульовою голосною, яка не мала значущого змісту. Науковці називають таку писемність квазіалфавітною.

Родина у сасанідських персів була патріархальною, але моногамною, із досить високим статусом жінки (особливо матері). Тільки правителі, окрім дружини, тримали гареми наложниць. Особлива увага приділялася питанням «чистоти крові», тому заохочувалися шлюби тільки між зороастрійцями (навіть між братом і сестрою)*, діти від яких ставали повноправними персами — «вогнепоклонниками». Напівкровки втрачали право на сповідання «віри Заратуштри» і статус належності до панівного етносу сасанідської імперії. Такі традиції породжували в державі етнодемографічні проблеми, бо кількість стопроцентних персів-зороастрійців постійно зменшувалася. Проте від своїх освячених релігією сімейних канонів «вогнепоклонники» не відійшли.

Основою економіки Еран-шахру залишалася зрошувальне землеробство, регіональним центром якого був Савад (Месопотамія, сучасний Ірак). В імперії вирощували ячмінь, пшеницю, рис, сочевицю, боби, крок, просо, дурру, квасо-

* Моральний кодекс вимагав від зороастрійця «виказувати шляхетність, молитися, бути у вірі твердим, вступати у кровнородинні шлюби», а зороастрійський патріарх IV ст. Атурпат Міхраспандан прямо наказував: «Беріть дружину із свого роду, щоб рід ваш продовжувався».

лю, горох, кунжут, вику, місцями рис, а також цукрову тростину, з якої виробляли найкращий в тогочасному світі сніжно-білий цукор. Серед плодових культур найпоширенішими були маслини, айва, гранати і яблука, а серед баштанних — дині й кавуни. Разом із продуктами виноградарства це забезпечувало щедрий та різноманітний стіл, куди потрапляли також кокоси й прянощі, але останні завозилися з інших країн. Пили перси воду, вино й пиво, молоко, а їжу вживали тільки у другій половині дня: сніданку в персів-зороастрійців не було.

Не втратило своєї ролі й тваринництво: особливо полюбляли «вогнепоклонники» молоко і сир, хоча вживали також і м'ясо (овець, корів, кіз). Тварин, як і весь живий світ, зороастрійці поділяли на дві частини — служителів добра (корисних) і служителів зла (поганих). До останніх відносили змій, жаб, свиней, будь-яких комах і слимаків, мишей, пацюків, левів, слонів, гієн, котів, рисей. Вживати м'ясо «тварин Арімана» (темної сили) категорично заборонялося, зате священним правом і обов'язком вважалося знищувати їх.

На щастя, технічні можливості й технології за тих часів були значно скромнішими, аніж сьогодні (інакше не уникнути б Західній Азії глобальної екологічної катастрофи). Проте й своїми царськими полюваннями перси звели нанівець у середні віки місцеве поголів'я тигрів і азійських левів.

Колосальну роль у сасанідському господарстві та забезпеченні побутових потреб відігравала транзитна торгівля, хребтом якої був «Великий Шовковий шлях». Своїх експортних товарів Еран-шахр майже не мав, а золото й срібло перси більше любили накопичувати, аніж віддавати за дорогі заморські товари, тому торгівлею на теренах імперії займалися майже виключно «іногородні» (вірмени, євреї, араби, візантійці, согдійці та ін.). Зате митні збори за транзит озолочували країну. Сасаніди до кінця трималися за посередницьку монополію, билися за неї з арабами, ефіопами, візантійцями, ефталітами, тюрками, хозарами, і до VII ст. контролювали ситуацію, а коли втратили панування над торгівлею — загинув Еран-шахр.

Одяг тогочасних персів складався з шовкових штанів, сорочки та накидки з бавовнику, а взимку до них додавалися кафтан (*хаба*) або сюртук (*серапі*) та кожух із овечої шкури. Обов'язковим для кожного вірного зороастрійця був сакральний пояс (*куст*). Він складався з трьох мотузок, а вручав його хлопчику на повнолітті (15 років) жрець один раз, після чого

зороастрієць носив *кусті* все життя. Комплект чоловічого одягу доповнював капелюх, який в еліти та жерців був конічним, гостроверхим, а в решти — овальним. До жіночого одягу входили сорочка, штанці або шаровари, з пришитими до них панчохами, кофта й середньої довжини плісирована спідниця, туфлі без задників.

Колір одягу визначався становим статусом носія: жерці носили білий одяг, воїни — червоний (колір крові) і т. ін.

Традиційне глинобитне або цегляне житло мало плоский дах, критий соломною або очеретом, але не мало вікон, які заміняли двері та отвори у стелі (дощі в Ірані — рідкість). Лише в багатих лісом горах будинки споруджувалися з дерев'яних колод і мали двоскатний або конічний дах.

На вулицю така будівля була повернута, як правило, глухою стіною. Внутрішнє убранство складали килими, матраци, посуд і м'які меблі. Взимку помешкання обігрівала спеціальна жаровня під широким столом (*курсі*).

Особливості природно-кліматичних умов (контрастність природи), цивілізаційних традицій (тісні контакти із Заходом) та господарської діяльності (паразитизм транзитного монополіста) виховали у сасанідських персів повагу до власності й багатства, потяг до накопичення, національне самолюбство. Їх вирізняли надзвичайна вразливість і дотепність, хитрість і спокійне ставлення до несправедливості, обожнювання влади й панічний страх перед її силою, обдарованість, але не дуже велика стійкість у власних переконаннях, жвавий розум, але відсутність у маси підданих патріотичного духу, розчавленого безмежним державним деспотизмом.

Іран на початку середньовіччя. Утворення держави Сасанідів

Наприкінці II ст. н.е. наймогутнішою державою Західної Азії було Парфянське царство, утворене войовничими іраномовними кочовиками *парнами* (*дахами*) — шанувальниками дракона, вихідцями з південної Туркменії. На чолі Парфії стояла єдина

династія Аршакідів, але в політичному відношенні імперія являла собою федерацію напівнезалежних «царств», залежність яких забезпечувала тільки військова могутність парфян.

Основну ударну силу царської армії складала краща на той час у світі парфянська кіннота, насамперед, важкоозброєна, закована в обладунки кавалерія, коли лати покривали і воїна, і коня. Структурно військо складалося з кланових родових загонів, очолюваних могутніми родами парфянсь-

кої військової знаті (Карени, Сурени, Міхрани та ін.). Що ж до системи адміністративного устрою, то кожне з 18 «царств», підладних «цареві царів» з династії Аршакідів, мало власний управлінський апарат. Від васалів парфяни вимагали лише сплати данини та допоміжних військових контингентів на випадок війни.

Парфянська державність мала яскраво виражений воєнно-політичний і родоплемінний характер, але в культурно-цивілізаційному відношенні імперія Аршакідів залишалася останнім реліктом елліністичного світу, що було наслідком попереднього панування Селевкідів у регіоні. Грецька мова залишалася однією з трьох офіційних мов парфянського діловодства, великі полісні привілеї мала більшість міст Парфії, а в мистецтві панували естетичні традиції високого еллінізму. В країні продовжували шанувати античних богів, процвітало рабовласництво.

Відсутність державної централізації розмивала імперську єдність, і на початку III ст. в регіоні знову посилювалися перси, політичним центром яких залишалася область Парс (Персида) — одне із залежних «царств» Парфії. Їхньою ідеологічною зброєю стало гасло відродження повнокровної зороастрійської імперії персів ахеменідських масштабів, а в реальній політиці — ліквідація залишків «західницьких» елліністичних традицій в регіоні та відновлення в Західній Азії деспотичної державно-політичної структури східного типу. Очолив персів Арташир, «син Папака із сімені Сасана».

Рідним батьком Арташира був Сасан — перський жрець-аристократ, який вважав себе нащадком Ахеменідів. Ще в юнацтві його батько Бахман вигнав неслухняного сина з дому за неповагу до старших. Гордий Сасан утік у гори Курдистану, де з різних бродяг та волоцюг зібрав банду і жив грабінництвом та жебрацтвом, але така доля його не приаблювала, і він змушений був повернутися до Парсу. Бахман на той час уже помер, і Сасан кілька років наймитував пастухом у «правителя Парсу» Папака, якого призначив своїм *марзбаном* («намісником») у Персиді парфянський «цар царів» Ардабан V. Дізнавшись, що його пастух — нащадок Даріїв, — Папак видав за Сасана свою дочку, а коли від цього шлюбу народився Арташир — усиновив останнього, зробивши його своїм спадкоємцем.

За іншою версією рідним батьком Арташира був Папак, а Сасан — жрець зороастрійського храму богині Анахіти — його дідом.

У 208 р. держава парфян розкололася. За престол у Селевкії (столиця Парфії) змагалися два брати: Валарш V і Ардабан V. У події одразу втрутився римський імператор Каракалла, що вкрай загострило внутрішню політичну кризу.

Занепад парфянської могутності активізував сепаратистські тенденції серед імперських васалів, для боротьби з якими «царі царів» увели систему заложників. Як заручник потрапив до двору грізного Ардабана й Арташир. Проте миритися з іноземним пануванням перси уже не хотіли, тому повстали. Арташир утік з почесного полону й очолив після смерті Палака боротьбу свого народу за відродження власної державності.

У 223 р., підтримані месопотамськими союзниками, перси захопили парфянську столицю Селевкію, а невдовзі Арташир «повністю розбив військо Ардабана, захопив його майно, худобу, ставку та військовоє спорядження, а сам обрав резиденцією Стахр... Він убив Ардабана, все майно Ардабана потрапило до його рук. Він одружився на дочці Ардабана». Із шкіри останнього Аршакіда зробили барабан, а в 227 р. Арташир проголосив себе «шаханшахом» («царем царів») держави Еран-шахр (офіційна назва Сасанідської імперії). Символами влади нового правителя стали корона-вінець і спеціальний жезл, пишно інкрустовані й орнаментовані. Останньою політичною акцією першого Сасаніда став похід у римську Сирію, але війна з могутніми римськими легіонами затягнулася, і в 243 р. Арташир помер, залишивши своєму синові Шапуру наспіх збиту державу, війну з Римом і досить непевні перспективи на майбутнє. Проте перший крок було зроблено. Утворилася імперія на чолі з перською династією колишніх зороастрійських жерців Сасанідів (227—651).

**Розбудова
сасанідської
державності.
Боротьба з Римом
і маніхейством**

Сасанідський Іран успадкував від Парфії майже всі її землі, але це поставило перед Шапуrom I (243—273) безліч проблем. В імперії проживало 240 етнічних груп (племен і народів), причому, крім зороастризму (релігії персів), популярними залишилися античні боги, іудаїзм (серед євреїв), кілька християнських течій, безліч поганських етнічних культів і навіть буддизм (поширений на сході імперії, в районі Балху). До цього слід додати відсутність єдиного чиновницького управлінського апарату, єдиної грошової системи і єдиних стандартів міри ваги й довжини.

За правління Шапура I з елементами політичної аморфності було покінчено. Спираючись на солідну державницьку традицію

(на відміну від парфян, у яких таких традицій не було), перси створили міцний централізований і надзвичайно розгалужений управлінський апарат, на зразок ахеменідського. Силою зброї повністю ліквідували колишню автономію залежних «царств» (шахрів). Їх перетворили на намісництва (типу ахеменідських сатрапій), куди шаханшах особисто призначав намісників (шахрабів). Всі піддані зберегли право сповідувати свої релігії, але панівним єтносом імперії стали перси, а офіційною державною релігією — зороастризм. Міняти релігію у державі Сасанідів заборонялося під страхом смерті.

Еран-шахр очолював всемогутній шаханшах (шахіншах) — лідер і уособлення держави, влада якого мала ще й сакральний характер (правитель вважався носієм фарру (хварени) — харизми влади й щастя, наданих згори). Перед владикою усі піддані вважалися шаханшах бандак — «рабами шаханшаха». Все населення країни (близько 20 млн) згідно з релігійними настановами зороастризму було поділене на чотири спадкових стани (нешак), причому перехід із одного стану в інший був майже неможливим.

До першого стану увійшли зороастрійські жерці (магі), які відали справами культу, освіти й судочинства (ними невдовзі було кодифіковане іранське право). Вищий розряд жерців становили мобеди — еліта зороастрійського духовенства.

Другим станом були воїни, що поділялися на васухрив (членів семи давньоперських аристократичних родів, яким належали спадкові права на важливі військові й державні посади), вазургів («великих») та азатів («вільних») — служилої військової знаті, яка годувалася й озброювалася за рахунок жалуваного із державних земель наділу, без права власності на цю землю і селян, які на ній працювали. Жалувався, фактично, обсяг фіксованих державних податків, сплачуваних працюючими на цій землі виробниками. Саме азати склали заковану в залізо кінноту — основну ударну силу сасанідської армії. До складу війська входили також загони союзних племен і мобілізовані на час війни піхотинці з простонароддя, але вони відігравали допоміжну роль. Використовували перси і бойових слонів, проте менше, ніж у Південній Азії, бо це була «імпортна» зброя (з Індії або Цейлону).

Третій стан складали дабіри («писці») — державні чиновники, лікарі, астрологи, перекладачі, науковці, дипломати тощо.

Четвертий стан називався *рам* (податні) і об'єднував землеробів, ремісників, купців та городян. Вони платили державі ренту-податок (1/10 доходів плюс подушний податок *гезит*) і зобов'язані були відробляти певні повинності.

До четвертого стану належали також всі інородці-неперси, піддані імперії, але за їхню лояльність і податкову дисципліну відповідали їхні лідери: місцевий патріарх — за християн, *реш-галута* («глава вигнаних») — за євреїв тощо.

На чолі станів стояли *нешак-е сардаран* — вищі після *шаханшаха* державні ієрархи: глава жерців *мобедан-е мобед* (*мобед мобедів*), командувач армії *еран-спахбед*, глава чиновників *дабірбед* і глава податного стану *вастріюшан-салар*. Кожен стан мав свій центральний храм.

Поза становою структурою залишалися раби, причому інститут рабства набув у *Еран-шахрі* значного поширення.

Земля спочатку поділялася на *дастакерт* (царську) і *шахр* (володіння дрібних царків і міст), але за правління Шапура I майже весь аграрний фонд країни перевели в *дастакерт*, за користування яким четвертий стан сплачував податки, а перші три стани — служили.

Доля сасанідської імперії вирішувалася на її західних кордонах.

Війни з Римом розпочалися ще у 230 р., коли Арташир повів сасанідське військо на Сирію, але армія імператора Александра Севера зупинила, а потім відкинула персів. Ударом у відповідь римляни вибили супротивника з Вірменії та Північної Месопотамії. *Еран-шахр* мало не втратив свою життєздатність (Дворіччя), але подальшим успіхам римської зброї завадили внутрішні чвари: в Римі почалася сумна епоха «солдатських імператорів». Недооцінка ворога дорого обійшлася Заходові.

Наступні війни з Сасанідами були для Європи сумною необхідністю. Китайський шовк, який античний світ отримував через Іран, коштував шалені гроші, але здоров'я, комфорт і гігієна, що він забезпечував, гарантували повну ліквідність цього товару. Шовк перетворився на світову валюту, якою Рим розплатився зі своїми легіонерами, переважно найманцями з «варварських» народів, і платив «відкупні» війсьничим сусідам. З III ст., коли «варваризація» римського війська стала майже тотальною, від кількості шовку в імперії стала значною мірою залежати військова міць Риму, тому Європа мріяла, щоб шовку привозили багато і подешевше. Але мрії Сасанідів були прямо протилежними: вони хотіли максимально обмежити обсяги товарообміну та підвищити ціни: це гарантувало приплив грошей до перської скарбниці за рахунок високих митних зборів і підірвало римську військову міць. Торгівля йшла (бо без неї перси теж обійтися не могли — вона озолочувала сасанідських правителів), але в жорстко регламентованому обсязі. Європу це не влаштовувало, а налагодити прямий зв'язок із шовко-

експортерами через північний шлях, навколо Каспію, не вдалося: каравани купців грабували дикі угри. Залишалася війна.

Все правління Шапура I (243—273) пройшло під знаком безперервних римо-сасанідських воєн. Спочатку внаслідок інтриг Філіппа Аравітянина загинув молодий, малодосвідчений римський імператор Гордіан III. Під час війни з персами Філіпп штучно розвалив систему постачання римського війська, і голодні легіонери розірвали Гордіана на шматки. Уже як імператор Аравітянин уклав у 244 р. мир з Шапуром I, сплативши останньому репарацію в 500 тис. *денаріїв*.

За наступні шість років перси повернули собі Вірменію і Північну Месопотамію, до того ж римлян почали тіснити ще й готи. В 251 р. у східних провінціях Римської імперії спалахнула чума, але це не зупинило Шапура: у 256 р. перси взяли штурмом Антіохію. Спасіння римлян ледь не прийшло в особі жвавої синкретичної самознищувальної релігії — маніхейства.

Засновником маніхейства був видатний художник, каліграф, оратор і письменник Мані (215—276) — родом із Месопотамії, який у пошуках істини їздив учитися до Індії, а з 242 р. почав проповідувати в Ірані.

Свої ідеї Мані виклав у семи канонічних книгах, які він супроводив збіркою власних ілюстрацій — «*Арджанг*» (це слово стало на Близькому Сході символом шедевра живопису). Поза канонам найвідомішою його

книгою був «Шапурхакан», де Мані конспективно виклав своє вчення спеціально для *шаханшаха* Шапура I, мріючи перетягнути останнього у свою віру.

Мані проповідував, що раніше світ (добро) і темрява (зло) існували окремо. Та ось хмарини мороку, що перебували в постійному еклектичному русі, в один із моментів випадково вдерлися в площину світла. Цьому зіткненню намагався запобігти Ормузд (зороастрійський Ахурамазда), але темрява його захопила й пошматувала світле ахурамаздівське тіло на частини, змішавшись з ним. Ця суміш і є наш світ: синтез світла й п'янки, добра і зла, і саме тому він такий недосконалий, причому мороком Мані вважав матерію. *Релігійна мета маніхейства полягала в бажанні звільнити краплини світлої нематеріальної душі Всесвіту від полону ганебної матерії.* Своїми пророками-попередниками, які, мовляв, раніше намагалися здійснити таке розшарування, Мані вважав Заратуштру (Зороастра), Будду та Христа. Себе він називав останнім пророком Мані-Утішителем.

В основу маніхейства було покладено категоричне неприйняття реального світу з усіма його цінностями, й навпаки, «антицінності», тобто все, що сприяло загибелі існуючого буття людей, освячувалося маніхейською доктриною як найвище благо. Вбивства, розпуста, неправда, садизм — усе, що дезорганізує життя людей, проголошувалося добром, а безпосередньою метою жадливої релігії став відрив людської душі від тіла. Самогубство у даному випадку не рятувало, бо Мані вчився в Індії і вірив у переселення душ, які після такої смерті просто перейдуть в іншу матеріальну форму і продовжать своє перебування в нашому ганебному світі. Вихід Мані вбачав у тому, щоб убити в душі бажання переселятися, знищити її тягу до матерії, а для цього вбивство не підходить (тому маніхейство навіть забороняло убивати теплокровних тварин). Не велів Мані також кохати та одружуватися, бо це прив'язує людську душу до тіл дружини й дітей — а це матеріальний морок. Щоб знищити в собі (точніше, у своїй душі) смак до життя, пропагувалися повний аскетизм і періодичні оргії з алкоголем, наркотиками та абсолютною розпустою (для розрядки), адже все, що губить організм, — сприяє звільненню душі від тіла. Душа аскета-розпусника так утомиться від шаленого буття, що повертатися до життя не захоче. Це остаточно відокремить душу від тіла і дасть бажаний результат: світла душа вознесеться, а ганебна матерія нехай гине. В ідеалі вважалося, що аскетизм і оргії підірвуть здоров'я, та й дітей від такого життя не буде, людство вимре за одне-два покоління, а світлі душі житимуть окремо від огидної матерії.

Залізна логіка, приваблива екзотичність, особиста привабливість Мані, його таланти проповідника, оратора, письменника та художника забезпечили маніхейству шалену популярність. Але воно підривало самі основи сасанідської держави — сім'ю, мораль, етику, кохання, любов до дітей, здоров'я, віру в майбутнє. Пропаганда жадливих антисупільних поглядів немов ракова пухлина роз'їдала сасанідську державність, і сумні результати одразу далися взнаки.

Енергійний римський імператор Валеріан швидко виправив ситуацію на фронтах, витіснивши персів із Сирії, але моральний розклад римських легіонерів перевищив найбільші побоювання. У 260 р. поблизу Едесси зішлись дві армії: римська (імператора Валеріана) і сасанідська (*шаханшаха* Шапура). Майбутня битва мала вирішити долю римського панування в Сирії, Єгипті, Східному Середземномор'ї та Малій Азії. І тут сталося те, чого ніхто в Римі не міг уявити навіть у кошмарному сні: легіонери заявили Валеріану, що вони втомилися від походів і відмовляються воювати, жадавши від імператора під загрозою розправи на місці, щоб він поїхав до перського шаха й уклав із ним мир. Однак Шапур наказав скалічити й ув'язнити Валеріана, після чого колишній імператор, а тепер раб-євнух змушений був тримати стремено *шаханшаху*. Валеріан помер від горя та знущань через 10 років. Більшість легіонерів, що залишилися без керівництва, перси оточили й вирізали, а полонених перетворили на рабів, руками (й на кістках) яких побудували грандіозну іригаційну систему на р. Карун, глумливо прозвали її *Банді Кайсар* («греблею Цезаря»). Після грандіозної перемоги перси взяли штурмом 36 римських міст, а зупинив їх лише напівнезалежний римський васал, арабський цар Пальміри Оденат.

Шапур I був цілком задоволений результатами свого царювання. Військова могутність *Еран-шахру* ніким не ставилася під сумнів, підконтрольний владі транзит забезпечував стабільність фінансів, розвивалося містобудівництво, яке також тримало під своїм контролем держава. Міста будувалися за певним планом: округлими (Гур, сучасний Фірузабад), або прямокутними (Нішапур), чи комбінованими, як розкішна сасанідська столиця Тісфон (Тізбон, грец. Ктесифон), нашпигована симетричними палацами.

Усі вони були оточені широкими парками з витонченими арками, а їхні стіни прикрашало казкове різьблення. Вгорі палаци, як і зороастрійські храми, вінчали купол та арочні перекриття. Розмахом і масштабністю вирізнялося також будівництво шляхів, мостів, трембелів (*Дізфуль, Шуштер, Банді Кайсар* тощо).

Світову славу здобули сасанідське мистецтво лиття з дорогоцінних металів, чеканка, різьблене скло, неперевершені *гемми* (печатки й амулети з коштовних металів і самоцвітів).

Шкіряний фіалковий «фартух *Save (Кова)*» — бойовий державний прапор Сасанідів, оздоблений коштовностями та увінчаний золотим орлом, наводив жах на сусідів. Останньою величною будовою Шапура I стала його гробниця, вирубана полоненими римлянами в скелях поблизу Бішапура. Над могилою постала висічена із сталактита велетенська (10 м заввишки) статуя покійного володаря. На цьому ж місці у 273 р., після смерті Шапура I, на престол зійшов його син Хормуз-Арташир (Хормуз I).

Смерть непереможного шаханшаха окриляла римлян, які знову активізувалися. Маніхейство знесилювало *Еран-шахр*, тому Хормуз I не зміг зупинити наступ імператора Авреліана і втратив владу. Проте у 275 р. легіонери зарізали свого «пана й бога» Авреліана, і наступний *шаханшах* Варахран I вирішив, скориставшись передишкою у бойових діях, навести, нарешті, порядок в імперії.

Діставши підтримку від влади, запеклу ідеологічну боротьбу з маніхейством повело зороастрійське жрецтво, але аргументів і логіки магам у диспутах з Мані не вистачало, і моведан мовед Картір пішов на хитрість.

Картір заявив, що його душа побувала в потойбічному світі й була представлена самому Ахурамазді. Від нього він (Картір) начебто дістав точні вказівки, як жити людям, причому вони якимось дивно збігалися з релігійними настановами зороастризму. «Саме в цих молитвах і догматах, у справах релігійних та вірі, які тепер запроваджені мною для мешканців цього земного світу, хай кожен стане твердішим, а інші (молитви, справи й віру) — хай не сповідує. І хай він знає: є рай і є пекло, і той, хто обрав добро, хай потрапить до раю, а той, хто обрав зло, хай у пекло буде скинутий. І того, хто обрав добро і неухильно йде шляхом добра, тлінне тіло тієї людини здобуде славу й процвітання, а душа його здобуде праведність, яку і я, Картір, здобув».

Заручившись такими чудовими аргументами, *моведи* викликали у 276 р. Мані на диспут, визнали його вчення

фальшивим, зідрали з нього шкіру і, набивши соломкою, повісили її біля міських воріт Бішапура, а після того, як «Апостол світла» (Мані) піднісся «до місця божественного збору і залишився у отця Ормузда-бога», винищили більшість його прихильників.

Рятуючись від терору, манієї розбрелися по всій Євразії, у Вавилоні, зокрема, осів їхній «цар віри» (маніхейський патріарх). Та ідеологія заперечення життя губила сама себе. Лише один раз в історії маніхейство стало державною релігією — в Уйгурському каганаті (VIII—IX ст.), але цей експеримент логічно завершився катастрофою.

Імперія Сасанідів у IV—V ст.

Розгромивши маніхейство, перси врятували суспільство й державність, але наслідки ідеологічної кризи далися взнаки, а основний ворог, Рим, швидко став на ноги. У 283 р. римляни мало не захопили сасанідську столицю: тільки черговий бунт легіонерів і смерть імператора Проба врятували *Еран-шахр*. У 284 р. римським імператором став Діоклетіан, і оновлена його реформами Римська імперія знову атакувала персів. У 298 р. сасанідська армія була знищена під Нісібіном. Вірменія та Північна Месопотамія знову стали римськими. Лише економічні проблеми та виснажлива внутрішня боротьба з християнством не дали можливості римлянам розвинути успіх, і наступні 40 років пройшли для *Еран-шахру* досить спокійно, а коли *шаханшахом* став енергійний Шапур II (309—379), перси знову перейшли в наступ.

Шапур II став «царем царів» ще будучи малолітнім. Досягши повноліття, він швидко проявив себе як грізний і жорсткий правитель. Проте мову терору іранські піддані завжди поважали, а знищення занадто самостійних аристократів лише укріпило його владу й дало можливість *Еран-шахру* продовжити завойовницькі війни. Спочатку перси вигнали бунтівливих арабів із Бахрейну, внаслідок чого під контроль Сасанідів перейшло арабійське узбережжя Перської затоки.

*Консолідації держави сприяла грандіозна реформа зороастризму, яку провів на початку правління Шапура II моведан мовед Атурпат Міхраспандан. Він «очистив від скверни й заново відродив давню віру», здійснивши нову кодифікацію *Авести* («Божественного прозріння») — священної книги зороастризму.*

Вперше було здійснено її письмову фіксацію (раніше *Авеста* існувала лише в усній формі, як і індійські *Веди*). Для цього довелося розробити спеціальний «авестійський» алфавіт із 46 знаків, що дало можливість точно

передати звучання священних гімнів, а для кращого розуміння архаїчних текстів 21-ї книги Авести склали обширний коментар — *Зенд*.

Сасаніди проголошувалися живими богами, які ведуть свій родовід від Даріїв та Кейянідів (царська легендарна династія в Авесті). Вдячний Шапур, своєю чергою, всіляко підвищував престиж і роль зороастрійського жрецтва у державних справах. Зороастрійську церкву очолив тепер *магупат магупатіе* — своєрідний зороастрійський патріарх (раніше верховним жерцем вважався *шаханшах*), за що *маги* й *мобеди* безнастанно славили владу. «Союз престолу й вівтаря» відродив внутрішню стабільність *Еран-шахру*, а постать Атурпата стала найбільш шанованою після Заратуштри в зороастрійській традиції.

Бурхливо розвивалася за правління Шапура II сасанідська культура. Прикладом історичного роману-повісті може слугувати «*Карнамак-е Арташир-е Папакан*» («Книга діянь Арташира, сина Папака»), а повість «*Ардавіраз-намак*», де описується подорож жерця Ардавіраза в зороастрійський рай та пекло (сюжет випередив славетну комедію Данте на тисячоліття), започаткувала жанр літературної фантастики. В архітектурі поширився новий тип храмового зодчества — відкритий навільйон із священним вогнем у центрі (стиль «чотири арки»).

Укріпившись, відчувши свою силу, Шапур II, невдоволений принизливими умовами Нісібінського миру, поновив у 338 р. війну з Римом. Після млявих бойових дій у Вірменії та Північній Месопотамії, перси змушені були перекинути свої сили на схід, де проти *Еран-шахру* виступили у 356 р. кидарити (хіоніти). Натиск варварів було відбито, однак римський імператор Юліан Відступник вирішив скористатися оголеністю перських кордонів і в 363 р. вирушив у похід. Війна завершилася черговою катастрофою для Риму: Юліан загинув, а його наступник Іовіан уклав мир (387 р.) із персами, віддавши їм Східну Вірменію, Лазіку й Північну Месопотамію.

Активізувалися Сасаніди й на сході: в 60-х роках IV ст. Шапур II погромив Кушанське царство, захопивши частину Середньої Азії.

Однак війни дорого обходилися сасанідському господарству. Занепадала торгівля, а смерть Шапура II спричинила династичну кризу, бо *шаханшах* не залишив заповіту. 20 років престол міняв хазяїв, і тільки *шаханшах* Єздигерд I (Яздигерд, 399—420) знову стабілізував ситуацію. Для відродження

порушеної війнами й усобицями економіки він уклав союз із Візантією (Східно-Римською імперією, що виникла після смерті імператора Феодосія та розпаду єдиної Римської держави у 395 р.) — *шаханшах* навіть вважався певний час *епітропусом* («опікуном») малолітнього візантійського *василевса* (імператора) Феодосія II. В Селевкії було скликано Церковний Собор, учасники якого намагалися примирити іранських християн із християнством Візантії. Самоуправство аристократів Єздигерд I припинив масовими прилюдними стратами непокірних.

Наступні *шаханшахи* відчули себе знову хазяями ситуації, відкинули релігійні компроміси, поновивши тотальний диктат зороастризму. Провівши низку успішних воєн, вони відвоювали у Візантії всю Вірменію, а на сході розбили кидаритів й ефталтів (памірських горців), відсунувши кордони *Еран-шахру* до Амудар'ї.

Але за правління Пероза (459—484) Сасанідів спіткала катастрофа. В боротьбі за владу з братом Хормуздом Пероз «купив» ефталтську допомогу, віддавши їм Середню Азію, Герат і Мерв, а коли врешті здобув престол, то зіткнувся з могутнім ворогом, якого сам викохав. Війни з ефталтами склалися вкрай невдало. До того ж іранське господарство вразила жадлива засуха, коли «був семирічний недорід: ріки та джерела пересохли... злидні, голод, різні біди поширилися серед мешканців нашої країни». В пошуках виходу Пероз знову напав у 484 р. на ефталтів, мріючи виправити ситуацію завдяки військовій здобичі. Проте ефталти здобули повну перемогу, Пероз загинув, а переможці захопили багато полонених, озоб, державну скарбницю і навіть шахський гарем. *Еран-шахр* мав сплачувати данину, а син покійного *шаханшаха* Кавад опинився у ефталтів як заложник. Проти влади Сасанідів повстали Вірменія, Картлі, Албанія, бунтували християни, держава залишилася без грошей, а значить і без армії.

Шаханшах Валаш (Балаш, 484—488) дав автономію вірменам і Картлі, а несторіанам і монофізітам (християнським течіям, що ворогували з офіційним візантійським халкедоністством) повернув право на власне вільне богослужіння. Несторіанський патріарх, який жив у Тісфоні, та монофізитська верхівка підтримали ці почини, і бунти припинилися. Однак фінансові видатки попередніх царювань остаточно виснажили сасанідську скарбницю, і систематичні затримки з виплатами й відсутність вдалих воєн з відповідною здобиччю знервували армію. 488 р. царські наближені, переконавшись, що Валаша «не поважає війська», скинули й осліпили «смирнен-

ного й миролюбного» *шаханшаха*. Втім це не похитнуло сасанідську династію. Ситуацією вдало скористався «заложник» Кавад: він видав свою сестру за ефталтського царя Ахшунвара і за підтримки шурина став *шаханшахом*.

За правління Кавада (488—531) в імперії був повністю придушений сепаратистський опір аристократії і відновлена повна централізація. Але якою ціною! Ідейною основою владного терору стали демагогічні проповіді колишнього зороастрійського жерця Маздака, вчення якого Кавад використав, щоб не стати безсилою маріонеткою своїх вельмож.

Диктатура маздакітів

Погляди, що їх пропагував еретик-проповідник Маздак (?—528), не відзначалися оригінальністю. Він також вважав наш світ поганим, але причину такого неподобства ідеолог-новатор убачав у тому, що люди кинули суспільні справи на самоплив, жили як заманеться, а не як радить висока наука. Маздак учив, що анархічність і відсутність теоретичного підґрунтя людського життєустрою є причиною усіх бід, і закликав перебудувати буття суспільства на наукових засадах, тобто спочатку накреслити схему ідеального суспільства, а потім примусити людей за нею жити. Методом досягнення цієї мети жрець-теоретик вважав агітацію і насильство проти непокірних.

Щодо схеми ідеального життя, то Маздак також не відзначався великою оригінальністю: він заявив, «що бог послав на землю засоби для існування з тим, щоб люди поділили їх між собою порівну, щоб кожен мав лише свою частку; проте люди почали поводитися несправедливо один до одного, прагнути до зверхності; сильний пригнічував слабого і захоплював його їжу та майно. Необхідно взяти майно у багатих і віддати бідним, так, щоб у всіх було порівну». Заодно Маздак пропонував скасувати інститут шлюбу, оголосивши спільними жінок та дітей. Останнє дуже сподобалося *шаханшаху* Каваду, який був «охочим до жінок, задивлявся на них. Це вчення йому полюбилося, він прийняв його і надав йому міцну підтримку, так що воно відкрито поширилося, й кожен незаможний забирав у іншого його майно, також відбирав жінку і тримав при собі скільки бажав».

Популістський принцип «зрівнялівки» забезпечив Маздаку широку підтримку серед не переобтяжених майном низів,

а узаконена сексуальна розпуста сподобалася «нерозумним молодикам» і Каваду, який до того ж мріяв руками маздакітів винищити неугодних впливових вельмож. Маздак став *вазург-фрамадаром* («великим розпорядником» — прем'єр-міністром) *Еран-шахру*, другою після шаха особою в державі. Його вчення панувало в країні 40 років (488—528), аж доки не поставило Іран перед катастрофою внаслідок господарського краху, занепаду моралі і внутрішнього терору маздакітів, які грабували й убивали незгодних, знущалися з жінок і дівчат.

Спробою припинити жахливий соціальний експеримент став заколот 496 р., коли двірцева верхівка ув'язнила Кавада й посадила на престол його брата Дьямаша (Замашпа, 496—499). Але Маздак врятувався, а Кавад утік з полону. Й цього разу йому знову допоміг шурин-тесть — ефталтський владика (Кавад одружився на його дочці, тобто своїй племінниці). Ефталтська інтервенція 499 р. повернула Каваду престол, і все почалося спочатку. Дьямаша осліпили, заливши очі киплячим жиром.

Повний розвал в економіці, повна незахищеність людини перед терором бандитів-люмпенів, моральний занепад, зникнення інститутів сім'ї і власності — ось що приніс маздакізм Ірану. «Маздак, син Бамдада, був дияволом у подібні людини, гарний обличчям, але з чорною душею, приємної зовнішності, але з мерзеними намірами, солодкий на словах, але гіркий на ділі», — справедливо писав про нього середньовічний ісламський філолог Абу Мансур ас-Са'алібі.

Та все має свій кінець. Візантія під керівництвом молодих, енергійних полководців Сіти й Велісарія «вдерлись у підвладну персам Персовірменію, спустошили значну частину цієї землі, захопивши в полон багато вірменів» і місцеві родовища золота. З півдня тиснули араби, а соціальний протест усередині країни став масовим, і в 528 р. настав перелом.

У цьому році під тиском нечисленних уже вельмож і сина-спадкоємця Хосрова пристарілий *шаханшах* Кавад, якого дівчата перестали вже турбувати, дав нарешті добро на викорінення «диявольського вчення». Зороастрійські жерці пішли протореним шляхом: Маздака викликали на диспут, де визнали його концепцію неправильною, після чого повісили догори ногами, аж доки він не помер від крововиливу в мозок. Найвідоміших маздакітів також догори ногами закопали живцем у землю, а решту «бунтівників» просто знищили. Особливу активність виявила при цьому аристократична молодь, яка прагнула помститися за смерть батьків. Жахливим фіналом «смутних часів» стало повстання

християн на чолі з Анушзадом, яке також потопили в крові. Всі в імперії Сасанідів жадали спокою і порядку, а знесилена держава звідусіль тіснила вороги. Саме в цей час до влади прийшов Хосров I Ануширван (*Нуширван* — «безсмертний дух») — син Кавада від ефталітської княжни, яка, своєю чергою, була його (Кавада) племінницею.

Еран-шах за правління Хосрова I Ануширвана

Останні роки життя Кавада царював, а не правив, втративши інтерес до політики. Розправу над маздакітами очолив спадкоємець престолу Хосров, який став реальним володарем країни, знищив, щоб позбавитися конку-

рента, рідного брата Зава, а після смерті батька у 531 р. зійшов на престол.

Маздакський терор зліквідував будь-які залишки непокори владі в країні. Навіть жерці та знать плазували перед *шаханшахом*, але й сама влада опинилася в надзвичайно скрутному становищі. За часів смуту загинула абсолютна більшість *азадів*, унаслідок чого держава залишилася без армії. Імперії потрібні були широкомасштабні реформи, щоб оздоровити економіку, стабілізувати ситуацію в країні. Їх провів Хосров I, якому вдалося укріпити могутність і політичний авторитет *Еран-шахру*. Видатну роль у здійсненні реформ відіграв також перший міністр *Еран-шахру*, напів-легендарний геній адміністративного управління Бузурджмехр (Бузургімхр) — великий мудрець і радник *Ануширвана*.

Насамперед державі потрібне було військо. Хосров I сформував найману армію, кістяк якої становили 12 закованих у залізо кінних корпусів найманців-професіоналів, які отримували від *шаханшаха* зброю й зарплату. Водночас ліквідовано посаду *еран-спახбеда* (військового міністра). Функції останнього розподілено між чотирма *паткоспанами* (військово-адміністративними намісниками чотирьох *кустів* — «чвертей» імперії). Збереглися й посади *марзбанів-шахрабів* (намісників областей), які тепер наввипередки з *паткоспанами* писали один на одного доноси шаху, тож Хосров міг повністю контролювати ситуацію. Військо підкорялося тепер тільки *шаханшаху*.

Була проведена також податкова реформа. В період воєн, смут і усобиць зловживання чиновників довели податки до 1/3 урожаю, що в умовах Ірану призвело до хронічного голодування селян. Тепер поземельні податки (*хараг*) стали фіксованими, бо нараховувалися не від урожаю (який чинов-

ник визначав на свій розсуд), а від кількості та якості землі. Перепис земель зменшив можливості проявлення чиновницької сваволі і сприяв відродженню продуктивних ресурсів виробництва. Поземельні податки доповнювалися грошовою подушною податтю (*гезит*), що накладалася на чоловіків 20—50 років із четвертого стану (залежала від майнового статусу), і митними зборами з купців.

Стабілізація фінансів дала можливість збільшити військо, бойовий потенціал якого забезпечила повна професіоналізація та система матеріальних заохочень для найманців.

Реформи подобалися не всім, бо «Хосров, син Кавада, був характеру неспокоїного, надзвичайним любителем усіяких нововведень. Тому й сам він завжди перебував у тривозі й неспокої і був причиною того ж і для всіх інших. Недоволені його правлінням, найдіяльніші з персів стали радитися, щоб обрати собі іншого царя з дому Кавада». Проте основним методом упровадження реформ став жажливий терор, масштабами якого Хосров I виділявся навіть на фоні своїх далеко не гуманних попередників. Кількість засуджених на смерть у сасанідських тюрмах щоденно сягала іноді 800 осіб, а своєму старшому синові, запідозреному в інтригах, Хосров I «наказав випалити розпеченим залізом нижні й верхні повіки, щоб він уже не міг претендувати на трон».

Реформи зміцнили Еран-шахр. Бурхливо розвивалися науки, література й мистецтво. За правління Ануширвана у столиціному Тісфоні (150 тис. мешканців) було збудовано величний шахський палац *Такі-Кісра* з випаленої цегли, з вишуканими мозаїками, що свідчило також і про розвиток хімії. Світової слави зажив «звіриний стиль» сасанідського срібного лиття, не схожий на скіфський, але так само вражаючий своєю вишуканістю. Там же, в *Такі-Кісра*, був створений чарівний сад із золота, срібла й самошівтів. Підлогу палацу вкривав парадний килим. Через 100 років цей сад і килим порубали на шматки араби, щоб поділити військовою здобич між усіма «воїнами Аллаха». Килим прикрашали золоте шиття й коштовності, тому майбутній четвертий халіф Алі продав свій «шматочок» за 20 тис. *дирхемів* (срібних монет!).

Енергійно працювала колегія сасанідських перекладачів, які за наказом Хосрова I переклали середньоперською мовою багато грецьких та індійських книг, серед них славетну індійську «*Панчатантру*» (в перекладі — «Каліла й Дімна»). Національну літературу збагатили масштабні мелодраматичні романи «Валік і Азра» та «Віс і Рамін». Гордістю сасанідської географії стала своєрідна енциклопедія «*Шахрастаніха-е Еран*» («Міста Ірану»). Фундатором класичної сасанідської музики визнаний знаменитий музикант, співак і композитор хосровівської епохи — Саркаш.

Така держава не могла вже миритися з візантійською експансією, що особливо посилювалася за правління іншого кривавого володаря, славетного константинопольського *василевса* Юстиніана Великого (527—565). І *Еран-шахр* відновив битву за політичну й економічну гегемонію на Близькому Сході.

Хосров I недарма коронувався свого часу в храмі *Атур Гушнасп* (Південний Азербайджан); вогонь якого освячував стан воїнів. У 540 р. перси перейшли в наступ у Сирії: захопили Суру, Халеб, Ієрополь, Аламене, Дару, навіть Антіохію. У Візантії спалахнула епідемія моровиці, тому за перемир'я візантійський імператор Юстиніан зобов'язався сплачувати щорічно по 400 фунтів золотом, і Візантія платила їм *Еран-шахру* до 571 р. (І це за правління великого Юстиніана, коли візантійці відвоювали у «варварів» Північну Африку, Італію, розбили готів та вандалів і майже відродили Римську імперію в її колишніх кордонах!)

Наступним місцем зіткнення інтересів Візантії й Ірану стала Південна Аравія, через яку Європа намагалася торгувати зі Сходом, обминаючи персів. Але в 575 р. Ануширван провів блискучу акцію. Він відправив на завоювання Південної Аравії 800 засуджених до страти злочинців, яким пообіцяли в разі успіху амністію та здобич. Очолив кримінальне військо досвідчений полководець Вахріз. Коли професійних убивць, грабіжників, розбійників та злодіїв привезли кораблями до Ємену, вони стерли на порох місцеву цивілізацію, і до 628 р. в Південній Аравії правили сасанідські намісники. За деякими даними, наприкінці царювання Хосрова I його флот захопив навіть частину Шрі-Ланки, ставши гегемоном у західній половині Індійського океану, а на сході Хосров I у союзі з тюркютами розгромив державу ефталітів. Вирішальна битва (565 р.) поблизу Несефа тривала вісім днів. Більшість ефталітів союзники вирізали, а решта, рятуючись від тюркського геноциду, підкорилася персам.

У 571 р. знову відновилася ірано-візантійська війна за Вірменію, але довести її до кінця Хосров I не встиг.

За правління Ануширвана *Еран-шахр* досягнув вершини своєї могутності, але іноді перемоги діють згубніше, ніж поразки, і цю істину імперія Сасанідів невдовзі відчула.

Запад і крах держави Сасанідів

Після смерті Хосрова I *шаханшахом* став його син Хормузд IV (579—590), мати якого була тюркютською царівною. Свого часу Ануширван одружився на ній, щоб закріпити династичним шлюбом антиефталітський союз із каганом Істемі. Але тюркюти в цей час активно викачували данину шовком із

Китаю і мріяли масово продавати цей товар у Європу, тому ірано-тюркські відносини швидко попсувалися, і степняки уклали антиперський союз із Візантією через посередництво грузинського царя Гуарама Багратіда. Скоординувавши свої дії, на *Еран-шахр* у 589 р. напали візантійці із заходу, тюрки зі сходу. З півдня, через пустелю, виступили арабські шейхи Аббас Кривий та Амр Блакитноокий, а з півночі через Дар'альську ущелину до перського Закавказзя вдерлися хозари.

Ситуацію ускладнювала внутрішньополітична криза, в яку ввергнув державу Сасанідів Хормузд IV. *Шаханшах* без особливої причини вирізав 13 тис. представників сасанідської політичної верхівки — весь панівний прошарок суспільства.

Еран-шахр залишився без полководців, дипломатів, міністрів, науковців, кваліфікованих жерців і адміністраторів, а на питання «навіщо?», Хормузд IV відповів: «Я не знайшов у них ніякої провини, але побачив, що жах передо мною у серцях їхніх безмежний і вони не довіряються повністю моему царюванню. Я злякався, як би вони із жаху зазнали від мене зло, не задумали знищити мене. Тому я застосував слово мудреців, що моїли: Бійся того, хто боїться тебе... Тому змія кусає пастуха у п'яту, хто боїться, як би не розбив він її голову каменем...» Керуючись такими геніальними «аргументами», Хормузд IV розв'язав тотальний терор проти власних «державних мужів», а коли напав ворог — залишив країну беззахисною.

Ситуацію урятували *мобеди* та генерал Бахрам Чубіне — виходець із давнього аристократичного парфянського роду Міхранів. За порадою *мобедів* Хормузд віддав візантійцям спірні території, чим купив мир. Хозари й араби, обтяжені награваною здобиччю, повернулися додому, але з тюркютами, які розсіяли 70-тисячне сасанідське прикордонне військо, довелося вступити в битву.

Армії у персів не залишилося, і проти 300—400 тис. тюркютів Бахрам Чубіне зібрав лише 12 тис. воїнів, але це були добірні вояки 40—50 років, ветерани-головорізи. Сам Бахрам наводив жах на ворогів своїм виглядом. «Був він темношкірий, високий на зріст, сухорлявий: тому його звали Чубіне («Дерева яний»).

Хитрі перси заманили тюркютів у вузьку Гератську долину-ущелину 12 км завширшки, де розстріляли ворожих слонів вогняними стрілами, цілячись у хоботи й очі. Налякані «тварини-танки» потоптали своїх хазяїв-тюркютів, які не вміли поводитися зі слонами. У вузькій долині почалися паніка, давка й різанина, а перси рубали тікаючих. З походу повернулася додому ледве 1/10 тюркського війська.

Еран-шахр вистояв, але Хормузד IV боявся популярних лідерів і наказав у 589 р. Бахраму здати армію. Чубіне не став чекати і збунтувався. Знать також не збиралася більше терпіти витівки кривавого *шаханшаха*: у 590 р. заколотники скинули й осліпили Хормузда, посадивши на престол малолітнього Хосрова II *Парвіза* (590—628). Проте Бахрам Чубіне сам зажадав стати *шаханшахом* і коронувався в тому ж році, вигнавши Хосрова II із столиці. Першою акцією нового шаха була страта сліпого Хормузда IV.

Іран розколовся, але Хосров II проявив себе здібним політиком. Віддавши Візантії Вірменію, Картлі й Північну Месопотамію, він уклав «вічний мир» і союз з імператором Маврікієм (582—602). Об'єднана ірано-візантійська армія розбила військо Бахрама Чубіне, і *Парвіз* знову став повновладним *шаханшахом*. Бахрам утік до тюркютів, де загинув унаслідок інтриг сасанідської дипломатії. Від нової тюркської навали знесилений *Еран-шахр* врятувала китайська імперія Суй, яка в 603—604 рр. зламала хребет великому степовому каганату.

Хосров II *Парвіз* (590—628) був останнім «стабільним» володарем із династії Сасанідів. Він дуже цінував свого бойового вороного коня на ім'я Шеддіз та полював рибні страви, чим дивував своїх підданих. Його дружиною була красуня-вірменка Ширін, а оскільки вірмени сповідували монофізитське християнство, в *Еран-шахрі* знову запанувала віротерпимість. При дворі *Парвіза* творив славетний музикант, співак і композитор Барбед (Барбуд), ім'я якого стало на Близькому Сході символом генія музики, а храмово-палацовий комплекс *Такі-Бостан*, збудований поблизу сучасного Керманшаха на рубежі VI—VII ст., вважається шедевром сасанідського зодчества й водночас живопису завдяки унікальним поліхромним фрескам, що прикрашали його стіни.

Але мир, спокій та ідилічна дружба із Заходом тривали недовго. У 604 р. спалахнула нова ірано-візантійська війна. Візантія на той час переживала справжню громадянську війну, тому за 18 років виснажливих походів перси захопили Північну Месопотамію, Сирію, Вірменію, окупували Єгипет і тричі облягали Константинополь. Антивізантійськими союзниками Сасанідів стали могутні авари. Проте енергійний імператор Іраклій (610—641) зумів переломити хід подій. На озброєння візантійського війська надійшла нова зброя — «грецький вогонь» (горюча суміш смоли, селітри, сірки, нафти, масел, секрет якої залишився невідомим) — справжній рідкий напалм.

Секретну суміш нагрівали в герметичних котлах, а потім відкривали мідний сифон. Кипляча рідина під великим тиском викидалася з котла, запалюючись у повітрі, й живим вогнем знищувала ворога. Загасити її водою було неможливо.

У 626 р. авари та перси на чолі з Сарвазаром втретє облягли Константинополь і вперше зіткнулися з «грецьким вогнем». Візантійці здобули повну перемогу, й до 628 р. повернули всі захоплені персами землі, здобувши грандіозні трофеї (включаючи три сотні римських і візантійських знамен в різні часи захоплених персами). Рятуючи становище, Хосров II увів надзвичайні податки, але країну спіткала екологічна катастрофа: жахлива повінь 628 р. Тігру та Євфрату знищила весь месопотамський врожай і перетворила низину Месопотамії на суцільні болота, які вже ніколи не судилося реанімувати для рільничого застосування. Війну перси програли, господарство занепало, в імперії запанував голод, і в 628 р. Хосрова II вбили заколотники, очолені його власним сином Шируе.

Джерела повідомляють, що власноручно убивши батька, Шируе ще й умудрився обезчестити свою молоду матищу — красуню Ширін, на якій Хосров *Парвіз* встиг одружитися незадовго до смерті.

У державі Сасанідів почалася вакханалія убивств і переворотів. За наступні чотири роки змінилося шість *шаханшахів*. Із них один зарізав у боротьбі за престол батька й 18 братів, іншого під час офіційної коронації вразив кривавий понос, а двоє взагалі були жінками. Лише останньому Сасаніду *Єздигерду III* (632—651) вдалося затриматися на престолі, але знесилена імперія уже гинула.

Новий хазяїн «Білого палацу» (офіційної резиденції *шаханшахів*), онук *Парвіза*, *Єздигерд III* (632—651) був здібним правителем. Він дбав про відродження сасанідської економіки, зменшив податки з виробників. Великі державні запаси коштовностей, золота й срібла спрямували на відбудову месопотамської іригації, розвиток культури і науки.

Черговим генієм музики при дворі став Шахін, а вершиною сасанідської історіографії визнана «Книга владик» («*Хвадай-намак*») — повне канонічне зведення історії Ірану.

Надійною опорою молодого, енергійного і не дуже жорстокого *шаханшаха* стала армія на чолі з досвідченим полководцем Рустамом. Водночас Візантію розідали соціально-політичні усобиці «зеленої» та «блакитної» партій, релігійні

чвари халкедонітів і монофізитів, тому серйозної небезпеки для Ірану вона не становила, але часу для відбудови *Еран-шахр* уже не мав.

У 633 р. араби на чолі з Мусанною ібн Харісом захопили Хіру і розтрощили персів у «ланцюговому бою». Іранці боялися фанатичних мусульман і скували себе ланцюгами, щоб ніхто не міг утекти. Але під час бою це завадило персам маневрувати і навіть бігти, тому всі вони або загинули, або потрапили в полон.

У 634 р. Рустам взяв у арабів відчутний реванш: полоненого ісламського командувача Абу Убеїда прилюдно й урочисто розтоптали слоном. Проте генеральну битву 637 р. поблизу Кадісії перси програли начисто.

Різанна тривала три дні, але на четвертий день з півдня подув вітер пустелі. Хмари піску засліпили сасанідських воєнків, бо дуло їм в обличчя, а арабам — у спину. Перські коні й слони в паніці почали топтати своїх, а мусульмани довершили розгром. Араби захопили іранську столицю Тісфон з усіма державними багатствами, військова здобич переможців сягнула 900 млн *дирхемів* (!), городян перетворили поголовно на рабів (навіть дочку *шахіншаха* продали до гарему Хусейна — онука пророка Мухаммеда).

Еран-шахр залишився без скарбниці і регулярної армії, а спільно зібрані ополченці були легко розсіяні мусульманами в битві поблизу Нехавенду (642).

Дев'ять років після цієї поразки Єздигерд III метався по колишній імперії, тікав від арабів і шукав вихід, але жоден намісник не підтримав шаха, що опинився без війська і грошей. У 651 р. покинутого усіма «царя царів» зарізав на околиці Мерву безвісний мельник, поласившись на багатий одяг невідомої йому людини.

Син Єздигерда Пероз утік до Китаю, де випрохав допомогу в обмін на визнання васалітету. Проте, навіть створивши формально в межах Танської імперії ілюзорну «провінцію Боси (Персія)», китайці так і не змогли реалізувати свої імперські мрії на практиці. В 667 р. танське військо Пероза було розгромлене арабами в Середній Азії, а сам останній представник сасанідської династії завершив життя в Чан'ані, дослужившись на танській військовій службі до посади «командира гвардії правого крила».

- Природно-кліматичні умови Аравії
- Середньовічний арабський етнос
- Аравія на світанку середньовіччя
- Доісламська Аравія
- Зародження ісламу. Створення загальноарабської держави
- Арабо-мусульманський халіфат за правління перших («праведних») халіфів
- Халіфат Омейядів (Дамаський халіфат)
- Халіфат Аббасидів (Багдадський халіфат)

Природно- кліматичні умови Аравії

Аравійський півострів є одним з найбільших у світі (майже 3 млн кв. км), найбільшим в Азії і являє собою її південно-західну кінцівку. Із заходу його омивають води Червоного моря, зі сходу — Перська та Оманська затоки, а з півдня — Аденська затока й Аравійське море. За площею півострів дорівнює майже чверті всієї Європи, а за природними умовами поділяється на три не схожі одна на одну зони.

1. Південна Аравія, або *Ємен* («Країна, що розташована праворуч», тобто на півдні — згідно з давньоаравійським поділом на сторони світу), з найдавніших часів славилася своїми родючими землями (внаслідок сумлінної іригації), жарким, але не засушливим кліматом, непоганими бухтами та відносно багатими флорою й фауною, за що її по-праву називали часом «Зеленою країною» (араб. *аль-Хадра*). Теплі води Аравійського моря, й Аденської затоки зокрема, кишили в епоху середньовіччя рибою та молюсками (в тому числі перлинними), а на суші водились антилопи, страуси, вовки, лиси, газелі, віслоки, зайці, тигри, леви, гієни, гепарди тощо. Разом із Єменом Південну Аравію утворювали два краї, розташовані трохи далі на схід: *Хадрамаут* («Берег ладану») — гірсько-рівнинна країна, відома завдяки своїм верблюдам і ладану (пахощі, що їх отримували зі смоли місцевих ладанових дерев), та гірський *Оман*, уславлений надзвичайно родючими на рубежі нашої ери ґрунтами, найкращими верблюдами та безліччю зручних портів, які називали «дверима в Китай».

2. Західна, або Кам'яниста, Аравія — *Хіджаз* («Перепо-на») — аравійське узбережжя Червоного моря, яке в давнину називали також Аравійською затокою. Ґрунти тут кам'янисті й неродючі, річок і, відповідно, іригаційних систем немає, флора та фауна дуже бідні (непогано росли лише фінікові пальми, а серед тварин переважали верблюди, кролики, лиси, дикі коти та гірські орли з воронами, гірські козли й барани), проте відносно часто траплялися природні джерела води й струмки, навколо яких розросталися невеликі оазиси та пасовиська. Клімат жаркий, а Червоне море — тепле (бо мілке) й солоне (бо у нього не впадає жодна ріка), багате на рибу й корали (добувати які небезпечно через велику кількість місцевих акул), але не глибоке й перенасичене рифами, що робило його малосудноплавним.

3. Решту Аравії (а територіально абсолютно переважають частину її площі — понад 3/4) утворювало Центральне плато *Неджд* (араб. «плато-гір'я»), яке іменують ще великою Аравійською «пустелею» (*бедв*). Оподи тут не рідкість (Аравія з трьох боків оточена водою, за що самі араби називали свій півострів «островом арабів» — *Джазірат аль-араб*), але вдень спека така, що дощова вода іноді випаровується, не досяга-

ючи поверхні землі (де температура повітря часом сягає +57 °C!), а вночі доходить до заморозків. Трапляються навіть снігопади, котрі періодично приносить на півострів «північний вітер» — *шималь*, категорично нелюбимий арабами. Жорсткість клімату зробила безводні засушливі степи Аравійської пустелі (особливо в південній її частині — *Руб-ель-халі* («Великий південній пустелі»), що відлякувала людей своїми смертоносними зибучими пісками) надзвичайно бідними на рослинність і тварин, у природі тут панували піщана буря та *нефд* («дюна»). Вживали лише верблюди, ящірки, змії, а рослинний покрив становили рідкі сухостійні трави та верблючі колючки. Лише взимку, коли дощі частішали (бували навіть справжні тропічні зливи, внаслідок яких утворювалися сільові потоки, що руйнували все на своєму шляху) й жара спадала, на цих теренах ненадовго оживала зелена рослинність, на якій можна було випасати коней, віслюків, овець і кіз. Але новий подих спеки знову випалював землю, а місцями зливи спричиняли засолення ґрунтів, роблячи порізану річищами дощових потоків землю абсолютно безживною.

Єдиним винятком на тлі цього сумного пейзажу залишалася вузька смуга Бахрейну — низинного аравійського узбережжя Перської затоки. Його землі переважно родючі (хоча місцями заболочені або перетворилися на солончаки); води багаті на перлини, а узбережжя порізане бухтами, яких тут більше, аніж в Омані чи Ємені.

В Аравії не було великих річок (лише *ваді* — сухі річища — в період зимових злив ненадовго перетворювалися на брудні потоки), тому вода завжди становила головне багатство місцевих мешканців. Для її збереження робили штучні ставки, копали колодязі й канали, споруджували цистерни та відстійники. Проте бідною на природні ресурси Аравію не назвеш. Крім згаданих перлів, червоних і чорних коралів та ладану, на всю Євразію славились аравійські мірра, бальзам, алое, кориця, шафран; гірські хребти півдня рясніли білим мармуром, оніксом та лігдіном (різновид алебастру). На півострові траплялися золото, срібло, олово, свинець, залізо, мідь, сурма, деяке коштовне каміння (смарагди, берили, бірюза), вдосталь було соляних родовищ. І все ж головним багатством Аравії протягом століть залишалася географічне положення: через її територію проходила ціла низка транзитних торговельних шляхів, що поєднували Європу з країнами Сходу (насамперед Індією, Китаєм та Східною Африкою).

Середньовічний арабський етнос

Араби — народ, відомий ще в епоху стародавності, але в ті часи вони залишалися далекою напівдикою периферією цивілізованого світу, не мали єдиної державності й не дуже відчували свою етнічну єдність, що проявилось навіть у легендах про їхнє походження. Згідно з біблійними переказами, араби чітко поділялися на північних — нащадків Ізмаїла, сина Авраама (араб. Ібрахіма) від його опальної наложниці-египтянки Агарі (араб. Хаджар), яку разом із сином вигнала жіночими інтригами в пустелю старша дружина Авраама Сарра (Кн. Буття: гл.16,21); і південних, пращуром яких Святе Письмо вважає ібрахімового дядька Кахтана (Іоктана) — праправнука легендарного потопного Ноя через його сина Сіма (Кн. Буття: гл.10). Отже, із сивої давнини мешканці Аравії чітко розмежовувалися на південних (еменіти, або племінна група кахтан, до якої належали племена лахм, хім'яр, кінда, гасан тощо) і північних, які вважали своїм безпосереднім предком нащадка Ізмаїла — Нізара (Маада). Відповідною була само-назва північних арабів — нізарити (маадити), або ізмаїліти. Серед безлічі північноарабських племен знайшло свою політичну й господарську нішу плем'я *курейш*, із якого вийшов майбутній творець нової світової релігії та першої загальноарабської держави Мухаммед.

Витоки розмежування еменітів і ізмаїлітів були значно глибшими, ніж проста пам'ять про відмінність походження: різнилися їхні господарський уклад життя, одяг і побутові традиції, культура та сімейні канони, антропологічний тип і ментальність.

В абсолютній своїй більшості південні араби (до 3,5 млн осіб) належали до індо-середземноморського типу великої європеїдної раси, північні (до 3 млн) — до балкано-кавказького типу тої ж раси. Не було в доісламській Аравії єдиної літературної мови: безліч племінних діалектів утворювали умовні західну й східну групи. Писали тогочасні аравійці сабейським, набатейським або арамейським шрифтами, і лише на рубежі VI—VII ст. остаточно склалася, а в Корані була кодифікована загальноарабська норма класичної літературної мови, яку відносять до семітської мовної сім'ї.

Її вирізняють надзвичайна кучерявість, складна система словотворення, напівжорсткий порядок слів у реченні (спочатку йде присудок, потім підмет.

а визначуване слово завжди передує означенню), наявність таких граматичних категорій, як рід, число, особа, стан, вид, та трьох відмінків (які втратили сучасні арабські діалекти). Тоді ж остаточно склалося й фонетичне арабське національне письмо — в'язь із 28 приголосних фонем, три з яких паралельно використовувалися для відтворення на письмі довгих голосних, і система додаткових позначок, яку ввели наприкінці VII ст. Писали середньовічні араби справа наліво й обов'язково в межах певного графічного стилю (пошибу) — *дівані, магриб, талік, насталік, сульс, куф, насх* тощо.

Абсолютно унікальною була арабська система антропонімії (особових імен). Араби не мали прізвищ у звичному для Європи чи Далекого Сходу розумінні, зате система імен іноді утворювала ланцюг із десятків слів. По-перше, відзначимо *алам* — первинне, особове ім'я людини у вузькому розумінні слова. Існувала *кунья* — тектонім, до якого обов'язково входили елементи *abu* («батько») або *um* («мати»), що розумілися в широкому сенсі як «володар» чогось (Абу-л-Хасан — «батько Хасана», Абу-л-Хайр — «володар добра, добрий» тощо). Далі йшов *насаб* — по батькові, яке оформлялося через елемент *ibn* («син» такого-то). Четвертий — *лакаб* — прізвисько або епітет, який для простолюдина просто приєднувався (...*Tavil* — «Довгий»), а для сановних людей оформлявся через шляхетний елемент *-din, ad-din, -луяльк, -іслам* тощо (Нур ад-дін, Шамс ад-дін тощо). Нарешті, замикала все *нісба* — етнічний, релігійний, соціальний або географічний детермінант (*аль-Хорезмі* — «Хорезмієць», *Бекрі* — «прибичник Абу-Бекра», *Шіі* — «шиїт», *Аяфі* — «тисячник», тобто раб, якого купили за 1000 монет, тощо). Традиційний порядок елементів включав *кунью, алам, насаб, лакаб* та *нісбу*, що утворювали іноді кумедні для європейця іменні ланцюжки, тому в нашому підручнику імена всіх діячів арабського середньовіччя подаватимуться в конкретній скороченій формі, яка вже прижилася в європейському сходознавстві.

Основу господарського життя арабів Півдня становили насамперед землеробство та мореплавання.

Еменці культивували пшеницю, рис, просо, цукрову тростину, льон, бавовник; з городніх культур — бобові, огірки, кауни, дині, гарбузи, ріпу, цибулю, салат, перець, моркву; сади рясніли виноградом, мигдалем, кизилом, айвою, гранатами, маслинами, яблуками, грушами, горіхами, абрикосами, персиками, бананами і, звичайно, славетними фініками. Іноземцям Емен здавався справжнім раєм, де іригаційна система, мусонні дощі й пращелюбність мешканців забезпечували досить високий, бодай гарантований від голодної смерті рівень життя. Еменіти розорали навіть гори, покривши їх терасами: це дало 5 млн га обробленої оранки (що становило до 80% усіх земель Південної Аравії). Допоміжну роль у сільському господарстві відігравало скотарство, спеціалізоване насамперед на великій рогатій худобі.

Іншим масовим заняттям еменців була заморська торгівля, в якій араби тривалий час утримували світову першість і яка згадується вже в Біблії (1 Цар.: гл. 9,10). Ще за 1000 років до н.е. вони почали торгувати з Індією та Африкою, першими у світі перейшли від каботажного плавання до прямих морських та океанічних подорожей з урахуванням течій і мусонів. Південно-

аравійські порти (Аден, Клісма, Аїл тощо), а також бахрейнський Хатт пригломшували сучасників масштабами торговельних операцій та їхньою прибутковістю (яка ніколи не була меншою за 50% вкладених коштів). Єменські купці міцно тримали в руках монополію на десятки видів товарів, бо ретельно берегли свої професійні секрети (про маршрути подорожей, ринки, джерела сировини тощо), й тому не дивно, що римський історик Пліній Старший (I ст. н.е.) писав: «Араби живуть тим, що дають їхні моря».

Кораблі «Щасливої Аравії» привозили із-за моря китайський шовк, бавовну-сирець, тканини та списи з Північної Індії; корабельну деревину, коштовне каміння та перець із Південної Індії; слонову й носорогову кістку, рабів і золото з Африки; перець, срібло, олово й корицю з Цейлону; срібло, папірус, вино та хліб із Заходу. Що ж до експорту, то поряд із транзитними товарами єменіти пропонували й власну продукцію — ладан, алое, мірру, білий мармур і зброю, що сприяло розвитку місцевого ремесла. Крім того, кахтан видобували вдома сіль, золото, срібло, сердолик, онікс, хризоліт, кували чудові мечі, а з моря отримували рибу, перли й корали, якими кишіли моря навколо Аравії.

Господарське життя ізмаїлітів якісно відрізнялося від південно-аравійського: *основним заняттям північних арабів залишалися кочове скотарство, караванна торгівля, мито з купців («плата за покровительство») і прямий бандитизм, яким іноді жили цілі племена бедуїнів («людей пустелі»).*

Для більшості з них усе господарство зосереджувалося навколо колодязя, фінікової пальми та верблюда, причому лише доместикація останнього наприкінці II тис. до н.е. дала змогу арабам («бродяги, кочовики») стати володарями пустелі. Крім односторонніх верблюдів-дрмадерів (які могли нести до 300 кг вантажу, «пити» в разі потреби навіть рідку багнюку, проходити в день до 160 км і при температурі понад +50 °C триматися 5 діб без води), бедуїни розводили віслуків, мулів, дрібну й велику рогату худобу та коней (славетних арабських скакунів), проте останніх було мало: годувати їх треба було дефіцитним ячменем і поїти дорожчиною водою, а тому скакуни вважалися елементом розкоші в пустелі. Крім скотарства, яке давало бедуїнам шкіру, м'ясо, вовну, молоко й транспорт, кочові араби збирали дикий мед, полювали в оазисах, а також контролювали славетну «дорогу ладану» — торговельний шлях із Ємену через Кам'янисту Аравію (уздовж Червоного моря). Звичайно, північні араби самі теж приторговували (шкіри, м'ясо тощо), але частіше стягували з купців мито, а якщо складалися сприятливі умови — жили грабіжництвом.

Унаслідок відмінностей господарського життя різнилися в арабів їжа, побут та одяг.

Бедуїни носили довгопопу сорочку з довгими рукавами, головну хустину та розстібний плащ (*аба*), споживали м'ясо й верблюже молоко, прісні коржі та *савік* (висушену кашу-напівфабрикат) з пшениці, проса або ячменю з медом та фініки, а жили в чотирикутних палатках-наметах із чорної (переважно козячої) вовни. Жіночий одяг був майже таким самим, як і чоловічий

(різнилися лише способом носіння та особливостями оздоблення), зате бедуїнки носили безліч прикрас (каблучки, сережки, браслети на руках і ногах), татуювали й фарбували обличчя, долоні, ступні та інші інтимніші частини тіла.

Надзвичайно сильними в бедуїнів залишалися сімейні, родоплемінні та кланові зв'язки, які цементувалися пам'яттю про спільного пращура та кровною помстою, бо в пустелях людина без роду й племені вижити не могла. Щодо внутрішніх сімейних канонів, то при збереженні патріархальних основ суспільства статус дружини-бедуїнки, яка вела господарство, доки чоловіки воювали або полювали, вважався досить високим, що не виключало елементів полігамії, особливо якщо йшлося про наложниць-невільниць. Соціальний статус останніх був надзвичайно низьким, а покарання за їхню неправильну поведінку могли позмагатись із садизмом. (Так, за усну сварку з хазяїном-чоловіком невольниці могли відрізати язика й захвати його в *кусс* — статевий орган.) Наречену жених або купував за *калим* у майбутнього тестя, або крав, причому особливо шанувався крос-кузенний шлюб.

Що ж до єменітів, то їхній одяг склався із запнутої спідниці (*фута*) й головної пов'язки або круглої шапочки, у спекотні дні *фута* заміняла поясна спідниця — відріз тканини, обмотаний навколо стегон. Одяг жінок — пряме темне покривало, що надавалося поверх сукні вільного крою. Основу раціону становили: зернова каша, козяче молоко, овечий сир, зелень, бобові та овочі, м'ясо (баранина та яловичина), безліч фруктів, прянощі, велика кількість алкогольних напоїв (із фініків, ячменю, проса, меду, винограду та ізюму), а на узбережжі ще й риба (включаючи сардини та в'ялене м'ясо акули). Жили єменіти в печерах та кам'яних домах-фортецях у горах або в плинубитних хатинах із гостроверхим дахом із соломки та пальмового листя на узбережжі.

Стосовно сімейних традицій єменітів, то в небагатьох родинах «чистих» землеробів панував тотальний патріархат, але в більшості сімей, де чоловіки активно займалися торгівлею, жінка почувала себе надзвичайно привільно (що й не дивно, бо чоловік часто-густо плавав за тридев'ять земель). Шлях до шлюбу розчищав лише *калим*, який платив майбутній чоловік батькам нареченої: умикання нареченої в єменітів майже не практикувалося.

Щодо *ментальності арабів*, то всі іноземці відзначали їхні гордість, мужність, волелюбство й прагнення до незалежності, священну гостинність, колосальний родоплемінний

сепаратизм і сімейність, багату фантазію, жадобу до грошей і багатства, схильність до пияцтва й розпусти, любов до поезії та сластолюбство. Араби вирізнялися відносно віротерпимістю, нестриманістю у вчинках, політичним скептицизмом і небажанням терпіти знущання від владик, бунтівливістю та войовничістю, оспіваною в безлічі поем. Середньовічні араби не були надто працьовитими, тому рільництво й ремесло вважалися у них заняттями «плебейськими», а до елітних занять належали торгівля, лихварство, поезія та військові подвиги.

Колосальних змін зазнало етнічне обличчя арабів із приходом ісламу, й особливо зі створенням світової мусульманської імперії. З одного боку, це породило значну етнічну уніфікацію арабів, хоча релікти протистояння південних — північних, а осілих арабів-городян — бедуїнам проявлялися протягом усього середньовіччя. Перетворившись за життя одного покоління з принижених васалів або цивілізаційних провінціалів на «панів світу», араби відчули себе надлюдьми, свою релігію й культуру вони вважали найвищими, свою зброю та військове мистецтво — найкращими у світі.

Араби багато чого запозичили у завойованих народів (особливо у персів) в культурі одягу: почали носити туфлі з загнутими носками, чалму з пишним плюмажем або без нього, плаття з прихованими рукавами-проймами тощо. Жінки буквально купалися в парфумах і сурмили брови не лише собі, а й своїм дітям (навіть хлопчикам).

Якісно новим стало господарське життя. В межах халіфату, що розкинувся на трьох континентах, араби познайомилися з цитрусовими, які запозичили з Індії, — й найкращим плодом вони тепер вважали лимон. Розширився діапазон городніх культур, а «найкращим овочем» визнали цикорій. У захоплених регіонах з'явилася нова регіональна спеціалізація: Єгипет давав зерно, рис, льон, бавовну й цукрову тростину; Північна Африка — маслини; Сирія та Палестина — виноград, фрукти й цукрову тростину; Аравія — фініки й ладан; Ірак — пшеницю та ячмінь; Іран та Азербайджан — бавовну, городні й баштанні культури та білий мов сніг цукор. Повсюдно поширилося конярство. Багдадські килими, сирійські тканини, єрусалимські дзеркала, золототкана матерія Тунісу, арабська фарба індиго, шкіри Аравії, папір, скло та зброя Дамаска славилися на весь світ і активно йшли на експорт. Взамін арабські купці привозили прянощі, аloe, коштовне каміння та цінну деревину з Індії та Південно-Східної Азії; шовк, порцеляну й мускус з Китаю; слоновою кістку й невільників з Африки; рабів зі Степу та Східної Європи тощо. Багдад, Дамаск, Каїр, Бухара, Самарканд, Басра, Александрія, Аден як ісламські міста перетворилися на центри світової торгівлі. І все це за життя трьох поколінь!

Проте етнічні процеси, що їх пережив халіфат, виявлялись іноді несподіваними. Коран дозволяє чоловікові мати до чотирьох дружин і безліч наложниць залежно від його фізичних і фінансових можливостей, а також соціального статусу, тому мусульманські завоювання часто супроводжувалися вирізанням чоловіків і захопленням жінок, яких ділили між собою переможці.

Звичайно, арабська сім'я була патріархальною, і жінка в ній мала набагато менше прав порівняно з чоловіком. У суді голос чоловіка дорівнював двом жіночим, вона зобов'язана була слухати й поважати чоловіка (батька, старшого сина), за провини або внаслідок фінансової скрути чоловік міг її вигнати, вона ховала на вулиці обличчя від посторонніх, та й сам інститут гаремної полігамії може розцінюватися як приниження жінки. На відміну від бедуїнок або еменіток, які вели все господарство, жінку тепер майже цілком вилучили з виробничої сфери, залишивши їй виховання дітей і побутові турботи (особливо в родині соціально-майнової верхівки), а з цим «канули в Лету» всі її колишні «вільності». Втім, думка про те, що жінка за ісламу — зразок приниженості — не зовсім правильна. Порівняно з доісламськими часами дружина дістала чіткий юридичний статус, за нею завжди зберігався її посаг, її не можна було вигнати без причини, тим паче продати, якщо вона мусульманка. Чоловік мав повністю утримувати своїх жінок, улажати їх фізично й матеріально, а в разі проблем дружина йшла до *мулли* (релігійно-духовного мусульманського настоятеля й наставника), і той примушував чоловіка приділяти жінці належну увагу (ці «пільги» не поширювалися на невільниць). Не дивно, що більшість жінок на ісламському середньовічному Сході були цілком задоволені життям, а деякі ставали навіть правительками держав.

Багатшою стала арабська кухня, а з цим забулися жахливі випадки заривання бедуїнами своїх дочок живими в землю, бо не було чим їх годувати. Щоправда, іслам запровадив певні харчові табу (на мертвечину, алкоголь, свинину тощо), але, якщо вірити джерелам, сприйняли араби далеко не все: зокрема, вина вони пили чимало й охоче. Заборонив Коран і содомію, але цей гріх, перейнятий арабами в розбещених візантійцях, зберігся в ісламських містах. Що ж до лесбійства, то воно процвітало в грандіозних гаремах мусульманської політичної верхівки.

На нових землях, особливо в містах, поступово розвалилася міцна бедуїнська родоплемінна система, а канони ступової доблесті, гордості, волелюбності та взаємодопомоги відійшли в минуле під тиском бюрократичної деспотії та безконтрольного всевладдя політичної верхівки. Родинні зв'язки заступив непотизм, доблесть змінилася користоловством, гордість — раболіпством перед начальством, волелюбність — потягом до розкоші та життєвих утіх, а взаємодопомога — «качанням прав» перед владою.

«Пришла на смену правде осторожность,
на смену верности — благонадежность...
Благонадежных тьма — надежных мало.
Усердные затмили милосердных,
Приятели друзей сменили верных...
Ученый хоть и прав, но он молчит,
Честь потеряв, забыли жены стыд».

(Юсуф Хас-Хаджиб, XI ст.)

Лише «дикі, неосвічені й нецивілізовані» бедуїни, які не купилися на грабіжницькі трофеї й залишилися жити в пустелі, зберегли свій менталітет недоторканим, хоча й зосталися при цьому «голодними й нищими, готовими вживати їйця ящірок, приймаючи їх за ласу їжу».

За все треба платити. Перемоги наповнили арабські гареми персіянками, «румійками», вірменками, грузинками, «франчанками», тюрчанками, слов'янками, індіанками, берберками, «зінджанками», абіссінками, согдійками тощо, але доки чоловіки воювали або вершили державні справи, дітей виховували матері — й кожна, звичайно, у традиціях свого народу. Наслідки цих неконтрольованих шлюбів виявилися жакливими. Рідні брати (через батька, але народжені та виховані різними матусями) діставали абсолютно різне виховання й засвоювали різний стереотип поведінки, що робило їх абсолютно чужими один одному й батькові. Син гречанки полюбляв вино й філософію, «зінджанки» (африканки) — мелодичні пісні й ритми «там-тамів», син слов'янки вмивався під проточною водою, а син західноєвропейки — бовтався в тазу, син персіанки любив азартні ігри, а син тюрчанки — скакати верхи тощо, і за століття єдність арабського етносу розвалилася на шматки. Піддані халіфа перестали відчувати себе етнічною спільнотою й різалися між собою тотальніше, аніж з «невірними», а місце етнічної ознаки заступила релігійна належність. Поняття «вітчизна» замінилося на поняття «державна», а патріотизм поступився місцем відданості правителю — і це поклало край пануванню «чистих» арабів у власній державі. Їхні традиції запанували в літературі, науці, одязі, естетиці від Атлантики до Індської долини, від Середземномор'я, Кавказу та Середньої Азії до портів Східної Африки й нігерійських степів, але арабська войовничість, степова дружба й кровна помста стали надбанням легенд, а народ вільних родів-бедуїнів перетворився на неспокійних, іноді бунтівливих, але зрештою заляканих і покірних підданих всесильного владика.

Аравія на світанку середньовіччя

З давнини політичний, соціально-економічний та культурний розвиток на теренах Аравійського півострова відбувався вкрай нерівномірно. Північні араби жили родоплеменними кочовими й напівкочовими об'єднаннями, які ще не вийшли за межі вождівства («чіфдому»). Такі об'єднання, чисельність яких

через суворі природно-кліматичні умови не перевищувала 600 осіб (більша кількість на такому бідному ландшафті не могла прогодуватися), очолювалися напіввиборними-напівспадковими вождями, які мали титул *сейїд* («оратор»), що значною мірою пояснює джерело їхнього політичного авторитету. Державотворчі процеси й господарська еволюція за цих умов відбувалися вкрай повільно, а нетривалі й хиткі міжплеменні союзи бедуїнів формувалися так само блискучо, як і розваливалися. Метою цих союзів були набіги на сусіда для умикання тварин, жінок і дітей, яких потім повертали за викуп. Лише колективна взаємодопомога, родинна солідарність і закон кривавої помсти (*сар*) стримували розгніздане насилля, що царювало у відносинах між бедуїнськими племенами, тому вбивати ворогів під час «спортивних» грабіжницьких набігів не рекомендувалося.

В релігійному житті бедуїнів панувало язичництво, ускладнене строкатим культово-племенним сепаратизмом. Шанувалися боги стихій та астральні божества, *бетіли* (сторч поставлені кам'яні брили), існував культ предків (і мертвих узагалі) з елементами фетишизму й тотемізму, процвітали знахарство й мистецтво різноманітних заклинань. Богам і духам приносили жертви, але вираженої касті культового жрецтва ще не існувало.

Зовсім іншою була ситуація на *осіло-торговельному півдні Аравії*. Тут шалені торгові прибутки та досконала культура іригаційного землеробства, оплотом якого була грандіозна Марибська гребля (600 м завдовжки, 15 м заввишки), збудована ще в VII ст. до н. е., забезпечили зростання питомої ваги додаткового продукту, а це активізувало державотворчі процеси. Поступово серед низки клаптикових карликових державок регіону (Саба, Катабан, Маїн, Аусан, Хадрамаут) піднялося на рубежі н.е. Хім'яритьське царство (утворене в 115 р. до н.е.), столицею якого став Зафар.

У релігійному житті еменітів панував політеїзм, але особливо шанувалися бог Місяця *аль-Махак*.

Ще одним осередком державотворчих процесів у арабів стала північна окраїна Аравії, де на кордоні з Римською імперією та Іраном виникали ілюзорні царства. На початку нашої ери найвідомішими серед них були Набатеїське царство (столиця Петра) й царство Пальміра, але вони постали в результаті скоріше політичного впливу і штучного втручання сусідів, аніж внутрішніх державницько-економічних процесів. Ці державки-сателіти ніколи не мали стабільної політичної й

економічної структури, залишалися нетривкими й аморфними утвореннями, які дуже рідко відігравали самостійну роль у політиці, а араби-бедуїни взагалі не сприймали їх серйозно.

В релігійному житті набатеїв-політеїстів ознак верховного божества поступово набував бог *Душара* («владика гірської країни»), а серед пальмірців дедалі більший авторитет мали елліністичні боги (Аполлон, Гермес, Лето тощо).

Такою була ситуація в Аравії на початку нашої ери — ситуація, яку можна назвати реліктом стародавнього світу, але середньовіччя зруйнувало цю хитку рівновагу.

Подвійний погром Іудеї римлянами (66—73 та 132—135 рр.) спричинив масову втечу євреїв із «землі обітованої», зокрема до релігійно терпимої Аравії. Це ускладнило релігійну ситуацію на півострові (тут з'явився юдаїзм і поширились ідеї монотеїзму), а євреї, прибравши частково-трансаравійську караванну торгівлю до своїх рук, не забули, хто їх вигнав з батьківщини, й підтримували всіх ворогів Риму, а потім — Візантії.

Відчутним ударом по давньоарабських політико-релігійних традиціях стала християнізація Римської імперії на початку IV ст. Змінивши свої античні культи на прозелітичне християнство, Захід посилив не лише військово-економічну, а й ідеологічну експансію в Аравії, підтримуючи місцевих християн у боротьбі за торговельні шляхи з Індією та Китаєм (насамперед проти перської караванно-шовкової гегемонії).

Важкі наслідки мало також утворення та посилення зороастрійської імперії Сасанідів, для яких боротьба за аравійську торгівлю мала першочергове політичне й фінансове значення, а в союзі з нею виступили єврейські купці.

Ще однією силою, яка виявила заінтересованість в аравійських справах, був Аксум (держава на терені сучасної північної Ефіопії), котрий після прийняття християнства монофізитського напрямку став природним союзником християнського Риму (Візантії) й запеклим ворогом персів та іудеїв у регіоні.

За кілька десятиліть Аравія перетворилася на ідеологічний вулкан, осередок політико-релігійних течій і суперечностей, ускладнених економікою. Приморські араби давно славилися як чудові мореплавці й корабели. Їхні судна ходили до Мадагаскару, Індії, Суматри й Китаю, а основним сухопутним торговельним шляхом була славетна «дорога ладану» — караванний шлях з Ємену через Мекку (Кам'яниста Аравія) до Пальміри. Звідти араби розвозили по світу західноаравійські шкери, срібло, фініки й найкращий у світі ізіум, африканських рабів та золото, прянощі, слонову кістку й тканини Індії, бахрейнські перли та китайський шовк.

Назад купці везли античні тканини, сукно, папірус, скляний посуд, металеві вироби, зброю та предмети розкоші, а також оливкову олію й зерно, які швидко збували бедуїнам на ярмарках Мекки, Шабви, Тімни, Ясіла, Ясріба, Таїфа, Сани, Адена тощо. Араби ревно берегли свої купецькі секрети, контролювали світовий ринок перцю й кориці, вдало підривали сасанідську монополію на торгівлю шовком. Проте кожен посередник «накручував» ціну, що не влаштовувало споживачів (насамперед Захід), а перси хворобливо сприймали зазіхання на їхню гегемонію, тому в умовах політичної строкатості та ідейного розбрату така ситуація не могла довго залишатися незмінною.

Першими почали скорочувати кількість торговельних посередників римляни: в 106 р. імператор Траян знищив Набатеїське царство, перетворивши його на римську провінцію Аравію, після чого хім'яритські царі Ємену оголосили себе «друзями й союзниками Риму» (тобто васалами Римської імперії). У II ст. н. е. римляни мало не стали володарями Аравії, але Едеська катастрофа 260 р. підірвала їхні авторитет і міць, розвіявши легенду про непереможність римських легіонів. Імперію тоді врятував цар Пальміри Узейна (римляни звали його Оденат), який відкинув персів, за що отримав від вдячного імператора Галлієна царську корону. Але у 266 р. наляканий зростаючим авторитетом арабського шейха-царя римляни його отруїли. Опір Риму очолили вдова Одената Бат-Себін (лат. Зенобія) та її син Вахбаллат, яким удалось окупувати ненадовго Єгипет і більшу частину Малої Азії. Проте у 273 р. оновлена й воз'єднана Авреліаном імперія витіснила арабів зі своїх східних провінцій і знищила Пальміру.

Пошматована чварами Аравія вступила в середньовіччя як полігон, на якому билися за гегемонію дві супердержави регіону — Рим та Еран-шахр.

Доісламська Аравія

З точки зору клімату I тис. н.е. пройшло в Аравії під знаком поступового й невідворотного збільшення опадів, джерелом яких були мусонні вітри Індійського океану. Але якщо для ізмаїлітів це стало благом (зеленіла пустеля, зростали бедуїнські отари худоби, а з ними посилювалася кочова політико-економічна міць), то для єменітів — трагедією. Іригаційна система, на якій базувалося місцеве землеробство, була розрахована на певну кількість води, а коли маса опадів перевищила місткість каналів і водоймищ, греблі не витримали. Хім'яритські владки, які, скориставшись римо-пальмірськими війнами, звільнилися

близько 300 р. від римського протекторату, мусили зосередити максимальні зусилля на збереженні господарської інфраструктури. Проте виробництво неухильно падало, і з відносно перенаселеного Ємену почався масовий відтік людей на північ.

Зустріч еменітів з бедуїнами не можна назвати мирною, але на боці кахтан були елементи державності, досконала зброя, гроші, зароблені на торгівлі, та лють людей, у яких немає виходу. Цього натиску ізмаїліти не витримали, й деякі південні арабські племена осіли в Аравійських степах, потіснивши бедуїнів.

Вони принесли з собою традиції державотворення й досконаліші ремесла, водночас сприйняли бедуїнські канони життєустрою, а коли в справі втрутилися могутні сусіди, в Аравії знову з'явилися номадичні протодержави. Перси й візантійці мріяли використати арабські племена як прикордонну ґарту та військового сателіта для боротьби з конкурентами. Південні за походженням племена лахм, гассан та кинда створили на цьому хисткому ґрунті свої ефемерні вождіства: в другій половині III ст. *Лахміди* (столиця — м. Хіра поблизу давнього Вавилону), які пізніше прийняли християнство несторіанського напрямку (прокляте у Візантії), стали вірними союзниками Сасанідів; *Гассаніди* (Фінікія, Палестина, Синай) обрали монофізитське християнство й сперлися на підтримку Візантії; *Киндіти* укріпилися в Центральній Аравії і спробували здобути цілковиту державну незалежність.

Племена кахтан утворили на півострові чотири держави (Хім'яр, Лахм, Гассан і Кинда), але жодній із них не судилося перерости в загальноаравійську політичну спільність.

Збільшення опадів спричинило в 450 р. перший прорив гігантської Марибської греблі. Грандіозна іригаційна катастрофа підірвала основи місцевого землеробства й тимчасово знелюднила більшість еменських земель. Царі Хім'яру були ще досить могутніми, щоб примусити своїх підданих і васалів якнайшвидше відбудувати іригаційні споруди, але відновити їх цілком сил не вистачило. Занепад господарства та зниження життєвого рівня викликали ідеологічну кризу, зневіру людей щодо сили своїх богів, які не рятували більше Ємен від катастрофи, й урешті-решт це спричинило зміну віри. Дедалі більший авторитет у регіоні здобували іудаїзм та християнство (з якими люди пов'язували сподівання на краще), але це не принесло Ємену згоди. Боротьба місцевих християн (за підтримки Аксуму й Візантії) з місцевими іудаїстами (підтримуваними єврейськими купцями й Сасанідами) була шаленою. В 516 р. після смерті царя-християнина Маадікаріба (ставленика аксумітів) царем Хім'яру став Юсуф Асар Ясар (араб. Зура Зу-Нунас — «Завитий, з кучерями»), який прийшов до влади завдяки перевороту. Він прийняв іудаїзм і влаштував у державі погром та різанину християн. Перша спроба ренаншу з боку християн завершилася невдачею: 15-тисячне військо аксумітів заблукало в пустелі й загинуло від спраги, а опір християн Ємену

Зу-Нунас потопив у крові, спаливши живими ініціаторів повстання разом з мошами єпископа Павла. Та коли візантійський імператор Юстиніан I відрядив ефіопам на допомогу дослідчених флотоводців-радників, *наґаша-наґашит* («цар царів») Аксуму Калєб Елла-Аубиха збудував флот (70 великих і 100 малих кораблів) і в 525 р. перекинув своє 13-тисячне військо до Ємену морем. У тил Юсуф Асар Ясару вдарили кинда, яким іудеї заважали брати мито з купців. Влада іудеїв у Хім'ярі впала. Зу-Нунас загинув, його сім'ю ефіопи продали в рабство, а в країні знову запанувало християнство. В 30-х роках VI ст. аксумський намісник у Ємені Абраха проголосив незалежність Хім'яру від Ефіопії, але аксуміти-завойовники зберегли владу, а християнство залишилося пануючим культом у Південній Аравії, що його й згубило.

В 542 р. вода знову прорвала Марибську греблю. Завойовники поспіхом її залатали руками насильно мобілізованих еменітів, але в 570 р. сталася нова катастрофа. Країна залишилася без родючих ґрунтів, населення масово емігрувало на північ, а «Щасливу Аравію» вперше вразив голод — і все це еменіти пов'язали з пануванням християнства й аксумітів-завойовників.

Останнього удару квітучій Південноаравійській цивілізації завдали перси: в 575 р. сасанідське військо злочинців на чолі з Вахрізом розгромило й вигнало з Аравії ефіопів, покінчивши заодно і з місцевими християнами. Перси, яких еменіти спочатку радісно зустріли та підтримали повстанням як визволителів від прохристиянської кривавої диктатури аксумітів, перемогли ціною цілковитого знищення місцевої іригаційної цивілізації та штучного припинення трансокеанської арабської торгівлі. Перські намісники правили Єменом до 628 р., й протягом усіх цих років Сасаніди залишалися повними монополістами у східно-західній торгівлі. Животів лише «Шлях ладану» (з Ємену через Мекку до Середземномор'я), але стратегічний потік шовку йшов тільки караванами через Іран. На цьому базувалася могутність імперії Хосрова I Ануширвана та його найближчих наступників, однак для арабських мореходців, Аксуму та Візантії це означало крах усіх сподівань.

Не кращою виявилась і доля держав, створених еменітами на півночі та в центрі Аравії.

Держава Лахмідів, заснування якої традиція відносить до 252 р. й пов'язує з іменем вождя Амра ібн Адія, спиралася на допомогу персів. Протягом тривалого часу Лахміди залишалися язичниками й навіть не гребували людськими жертвопринесеннями, що врешті-решт збентежило персів-зороастрійців: *Шаханшах* Шапур II (309—379) вгамував бунтівливого васала, але після його смерті Лахміди знову розширили свою автономію, а за часів правління однооккого Нумана I (V ст.) укріпилися, збудувавши собі нову неприступну фортецю-ставку Хаварнак (поблизу столиці Хіри). Після ус-

пішного завершення будівництва її автора — візантійського архітектора Сінімара — скинули за наказом Нумана I з кріпосної стіни, щоб він не розкрив фортифікаційні таємниці Хаварнака можливим ворогам Лахмідів.

Апогею могутності держава Лахмідів досягла за правління Мунзіра III ібн Нумана (505—554), який поширив свої володіння на частину Центральної Аравії, регулярно грабував східні провінції Візантії і здійснював незалежну від Сасанідів політику, ставши не васалом, а союзником *Еран-шахру*. Персам це не подобалося, але в період смертельного двобою з Візантією вони змушені були миритися з такою ситуацією. Та коли після смерті Мунзіра III лахм прийняли християнство (несторіанського напрямку), їхній терпець урвався, і в 602 р. Сасанід Хосров II *Парвіз* підступно знищив правлячу лахмідську династію.

Останній Лахмід Нуман V був виродливим, малорослим, його обличчя покривали потворні червоні плями й струпи, зате він мав вишуканий естетичний смак, любив жінок, вино й поезію і вирізнявся залізною волею та нестримним характером. Перси його боялися, тому хитрістю запросили в 602 р. до Тісфона, де за наказом *шаханишаха* царя Нумана V розтоптали слоном. Після царської смерті II його братів перетризлися за владу, й держава Лахмідів розпалася.

Гассаніди, держава яких склалася в III ст., прийняли християнство (монофізитського напрямку) значно раніше за Лахмідів і спиралися на підтримку Візантії.

Апогей могутності Гассанідів теж припав на VI ст., коли їхньої підтримки дуже потребували візантійці. Юстиніан I Великий навіть дарував Гассаніду Харісу V ібн Джабалі Аль-Араджу («Кульгавому») титул патриції за перемогу над Лахмідами, після якої новоспечений патрицій продав у рабство 20 тис. полонених, але більшу славу Гассаніди здобули не на «полі брані», а завдяки меценатству, зокрема підтримці поетів, які десятками товпилися при їхньому дворі.

Двічі гассанідські владики відвідували Константинополь (у 563 р. Харіс V, у 580 р. — його син Мунзір), де на них чекала пишна зустріч, але посилення васала-союзника непокоїло сюзерена, тому в 581 р. останнього гассанідського царя Мунзіра ібн Харіса візантійці підступно заарештували, звинуватили в зраді й заслали на Сицилію. Царство Гассанідів за відсутності законного спадкоємця розтягли між собою 15 шейхів.

Останньою впливовою державою арабів доісламських часів було царство Кинда (Центральна Аравія, III—VI ст.),

яке не тільки проводило цілком самостійну політику, а й зуміло примирити з владою південних пришельців корінних бедуїнів (племена бекр, тагліб тощо), купивши їхню прихильність ідеєю спільного пограбунку багатих північних сусідів (Ірану та Візантії). Щоправда, це не завадило племенам бекр і тагліб періодично воювати між собою (кривава помста!), але за правління енергійного Харіса ібн Амра (V—VI ст.) кинда грабували всіх і вся, наводячи жах на сусідів. Лише завдяки колосальному напруженню сил Лахміди розбили агресора, а Харіса ібн Амра в 529 р. піймали й стратили за наказом жакливого Мунзіра III.

Син Харіса Імру аль-Кайс (500—540) державних талантів батька не мав, тому відродити могутність кинда не зумів, зате прославився як поет (співець жіночої вроди й сексу) і ловелас, діставши прізвисько «блудячий цар». Закінчив Імру аль-Кайс своє життя при дворі великого Юстиніана в Константинополі, де поета-розпутника задушили за те, що він спокусив дочку самого імператора. Правляча династія киндитів перервалася, а держава розвалилась у чварах еменітів із бедуїнами.

Всі осередки державотворення, які постали в Аравійських пісках зусиллями еменітів, упали, самі пришельці остаточно «бедуїнозувалися», а еменські іригація і торгівля зовсім занепали. Здавалося, що араби назавжди залишаться напівдиккою, безправною й напівголодною периферією «цивілізованого світу», але самих аравійців, і насамперед ізмаїлітів, це не влаштовувало. На півострові кипіло життя й вирували пристрасті, приходили й стикалися різні релігії, творили сотні поетів, яких араби шанобливо називали шаїрами — «віщунами».

Серед них, крім Імру аль-Кайса, варто виділити Амра ібн Кульсума (?—600) та Харіса ібн Хіллізу (VI ст.), які оспівували кожен своє плем'я, славлячи його успіхи в минулому та бажаючи перемог надалі. Тарафа ібн аль-Абд (538—561) та Лабід ібн Рабіа (?—661) співали дифірамби патріархальній старовині та плакалися, що «не та нині молодь», а ізгої *салукі* («поети-розбійники»): Шанфара (початок VI ст.), Тааббата Шарран (перша половина VI ст.), Урва ібн аль-Вард (VI—VII ст.), яким категорично не подобався існуючий світ, запевняли, що він переповнений злом. Антара ібн Шаддад (525—615) вихваляв військову доблесть, Омейя ібн Абу-с-Салът (?—630) шукав істину, а перші панегіристи (й тому — довгожителі) Набіга аз-Зуб'яні (535—604), Зухайр ібн Абу Сульма (530—627) та Аша Маймун ібн Кайсаль-Бекрі (530—629) славили своїх меценатів-покровителів.

Ніколи ще аравійська земля не народжувала такої кількості геніїв віршованих рядків, а про їхній вплив на маси свідчить той факт, що конкуренції з боку поетів боялися

навіть релігійні пророки (*ханіфи*), включаючи самого Мухаммеда, який казав словами Корану:

«І поети — за ними йдуть заблудні.
Хіба ти не бачиш, що вони всіма долинами блукають
і що вони говорять те, чого не роблять», —

та обіцяв їм місце в леклі (сура 26 (Поети): вірш 224—226). Крім іудейського Яхве, християнської Трійці (в халкедонітів), Христа-бога (в монофізитів) чи Христа-людини (в несторіан); існували культу небесних світил (Сонце, Місяць, Венера, Сузір'я Плеяд тощо), бога дружби Вадда, бога блукаючих отар Суви, бога дощу Ягуса, бога перепони Яука, божественного орла Насра, богині долі Манат, богинь родючості й землі аль-Лат та Руди, всемогутньої Уззи. Монотеїсти-*ханіфи* закликали вірити в єдиного бога Рахмана-милостивого, а фетишисти зверталися до культу величезних поставлених на ребро кам'яних брил: Чорного Камея святилища *Кааба* («куб») у Мецці, Червоного Камея південно-аравійського міста Гайман або Білого Камея святилища *Кааба* в аль-Абалаті (на південь від Мекки). До цього варто додати загальносемітський культ Неба, культу предків, мертвих, кровну помсту й т. ін. Напруження пристрастей, яке відомий російський сходознавець Л. Н. Гумільов назвав *пасіонарністю* (від лат. *passio* — «пристрасть, жага»), клекотіло в арабах (особливо в ізмаїлітах). Животиння здавалося їм гіршим за смерть, і в умовах загибелі всіх еменітських за походженням держав бедуїни взяли свою долю у власні руки.

Ще до появи ісламу сусіди змогли в цьому переконатись. У 570 р. (можливо, в 560 р.) аксуміти Абрахи спробували захопити Мекку, де були розгромлені племенем курейш, а в 611 р. (або в 604 р.) союз бедуїнських племен на чолі з бекр розтрощив двотисячний загін персів у битві біля Зу-Кари, зупинивши сасанідську агресію на півострів, яка розпочалася після знищення ними держави Лакмідів.

Не вистачало лише сили, яка б об'єднала всіх арабів для справ грандіозних і жажливих. Такою силою став іслам.

Зародження ісламу. Створення загально-арабської держави
Засновником ісламу вважається Мухаммед ібн Абдаллах (570—632) — виходець із роду хашим бедуїнського ізмаїлітського племені курейш, яке об'єднувало десять родів.

Народився майбутній Пророк і Посланець єдиного бога Аллага в місті Мекка в рік, коли аксуміти Абрахи спробували завоювати Мекку, але були побиті й вигнані в Ємен.

Його батьківщина Мекка (8 тис. мешканців) являла собою один з найбільших торговельних пунктів Західної Аравії, центральний перевалочний пункт «дороги ладану». Саме через Мекку йшли на північ каравани зі шкірами, сріблом, ізюмом та фініками Аравії; ладаном та алое Ємену; золотом і темношкірими рабами Африки; прянощами, слоновою кісткою й тканинами Індії та шовком Китаю. Їм назустріч везли візантійські й перські тканини та сукно, скляний посуд, зброю, цукор, предмети розкоші, оливкову олію та зерно. Землі навколо Мекки неродючі, тому рільництва тут не було, зате торгівля давала фантастичні прибутки, місцеве джерело постачало питну воду, а ремесло, осіле тваринництво й процвітаюче лихварство доповнювали картину господарського життя.

Іншим джерелом доходу й авторитету міста було місцеве святилище — храм Чорного Камея *Кааби*, який шанувався всіма арабами. Навколо чорного базальту метеоритного походження (головної святині *Кааби*) стояли зображення багатьох язичницьких аравійських богів, тому прочани з усіх куточків Аравії, що наводняли Мекку, теж вносили свою лепту в процвітання міста, назва якого походить від південно-аравійського слова *макраб* («святилище»).

На світанку середньовіччя владиною мекканського оазису було багате й могутнє плем'я еменітів *джурхум* (*хузай*), яке заволоділо ним у результаті великої північної експансії південно-аравійських племен III—V ст. Що ж до решти племен, які мешкали навколо (*курейш*, *сакиф* тощо), то вони жили досить бідно: здавали внайми своїх верблюдів для караванної торгівлі або грабували купців на «дорозі ладану» та прочан, що прямували до храму *Кааби*. Врешті-решт напівголодне й принижене існування курейшитам набридло, і їхній вождь Кусай удався до хитрощів. Спочатку він обпоїв до нестями вождя хузайтів Абу Губшана й виторгував у нього за додаткову склянку алкоголю ключі від *Кааби*, а потім, спираючися на свій авторитет настоятеля шанованого храму, зібрав усі частини племені курейш під свою руку й вигнав джурхумітів з Мекки. Захопивши владу, Кусай проголосив закони, побудував поблизу Кааби власну резиденцію й започаткував давньомекканську курейшитську протодержаву, відновивши в Мецці владу бедуїнів-ізмаїлітів. Відтелер курейшити стали контролювати *Каабу* (релігійний центр язичницької Аравії) й

ую Мекку (один із найважливіших і найприбутковіших центрів караванної торгівлі), що значно посилило військово-економічний і політичний потенціал, а також релігійний авторитет племені, найбагатшою і наймогутнішою паростю якого був торговельно-лихварський рід Омейядів (Умайядів).

Мухаммед з роду Хашимітів вважався нащадком Кусая у п'ятому поколінні, був далеким родичем Омейядів (через спільного прапрадіда). Отже, він належав до бедуйської аристократії, але дитинство та юнацтво майбутнього Пророка не були усипані трояндами. Свого батька, дрібного купця Абдаллаха, він не знав зовсім, шести років утратив матір (Аміну), яка залишила по собі 5 верблюдів, кілька овець та одну рабіню, а через 3—4 роки помер його дід Абд аль-Муталліб. Виховав і поставив на ноги Мухаммеда дядько Абу Таліб, якому майбутній Пророк пас овець.

Ставши дорослим, Мухаммед працював караванником у багатій вдови (можливо, розлученої) Хадіджі, відвідав Сирію, де познайомився з християнськими монахами, а коли йому виповнилося 25 років, одружився на 40-річній Хадіджі, яка на той час уже мала трьох дітей від двох своїх попередніх чоловіків. Одруження дало Мухаммеду фінансову забезпеченість, а бесіди з християнськими монахами, *ханіфами*, іудеями виховали його переконаним монотеїстом. Хадіджа (Мухаммед дуже поважав і шанував її до самої смерті) подарувала молодому чоловікові кілька дітей, але вижила лише хвороблива й меланхолічна дочка Фатіма, яка, ставши дружиною Алі ібн Абу Таліба (двоюрідного Мухаммедового брата), опинилася згодом у самому центрі релігійно-династичних суперечок.

Мухаммед був стрункою, костистою, середнього зросту широкогрудого людиною, «на тулубі сиділа великих розмірів голова з високим відкритим лобом. Розкішне, дещо кучеряве волосся, довга широка борода чорного як смола кольору... облямовували худе обличчя світлого відтінку... вкриті здоровим, яскравим рум'янцем. З-під чорних, дугою зрослих брів, з-під довгих вій сяяли нестримним блиском великі чорні очі. Виразність; котру вони надавали всьому обличчю, ще більше посилювалася довгастим, ледь вигнутим носом... В особистому спілкуванні... він зберігав люб'язність і вибачливість». Не дивно, що Хадіджа втратила голову від такого красеня (за арабськими канонами).

Мухаммед був дуже вразливою, меланхолічною особою, він легко розпалювався й так само легко проймався зневірою, вирізнявся психічною неврівноваженістю, іноді впадав у транс, що межував з епілепсією (свідки стверджували, що він тоді «ревів, як молодий верблюд»), а з 610 р. в такому стані на нього почали сходити «божественні прозріння», згідно

з якими єдиний бог Аллах обрав його своїм медіумом, пророком і посланцем (*расулом*), устами котрого він віщуватиме людям свою волю. Мухаммед був неписьменним, але віщування, які він проголошував у стані трансу, являли собою римовану прозу (*садже*).

Три роки Мухаммед розповідав про свої видіння лише в інтимному колі, але під тиском невблаганних «божественних наказів» почав проповідувати ідею монотеїзму проти язичництва й ідопоклонства, поставши перед мекканцями як посланець бога Аллаха. Він проповідував повне єдинобожжя, кінець світу і Страшний Суд, ідею пекла і раю. Усіх монотеїстів (християн, іудеїв, різноманітних *ханіфіів*) він уважав своїми єдиновірцями.

Першими в божественну сутність Мухаммеда повірили його дружина Хадіджа й кузен Алі, а потім до них приєдналися десятки послідовників, яких переконали запальні промови пророка. Серед них були: багатий купець Абу Бекр *Атік* («Породистий») — спокійний і розумний, прямий і надійний, доброзичливий, але твердий у вірі, як скеля, він підтримував у разі потреби меланхоліка Мухаммеда; воївничий головоріз Са'д ібн Абу Ваккас; Осман ібн Аффан з поважного роду Омейядів; викуплений із рабства ефіоп Білал, який завдяки гучному голосу став першим *муедзіном* (тим, хто скликає на молитву); Омар ібн Хаттаб — двометровий гігант, що поєднував у собі фізичну силу, рішучість, сміливість і прозорливість — полум'яний таран пророка.

Свою релігію Мухаммед називав іслам («покірність»), послідовників-правовірних — мусульманами («покірними (богу)»), а вимагав від них: віри в єдиного бога Аллаха й посланницьку місію Мухаммеда; щоденної п'ятиразової молитви (намаз), на яку мусульман скликав Білал; та *закяту* — «податок на бідних», що вносився в касу общини з розрахунку 2,5% від вартості майна (а не доходу) правовірного. Пізніше до них додався піст протягом місяця *рамадану* (навесні), під час якого заборонялося їсти, пити й дивитися на жінок, доки світить сонце. В богословському плані вимагалася віра в єдиного Бога, в ангелів, божественне прозріння, у пророків і Страшний Суд. Зате мусульманам дозволялося мати до чотирьох дружин і безліч наложниць, а після смерті на них чекали райські куші з вином і *гуріями* (вічно чистими дівами, які хочуть і вміють як ніхто ублажати справжніх праведників). До традиційних релігійних заповідей не красти й не вдаватися у розпусту Мухаммед додав обмеження на

вживання вина, заборону їсти свинину й мертвечину, вбивати своїх дітей (чим грішили раніше напівголодні бедуїни) й утримувати мусульман у рабстві. Ібрахіма (Авраама), Мусу (Мойсея) та Ісу (Ісуса Христа) Мухаммед вважав своїми попередниками і єдиновірцями.

Омейяди на чолі з Абу Суф'яном виступили категоричними противниками ісламу, побоюючись, що проповіді монотеїзму та засудження ідолопоклонства спричинять падіння культу *Кааби* з її істуканами, а це викличе занепад ходіння на прощу, підірве релігійно-політичний авторитет Омейядів і врешті-решт призведе до краху їхньої влади, втрати багатства й могутності. Проте покарати Мухаммеда хашиміти (хоча вони й були здебільшого немусульманами) не дали: спрацював принцип родової корпоративності. За це мекканське жрецтво оголосило хашимітам бойкот, але серед мусульман були представники всіх мекканських родів — і бойкот провалився. Нові адепти поширювали ідеї Мухаммеда по всій Аравії й навіть в Ефіопії, а принципи родоплемінної взаємодопомоги й кровної помсти скували руки Омейядам, та все ледь не загинуло в 619 р., коли помер глава роду хашимітів, дядько пророка Абу Таліб, який до кінця захищав племінника від нападок, хоча й не став мусульманином.

Новий глава роду прокляв Мухаммеда за те, що той гарантував Абу Талібові пекло (бо дядько помер язичником). Без родової підтримки Мухаммед став «нічийною» людиною (*халі*) поза законом і кілька років жив на межі смерті під захистом не законів, а лише соратників. Та коли небезпека перевищила захисні можливості мусульман, пророка змусили емігрувати; й протягом 16 липня — 24 вересня 622 р. він здійснив *хіджру* («переселення») до міста Ясріба (трохи далі на північ), де три племені (кейнука, надір і курайза) з п'яти сповідували іудаїзм (Мухаммед вважав їх тоді єдиновірцями), а серед двох інших (аус та хазрадж) племен багато хто вже прийняв іслам. Уклавши з іудаїстами союзницький договір, Мухаммед став реальним лідером Ясріба, а місто дістало нову назву Медина (*Мадина́т ан-Набі* — «Місто Пророка»). Мусульмани молилися тепер, дивлячися в бік Єрусалима, та невдовзі з'ясувалося, що іудаїсти Мухаммеда своїм не визнають і, навіть більше, глузують з його «релігійної безграмотності». Це викликало гострий конфлікт між прихильниками обох релігій. Мусульмани перемогли, іудеїв вигнали, вирізали або поневолили, а Мухаммед розпочав війну з Меккою.

Створивши з правовірних мобільні бойові загони, він наказав грабувати каравани купців і прочан, перерізавши та паралізувавши «дорогу ладану». Це позбавило Мекку доходів і продовольства, а прорвати блокаду мекканцям не вдалося. І хоча після поразки в битві при Бадрі (624) язичники Мекки взяли реванш при Ухуді (625), ледь не вбивши самого Пророка, 627 р. в «битві поблизу рову» мусульмани здобули цілковиту перемогу.

Війна знесила й виснажила обидві сторони, і тоді переміг компроміс. Мекканські жерці прийняли іслам і визнали Мухаммеда посланцем єдиного Аллаха, але за це *Каабу* оголосили центральним храмом ісламу, а Чорний Камінь — святинєю, яку послав на землю Аллах. Збереглася й система ходіння на прощу (*хадже*) до «куба» (це стало священним обов'язком кожного мусульманина), але вже під ісламськими прапорами. Молитися мусульманам Пророк наказав стоячи на колінах обличчям до Мекки (а не Єрусалиму). У 629 р. Мухаммед сам здійснив під білим ісламським прапором показовий *хадже* до Кааби, а в 630 р. всі поганські ідоли в храмі були знищені. В Мецці запанував іслам, кількох найупертіших язичників обезглавили, й навіть Абу Суф'ян офіційно став мусульманином.

Мусульманська община (*умма*) захопила контроль над «дорогою ладану», а Мухаммед надіслав шести правителям сусідніх держав (сасанідському *шаханшахові*, візантійському імператорові, *нагаша-нагашту* Аксуму, губернаторові Єгипту, гассанідському князеві та вождеві племені ханіфа в Південно-Східній Аравії) листи з наказом прийняти іслам, а коли ті відмовилися, поділив світ на *дар аль-іслам* («земля ісламу») і *дар аль-харб* («земля війни»), причому на останню мусульмани мали поширювати іслам усіма засобами, включаючи *джихад* (*газават* — «священну війну»). Участь у війні з «невірними» стала релігійним обов'язком кожного правовірного, а смерть у бою давала перепустку до раю. Іслам остаточно відокремився від інших монотеїстичних релігій. Мухаммеда оголосили «печаткою пророків» (тобто останнім і найвагомішим пророком), а *Каабу* зробили центральним ісламським святилищем — *Масджид аль-Харам* («Заповідна мечеть»), куди відтоді не може ступити нога язичника, іудея чи християнина «якщо він не раб». Мухаммед назвав це відновленням монотеїзму Ібрахіма (Авраама), який є давнішим, а тому ближчим до істини, ніж іудаїзм чи християнство, й узявся за поширення ісламу на весь світ.

Уже в 629 р. поблизу Мути мусульмани зіткнулися з візантійцями, але зазнали поразки. В бою загинули приймак Пророка Зейд ібн Харис та кузен Мухаммеда — Джафар. Наступним був Ємен, де після смерті в 628 р.

Сасаніда Хосрова II Парвіза перські намісники втратили підтримку метрополії, унаслідок чого Південна Аравія стала ісламською. Що ж до військової здобичі (*ганіма*), то її розподілили просто: 1/5 йшла Пророку (державі), а решту ділили переможці (причому кіннотник отримував утричі більше від піхотини). Ті, хто загинув у бою за віру (*шахіди*), діставали перепустку до раю і права на *ганіму* не мали.

Зростання політичного й економічного потенціалу, підтримка впливових мекканських жерців, чутки про незліченну здобич, що притягували жадібних до багатства бедуїнів, культове освячення та задоволення природної людської (особливо чоловічої) агресивності: як сексуальної (полігамія), так і соціальної (*джихад*) — усе це забезпечило ісламу безліч прихильників по всій Аравії. Те, що заради цього треба було розбити своїх ідолів, п'ять разів на день молитися й платити *закят*, не дуже обтяжувало. Неспроможність розколотих племен протистояти монолітним рйдам ісламських фанатиків проявилася досить швидко. За рік-два після завоювання Мекки майже вся Аравія підкорилася Мухаммеду, а племена формально прийняли іслам. Тепер Мухаммед міг розраховувати на більше. Він почав готувати похід на північ (проти Візантії і персів), але в розпалі підготовки захворів і 8 червня 632 р. помер від плевриту. Пророка поховали в Медині, де його могила одразу стала святинєю мусульманства.

Більшість бедуїнських племен, які прийняли нову віру не серцем, а формально, відпала від ісламу, зазнавши *рідда* — «повернення» в язичництво. Зі смертю Мухаммеда припинилися «божественні віщування», державний апарат не був створений, так само як і система владного успадкування. Молода держава й віра знову опинилися на краю загибелі. На північному заході Аравії почав під червоним прапором своєї проповіді «лжепророк» Тальха (Тулайха), в Ємені — «чорний» архаїст-віщун Айхала аль-Асвад (Абхала), серед бедуїнського племені тамім з'явилася «лжепророчиця» Саджах, а серед ханіфа (схід півострова) — «лжепророк» Маслама (Мусейліма), що теж впадав під час проповідей у транс.

Арабо-мусульманський халіфат за правління перших («праведних») халіфів

За умов абсолютно кризової ситуації новий лідер *умми* потребував повної довіри й підтримки з боку правдивих мусульман, тому набув чинності демократичний принцип, і новим ісламським вождем обрали Абу Бекра, але новим пророком він стати не міг, бо це суперечило б постулатові ісламу про Мухаммеда як

«печатку» (тобто останнього з пророків). Тож мусульманська політико-державна думка розродилася концепцією халіфа («заступника») пророка і в цій іпостасі — лідера мусульманської общини (й політичного, й релігійного).

Правління першого халіфа Абу Бекра було коротким (632—634), проте його внесок у зміцнення ісламського державного організму важко переоцінити. Як давній соратник і тесть Мухаммеда він мав колосальний авторитет, до того ж імідж тверезого політика й одностайна підтримка мусульман-фанатиків дали йому в руки зброю, проти якої роз'єднані бедуїни, котрі спочатку гордовито заявляли, що вони «є рабами Аллаха, але не Абу Бекра», знову не вистояли. Через рік весь півострів сповідував іслам, «лжепророків» ліквідували. Проте халіф чудово розумів, що примирити гордих бедуїнів з новою владою й новою релігією зможуть лише багата воєнна здобич, обширні завоювання з усіма здобутками, які вони приносили переможцям у середні віки (гроші, жінки, раби, землі тощо). Вже в 633 р. арабське плем'я шейбан на чолі з аль-Мусанною ібн Харісом вторгнулося до перської Месопотамії й захопило Хіру (колишню столицю Лахмідів). Тоді ж мединці вперше атакували візантійську Сирію, але більшого старий Абу Бекр зробити не встиг. У 634 р. він помер від лихоманки (на смертному одрі халіф рекомендував обрати своїм наступником Омара). Другим халіфом був обраний залізний характером Омар ібн аль-Хаттаб (634—644), і за його правління халіфат став імперією.

Арабам протистояли дві наймогутніші імперії тогочасного світу, тому масштабні арабські завоювання здаються дивом. Візантія мала майже 20 млн населення і 120-тисячне військо найманців-професіоналів, а імператор Іраклій (610—641) проявив себе талановитим, енергійним правителем і полководцем. Такі ж приблизно сили мали у своєму розпорядженні Сасаніди. Населення Аравії не перевищувало тоді 5 млн, тому для зовнішніх воєн халіфат міг виділити не більше як 80 тис. воїнів. Арабське озброєння значно поступалося візантійському й перському: в арабів була запальнозальна суміш, але вони не мали облогових знарядь. Воювали араби спочатку пішки, здійснюючи марші на віслюках чи верблюдах (бо коні залишалися розкішшю). Лише розбагатівши, араби створили свою непереможну кінноту, тому спочатку кількісна і якісна перевага була на боці ворогів, але й Візантія, й Іран були знесилені через постійні війни, які вони вели між собою. Візантію виснажувала також боротьба зеленої і блакитної «партій», християн з іновірцями, халкедонітів з монофізитами і несторіанами. До того ж пригнічені «ромейми» копії Єгипту, арамеї Сирії, бербери й вандали Північної Африки були скоріше союзниками, аніж ворогами арабів.

Внутрішня ситуація в державі Сасанідів була ще гіршою. Населення Єгипту, Палестини, Межиріччя в етнічному та релігійному відношенні значно відрізнялося від пануючих в імперії етносів, тому прихід арабів апатично сприйняло не як завоювання й трагедію, а як просту зміну володарів, причому нові стали менше брати податків. Але головною причиною ісламських перемог були пасіонарність, жадоба до *ганіми* й фанатизм арабів, народу-воїна, якому не могли протистояти ополчення з представників розбещених верхівок та армії професійних найманців, котрі більше дбали про свої гроші й життя, аніж про перемогу та державу. Ось чому за правління Омара араби, вирвавшись за межі півострова, підкорили весь Близький Схід.

Отже, араби були народом-воїном, а пасіонарність подесятерила їхні сили, яких вистачило вести війну одразу на двох фронтах. Перші успіхи на перському фронті надали впевненості арабському військовій Халіда ібн аль-Валіда, якого за лютість, неабиякий полководницький дар і жажливу жорстокість прозвали «мечем Аллаха».

Проте на візантійському фронті справи йшли спочатку погано, тому в травні 634 р. за наказом Омара жажливого Халіда перекинули з трьома тисячами добірної кінноти до Сирії. Арабів у Персії очолив інший жажливий войовник Са'д ібн Абу Ваккас, і проти такої двоголової гідри ворог не встояв.

У серпні 636 р. в битві поблизу р. Ярмук (Гіеромаке) вирішилася доля Палестини й Сирії. Імператор Іраклій виділив для відсічі арабам 80 тис. вояків (з них 40 тис. — вірмени й араби-християни гассанідського князя Джабала ібн аль-Ейхама) на чолі з вельможею Федором *Сакелларієм* («Скарбником»). Мусульман налічувалося вдвоє менше, але це були загартовані воїни, а очолював їх могутній Халід ібн аль-Валід. Бездарний Сакелларій вишикував свою піхоту гігантським прямокутником, поставивши на флангах кінноту, й повторились античні Канни. Гассанідська й вірменська союзна кіннота не витримала натиску і втекла з поля бою, а легіонерів араби оточили й вирізали до останнього. Загинув і сам Сакелларій. Дамаск, Кесарія, Єрусалим, Халеб, Антіохія впали одне за одним, і навіть епідемія смертоносної «амваської чуми» (від котрої померло 20 тис. арабів) не могла вже зупинити переможну ходу мусульман. Але зростання авторитету грізного Халіда налякало Омара, й халіф зняв «меча Аллаха» з посади головкома, призначивши командува-

чем арабських сил у Сирії не дуже енергійного, зате спокійного й покірливого Абу Убеїда.

У 640 р. 4 тис. вояків арабського племені акк на чолі з Амром ібн аль-Асом вдерлися до Єгипту, який вони назвали «країною, найбагатшою добром і найслабшою у битвах та війні».

Візантіїці спочатку зупинили агресора, але халіф Омар відрядив на фронт іще 4 тис. вояків, а в тилу «ромейв» повстали копти. Амр — «низькорослий, з великою головою, нависаючим лобом, широким ротом, великою бородою, широкими плечима, великими руками й ногами», — виступив перед своїми вояками з палкою промовою, приніс у жертву барана і повів арабів у наступ. Генеральна битва відбулася поблизу оазиса Геліополіс.

Два тижні тривала серія боїв, у ході яких візантіїці були розбиті вщент. У вересні 642 р. (після дев'яти місяців облоги) впала Александрія. В полум'ї пожежі, що охопила місто, згоріла найбільша у світі Александрійська бібліотека, але загибель славетного книгосховища тогочасних арабів не вразила. Шестимільйонний Єгипет став провінцією халіфату, а в 643 р. на правому березі Нілу Амр заклав свою резиденцію — місто Фустат (сучасний Старий Каїр).

Ще трагічнішою виявилася доля *Еран-шахру*. Перське сотисячне військо араби на чолі з Са'дом ібн Абу Ваккасом (40 тис. вояків) розтрошили на початку 637 р. поблизу Кадісії. Тісфон упав, а воєнна здобич мусульман сягнула 900 млн *дирхемів*: кожен араб — учасник походу — отримав *ганіму* в розмірі 12 тис. *дирхемів* (!).

Остаточного удару Сасанідам мусульмани завдали в 642 р. при Нехавенді (на південь від Хамадана). Шістдесятитисячне перське військо, що складалося з воїнів-ополченців, очолював досвідчений полководець Ферузан. Для персів це був останній шанс зберегти свою державу і врятуватися від мусульманського поневолення. Крижана несамоविта різанина із 40-тисячним арабським військом Нумана ібн Мукарріна тривала три дні. Нуман загинув і здавався, перси візьмуть реванш, але в критичний момент битви араби отримали підкріплення, а з ним — перемогу. Один за одним упали Рей (Тегеран), Кум, Казвін, Зенджан, Хамадан, Кашан, Ісфахан і нарешті Істахр (Персеполіс — давня столиця Персиди).

Еран-шахр перестав існувати як держава. Останній Сасанід Єздигерд III був убитий у 651 р. поблизу Мерва, а спроби його сина спертися на допомогу тюрків та китайців зазнали невдачі.

На захоплених землях араби заснували нові міста (Куфа, Басра тощо). Всі завойовані державні землі проголошувалися

прямою власністю халіфа (тобто ісламської держави). Мусульманам володіти землями на завойованих територіях Омар заборонив, вважаючи, що так вони втратять свою войовничість і степову доблесть. На нових підданих-немусульман наклали *харадж* (земельний податок) і *джизью* (подушну подать) на користь халіфату. Ці повинності виявилися більшими, ніж *закят* й *ушр* (земельний податок з мусульман), але меншими, ніж ті, що їх здирали перси та візантійці. За підданими-іновірцями зберігалися їхнє майно, храми й право на богослужіння, а якщо іновірець приймав іслам (для цього треба було визнати, що немає бога, крім Аллаха, а Мухаммед — посланець Аллаха, і пройти обряд обрізання), то він ставав абсолютно рівним своїм завойовникам, здобував податковий пільги і статус панівного етносу у халіфаті. Проте спочатку бажаних прийняти іслам серед іновірців було мало, оскільки «новий мусульманин» одразу втрачав право на володіння землею у захоплених краях.

За десятиріччя омарівського правління халіфат перетворився на найбільшу державу регіону. Останнім важливим внутрішньополітичним актом великого Омара було введення в дію нового ісламського календаря, відправною точкою якого став рік *хіджри* (622).

Від обтяжливих державних турбот халіф геть облісів, але здоров'я його ще не підводило. Цей двометровий гігант продовжував вести простий і здоровий спосіб життя, покидаючи періодично столицю Медину для оздоровлення в сухому (і справді корисному) повітрі пустелі. Він мало спав, їв просту їжу, носив грубий одяг, а бороду, вибілену свиноюю, вперто фарбував у чорний колір, щоб виглядати молодшим за свої роки.

Правити другий халіф збирався ще дого, але в 644 р. раб — персхристиянин Фіруз — накинувся з кинджалом на Омара, коли той молився в мединській мечеті, і заколов халіфа, шість разів встромивши в його тіло кинджал з подвійним лезом. Убивцю невдовзі ввіймали й стратили разом з дружиною і дочкою, але суворого, справедливого, прозорливого й енергійного правителя не стало. Новим, третім халіфом Мекка обрала Османа ібн Аффана з роду Омейядів (спрацювали мекканська корпоративність і те, що Осман був зятем Пророка).

Халіфство Османа (644—656) почалося на хвилі грандіозних зовнішньополітичних успіхів: араби завершили завойовання Ірану, Вірменії, Грузії, захопили Лівію і Тріполітанію. Втілюючи в життя ідею Омара, мусульмани руками коптів відбудували канал, що з'єднував Ніл з Червоним морем (цей канал існував ще за часів фараонів, але потім був

засипаний пісками через недогляд). Тепер дешева єгипетська пшениця прямувала морем в Аравію (де виникли проблеми з харчуванням унаслідок розвалу господарства), а зустрічним курсом рухалися транспорти з мусульманськими войками. Осман налагодив бюрократичне управління завойованими територіями, запровадивши посади намісників (*емірів*). За часів його правління були старанно зібрані, кодифіковані й записані групою науковців на чолі із Зейдом ібн Сабітом усі «божественні одкровення» Пророка Мухаммеда — так склався канонічний список Корану («читання, декламація») із 114 глав. Пізніше було створено *Сунну* — офіційну біографію Пророка, опис його діянь і вчинків (записаних зі слів його родичів і соратників), як взірця для нащадків і послідовників. Оповіді, з яких складалася *Сунна*, дістали назву *хадіси*, а глави римованого Корану називалися *сурами* й поділялися на *аяти* («вірші»).

Осман був поважною людиною, але настійливості йому явно бракувало, а хибно тлумачена родова корпоративність спонукала його познмати з усіх впливових державних і військових посад реальних творців арабської могутності, замінивши їх своїми родичами Омейядами. Було забуто закон Омара про заборону мусульманам володіти землею на «нових територіях», що викликало там масову ісламізацію іновірців (які розраховували на зменшення податків), а це підірвало державні фінанси. Новоспечені мусульмани здебільшого не були щирими у своїй вірі, бо прийняли іслам із суто матеріальних міркувань, формально, а не серцем. З іншого боку, розкладалась арабська бюрократична верхівка в провінціях, законно й незаконно захоплюючи нові землі. Та й сам Осман любив жити розкішно (у минулому він був багатим купцем), тому відійшов від аскетизму побутових традицій перших халіфів.

При мединському дворі знову з'явилися заборонені й прокляті Пророком музика, танці, вино, поезія тощо. Медину заповнили *шаїри* (віщуні), *мутріби* (співачи) й *равіі* (оповідачі переказів), а в резиденції халіфа знову лунали *касида* (поема), *хіджа* (сатирична пісня), *худа* (караванна пісня), *наух* (елегія), *мартія* (плач) тощо.

Халіф та його прибічники відкрито порушували пости, а його родичі набивали скрині, грабуючи провінції і навіть мешканців столичної Медини (особливий ентузіазм у цьому відношенні виявляв племінник халіфа Мерван ібн аль-Ха-

кам — майбутній омейядський халіф (684—685)). Розквітло хабарництво, і в 656 р. мусульмани-ортодокси відкрито запропонували Османові звільнити крісло халіфа. Осман наказав їх четвертувати, але фундаменталісти, очолені сином покійного халіфа Абу Бекра Абдаллахом, про це дізналися, повстали й у червні 656 р. зарізали старого халіфа, кров якого зросила список Корану, що лежав перед ним.

Після смерті Османа в його особистій скарбниці повстанці знайшли 150 тис. золотих динарів і 1 млн срібних дирхемів.

Гаслом повсталих, ідеологами яких виступили араб Абу Зарр аль-Гіфарі та ісламізований єврей Абдаллах ібн Саба, стало повернення влади найближчим родичам Пророка, з яких під рукою опинився Алі ібн Абу Таліб — кузен і зять Мухаммеда, чоловік його улюбленої дочки Фатіми. Його й проголосили мусульманські фундаменталісти четвертим халіфом (656—661), зобов'язавши «правити в дусі халіфа Омара». Прибічники Алі називали себе шіїтами (шиїт Алі — «партія Алі»).

Проте далеко не всіх арабів задовольнив кривавий прихід до влади, і насамперед це стосувалося Омейядів, яких очолив сирійський намісник Муавія ібн абу Суф'ян, який уже 20 років був намісником у Дамаску й мав у своєму розпорядженні 60-тисячне військо. Закривавлену сорочку Османа й Коран, залитий його кров'ю, виставили на центральній площі Дамаска, а Муавія оголосив війну вбивцям халіфа, закликавши знищити їх. Там, де панували Омейяди (Сирія, Басра, Палестина), прибічникам Алі влаштували криваву баню, а тут ще епідемія знекровила країну, внаслідок чого «народ порідшав у недузї». Навіть у Мекці новому халіфові стало незатишно, й Алі переніс офіційну столицю халіфату в Куфу (Ірак), де зібрав 15—20 тис. соратників.

На арабів чекала громадянська війна, в якій білим прапорам Омейядів протистояли зелені прапори шіїтів. Проте першими, хто виступив проти Алі, стали мединці, яких повела в бій «мати правовірних», честолюбна вдова Пророка й дочка Абу Бекра Айша (вона сама мріяла про владу). Криваву битву поблизу Хурейби (південь Іраку, листопад 656 р.) прозвали «верблужим боєм», бо Айша керувала своїми вояками, сидючи верхи на верблюді. Алі переміг. Айшу полонили й вислали до Мекки, а Алі став володарем Аравії та Іраку.

Кількість шіїтського війська сягнула 70 тис. бійців, коли в червні 657 р. воно зіткнулося поблизу Ракки в урочищі Сіффіна (південний правий берег Євфрату в його верхів'ях) із 60-тисячною армією Омейядів.

Кількісна перевага, моральне піднесення після перемоги над Айшею, халіфський титул — усе це давало переваги Алі, і битва почалась успішно для шіїтів, однак син Абу Таліба виявився людиною нерішучою, і цим скористалися Омейяди. В критичний момент на третій день битви сирійські араби нанизали на свої списи аркуші Корану, виїхали так назустріч шіїтам і запропонували розв'язати суперечку з допомогою третейського суду (мовляв, такі питання має вирішувати Аллах, а не люди зброєю), і, на своє горе, Алі з цим погодився. Це викликало серед «зеленопрапорних» розчарування в Алі як лідері, і 12 тис. вояків покинули його табір й обрали нового халіфа (рядового воїна Абдуллу ібн Вахба). Вони назвали себе хариджитами (аль-хаваридж — «ті, що відокремилися, що пішли, бунтівники, відщепенці»).

Османівська кров тяжіла над халіфом, тому суд він програв, після чого звернувся до хариджитів за підтримкою, а коли дістав категоричну відмову — оточив і вирізав у 658 р. всіх «відщепенців» (у живих залишилося тільки восьмеро, які не дали загинути хариджитському рухові). За цю різанину в січні 661 р. хариджит-смертник ібн Мулджам розрубав череп м'якотілого халіфа Алі в Куфі під час молитви, і через два дні зять-кузен Пророка віддав Аллахові душу. Його могила в Неджефі (Ірак) стала однією із святинь для шіїтів, куди вони здійснюють хадж поряд з Меккою (Мекку кожен мусульманин має відвідати бодай раз за життя, якщо має на це гроші й сили).

Останнім легітимним конкурентом Муавії залишився безвольний і не схильний до політики старший син Алі (онук Пророка!) Хасан ібн Алі, але його відмову від боротьби за владу хитрий Омейяд купив грошима, надіславши Хасанові пергамент із текстом відмови від халіфства, куди запропонував онукові Пророка власноручно вписати суму «відкупних». Хасан так і зробив — і залишився в живих.

Муавія знав, з ким має справу. Хасан проявив себе абсолютно безхарактерною людиною, в якій надмірна побожність дивовижно поєднувалася з неабияким сластолюбством, за що його прозвали аль-Мітлак («Розризвель шлюбів»). Як щирий мусульманин Хасан завжди мав чотирьох дружин, але часто їх міняв, і за життя його дружинами побували 70 жінок. Продавши халіфство за 5 млн дирхемів (срібних монет), наступні роки він провів тихо, в багатому споглядальному неробстві.

У 661 р. єдиним халіфом усіх арабів залишився Муавія ібн Абу Суф'ян з роду Омейядів (Умайядів), який заснував династію, що правила арабами майже століття (661—750). Столицею халіфату став Дамаск.

Халіфат Омейядів (Дамаський халіфат) Засновник Дамаського халіфату Муавія ібн Абу Суф'ян був талановитим і грізним політиком, який не гребував жодними засобами для досягнення своєї мети — стабільності халіфату та омейядівської династії.

Гаслом його правління (661—680) став принцип «милості та батога», і хоча халіф був далеким від завзятої неприборканості, тим паче від безцільної жорстокості, будь-які вияви непокорн каралися ним дуже жорстоко. Своїх ворогів Муавія завжди намагався насамперед купити, але якщо цей спосіб не давав результатів, у хід ішли шалені репресії. У своїх діях халіф спирався не тільки на військо, а й на численну поліцію (варту), створену за його наказом у кожному великому місті (тільки в Басрі кількість охоронців порядку становила 4 тис. чоловік). «Володарювання Муавії зміцнювалося рішуче. Він примушував народ до покори, старанно караючи та виймаючи меч, хапали з приводу найменшої недовіри, карали на основі підозри. За весь час його правління люди боялися його, як вогню, доки скрізь не запанував спокій».

Якісного оздоровлення зазнав державний організм халіфату. Для відродження економіки Муавія не тільки не збільшив, а й навіть зменшив подекуди побори (у прошитському бунтівливому Іраку майже удвоє). Проте фінансові проблеми він розв'язував усіма можливими засобами (збираючи, наприклад, десятки тисяч золотих із християнських церков «за протегування»). Чиновницький апарат почали формувати з прагматиків-спеціалістів, навіть християн (!), якщо вони добре знали на місцевих порядках. Халіфат здобув фінансовий суверенітет: почалося карбування власних грошей (золотих *динарів* і срібних *дирхемів*). В імперії була створена централізована поштова служба (*барід*). Омейяди навіть спробували поновити завоювання, але, вирвавшись на простори Анатолії, не змогли подолати опір візантійців, яким активно допомагало місцеве населення.

На відміну від Сирії, Палестини й Єгипту, де «ромей» сприймалися місцевими коптами й арамеями як колонізатори, Мала Азія була тоді корінною землею греків, де арабів-семітів зустріли вороже, як «варварів», а без підтримки місцевого населення арабам досягти успіху не вдалося.

У 674 р. величезний флот Омейядів на чолі з Язідом (сином Муавії) обложив Константинополь, та п'ять років війни не принесли мусульманам переможних лаврів: у 678 р. їхній флот візантійці спалили «грецьким вогнем»

(решту кораблів потопила жахлива буря), а сухопутна армія в паніці покинула негостинну Анатолію, втративши 30 тис. воїнів.

Проте грандіозного будівництва Муавія не бів, двір і сам халіф жили досить скромно (за східними мірками, звичайно), тому грошей синові Абу Суф'яна вистачало, тож коли стабілізаційні реформи завершилися, навіть смерть Муавії не спричинила крах династії, хоча його спадкоємці значно поступалися йому волею й державницькими талантами.

Відчуваючи наближення смерті, престарілий Муавія під загрозою страти наказав усім арабам прилюдно присягнути його синові Язідом як спадкоємцю халіфського престолу. Незгодним відрубали голови, і в 680 р. перший Омейяд помер зі спокійним серцем, однак його смерть спробували використати Аліди. Особливо небезпечним для халіфа Язіда (680—683) був шіїтський бунт в Іраці, який очолив другий син Алі та Фатіми, рідний онук Пророка Хусейн — енергійний і честолюбний, який вигідно відрізнявся своїм рішучим характером від старшого брата Хасана. Він зібрав у Куфі 12 тис. прибічників і під зеленими прапорами рушив на Дамаск. Омейяди відповіли швидко й жорстоко: поблизу Кербели (Північний Ірак) їх зустрів найкращий полководець «білопрапорних» Омар, син Са'да ібн Абу Ваккаса (переможця й героя Кадісії). Повстанців оточили й усіх до одного знищили, а Хусейна солдати Омара в буквальному розумінні колективно пошматували (бо ніхто індивідуально не хотів брати на себе відповідальність за смерть онука Посланця Аллаха).

Повстали не лише шіїти. Вихований знаменитим арабським поетом аль-Ахталем, Язід не був войовником, зате полюбляв соколине полювання, комфорт і майже все, що забороняв Коран (вино, музику, поезію, азартні ігри тощо), тому проти нього повстали Мекка й Медина (!), де мусульмани-ортодокси обрали в 680 р. халіфом Абдаллаха ібн аз-Зубейра (онука першого халіфа Абу Бекра). У 684 р. повстали під червоними прапорами хариджити на півдні Іраку, а в 685 р. знову збунтувалися шіїти Куфи (їх очолив Мухтар ібн Абу Убейд). Язід потрапив у патову ситуацію, вихід з якої вкрив його вічною ганьбою.

В каральну експедицію проти святих міст ісламу відрядили 12 тис. головорізів, яким виплатили «для ентузіазму» подвійну премію, а очолив їх фанатичний язичник (!) Муслім ібн Укба з бедуїнського племені мурра, що сильно потерпіло

за часів ісламізації Аравії від правовірних. Помста була жахливою: в 683 р. розлютована солдатня під хоругвами, на яких красувався святий Сергій, взяла штурмом Медину, де переможці безчинствували три дні як справжні завойовники. Городян вирізали (серед загиблих виявили потім 80 сподвижників пророка та 600 їхніх нащадків) або обернули на персональних рабів *халіфа*. В облогу взяли Мекку, яку обстріляли запалювальною сумішшю: від вогняного пекла лопнув Чорний Камінь Кааби (!). Але того ж року Язід (якому не виповнилося ще й 40 років) раптово помер від пересичення вином, їжею та жінками.

Його старша вдова походила з південноаравійського племені кельб. Спираючися на еменітів, вона звела на трон свого малолітнього хворобливого сина (Муавія II). Ця акція викликала гостре невдоволення північноарабського племені кайс. Молодого *халіфа* отруїли (?), після чого кайсити і кельбіти організували різанину в центрі Дамаска. Те ж саме зробили в Іраці племена темім і азд. Халіфат розвалювався, і лише обіцянками і «миротворчим діалогом» *халіф* Мерван I (684—685) зміг покласти край конфлікту.

Возз'єднання держави завершив халіф Абд аль-Мелік (685—705), який згуртував усіх сирійських арабів навколо білих прапорів ідеєю боротьби із схизматиками (хариджитами і шийїтами). Так остаточно *сформувалася на ґрунті «боротьбизму» партія в ісламі, яка дістала назву суннітів* (від слова *Сунна*, що свідчить про особливості їхньої ідеологічної доктрини).

Три початкові течії в ісламі (сунніти, шийїти, хариджити) склалися як політичні угруповання, але з часом відмінності виявилися і в ідеологічних концепціях різних мусульманських фракцій.

Сунніти (прибічники Омейядів) вважали, що не лише Коран, а й Сунна в повному обсязі має бути покладена в основу життя кожного правовірного. У VIII—IX ст. всередині суннізму виділилися чотири основні *мазхаби* («течії») — ханіфіти, шафіїти, малікіти й ханбаліти, які відрізнялися тонкощами тлумачення Корану й Сунни та прийняттям за авторитет «думки вчених» (*іджама*), «суспільної користі» (*істіслаха*), «нововведення» (*біда*), «особистої думки» (*рай*), «аналогії» (*кйяс*). Проте всі чотири течії вважались у суннітів однаково правовірними й визнаними, що дає підставу розглядати суннізм як єдину мусульманську школу.

Шийїти (прибічники Алідів) цілковито визнавали Коран, але, на відміну від суннітів, у 115 *сурах* (у Корані суннітів — 114 *сур*), а в Сунні вважали цілком правдивими й тому священними лише ті положення, що базувалися

на авторитеті сім'ї Пророка (записані зі слів родичів Мухаммеда). *Хадіси*, записані зі слів соратників, але не родичів Пророка, шийїти священними, авторитетними й обов'язковими для виконання не вважали, проте мали свої перекази про Пророка (*Ахбар*), які, звичайно, не визнавалися суннітами (бо в них стверджувалося, що Пророк заповідав, аби його спадкоємцями були лише Аліди).

Політичну базу шийїзм обмежував виключно сімейно-династичним легітимізмом (тому шийїти боролися проти «узурпаторів» Омейядів на боці прямих нащадків Пророка). Крім того, однією з дружин Алі стала дочка останнього сасанідського *шаханишаха* Єздігерда III, що сприяло поширенню шийїзму в Ірані, де більшість персів вважали Алі «законним» правителем і спадкоємцем володарів *Еран-шахру* та ще й мучеником і ворогом ненависних Омейядів — арабських халіфів, які завоювали і зруйнували перед шим перську імперію зороастрійців. В очах шийїтів лише Аліди могли бути законними халіфами усіх «правовірних», але за умов, коли реально халіфат перебував у руках Омейядів, посада шийїтського лідера стала називатися *імам* («керуючий молитвою»). На відміну від суннітів (у яких *імам* — це лише обраний людьми релігійний предстоятель), шийїти вважали свого імама напівбожественним і харизматичним нащадком Пророка, світським і духовним вождем. Святинями, до яких здійснюють хадж шийїти, окрім Мекки й Медини, стали Недажеф (де похований Алі) й Кербела (де похований його син Хусейн) в Іраці.

Третю течію в ісламі утворили *хариджити*, які, буквально тлумачачи Коран, вважали добродесність вищою якістю людини й тому обстоювали необмежену виборність халіфа общиною мусульман. У питаннях віри хариджити виступали поборниками «чистоти» ісламу й вирізнялися скрупульозним виконанням усіх релігійних настанов. Суннітів і шийїтів вони вважали віровідступниками, бо віра, за їхніми переконаннями, визначається діями, а вбивство віровідступників (включаючи халіфів) стало релігійним обов'язком у хариджизмі. Жертвою хариджитів став халіф Алі, з не меншою завзятістю вони бились із суннітами, спираючися на свою базу аль-Батаїх (у болотах Південного Іраку в районі Баєри).

Згодом хариджити теж почали дробитися на секти, кількість яких сягнула 20. Найвпливовішими серед них були *азракіти*, *ібадіти*, *суфрити*. Крім Іраку й Ірану, хариджити поширили свій вплив на Аравію, а після провалу ісламських завоювань — на Північну Африку, та жодної повнокровної держави створити так і не спромоглися: цьому завалили досить поширені серед хариджитів ідеї зринялівки, а також крайній фанатизм, нетерпимість та жорстокість до всіх, хто не сприймав їхніх настанов.

Коли в 685 р. халіфа Мервана задушила подушкою вночі власна дружина — горда бедуїнка, невдоволена чоловіком, — на плечі його 40-річного сина *Абда аль-Меліка* («Раба Бога») звалився важкий тягар. Халіфат перебував у безладді, але цей побожний, високоосвічений, мудрий і жорстокий халіф (який до того ж писав чудові вірші) відродив мусульмансько-суннітську могутність, використовуючи методи свого діда Муавії і спираючися на фанатиків-виконавців.

Найпершим із них був намісник Іраку й Ірану аль-Хаджадж ібн Юсуф, якому Абд аль-Мелік надав широкі повноваження. Спочатку в 687 р. жадливими репресіями його воєнки придушили шіітський бунт у Куфі, а лідера шіітів Мухтара пошматували. Рішуче припинив халіф і смути серед родичів, власноручно заколовши кузена Амра ібн Саїда. В Ліванських горах вирізали або виселили в пустельні степи повсталіх християн (*мардаїтів*), після чого Абд аль-Мелік зосередив усі сили проти млявого «халіфа Мекки» ібн аз-Зубейра. Коли кривавий аль-Хаджадж у 689 р. обложив Мекку, залякані мекканці швидко капітулювали, а «антихаліф» Абдаллах ібн аз-Зубейр за порадою своєї 100-річної матері кинувся в атаку й загинув у бою. Його відрубану голову пізніше відіслали до Дамаска, а тіло — розіп'яли біля *Кааби*. Останніми залишилися *хариджити*, що знову збунтували Ірак і півовину Ірану, але кривавий аль-Хаджадж і тут застосував випробуваний метод найжорстокішого терору. З полонених знімали шкіру або забивали до смерті киями, в тих, хто здавався і приймав суннізм, — прощали. До 697 р. повстання придушили, стративши загалом 130 тис. «бунтівників».

Залишки опору були остаточно ліквідовані в 704 р.: халіфат Омейядів вступив у період внутрішньої стабільності, зовнішнього блиску та нових масштабних завоювань.

Відродження державної єдності вимагало відповідного монументального утілення, і Абд аль-Мелік розпочав здійснення грандіозних архітектурних проєктів, які продовжили його послідовники. Коран забороняє зображувати живих тварин і людей, вважаючи це ідопоклонством, тому живопис в арабо-мусульманському суспільстві не набув великого поширення. Його застосування обмежувалось в основному орнаментальним розписом стін, де геометричні фігури й рослинний орнамент чергувалися із стилізованими узорчастими написами (*арабески*). Зате архітектуру таке художнє оздоблення зробило пишною і вражаючою. В Єрусалимі на голії скелі, де колись стояв зруйнований римлянами Соломонів Храм і куди, за легендою, ангели приносили свого часу Мухаммеда, Абд аль-Мелік наказав спорудити восьмитранний храм-мечеть «Купол скелі» з мозаїчним склепінням та мармуровими колонами. Наступний халіф аль-Валід I (705—715) перетворив церкву Св. Іоанна Хрестителя (де міститься його могила) — найбільший християнський храм Дамаска — на грандіозну мечеть, яка після реконструкції стала називатися «Мечеть Омейядів». Дамаських халіфів славили поети-панегіристи аль-Фаразак (641—732), Джарір ібн Аттія (653—733) і навіть християнин-сирієць аль-Ахталъ (640—710). З 670 р. арабські науковці почали застосовувати запозичений в індусів геніальний математичний винахід — «нуль».

Розбудувавши державний апарат, Омейяди потребували коштів, і Абд аль-Мелік знайшов чудовий вихід: ліквідував податкові пільги для новомусульман-неарабів. З них теж почали стягувати *харадж* (звільнивши лише від *джизьї*), фінанси стабілізувалися, а панівним *етносом халіфату стали виключно араби* — мусульмани-сунніти, серед яких на той мо-

мент переважали *кельбіти* — араби південного (еменського) походження. Вони становили основу омейядського війська, отримували від *халіфа* підвишену платню й періодичні «дарунки», користувалися правом на щорічну відпустку, за умови, що під час відпустки всіляко «сприятимуть разом із дружинами збільшенню кількості своїх дітей», мали багато інших привілеїв. Халіфат остаточно набув рис арабо-ісламської монархії, після чого поновив свої завоювання.

У 696 р. упав Карфаген, візантіяці майже припинили опір арабам у Північній Африці, віддавши її непереможним мусульманам. Лише останки Св. Аврелія Августина вивезли до Європи.

Опір мусульманам спробували чинити місцеві розрізнені племена берберів, але вистояти проти численніших, краще озброєних і організованих завойовників не змогли, а масована мусульманська пропаганда й відповідна ісламізація берберів остаточно зруйнувала їхню оборону. Лідер берберського руху за незалежність поганська жриця *аль-Каліна* («Вішунка») мужньо загинула в бою (703), а «сини Сахари» купилися на обіцянки багатой здобичі та посмертного раю й приєдналися до своїх поневолювачів, щоб разом продовжити завоювання.

Останнім оплотом опору агресорові була візантійська фортеця-порт Сеута. Оборону міста очолив єврейський купець Юліан, якому імператор Юстиніан II дарував титул патриція, але не прислав підкріплення, тому Юліан, шукаючи союзників, відрядив посольство до християн-візиготів Іспанії. До складу посольства Юліан включив рідну дочку Лакабу (Флорінду), щоб вивезти її з приреченого міста. Але останній король візиготів Родеріх (Родріго, 709—711), відомий своїм невгамовним сластолюбством, побачивши красуню Лакабу, коли та оголена плескалась у басейні, силою взяв її до свого «гарему» й зробив наложницею. Довідавшись про це, розлючений Юліан здав Сеуту арабам без бою і навіть виділив мусульманам кораблі для завоювання Іспанії.

В 711 р. 300 арабів та 7 тис. берберів-мусульман на чолі з Таріком ібн Зіядом вторгнулися на Піреней. Агресора підтримав Оломунд, син попереднього візиготського короля Вігізи (701—709), якого скинув і вбив узурпатор Родеріх. У битві поблизу містечка Херес-де-ла-Фронтера, що тривала сім днів (!), армію короля Родеріха розпорошили, а сам він загинув. З полонених Тарік кількох зварив живцем, а решту відпустив, щоб вони рознесли страх перед завойовниками по всьому королівству. Один за одним упали Есіх, Архідона, Ельвіра, Кордова й, нарешті, столичний Толедо (браму цього міста нападникам відкрили місцеві євреї, яких переслідував у минулому Родеріх).

У 712 р. на підтримку авангардному загону прибув омейядський намісник Північної Африки Муса ібн Нусайр (640—716) із 18-тисячним військом, який задрив масштабним завоюванням Таріка. В 713 р., завершивши завоювання Шедуни, Кармони й Севільї, мусульмани остаточно підкорили Іспанію. Зупинив великий західний похід арабів лише франкський войовник Карл Мартелл, який розбив арабський авангард у битві при Пуатьє (733). Наступні франксько-арабські війни завершилися вничю, тому Західна Європа мусульманського завоювання уникла.

Другим напрямом агресії став схід. Упродовж 705—717 рр. військо арабського полководця Кутейби ібн Мусліма, зламавши опір місцевих князьків, захопило Хорезм і Фергану, а в 712 р. *іхшід* («цар») Согду й Самарканду Гурек, затиснутий між дикими войовничими тюрками й могутніми Омейядами, визнав себе васалом халіфа. В 712 р. арабо-мусульмани вдерлися в Індію, захопивши Сінд (долину низини річки Інд). Лише хозари й візантійці в Малій Азії витримали їхній шалений натиск.

У 717 р. араби знову обложили Константинополь, але їхній гігантський флот «ромеї» спалили «грецьким вогнем». Залишившись без підтримки з моря, нападники пережили під стінами візантійської столиці сувору зиму. Серед мусульман почався голод, воюючи їли трупи своїх загинувших соратників, але облогу не знімали, та навесні візантійці знову спалили нову арабську ескадру з усіма припасами, а в тил арабам ударили православні болгарини (єдиновірці греків). Становище агресора стало критичним, і в серпні 718 р., втративши понад 100 тис. вояків, араби зняли облогу. Останнього удару ворогові завдав *насилевс* Лев III Ісавр (717—741) у сухопутній битві при Акроїні в 741 р. Після цієї події Візантія міцно закріпилася в Малій Азії. Зате араби підкорили Вірменію, Картлі, Кавказьку Албанію. Через Дербенд і Дар'яльську ущелину мусульмани спробували проникнути у Східну Європу, де в 40-річній кривавій війні їх ціною великих жертв насилу зупинили хозари.

Масові завоювання перетворили арабів на «панів світу». Під їхньою владою опинилася територія з населенням 70—80 млн чол. Гареми переможців були переповнені полонянками (для наглядю за ними мусульмани запозичили у візантійців огидний інститут євнухів). Поряд із Меккою, Мединою і Дамаском центрами ісламської цивілізації стали Шираз, Куфа, Басра, Рамла, Фустат, Кайруан. Разом з арабською літературою і релігією арабська мова запанувала як офіційна, казенна мова діловодства від Середньої Азії до Іспанії. Ірак, Сирія, Єгипет, Північна Африка зазнали суцільної арабізації. Самі про себе араби писали відтепер виключно у хвалюватих тонах:

«Мы благородней всех, чья кровь струится в жилах,
И тех, кто под землей покоится в могилах.
Сияет нам луна, и солнце с вышины
Благословляет нас для мира и войны.
Нам блещут небеса, и без конца, без края
Лежит у наших ног вся сторона земная»

(аль-Фараздак, 641—732)

Бурхливо розвивалася система освіти, фундамент якої становили *медресе* (релігійні навчальні заклади), де поряд із теологією та філософією вивчалися точні й природничі науки. Початкову освіту в містах давали приватні вчителі, а в селах і дрібних містечках — місцеві *мулли*. Окремо діяла система неарабомовних шкіл серед завойованих народів — вірмен, грузинів, греків тощо.

Шедеврами омейядської архітектури стали: мечеть Куфи (VII ст.), мечеть Амра у Фустаті (VII ст.), замок Кусейр Амра (розписаний християнськими живописцями) та фортеця Мушатта в Йорданії (поч. VIII ст.).

Зусиллями релігійних діячів Абу Ханіфи (?—767) і Маліка ібн Анаса (713—795) у суннізмі виокремилися дві релігійні течії, перша з яких (*ханіфізм*) пізніше закріпилася в Індії (сучасний Пакистан) і Єгипті, а друга (*малікізм*) — в Іспанії, Єгипті й Північній Африці.

Халіфат Омейядів здавався непохитним, але його соціальна база (араби-мусульмани, насамперед сирійські) залишалася вузькою, а більшість лідерів були кривавими інтриганми. Кількість невдоволених постійно зростала, причому в різних про-шарках суспільства.

Пророк Мухаммед стверджував (згідно з Сунною), що перша крапля вина губить людину, але при дворі Дамаска вино лилося рікою. Для цього брали чималенький жбан вина, опускали туди пальці, струшували з них першу краплю вина, а жбан випивали, бо, мовляв, про решту «крапель вина» Мухаммед нічого не казав. Пророк прокляв поетів і музику з танцями, але при дворі Омейядів велику популярність мали співаки й композитори ібн Сурайдж, Мелік ат-Таї, ібн Айша, співачка Джаміля, музикознавець Юсуф аль-Катіб, музиканти-негри Маабат та ібн Місджак, солісти-перси Саїб Касир та Муслім ібн Мухриз. Усе це викликало роздратування у мусульман-ортодоксів.

Мусульман-неарабів обдурили обіцянками про рівність усіх мусульман, але з арабами в правах не зрівняли, надавши їм статусу *мавалі* («клієнтів») і здираючи *харадж*; сотні тисяч (!) немусульман, які чинили опір агресії, обернули на рабів. (Лише в Північній Африці Муса ібн Нусейр перетворив на рабів 300 тис. візантійців і берберів). Шаленими ворогами Омейядів залишалися шийти й хариджити. Невгамовне марнотратство халіфів Дамаска розорило скарбницю.

Вони почали вводити додаткові побори, а це остаточно зруйнувало продуктивні ресурси й владний авторитет династії, ще більше зменшило бюджетні надходження. Фінансова криза спонукала халіфа Хішама (724—743) ввести за несплату податків прилюдне катування й тюремне ув'язнення, але це, додавши грошей, викликало відкрите невдоволення й масові бунти: согдійців (728—737), берберів (734—743), шиїтів Куфи (744), хариджитів Межиріччя (744—747). До того ж у самому Дамаску після смерті халіфа аль-Валіда I (705—715) спалахнув черговий конфлікт між кайситами і кельбітами, коли упродовж 35 років влада п'ять разів переходила від одної племінної кліки до іншої.

Мусульманам офіційно дозволили володіти землями поза Аравією, а це підняло на новий шабель хабарництво й здирство чиновників усіх рангів. Так поряд із *савафі* (державною землею халіфа) на нових землях з'явилися *мульк* (приватні володіння) та *ікта* (спадкові земельні ділянки, що підлягали державному оподаткуванню, але їх можна було продавати). Щоправда, непорушним лишалось універсальне «золоте правило» східної деспотії — *верховним власником* всієї землі й води в імперії завжди вважався халіф.

Після смерті Хішама (743) кайсити знову зчепилися з кельбітами, внаслідок чого протягом року (743—744) на престолі змінилися чотири халіфи, а коли нарешті «володарем правовірних» став (744) енергійний, незважаючи на свій вік (на час вступу на престол йому виповнилося 60 років), хитрий і жорстокий Мерван II (744—750), династію вже не можна було врятувати. Проти прогнилого Дамаського халіфату піднялися мусульмани-ортодокси, шиїти, хариджити, пригноблені народи, обдурені неомусульмани. Справжнім «чорним днем» Омейядів стало 9 червня 747 р., коли в Мерві колишній раб, а тепер таємний емісар Аббасидів перс Абу Муслім підняв чорний прапор, який символізував траур за Алі та Хусейном і став офіційним кольором Аббасидів.

Аббасиди вели свій родовід від дядька Пророка Мухаммеда аль-Аббаса Абд аль-Муталліба (?—653), який вирізнявся неабиякою гнучкістю й унікальним політичним хистом. Ці корисні якості передалися нащадкам. Спочатку Аббасиди вірно служили Омейядам, але коли престол Дамаска захитався, а халіф аль-Валід прилюдно образив Аббасида Мухаммеда ібн Алі (правнука Аббаса), той зв'язався з Алідами. Політична хитрість та інтриганство дали змогу Аббасидам відіснити Алідів від керівництва антномей-

ядським рухом й очолити впливову підпільну політичну організацію з центром у Куфі. Розпливчасте гасло «дотримуватися Корану й Сунни» забезпечило Аббасидам широку підтримку серед антномейядської опозиції, й за наказом Аббасида Ібрахіма ібн Мухаммеда його емісарні розпочали в 747 р. повстання.

Халіф Мерван II, дізнавшись про заколот, наказав отруїти Ібрахіма (749), але його брат Абу-ль-Аббас Абдаллах уникнув страти і став політичним лідером антномейядського повстання.

Розгромивши омейядського намісника Хорасану Насра ібн Сайяра, «чорні» захопили в 749 р. Куфу, де вільновідпущеник Абу Салама спробував передати владу Алідам, але Аббасиди руками Абу Мусліма знищили конкурентів.

У листопаді 749 р. Куфа присягнула Абу-ль-Аббасу як халіфу.

Вирішальну битву на р. Великий Заб (поблизу Мосула) Мерван II програв на початку 750 р., а через півроку його ввіймали й убили в Єгипті. Переможці вирізали майже всіх Омейядів (80 осіб), крім Абд ар-Рахмана, який утік до Іспанії, де заснував окрему від Аббасидів ісламську державу із столицею в Кордові.

Ненависть Аббасидів до попередньої влади була настільки нестримною, що навіть прах омейядських халіфів викинули з їхніх могил (за наказом Абу-ль-Аббаса). Проте реальне життя вимагало й конструктивних дій. Прийшовши до влади, Абу-ль-Аббас невдовзі проголосив амністію покірним (ставши *ас-Саффах* — «Той, що дарує гріхи») й обнародував *політичну програму Аббасидів, яка полягала в перетворенні арабо-мусульманського халіфату на теократичну ісламську імперію*. Таким був результат масового персько-шиїтського руху, на хвилі якого Аббасиди здобули владу.

Халіфат Аббасидів (Багдадський халіфат)

Аббасиди сповна використали міну, закладену під халіфат попередніми релігійно-династичними чварами. Шиїти, базуючи на Ірані й Хорасані, намагалися знищити «узурпаторів» Омейядів і повернути владу роду Пророка, а також ліквідувати владну монополію арабів, замінивши її суто релігійною ісламською державою. Цьому сприяли активне поширення ісламу серед персів та розмитість арабського етносу внаслідок поповнення гаремів іноземками. Прийшовши до влади, Аббасиди заявили, що не будуть відрізняти шиїтів від суннітів, мусульман-арабів від мусульман-неарабів, і закликали всіх «правовірних» до загального єднання. Але, відтиснувши Алідів, вони заклали ще одну бомбу під халіфат — бомбу, що спрацювала пізніше.

Опорою нової династії одразу став шіїтсько-аббасидський Ірак, тому своє володарювання Саффах розпочав перенесенням столиці халіфату з Дамаска до іракського міста Анбар. Другим кроком було знищення Омейядів, здійснене в союзі з Алідами, а третім — силове поширення влади на всі ісламські землі. Проте довести справу до кінця Абу-ль-Аббас не встиг. У 754 р. 30-річний халіф раптово помер од віспи.

Наступним аббасидським халіфом став його старший брат Абу Джафар, на прізвисько *аль-Мансур* («Непереможний, якому допомагає Аллах», 754—775) — син рабині-берберки.

Зміну халіфа спробували використати Аліди, які в 754 р. організували повстання, та здалити *аль-Мансура* вони не змогли. Абу Джафара недаремно називають «геніальним негідником». Саме такий обдарований політик, побожний лицемір, підступний та хитрий інтриган, жорстокий володар, позбавлений сумнівів і вагань, зміг дати лад у хаосі, де вирізали один одного перси і араби, шіїти, сунніти і хариджити, прибічники Аббасидів, Алідів і Омейядів. Тому удар по Алідах був швидким і нищівним. Після розгрому повсталих поблизу м. Нізібіс (754) жертвами терору стали сотні тисяч (!) справжніх і ймовірних прихильників «зеленопрапорних», а сам рід Алідів майже поголовно пустили під ніж: з їхніх набальзамованих трупів похмурий *аль-Мансур* зробив музей мумій, якими милувався в години гордині. Лише кільком Алідам вдалося вимолити пощаду й ліченням одиницям — утекти. Серед останніх був Ідріс, який знайшов порятунок серед берберів Північної Африки, заснувавши на крайньому заході Магрибу державу Ідрісидів.

Останньою серйозною небезпекою для Аббасидів залишався Абу Муслім, який спочатку привів їх до влади, а потім замирих Хорасан і Середню Азію й активно вирізавав Алідів. Коли в 751 р. полководець Абу Мусліма Зіяд ібн Саліх, скориставшись підтримкою тюрків-карлуків, розгромив у грандіозній битві на р. Талас (Тараз) танське (китайське) військо Гао Сяньчжи, авторитет колишнього перса-раба досяг апогею. Ця перемога остаточно закріпила домінування ісламу в Середній Азії. Від полонених китайців мусульмани дізналися про секрет паперовиробництва й налагодили випуск власного паперу в Персії, Іраці й Сирії. Проте *аль-Мансура* непокоїла зростаюча популярність та владні можливості Абу Мусліма, тому в 755 р. його запросили до палацу халіфа й підступно вбили.

Смерть Абу Мусліма спричинила декілька перських національно-визвольних повстань, які очолювали Сумбад Маг (755) та Устад Сіс (767), однак ці виступи було своєчасно придушено.

З іменем *аль-Мансура* пов'язане заснування славетної столиці Аббасидського халіфату міста Багдад («Богоданний»). Ї

було закладено в 762 р. на березі р. Тігр неподалік від руїн старовинного Вавилону та сасанідського Тісфона (Ктесифона). На спорудження міста були мобілізовані до ста тисяч будівельників. Чимало запозичили Аббасиди в персів у плані державно-політичного устрою. При дворі запровадили сасанідські (й навіть ахеменідські) традиції, зберігши водночас офіційний статус арабської мови, залучили на службу багато письменних персів і хорасанців (і шіїтів, і суннітів), а серед політичної верхівки правою рукою халіфів стали представники перського роду колишніх жерців Бармекідів (нащадків балхського *мага* Бармека), що сприяло примиренню персів з арабською династією. Араби втратили статус *ап'рїорї панівного етносу халіфату*, бо всіх мусульман зрівняли в правах. Для повсякденного керівництва розгалуженим державним апаратом введено посаду *візира* (араб. *вазір* — перший міністр халіфату, аналог сасанідського *вазург фрамадара*) і сформовано централізований уряд, що складався з *діванів* («міністерств»), кількість яких постійно зростала. З метою забезпечення інформаційного простору було відроджено якісну поштову службу (теж запозичену в персів). Для боротьби з інакомисленням створено в 783/784 р. справжню інквізицію, глава якої мав титул «ката *зіндіків*» («чаклунів»). Зміна династії спричинила втрату Іспанії, але держава Аббасидів залишалася світовою імперією, яку омивали шість морів і два океани, а дозований терор, припинення чвар, підвищення виконавської дисципліни, релігійна демагогія й наведення елементарного порядку сприяли господарському відродженню країни.

До 400 млн *дирхемів* зросли державні доходи, і бюджет знову дістав позитивне сальдо. Халіфат (особливо Багдад із 300-тисячним населенням) став ареалом світової торгівлі, куди надходили товари з усього світу. Приносії, цінна деревина, коштовності й фарби з Індії та Індонезії; шовк, порцеляна й мускус із Китаю; олово Сіаму; перли, діаманти, смарагди, сапфіри й рубіни Шрі-Ланки; яшма Мавераннахру (Середня Азія); бірюза Ірану; гірський криштал з Вірменії; мальдівські кокоси. Тюркські та слов'янські хутра й невільнички обмінювалися тут на рис, овочі, льон і папірус Єгипту; папір, скло й метали Сирії; цукор Хузістану; залізо Кермана й Фергани; арабську зброю; шовк, пахощі й фрукти Персії; килими Багдада. В усьому світі славилися місцеві тканини, назви яких стали інтернаціональними: *атаас* (гладенький шовк), *дама* (тонке полотно з Дамаска), *балдахін* (багдадська тканина) тощо. Поширилося виробництво барвників і квітництва.

Перманентна війна з Візантією тривала (у формі місцевих грабівницьких набігів), але масштабних воєн перші халіфи Аббасиди не вели.

бюджет залишається стабільним, зупинилося падіння життєвого рівня, а це навіть за відносно невисоких податків підтримало державні фінанси.

Тривожним сигналом для влади стала активізація маздакітських проповідників, які пропонували втомленим людям прості рецепти розв'язання всіх проблем: впровадження тотальної соціальної та майнової рівності через насильницький перерозподіл майна від багатих — бідним. Результатом демагогічних закликів та обіцянок стало грандіозне повстання в Мавераннахрі, яке очолив вибильник тканин, чаклун і віщун Хашим ібн Хакім на прізвисько *аль-Муканна* («Закритий покривалом»), бо на людей він завжди ховав обличчя під златотканним завіалом. Своїм попередником-пророком Муканна проголосив загиблого Абу Мусліма (в канцелярії якого недовго служив дрібним секретарем). У 776 р. Муканна підняв десятки тисяч знедолених людей на повстання. Центром виступу стала фортеця Сонам (поблизу сучасного Кеша).

В ході повстання (776—783) маздакіти, які виступили під білими прапорами, розбили кілька аббасидських армій, а в 778—779 рр. їх підтримали «червонопрапорні» маздакіти прикаспійського Гургану, яких очолював Юсуф аль-Барма. Лише жорстокій і на горі повсталих надзвичайно талановитий халіфський полководець Саїд аль-Харіши зміг придушити виступ спочатку «червоних», а на початку 780-х років і «білих» маздакітів. Муканна, оточений ворогами в Гераті, «підійшов до печі, зняв свій одяг і кинувся у вогонь... Саме тому він і спалив себе, аби люди подумали, що Муканна піднісся на небо, аби привести звітні ангелів... Й щоб, таким чином, віра його залишилася у світі» Рештки опору Аббасиди придушили жакливими репресіями.

Розквіт Багдадського халіфату припав на правління Харуна ар-Рашида («Прямуючого», 786—809), який здобув престол, знищивши старшого брата халіфа Хаді (785—786), котрий, у свою чергу, намагався отруїти рідну матір. Бармекіди були вірною опорою халіфа, господарство й чиновницький апарат (заяканий терором) функціонували досить стабільно, доходи державного бюджету зберігалися на рівні 350—400 млн *дирхемів* на рік, а військо, кероване талановитим генералом Харсамом ібн Аїяном, успішно ліквідувало всі вогнища опору (зокрема, бунтівливих бедуїнів Аравії). Воєн халіфат майже не вів, а ті, що вів, були переможними: у 806 р. мусульманський флот блискавично окупував Кіпр, захопивши 16 тис. полонених.

Славні халіфат зажив завдяки культурним і науковим здобуткам світового рівня. Славним правником епохи став Абу Юсуф Якуб (VIII—IX ст.). Сирійська родина християн Бахтішо (один із представників якої — Георгій — вилікував халіфа аль-Мансура від виразки шлунка) протягом семи поколінь становила хребет арабської медицини, використовуючи у своїй лікувальній практиці досконалу систему діагностики (за пульсом), трави, мінерали, гімнастику і дієтологію. Придворний лікар халіфа Харуна ар-Рашида пер-

ібн Масавейх почав масово перекладати арабською мовою медичні трактати греків. У VI—IX ст. зусиллями поета-редактора Абу Таммама побачила світ збірка давньоарабської поезії «*Хамаса*» («Доблесть»), а трохи раніше складено аналогічну «*Муаллакат*» («Намізане»). Найвидатнішими поетами епохи вважалися вільнодумець Абу Нувас (?—810), що оспівував кохання, вино й радощі тілесних утіх, та аскет і переконаний песиміст Абу-ль-Атахі (?—828). Останній, будучи гончарем, писав на дозвілі вірші, в яких викривав розбещеність халіфського двору (за що був битий батогами й ув'язнений). Багдад прикрасили унікальні архітектурні пам'ятки. Це, насамперед, «Палац Зеленого купола» й «Палац вічності» — офіційні резиденції багдадських халіфів, прикрашені казково розкішними парками. Особливу увагу привертала штучні озера з полірованого, «немов срібло», олова, «дерева» із золота й срібла, різноманітні механічні іграшки у вигляді співаючих пташок тощо.

Проте, скориставшись здобутками попередників, Харун ар-Рашид започаткував і занепад халіфату. Шукаючи підтримки релігійних авторитетів, халіф сприяв масовому поширенню пільгового, неоподаткованого церковного ісламського землеволодіння (*вакф*). *Втративши етнічну цілісність, базовану на пануванні арабів, халіфат залишився без боездатної монолітної армії (ополчення арабів як панівного народу-воїна)*, тому для збільшення війська умовою володіння *ікта* зробили не сплату податків, а службу державі, що в комплексі зменшило бюджетні надходження майже на 40% (!). У рільництві з'явилася регіональна спеціалізація (Єгипет давав зерно, рис, льон, бавовну та цукрову тростину; Північна Африка — маслини; Сирія та Палестина — виноград, фрукти й цукрову тростину; Аравія — фініки; Ірак — пшеницю та ячмінь; Іран та Азербайджан — бавовну, городні та баштанні культури). Але виробництво зростало дуже повільно, процвітала лише торгівля; купці наживали шалені багатства (до 40 млн дирхемів!) шляхом обдирання виробника. Двір халіфа купався в розкоші, надмірній навіть для Сходу, а величезний гарем (де на утримання кожної із сотень наложниць виділяли до 100 золотих динарів на день) «з'їв» бюджет.

Шукаючи спільників у боротьбі з Візантією, Харун ар-Рашид уклав союз із франкським імператором Карлом Великим (768—814), якому в подарунок надіслав слона (!). Проте до спільних операцій справа не дійшла, і після поразки імператора Нікіфора поблизу Дорілеї «ромеї» зупинили арабів у районі Анкіри (сучасна Анкара). Якщо ж узяти до уваги, що дружиною візантійського *василевса* Льва Ісавра була хозарська княжна, стане зрозумілим, чому активність арабів одразу скували набіги візантійських союзників — хозарів — з півночі.

Найбезглуздішим актом безвольного, але кривавого Харуна ар-Рашида стало знищення Бармекідів, яке халіф здійснив під надуманим приводом у 803 р. Родину вчорашніх всесильних чиновників після страшних тортур вирізали поголовно. Главу роду *візира* Ях'ю живим прибили цвяхами до брами Багдада, на якій він сконав у жаклих муках. Майно страчених (самих лише монет налічувалося 30 млн *дирхемів*) конфіскували, чим тимчасово залатали дірку в бюджеті. Проте гроші швидко скінчилися, а талановитих адміністраторів знищили, що спричинило цілковитий розлад у державному діловодстві. Фінансові негаразди влада спробувала розв'язати, віддаючи на відкуп збирання податків (система кабали). Однак великих прибутків це бюджету не принесло, а з «викуплених» районів відкупщики висмоктували усі соки. Коли у 809 р. 45-річний халіф Харун ар-Рашид помер від «швидкоплинної хвороби», яка стала наслідком безладного життя та ласолобних надмірностей, він залишив спадкоємцям незакінчену жевріючу війну, розорені фінанси й безконтрольний державний апарат. До всіх цих проблем додався розклад усередині арабського етносу.

Неконтрольована гаремна полігамія перетворила монолітний арабо-мусульманський етнос на строкату сукупність ворожих субетносів. Такий народ не міг більше утримувати владу в халіфаті, який став неоднорідною теократичною імперією. Із торгівлі арабів витіснили вірмени й іудеї, з науки та діловодства — перси, з виробництва — маси рабів-полонених, а також куплених африканських рабів (*зінджів*), яких використовували як слуг, євнухів, гаремних одалісок і масово у виробничій сфері — на зрешувальних роботах, у копальнях, ремісничих майстернях, на пасовиськах і в садівництві. Політику почали вершити самі напівкривки.

Після смерті ар-Рашида його сини на смерть зчепилися у боротьбі за владу. Війна, насичена зрадами, інтригами й звірствами, тривала п'ять років, у ній брали участь армії в десятки тисяч вояків, а переміг син невольниці-персіянки аль-Мамун (813—833), який спочатку знищив свого попередника — старшого брата, сина *арабки* халіфа аль-Аміна (809—813), а відтак захопився «війною з єгипетськими пірамідами», безуспішно намагаючись їх зруйнувати. Араби збунтували Багдад, шийї повстали в Куфі, копти — в Єгипті. Та найбільш небезпечним було повстання *хуррамїтів* («веселих, буйних») під червоними прапорами. Їхньою ідеологією став жакливий маздакізм. Рух «червоних» охопив

(816—837) Південний Азербайджан і Західний Іран. Очолив його фанатик Бабек, який вважав себе харизматичною особою й називав своїми попередниками пророків Адама, Ісу, Мухаммеда, Маздака, Абу Мусліма та Муканну. Кількість його прибічників постійно зростала, а дезорієнтована, дезорганізована, напіврозвалена халіфська армія виявилася безсилою. Навіть зменшення податків з 1/2 до 2/5 урожаю не згасило повстання, зате підірвало фінанси халіфату.

Найбездатнішою частиною аббасидського війська були флот і регулярна гвардія професіоналів, які служили за гроші. Проте їхня кількість залишалася невеликою. Ополчення арабських племен (*джунд*), які раніше завоювали половину світу, втратили бездатність унаслідок розкладу арабського етносу, а юрби «борців за віру» (добровольців, що служили за частку від *ганімі*) формувалися переважно з декласованих елементів і високими бойовими якостями теж не вирізнялися.

Потужною військовою силою в Середземномор'ї були лише арабські пірати, котрі у 825 р. захопили о. Крит, звідки їхні першокласні кораблі (скріплені відтепер вже не мотузками, а металевими цвяхами) з десантом на борту нападали на Палермо, Мессіну і навіть захопили Тарент, відправивши на дно Тарентської затоки весь венеціанський військовий флот. Проте ці успіхи були вже на совісті мусульман, які не дуже корилися халіфу, а жили на свій власний розсуд.

Щоправда, у 831 р. «традиційне» військо придушило бунт єгипетських коптів, після чого збезлюдніла дельта Нілу занепадала, що остаточно підірвало фінанси халіфату. Всі спроби халіфа аль-Мамуна (813—833) ліквідувати *хуррамїтів* результатів не дали. Скориставшись ситуацією, візантійці раптово атакували й захопили арабські прикордонні міста Малатія й Самоката, влаштувавши на окупованих територіях масові звірства (полоненим або виколювали очі, або відрізали вуха й ніс). Халіфська армія не змогла дати відсіч інтервентам. Тому наступник аль-Мамуна — «славетний вождь хоробрих правовірних» аль-Мутасім (833—842) змушений був реформувати військо.

Професійну армію почали формувати з *гулямів* («юнаків») — рабів (!), яких тисячами купували або захоплювали в землях Африки, Східної Європи та Центральної Азії, виховували фанатиками ісламу й халіфату, навчали воювати, караючи за боягузтво й даруючи за вірну службу матеріальний і соціальний добробут. Гулями-звардійці (тюрки, слов'яни, бербери, негри та ін.), не пов'язані з місцевим населенням, були зобов'язані своїм привілейованим статусом виключно халіфові, особистими

світу». Аль-Мутасім не став чекати конфліктів і переніс свою офіційну резиденцію до квітучої Самарри (приміська резиденція халіфів, розташована на березі р. Тігр) у трьох днях шляху від Багдада. Придворні архітектори збудували тут розкішну ставку для халіфа. Однак тепер «володар правівірних» остаточно залишився віч-на-віч з гулямами. Гвардійці відчували себе єдиною реальною силою при дворі, і вже не вважали обов'язковим покірно служити своїм хазяям. Якщо за правління аль-Мутасіма гвардія однозначно була чинником централізації і стабілізації режиму, то його наступникам пощастило менше: гулями самі почали диктувати умови халіфам і міняти правителів на свій розсуд, що спричинило цілковиту династичну чехарду.

Халіф аль-Мутеваккіл (847—861) — син рабині хорезмійки — спробував розіграти карту ісламізму, аби підняти свій авторитет і згуртувати підданих-мусульман, нацьковуючи їх на іновірців (зіммі — «невірних»). Християн та іудеїв зобов'язали носити одяг тільки жовтого кольору, користуватися лише дерев'яними стременами. В халіфаті поруйнували безліч церков і синагог, удвоє збільшили *джизью*, проте й це не врятувало «володаря правівірних».

У 861 р. гулями зарізали халіфа аль-Мутеваккіля, який уже вкотре відмовився збільшити їм виплати. За наступні 10 років «преторіанці» міняли халіфів ще чотири рази, після чого Аббасиди перетворилися на безправних маріонеток гулямських генералів. Доходи держави падали, видатки на виплати зростали (річна зарплата 70 тис. гулямів становила 2 млн золотих динарів, що вдвоє перевищувало всі доходи халіфату), вдесь-теро (до «скромної» цифри в 9 млн динарів) скоротилися золото-срібні запаси халіфської скарбниці, почалось «псування» монети й розпродаж придворних посад. Останнього удару по залишках стабільності в Багдадському халіфаті завдали нові повстання та руйнівні дії релігійно-еретичних сект.

У 869 р. на солончакових роботах навколо Басри повстали темношкірі раби-зінджі.

З другої половини I тис. до н.е. внаслідок непродуманих масштабних іригаційних нововведень почалося поступове підтоплення і, як наслідок, засолення ґрунтів благодатної Месопотамії. За часів Аббасидів на безплідні солончаки перетворилася значна частина Іраку, особливо в районі тігро-евфратської дельти, тому саме тут халіфат зосередив десятки тисяч зінджів, яким наказали зібрати й вивезти під пекучим сонцем усю сіль, щоб відродити родючість місцевих ґрунтів. Робота виявилася жахливою (сіль видала очі, руки, не вистачало води, а з навколишніх боліт приходили

епідемії), її результативність — нульовою (бо соляний пил та найдрібніші кристалики побачити й вибрати руками чи лопатами неможливо). Смертність серед нещасних рабів перевищила будь-які побоювання, й у 869 р. доведені до відчаю зінджі повстали. Виступ очолив фанатичний ворог Аббасидів хариджит Алі ібн Мухаммед аль-Баркуї, який пообіцяв рабам свободу, багатство й навіть власних рабів. У 879 р. він проголосив себе «справжнім халіфом». До зінджів приєдналися деякі племена арабських бедуїнів, які мріяли про воєнну здобич і багатства. Спільними зусиллями повстанці захопили Басру (вирізвавши до 300 тис. городян), а потім і весь Південний Ірак, вирізаючи непокірливих, грабуючи й перетворюючи на рабів полонених, за що халіфські воєнки з полонених зінджів знімали шкіру живцем.

Жорстокість і завзятість цієї війни з обох сторін вийшли за будь-які межі, й лише вирізвавши всіх повстанців (яким не було куди тікати в чужій для них країні), власті змогли зламати опір зінджів у 883 р. Проте у 890 р. Ірак знову залили кров'ю — цього разу повстали кармати, які номінально вважалися відгалуженням шиїтів, але реально сповідували жахливе вчення самознищення маніхейського типу.

Ще в середині VIII ст. у шиїзмі стався перший розкол. У 765 р. помер шостий і останній загальношиїтський імам Джафар ас-Садик, старший син якого Ісмаїл — офіційний спадкоємець — помер ще за життя батька в 762 р. Більшість шиїтів по смерті Джафара визнали своїм сьомим імамом його другого сина Мусу аль-Казима (?—799), логічно вважаючи, що покійник не може бути живим імамом (їх стали називати *шиїти-імаміти*); проте не всі погодилися з порушенням священного права старшого сина Ісмаїла на імамат: вони обрали сьомим імамом його сина (онука Джафара) Мухаммеда ібн Ісмаїла, тому дістали назву *шиїти-ісмаїліти*.

Ісмаїлітів одразу почали переслідувати й сунніти, й імаміти, тому новостворена секта з самого початку діяла в підпіллі. Виникнувши як політико-династична партія, вона змушена була творити власну ідеологію, остаточною кодифікатором якої став мідійський перс, лікар-окуліст за фахом, Абдаллах ібн Маймун (?—874/875).

Учення ісмаїлітів досить складне й недостатньо вишчене, бо складається з частини, доступної всім сектантам, і «таємного знання», яким володіли лише обрані, еліта секти, проте основні його тези — відомі.

Ісмаїліти ділять історію людства на цикли. Початок кожного із них знаменувався приходом *натіка* — чергового пророка: Адам, Нух (Ной), Ібрахім (Авраам), Муса (Мойсей), Іса (Ісус), Мухаммед. Кожному з пророків допомагав свій *саміт* («мовчун»): Аарон у Муси, апостол Петро в Іси, Алі в Мухаммеда та ціла низка імамів. На відміну від суннітів, які теж визнавали цих пророків, але вважали Мухаммеда останнім пророком, ісмаїліти чекали

майбутнього приходу ще одного — аль-Каїма (месії). Він розкриє повністю божественну істину й керуватиме світом до Судного Дня, в якому візьме участь. Пеклом ісмаїліти називали незнання, раєм — абсолютне пізнання, а наш поганий світ вважали ілюзією, відзеркаленням іншого, правильного світу, в якому, що властиво кожному дзеркалу, праве та ліве міняються місцями (панують там убогі й гнані на цьому світі, а халіфи, еміри, лихварі, судді та інші представники поганой кривавої неправедної влади стають рабами, слугами, мучениками тощо). Щоб потрапити в зазеркальний світ, adeptам пропонували вірно служити ісмаїлітській общині, самовіддано виконувати будь-які накази сектантської верхівки. Для знищення неправедного існуючого буття ліквідувалися будь-які морально-етичні гальма й оголошувалося допустимим усе, що сприяє загибелі реального світу (неправда, збивство, насильство, підступність, зрада тощо). Серед сектантів пропагувалися ідеї соціальної та майнової рівності, практикувалися колективні трапези з оргіями.

Після смерті Мухаммеда ібн Ісмаїла частина ісмаїлітів проголосила його останнім, сьомим *імамом* (бо число 7 вважалося в ісмаїлітів священним) і почала чекати Мухаммеда як *аль-Каїма* (месію). За це вони дістали назву *ас-сабія* («семеричники»). Тривалий час їхня пропаганда залишалася малорезультативною, та коли Ірак залили кров'ю, «семеричники» скористалися станом доведених до вічаю людей: у 890 р. проповідник-сектант Хамдан Кармат підняв повстання, яке підтримали десятки тисяч знедолених, що купилися на демагогічну пропаганду *карматів* (так стали називати себе *ас-сабія*).

Півтора десятиліття в Іраці (а потім і в Сирії) вирував кривавий смерч, який халіфські *гулями* спромоглися загасити лише в 906 р. завдяки жорстокому терору. Наслідком війни став господарський колапс: на розорених боями теренах люди полювали на собак, котів і пацюків, їли один одного і навіть покійників, тіла яких викопували з могил.

Розгромлені *кармати* відступили до Бахрейну і, закріпившись тут, створили власну державу з центром у місті аль-Ахса (Лакса). Її заснував у 899 р. Абу Саїд аль-Джаннабі. *Бахрейнська держава карматів* на два століття стала прокляттям ісламського світу. Вона являла собою демократичну рабовласницьку бандитсько-хижацьку державу, де 20 тис. пануючих *карматів*-воєнків жили цілком на державний кошт на комуністичних засадах, а 30 тис. рабів (куплених чи захоплених під час грабівницьких набігів на сусідів) та воєнна здобич забезпечували їм матеріальний добробут. Мечетей *кармати* не мали й не будували, ворогами вважали всіх неісмаїлітів, а їхня релігія нагадувала скоріше войовничий атеїзм, аніж теологічну доктрину (її розробкою та поширенням опікувалися продумана освітянська система — *ат-талім*).

Криваві набіги *карматів*, їхня нестримна, не обмежена мораллю жорстокість наганяли жах на весь Ірак і Сирію. У Багдаді на ніч закривали браму й виставляли варту на мурах. Особливо розперезалися *кармати* за правління Абу Тахіра Сулеймана (914—943) — сина засновника держави. Спочатку вони захопили індійський Мультан, де по-варварськи повбивали всіх мешканців і зруйнували славетний архітектурний ансамбль храму *Адітї*, а в 930 р. вдерлися до Мекки, вирізали прочан і викрали священний камінь Кааби, назвавши його предметом ідолопоклонного шанування. Абу Тахір наказав розпилити його навіл і зробив із нього підставку у власному туалеті, засвідчивши тим самим повний розрив з ісламом. Лише в 951 р. за наполяганням фатімідського халіфа аль-Мансура (глави всіх ісмаїлітів, 945—952) Чорний Камінь повернули в Мекку за викуп.

Бахрейнська держава *карматів* тихо померла наприкінці XI ст. коли тюрки-сельджуки силою припинили *карматські* набіги, позбавивши державу-паразита економічної бази.

Повстання *карматів* спробували підтримати сирійські *ісмаїліти*, які продовжували обирати *імамів* після смерті Мухаммеда ібн Ісмаїла, однак їхнє повстання (900—902), очолюване ісламізованим євреем Убейдаллахом, зазнало невдачі, а його керівник змушений був тікати до Північної Африки, де заснував ісмаїлітський халіфат (скоріше антихаліфат) Фатімідів.

Багаторічна різанина дорого коштувала країні, «що поринула у спустошення, і немає в ній правителя, який мав би повну владу. Над людьми володарюють властители від диявола, у кожній замість правителя — диявол! ... Країна наша — горе, уся вона — немов стійло для верблюдів». Аббасиди втрачали не лише владу, а й авторитет, і в середині X ст. крах їхньої світської влади офіційно оформили дикі горці з Дейлему (прикаспійський Північний Іран), яких араби називали «найгіршим народом у світі, найхитрішим, найшкідливішим та найжорстокішим». Очолила великодержавний рух дейлемітів династія Буїдів (Бувейхідів), які сповідували шиїзм імамїтського напрямку. Скориставшись етнополітичним і господарським занепадом халіфату, жорстокі горяни-дейлеміти на початку X ст. підкорили весь Західний Іран (включаючи Шираз, Ісфахан, Рей і Хамадан), а в 945 р. захопили Багдад, окупувавши весь Ірак. *Аббасидам залишили релігійну шану як «халіфам правовірних», їхні імена продовжували вигукувати на молитві та карбувати на монетах, але політичної влади Аббасиди були позбавлені.* Всю політичну, економічну й військову владу зосередили у своїх руках Буїди, глава яких «дістав» від зляканого халіфа титул «*еміра емірів*». На жалюгідне матеріальне утримання двору Аббасидів дейлеміти виділили 2 тис. *динарів* на рік (раніше на утримання аббасид-

ського двору виділялося 7 тис. динарів на день). Невдоволених з числа родовитої арабської аристократії (включаючи Алідів) Буїди залякали превентивним кровопусканням: страшили найгаласливіших.

Опорою нової військово-диктаторської влади стали бойові загони власне дейлемітів (*шурта*), а також військо *мауни* — колишній корпус *гулямів*, котрих *емір емірів* взяв на власне фінансове утримання.

Апогею могутності держава Буїдів (935—1055) досягла за правління *еміра* на ім'я Адуд ад-даула Фенна Хосров (978—983), владу якого визнали Ірак, Західний Іран і вся Аравія (!). За наказом цього енергійного правителя по всій Месопотамії відбудували й розширили за рахунок державних коштів (!) іригаційну систему.

У Багдаді було споруджено пишний *Дар аль-ільм* — «Будинок науки». Сам Хосров присвоїв собі пишний титул *шаханшаха*. Була зафіксована чітка норма податків із селян.

Жорстко карав новоспечений *шаханшах* за некомпетентність і хабарництво. Швидко занепадав за його правління Багдад, де сиділи безвладні Аббасиди (населення «богоданного міста» скоротилося вдесьятеро), зате розквітнув Шираз, у якому Адуд ад-даула розташував свою столицю. За його правління тут було завершено спорудження пишного шахського палацу на 360 кімнат. В них знайшлося місце і для надзвичайно багатой бібліотеки (понад 10 тис. манускриптів).

Масштабна іригація, широке застосування для поливу відомих з давнини *шадуфів* і новостворених зрошувальних коліс (*норія*) сприяли поширенню нових сортів високоврожайного рису, динь, грецького горіха, фіг та винограду (сто сортів!). Поряд з ячменем і пшеницею набув поширення бавовник (витиснувши льон), а фініки Керману й тростинний цукор Хузистану вважалися в X ст. найкращими у світі. Шираз, Рей, Хамадан, Ісфахан славилися виробництвом тканин (шовк, парча, вовна, бавовна), Багдад і Шираз поставляли унікальні килими, Рей та Ісфахан прославили кераміка і фаянс. Хамадан — дзеркала, вироби з металів, ебенового дерева, шкіри (сап'ян) та слонової кістки, а трояндові олії Західного Ірану експортувалися в усі куточки світу.

Не припинився за часів Буїдів розвиток арабської культури. При дворах щедрих, хоча й капризних меценатів Буїдів (спочатку у Ширазі, а пізніше у Рей) жив і творив уродженець Бухари славетний лікар, філософ, природознавець, поет і музикознавець Абу Алі ібн Сіна (європ. *Авіценна*, 980—1037) — автор енциклопедичного трактату «Канон лікарської науки». Найвидатнішим аббасидським поетом визнано сліпого Абу-ль-Ала аль-

Маарі (?—1057) — поета-філософа й скептика, вірші якого вирізняються тугою і тонким гумором. Поряд з поезією розвивалася класична арабська проза, яку прославили *маками* (новели) аль-Хамадані (?—1008) та літературна збірка «Тисяча й одна ніч», формування якої почалося в X ст. в Ірані, а завершилось у XV ст. в Єгипті. Історик Міскавейх (?—1030) створив першу в арабській науці світську концепцію всесвітньої історії, а класичну арабську філософію й теологію збагатив метафізик-аристотеліст аль-Хайсам (?—1039). Заслужують уваги також географ аль-Істахрі й математик Насаї, котрий ввів в арабську науку індійські цифри. На весь світ славилася ширазька дворцева бібліотека. Такими були останні спалахи аббасидської культури.

Проте строката буїдська держава так і не набула внутрішньої стабільності. Її роз'їдала надзвичайна етнічна, культурна, мовна й релігійна різноманітність, а вороже ставлення підданих до «диких і жорстоких» дейлемітів, чиї лідери сприймалися пихатими арабами як уособлення «владики-сатани», аж ніяк не сприяло розбудові державності. Давалися взнаки також династичні конфлікти всередині буїдської родини (які після смерті Адуда ад-даула ніколи не вщухали) та зовнішньополітичні проблеми. Конфлікт Буїдів (шиїтів-імамів) із Фатімідами (ісмаїлітами), Махмудом Газневі та тюрками-сельджуками (суннітами) — ніколи не вгасав, і в 1055 р. настала розв'язка.

Спіраючись на підтримку невдоволених буїдським засилям суннітів, у 1055 р. Багдад захопили тюрки-сельджуки. Останній Буїд Мелік-Рахім (аль-Мелік ар-Рахім, 1048—1055) потрапив у полон (де й помер у 1058 р.), а вдячний завойовникам аббасидський *халіф* аль-Каїм (1031—1075) затвердив за сельджуцьким лідером Тогрул-беком титул *султан* («влада, могутність»).

Сельджуки були суннітами, проте статус Аббасидів від цього не змінився. Багдадський халіф залишався офіційним релігійним лідером усіх мусульман, однак світським правителем «усіх правовірних» офіційно проголосили *султана*-Сельджукіда, в руках якого зосередилася реальна політична й економічна влада.

Лише в середині XII ст. внаслідок розвалу Сельджуцького султанату Аббасиди повернули собі світську владу над Іраком, а коли в 1171 р. суннізм знову запанував у Єгипті, релігійно-політичний авторитет багдадських халіфів почав швидко зростати. Цьому сприяло й загальноісламське єднання перед загрозою з боку хрестоносної Європи. Відбудувавши потроху

армію, управлінський апарат, зміцнивши фінансову базу, енергійний аббасидський *халіф* ан-Насір (1180—1225) спробував відродити велику багдадську державність, але боротьба з могутніми султанами Хорезму не дала результатів. У 1217 р. Мухаммед *хорезм-шах* (1200—1220), проклявши халіфа, спробував захопити Багдад. Метою цього походу було повернення халіфату Алідам.

Однак у горах Загросу стотисячне хорезмійське військо накрили раптові морози й снігопади. Тих, хто врятувався від морозів, вирізали войовничі курди (іраномовні скотарі), які не підкорялися нікому.

Жадібний та недовірливий ан-Насір діяв жорстоко й успішно, активно спекулював на гаслах «священної війни з невірними» всіх мастей, створив на кшталт хрестоносних орденів із фанатиків-суннітів військово-релігійний орден *ах'їв* («братів») і навіть зумів встановити дружні стосунки з жахливою терористичною сектою нізаритів-неоісмаїлітів, послугами яких періодично користувався. Шпигуни, агенти й платні інформатори халіфа наводнили ісламський світ.

Політична стабілізація сприяла відродженню трансконтинентальної караванної торгівлі, й, незважаючи на війни, повені, неврожаї, епідемії чуми й віспи, відродилися з руїн Куфа, Хілла, Васіт, Басра, а Багдад знову став густонаселеним містом, де халіф аль-Мустансір (1226—1242) заснував славетне медресе *аль-Мустансіріє* і збудував пишну «Мечеть халіфів».

*Проте сил халіфату явно не вистачило, щоб чинити опір монголам, які пронеслися у XIII ст. вогняним вихором через усю Євразію. А тут ще жахливе виверження вулкану неподалік від Медини (1256 р.) налякало ісламський світ, оскільки більшість тогочасних мусульман убачала в цьому не найкращу прикмету. Останній багдадський халіф аль-Мустасім (1242—1258) любив музику, але проявив себе абсолютним нікчемом в політиці. Його *візир* ібн аль-Алькамі пропонував капітулювати без бою, щоб виторгувати в Хулагу-хана прийнятні умови, військовий міністр Айбек закликав битися до кінця, а безвольний халіф не зробив нічого. В січні 1258 р. монголи розпорошили халіфське військо, а 12 лютого 1258 р. Багдад упав. Мусульман Багдада монголи різали й грабували сорок днів, боягузливого аль-Мустасіма спочатку примусили*

видати всі таємні скарбосховища, а коли гори золота, срібла й коштовних каменів потрапили до рук Хулагу-хана, халіфа немилосердно знищили, а його резиденцію віддали несторіанському патріархові. Халіфат Аббасидів припинив існування.

Гнучкі нащадки Аббаса втекли до Єгипту, де жили на утриманні в мамлюцьких *султанів*, освячуючи їхню владу «халіфською благодаттю», та коли в 1517 р. Єгипет захопили турки-османн, останнього Аббасида Мутеваккіля III примусили передати халіфський титул османському *султанові* Селіму I *Явузу*. Помер бездітний Мутеваккіль III у 1538 р. в Каїрі, а з ним згас і рід Аббасидів.

ІСЛАМСЬКІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ТА ПІРЕНЕЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА

• Халіфат Фатімідів. Держава нїзаритів (неоісмаїлітів) • Держава Айїобідів • Султанат мамлюків • Держава Ідрісидів • Держава Альморавідів • Держава Альмохадів • Мусульманська Іспанія (*Андалусія*) • Держава Саадидів • Створення держави Алаутів (Філарідів). Марокко на схилі середньовіччя

Халіфат Фатімідія. Держава нїзаритів (неоісмаїлітів)

Ще в другій половині IX ст., скориставшись глобальним послабленням Багдадського халіфату, фактично незалежним володарем Єгипту стала тюркська династія Тулуїдів (868—905), яку заснував генерал-гулям Ахмед ібн Тулун (868—884). На початку X ст. Аббасидам пощастило ненадовго повернути собі пряме

управління над Єгиптом, еміром якого призначили ферганського *іхшида* («князя»). Проте в 935 р. *іхшид* Мухаммед ібн Тугидж (935—946) знову здобув фактичну незалежність від Багдада, спираючись на колосальну армію (понад 400 тис. вояків, з них 8 тис. рабів-гвардійців).

Мухаммед ібн Тугидж показав себе енергійним, горючим та примхливим володарем. Славився як мещант і релігійно терпимий мусульманин, полюбляв філософські диспути, підтримував поетів та архітекторів. Але його спадкоємець (Абу Хасан Алі) виявився психічно недоумкуватим. Всесильним регентом при дворі Іхшидидів став темношкірий раб-абіссінець, євнух (!) Кафур (946—968), якого Мухаммед свого часу купив за 10 *динарів*.

Спираючись на колосальне військо, основу якого становили абіссінські й тюркські невольники, Кафур включив до складу держави Іхшидидів (крім Єгипту) Сирію з Дамаском і Хіджаз, розбив армію Буїда Сайфа ад-Даули. При його дворі певний час жив і творив поет аль-Мутанаббі (?—965). Двір, при якому вигідно «годувалися» десятки інших поетів, купався в розкошах (на що витрачалось 0,5 мільйонів *динарів* на рік). Проте марнотратство знекровлювало єгипетське господарство, ремістванни наростало навіть серед чотирьох мільйонів покірних коптів (нащадків давніх єгиптян), а серед арабів-завойовників ширилося незадоволення тим, що державою керує темношкірий євнух. Кафур, шукаючи засобів для зміцнення власної диктатури, звернувся до методів багдадських халіфів — збільшував рабську гвардію. В Єгипті рабів-гвардійців стали називати *мамлюками* («підвладні, раби»). Проте після смерті в 968 р. Кафура ніщо вже не могло врятувати приречену іхшидидську династію, коли в Єгипет вдерлися армії Фаті-

Засновником династії Фатімідів став ісламізований перський єврей-ісмаїліт, один із лідерів ісмаїлітської общини Убейдаллах, який на початку X ст. розгорнув ісмаїлітську пропаганду серед берберів Північної Африки. Свій фантастичний родовід він вивів від Фатіми (дочки Пророка) та її чоловіка Алі (четвертого халіфа) через імама Джафара ас-Садика. Однак бербери, невдоволені тим, що араби презирливо ставляться до них як до мусульман «другого сорту», не стали перевіряти цю брехливу генеалогію, а охоче виступили проти чорнопрапорних арабо-аббасидських військ під білими фатімідськими прапорами. В 905 р. небезпечно проповідника заарештувала халіфська служба безпеки, проте анти-арабські настрої серед берберів далися взнаки: у 909 р. Убейдаллаха звільнили, а в 910 р., захопивши Туніс, він проголосив себе *аль-Махді* (месією, що прийшов установити царство справедливості на Землі), імамом і халіфом. Аббасиди остаточно втратили Північну Африку, де запанував ісмаїлітський «антихаліфат» Фатімідів (910—1171), основною бойовою силою якого спочатку виступали берберські племена Кітама й Санхаджа.

У 914 р. Фатіміди пограбували Александрію, у 916 р. окупували Єгипет. Сили Аббасидів скували *кармати* (союзники й формально сектантські єдиновірні ісмаїліти), тому після смерті Кафура прогнилий іхшидидський режим упав майже без опору.

У 969 р. фатімідська армія, на чолі з генералом Джаухаром (колишнім рабом, поводителем якому символічно служив чорний пес), захопила Єгипет. Фатімідський халіф аль-Муїзз (953—975) став володарем всієї Північної Африки. Столицю ісмаїлітського халіфату було перенесено до Каїра (*аль-Кахіра* — «Місто перемоги»), куди аль-Муїзз урочисто перевіз гроби з тілами своїх предків. Протягом наступних десятиліть ісмаїліти захопили Палестину, частково Сирію, а на початку XI ст. встановили своє панування в Ємені. Розливи Нілу забезпечили державі сільськогосподарське процвітання, а митні збори з купців, що плавали між Червоним і Середземним морями через канал (прототип сучасного Суецького каналу), гарантували фінансову стабільність. Бурхливо розвивалися місцеві ремесла — ткацтво (льон, шовк, вовна), миловаріння, паперове й цукрове виробництва тощо. До цього варто додати вмілу релігійну пропаганду, міць і

гроші ісмаїлітської секти, а також занепад авторитету Аббасидських халіфів, яких Фатіміди закликали знищити як узурпаторів. Голос незгоди з владними претензіями «білих» ісмаїлітів спробували подати Аліди, але їх змусили замовкнути наймані фатімідські вбивці й терор карматів.

Панівною ідеологією в державі Фатімідів проголосили ісмаїлізм, проте сунніти, шиїти-імаміти, християни та іудеї зберегли право сповідувати власні культу. Релігійна віротерпимість, галаслива пропаганда месіанської ролі династії, економічна стабільність, базована на централізованому одержавленні нільської іригації і транзитно-митних спекуляціях, агресивна й загалом вдала зовнішня політика (періодично під вплив Фатімідів потрапляла навіть Мекка!) — все це забезпечило зростання фатімідської могутності й авторитету в ісламському світі (особливо на тлі безсилля Аббасидів).

Розквіт ісмаїлітського халіфату припав на правління халіфа аль-Азіза (975—996), мати якого була рабинею-християнкою (в гаремі халіфа аль-Муізза). Першим міністром став талановитий адміністратор і фінансист ісламізований єврей ібн-Кіліс (відомий ще й тим, що мав у гаремі 800 жінок). Гордістю фатімідської науки були знаменитий астроном Алі ібн Юсуф (?—1009) та славетний математик і фізик-оптик Алі аль-Хасан ібн аль-Хайсам (європ. *Альхазен*, 965—1039). Халіф аль-Азіз уславився як меценат і книголюб, писав непогані вірші. При пишній мечеті аль-Азхар (972 р.) у Каїрі він заснував свій «Дар аль-Хикма» («Будинок знань») — ісмаїлітський університет з чималою бібліотекою (600 тис. томів) й водночас центр антиаббасидської пропаганди, на противагу багдадському «Дому знань». Маючи стабільний бюджет з доходною частиною в 3,5 млн динарів на рік, аль-Азіз прагнув всеісламського панування і навіть наказав спорудити золоту клітку, де збирався тримати Аббасидів, коли ті впадуть під натиском «білопрапорних» військ.

Проте навіть в умовах економічного піднесення, політичної стабільності та військових успіхів східна система розподілу матеріальних благ («кожному стільки, скільки йому належить за рангом, а не скільки він заробив») тримала абсолютну більшість фатімідських підданих у вкрай приниженому матеріальному становищі. Єгипет масово експортував зерно, шовкові, бавовняні й лляні тканини, скляні, шкіряні й керамічні вироби та папір. Фатімідам належала транзитна

монополія в євро-індійській торгівлі, проте це аж ніяк не гарантувало народові добробут. Шалені гроші витрачалися на двір, армію, поетів і музикантів, науку та дорогі пропагандистські кампанії, а простолюд жив у злиднях. Навіть бербери перестали підтримувати Фатімідів, бо прихід нових володарів, з якими були пов'язані великі релігійні сподівання, не поліпшив життя цих людей. Тому дедалі більше ставало в армії мамлюків — рабів-гвардійців на кшталт багдадських гулямів [переважно з тюрків, слов'ян (серби, хорвати й болгари виборювали в ті часи домінування на Балканах, і з радістю продавали бранців мусульманам) та чорношкірих суданців]. Усе це ініціювало внутрішні конфлікти, сприяло послабленню фатімідської могутності і врешті-решт спричинило занепад династії. Хід подій прискорив психічно хворий, кривавий, жорстокий та підступний халіф аль-Хакім (996—1021) — син аль-Азіза, що став халіфом в 11 років. У халіфаті Фатімідів настав жахливий період терористичної тоталітарної ісмаїлітської диктатури теократичного типу.

Від батька аль-Хакім успадкував великі блакитні очі (які з точки зору арабів свідчили про сатанинське нутро людини), а «зовнішністю і вдачею нагадував ящірку». Упродовж свого халіфства аль-Хакім знищив по черзі трьох власних прем'єрів, а під тиском крайніх фанатиків-ісмаїлітів, очолюваних

персом-філософом Мухаммедом ад-Даразі (?— 1019), перетворив «*Дар аль-Хикма*» на активний центр закордонної про-фатімідської пропаганди й розпочав репресії проти іновірців. Відкинувши традиції віротерпимості, підданам-християнам наказали пришити на одяг хрести, іудеям — бубонці, суннітів зобов'язали спати вдень і торгувати вночі, а їхнім жінкам заборонили виходити з будинків. У 1004 р. безумний халіф наказав знищити в Каїрі всіх собак, заборонив споживати й продавати пиво, вино, мед, виноград і рибу без луски. В халіфаті зруйнували 30 тис. християнських церков і синагог, повирубували фруктові сади й виноградники, а 5 тис. банок меду вилили в Ніл. Жінкам заборонили носити взуття і т. ін. Народ повстав проти тирана-самодура, але бунт потопив у крові непереможний фатімідський генерал Фадл, якому «вдячний» аль-Хакім відрубав після перемоги голову. Нарешті в 1020 р. аль-Хакім проголосив себе *махді* (кінцевим уособленням божества), й заявив, що він наділений правом забирати життя і дарувати смерть, оскільки він успадкував душу Адама і є Творцем Всесвіту.

Іронія долі полягала в тому, що халіф-безумець славився як меценат і поет, славетний астроном аль-Юнус присвятив йому свої знамениті астрономічні таблиці. Аль-Хакім знався в математиці й астрономії, а Каїр у роки його правління прикрасила чудова мечеть («мечеть аль-Хакіма»). Але улюбленим заняттям «живого бога» стало купити на ринку красиву дитину, погратися з нею вдень, а ввечері неспішно розрізати малюка живцем на шматки, після чого сісти на свого любимого віслюка і в самотині їздити нічним Каїром. У 1021 р. під час однієї з таких прогулянок халіф таємниче зник. Тіла його не знайшли, та коли витягли з колодязя закривавлений одяг аль-Хакіма, його сина Захіра проголосили наступним халіфом.

Мабуть-таки, аль-Хакіма вбили. Шоправда, найближчі прибічники дали його зникненню містичне пояснення й заявили, що чекатимуть повернення аль-Хакіма як месії. Проте більшість фатімідських підданих (навіть серед ісмаїлітів) була сита безглуздими соціальними експериментами, що змусило «крайніх» ісмаїлітів шукати порятунку в горах Лівану, де вони стали зватися *друзами* (від імені ад-Даразі, який хоча й помер ще в 1019 р., був ініціатором багатьох хакімових «нововведень»). *Друзи* й досі живуть обособлено в горах Лівану, вірять у всілякі таємниці, якими володіють виключно керівники секти, не визнають харчових заборон ісламу й чекають на свого месію аль-Хакіма.

Наступний халіф Захір (1021—1036) повернувся до політики віротерпимості, але це вже не могло припинити процес внутрішнього розвалу. Поступово владу в халіфаті захопили мамлюки, й за правління аль-Мустансіра (1036—1094)

фатімідські халіфи, як і свого часу Аббасиди в Багдаді, перетворилися на безсилих політичних маріонеток гвардійської верхівки. Аль-Мустансір спробував розколоти мамлюків і наказав купувати однаково кількість рабів-негрів (із Судану) і рабів-тюрків (тюрків, слов'ян, угро-фінів тощо) та збільшити кількість найманців з арабів і берберів. Проте почалися криваві генеральські чвари, які переросли в 1062 р. у справжню внутрішню війну. Перемогу в цій кривавій різанині здобули тюрки, які винищили своїх конкурентів, пограбували державну скарбницю і на radoшах спалили Каїрську бібліотеку. Внаслідок семирічного неврожаю у країні настав голод, її охопила епідемія чуми. М'ясо кішок і собак коштувало в Каїрі дорожче за перлини, канібалізм перетворився на повсюдне явище. Від влади Фатімідів звільнились Алжир і Туніс, відпали бербери. Сицилію захопили хижі нормани, в боях з якими вшестеро скоротився фатімідський військовий флот, а в Сирію вдерлися тюрки-сельджуки (сунніти). Мекка та Медина знову визнали релігійний союзерітет Аббасидів, а на Середземному морі «господарями вод» стали італійці.

За цих обставин владу в державі захопив мамлюцький генерал Бадр аль-Джамалі (вірмен за національністю), який раніше очолював фатімідську армію в Сирії. В 1073 р. він запросив увесь мамлюцький генералітет на банкет, де вирізав усіх за одну ніч, а потім жакливими репресіями поновив дисципліну й покірність серед тюркських гвардійців.

Аль-Мустансір надав Бадру титули головнокомандуючого, *візира* та *хатіба* (другого після халіфа релігійного авторитета ісмаїлізму). Бадр (а потім його син Шаханшах) став необмеженим хазяїном халіфату, що ж до Фатімідів, то їм залишили тільки релігійний статус ісмаїлітського халіфа. Ситуація напрочуд нагадувала відносини Аббасидів з Буйдами та Сельджукідами в Багдаді. Опір спробував чинити спадкоємець престолу, старший син халіфа Нізар, але Бадр аль-Джамалі швидко показав, хто є справжнім хазяїном у державі. За його наказом у 1090 р. Нізара знищили, а спадкоємцем престолу заляканий аль-Мустансір призначив іншого сина — млявого аль-Мусталі.

Господарство поступово стабілізувалося, в Єгипті почали збирати по два врожаї на рік (узимку вирощували пшеницю, ячмінь, боби, горох, сочевицю, цибулю, часник, конюшину

та льон; улітку — дині, цукрову тростину, кунжут, бавовник, індиго, квасолю, баклажани, чорну редьку, ріпу, салат та капусту). В країні знову почали вирощувати виноград, фінікові пальми, апельсини, лимони, інші плодови культури. Доходи держави зросли в півтора раза, Каїр оточили новими міцними мурами. Єгипетські ткачі, миловари, паперовиробники, цукровари, склороби славилися на весь світ. У столиці Каїрі з'явилися навіть 14-поверхові (!) будинки. Співцем фатімідської могутності й державності, завзятим пропагандистом ісмаїлізму й фанатичним ворогом Аббасидів був великий перський поет Абу Муні Насір Хосров (Носір Хісру, 1004—1072).

Та, попри незаперечні успіхи, не всі погодилися з переворотом, що спричинило *новий розкол в ісмаїлітському русі*. Прибічників ідей Нізара (*нізаритів*), тобто ісмаїлітів, невдоволених безвладним статусом фатімідських халіфів, очолив ще один кривавий політик середньовіччя — син перського селянина Хасан ас-Сабах (аль-Хасан ібн ас-Сабах, родом із Рея — сучасний Тегеран, 1055—1124), якому судилося стати фундатором сумнозвісної держави нізаритів-неоісмаїлітів (1090—1256).

На початку своєї діяльності Хасан ас-Сабах захоплювався математикою і служив чиновником у канцелярії сельджуцького султана, звідки «вилетів» за інтриганство. Самовпевненість та надмірне честолюбство, жага помсти сельджукам-суннітам ятрили його душу, і колишній чиновник-математик став полум'яним проповідником ісмаїлізму. В 1078 р., коли над його головою зависла сокира суннітських інквізиторів, він утік до фатімідського Єгипту, де продовжив навчання і працював у каїрському «Дар аль-Хикмі».

Після двірцевого перевороту 1090 р. й смерті Нізара саме Хасан ас-Сабах як запеклий фатімідський фанатик очолює рух захисників прав покійного Нізара на халіфат, але сил у нізаритів не вистачило, а репресії з боку Бадра аль-Джамалі не давали їм підстав для оптимізму. Тому відбулася масова втеча нізаритів до гір Західної Персії (*Ельбурс*), де вони й заснували державу нізаритів (або неоісмаїлітів) із центром у неприступній гірській фортеці *Аламут* («Орлине Гніздо») на північ від Казвіна.

Ілейне підрунтя молодій державі становив крайній ісмаїлізм, а союзниками виступила частина непримиренного антиаббасидського крила Алідів (крайніх шіїтів-імамітів), один з яких теж проголосив себе *махді*, надавши Хасану ас-Сабаху статус свого прем'єра-заступника. Проте реальним творцем і лідером нізаритської держави став саме Хасан ас-Сабах (який дістав титул *«шеїх аль-дсибаль»* — «старець гори»). Залюкани Аліди невдовзі продали свої права на лідерство за 3 тис. золотих *динарів*, радіючи, що лишилися живими. Так у руках Хасана опинилася влада над розгалуженим

проалідським підпіллям, яке посилили неоісмаїлітські фанатики — й утворилася сила, перед якою понад 150 років тремтів ісламський світ. «Гірські старці» (нізаритські вожді, яких загалом змінилося вісім) теж мали свої таємниці, але їхня активність більше проявилася в царині політики, основою якої неоісмаїліти вперше зробили індивідуальний терор.

Убивць-терористів готували в гірській фортеці Ламасар, де після спеціального навчання (мови, мистецтва вбивати, мімікрії) та кардинальної пронізаритської «промивки мозку» випускникам-*фідаїм* («борцям за віру») давали покурити гашиш (сильний наркотик), щоб вони подивилися «під кайфом», яким є отой задзеркальний блаженний світ, куди можна потрапити в разі смерті при виконанні воли вождя. Після такої процедури *фідаї*-нізарити нічого не боялися, бо мріяли про смерть, і виконували будь-які накази керівників секти, діючи як терористи-смертники.

Неоісмаїлітський монстр наводив жах на весь «цивілізований світ» упродовж XII—XIII ст. Його жертвами стали сотні ворожих нізаритам полководців, правителів, чиновників, науковців. У більшості європейських мов слово *асасін* (похідне від гашиш) досі означає «убивця». Їх ненавиділи, але ще більше боялися, а тому довго ніхто не міг подолати діяльність жахливих сектантів. Як ракова пухлина, нізарити розширили свої володіння в Кухістані, Фарсі, Дамгані, Азербайджані, будували неприступні фортеці в горах Ельбурсу та готували нових *фідаїв*. Тільки монгольський хан Хулагу — непереможний нащадок Чингіс-хана — не відступив перед жахливою силою невловимих убивць: у 1256 р. монголи методично знищили всі неоісмаїлітські твердині, включаючи Аламут. Полонених не брали.

Жалюгідні залишки страхітливих в минулому нізаритів утрималися тільки в Сирії, але там їх за тісні зв'язки з хрестоносцями добив у 1273 р. мамлюцький султан Бейбарс.

Монголи звільнили світ від страхітливої секти, але її представники розбіглися і втекли до Індії, де нізарити осіли до XIX ст. Нині неоісмаїлітські общини існують у 20 країнах світу, включаючи Індію, Іран, Афганістан, Кенію тощо. Можливо, *асасіни* ще не перевелися!

Політико-релігійний розкол породив дві підсекти всередині ісмаїлізму: *нізаритів* (яких репресіями вигнали з Фатімідської держави) й *мусталітів* (які погодилися з передаванням спадкових прав на халіфат другому синові аль-Мустансіра — аль-Мусталі — й визнали диктаторські повноваження вірмена Бадра аль-Джамалі). Проте стабілізація фатімідського державного організму, здійснена Бадром шляхом жорстоких репресій, природно, виявилася нетривкою. Ісмаїліти знову відвоювали в сельджуків Східне Середземномор'я (включаючи Єрусалим), але ці зовнішньополітичні успіхи перекреслив Перший хрестовий похід (1096—1099), який ознаменував початок воєнно-колонізаційного та релігійно-експансіоністського руху європейських феодалів «за

визволення Гробу Господнього й інших християнських святинь» на Близькому Сході.

Хрестоносці захопили Тріполі, Едессу, Антіохію і в 1099 р. здобули Єрусалим. Диктатура вірменських генералів у Каїрі впала, її заступило всевладдя мамлюцьких гвардійців, які ультимативними погрозами протягом наступних десятиліть викачували з безсилих Фатімідів нові й нові гроші, а ті, своєю чергою, грабували до нитки виробників. Лише каїрська мечеть аль-Ақмар, збудована в 1125 р. з урахуванням кавказьких архітектурних канонів, зберегла пам'ять про домінування вірменських генералів у Єгипті.

Життя стало нестерпним, агресія хрестоносців тривала. «Франки» (західноєвропейські рицарі) захопили Аскалон, Газу, й у 1163 р. король Єрусалимського хрестоносного королівства Амальріх I (1163—1174), перейшовши Суец, вдерся до корінного Єгипту. У 1167 р. відбулася повторна агресія. Хрестоносці обложили Каїр і відступили лише тоді, коли домоглися від Фатімідів обіцянки виплатити колосальну контрибуцію (від 1 до 2 млн динарів). *Ісмаїлітські халіфи так і не змогли організувати достойну відсіч агресорові й змушені були піти на союз із суннітами заради антихрестоносного єднання, результатом якого став крах халіфату Фатімідів.*

Своїм безпосереднім союзником Фатіміди обрали напівнезалежного сельджуцького намісника Мосулу енергійного атабека («князя») Нур ад-діна (1146—1174), який вів «священну війну» з хрестоносцями в Сирії. На прохання Фатімідів надати їм військову допомогу Нур ад-дін відрядив до Єгипту свого найкращого полководця — одноокого курда Ширкуха, а той взяв на війну й свого 20-річного племінника на ім'я Салах ад-дін Юсуф ібн Айюб (європ. *Саладін*), який швидко проявив унікальні здібності воїна, полководця й політика. Спільними зусиллями мусульманам поталанило відбитися, але Ширкух помер від надмірного сластолюбства, й тому вже *Салах ад-дін, ставши на чолі непереможного війська, офіційно ліквідував у 1171 р. інститут безсилих фатімідських халіфів і поновив у Єгипті панування правовірного суннізму.* Тепер у руках Саладіна опинилися багатий Єгипет і сильна армія, тому не дивно, що після смерті від серцевого приступу Нур ад-діна *Салах ад-дін сам проголосив себе султаном, заснувавши династію і державу Айюбідів (1171—1250).* Визнала його зверхність і Сирія.

Держава Айюбідів

Султан Салах ад-дін ібн Айюб (1171—1193) — один з найвидатніших політичних діячів середньовічного ісламського світу. Ревний сунніт, цей курд із племені хазбані не був фанатиком, непереможний полководець, він не вирізнявся надмірного жорстокістю, будучи талановитим політиком, він ніколи не опускався до зради або відкритого обману, маючи, як східний деспот, цілковиту владу, матеріально жив досить скромно. Його не кляли піддані, боготворила армія, боялися вороги, і навіть у Європі Саладін здобув повагу й захоплення рицарів, поетів, хроністів і шляхетних дам. Сам Боккаччо співав йому дифирамби в «Декамероні».

Спочатку Айюбіда спробували знищити *асасіни*, але Саладін чудом уникнув смерті, після чого став жити в дерев'яній клітці (з якої ніколи не виходив) при постійній варті. Щоправда, зацікавлений ним каральний похід проти нізаритів провалився, але наляканий його масштабами «Старець Гори» Рашид ад-дін Сннан (1169—1192) відкликав убиць і залишив сирійсько-єгипетського султана в спокої, і тоді Салах ад-дін узявся за хрестоносців

«Франки» за ці роки вирізали кілька караванів з мусульманськими купцями та прочанами, а один із «воїнів христових» (Рейнольд де Шатьєн, володар фортеці Крак) спромігся захопити в полон і звалтувати султанську сестру (!). Салах ад-дін оголосив *джихад* і з 30-тисячним військом вирушив проти хрестоносців. У битві при Хіттіні (1187), поблизу Тіверіадського озера (бібл. Море Галілейське) була знищена вся хрестоносна армія (1200 рицарів, 15 тис. піхотинців), єрусалимський король Гвідо потрапив у полон, а «Святе місто» капітулювало після місячної облоги. Від такої новини в Римі помер папа, й лише Візантія привітала *султана* з перемогою. Невтішними для європейського рицарства виявилися наслідки й грандіозного третього хрестового походу (1189—1192), в якому брали участь королі Англії (Ричард Левове Серце) й Франції (Філіп Август) та імператор «Священної Римської імперії Германської нації» (Фрідріх Барбаросса). Крім Єгипту й Сирії, Айюбідам підкорилися Кіренайка, Тріполітанія, Хіджаз, Ємен, Нубія, Північний Ірак і більша частина Палестини.

Знизивши податки, Саладін сприяв швидкому господарському відродженню держави, взаємовигідні економічні угоди з Венецією й Генуєю розчистили айюбідським товарам (тканини, цукор, масла, зерно) шлях на європейські ринки, а мито з транзитних індійських товарів (тканини, прянощі, предмети розкоші) збагачувало айюбідську скарбницю.

Арабо-єгипетську науку прославили творець енциклопедичної історії природничих наук аль-Кіфіті (XIII ст.), автор першої у світовій науці концепції легеневної циркуляції крові ібн ан-Навіс (XIII ст.), геніальний окуліст ібн ан-Накід (XI ст.), видатний історик ібн Халлікан (XIII ст.). Останній написав цілий фоліант біографій видатних ісламських політиків, науковців і релігійних діячів (загалом 865 біографій, що вдесигтеро більше, ніж у Плутарха).

Проте спадкоємці Салах ад-діна значно поступалися засновникові династії і людськими якостями, й політичними та військовими талантами. Після смерті славетного султана його сини перегризлися за владу, держава розпалася, при дворах, як і раніше, запанували демонстративна розкіш і надмірності (заради яких знову знекровили шаленими податками виробництво), до того ж Єгипет тероризували хрестоносці. Врешті-решт це набридло армії, й політику взяла в свої руки мамлюцька гвардія. Останнім успіхом єгипетських Айюбідів був розгром поблизу Дамієтти чергового й останнього (восьмого) хрестового походу, організованого французьким королем Людовіком IX. Сам Людовік потрапив у полон (після чого дістав прізвисько «Святий») і вибрався на волю за колосальний викуп. Проте цей частковий успіх не врятував айюбідську династію. У 1250 р. цілковитими володарями Єгипту стали мамлюки (раби-гвардійці). Останнього айюбідського султана (Муаззама Туран-шаха, 1249—1250), який спробував обмежити права мамлюків і поновити султанський деспотизм, гвардійці зарізали (звинувативши його офіційно у схильності до вина), після чого в Єгипті запанувала мілітаристська диктатура рабської гвардії на чолі із султанами — військовими диктаторами, котрих мамлюки самі саджали на престол (як у Римі епохи «солдатських імператорів»).

Султанат мамлюків Спочатку мамлюцькими султанами Єгипту ставали лише виходці з тюрків, яких називали мамлюками бахри (тобто «річковими», бо військовий табір тюркського корпусу мамлюків був розташований на острові посеред Нілу). Цим султанам «за посадою» належали в державі мамлюків значні земельні масиви з родючими ґрунтами (*хасе*), а також усі мертві незрошувані землі (*мават*), але дедалі більшими ставали й земельні володіння

мусульманського духовенства (*вакф*), спадкові (*ікта*) та приватні ділянки (*мульк*). Відсутність міцної економічної бази робила султанів бахри цілком залежними від мамлюцької гвардії. Грошей такій владі завжди бракувало, а тому побори з підданих і транзитних купців залишалися високими, й лише постійні війни (воєнна здобич!) підтримували фінансове становище династії. Мілітаризація мамлюцького Єгипту перевершила будь-які розумні межі, але саме вона давала змогу каїрським султанам протягом тривалого часу зберігати суверенітет власної держави й підтримувати в ній певну стабільність, а заради цього піддані на ісламському середньовічному Сході готові були багато чого витерпіти.

У 1260 р. удару по мамлюках спробували завдати монголи. У відповідь на вбивство своїх послів вони організували під егідою несторіанства «жовтий хрестовий похід». Проте в битві при Айн-Джамуті (Палестина) мусульмани перемогли. Щоправда, мамлюцький султан Кутуз (переможець монголів) недовго святкував перемогу: його знищив друг і соратник Бейбарс, який і став майже на два десятиліття наймогутнішим ісламським володарем (1260—1277).

Цей русявий, з одним блакитним оком і більмом на іншому оці колишній раб-гвардієць, ставши володарем Єгипту, примусив тремтіти навіть мамлюків. Етнічна належність нового султана не з'ясована (полощанин або слов'янин, можливо навіть русич), але як східний деспот Бейбарс був на своєму місці. Виняткова жорстокість, підступність, садистські схильності, хитрість і грубість дали йому змогу міцно тримати владу в руках і активно розширяти кордони своєї держави.

Першими жертвами великого войовника стали, звичайно, хрестоносці, держави яких Бейбарс скинув у море, причому в полон «франків» (західноєвропейців) не брали. А далі були Антіохія, Нубія, частково Лівія і Туніс, Хіджаз (включаючи Мекку й Медину). Надійною опорою влади стали залякана армія, керована емірами (або бейми), та розгалужений бюрократичний апарат на чолі з *наїбом* (першим міністром султанату). Під цілковитий контроль султана перейшла вся іригаційна система Єгипту.

Єгипет став монополістом (у зв'язку з руйнівними наслідками монгольських завоювань) в організації євроіндійської транзитної торгівлі. Шалені ціни в Європі на індійські прянощі (без яких не можна було зберігати довго більшість м'ясо- й рибопродуктів) покривали купцям будь-які митні

побори (сягали 35% ціни товару), що збагачувало султанську скарбницю. Високе міжнародне реноме єгипетським султанам забезпечували також Аббасиди, які знайшли в мамлюків притулок після погрому Багдада монголами, а також показна прихильність Бейбарса усім настановам ортодоксального ісламу, включаючи цілковиту заборону на виготовлення, продаж і вживання в межах мамлюцьких володінь будь-якого спиртного. Навіть страхітливі *нізарити* (*асасіни*) визнали себе в 1265 р. васалами Бейбарса, а після його смерті (*султана* отруїв його власний *візир* Калаун) мамлюцький султанат за інерцією здобував перемоги ще протягом чверті століття. В цей час *бахри* підкорили сирійське Тріполі, Акку, Сідон, Тір, Бейрут, а в 1303 р. розбили при Мардж ас-Суффарі монгольське військо Хулагуїдів.

Проте поступово мамлюцька верхівка повернула собі колишні привілеї, а гвардійці перестали боятися своїх султанів, з яких вибивали чергові грошові подачки. Як чужинці, мамлюки на землі Єгипту жили лише сьогоднішнім днем, грабуючи благословенну країну, аж доки не розорили остаточно мирних *фелахів* («землеробів»), а нещодавно квітнучу торгівлю задушили драконівськими поборами. Останнім султаном *бахри*, який спробував повернути собі колишню владу, був Ладжин (1296—1299). За це він невдовзі поплатився головою. Наступні султани знову перетворилися на безсилий маріонеток розгнущаних гвардійців. (Лише чотири султани *бахри* (з майже тридцяти) померли власною смертю, будучи на престолі, решта — або гинула, або втрачала владу в переворотках.) До всіх бід додалася жахлива епідемія чуми 1341—1347 рр., що забрала 900 тис. життів (із них 200 тис. в самому Каїрі, що становило третину (!) городян). Моровиця «не просто послабила Єгипет, а примусила його плазувати на колінах».

При мамлюцькому дворі, що вражав своєю пишністю, процвітали науки й мистецтва. Тут працювали видатні історики Абу-ль-Фіда (?—1332) та ібн Хальдун (?—1406), фундатор оригінального арабського «театру тіней» ібн Даніель (1248—1310), літератор-агроном ібн Мамматі (XIII ст.) — автор знаменитого енциклопедичного трактата. Султани Калаун (1279—1290), Насір ад-дін Мухаммед (1299—1309) та Хасан (1347—1351) прикрасили Каїр чудовими мечетями, що носять їхні імена. Тоді ж у Єгипті було завершено кодифікацію славетної збірки казок «Тисяча й одна ніч».

Політична чехарда підірвала позиції тюркських рабів-гвардійців, і в 1382 р. владу в Каїрі вибороти мамлюки *бурджи*

(«баштові», оскільки їхній табір розташовувався в цитаделі Каїра) «черкеського» походження. Нових султанів турбував занепад господарства, тож друга мамлюцька династія (*бурджи* — 1382—1517) взяла курс на максимальне розширення рабовласницького сектора у виробничій сфері. Рабів (з військовополонених, а здебільшого куплених в Африці, на Кавказі і в Криму) десятками, сотнями тисяч почали використовувати на плантаціях бавовнику й цукрової тростини, в каменоломнях і ремісничих майстернях, як гаремних одалісок, євнухів і домашню челядь.

Масовий приплив безплатної робочої сили фантастично здешевив товари, що сприяло збільшенню обсягів виробництва. Єгипет знову масово продавав тканини, зерно й цукор, купував метал у країнах Західної, а хутра й рабів — Східної Європи, слонову кістку та невідьників у Африці, завозив шовк і порцеляну з Китаю, прянощі з Індії. Доходи держави сягнули 4,3 млн золотих *динарів* на рік.

Важливий внесок у розвиток єгипетської культури зробив історик аль-Макрізі (?—1442). Мамлюцьку архітектуру прославили *медресе* й мечеть султана Каїтбея (1468—1496) — колосальний «мавзолей халіфів» (мамлюцьких султанів). В армії з'явилася вогнепальна зброя, придбана в Європі через венеціанських купців. Навіть напад непереможного «Залізного Кульгавця» Тимура (1400—1405) *бурджи* пощастило відбити.

Проте витрати на військо й флот, війни й пишний двір, науку й архітектурні дива зростали. Рабські латифундії та ергастерії розорили своєю дешевою продукцією єгипетських селян і ремісників, за що Каїр прозвали «матір'ю міст, але хазяїном засмучених провінцій». Мамлюки черкеського, тюркського, грецького й татарського походження періодично вирізали в Каїрі одне одного, а розорені піддані, що масами прибували до столиці, люмпенізували місто. І хоча міський кат з ранку до вечора рубав руки злодіям, злочинність не вщухала. В 1422 р. Каїр знову знекровила чума, а коли в 1498 р. португалець Васко да Гама відкрив прямий шлях до Індії навколо Африки, Єгипет утратив митну монополію. Нищівного удару єгипетській економіці завдало й грандіозне повстання чорних рабів (середина XV ст.), десятки тисяч яких працювали на плантаціях цукрової тростини. Фінансові труднощі змусили султанів удатися до псування монети, після чого торгівля в Каїрі занепадала, виробництво розвалювалося, а в Індійському океані, Аравійському й Червоному морях та

Перській затоці почалася грандіозна війна між португальськими піратами (яких підтримував королівський двір Лісабона) й мусульманами (підтримуваними Венецією) за панування на транзитних купецьких шляхах. Фінал її для мамлюків виявився сумним: у 1509 р. португальські потопили їхній флот поблизу Діу (Індія), а в 1516 р. в ослаблений Єгипет вдерлися турки-османи.

Долю битви при Алеппо (1516 р.) вирішила першокласна турецька артилерія, яка змела вогнем картечі неперевершену черкеську кінноту. Мамлюцький султан аль-Гурі (1501—1516) загинув у бою.

На війну з османами мамлюки зібрали з населення податки на дев'ять місяців наперед, тому турків єгиптяни (копти, араби, чорні раби) зустріли як визволителів, відкривши їм у 1517 р. браму Каїра. Останнього мамлюцького султана Туман-бея (1516—1517) за наказом турецького султана Селіма I Явуза повісили на центральній брамі Каїра. Держава мамлюків перестала існувати.

Турецьке завоювання не привело до цілковитого краху арабської культури. Арабські літератори, науковці й митці XVI—XVII ст. не поступалися своїм великим попередникам витонченістю аргументів, яскравістю мови, образністю. Проте в їхній творчості так чи інакше відбилася загальноарабське відчуття власного занепаду. Лише далекий Магриб (західна частина Північної Африки) зберігав останні традиції арабо-мусульманської державності доби середньовіччя.

Держава Ідрісидів

За правління дамаського халіфа Хішама (724—743) з династії Омейядів неомусульман-не-арабів позбавили всіх попередніх податкових привілеїв, але спроби зібрати з ісламізованих берберів Магрибу *харадже* (замість *ущу*) викликали масові протести, а згодом і повстання під релігійним гаслом хариджизму. Крах династії Омейядів магрибці сприйняли з піднесенням, проте Аббасиди теж не зажили серед берберів великої популярності, що й використали Аліди, частина яких знайшла в Північній Африці порятунком від терору багдадських карателів. Так, у 788 р. в Магрибі з'явився Алід Мулай Ідріс ібн Абдаллах, якого бербери визнали нащадком Пророка й законним претендентом на крісло халіфа на противагу проперським налаштованим Аббасидам. У Магрибі запанував шіїзм, хоча серед мешканців регіону більшість все ще становили християни та євреї.

І бербери, й пришельці-араби, й інші мешканці регіону знайшли в Північній Африці свої екологічні ніші, тому спочатку майже не конфліктували, що забезпечило господарську й політичну стабільність тео-

кратичній ідрісидській державі (Мулай Ідріс I — 788—792 рр. — назвався *імамом*). Вона мала досить потужну економіку, а її населення сягало 8 млн. Берберів (*афаріка*) годувала пустеля Сахара, де вони пасли верблюдів і дрібну рогату худобу, брали мито з купців, що наживалися на золото-соляній та невеличкій торгівлі з чорним Суданом. *Руми* (латинномовне християнське населення) займалися рільництвом і судноплаванням, а євреї та араби торгували й вирощували на узбережжі Середземного моря бавовник, кмин, фініки й «зерно, що являє собою щось середнє між пшеницею і ячменем». Унаслідок своєрідної «зеленої революції» (поширенням у регіоні технологічних здобутків східної іригації, пов'язаних з побудовою сотень (!) штучних каналів, трельє та «малих морів» (водоймищ), запровадженням високоврожайних гілчастих сортів і системи трипілля з продуманим сівообміном) у межах Ідрісидського імамату (788—974) істотно зросли врожай традиційних для Північної Африки культур (пшениця, ячмінь, виноград, фініки, маслини тощо). Збільшилися посіви рису, цукрової тростини, індиго, льону й бавовнику, з'явилася шовківництво. Навіть частина берберів перейшла від кочового способу життя до осілого: їх назвали *зенат* (від *зейтун* — «оливкові посадки»).

Регіон (особливо Атлаські гори) славився запасами заліза, олова, міді, свинцю, ртуті, срібла й золота, а рівень урбанізації сягав 30—50% населення. Активізація транссахарської работоргіївляла сприяти збільшенню ролі рабської праці в економіці країни: кількість рабів становила відтепер 20—25% населення. Їх використовували не лише у сфері послуг, а й на плантаціях аграрного сектору, в гірничій галузі ремесла тощо. Столицею невеликого, але стабільного й багатого імамату став Фес, заснований Мулай Ідрісом I.

Динамічно розвивалася культура імамату, про що свідчило активне храмове будівництво й створення у Фесі при центральній мечеті Каруїн однойменного першого мусульманського «університету».

У 792 р. Ідріса I отруїли таємні емісари багдадського халіфа Харуна ар-Рашида, однак, спираючись на бойову міць берберських племен (з якими Ідрісиди навіть породичалися), імамаг активно розширив свої кордони й став одним із центрів антиаббасидського руху в ісламському світі. Проте релігійна концепція «боротьбизму» не може надовго об'єднувати людей, якщо вона не має позитивного конструктивного начала. «Защикнення на ідеї відвоювання в Аббасидів халіфського престолу, Ідрісиди не змогли згуртувати своїх «строкатих» підданих (серед яких були сунніти, шіїти-імаміти, хариджити, християни, євреї, язичники, бербери, араби, євреї, залишки «ромей» і «франків» тощо). Крім того, берберські традиції (а матері більшості ідрісидських імамів були берберками) вимагали діяти батьківське майно (тобто державу) між усіма синами. Тож за правління Мухаммеда аль-Мустансіра (829—836) імамаг перетворився на федерацію напівнезалежних державок, міст і вільних племен.

Політичні чвари відштовхнули від Ідрісидів берберські племена, і коли на рубежі IX—X ст. в Північній Африці з'явилися ісмаїлітські проповідники, бербери підтримали Фатімідів. У 917 р. берберське плем'я мікнаса під білими фатімідськими прапорами захопило Фес, і хоча в 948 р. Ідрісиди його відвоювали, відродити сильну державу їм уже не судилося. В 974 р. імамітська династія Ідрісидів упала, а її володіння поділили між собою

ісмаїліти Фатіміди та кордовські Омеїяди *Андалусії* (мусульманської Іспанії) — сунніти.

Держава Альморавідів

Розгром Ідрісидів залишив Магриб політично незахищеним, і цей вакуум в XI ст. заповнили арабські племена бедуїнів (зокрема племена хілаля і сулеймі), які покинули відносно перенаселену Аравію в пошуках багатств і нових земель, завершивши цим арабізацію і суннізацію північноафриканського середземноморського узбережжя. Проте на господарському комплексі регіону ця навала арабських кочовиків позначилася вкрай негативно. Бедуїни ввели себе як справжні завойовники: грабували міста, руйнували канали і греблі, зганяли з насаджених місць землеробів з числа «невірних». В результаті занепада ірригація, а рілники змушені були тікати в гірські ліси «Високого плато» (сучасний Алжир). Там вони розорали круті схили гір, звівши нанівець рештки північноафриканських реліктових лісів. Трагедію природи довершила ерозія незахищених ґрунтів, що призвело до екологічної катастрофи: висихання більшості озер і рік (вони здебільшого перетворилися на сухі русла, які вода періодично наповнювала під час дощів — *удди*), повного занепаду місцевого зрошувального землеробства, скорочення ремесел і торгівлі. Населення регіону скоротилося на дві третини.

Від краху ідрісидського імамату й тотальної бедуїнізації виграла араби-мусульмани, а програли волелюбні кочові бербері, які так і залишилися мусульманами «другого ґатунку». І тоді «володарі Сахари» самі взяли за державотворення. Очолили цей рух племена верблюдоводів лемтуна, годдала й мессуфа з етнічної групи санхаджа. Релігійно-політичним вождем військово-кочової конфедерації став арабський богослов Абдаллах ібн Ясін (фанатичний сунніт-малікіт), якого бербері самі запросили як їхнього вчителя-місіонера й наставника. Своєю штаб-квартирою він обрав укріплену фортецю (*рібат*) у гирлі річки Сенегал, звідки й пішла назва творців першої берберської держави — *аль-Мурабітун* («люди з фортеці» — европ. *Альморавіди*).

Альморавіди пропагували суннітський фанатизм і аскетизм, вимагали очистити іслам від усіх некоранічних, а тому неприпустимих надуживань (музика, вино, поезія, лихварство тощо) й закликали до «священної війни» з усіма «невірними». Щоправда, сам Абдаллах ібн Ясін не міг служити прикладом мусульманина-аскета, оскільки «був одружений з багатьма жінками, він одружувався з кількома щомісячно й розлучався з ними. Нечувано було, щоб залишалася красива жінка, котру б він не зажадав собі в дружини». Але для кочовиків пустелі заклик до *джихаду* мав абсолютно зрозумілий практичний зміст — грабів багатих сусідів, і в 1054 р. берберська верблюда кіннота, озброєна списами й дротиками, атакувала ослілий Магриб. Навіть загибель Абдаллаха ібн Ясіна (1059 р.) не зупинила *Альморавідів*. У 1062 р. вони заснували на завойованих землях свою столицю (Марракеш), у 1069 р. захопили Фес, а в 1086 р. надали допомогу мусульманам Іспанії, розгромивши християн у грандіозній битві поблизу Залакки.

Апогею могутності держава *Альморавідів* досягла за правління Юсуфа ібн Ташфіна (1087/1088—1106) — темношкірого, середнього зросту, худорлявого, майже безбородого, з гачкуватим носом і суворими бровами владки.

якого вирізняли рішучість, хоробрість, активність, державницький талант, залізне здоров'я й довголіття та побутовий аскетизм. Захопивши Сеуту й Танжер, Юсуф завершив територіальну експансію *Альморавідів* і, доживши до 100 років, об'єднав під скіпетром цієї династії Магриб і половину Іспанії. Від багдадського халіфа він дістав почесний титул «еміра правовірних».

Колосальна воєнна здобич зняла будь-які фінансові проблеми, і хоча в державі *Альморавідів* були запроваджені найнижчі в ісламському світі податки, їхній золотий *динар (мурабіті)* став найстабільнішою й найнадійнішою валютою регіону. Проте наступний «емір мусульман» Алі ібн Юсуф (1107—1143) не успадкував здібностей батька. Він не любив війну й зайнявся будівництвом гігантських палаців і мечетей. Видатки росли, ганіми не було й тому поповзли вгору податки. Бербері знову відвернулися від такої влади, й альморавідська армія стала найманою — професійних головорізів набрали насамперед з *мосарабів* (арабізованих та ісламізованих християн Андалусії). Їхній терор остаточно посварив *Альморавідів* з берберами, і знову спалахнула війна, в якій берберів очолили *Альмохади (аль-Муваххідун* — «ті, що зміцнюють абсолютну єдність Бога»).

Держава Альмохадів

В очах берберів *Альморавіди* мали багато «гріхів». Крім невдалої фінансово-податкової політики та «мосарабізації» війська, вони припинили війни, які збагачували берберів у попередні десятиліття; їхня пропаганда велася не зрозумілою більшості берберів арабською мовою. Аллахові ж *Альморавіди* надавали людських атрибутів, що ісламські ортодокси вважали поганством. Украй вразливими залишалися для берберів проблеми їхнього етнічного статусу та гідності, нехтування «емірами правовірних». У цій напруженій атмосфері на початку XII ст. у Магрибі почав свої проповіді ортодоксальний ісламський монотеїст Мухаммед ібн Тумарт (1080—1130) — перший видатний мусульманський богослов — виходець безпосередньо з берберів, який поклав в основу своїх поглядів принцип *таухіде* — тотального єдинобожжя. Він навіть суннітів *Альморавідів* вважав відступниками-антропоморфістами (*мутаджассімулі*), що впали в язичництво; і хоча в дійсності це був рух за виключно берберське панування в політиці й економіці Магрибу проти засилля арабів, мосарабів і «невірних», релігійним прапором *Альмохадів* стали тотальний монотеїзм і відроджені ідеї ранньоісламського подвижництва та аскетизму, з прилюдним розбиванням усіх амфор з вином у захоплених землях, знищенням усіх музичних інструментів, показовою боротьбою проти надуманих жіночих «вільностей» тощо. Рушійною силою альмохадського руху стали племена берберів-горян масмуда з Південного Марокко. Себе ібн Тумарт проголосив «непогрішимим імамом», «еміром усіх правовірних» (емір *аль-мумінін*) і, звичайно, *махді*.

Зібравши могутню армію, ібн Тумарт у 1130 р. атакував Марракеш, але помер під час облоги. *Махді* не стало, та ортодоксальні монотеїсти швидко зорієнтувалися й обрали його соратника Абда аль-Муміна своїм халіфом, якому й судилося завершити в 1146 р. підкорення Магрибу від Атлантики до Тунісу, а також покінчити з виборністю альмохадських лідерів, заснувавши стабільну династію місцевих халіфів — династію *Мумінідів* (1130—1275).

Його наступники перенесли активність на Піренейський півострів, і в 1172 р. останній андалуський *емір* визнав себе васалом альмохадського *халіфа*. Столицею новоствореного халіфату залишився Марракеш.

Апогею могутності імперія Альмохадів сягнула за правління Якуба аль-Мансура (1184—1199), який остаточно придушив опір суннітів (інспірований недобитими Альморавідами за підтримки далекіх Аббасидів і могутнього Салаха ад-діна ібн Аїюба) й зупинив *Реконкіста* («Відвоювання» Піреней у мусульман) в Іспанії, розгромивши кастильського короля Альфонсу VIII (1158—1214) у грандіозній битві при Аларкосі (аль-Арак, 1195 р.). У державі ввели єдину грошову систему (золотий *юсуфі* та квадратний срібний *дирхем*), яка об'єднала Андалусію й Магриб у єдину фінансову спільноту. Проте берберські спадкові традиції розподілу батьківських володінь між синами (а їх у гаремах альмохадських *халіфів* ставало дедалі більше) розклали політичну систему халіфату, що мало згубні наслідки. Серед мусульман Іспанії наростало недоволення пануванням «диких орд» неосвічених і грубих берберських фанатиків, котрі запроваджували свої погляди серед підданих каральною політикою тотального *тім язу* («чистки»).

Ті, у свою чергу, презирливо ставилися до розпечених арабів (їм заборонили писати вірші й музику, співати й танцювати), іспанським євреям заборонили займатися лихварством. Релігійна нетерпимість більше ударила по культурі й господарству халіфату, що використали християни: в 1212 р. в битві при *аль-Ікабі* (європ. Лас-Навас-де-Толоса) вони розбили *Альмохадів* ущент (цьому посприяла й зрада андалуських воєнків, які під час бою перейшли на бік ворога). Після цієї поразки жертвами Реконкісти стали Балеарські острови, Кордова й Севілья. Лише чума зупинила непереможні християнські армії, проте решта мусульманських *емірів* в Іспанії перестала коритись *Альмохадам*.

Утрапивши Андалусію, *халіфи* Магрибу запанікували, зневірившись у бойових можливостях берберських племен і релігійному впливі крайнього ісламського монотеїзму. При дворі *Альмохадів* з'явилася своя рабська гвардія (з негрів) і загони тюркських найманців, а в 1230 р. вдарив грім: *халіф* аль-Мамун склав із себе титул *халіфа*, поновив у країні офіційне сповідання суннізму і, визнавши релігійний сюзеренітет Аббасидів, прокляв саме ім'я *махді* ібн Тумарта. Альмохадських шейхів, які спробували протестувати, нещадно знищили. Однак це не врятувало династію, могольником якої стали напівосілі бербери знена (землероби й вівчарі). В 1269 р. Марракеш упав, а останній, тринадцятий, альмохадський володар Абд аль-Вахид III Мутасім утік у гори Атласу, де в 1275 р. залишки *Альмохадів* були добиті марокканськими арабами.

Нові владки Магрибу повернули столицю у Фес і знову спробували надати допомогу єдиновірцям Андалусії. Проте виснажлива боротьба конкуруючих династій (Мерініди, Ваттасиди, Зейяніди, Хафсиди) паралізувала політичне життя регіону, люди остаточно зневірилися, а різноманітні *султани* (один із яких — Ташфін (кін. XIV ст.) — взагалі виявився недоумкуватим) дружно збільшували податі. Лише початок європейської колоніальної експансії змусив магрибців схаменутися.

У 1415 р. португальці захопили перший північноафриканський порт Сеуту, після чого жертвами їхньої агресії стали Танжер і Масса. В 1492 р.

Іспанія остаточно завоювала Гранадський емірат, і для неї Реконкіста теж поступово перетворилася на колоніальні загарбання: в 1497 р. іспанці окупували марокканський порт Мелілью. Відповіддю Магрибу на виклик історії стало створення султанату Марокко на чолі з династією Саадидів — останнього осколка незалежної арабської середньовічної державності.

Мусульманська Іспанія (Андалусія)

Ступивши на початку VIII ст. на землі Піренейського півострова, араби назвали їх *Андалусією* (*аль-Андалус*), переінакшивши на свій манер слово *Вандалус* — реліктову назву Іспанії від часів вандалського панування на Піренейх. Знищивши державу візиготів (вестготів), мусульмани не змогли подолати опір франків, однак Іспанія на 800 років потрапила в орбіту ісламської цивілізації.

Кілька десятиліть *Андалусія* залишалася далекою окраїною омейядського халіфату, проте араби-кайсити (ізмаїліти) билися тут з арабами-еменітами не менше, ніж у столичному Дамаску. Ситуацію ускладнювали ворожнеча арабів з берберами, мусульман із християнами, непрогнозована часом поведінка *мувалладів* (ісламізованих християн-ренегатів), війни з християнськими сусідами й жажливими язичниками норманами (вікінгами). Життя в Андалусії було далеким від райського, але в Омейядів, яких після краху Дамаського халіфату нещадно знищували Аббасиди й Аліди, альтернативи не було, тож онук покійного дамаського *халіфа* Хішама Омейяд Абд ар-Рахман ібн Муавія після тривалих небезпечних подорожей прибув у 755 р. до Іспанії.

Шансів він мав небагато, але дар політика, хитрість і жорстокість, уміння розбиратися в людях, підступність і невтомна енергія не підвели молодого Омейяда. Наобіцявши іспанським еменітам «золоті гори», Абд ар-Рахман захопив владу, потім, помірившись з кайситами (ізмаїлітами), приборкав еменітів, на базі антихристиянського єднання згуртував усіх іспанських мусульман (включаючи неарабів), а для заспокоєння «невірних» дозволив їм поклонятися своїм богам і розмовляти своїми мовами за умови лояльності. В 756 р. *Абд ар-Рахман проголосив себе еміром, ставши першим володарем незалежної мусульманської Іспанії. Утворився Кордовський емірат (756—929)* зі столицею в Кордові, засновник якого «довірив заходу тіло, залишивши сходу серце». Панівною релігією новоствореної держави було проголошено суннітський іслам, мовою культури й діловодства стала класична арабська, другою літературною мовою — латина, а як живі розмовні говірки побутовали «варваризований» андалуський діалект арабської та полідіалектний *романсе* — пращур сучасної іспанської.

Аббасиди лише раз спробували повалити владу Абда ар-Рахмана I *ад-Дахіля* («Пришельця», 756—788), але в битві при Кармоні (763 р.) військо «чорних» було знищене, а набальзамовану голову вбитого аббасидського генерала Ала ібн Мугиса звитяжний Омейяд наказав зашити разом із трофейним чорним прапором у мішок і надіслати багдадському *халіфу* Мансуру (754—775). Так само безславно завершилася агресія на Піреней франкського імператора Карла Великого: в 778 р. християн зупинили поблизу Сарагоси й відкинули на північ, причому в горах ар'єргард франкського війська на

чолі з Руотландом Бретонським (блінним Роландом) вирізали незалежні горяни-баски.

Відстоявши свій суверенітет, *еміри* Андалусії придушили смуту, налагодили державне управління (створили розгалужений бюрократичний апарат на чолі з «прем'єр-міністром» *хаджібом* — «воротарем»). Безпечними в країні стали дороги, розширили торгівля й ремесла — виробництво славної толедської сталі, кераміки та андалуських шкір і тканин. Успішні війни з «невірними» давали багату *ганіму*, а впровадження досі не відомої християнам ірригації дало змогу фантастично збільшити виробництво сільськогосподарської продукції (зерно, виноград, цукрова тростина, рис, бавовник тощо), і хоча податки на селян-християн становили 2/3 врожаю, це не породжувало масового голоду. Започаткували мусульмани в Іспанії й продуктивне тваринництво — відгінне вівчарство. Зростали андалуські міста, серед яких виділялася столиця Кордова (200 тис. мешканців, 900 бань, 1000 мечетей). Символом культурного процвітання стала центральна мечеть Кордови (*Мескіта*) — справжнє диво мавританської (арабо-іспанської) архітектури.

Звичайно, не уник Кордовський емірат смут і чвар, але в цілому життя в Андалусії було значно спокійнішим, аніж в інших ісламських державах, і багатшим, аніж у християнській Європі.

Апогею могутності мусульманська Іспанія досягла в X ст., коли на престолі сиділи Абд ар-Рахман III (912—961) та його син аль-Хакам II (961—976). Перший із них дістав у 929 р. титул *халіфа*, заснувавши *Кордовський халіфат (929—1031)*, установив рівноправні дипломатичні стосунки з Візантією, Францією й Німеччиною. Залякани християнські правителі Кастилії, Галісії, Наварри та Леону принижено слалн могутньому халіфові щорічні «подарунки», оскільки:

«Он карой для неверных был, когда в душе их черной
горела ненависть огнем, вздымаясь непокорно».

(Ібн Абд Раббіхі)

Тоді ж була збудована розкішна *аз-Захра* — літня резиденція кордовських халіфів, прикрашена каскадами чудових фонтанів з екзотичними рибами (на їхнє годування щоденно витрачалося до 1000 хлібних коржів), з унікальним палацом, покритим дахом із золотої черепиці та прозорої алебастрової цегли. Правління Абда ар-Рахмана III й аль-Хакама II — «золотий вік» мавританської культури. Її видатними представниками були поети ібн Хані аль-Андалусі (?—973) та ібн Абд Раббіхі (860—940), музикант Зір'яб (учень Ісхака Мосульського). Андалусійська столиця стала важливим центром книгописання та книгозберігання. Проте наступні кордовські халіфи значно поступалися державними талантами своїм великим попередникам. Їхню політику почав вершити майже неконтрольований гарем, переповнений жінками (їх кількість сягала 6000). У 981 р. реальним диктатором Андалусії став «великий *хаджіб*» Абу Амір *аль-Мансур* (європ. *Альманзор*), який ув'язнив халіфа Хішама II (976—1008), а в країні встановив криваву диктатуру мусульmano-теократичного характеру.

Диктатуру Аміридів (Альманзора та його нащадків, 981—1031) християни називали похмурими десятиліттями агресивного мусульманства. В Андалусії

творили десятки видатних арабських філософів і літераторів, кордовська бібліотека налічувала 400 тис. книг, кордовську мечеть після грандіозної реконструкції прикрашали 1400 мармурових колон (!). І все це «фінансувала» війна, яка давала *Альманзору* колосальну здобич (лише на християн аль-Мансур здійснив 50 (!) вдалих походів). Та для перемог потрібні були воюючі професіонали, і в Кордові з'явилася своя рабська гвардія (з галісійців, кастильців, балканців, басків тощо), воюючі якої прозвали *сакаліба* («слов'яни»).

Доки при владі перебував жорстокий і суворий аль-Мансур, *сакаліба* залишалися зразком дисципліни, але в 1002 р. він помер, і в Андалусії теж настали часи «солдатських імператорів». У роки «великої смути» в Іспанії творили славетні поети ібн Зандун (1003—1071) і Дарадж аль-Касталлі (?—1030), прозаїк-вільнодумець ібн Хазм (994—1063). На халіфському ж престолі за 25 років змінилося 14 «володарів правозірних», а християни розпочали *Реконкісту*. Авторитет центральної влади катастрофічно занепадав, і в 1031 р. *інститут кордовських халіфів було ліквідовано*. Андалусія розпалася на більше як два десятки дрібних еміратів. Розпорощена мусульманська Іспанія стала першою жертвою «хрестоносців»: у 1085 р. кастильці відвоювали Толедо.

Іспанські мусульмани не могли протистояти закованим у залізо християнським арміям рншарів і звернулися по допомогу до війовничих *Альморавідів* з Північної Африки. Після перемоги мусульман поблизу Залакки (1086 р.) Реконкісту зупинили, й андалусці знову зосередилися на культурі.

Поети ібн Абдун та ібн Кузман (1087—1160), астроном Абрахам ібн Хійя (?—1136), філософи Абрахам ібн Езра (?—1167) та Іегуда хал-Леві (?—1140) прославили Андалусію на весь ісламський світ. Однак жорстокі, війовничі й неосвічені *Альморавіди* не оцінили культурні здобутки своїх нових підданих: у Кордові почали палити книги, а кількох відомих поетів-філософів (ібн аль-Аріф, Абу-ль-Хакам ібн Барраджан та ін.) нові господарі Андалусії взагалі стратили. Це викликало масові протести серед іспанських мусульман. Без підтримки населення *Альморавіди* не змогли відстояти іслам на Піренеях: у 1118 р. арагонці оволоділи Сарагосою, а в 1147 р. впау Лісабон. Андалуські *еміри* Альгарви, Кордови, Мурсії знову проголосили кожен свою незалежність. Альморавідська гегемонія в Іспанії залишилася на початку XII ст. лише у спогадах.

Проте Реконкіста тривала, і в 1150 р. андалусці звернулися за підтримкою до *Альмохадів*, яким до 1172 р. підкорилися всі мусульманські *еміри* півострова. Берберські фанатики-монотеїсти знову розбили християн при Аларкосі (1195 р.), але історія повторилася. Альмохадська Іспанія (1150—1212) зовнішньо теж виглядала центром культури й науки. Тут творили видатні поети й прозаїки ібн Арабі (1164—1240) та ібн аль-Аббар (1198—1259), філософ і лікар ібн Туфейль (європ. *Аубаццер*, ?—1185), письменник Хайя ібн Якзан, мислитель Маймонід (1135—1204) та найвидатніший мавританський філософ-арістотеліст і природознавець ібн Рушд (європ. *Аверроес*, 1126—1198), проте *Альмохади* виявилися ще дикішими й неосвіченішими, аніж їхні попередники *Альморавіди*. Релігійний фанатизм і культурна обмеженість «диких берберів» ніяк не уживалися з рафіноюваною

мавританською культурою, тож єдиновірці-визволителі швидко перетворилися на безкультурних і жорстоких карателів-мракобісів. Почалися репресії проти незгодних і вільнодумців: у 1190 р. було страчено видатного філософа ас-Сухраварді, пізніше (вже в Африці) *Альмохади* спалили всі твори ібн аль-Аббара, а його самого вбили, «закидавши списами». Славетного філософа ібн Бадджі (європ. *Авеллас*, ?—1138) отруїли, а твори Аверроеса публічно спалили в 1195 р.

Твердолобий берберський фанатизм розчарував андалусців, і *Альмохади* залишилися сам на сам з Реконкістою. Результатом стала катастрофа при Лас-Навас-де-Толозі (1212 р.), де андалусці покинули в розпал битви берберів і втекли. *Альмохади*, втративши кілька десятків тисяч воїків, musiли залишити Іспанію.

За наступні півстоліття християни відвоювали Хаен, Кордову, Севілью, Кадіс, Алікante, Мурсію. В руках мусульман зоставалася лише Гранада, де правила емірська династія Насридів (1231—1492).

Гранадський емірат виявився останнім спалахом великої іспано-арабської культури. Серед її досягнень: унікальне явище мавританської архітектури палац Альгамра («Червоний палац»), а також доробок поета й прозаїка ібн аль-Хатіба (1313—1347). Саме в мусульманській Гранаді зародилася на початку XIV ст. *коріда*, без якої немислима Іспанія. Але після розгрому мусульман при Саладо (1340 р.) останні бербері залишили Іспанію, і лише арагоно-кастильські чвари дали змогу Гранаді зберегтися ще протягом 150 років як емірат розпещених, освічених і багатих мусульман та іудеїв, які добре працювали, вигідно торгували, творили шедеври культури, але розучилися воювати.

В 1492 р. об'єднане арагоно-кастильське військо (в 1479 р. Арагон і Кастилія завдяки династичному шлюбу стали єдиним королівством Іспанія) після виснажливої облоги захопило Гранаду. Останній Насрид Абу Абдаллах Мухаммед XII (європ. *Боабділ*) покинув Іспанію, а всі «маври» (араби та євреї) були невдовзі вигнані в Африку. *Аль-Андалус* упав.

Держава Саадидів

У XVI ст. майже всі землі колишнього Арабського халіфату поділили між собою Сефевідський Іран і Турецька Османська імперія. Лише Марокко зберегло свою незалежність. Магрибці втомився від чвар, а загроза опинитися жертвою європейської колоніальної експансії сприяла поширенню централізаторських настроїв. Що ж до загальноісламських почуттів єднання, то їхньому масовому зростанню сприяв вплив мусульманських іммігрантів з Іспанії (внаслідок Реконкісти). «Андалусці» значно збільшили людські ресурси регіону, а також принципово активізували регіональне господарське життя (цьому сприяв приїзд десятків тисяч кваліфікованих ремісників, досвідчених землеробів і воїків, купців і лихварів з їхніми капіталами, науковців і людей мистецтва). Саме на цьому ґрунті виникло соціальне заворушення, результатом якого стало формування держави Саадидів на чолі з однойменною династією.

Засновник династії Саадидів (1511—1659) — Мухаммед ібн Абд ар-Рахман (1511—1517) — вважався *шерифом* (тобто

прямим нащадком Пророка Мухаммеда) і здобув популярність та авторитет як один із вождів антипортугальського *джихаду*. Початковий результат «священної війни» був мізерним, але гасло *газавату* знайшло відгук у серцях десятків тисяч марокканців, і Саадиди за кілька років перетворилися на наймогутнішу династію Магрибу.

Зламавши опір конкурентів (насамперед Ваттасидів), сини Абда ар-Рахмана захопили в 1525 р. Марракеш (зробивши його своєю столицею). У 1549 р. Саадиди окупували Фес. Конфлікт між братами-співправителями завершився перемогою хитрішого й талановитішого в політиці Мухаммеда аш-Шейха, який, скориставшись антипортугальськими настроями в Англії й Голландії, отримав від своїх «європейських союзників» за доступну ціну першокласну вогнепальну зброю. Навіть турки не змогли поставити на коліна міцний марокканський султанат, і, вигнавши з Північної Африки португальців, Мухаммед аш-Шейх проголосив себе «еміром мусульман». Він спротив податкову систему (хоча й не зменшив податки), сформував і переозброїв професійну постійну гвардію. У 1549 р. «емір мусульман» загинув від кинджала турецького шпигуна, але султанат Марокко вже відбувся як держава.

Тривалий час Саадиди, використовуючи англо-португальські та іспано-турецькі суперечності, вдало уникали зовнішніх воєн і зміцнювали власну економіку, фінанси й державну централізацію, проте за правління *султана* Абда аль-Меліка (1576—1578) Марокко знову довелося захищатися від португальців.

У 1578 р. молодий португальський король Себастьян, начитавшись рицарських романів про хрестові походи, авантюрно вдерся в Марокко, мріючи про загальноафриканське панування Португалії. В битві при Ель-Ксар-ель-Кебір (Алькасаркібір) 20-тисячне військо «нових хрестоносців» спіткала цілковита катастрофа. Португальців оточили й знищили, а король Себастьян загинув. Португальська експансія завершилася нічим. Іспанія й Англія активно готувалися до війни між собою (1588 р. — похід «Великої Армади»), турки масштабно воювали в Європі та Азії, а їхні васали алжирські пірати не могли без османської підтримки становити загрозу для Марокко. Тоді Саадиди самі спробували перетворитися на колонізаторів.

Абд аль-Мелік так зрадив перемозі над «хрестоносцями», що серце його не витримало, і султан раптово помер. Наслідками його перемог скористався вже наступний султан — Ахмед аль-Мансур (1578—1603) — наймогутніший саадидський володар. Частину полонених християн султан звільнив за шалений викуп, а решті запропонував або смерть (яку обрала абсолютна меншість), або іслам (який прийняли майже всі) та службу в марокканській армії.

Відчувши, що небезпека минула, Саадиди самі розпочали грабіжницькі війни проти багатой золотою західносуданської імперії Сонгай. Щоправда, перший похід провалився: 20-тисячне марокканське військо загинуло в пісках Сахари від нестачі води. В 1590 р., після ретельної підготовки, султан Ахмед аль-Мансур вирішив повторити агресію. Добре озброєний та екіпірований 4-тисячний марокканський експедиційний корпус (куди, крім арабів і берберів, влилися європейських найманців та ісламізованих християн-ренегатів) очолив досвідчений вояк Джудар (ісламізований іспанець). Після тривалого й важкого переходу через палючу Сахару з 4 тис. вояків живими лишилася чверть. Проте в битві 1591 р. з 30-тисячним сонгайським військом агресори здобули нелегку перемогу (вирішальну роль відіграла перевага їхньої вогнепальної зброї над списами й мечами сонгаїв).

Захопивши Західний Судан, марокканські вояки награбували безліч золота, султанська скарбниця ломилася від багатств, а місцеві продуктивні ресурси поповнилися десятками тисяч чорних невольників. Проте це був короточасний успіх, бо східна деспотія в галузі економіки творить чудово забирати й розтринькувати, але значно гірше творити. Зламавши механізм золото-соляної торгівлі, марокканці не створили нічого нового, система видобування й експорту золота із Судану занепала, гроші султан промарнотратив на двір, гарем, армію, архітектурні дива та владні примхи. Те ж, що залишилося, знецінило «революція цін» (унаслідок напливу дешевого золота й срібла з європейських колоній в Америці). Більшість марокканських вояків, що служили на завойованих землях Судану, померла від несприятливого клімату й хвороб. Останню надію Саадиди поклали на марокканський цукор, експорт якого до Європи гарантував раніше фінансову стабільність режимові, але поява на зламі XVI—XVII ст. на світовому ринку дешевого бразильського цукру (результат безплатної рабської праці на безкраїх фазендах південноамериканських колоністів) розорила північноафриканських цукровиробників.

Колоніальні потуги не принесли Марокко процвітання, а відкрити нову епоху без докорінної ломки традиційних соціально-економічних інститутів було неможливим. *Східна цивілізаційна структура арабського суспільства настільки вичерпала свій потенціал, що реанімувати її не зміг навіть*

«золотий дощ» із Судану. Проте її зміна потягнула б за собою нові катаклізми, а чварами й нестабільністю араби вже були ситі. Всі суспільні прошарки були заінтересовані в стабільності, і ніхто не бажав помічати, що вона переросла в стагнацію.

Вже на початку XVII ст. Саадиди залишилися без грошей, а з ними втратили й владу. По смерті Ахмеда аль-Мансура султанат Марокко розпався; у 1659 р. загинув останній Саадид — Ахмед аль-Аббас.

Створення держави Алауїтів (Фіلالідів). Марокко на схилі середньовіччя

Виходом із кризи в рамках традиційних східних суспільств могла стати лише кривава мілітаристська диктатура. І її встановила нова *шерифська* династія Алауїтів (Фіلالідів), які, хоча й були берберами, але дивовижно вели свій родовід від Хасана (старшого сина четвертого *халіфа* Алі). Запорукою їхніх успіхів стали панісламська пропаганда й розпалювання мусульманського фанатизму серед сахарських кочовиків, які забезпечили Алауїтам і військову силу, й гроші (від купецького мита й воєнної здобичі), й моральну підтримку. В 1666 р. Алауїт Мулай ар-Рашид (1664—1672) захопив Фес і проголосив себе *султаном*, а його наступник Мулай Ісмаїл (1672—1727) завершив воєнним шляхом воз'єднання Марокко.

Військовий талант, залізна воля й жорстокість дали султанові Ісмаїлу змогу відновити централізацію, а тотальна мілітаризація — відстояти незалежність. Гвардія темношкірих *абідів* (воїнів-рабів) забезпечила тимчасову стабільність, проте *розклад традиційних державно-цивілізаційних інститутів свідчив про тотальну кризу східного типу суспільства в Марокко.*

Європа, забезпечивши себе дешевим американським цукром, майже припинила його закупку в Марокко, і держава Мулай Ісмаїла змушена була за європейські годинники, тканини та зброю розплачуватися виключно екзотичними африканськими тваринами (страуси, тигри, леви тощо), а коли цього не вистачало — стратегічними ресурсами султанської скарбниці. Дефіцит бюджету покривали кабальними кредитами (насамперед, у французьких позикодавців), а коли марокканські послы запропонували «королю-сонцю» Людовику XIV прийняти іслам (!), це викликало при французькому дворі лише сміх.

Алауїтську столицю Мекнес оточили міцними мурами, але витрати на фортифікаційне будівництво й утримання найманої армії *абідів* остаточно виснажили продуктивні

ресурси Магрибу. Економіка від стагнації перейшла до падіння, а державні доходи скоротилися до 150 тис. *ліврів* на рік. Такий показник не можна було порівняти з бюджетом найбіднішого європейського монарха. В державному діловодстві панував закон хабара, а коли після смерті Мулая Ісмаїла (1720 р.) 700 його синів (!) розв'язали бійку за престол, кількість магрибців скоротилася на 1/3, а ті, що вижили, — втратили навіть надію на краще.

Араби прощалися із середньовіччям або в крові усобиць, або під іноземним ярмом.

- Середня Азія до ісламського завоювання
- Виникнення новоперської народності. Держава Саманідів • Держава Газневідів • Сельджуцький султанат • Держава хорезмшахів • Держава Хулагуїдів • Держава Тимура і Тимуридів • Країни Середнього Сходу після Тимуридів • Держава Сефевідів • Етногенез узбеків. Середня Азія на схилі середньовіччя

*Середня Азія
до ісламського
завоювання*

На світанку середньовіччя мешканцями Середньої Азії були носії іранських мов, серед яких траплялися як осілі землероби іригаційних оаз (хорезмійці, бактрійці, согдійці), так і скотарі-кочівники (саки, массагети та ін.). Процес проникнення на землі майбутнього Туркестану етнічних тюрків лише починався, а тому і в мові, і в культурі, і в релігії регіону панували індоевропейські канони, а найпоширенішою культовою системою ранньосередньовічної Середньої Азії лишався мітраїзм.

Істотне зростання ролі й місця земель Согду (як узагальнено називали тоді всю Середню Азію) у тогочасних міжнародних відносинах відбулося внаслідок складання на початку н. е. «Великого Шовкового шляху», караванні стежки котрого значною мірою проходили через міста й оази Середньої Азії. Це зробило Согд стратегічно важливим елементом транс-континентальних товарних потоків і сприяло політичній консолідації середньоазійців, оскільки сусіди як на сході (Китай, Тибет, тюркомовні й монголономовні кочовики), так і на заході (Еран-шахр Сасанідів, хозари, угри) постійно намагалися поставити під власний контроль прибуткові караванні шляхи Середньої Азії. Потреба в єднанні заради захисту своїх фінансових інтересів завершилася в V ст. створенням у Середній Азії першої потужної держави імперського типу зі столицею у Пайкенді (поблизу Бухари), що увійшла в історію під назвою держави загадкових ефталітів або «білих гуннів».

Ефталіти (самоназва *хуа*) — загадковий етнос. Деякі науковці вважають їх південним крилом тюркомовних хуннів, що дуже сумнівно, хоча б тому, що ефталіти не були монголоїдами. Вони вирізнялися міцною статурою, високим зростом, довгим волоссям, прямим, часто орлиним носом і блакитними очима. Мова їхня невідома, але верхівка полюбляла перську. В сімейних стосунках панувала поліандрія (причому, як правило, брати мали спільну дружину), основу ж армії становила піхота, а не кіннота. Найімовірніше, ефталіти були горняками Паміру та Гіндукушу, які в умовах кризи давньосхідних суспільств і фазового переходу до середньовіччя скористалися слабкістю сусідів і почали претендувати на гегемонію у регіоні.

Понад століття (до середини VI ст.) ефталітам таланило успішно стримувати тиск сусідів-конкурентів і навіть здійснювати успішні грабівницькі походи в Індію, але після того, як у союзі супроти ефталітського контролю над більшою частиною «Великого Шовкового шляху» спільно виступили сасанідський Іран і каганат тюркютів, у самих ефталітів сил для відсічі не вистачило: протягом 563—567 рр. армія «білих гуннів» була розгромлена, а більша частина Согду увійшла до складу великого каганату давніх тюрків на чолі з родом Ашина. Надалі согдійські купці підтримували лише тих володарів, що могли забезпечити порядок і спокій на караванних шляхах, а тому Середня Азія по черзі перебувала під політичним впливом то західних тюрків, то хозарів, а на початку VIII ст. увійшла (майже без опору) до складу арабо-мусульманського халіфату Омейядів. Почалась поступова ісламізація регіону, що супроводжувалася відповідними культурними та мовними процесами, включаючи арабізацію системи державного управління, науки й освіти, а також фізичним знищенням «усіх, хто знав писемність хорезмійців, хто зберігав їхні перекази, усіх учених, що були серед них, так що вкрилося все це мороком». Іранські мови втратили колишній статус державних мов й опустилися до рівня звичайних говірок. Серед мешканців Ірану й Согду навіть поширилась така приказка: «Краще, коли мене лають арабською, аніж хвалять перською».

Витикнення новоперської народності.

Держава Саманідів

політиків, полководців, науковців і людей мистецтва дивовижно капітулювала перед арабо-ісламською навалою, і

Крах зороастрійської імперії Сасанідів став не просто загибеллю чергової середньовічної імперії. Зникла перська державність, а з нею перси втратили й своє культурне обличчя, релігію, самосвідомість, навіть частину побутових традицій. Нація великих

навіть власну етнічну самоназву перси втратили, отримавши від переможців-арабів презирливе найменування *аджам* — «не араби». Зороастризм в Ірані (як і мітраїзм у Середній Азії) був знищений як релігія (бо мусульмани вважали його язичництвом). Ненависть персів до завойовників проявилася в тому, що більшість іранців прийняла шиїзм (опозиційний до влади арабських халіфів Омейядів, які сповідували суннізм). Здавалося, що культурно й етнічно Персія назавжди розвалена і вже ніколи не підніметься з колін, — і тут сталося диво. *Народився новоперський етнос з новоперською мовою і новою перською культурою, яка, хоча й спиралася на іслам, не стала жалюгідною копією арабської.* Називали цих персів-мусульман тоді *таджиками (тазіками)*. Саме вони стали спільними етнічними пращурами сучасних перського й таджицького народів.

Уже за правління халіфа аль-Мамуна (813—833) аббасидський намісник Хорасану Тахір перетворився на фактично незалежного від Багдада правителя східних провінцій халіфату. У другій половині IX ст. в Хорасані активізувалися хариджити, і на хвилі боротьби з ісламськими еретиками володарем регіону став колишній мідник Якуб ібн Лейс на прізвисько *Саффар* («Мідник», 867—878) — виходець із напівкримінальних кіл декларованих елементів (*апрів*), якій, будучи персом, спочатку очолює рух антихариджитських *газі* («борців за віру»), а потім скинув Тахирідів, захопивши всі їхні землі.

Жахливий вояк Саффар не знав поразок, його жорстокість наводила страх на підданих і ворогів, а перед смертю (878) він навіть замахнувся на Багдад, проте спроба звалити халіфа виявилася невдалою. Після смерті Саффара державу Саффаридів (867—900) загубив його наступник, рідний брат правителя — Амр ібн Лейс (878—900). У пошуках грошей на війну він істотно збільшив митні збори з транзитних купців, а коли торгівля «Великим Шовковим шляхом» занепадала й скарбниця Саффаридів остаточно спорозніла, — почав піднімати податки на все що тільки можна (податі придумали навіть для бабусь, які займалися прядінням на дому). В Ірані й Середній Азії вирувала політична анархія, коли Аббасид Мутамід затвердив у 875 р. своїм *еміром* у Бухарі Насра ібн Ахмеда з роду Саманідів. Той, своєю чергою, за сприяння халіфа в 900 р. розгромив і полонив Амра Саффарида, після чого відправив останнього до Багдада, де йому відрубали голову.

В перші століття ісламу панівним етносом халіфату були араби, але в Персії їхні гареми заповнили персіянки, і за два — три покоління переможці розчинилися в переможених, а онуки арабів, виховані персіянками, знову відчули себе персами. *Спочатку це проявилось на окраїні халіфату — в Бухарі, де Саманіди (правили тут у 875—999 рр.) назвалися*

нащадками Сасанідів (по жіночій лінії) й проголосили себе національними перськими володарями, хоча й ісламського віросповідання.

Скориставшись занепадом Багдадського халіфату, Саманіди приєднали до своїх володінь Хорасан і поновили міжнародну (в тому числі надзвичайно прибуткову для влади транзитну) торгівлю, реорганізували централізований бюрократичний апарат, на чолі якого по черзі опинялися надалі в статусі саманідських візирів представники родовитих таджицьких сімей Джейхані та Баламі. Потроху відбудувалась економіка, перси відгодувалися й після двох з половиною століть культурної руїни згадали про свою колишню могутність. Щоправда, відродження нації — це завжди міф, бо цілком повернути минуле неможливо. Перси підзабули свою мову, абсолютно забули писемність і поголовно змінили віру, прийнявши іслам. Жалюгідні спроби відродити в X ст. зороастризм (рух *шуубітіє*) завершилися в Ірані нічим, але мусульмани тут уже не були арабами. Так *постав новоперський етнос, про появу якого свідчило виникнення нової перської літературної мови — фарсі (дарі — «двірцева»)*.

Основні граматичні ознаки новоперської мови *фарсі* майже не відрізняються від *пехлеві* (середньоперської), а її лексику сердцевину становлять власне іранські слова, тому загалом *фарсі* відносять до індоєвропейської мовної сім'ї. Проте мала ця мова й суттєві відмінності, пов'язані з наслідками арабо-ісламського завоювання. По-перше, ноноперську лексику майже на 50% формують слова арабського походження (до яких після сельджуцького завоювання та воєн з османами додалися шари тюркської лексики). Другою якісною ознакою *фарсі* стала писемність: перси з IX ст. почали писати арабською в'яззю, додавши до існуючого арабського алфавіту кілька спеціальних знаків, щоб пристосувати це письмо до фонетичних вимог новоперської мови.

Новоперський етнос, як і його мова, став результатом органічного синтезу іранського та ісламського суспільства. У завойовників перси перейняли законодавчі основи (шаріат) та сімейне право, проте основи матеріальної культури, тісно пов'язані з природно-кліматичними умовами й географічним розташуванням Ірану, збереглися майже без змін від сасанідських часів. Орне землеробство й транзитно-посередницька торгівля, як і раніше, становили фундамент матеріального добробуту персів, у тваринництві переважали конярство й розведення великої та дрібної рогатої худоби. Іранські

ремісники, як і в минулому, славилися килимами, керамікою, зброєю, карбуванням і виробництвом тканин з бавовни, вовни та льону. Знову відродилась іранська іригація (хоча й не в сасанідських масштабах — цьому завадили безперервні війни), причому із застосуванням значно ефективнішої технології спорудження та використання специфічних підземних зрошувальних каналів (*канатів*) та водоводних глиняних труб (*кярризів*), довжина яких нерідко сягала десятків кілометрів. Для зрошування полів почали використовувати гігантські водопідйомні колеса, що давало змогу збільшити обсяг і спектр вирощуваних культур. З'явилися нові сорти рису, перси знали 100 сортів винограду, активно вирощували і вживали дині, кавуни, горіхи, фіги, ячмінь, пшеницю, фініки, культивували бавовник, льон і фарбники, виробляли найкращий у світі тростинний цукор. Найбільші міста регіону (Нішапур, Ісфахан, Хамадан та ін.) відродилися як центри ремесел і торгівлі, а кількість їхніх мешканців перевищила за 100-тисячні позначки.

Із зростанням матеріального добробуту перси звернулися до освіти й науки. А хворий на лихоманку панегірист Рудакі (860—941) першим почав складати новоперською вірші, зробивши *фарсі* повнокровною літературною мовою. Щоправда, за надто самостійний характер його на схилі віку осліпили й вигнали з Бухари, проте це не завадило Саманідам залучити до свого двору багатьох інших поетів (Біруні, Фарабі, Хорезмі, Фергані тощо), яким щедро платили за їхній поетичний дар дзінкою монетою. Навіть славетну «Історію пророків і царів» ат-Табарі переклали новоперською мовою (це зробив *візир* Мухаммед Баламі). Саме в Бухарі Саманідів народився й почав свій творчий шлях славетний Абу Алі ібн Сіна (европ. Авіценна, 980—1037). На рубежі X—XI ст. ан-Наршахі склав тут свою «Історію Бухари».

Бурхливо, в сасанідських традиціях зодчества, розвивалася саманідська архітектура, символами якої стали мавзолей Ісмаїла Саманіда в Бухарі (X ст.) та мавзолей саманідського намісника Кабуса в Гургані (XI ст.).

Проте навіть на тлі динамічного економічного розвитку східні традиції розподілу матеріальних благ перешкождали якісному поліпшенню життєвого рівня більшості підданих, що викликало соціальні заворушення в саманідській державі. Серед простолюдів особливо популярними були егалітарні проповіді карматів, які збунтували в 907 р. Герат і Нішапур. Традиційне військо бухарських емірів виявилось безсилим ліквідувати повстанців, і «нащадок сонячний, що від Сасана себе виводив» Саманід Нух (943—954) теж створив гвардію

із тюркських *гулямів*. Підданих поділили на привілейованих гвардійців (*хашам*) і безправних підданих (*раят*), бунти придушили, але еміри швидко перетворилися на політичних маріонеток у руках рабської гвардії. Лише лідери місцевого сунітського духовенства (*улеми*) могли іноді суперечити розбещеним, всесильним *гулямам*. Однак серед державних інституцій пріоритет однозначно належав військовим, котрі не корилися ані *діванам* (міністерствам), ані *казіям* (суддям) цивільної саманідської адміністрації, ані самим *емірам*.

Останнім політичним успіхом Саманідів стала короткочасна ісламізація Київської Русі Володимира Великого, що відбулася, якщо вірити середньоазійському вченому Шарафу аль-Заману Тахиру Мервазі (XI—XII ст.), у 986 р. завдяки активності «хорезмійських» дипломатів-проповідників. Проте на цьому заслуги Саманідів перед мусульманським світом вичерпалися.

У 999 р. ослаблену саманідську державу легко завоювали тюрки Семиріччя, які створили наприкінці X ст. свою державу в долині річок Ілі та Чу. В 1005 р. династія Саманідів була фізично знищена, а новим володарем регіону став тюркський рід Караханідів.

Лише Хорезм (із столицею в Ургенчі) спромігся ненадовго зберегти свою незалежність. Тут знайшов приютлок Авіценна і дістав «путівку в життя» знаменитий енциклопедист Абу Рейхану Біруні. Але й Хорезм у 1017 р. впав під тиском Газневідів.

Перси знову втратили свою державність, але новоперський етнос склався, чим Саманіди здобули безсмертя в історії.

Держава Газневідів За часів розвалу саманідської держави реальними володарями Бухари стали тюркські *гулями*. Проте нестримне прагнення до влади та грошей спричинило конфлікт серед гвардійських генералів, тож не дивно, що деякі представники гулямської верхівки змушені були покинути Середню Азію. Один із таких опальних генералів — син колишнього саманідського *гуляма* Себук-Тегін — осів 962 р. у Газні. Підпорядковані йому 2700 тюркських гулямів-головорізів становили солідну військову силу, і в 977 р. він став регіональним військовим диктатором, заснувавши тюрксько-гулямську за походженням династію Газневідів (977—1041), міць якої яскраво проявилася за правління його сина Махмуда Газневі (Газнійського, 998—1030). Ідеологією мо-

гутньої імперії став агресивний ортодоксальний сунізм. Це дало змогу Махмуду поповнити свої збройні сили не лише купленими *гулямами*, а й тисячами добровольців-*газі* («борців за віру»), котрі вступали в його армію розраховуючи на щедру *ганіму*.

Султан Махмуд виявив себе неординарним правителем. Непереможний воїтник, жорстокий тиран, видатний меценат, рішучий і невтомний адміністратор, лукавий політик і тонкий дипломат, він наводив жах і водночас викликав повагу сучасників. Хоча Махмуду виповнилося лише 27 років, коли він ступив на престол, сусіди швидко переконалися, що мають справу «не з хлопчиком, а з мужем».

Скориставшись погромом Саманідів Караханідами, Махмуд окупував у 999 р. Хорасан та Афганістан, у 1017 р. захопив Хорезм.

У Бухарі Махмуд запросив до себе на службу за шалену платню Авіценну, але той не зміг змиритися з кривавими злодіяннями султана і втік до Буїдів.

У 1029 р. Махмуд відібрав у Буїдів Рей, Казвін та Ісфахан, проте основним об'єктом його агресії стала багата, але політично роздроблена (а тому безсила у військовому відношенні) Північна Індія, куди під гаслом *газавату* (*газв* — «набіг») Газневід здійснив 17 походів.

Пропаганда *джихаду* й колосальна *ганіма* забезпечили Махмудові безперервний приплив бажаючих служити в його непереможній армії, десятки тисяч рабів-індійців поповнили продуктивні ресурси султанату, а величезна воєнна здобич вщерть наповнила скарбницю. Проте видатки перекрыли будь-які прибутки.

Газну прикрасили чудові мечеті й медресе, двір купався в розкоші, султанський палац прикрасили портрети славетних правителів минулого та кольорові фрески на еротичні теми, армія росла як на дріжджах. Славетний перський поет Фірдоусі (934—1025) присвятив Махмудові свою гігантську поему «*Шахнаме*» («Книга царів»), а енциклопедист Біруні (972—1048), який теж творив у Газні, зажив слави і як історик, і як астроном. Султану співали дифірамби цілі юрби придворних поетів-панегіристів на чолі з Абуль-касимом Хасаном Унсурі (970 або 980—1039/1040). Сам Махмуд вважався високоосвіченою людиною, оскільки володів арабською мовою. Платили за культурні здобутки піддані, яких «обдирали, наче баранів», тому все життя Махмуд як правовірний сунніт придушував народні бунти, що проходили під релігійними гаслами шіїзму, хариджизму або карматства. Жорстокість Махмуда, владною опорою якого виступала воєнничка тюркська й афганська мілітаристська знать, затьмарила будь-які жахи, проте знедолені виробники знову й знову бунтували, не в змозі платити шалені податки.

Лише державницький талант, невтомна енергія й цілковита відсутність милосердя давали змогу султанові утримувати владу, та смерть деспота стала смертним вироком і його державі, яку ще за часів самого Махмуда сильно вразили чума та пов'язані з нею господарський занепад і голодомор. Син і наступник кривавого султана Масуд (1030—1041) не мав жодних здібностей батька, крім схильності до пияцтва та розпусти, і в 1041 р. хижаська держава Газневідів упала під ударами язичницьких кочових орд огузів-сельджуків — предків туркменів.

Сельджуцький султанат

Іран напередодні сельджуцького завоювання не мав єдиної державності, але культура тут процвітала. В жанрах новоперської поезії творили син раба Фаррухі (?—1037/1038), звільнений із рабства за неперевершений талант лірика; визнаний ще за життя «царем поетів» Унсурі (970/980—1039/1040); завжди життєрадісний панегирист Менучехрі (?—1041) і майстер епіко-героїчного віршування Асаді Тусі (XI ст.). До числа архітектурних шедеврів належать соборні мечеті Казвіна, Ардістана та Ісфахана, прикрашені стрічастими арками й вигадливим рослинним візерунком, вплетеним у геометричну сітку монохромного декору. Вершиною ірано-шіїтської культової архітектури вважаються: усипальня *імама* Рези в Мешхеді та стрілоподібний баштовий мавзолей у Гомбеде-Кабусі. Палаці Рея, Саве, Нішапура прикрашалися настінним живописом на сюжети полювання, придворного життя тощо. Але *політична роздробленість робила Персію легкою здобиччю для іноземців, і в XI ст. над усім Іраном занунали тюрки.*

З тюрками ісламський світ познайомився вже давно: з ними торгували й воювали, але найбільшої слави зажили тюркські *гулями*. Їх поважали за войовничість, мужність, релігійний фанатизм (абсолютна більшість тюрків ставала суннітами), прямоту й чесність, та до цих рис варто додати волелюбність, холонокровну жорстокість, надзвичайну злопам'ятність і мстивість та майже поголовну відсутність потягу до «культурних здобутків цивілізації» — витонченої поезії, ліричної музики, вишуканої їжі, лазні тощо. Хитрі ісламські політики мріяли використати «простодушних, диких і неосвічених» тюрків як дисциплінованих і непереможних, але контрольованих владою вояків, та життя швидко розвіяло ці ілюзії.

Спочатку тюрки захопили владу в ряді ісламських держав, залишаючись формально рабами-гвардійцями (так сталося в державах Аббасидів, Саманідів, Фатімідів, Айюбідів тощо). Але «апетит приходить під час їди», і

на рубежі X—XI ст., коли суннітський іслам прийняла більшість корінних тюркських племен Степу, на Близькому Сході з'явилися перші справді тюркські держави.

До агресії тюрків підштовхнула також посуха, що спиткала Великий Степ у X—XI ст. Трава й вода стали дефіцитом, і тюркські племена, щоб дістати дозвіл жити в межах країн ісламу, змушені були теж прийняти іслам, а потім, переконавшись у військово-політичному безсиллі більшості мусульманських владик, самі взялися за державотворення.

Першим кроком на цьому шляху був союз племен ягма, чигіль і карлук на чолі з династією Караханідів. У 999 р. вони зруйнували державу Саманідів. Частина тюркомовних племен підтримувала в цій боротьбі Саманідів, з якими раніше дуже вигідно торгувала, і крах держави бухарських емірів став для них смертним вироком. Щоб уникнути помсти непереможних Караханідів, ці тюрки змушені були рятуватися втечею. Було серед цих гнаних племен і заколотне крило огузів (прототуркменів), вождем (*ябгу*) котрого в X ст. став Сельджук ібн Тулак з роду киник — засновник династії Сельджукідів, ім'я якого поступово поширилося на всі об'єднані Сельджуком племена.

До появи в Ірані тюрки-сельджуки були типовими кочівниками, жили родами й племенами з чітко визначеною спадковою степовою знаттю, пасли коней, верблюдов, кіз, биків, овець (у тому числі цінних курдючних і каракульових), займались облавним полюванням і обмінювали продукцію тваринництва на зерно й вироби ремесел у осілих сусідах.

Навала Караханідів позбавила сельджуків пасовиськ, мирних осілих сусідів і перспектив на майбутнє в Середній Азії, тому вони попросилися під скіпетр Газневідів. У 1035 р. Газневід Масуд необачно дозволив 4 тис. тюркських сімей поселитись у Північному Хорасані, сподіваючись використати їх як прикордонну варту проти можливої агресії Караханідів. Проте сельджуків виявилось значно більше, а податкова сваволя та злирства газневідських чиновників викликали обурення волелюбних і гордих степовиків, і в 1038 р. вони повстали. Щоб залякати непокірних, Масуд наказав стратити кількох своїх *гулямів* — огузів за походженням (їх розтоптав слон), а потім рушив у каральний похід на чолі 100-тисячного війська, що складалося з «особистою гвардією й різного наброду». В битві з 16-тисячною кіннотою сельджуків поблизу Денданакана (Мерва) в 1040 р. частина тюрк-

ських *гулямів*, невдоволених масудівським деспотизмом, приєдналася до повстанців, а голодну різноплеменну газневідську армію завзяті огузи розбили вщент. *Ябгу сельджуків Тогрул-бек Мухаммед* демонстративно сів після перемоги на трофейний масудівський трон і оголосив себе *султаном* (*султан* — «влада»), заснувавши в такий спосіб *нову ісламську імперію — Сельджуцький султанат (1040—1157)*.

Тепер сельджуки показали, на що вони здатні. Правління Тогрул-бека (1040—1063) стало епохою безперервних воєнних перемог войовничих тюрків над різноплеменними арміями розпечених мусульманських володарів. У 1043 р. сельджуки захопили Хорезм, а потім окупували весь Іран. У 1050 р. вони знищили в районі Вананда вірмено-грузинське військо, вигнали в 1055 р. з Багдада Буїдів, після чого заляканий *халіф аль-Кайм* віддав за Тогрул-бека свою дочку й затвердив за ним усі мислимі й немислимі титули світського правителя усіх мусульман. За правління наступного *султана* Альп-Арслана (1063—1072) до складу сельджуцької держави увійшли Вірменія, Азербайджан, Східна Грузія, Сирія, Палестина (останню відвоювали у Фатімідів), а після розгрому 80-тисячного візантійського війська (куди входили загони іноземних найманців, у тому числі русичів) імператора Романа IV Діогена (1067—1071) при Маназкерті (1071) Мала Азія також стала вотчиною тюрків. У 1072 р. Альп-Арслан загинув під час походу на кипчаків Мангишлаку.

Сельджуцькі завоювання супроводжувалися надзвичайними звірствами, терором і тотальним пограбунком. Масовий голод і чума спустошили більшість близькосхідних міст, «люди раділи лише біля воріт смерті, а непорочні дівчата лишилися лише в утробі матері». Не дивно, що великий перський поет-ісмаїліт Насір Хосров (1004—1075) назвав огузів «травою біди, що виросла на берегах Джейхуну (Амудар'ї)». Проте війна війною, а правити приємніше багатою країною, тож за царювання *султана* Мелік-шаха (1072—1092) Сельджукіди вжили ряд кардинальних заходів для оздоровлення економічного життя. Реалізатором нової політики «конструктивного деспотизму» став славетний *візир* Абу Алі Хасан Тусі, відомий в історії під почесним титулом *Нізам аль-Мульк* («Упорядник держави», 1017—1092).

Докорінного перерозподілу на користь державних (*ардал-мамлака*) або султанських (*хасса*) земель зазнав аграрний

фонд. Під прапором войовничого суннізму були суттєво скорочені вакфні володіння шийтського духовенства, а *ікта* являла собою лише право збирання податків з виділених земель, замість безпосереднього грошового утримання, без гарантій власності на ці пожалування (чітко в традиціях соціально-економічної структури східного типу). На купецьких шляхах відбудовано *хани* й *караван-сарай* («готелі»). Для керівництва державою сельджукіди відродили розгалужений бюрократичний апарат, централізовано відбудували іригаційну систему, а для зміцнення політичної централізації Мелік-шах завів власну гвардію *гулямів*. Непереможні сельджуцькі генерали (Ак Сонкор, Бурсук, Хумар-Тегін, Сав-Тегін) приєднали до султанату Середню Азію, знищивши залишки Караханідів, а невтомний Нізам аль-Мульк навіть порядок у діловодстві.

Сельджуцька столиця Ісфахан стала світовим центром наук і культури. *Медресе* Багдада, Мосула, Басри, Дамаска, Нішапура, Амула, Балха, Мерва, Герата перейшли на нову програму навчання. Вони мали готувати кваліфікованих чиновників, а не голих науковців (такі медресе на честь славетного *візира* прозвали *нізаміята*). Сельджуцькій епосі належать імена великого історика Бейхакі (XI ст.), філософа аль-Газалі (1058—1111), математика, астронома й поета Омара Хаяма (?—1123), прозаїка Унсур аль-Маалі (1021—1098) і ціла низка поетів. Серед них панегірист і гедоніст Санаї (1070—1140), лірик Аттар (1119—?), поет, перекладач з арабської Ансарі (1006—1088), сатирик Сузані (1086/90—1173), одипсці Муїзі (1048—?) та Анварі (?—1191) і вже згаданий фанатик-ісмаїліт Насір Хосров (1004—1072).

Навіть три епідемії чуми (1056, 1076 і 1085) не похитнули стабільність султанату, якому певний час данину в 360 тис. золотих сплачувала навіть Візантія. Фантастичний річний бюджет Сельджукідів у 215 млн золотих *динарів* був залізною запорокою від будь-яких катаклізмів, а вірівноваженість і м'якість Мелік-шаха (що мав «приємну зовнішність, повну талію, високу шию ... носив округлу бороду й вуса» і був «найбільшою перлиною в намисті сельджуцьких владик») з лишком покривалися жорсткістю, енергією та непохитною волею Нізам аль-Мулька (який «досконало знав науку письма ... і переважав попередніх і наступних візирів різноманітністю своїх знань та освітою»). Щоправда, історики не дуже жалували Нізам аль-Мулька за нелюбов до поетів (бо на їхнє утримання витрачалося занадто багато коштів), проте як адміністратор «Упорядник держави» безперечно не мав собі рівних.

Однак процвітання імперії виявилось нетривалим. Етно-релігійна строкатість, міжетнічні конфлікти, нерівномірність економічного розвитку регіонів султанату, невдоволення сельджуцької знаті максимальною централізацією, султан-

ським деспотизмом і обмеженням її привілеїв — усе це зробило внутрішню структуру колосальної клаптикової імперії надзвичайно крихкою, а жадливі руйнівна діяльність ісмаїлітів-нізаритів стала каталізатором державного розвалу.

Фідаї Хасана ас-Сабаха розв'язали цілеспрямований терор проти найталановитіших і найенергійніших державних та військових діячів Сельджуцького султанату. Індивідуальні вбивства — таємні й публічні — паралізували нормальну роботу управлінських структур. Бути здібним політиком, полководцем, дипломатом, науковцем, чиновником, ідеологом у державі Сельджуків дорівнювало смертному вироку, від якого не рятували ані охорона, ані високий соціальний статус. У 1092 р. від отруєного кинджала чергового смертника — *фідаїя* загинув Нізам аль-Мульк, а Мелік-шах того ж року несподівано захворів і таємниче помер, після того як відправив військо на чолі з генералом Кізіл Саригом у похід на державу «старців гори» (можливо, знаменитого *султана* теж отруїли неоісмаїліти). В 1101—1107 рр. невеликі, але добре озброєні загони нізаритських фанатиків кілька разів напали на Ісфахан (!), але свою столицю сельджуки відстояли. П'ятдесяті роки геноциду щодо державної еліти вистачило, щоб владу в імперії остаточно захопили самодури й егоїсти, які перетворили світову державу на полігон усобиць та взаємознищення. Суспільство паралізували жах і шпигуноманія, та ще й хрестоносці завдали сельджукам кілька істотних ударів.

Імперія розвалювалася, незалежними від центру стали сельджуцькі намісники Керману, Руму й Іраку, які теж проголосили себе султанами, а сини покійного Мелік-шаха розв'язали криваві усобиці за престол. Перемогу в цій різанині здобув Санджар (1118—1157) — останній великий Сельджукід, чию владу визнали Іран, Хорасан, Хорезм і Мавераннахр.

Новий султан переніс столицю до Мерва (далі від страхітливих ісмаїлітів), де збудував кілька мечетей, медресе, обсерваторію, 10 бібліотек і оточив їх неприступними мурами. В умовах відносної політичної стабілізації потроху відродилась економіка (лише двічі — в 1138 й 1149 рр. — державу вражали жадливі голод і неврожай), істотної модернізації та розширення зазнала місцева іригація. Була збудована грандіозна гребля *Султан-Бенд* на Мургабі, створена розгалужена зрошувальна система каналів р. Атрек. Відновилися торгівля з Далеким Сходом, Індією, Східною Європою, Західною Азією. Податкові збори стабілізували фінанси, а для заспокоєння знаті формальні *ікта* було передано в її власність.

Гнучкою політикою поступок і захочень Санджар припинив процес розвалу, багдадський *халіф* аль-Мустаршид (1118—1135) знову надав великому сельджуцькому володарю низку пишних титулів («найвеличніший султан, султан над султанами, найвеличніший шахиншах, цар Сходу й Заходу»

тощо). Санджар почав силою повертати під свій скіпетр «бунтівливих» сельджуцьких султанів заходу, яким у спину вдарив знаменитий грузинський цар Давид IV Будівник (1089—1125), відбивши Тбілісі та Ані. Навіть жадливих нізаритів Санджар примусив ушухнути, погромивши більшість їхніх фортець у 1121 р. Причому полонених сельджуцькі горлорізи не брали, а тому черговий «старець гори» Хасан ібн Самін змушений був покінчити з собою, аби не стати бранцем могутнього *султана*. Але війни вимагали коштів, Санджар постійно запроваджував усе нові й нові надзвичайні побори (*авариз*), чим ускладнив господарську ситуацію в імперії. Остаточо хрест на цьому нетривкому й хиткому відродженні великосельджуцької могутності поставили кара-кидані (кара-китаї) — залишки монгололомовних киданів, які після знищення їхньої держави (імперії *Ляо*, 907—1125) чжурчженями й китайцями не підкорилися чужоземцям і на чолі з вождем Елюй Даши втекли з Північного Китаю через Єнісей та Південний Алтай у степи Східного Туркестану й Семиріччя.

У 1137 р. «чорних киданів» спробували зупинити Караханіди, які після погрому з боку перших Сельджуків визнали себе їхніми васалами, але в битві поблизу Ходжента кара-кидані легко перемогли.

Санджар вирішив використати «священну війну» з язичником *гур-ханом* («імператором» кара-киданів) для підвищення свого авторитету в мусульманському світі. Свій похід він організував з помпою й безліччю панісламських обіцянок. Крім професіоналів-*гулямів*, його армію поповнили десятки тисяч добровольців-*газі* («борців за віру»), і коли в 1141 р. в Катаванському степу поблизу Самарканда сельджуки зустріли ворога, армія султана налічувала до 100 тис. воїків. Але й *гур-хан* Елюй Даши не гаяв часу.

В армію кара-киданів влилися десятки тисяч тюркських кочовиків, невдоволених султанським всевладдям і чиновницьким здирством (одних лише карлуків до *гур-хана* приєдналося 50 тис. — а це були кінні воїки з народження). Елюй Даши організував стабільне забезпечення війська їжею, фуражем, а воїки Санджара або грабували, або голодували.

Сили армій були приблизно однаковими, та *гур-хан* використав у битві улюблений киданями обхідний маневр і тактику раптової атаки. Катаванська битва завершилася цілковитим розгромом величезної рати Східно-Сельджуцько-

го султанату (кількість загиблих мусульман становила від 30 до 70 тис. воєнків). Санджар залишився без армії, а його авторитет харизматичного загальноісламського лідера лопнув як мильна булька.

Намагаючися виправити ситуацію, «султан султанів» уні надзвичайні податки для відновлення армії, але піддані його «не зрозуміли» її повстали, причому в 1153 р. збунтувалися навіть огузи (колишні одноплемінники Сельджуків). Каральний похід проти огузів провалився, сельджуцьку армію знищили, а Санджар потрапив до огузів у полон, після чого дикі кочовики прокотилися вогняною руйнівною лавиною через пів-Ірану. Мерв, Нішапур, Тус, Джувейн, Ісфагайн були стерті з лиця землі, населення вирізане або продане в рабство, культурні цінності знищені.

«Разбой в степях привольных полюбя,
Огузы налетели, пыль клубя»

(Джегал ад-дін Румі, 1207—1272).

У 1156 р. Санджар утік з полону, але, зламаний морально й фізично, помер у 1157 р., а його намісники, розрізнені племена огузів і загони селян розгорнули у крайній війну всіх проти всіх. Імперія Великих Сельджуків перестала існувати.

Кривавий морок панував над Іраном 40 років, аж доки Середня Азія й Іран знову не були об'єднані в єдину державу — імперію хорезмшахів.

Держава хорезмшахів

Після Катаванської битви більша частина земель Середньої Азії потрапила в залежність від кара-киданів, проте панування чужинних монгололомовних кочовиків гнітило місцеве населення (народи тюркських та іранських мов), тому спокійне життя завойовників не судилося. Ситуацію ускладнювали емірські чвари та грабівницькі набіги огузів. Життя Мавераннахру перетворилося на суцільне пекло, і коли під гаслом «священної війни» з «невірними» кара-китаєми почав набирати силу володар Хорезму Текеш (1172—1200), його підтримала абсолютна більшість пригнічених безвладдям середньоазіатів.

Зібравши під свої прапори десятки тисяч знедолених і доведених до відчаю мусульманських фанатиків, хорезмшах Текеш ціною великих зусиль витіснив кара-киданів з Мавераннахру й укріпив оборонні споруди навколо хорезмійської столиці Ургенча (Гурганджа). *Успіхи у звільненні мусульман Середньої Азії від усобиць і гноблення «невірних» забезпечили Текешові високий авторитет у мусульманському світі, а населення сусідніх країв, стомлене політичною анархією, прагнуло спокою й поклало надії на Хорезм. У цьому був секрет карколомних експансіоністських успіхів Текеша та його наступників.*

Протягом 1187—1193 рр. шладу хорезмшаха визнали Мерв, Нішапур і Серахс, у 1194 р. — Західний Іран. Із шаленим опором хорезмійці зіткнулися

тільки в горах Гуру (сучасний південний захід Афганістану), де панувала гулямська за походженням мілітаристська династія Гуридів.

Текеш помер, але його син і спадкоємець Мухаммед ібн Текеш (1200—1220) виявився таким же енергійним, як і його батько. У 1207 р. він захопив Бухару, звідки атакував і розтрощив у 1210 р. поблизу р. Талас військо кара-киданів (які змушені були визнати себе хорезмійськими васалами); в 1215 р. був завойований Азербайджан, а в 1215—1216 рр. Мухаммед ібн Текеш добив Гуридів, залишки яких остаточно перебрався до Індії (де створили Делійський султанат).

За правління Мухаммеда ібн Текеша держава хорезмшахів займала території від гір Загросу до річки Інд, від Каспію та Аралу до Перської затоки (крім володінь непокірних і жаклимих нізаритів), ставши найбільшою імперією ісламу.

Відтепер щоранку Мухаммед ібн Текеш, який «скромно» називав себе «другим Александром (Македонським)», просинався під гуркіт золотих барабанів, в які били 27 понезолених ним правителів, а до свого титулу хорезмшах додав пишніший — султан.

Здолання роздробленості сприяло економічному відродженню, поновилася торгівля, а частину грандіозної воєнної здобичі було використано для централізованої відбудови іригаційної системи (особливо в корінних землях Хорезмійського оазису). Завдяки будівництву нових каналів і карізів (підземних зрошувальних каналів-труб), колосально збільшилася площа зрошуваних земель, а з нею і посіви пшениці, ячменю («хліба бідних»), рису, винограду, динь, грецького горіха, фіг, бавовнику (замість застарілого льону). Ремесла прославилися виробництвом килимів, тканин (шовк, парча, вовна, бавовна, льон), кераміки (посуд і облицьовувальна плитка з фаянсу). Великий попит мали вироби з металів, кістки, шкіри, дерева, квіткові есенції. Центрами ремесел і торгівлі (в тому числі фантастично прибуткової караванної) знову стали Ургенч, Бухара, Самарканд, Нішапур, Рей, Ісфахан, Шираз, Герат, Тус, Балх, Кум, Хамадан, Фаса, Казерун, Ахваз, Тустер, порт Сіраф на березі Перської затоки та ін. (їхнє населення становило іноді 200—300 тис. мешканців).

За часів Великого Хорезму (1172—1220) жили й творили видатні поети Нізамі (1141—1209) та Хагані (XII ст.), яких вважає своїми класиками Азербайджан, хоча писали вони на фарсі. Справжнім дивом і гордістю тогочасної перської архітектури визнано «Купол Алідів» у Кумі — прикрашений вигадливим різьбленням по цеглі «мавзолей Фатіми». Продуктивно працювали медресе й бібліотеки Хамадана, Рей, Сави, Ісфахана, Мерва, Нішапура тощо.

Але міць і процвітання колосальної імперії залишалися дуже хиткими. *Строката хорезмійська держава не мала єдиної етнічної та господарської основи*, а коли задоволені розгромом «невірних» *газі* розійшлися по домівках, армію почали формувати з найманців-тюрків (переважно канглів-печенігів, кипчаків-половців та карлуків). Стабільність, що спиралася на шаблі хорезмійські від тюркських вояків перси, араби, таджики дуже хворобливо сприймали безпardonне володарювання зухвалих тюркських найманців, а коли ця ненависть проривалася, повстанці шматували своїх «захисників» живими (так було під час антихорезмійського повстання в Самарканді). Успішні війни, економічне піднесення, розквіт торгівлі сприяли певному поліпшенню матеріального добробуту населення в самому Хорезмійському оазисі, але на решті земель лише начальство сипало грошима — більшість простих людей жили впроголодь (податки сягали 2/3 урожаю!). Крім етнічних і соціальних суперечностей, державу розідали релігійні конфлікти: між шиїтами і суннітами (*хорезмшахи* сповідували суннізм), між шафїїтами і ханїфїтами. Не припинили свою руйнівну пропаганду й різноманітні сектанти (насамперед ісмаїліти різних гатунків). Навіть серед політичної верхівки не було єдності: кангли конфліктували з туркменами, «купецька» партія з «військовою» тощо.

Вкрай невдалою слід визнати й зовнішню політику, що її вів наприкінці свого царювання *хорезмшах* Мухаммед.

Спочатку він посварився з багдадським халїфом ан-Насїром (1180—1225), назвався *Газі* («борцем за віру») й прокляв «володаря правовірних» (звинувативши його зокрема у «сверблячій сластолюбстві»). Однак каральний похід 1217 р. проти «неправильного халїфа» провалився: 100-тисячне хорезмійське військо вимерзло в горах, а решту дикі непокірні курди вирізали.

У 1216 р. на кордонах Хорезму з'явилися монголи Чінгіс-хана, які добивали тут своїх кровних ворогів меркїтів, і на р. Іргїзі Мухаммед несподівано атакував монголів, пояснюючи це релігійним обов'язком *газі* в боротьбі з «невірними». В 1219 р. він же наказав вирізати й пограбувати в Отрарі багатий караван, яким Чінгіс-хан хотів поновити вигідну для себе торгівлю через «Великий Шовковий шлях». Здивований такою поведінкою, каган відрядив в Ургенч посольство, але монгольських дипломатів *хорезмшах* наказав убити, а кількох

вигнати голими у степ. Такого монголи не прощали, і коли Чінгіс-хан довідався про жадливий злочин, він написав Мухаммедові короткого листа: «Ти хотів війни, ти її отримаєш!». Згорнувши війни на інших фронтах, монгольський каган наказав атакувати імперію *хорезмшахів*.

Мухаммед ібн Текеш мав 400-тисячне військо й невичерпні ресурси, але виявив абсолютно непритаманні йому безініціативність і безпорадність. Розпорошивши свої сили по містах та фортецях, він залишив Середню Азію, і протягом 1219—1223 рр. монголи захопили більшість міст імперії та знищили їхні гарнізони один за одним. Знесилена суперечностями держава *хорезмшахів* розвалилася вмиг, а переляканий Мухаммед сховався від непереможних монголів на пустельному острові Ащур-Ада посеред Каспійського моря, де й помер у 1220 р. в колонії хворих на проказу. Великий Хорезм упав.

Боротьбу з агресором спробував організувати син і спадкоємець престолу Ургенча *хорезмшах* Джелаль ад-дін Мекбурни (1221—1223), але, розбитий монголами, він утік до Індії, звідки хорезмійців за вчинені ними злесті вигнали до Ірану. Потім у пошуках грошей енергійний *хорезмшах* не існуючої вже держави пройшовся вогнем і мечем по землях Грузії та Вірменії і, врешті-решт, втративши всіх союзників, знову опинився у 1231 р. віч-на-віч з монголами, які наздогнали неугомонного *хорезмшаха*-авантюриста в горах Курдистану. «Тоді татари, що примусили його покинути батьківщину, напали на нього, погнали до Амїда (суч. Дїрбакїр) і завдали жорстокої поразки його війську». В цій битві й загинув син туркменки Джелаль ад-дін, а Іран та Середня Азія опинились у складі світової Монгольської імперії.

Держава Хулагуїдів

Монгольське завоювання Західної Азії завершив один з онуків Чінгіс-хана Хулагу, «для котрого людяність і пощада були абсолютно чужими поняттями, але який подїбно до свого жадливого предка вмів володарювати й наказувати». В 1256 р. його вояки знищили паразитичну державу нїзаритів (останнього «старця гори» Рукн ад-діна полонили й відправили до Каракоруму, де йому відрубали голову). У 1258 р. було ліквідовано Багдадський халїфат Аббасидів, однак подальшому просуванню непереможних монгольських орд завадила смерть великого кагана Мунке (1259). Хулагу сам мріяв посїсти його місце і з частиною війська спішно вирушив до Монголії, а своїм за-

ступником залишив довіреного полководця Кітбугу (наймана християнсько-несторіанського віросповідання), проте для успішного продовження завоювань розпорошених сил не вистачило.

В каголицькій Європі хана Хулагу та його дружину Докузхатун (кераїтку й теж християнку-несторіанку) проголосили новими Костянтином і Еленою, вітаючи успіхи монголів у боротьбі з мусульманами, а їхні завоювання назвали новим «хрестовим походом». Слідом за Багдадом упали інші ісламські фортеці регіону (Халеб-Алеппо, Дамаск, Хама, Хомс, Баніяс), але хрестоносні рицарі Палестини злякалися таких могутніх «союзників» і не надали підтримки «жовтим хрестоносцям», мовляв, «боротися з турками разом з такими союзниками-варварами насправді те ж саме, що виганяти біса силою Вельзевула». Тих же, хто вважав головним ворогом мусульман і підтримав монголів у боротьбі за звільнення «Гробу Господнього» (як-от Боемунд Антіохійський), — відлучили від церкви. В тилу Кітбуги повстала 5-мільйонна православна Грузія, невдоволена засиллям християн-несторіан, а з півночі загрожувала Золота Орда, де монгольський хан Берке відкрито схилився до мусульманства. Підтримали завойовників лише вірмени-монофізити.

В такому оточенні 20-тисячне військо монголів не мало шансів на успіх, та вони десятками років не знали поразок і явно переоцінили свою міць, а тут ще *султан* мамлюцького Єгипту Кутуз наказав перебити монгольських послів, коли ті насмілилися прибути до Каїру. За зраду ідеї «єдиного хрестового походу Сходу і Заходу» Кітбуга розгромив хрестоносне графство Сідон, але у вересні 1260 р. його армію в битві при Айн-Джалулі мамлюки знищили (Кітбуга потрапив у полон, де йому відрубали голову). Після грудневої (1260) поразки при Хомсі (від тих же самих мамлюків) монгольські завоювання в Західній Азії припинилися.

Хулагу не зумів вплинути на вибори нового *кагана*. За володарювання над завойованими на Далекому Сході землями почалася війна ханів Аріг-Буки і Хубілая, в якій переміг узурпатор Хубілай (1260—1294). Нового *кагана* не цікавили далекі землі, які він усе одно не міг контролювати, і в 1263 р. Хубілай надав Хулагу титул *ільхан* («урусний хан»), офіційно визнавши незалежний статус монгольського Ірану. *Утворилася держава Хулагуїдів (1263—1353), що займала територію Ірану, Іраку, Афганістану, Вірменії, Азербайджану,*

більшу частину Анатолії, Курдистан та південь Середньої Азії. Васалами Хулагуїдів періодично ставали Грузія, Трапезунд і Кіпр, а постійним і вірним союзником — вірменська Кілікія. Столицями Хулагуїдської держави стали Тебриз і Султаніє.

Монгольське завоювання стало нелегким випробуванням для регіону. Вдвієтеро скоротилися площі оброблюваних земель, жадливу різанину пережили Мерв, Балх, Герат, Рей, Тус, Нішапур, Казвін, Хамадан, Марата, Ардебіль, Бухара, Ургенч, Самарканд, Багдад, Дамаск тощо. Сотні тисяч людей були перетворені на рабів, а розгром іригаційної системи внаслідок навали кочовиків спричинив занепад րільництва й голод. Вражає такий випадок: коли після тотальних воєн Сирія, Іран та Закавказзя зазнали навали сарани (котра за інших умов стала б прокляттям для місцевих урожаїв), місцеві мешканці врятувалися нею від голодомору, поївши зграї цих жирних і, як стверджували тоді люди, ситних комах. Жадливіх утрат зазнала культура. Проте не варто забувати, що перси давно не були хазіями у власній країні, де правили тюрки, і тотальна різанина теж не була для них новиною. Тому навала монголів більшістю населення сприймалася просто як заміна одних чужоземних гнобителів на інших, тим паче що монголи знищили ненависні для більшості персів — шиїтів-імамїтів халіфат Аббасидів, тюрсько-суннітську диктатуру та жадливого ісмаїлітського монстра нїзаритів.

Монголів прокляв видатний перський філософ (містик-гуманіст) і поет Джелал ад-дін Румі (1207—1272), але радісно вітав інший славетний поет Ірану Мусліх ад-дін Сааді (1203/10—1292) — неперевершений лірик і прозаїк (творець збірки «*Гулістан*» («Квітник»). Людина бурхливої біографії, він об'їздив увесь ісламський світ, потрапив у полон до індусів та хрестоносців) і водночас автор панегіричної елегії на честь здобуття монголами Багдада. Широко відомими були твори поета-містика Іракі (XIV ст.), ісмаїліта поета-гульїя Нізарі (?—1320), прозаїків Ауфі (XII—XIII ст.) і Самарканді. Авторитет Насіра ад-діна Тусі (1201—1277) — придворного поета й астролога Хулагуїдів — у питаннях астрономії, математики, медицини й астрології десятиліттями вважався незаперечним для науковців Близького Сходу. Історичну науку Персії прославила апологет монгольських завоювань Ата Мелік Джувеїні (автор величезної за обсягом праці «*Таріхі джахангусай*» — «Історія світопокорителя», 1260 р., присвяченої Чингісхану) й видатний політик та історик за сумісництвом Рашид ад-дін (його «Джами ат-Таваріх» — «Збірка літописів», 1310 р. — висвітлює історію держави Хулагуїдів та всіх інших відомих тогочасним персам народів від Західної Європи до Китаю).

Хоча початкові наслідки монгольської навали були вкрай тяжкими, надалі ільхани залізною рукою припинили в регіоні усобиці, стабілізували податкову систему, відновили торгівлю, а виробників звільнили від дріб'язкового чиновницького регламентування (бо степовики не втручалися в чужі для них земельні справи, задовольнившись безперебійним надходженням податей та лояльністю населення до ханської влади).

Проте історія монгольського панування в Ірані була нетривалою.

Розпад великої Монгольської імперії закономірно завершився міжусобними війнами. Ситуація ускладнювалася й тим, що окремі улусні володарі, як виявилось, мали різну релігійну орієнтацію. Хулагу був шанувальником Майтреї (Будди майбутнього), в його військовому оточенні переважали християни-несторіани, а верхівку бюрократії *ільхан* намагався формувати з письменних китайців-конфуціанців (щоб чиновники були кваліфікованими, але чужими для більшості підданих); тим часом золотоординський хан Берке (1258—1266) підтримував суннітський іслам. Крім того, за заповітом Чінгіс-хана Іран належав нащадкам його старшого сина Джучі, тобто саме володарям Золотої Орди, тому війна між Джучідами і Хулагуїдами стала неминучою.

Апогеєм гігантського протистояння стала зимова битва в Ширванській долині (1261), де, якщо вірити середньовічним історикам, проти 350-тисячного війська Берке виступила 300-тисячна армія Хулагу. Перемогу в жадливій різанині здобув *ільхан* — «хоробрий та в бійці сильний, відзначився в цій битві, показав себе здатним землею володіти й вінець носити». Не витримавши психологічно, вояки Золотої Орди (монголи, кипчаки й русичі) «кинулися тікати через Терек, під ними провалилася крига, і безліч вояків потонуло». Добити золотоординців завдав їхній союзник — мамлюцький Єгипет, що скував ініціативу Хулагуїдів.

Воювали Хулагуїди і з улусом Джагатай (Чагатай), але тут бойові дії завершилися вничю: 1273 р. *ільхан* Абака (1265—1282) захопив Бухару, на що Джагатай Дува в 1295 р. відповів спустошенням Хорасана.

Лише союз із Трапезундом (потім Візантією) та мир на східних рубежах дали Хулагуїдам змогу певний час утримувати державні кордони, але *внутрішня криза не залишила монголам шансів на тривке панування в регіоні*.

Вороже ставлення шіїтів до влади іновірців наростало. Масла у вогонь додав *ільхан* Гейхату (1291—1295). Підбурюваний китайськими радниками, він (так само як і юаньські імператори Китаю) почав активно друкувати паперові гроші замість дзвінкої монети (геніальний винахід імперії Сун). Неконтрольована емісія довершила господарський розвал. Селяни Південного Ірану (Лурістану) збунтувалися. Необхід-

ні були термінові стабілізаційні реформи, які спробував провести *ільхан* Газан (1295—1304).

Газан-хан почав царювання з того, що прийняв разом із військом іслам (незгодним відрубали голови), після чого *візирем* призначили славетного історика мусульманина Рашида ад-діна. В країні було відновлено карбування золотих і срібних монет, вилучено з обігу знецінені папірці, скорочено й спрощено податки, а тим, хто піднімав цілину, давалися значні податкові пільги. Для відродження місцевих ремесел і торгівлі створено мережу державних майстерень (*кархане*), де заради здешевлення продукції широко використовували дармову рабську працю. Чітко розмежовано юрисдикцію монгольського (державного) і мусульманського (господарського й кримінального) права. За дев'ять років реформ було досягнуто певне відродження економіки, дещо нівелювався етно-релігійний конфлікт влади і підданих, а доходи держави збільшилися з 17 до 21 млн *динарів* на рік (утім, це було вп'ятеро менше, аніж у домонгольські часи).

Газан-хан помер від алкоголізму, але його наступник Олджейту (Худабенде, 1304—1316) не став змінювати реформаційний курс і, хоча й сам був не безгрішний (полюбував вино, наркотики, гаремні втіхи тощо), здобув цілковиту підтримку персів тим, що відкрито прийняв шиїзм.

При дворах *ільханів* процвітали науки й мистецтва. В країні працювали історики Вассаф (?—1328) і Казвіні (XIV ст.). Вершиною класичної перської поезії визнано творчість Хафіза (1300—1389), сучасниками якого були поет-містик Шабістарі та Аухаді, романтик Сальман Саведжі, лірик Кірмані. Шедевром архітектурн вважається восьмигранна купольна мечеть *ільхана* Олджейту-Худабенде в Султанії (XIV ст.). В Тебризі зусиллями уйгурських іммігрантів у XIV ст. зародилася перша в мусульманському Ірані школа поліхромної мініатюри, в традиціях якої втілювався вплив далекосхідних естетичних канонів.

Та коли *ільхан* Олджейту помер (1316), перебравши з насолодами, держава Хулагуїдів швидко занепала. Степовики так і не стали для персів «своїми», а ісламізація й перетворення держави гордих кочовиків на типову султанську деспотію вкрай не сподобалися монгольській верхівці, яка намагалася приватизувати свої *ікта* завдяки податковому імунітету. Особливо драгував монголів ініціатор проісламських реформ *візир* Рашид ад-дін, і в 1318 р. *ільхан* Абу-Саїд (1316—1335), заручившись підтримкою генералітету, звину-

ватив всесильного *візира* в хабарництві й здирстві (мабуть, цілком справедливо) і наказав розрубати знаменитого історика мечем навпіл (що й було зроблено).

Посилення сепаратизму спустошило ілханівську державну скарбницю (навіть конфісковане майно Рашид ад-діна не змінило ситуацію), що змусило владу знову підвищувати податки. Врятувати державу шляхом військової диктатури спробував за правління Абу Саїда Бахадур-хана (1316—1335) його всесильний *візир*, безстрашний воєначальник Чобан. Проте *ілхан* смертельно боявся свого «благодійника» і в 1327 р. підступно знищив його разом із синами. Могутнього Чобана не стало, й Абу Саїд присвятив себе поезії та жінкам, залишивши державні справи, а коли його в 1335 р. отруїла мстива дочка Чобана (Хатун), в імперії Хулагуїдів настав повний розвал. На уламках колишньої великої держави утворилися десятки незалежних, ворогуючих між собою династій (Джелайриди, Музаффариди, Курти тощо). В 1337 р. у Хорасані спалахнуло персо-шіїтське визвольне повстання *сарбадарів* (*сербедарів* — «вішалників, несамовитих», 1337—1381), які й стали могильниками Хулагуїдів.

Ідейним прапором сарбадарського повстання був агресивний антимонгольський шіїзм, а вождями-ідеологами цього протокомуністичного руху стали шіїтсько-містичний *шеїх*-проповідник Халіфе, його наступник *шеїх* Хасан Джурі та «поети злиднів»: апологет егалітаризму ібн Ямін (?—1368), викривач розтлінної верхівки і прихильник народного бунту Убейд Закані (?—1370) та найекзотичніший поет-селянин ібн Хусам Кухістані, який, за легендою, писав свої вірші на держаках лопат. На відвоєваних землях запанували селянські традиції егалітаризму, податки зафіксували на рівні 1/3 урожаю, всі *сарбадари* (включаючи правителів) носили однаково простий одяг (з воли, а не шовку), армію становило народне ополчення, а в будинках начальства (в тому числі вождя) щоденно влаштувалися для всіх бажаних спільні трапези.

У 1335 р. Халіфе загинув, однак сарбадарів це не зупинило. В 1337 р. повстанці відбили Себзевар (зробивши його своєю столицею), потім захопили Нішапур, Мерв та Гурган. Останній хулагуїдський *ілхан* Туга-Тимур вирішив придушити бунт хитрістю. Запросивши в 1353 р. сарбадарських лідерів на бенкет, він наказав їх знищити. Проте *ілхан* прогадав: під час бенкету сарбадарський *емір* Ях'я Керабі сам зарізав Туга-Тимура. Так перервалася династія Хулагуїдів, а в Хорасані на півстоліття запанували *сарбадари* (1337—1381), керівники яких ще в 1338 р. прийняли титул *султанів*.

Іран і Середня Азія знову опинилися в умовах тотальної роздробленості й цілковитої політичної анархії. Війни тривали безупинно, та невдовзі цей кривавий морок здався веселою прогулянкою, бо в Середній Азії зійшла зірка жахливого Тимура.

Держава Тимура і Тимуридів

Тимур (Темур — «Залізний», 1336—1405), виходець з монголо-тюркського роду Барлас, народився в м. Кеш (сучасний Шахрісябз, на південь від Самарканди). Його рід по жіночій лінії вважався нащадком найжорстокішого Чінгісового сина Джагатая, тому Тимур спадково обіймав посаду кешського намісника. Але дитинство та юність майбутнього світопідкорювача припали на «смутні часи» тотальної анархії, і свою «творчу біографію» він почав у 1358 р. з «посади» отамана банди розбійників, яка вдало грабувала сусідів. Невдовзі у нього з'явився товариш-союзник — спадковий *емір* Самарканди Хусейн (такий самий хижак і головоріз), з яким вони удвох кілька років тероризували весь *Мавераннахр* («Країну, що за рікою», тобто Середню Азію).

У 1362 р. під час однієї з таких бандитських вилазок Тимур був тяжко поранений, суглоби правої руки й правої ноги неправильно зрослися й стали нерухожими, а його кісткяк празив кістковий туберкульоз, але волевого Тимура це не збентежило. «Він був струнким і великим, високого зросту, як нащадок давніх велетнів, з могутньою головою і лобом, кремезний тілом і сильний... кольором шкіри білий та рум'яний, без темного відтінку; широкоплечий, з міцними членами, сильними пальцями й довгими стегнами, пропорційної статури, довгобородий, але з вадою у правій нозі й руці; з очима, сповненими похмурого вогню, та гучним голосом. Страху смерті він не знав... не любив насмішок і неправди, був недоступним для жартів і забав, зате бажав чути завжди одну правду, якщо навіть вона йому неприємна; невдача ніколи його не гнітила, а успіх ніколи не веселив». Тимур так і не навчився читати й писати, але володів перською мовою.

Безмежний бандитизм у Середній Азії тривав, а його вожді (Тимур і Хусейн) відкрито називали себе *емірами*. Такий стан речей не влаштував улусних монгольських ханів Джагатаїдів, і в 1365 р., спираючись на вірні йому кочовища Моголістану (Східного Казахстану), Джагатаїд Кабул-шах здійснив у регіоні масову каральну акцію. У дводенній битві поблизу Шашу (сучасний Ташкент) джагатаїдські монголи завдали поразки хусейно-тимурівським бандам, лідерам яких

довелось рятуватися втечею. Проте Джагатаїди відверто ненавиділи й християнство, й іслам; і цю карту вирішив розіграти Тимур (якого після важкого поранення прозвали *Тимур Ленг* — «Залізний Кульгавець»).

Проти нової монгольської навали повстав народ, і під стінами Самарканда простолоюд (на чолі з бавовняром Абу Бекром Келеві), наелектризований мусульманськими і сербедарськими проповідниками (серед яких виділявся студент медресе Маулян-заде), розгромив агресора. Монголи відступили назавжди, а *еміри* повернулися до Самарканда й підступно знищили всіх повстанських керівників (крім Маулян-заде). Тимур одразу ж заявив про свою непричетність до цієї різанини, й, звинувативши в усьому Хусейна, вигнав його з міста при підтримці населення, а в 1370 р. погромив і знищив свого колишнього союзника в Балху. Тимур став під титулом *еміра* цілковитим володарем Мавераннахру із столицею в Самарканді. Далі розпочалися його *славетні завоювання, успіх яким забезпечили військовий талант полководця, суннітський фанатизм, колосальна воєнна здобич, неймовірна жорстокість та масова підтримка абсолютної більшості середньоазіатів, добробут котрих суттєво збільшився, оскільки Тимур розумно поділився частиною ганіми з підданими* (і за ці крихти «з панського столу» самаркандці боготворили *еміра, «забуваючи»* про джерело цих багатств, а поет Хатіфі співав йому дифірамби). Політичним гаслом жадливого самаркандського *еміра* став знаменитий вислів: «Весь простір населеної частини світу не вартий того, щоб мати двох царів», однак *були за цією мілітарною бравадою і потужні фінансові інтереси самаркандських купецько-транзитних корпорацій, які й продиктували Тимурові напрями його воєнних походів: йшлося про контроль над «Великим Шовковим шляхом».*

Потреба в обміні товарами між Сходом і Заходом існувала завжди, а прибутки, що їх отримували купці трансєвразійських караванних шляхів, і в XIV ст. лишилися надзвичайно солідними. Проте на рубежі XIII—XIV ст. сприятливому для «бізнесменів» «Великого Шовкового шляху» політичному клімату поклав край розвал Великої Монгольської імперії, що саме тоді остаточно розпалася на імперію Юань, улуси Джагатаїдів та Хулагуїдів і Золоту Орду. Причому в імперії Юань панувала віротерпимість, в улусі Джагатаїдів залишалася популярною традиційна монгольська «чорна віра»,

Хулагуїди спочатку схилилися до несторіанства, а потім прийняли шиїзм, а тогочасні золотоординці відкрито підтримували суннізм. Далі між ними почалися війни, і караванникам стало зовсім скрутно. Ситуація, коли хазяїв на «Великому Шовковому шляху» (подорож яким займала понад 230 днів) дуже багато, купців ніяк не влаштовувала, а без єдиної сильної влади на всьому проміжку караванних доріг ніхто не міг гарантувати подорожникам спокій і захист від бандитів та хабарників. Купці «Великого Шовкового шляху» прагнули порядку і єдиної влади, стабільності на всіх дорогах, і готові були дати гроші будь-кому, хто такий порядок здатен навести. Таким виявив себе Тимур, отож, мабуть, саме від торгово-посередницьких «акул бізнесу» він дістав початкові кошти на створення потужної армії (зброя, плата найманцям тощо). Причому, враховуючи, що внаслідок вдалого географічного розташування саме середньоазіати отримували від транзиту через трансконтинентальну торговельну артерію найбільші «баріші», стає зрозумілим, чому саме вони були в першу чергу життєво зацікавлені у встановленні політичної стабільності на дорогах. Ішлося про отримання гарантованого і безпечного прибутку. В цьому, мабуть, полягає фінансова сторона секрету блискавичного піднесення Тимура як політика. «Бізнесмени» «Великого Шовкового...» дали гроші на його справу, розраховуючи, що саме він зможе втілити в життя їхні політичні мрії. Це пояснює також мету й напрями подальших завойовницьких тимурівських походів, а також тотальних репресій в завойованих землях. Купці Індії, Моголістану, Ірану, Вірменії, Китаю і Туреччини були торговельно-посередницькими конкурентами середньоазіатів, а отже, знищуючи їх, Тимур «розчищує місце» для встановлення повного контролю своїх земляків (насамперед, самаркандців) над усією інфраструктурою «Великого Шовкового шляху». *Йшлося про настільки фантастичні прибутки (доходність торгівлі в середні віки можна порівняти хіба що з нинішніми прибутками від наркобізнесу), проти яких і сьогодні людське життя мало що варте.*

Першою жертвою мстивого Тимура стали Джагатаїди: їхнє царство було знищене, караванні шляхи розорені, а купців примусили подорожувати через Самарканд. Потім *емір* втрутився у ханські чвари в Золотій Орді, яку після поразки на Куликовому полі від московського князя Дмитрія

Донського (1380) роздирали усобиці. В 1381 р. Тимур посадив на золотоординський трон свого «протеже» Тохтамиша.

Наступною здобиччю «Залізного Кульгавця» став роздроблений та ослаблений Іран, в якому лише 22-тисячна армія *сарбатарів* становила реальну військову силу. «Вішальники» не капітулювали перед військом Тимура, а полонених буквально роздирали на шматки, тому й сам Тимур з іранцями не церемонився, наводючи жах печерними звірствами.

У Сабзаварі 2 тис. полонених *сарбатарів* живими замурували в міських стінах, в Ісфахані з 70 тис. черепів знищених городян спорудили посеред міста кілька жаклих веж, а мешканців Ширази вирізали поголово (лише поетові Хафізу Тимур подарував халат і відпустив).

Після трьох походів увесь Іран, Хорезм і Афганістан визнали панування Тимура.

Масовий приплив *ганіми* й данини від завойованих народів дав можливість швидко реконструювати й розширити іригацію Мавераннахру, а Самарканд перетворився на світовий центр науки й культури. Вперше в історії людства тимурівські науковці додумалися використовувати в сільському господарстві мінеральні добрива, зокрема знаменитий «хлібний камінь» — кам'яністі поклади місцевих фосфо-

ритів, що розроблялися за наказом *еміра* в горах і після розтирання вносилися в ґрунт (відомо, що ґрунти Мавераннахру не відзначалися родючістю). Але, насамперед, добробут у корінних землях емірату зростав на крові й горі сусідів.

Самаркандські архітектори, до яких приєдналися полонені майстри з Ірану, Азербайджану, Афганістану, Іраку, Сирії, Індії, прикрасили тимурівську столицю безцінними архітектурними спорудами. Серед них: мавзолей *Шах-і-Зинда* («Шах живий», XIV—XV ст.), в якому вражає поєднання простої, лаконічної архітектурної форми з найтоншим візерунком поливної кахлі; грандіозна Соборна Мечеть *Бібі-Ханім* (1399—1404), розрахована на 2 тис. (!) молільників; масштабна усипальня Тимуридів *Гур-Емір* (1403—1404) тощо. Тимурівську батьківщину Кеш прикрасив величний *Ак-Сарай* («Білий Палац»). Десятки придворних поетів та істориків-панегіристів (Нізам ад-дін Шамі, Шараф ад-дін Єзді, Муїн ад-дін Натані та ін.) славили величні «діяння» (насамперед, завоювання) Тимура у своїх творах.

У самий розпал війни в Ірані незалежність спробував вибороти Тохтамиш: у 1383 р. золотоординці здійснили набіг на Хорезм, а в 1385 р. захопили Тебриз, де влаштували шалену різанину. Але колишній васал явно переоцінив свої сили: успішні війни дали в руки Тимура незліченні багатства, і за щедру платню в його армію десятками тисяч ішли досвідчені вояки-професіонали.

В 1392 р. Тимур вогнем і мечем пройшов Вірменію, Азербайджан та Грузію, а в 1395 р. наздогнав 90-тисячну армію Тохтамиша поблизу річки Терек. Виявивши неабиякий дар полководця, Тимур розтросив золотоординців за три години (!), а потім, переслідуючи Тохтамиша, добив його безпосередньо в корінних степах Орди (межиріччя Волги і Дону), розоривши «за компанію» Елець на Русі. Однак далі на Русь Тимур не пішов, ця лісиста територія купцям-караванщикам була не потрібна. Тохтамиш утік до Литви, а Тимур повернувся до Середньої Азії і продовжив свої завоювання уздовж «Великого Шовкового шляху».

В 1398 р. страхітливого погрому зазнав Делійський султанат, звідки *емір* вивіз нечувані багатства, потім Тимур відібрав у мамлюків Сирію, а після цього вторгнувся в межі Османської Турецької імперії.

Пихатий турецький *султан* Баязид I (1389—1402) написав Тимурові образливого листа, в якому пообіцяв збездістити весь гарем *еміра*, на що спокійний самаркандець відповів лаконічно («Він збожеволів») і мобілізував у похід армію в 150 тис. голворізь-професіоналів, «ударною силою» якої були 32 бойових слони (індійські трофеї).

Турецькі *яничари* поразок раніше не знали, але військо Баязида налічувало не більше 70 тис. вояків, а вишколом і жорстокою завзятістю *гулями* еміра не поступалися піхотинцям султана. У битві поблизу Ангори (сучасна Анкара) в 1402 р. армія Баязида не витримала удару «тимурівців». Корпус яничарів оточили й вирізали, а султан потрапив у полон.

Тимур посадив султана в клітку й возив за собою як тварину, аж доки той не помер, таємно добувши й прийнявши отруту. Потім «Залізний Кульгавець» за кілька днів здобув штурмом Смірну (яку хрестоносці-іоанніти вдало захищали від турків упродовж 20 років), а коли за кілька днів до місцевої бухти прибули кораблі венеціанців і генуезців з резервами та припасами, «тимурівці» закидали їх за допомогою катапульта відрубаними головами «рицарів ордену Св. Іоанна».

За 35 років свого царювання (1370—1405) Тимур створив шляхом кривавих завоювань колосальну імперію від Русі до Індійського океану, від Сирії до р. Інд та китайських кордонів, але першоджерелом основних транзитно-караванних прибутків був саме китайський шовк, а тому наступною жертвою Тимур обрав мінський Китай.

Приводом до агресії стала надумана теза про нелегітимність мінської династії, яка прийшла до влади, скинувши монгольську династію Юань. І Тимур, як далекий нащадок Чингіс-хана, взявся виправити цю «несправедливість».

Масштаби підготовки походу не залишали «Піднебесній» жодних шансів. Тимур, який на той момент уже майже осліп і навіть не міг самостійно пересуватися (його носили на спеціальних носіях), зібрав та озброїв 200-тисячне військо. Він уже виступив у похід, мріючи стати володарем усієї Азії, але в Оттарі «Залізного Кульгавця» вразила лихоманка, і 18 лютого 1405 р. страхітливого *еміра-войовника* не стало.

Сучасний Узбекистан справедливо вважає Тимура видатним державотворцем і неперевершеним полководцем. У Ташкенті в післярадянські роки навіть збудували й відкрили спеціальний музей Тимура. Проте не варто забувати, що кінцеві результати його правління не принесли Середній Азії бажаного спокою.

Імперія Тимура була приречена. Створена на крові й кістках, вона трималася виключно військовим та адміністративним талантом засновника, одне ім'я котрого викликало жах. Його смерть стала сигналом до розвалу, армія почала розбігатися, тюрки ворогували з персами, шиїти — з суннітами. Під контролем *султана* Шахруха (сина і спад-

коємця Тимура, 1405—1447) офіційно залишилися Іран і Середня Азія, але сил і можливостей тримати в руках «світову імперію» у нового володаря не вистачило. Його столицею став відбудований Герат, що перетворився на один із найбільших торговельно-купецьких центрів регіональної караванної торгівлі:

«Неколебим гератских стен отвес,
Врата их — арки девяти небес.
А купола дворцов в лучах зари
Горят, как ангельские алтари...
Базары града знает целый свет,
Там дорогим товарам счета нет.
Там сколько бы добра ни покупать,
Во сто раз больше будут предлагать».

(*Алішер Навої, 1441—1501*)

Змінивши політичну тактику, Шахрух спробував спиратися не на купецтво та військо, а на кваліфікованих перських чиновників і мусульманське духовенство. Відмовившись від тактики насильства, він зосередив увагу на відбудові економіки, насамперед іригації. Були зменшені та зафіксовані податки, припинилися завоювання, але забути тимурівські злодіяння перси не могли.

У 1406 р. збунтувався Мазендаран, потім у Хорасані повстали *хуруфіти* («літерники») — крайні шиїти-імаміти, які оголосили Тимуридів уособленням зла, проклятим Аллахом, і т.ін., а самі під егалітарними гаслами почали чекати близького приходу *махді*. *Хуруфіти* ввели принцип загальної спільності майна (що нерідко поширювалося й на жінок), а в політиці вдалися до індивідуального терору. (Зокрема, в 1427 р. Шахруха ледь не заколов *хуруфіт* Ахмед Лур прямо в мечеті Герата.) Ще одне крило крайніх шиїтів під керівництвом Мухаммеда *Мушаші* («Променистого») повстало в 1441—1442 рр. у Хузистані. Їхня ідеологія й методи боротьби продовжували сарбдарські традиції.

Шахрух не зумів упоратися зі своїми володіннями й поділив імперію на провінції, куди призначив майже незалежних губернаторів. Але й це владу Тимуридів в Ірані не врятувало. Після смерті Шахруха (1447) тимуридські володіння в Персії поступово були завойовані туркменами. Останнім оплотом Тимуридів залишався Мавераннахр, де спочатку як удільний емір, а потім як незалежний *султан* правив син Шахруха великий просвітитель Улуг-бек (1409—1449).

Онук Тимура Улуг-бек не виявив схильності до ратної справи. Його доклицанням було бюрократичне керівництво державою, а хобі — науки й

мистецтва. В Самарканді в цей час на майдані *Регістан* було збудоване славетне *медресе*, на окраїні міста — унікальна обсерваторія, ще одне *медресе* за наказом Улуг-бека спорудили в Бухарі (архітектор Ісмаїл Ісфahanі). Улуг-бек захоплювався астрономією, знав перську та арабську мови, писав вірші й любив музику, танці тощо.

Та в роду Тимура такий правитель не міг мати авторитету, і фінал царювання султана-просвітителя виявився трагічним. У 1448 р. його власні сини зчинили заколот, більша частина армії покинула правителя-миротворця (оскільки без воєн і *ганіми* солдати втратили матеріальні стимули до служби). В 1449 р. залишки урядових військ були знищені, після чого Улуг-бек зарізав власними руками його син Абд аль-Латіф. Ще півстоліття існувала держава Тимуридів, пошматована усобицями, але в 1499—1500 рр. її агонію припинила навала узбеків.

Останніми спалахами велична тимуридська культура завдячує поетам і мислителям Алішеру Навої (1441—1501), який писав перською мовою під псевдонімом Фані, та Абд ар-Рахману Джамі (1414—1492) і цілій низці істориків: Мірхонду, Хафізі Абру та Абд ар-Різа Самарканді.

Країни Середнього Сходу після Тимуридів

Позбувшись тимуридського ярма, Іран залишався культурно та економічно спокусливою для загарбників країною. Світової слави зажила ширазька школа поліхромної живописної мініатюри, яку в XV ст. вирізняли надзвичайна пишність, яскравість, багатство композиції й нестандартний колорит. До шедеврів архітектури можна віднести мечеть *Гаухар-шад* у Мешхеді, побудовану в 1418 р. світилом перської архітектури Кавамом ад-діном Ширазі (автором ідеї купола на перехресних арках, ?—1440), та покриту унікальним полив'язним декором «Блакитну мечеть» Тебриза (1465), створену за проектом Німатулли, сина Бавзаба. Проте владиками в Ірані знову були не перси.

Скориставшись тотальною кризою імперії Тимура після смерті її засновника, в 1410 р. незалежність від Тимуридів здобув союз туркменських (огузьких) племен *Кара Коюну* («Чорний Баран» — зображення священного чорного барана прикрашало їхній державно-бойовий прапор). Очолило цей союз суннітське плем'я бахарлу, а творцем держави Кара Коюну (1410—1468) став Кара Юсуф, який спочатку володів землями навколо озера Ван. Після ряду успішних воєн з розпорощеними тимуридськими загонами «чорнобаранні» окупували Азербайджан, Вірменію й Ірак, а за правління талановитого політика й водночас хронічного п'яниці розпусного *султана* Джаханшаха Кара Коюну (1436—1467) навіть ненадовго захопили Західний Іран з Гератом.

Проте, виборовши владу над обширними територіями, Кара Коюну не стали ділитися нею (і здобиччю) з іншими туркменськими племенами, що

викликало їхнє «справедливе обурення», і в спину «чорним баранам» ударили *Ак Коюну* («білобаранні»), корінні кочовища яких були розташовані у верхів'ях Тігру. Об'єднавши навколо прапора, на котрому красувався білий баран, усіх невдоволених огузів, вождь нового хижацького союзу Узун Хасан Ак Коюну (1453—1478) спочатку виснажив «чорних» грабіжницькими набігами, а потім завдав вирішального удару. В битві поблизу Ардебіля (1468) військо Кара Коюну було знищене, а останній лідер «чорних» Абу Сайд потрапив у полон, де йому відтіяли голову. Тепер уже Ак Коюну поставили під свій контроль Азербайджан, Вірменію, Західний Ірак, Ірак і Курдистан, але їхня держава (1468—1502) теж виявилася неміцною.

Хижацькі грабіжницькі банди «баранів» (як чорних, так і білих) довершили цілковите спустошення Месопотамії і Західного Ірану. Проте, розграбувавши народ, кочові огузи так і не зуміли без належної релігійно-ідеологічної та державно-організаційної опори надовго втримати владу в землеробському шийтському оточенні персів. Великих втрат зазнали «білобаранні» від турків-османів, які в 1473 р. розстрошили кінноту Ак Коюну вогнем артилерії при Терджані (на Євфраті). Навіть антиосманський союз із Венецією не врятував Узун Хасана. *Новим об'єднувачем Ірану й остаточною могилянкою «білих баранів» став своєрідний релігійно-політичний блок Сефевідів з кизилбашами («червоноголовими»).*

Держава Сефевідів

На зламі XV—XVI ст. Іран являв собою в політичному плані надзвичайно нестійку сукупність різноманітних і вкрай ворожих одне одному державних утворень. У Хорасані володарював релікт тимуридської епохи *султан* Хусейн Бейкари (1469—1506). Туркменські кочовики Ак Коюну (що панували в Іраці й Західному Ірані) розпоростилися на десятки дрібних султанатів, а в шийтському Азербайджані (в районі міста Ардебіль) набирали сили Сефевіди.

Ще наприкінці XIII ст. в умовах монгольського гноблення один з багатих суннітських шейхів Сефі ад-дін Ісхак (1252—1334), курд за походженням, заснував на кшталт християнських жебрацьких орденів містичний суннітський орден *дервішів* («жебраків, прохачів, бідняків») *Сефевіє*, що мріяв про вигнання з регіону монголів-іновірців. Та коли через Іран кривавою лавиною прокотилися правоірні мусульманські армії Тимура, а потім запанували туркмено-огузькі «барани» (теж сунніти), Сефевіди прийняли шийїзм імамїтського напрямку, який відтепер став прапором антиогузької та антитимуридської боротьби.

У XV ст. сефевідські дервіші-шіїти розгорнули в Ірані масштабну пропаганду. Родові землі клану Сефеві гарантували йому мінімальну матеріальну базу, але для здобуття влади на середньовічному Сході була потрібна сила, і вона відшукалася в особі тюркських кочових племен шамлу, румлу, устаджлу, текелю, афшар, каджар і зулькадар, які вже

тривалий час жили в шіїтському оточенні і єдині з тюрків прийняли іслам шіїтсько-імамітського напрямку. Мешкали вони у Східній Анатолії та Південному Азербайджані, а свою узагальнену назву *кизилбаши* («червона голова») дістали за 12 пурпурних стрічок, які вони нашивали на свої шапки (на честь 12 імамів, що їх визнавали імаміти на відміну від ісмаїлітів). Етнологи називають ці племена кочовими азербайджанцями.

Спираючися на свій релігійний авторитет і військову силу *кизилбаши*, які визнали себе *муридами* («учнями, послідовниками») Сефевідів, ардебільські шейхи, назвавшись *пірами* («старійшинами») *кизилбаши*, почали інтенсивно розширювати свої володіння, використовуючи прошіїтські симпатії, що панували здавна серед мешканців Ірану й Азербайджану. Перші успіхи були досить скромними, і тільки коли в 1495 р. орден очолив молодий (14-річний) енергійний Ісмаїл, Сефевіди почали творити імперію.

Ісмаїл був різнобічно розвиненою постаттю — талановитий полководець, класик азербайджанської поезії (писав під псевдонімом Хатаї), сміливий воїн, тонкий політик, енергійний адміністратор. За таким лідером ішли, а для більшого згуртування соратників молодий шейх здійснив під гаслом «боротьби за віру» кілька набігів на православні Грузію і Трапезунд та язичників-черкесів. Вояки здобули необхідний досвід, відчули смак перемоги та привабливість воєнної здобичі, і в 1500 р. Ісмаїл розпочав масштабну війну за регіональне панування.

Спочатку були розорені Баку й Шемаха, де з відрубаних голів убитих ворогів *кизилбаши* споруджували страхітливі мінарети. Потім від Ак Коюнлу очистили Азербайджан, а в 1502 р. у звільненому від туркменів Тебризі Ісмаїл назвався *шаханшахом* («царем царів»), започаткувавши тим самим династію та тюрксько-перську державу Сефевідів (1502—1736), панівною релігією якої став шіїзм імамітського напрямку. Проти *кизилбашо-сефевідського військово-політично-релігійного блоку* спробували виступити Ак Коюнлу, проте населення активно підтримало Ісмаїла, і в битві поблизу Хамадана (1503) строкате ополчення «білих баранів» було остаточно знищене. Для залякування конкурентів *кизилбаши* вдалися до своєрідних рекламних акцій, зокрема стали смажити живцем, а потім з'їдати частину полонених (з числа наймужніших вояків або лідерів антисефевідського опору), і в комплексі це дало плоди. Упродовж 1503—1509 рр. *шаханшах*

захопив Вірменію, Ірак, Іран і Курдистан, проте центром молодого імперії *Доулет-е кизилбаши* («Держава *кизилбаши*») залишився Азербайджан, а столицею — Тебриз.

Наступним об'єктом агресії стали узбеки (сунніти), чий лідер хан Мухаммед Шейбані (1499—1510) окупував Хорасан, та в грандіозній битві поблизу Мерва (1510) ордам середньоазійських кочовиків дали відсіч: Шейбані загинув, а з порубаних узбецьких голів шах наказав спорудити жажливий мінарет.

Створення міцної шіїтської імперії занепокоїло суннітську державу турків-османів. Прямого зіткненню Сефевідів з османами передували взаємні грубі образи султана Баязида II і шаха Ісмаїла I (кожен із них завів при своєму дворі велику свиню, демонстративно «нагородивши» її відповідним іменем — «Баязид» (в Ірані) і Ісмаїл (в Туреччині)) й масова різня шіїтів у Туреччині (загинуло 40 тис. осіб) та суннітів в Ірані, після якої грізний турецький султан Селім I (1512—1520) розпочав похід на схід.

Кизилбаши являли собою неперевершену кінноту, але проти найкращої в тогочасних арміях світу турецької артилерії це не допомогло. Армії султана і шаха були кількісно однаковими (по 120 тис. вояків), та в грандіозній битві на Чалдиранському полі (1514 р., Південний Азербайджан) сефевідська кавалерія не витримала нищівного вогню ту-

рецької картчі. Атака кінноти захлинулася, і почався розгром: турки рубали тікаючих, пораненого Ісмаїла врятував чудовий кінь, а шахський золотий трон і весь гарем (!) потрапили до рук османів. Переможці погромили Тебриз і, добивши *кизилбашів* при Кочхісарі (1515), відібрали у Сефевідів Північний Ірак. Далі непереможний Селім I напад на Єгипет (де знищив державу мамлюків), перемога над яким забезпечила йому контроль над багатими землями (а не розореними війнами Іраном) та священними містами ісламу Меккою й Мединою. Це врятувало шийтську імперію, а в 1517 р., скориставшись відсутністю основних турецьких сил, Ісмаїл I захопив Східну Грузію.

Отже, держава Сефевідів вистояла, а її перший шах Ісмаїл (1502—1524) завершив правління на мажорній ноті, хоча й помер від нервових перевантажень досить рано — у віці 37 років.

Імперія Сефевідів стала однією з найбільших в ісламському світі. Крім Азербайджану, до її складу ввійшли Іран, Вірменія, більша частина території Курдистану й Грузії, Хорасан і Західний Афганістан. Проте *панівним етносом спочатку були виключно азербайджанські кочовики-кизилбаші* (шаблями котрих і була створена шийтська імперія), серед яких виділялися 114 родовитих сімей степової аристократії — з них виходили полководці, намісники, сановники та інша державна еліта.

Основою економіки в XVI ст. залишалось іригаційне землеробство. Селяни вважалися юридично вільними, але власної землі та води вони майже не мали і, користуючись ними на правах різноманітної оренди, платили ренту-податок та виконували трудову повинність. Із немусульман брали також подушну подать (*джизью*) та вродливих дівчат до гаремів шаха та його прибічників. Аграрний фонд включав привілейовані земельні володіння кочових племен (*юрт*) і шийтського духовенства (*вакф*), невеликий приватний сектор (*союргаль*), шахський родовий домен (*хассе*) і колосальний державний сектор (*дивані*), з якого Сефевіди виділяли (на зразок ранньомусульманських *ікта*) земельні пожалування за службу — *тіуль* (без права власності). *Тіуль* передбачав жалування ренти із земель (на час служби), користувач *тіулю* не мав права визначати й збирати податки з селян: це робили державні чиновники. Іншим джерелом державних прибутків

лишалися митні збори з транзитних купців, яким сефевідська влада всіляко сприяла в бізнесі, охороняючи від можливих розбоїв чи здирств найсуворішими покараннями проти винних.

Податки за часів правління Ісмаїла I залишалися невеликими (1/6 врожаю), що дало можливість певною мірою реанімувати занедбані продуктивні ресурси регіону, але втрата гарему на полі Чалдирану завдала своєрідного удару по династії, бо шах мусив заводити нових жінок і дітей-спадкоємців уже на схилі віку. І коли в 1524 р. Ісмаїл помер, його спадкоємцеві Тахмаспу I (1524—1576) виповнилося тільки 10 років. Серед кизилбашської знаті почались усобиці за право володарювати від імені неповнолітнього шаха. Наростав і азербайджано-перський етнічний конфлікт, бо серед персів вирувало невдоволення пануванням «диких і безграмотних» тюрків (навіть релігійна шийтська спільність не змогла загасити цей конфлікт). Усобиці та сваволя кизилбашської верхівки спричинили збільшення податків. Коли вони досягли 60%, господарство не витримало: в країні розпочався голод, а слідом і антисефевідські бунти, чим одразу скористалися турки. В безперервних війнах Сефевіди втратили Ірак (а з ним і священні міста шийтів Неджеф та Кербелу) й частину Закавказзя, а в 1555 р. шах мусив перенести столицю держави в Казвін (на південь від Каспію) — далі від османських кордонів. Навіть рідний брат Алкас-Мірза (намісник Ширвана) зрадив шаха й підтримав турків.

Тахмасп I — людина енергійна та високоосвічена, автор безцінних мемуарів — всіляко намагався зберегти єдність і порядок у державі, але в 1571 р. країну вразила чума, а після смерті шаха (1576) у шийтській імперії запанувала політична анархія. Почався період смут і боротьби за престол (за який різалися його сини й онуки), що тривав близько десяти років. Спочатку трон калейдоскопічно міняв хазів, а коли шахом став безвольний і напівсліпий Мухаммед на прізвисько *Ходабенде* («Раб божий», 1578—1587), державні справи приборала до рук його дружина — «жінка енергійна й тверда». Ситуацією знову скористалися сусіди. Узбеки відвоювали Хорасан (Мерв, Нішапур, Мешхед), індійські «Великі Моголи» спустошили й окупували Кандагар, а 100-тисячне османське військо *наші* Мустафи, завдавши трьох великих поразок *кизилбашам*, захопило Курдистан, решту Закавказзя

та Азербайджан (колиску сефевідської державності!). За цих умов у 1587 р. на престол зусиллями двох кизилбашських ханів (Муршид Кулі-хан та Алі Кулі-хан) ступив 16-річний Аббас I, з правлінням якого (1587—1629) пов'язаний нетривалий зліт сефевідської могутності.

Шах Аббас I проявив себе неординарним правителем.

«Обличчя його було красивим, і характерною його особливістю був різко виступаючий ніс та гострий, проникливий погляд. Він носив не бороду, а довгі вуса. Зросту він був малого, але вирізнявся, мабуть, надзвичайною силою й витривалістю, бо все життя славився здатністю витримувати злигодні війни та до останніх днів віддавався улюбленій утісі — полюванню». Проте домінували в його характері залізна, нещадна воля та «жорстокість справжнього перса».

Вже в перші два роки царювання молодий шах виявив неабиякі «державні таланти». Спочатку він хитрістю позбувся двох своїх ханів-благодійників (звинуватив їх у поразках від османів і стратив), а в 1590 р. уклав з османами ганебний, але вкрай необхідний для проведення реформ Стамбульський мир (віддавши туркам усі спірні території!). Здобувши дорогою ціною невелику передишку, Аббас I використав її сповна, зайнявшись реформами, передусім в армії.

До Аббаса сефевідське військо складалося з кінноти кизилбашських племен, народного селянського ополчення та невеликої шахської гвардії. Така армія, з одного боку, породжувала відцентрові тенденції серед кизилбашської знаті, а з іншого — значно поступалась озброєнням і вишколом війську сусідньої Туреччини.

Аббас взяв курс на створення масштабної професійної армії, обравши за зразок традиції османського яничарського корпусу. Військо професіоналів почали формувати на базі рекрутських наборів серед юнаків, яких з малих років виховували в цілковитій ізоляції як фанатично відданих шіїзму й особисто шахові вояків. На їхнє озброєння вогнепальною зброєю знайшли необхідні кошти, і за кілька років з допомогою англійського інструктора Роберта Шиллі Сефевіди сформували якісно нову армію. Її ядро становили 12 тис. *туфенгчи* — стрільців-мушкетерів (60 тис. мушкетерів!), 12 тис. *тупчи* — артилеристів (500 гармат!) та 10-тисячний корпус *гулямів*-кіннотників. Віднині не кизилбашська кіннота (корпус *курчи*, кількість якого скоротили з 80 до 30 тис. вершників), а постійне шахське військо стало основою сефевідської армії, що значно посилило військову

міць і централізацію держави. Зменшенню ролі *кизилбашів* у політиці сприяло й перенесення столиці Сефевідів з Казвіна до Ісфахана (1598), де більшість населення становили перси, а також різанина, що її Аббас I влаштував серед невдоволених (у результаті від 114 родовитих кизилбашських сімей залишилося 35, а конфісковані землі поповнили державний та шахський домени).

Слідом за військовою проведено реформу адміністративну, і шах почав одноосібно й самодержавно призначати всіх вищих чиновників, ставши єдиновладним володарем імперії (його обмежували лише норми Корану й *шаріату*, за чим слідувало шіїтське духовенство). Для виконання шахських наказів було створено *меджліс* («Державну Раду»). Щодо економіки, то шах запровадив єдину грошову систему, в основу якої поклав срібну монету, «скромно» назвавши її *аббасі* (4,6 г срібла). Для відродження прибуткової посередницької торгівлі особливу увагу приділили будівництву й реконструкції шляхів сполучення, мостів, *ханів*, *караван-сарайів* тощо (а також показовим звірствам проти розбійників — їх живцем заривали по шию в землю на тих дорогах, де вони безчинствували) — і солідною галуззю господарства знову стала міжнародна торгівля (а не лише іригаційне землеробство). Реформи сприяли економічному піднесенню, влада змогла зменшити податки, і працювати стало вигідно (про що свідчить зникнення підневільної рабської праці у виробничих галузях економіки — рабство залишилося тільки у сферах побутових і гаремних).

Поряд зі старими культурами перси почали вирощувати опійний мак і тютюн, удосталь стало хліба й бавовнику, а сефевідські трояндова олія, шовк, килими, кераміка, зброя, порцеляна, парча, оксамит славилися на весь світ й активно експортувалися (Європа, Близький Схід, Росія, Індія, Китай).

Грандіозні реформи Аббаса I Мірзи («Великого») за кілька років перетворили аморфний напіврозвалений Іран (який більше нагадував Великий Азербайджан) на міцну централізовану державу, яка знову почала «грати м'язами» в зовнішній політиці. Уклавши антисуннітський військовий союз із православною Росією, Аббас ушент розгромив узбеків поблизу Герата (1598) і відвоював багатий Хорасан (причому в полон потрапив син узбецького хана). Потім був окупо-

ваний Бахрейн, а після ретельної підготовки, в 1603 р. шах розпочав війну з Туреччиною.

Двома успішними війнами (1603—1612, 1616—1618) Сефевіди повернули собі Азербайджан, більшу частину Закавказзя, Курдистану та Ірак, а фінальним акордом стало звільнення шіїтських святинь (Неджеф, Кербела) і здобуття Багдада, де Аббас наказав вирізати всіх суннітів.

Персам дуже дошкуляли португальські пірати, які заважали нормальній торгівлі в акваторії Індійського океану, і, скориставшись антипортугальськими настроями в Англії, Аббас купив англійську допомогу перським шовком. У 1620 р. «сини туманного Альбіону» пустили на дно португальський флот поблизу Джаска, а в 1623 р. надали армії сефевідського генерала Алахверді-хана пряму військову допомогу (бойовими кораблями) для відвоювання у португальців стратегічного порту Ормуз. За це англійська Ост-Індська компанія дістала в Ірані багато торгових привілеїв, а також налагодила за сприяння Сефевідів транзит шовку до Європи через Росію (обминаючи османів).

Східною розкішшю вражала сефевідська столиця Ісфахан (600 тис. мешканців), для процвітання якої шах Аббас I силоміць переселив десятки тисяч кваліфікованих виробників із відвоюваних Азербайджану, Вірменії та Грузії. Великими центрами ремесел і торгівлі знову стали Казвін, Шираз, Кум, Кашан, Єзд, Мешхед, Тебриз, Ардебіль, Єреван, Шемаха.

Справжнього розквіту досягла культура, особливо архітектура: міста почали будувати за єдиним генеральним планом, що передбачав завершені міські й паркові ансамблі. Будівлі вирізнялися масивністю й пишним поліхромним полив'яним декором з надзвичайно барвистою кольоровою гамою. Особливо виділявся у цьому відношенні Ісфахан та унікальний за багатством внутрішнього інтер'єру архітектурно-палацовий і парко-садовий ансамбль усипальні шейха Сефі ад-діна Ісхака в Ардебелі, центром якого став купольний циліндричний мавзолей із суцільним візерунчастим полив'яним облицюванням.

Майстри ісфаханської школи живописної мініатюри почали писати психологічні портрети й запозичили (першими на Сході) з Європи лінійну перспективу та світлотінь. В період правління Аббаса I творили неперевершені живописці: Ага Реза (?—1616), Реза Аббас (1575—1635) та Мухаммед Заман (XVII ст.), а ткач, поет і художник Гієс ад-дін з Єзда (XVI—XVII ст.) уславився створенням живописних тканин. Широковідомими були твори знаменитих поетів Хусейна Замірі Ісфагані (?—1578), Мухташама Кашані (?—1587/1588) та неперевершеного Фізулі (1494—1556). Вершиною поезії аббасівського часу визнано творчість Ахлі Ширази (XVII ст.).

Останнім успіхом великого Аббаса стало здобуття Кандагара, звідки вигнали в 1622 р. гарнізон «Великих Моголів».

Аббасівський Іран перебував в апогеї могутності, але не все було безхмарним. Строкату імперію Сефевідів роздирали етнічні й релігійні суперечності між християнами і мусульманами, суннітами і шіїтами, імамітами і ісмаїлітами. Періодично спалахували повстання пригноблених народів (грузинів, вірмен, афганців та ін.), а *грандіозні реформи, крім величезних позитивних здобутків, мали один, але надзвичайно важливий негативний наслідок — було втрачено етнічну єдність держави*. Якщо раніше панівним етносом імперії виступали азербайджанські *кизилбаші*, то тепер усі шіїти-імаміти дістали юридично однаковий статус (і тюрки, й перси, й навіть колишні християни—ренегати). Кизилбашська знать вважала, що її невдячно й несправедливо позбавили панівної ролі в державному апараті й армії, перси запевняли, що їхні права недостатньо забезпечені порівняно з «дикими, неосвіченими степовиками», а професійна гвардія, як і в інших країнах Сходу, швидко почала впливати не лише на долю військових баталій — вагомим стало її слово і в питаннях династичних чвар та успадкування престолу. До цих проблем додалися старі як світ хвороби всіх занадто централізованих держав: хабарництво, приписки, бюрократизм і корупція.

Не врятувала й міжнародна торгівля. Після відкриття прямого морського шляху від Європи до Індії торговельна монополія Ірану як посередника розвіялася наче дим, і кошти, що їх виділив Аббас Великий на відбудову шляхів сполучення, не окупилися. Негативну роль відіграла й «революція цін» (після відкриття та пограбування конкістадорами Америки), яка в кілька разів знецінила золото-срібні запаси імперії.

Шляхи на захід перекривала ворожа Туреччина, до того ж перси ніколи не славилися як мореплавці, а Росія не без зусиль виходила із «Смутних часів», тому основним торговельним партнером Сефевідів стала індійська «Імперія Великих Моголів». Але її ринок був вузьким, а індійський експорт значно перевищував те, що міг запропонувати бідніший ресурсами Іран. Негативне зовнішньоторговельне сальдо спричинило масовий відплив срібла й золота з Ірану до Індії (звідки їх висмоктували європейці за вогнепальну зброю та середньоазіати за коней). Після надання пільг англійським торговцям серйозним конкурентом іранським ремісникам стали дешеві європейські товари, а перських купців і ремісників силою об'єднували в підконтрольні владі корпорації, де виробникам дихнути не давала тотальна чиновницька дріб'язкова регламентація.

До цього варто додати й аббасівський деспотизм, який ще раз підтвердив стару істину, що правитель не може якісно керувати країною все життя й без будь-якого контролю: старість не дала розуму Великому Аббасові.

На схилі віку він упав у манію переслідування, в країні узаконили доноси й максимально збільшили таємну поліцію, після чергових доповідей якої летіли з пліч голови навіть *беглербегів* (губернаторів провінцій). Жертвами шахської підозрливості стали троє його синів (одного за наказом Аббаса I вбили, двох — осліпили). Роздутий державний апарат почав працювати сам на себе, хабарництво й казнокрадство перевищили всі мислимі масштаби, бо чиновники «більше думали про пограбунок міст і провінцій, аніж про підтримку в них порядку, і не знали в тому ніякої міри та обережності, будучи влєвненими в повній безкарності», грошей у влади хронічно бракувало (річні прибутки держбюджету скоротилися з 15 млн до 6 млн *аббасі*), постійно зростали податки, тож почалися й народні бунти.

Ще в 1615 р. повстав цар Кахетії Теймураз, але сефевідська військова машина придушила цей «бунт»: до Ірану виселили 100 тис. грузинів, а сина Теймураза, щоб покарати батька, оскіпили. В 1624—1625 рр. збунтувалася під гаслами тотального революційного егалітаризму Вірменія, у 1623—1624 рр. знову повстала Грузія (на чолі з великим полководцем Георгієм Саакадзе), а в 1629 р. виступили шовкороби Гіляну.

Повстання шоразу топили в крові, причому ціною неймовірних зусиль, а коли Аббас Великий помер (1628), престол дістався його жорстокому, кровожерливому, але абсолютно бездарному в державних справах онукові Сефі (1628—1641) — хронічному наркоманові (курив опіум), який швидко став іграшкою в руках гарему й навколוגаремних євнухів-політиканів.

За даними німецького посла Адама Олеарія, шах Сефі «почав своє правління безлічно кровопролнть і тиранствував так, як жоден з колишніх шахів Персії ... не мліував ані друзів, ані недругів, і часто з найдрібніших причин нещадно катував та вбивав людей».

Масштабний терор затримав розпад держави, але позбавив імперію талановитих чиновників і полководців, з числа котрих «найкращі люди впали жертвами... кровожерливості та жорстокості». При дворі гризлися за владу «білі» (тюрки, кавказці, слов'яни) та «чорні» (негри) *юз-баші* («старші євнухи»). Обезглавлена армія, затероризована репресіями,

стала небоєздатною, і в 1638 р. турки відвоювали Ірак — перси знову втратили Багдад і свої шийтські святині (Неджеф, Кербела).

Наступник Сефі Аббас II (1641—1666) закинув державні справи, зосередившись на гаремі й вині, чим скористались індійські моголи (вони знову захопили Кандагар). А коли на ісфаханський престол ступив «сміливий та мудрий» Сулейман I (Сефі II, 1666—1694), сил у центральній владі для боротьби з сепаратистськими замірами знаті вже не було. Грузинський цар Георгій XI демонстративно перестав навіть реагувати на шахські накази, «чим укїнув шаха Сулеймана у великий сум та муки». Північ країни регулярно грабували донські козаки (особливо уславився на цьому поприщі знаменитий отаман Степан Разін, який у 1667 р. навіть потопив сефевідський флот на Каспії).

Економічне, політичне та культурне піднесення держави Сефевідів виявилось нетривалим, і наприкінці XVII ст. настав цілковитий розвал, який сягнув апогею за правління безвольного й тупого Султана-Хусейна (1694—1722), про якого російський посол Артемій Волинський писав, що «рідко такого дурня можна знайти й серед простих, не токмо з коронованих».

При дворі верховодили мулли та гаремна камарилья євнухів, податки зросли втриє, й тому їх ніхто не платив, армія без зарплати розбіглася, чиновники жили здирством та хабарами, а серед народу поширювалися ідеї егалітаризму. *Соціально-економічна система східного типу в Ірані зайшла в глухий кут. Розтринькавши ресурси країни, вона вичерпала свої можливості, посередницька монополія (якою жили десятки поколінь Персії) зникла назавжди, а будь-які реформи унеможлилювалися державним розвалом, розоренням підданих і відсутністю будь-якої чіткої програми виходу з кризи. Для реформ (з урахуванням «права на помилку») потрібні кошти, проте традиційне господарство й так працювало на межі можливостей, країна голодувала, а тому «експериментувати» не могла.*

Незліченні багатства лежали в персів під ногами — це було «чорне золото» — нафта, але про цю «фонтан грошей» іранці дізналися лише у XX ст.

Таких випробувань імперія Сефевідів не витримала. *Вичерпавши можливості традиційного розвитку (з успішним використанням яких пов'язана епоха середньовіччя), перси не знайшли нових шляхів суспільної еволюції. Іран потрапив у*

цивілізаційну напругу, і цим скористалися сусіди, які почали рвати шийтську імперію на шматки.

У 1722 р. прикаспійські краї разом із Дербентом і Баку захопив під час свого перського походу російський імператор Петро I (1682—1725), Закавказзя й Північний Захід країни окупували турки-османи, а більша частина Ірану потрапила під владу диких афганців, які тільки починали формувати свою державність.

Ще в 1709 р. афганське плем'я гільзай звільнилося від сефевідської влади, розгромивши персів у Кандагарі, а в 1722 р. їхнє 30-тисячне військо на чолі з Мір-Махмудом (який прийшов до влади власноручно відрізавши голову своєму попереднику — рідному дядькові) вторгнулося в Іран. Перси-шиїти намагались організувати опір афганцям-суннітам, але Сефевіди вже не мали важели владі, щоб очолити цей рух і дати відсіч загарбникам. У жовтні 1722 р. після 8-місячної облоги афганці здобули Ісфахан. Скинувши Султана-Хусейна (той лише попросив залишити йому гарем, а про державу навіть не згадав), Мір-Махмуд вірзав майже всіх Сефевідів і проголосив себе шахом Ірану, що було карколомним державно-політичним регресом для Персії (яка від повнокровної державності повернулася до стадії вождівства). Лише син скинутого сефевідського шаха Тахмасп II чинив у Тебризі опір загарбникам, та суті справи це не змінювало.

Присмерки середньовіччя загалом виявилися кривавими, однак *трагедія Ірану полягала в тому, що й сил, які б виступали за нові порядки, в країні не було: постсередньовіччя не стало для Персії початком нової культурно-господарської чи державно-політичної епохи. На століття Іран поринув у перманентно-кризову цивілізаційну стагнацію.*

Етногенез узбеків. Середня Азія на схилі середньовіччя

Розгром Тохтамиша Тимуром (1395) призвів до остаточного розпаду Золотої Орди на ряд незалежних ханств (Казанське, Астраханське, Кримське тощо), внаслідок чого на початку XV ст. свою орду в межиріччі Уралу і Сирдар'ї утворили *узбеки — строката сукупність кочових тюркських та монгольських за походженням родів, спільною мовою яких став своєрідний тюркський діалект.*

Етимологія назви «узбеки» остаточно не з'ясована, проте більшість науковців пов'язують її з ім'ям славетного золотоординського хана Узбека (1312—1340), бо в пам'яті місцевих степовиків він залишився як могутній і достойний володар.

На чолі узбецького кочового союзу стояли Шейбаніди — нащадки Шейбані (онука Чінгіс-хана, улус якого займав у XIII ст. степи навколо річок Тобол та Іртиш). Остаточна

консолідація місцевих тюрко-монгольських родів відбулася в період правління хана Абульхейра (1429—1468).

Методом зміцнення загальноузбецької кочової єдності Абульхейр обрав агресію проти багатих, але погано захищених після занепаду тимуридської могутності торгових міст Мавераннахру, оскільки після розвалу золотоординської державності матеріальне буття місцевих степняків було вкрай злиденним, «вони були дуже брудними й погано харчувалися», а жили настільки економно, що в очах іноземців виглядали як винятково скупий та неохайний народ. Проте захопити добре укріплені Самарканд, Бухару та Фергану степовики не змогли (їм бракувало облогової техніки), а *ганіма* від спустошення приміських околиць не задовольняла потреби молодого хижацької держави. Розбудова елементів державності вимагала коштів, і коли воєнні походи не принесли Абульхейру фінансового процвітання, він почав збільшувати побори із самих узбеків, що влаштувало далеко не всіх.

Спочатку Абульхейра покинули роди ханів Гірея та Джанібєка: вони відкочували на північ і започаткували нову орду казахів з центром у фортеці Сауран. Формування цієї орди остаточно завершилося на початку XVI ст., а коли войовничий, енергійний Абульхейр помер (1468), створене ним ханство тимчасово розпалося.

Новим об'єднувачем узбеків став онук Абульхейра *хакан* («старший хан») Мухаммед Шейбані — «чесний тюрк, що належав до розряду таких людей, які багато чого досягають, якщо їх помилково не вішають дещо раніше». Почавши свій «шлях політика» з керування бандою в 300 вершників, він, ступаючи по трупах родичів (яких різав підступно й нещадно), швидко став ханом, а в 1499 р. знову спокусив усіх узбеків ідеєю хижацьких набігів на південних сусідів.

Цього разу розвал у середовищі ворогуючих між собою Тимуридів сягнув апогею, і протягом п'яти років «новоявлений завойовник світу» Шейбані оволодів Самаркандом, Бухарою, Ташкентом та Ферганою. Лише ферганський Тимурид Бабур учинив пришельцям упертий опір, та його сил не вистачило для боротьби з ордами кочових узбеків, і цей достойний нащадок свого великого пращура (Тимура) змушений був тікати до Кабула. Середня Азія залишилася за узбеками, які навіть встигли провести на завойованих територіях стабілізаційну грошову реформу, запровадивши єдині стандарти позбавлених інфляції срібних монет.

Спроби розвинути успіх завоюванням Хорасану обернулися трагедією: в 1510 р. в битві поблизу Мерва узбецьке військо знищило сефевідські *кизилбаші* шаха Ісмаїла (1502—1524). Мухаммед Шейбані-хан загинув у бою, а в 1512 р. впертий Бабур знову відвоював Самарканд, але в наступному році зазнав нищівної поразки. Самарканд знову став столицею ханства Шейбанідів, а енергійний Тимурид надалі переніс свою активність в Індію, де в 1524—1525 рр. шляхом завоювання заснував «Імперію Великих Моголів». Перемозі узбеків сприяла масова підтримка всіх верств населення Мавераннахру (суннітів), яким аж ніяк не хотілося опинитися під владою фанатичних шіїтів (до яких належали і Сефевід Ісмаїл, і Тимурид Бабур).

Нові господарі Туркестану розуміли, що після тривалих воєн країна перебуває не в кращому економічному стані, а тому вжили термінових заходів, спрямованих на стабілізацію господарської ситуації в регіоні. Була відбудована частина «старих» і розширена мережа «нових» зрошувальних каналів і *сардобів* (штучних водоймищ), відроджена й частково реконструйована торговельно-караванна транспортна інфраструктура (шляхи, мости, караван-сараї тощо). Рішучі заходи, застосовані проти фальшивомонетників, дали змогу стабілізувати фінансову ситуацію, зменшення державних податків до 20% врожаю сприяло зростанню сільськогосподарського виробництва. Збільшилися посіви зернових і бобових, а щоб забезпечити годівлею численні табуни коней номадів-пришельців значні площі відроджених орних земель відвели під пасовища. Бурхливо розвивалися городництво (дині, кавуни), садівництво (тутові дерева, гранати, груші, яблука, мигдаль) та виноградарство. Введення десятипроцентного податку на ремісничі товари відродило ремесла й торгівлю.

Проте наслідком нелегких воєн (до старих конфліктів додалися сутички з кара-калпаками та новими монголо-мовними переселенцями зі сходу — калмиками) став новий розпад узбецької орди. Частина її на чолі з Ільбарсом з роду Ядгара, осівши в Ургенчі, самостійно відстояла його від експансії шіїтів і після вигнання Бабура відмовилася користися Шейбанідам. Що ж до нащадків Абульхейра, то їм дуже дошкуляли Сефевіди. Воювати на два фронти не було сил, тому Ядгаридів залишили в спокої, а коли обидві династії змінили свої столиці (Шейбаніди осіли в Бухарі, а Ядгариди — в Хіві), поділ Середньої Азії на два ханства (Бухарське та Хівінське) завершився легітимно.

У 1598 р. Шейбанідів на бухарському престолі заступили Аштарханіди (Джаніди) — нащадки астраханських ханів, які в 1567 р. знайшли в Бухарі притулок (після російського завоювання 1554 р.), а через 30 років, породичавшись з правлячою династією, мирним династичним шляхом заволоділи ханським тронем.

Осівши в Середній Азії, кочові узбеки швидко злилися з місцевим населенням, забули степові традиції і, зберігши стару назву, поступово перетворилися на етнос мирних купців та землеробів. Використовуючи іригаційну мережу межиріччя Сирдар'ї і Амудар'ї, вони вирощували пшеницю, ячмінь, рис, бавовник, просо, мак. Розвивалися шовківництво й городництво, садівництво, виноградарство, поширювалися баштанні культури, а тваринництво стало прерогативою купців (верблюди) або перетворилося на виключно експортний сектор економіки (як-от конярство, орієнтоване на індійський ринок). На весь світ славилися середньоазійські тканини (в тому числі шовкові й бавовняні), килими, шкіряні вироби та сушені ласощі (урюк, ізюм, курага тощо), самаркандський папір. Розвивалися наука й культура.

Шейбанідську епоху прославили видатний мініатюрист Музаххіб (XVI ст.), історики Бена, Мір-Мухаммед Аміні Бухарі та Васіфі (XVI ст.), поет Мушфікі (?—1588), а староузбецька поезія XVII ст. відома у світі завдяки поетові Хіلالі (страчений у 1639 р. «за схильність до шнізму»).

Проте світова криза традиційних суспільств східного типу не обминула й Середню Азію, і з кінця XVII ст. цивілізаційний розвиток Хівінського й Бухарського ханств впау у стагнацію. Владний деспотизм, майнова і правова незахищеність власників, фанатизм суннітського духовенства (який підігрівало сусідство з шіїтським Іраном) завели Середню Азію в цілковиту державно-політичну та культурно-господарську безвихідь. Бухарсько-хівінські війни тривали десятиліттями, нормою стали надзвичайні побори, а хронічний дефіцит коштів у влади спричинив масове псування монети (процент срібла в місцевих теньга опустився з 90 до 22,5%) й відновив «добру ханську традицію» збирати податки заздалегідь (у цьому особливо великих успіхів досяг бухарський Субхан Кулі-хан (1680—1702), який умудрився зібрати податки на сім років (!) наперед). Піддані таких володарів перетворилися на хронічно «непокірних та схильних до бунтів і заколотів».

Внутрішню структуру ханств роз'їдали хабарництво й продажність апарату, неабияке поширення наркоманії (анаша) серед верхівки соціуму, перманентні міжетнічні конфлікти (узбеків, туркменів, таджиків, кара-калпаків), династичні усобиці та релігійний суннітський догматизм. У результаті регіон «настільки збіднів провіантом та іншими запасами, що простий люд змушений був дітей своїх продавати й тим годуватися, а інші і з голоду помирали». *Хронічна нестабільність, стійке падіння життєвого рівня та відсутність будь-яких реформаційних ідей — таким був фінал середньовічної епохи для народів Середньої Азії.*

• Природно-кліматичні умови Анатолії (Малої Азії) • Конійський султанат сельджукив • Етногенез турків-османів. Середньовічний турецький (османський) етнос • Виникнення та розбудова Османської військово-експансіоністської держави. Турецькі завоювання XIV ст. • Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави • Відбудова Османської держави • Турецьке завоювання Константинополя. Створення Османської імперії • Османська імперія в епоху розквіту • Османська імперія на схилі середньовіччя: ослаблення й занепад турецької могутності

Природно-кліматичні умови Анатолії (Малої Азії)

Занепад великосельджуцької могутності після смерті Мелік-шаха та Нізама аль-Мулька (1092) прискорив розпад єдиного Сельджуцького султанату на цілий ряд незалежних держав, у яких тюркські завойовники залишилися панівним прошарком населення. Однією з таких держав — уламків колишньої великої суннітської імперії став Конійський (Румський) султанат у Центральній Анатолії.

Анатолійський півострів (Мала Азія) розташований у західній частині азіатського континенту і являє собою таке ж саме малородюче плоскогір'я, як і Іран. Із трьох боків Малу Азію омивають моря (Чорне, Мармурове, Егейське та Середземне), а від Європи її відокремлюють дві вузькі протоки — Босфор і Дарданелли. Річок тут багато, але розміри їхні досить скромні, а судноплавство на них — обмежене. Зате порізані береги Анатолії рясніли зручними бухтами, які немов запрошували розвивати мореплавство.

Різноманітними були анатолійські ландшафти: степове плоскогір'я на сході й лісисті гори заходу, які перемежувалися відносно родючими річковими долинами.

Серед природних ресурсів, окрім соснових і кедрових лісів, господарську цінність становили обмежені поклади золота, срібла, свинцю, цинку, міді, заліза; в горах було удосталь будівельного каменю, мармуру, слюди, оніксу, траплялися гірський криштал та вулканічне скло (обсидіан), а в деяких озерах з давніх часів видобували сіль.

Рослинний і тваринний світ Анатолії за часів середньовіччя майже не відрізнявся від іранського (лише азіатські леви й тигри тут не водилися), клімат був середземноморського типу із властивими йому жарким сухим літом та досить теплою вологою зимою. Що ж до нестачі родючих земель, пристосованих для землеробства, то цей недолік з лишком покривався надзвичайно вдалим географічним розташуванням півострова, який самою природою був створений своєрідним мостом між Азією і Європою. Тому контроль над Анатолією важко переоцінити з точки зору торгівлі (як морської, так і караванної).

Конійський султанат сельджуків

За часів візантійського володарювання над Малою Азією основним населенням Анатолії були грекомовні православні ромеї. Однак війни візантійців з сельджуками склалися для імперії ромеїв украй невдало, а після катастрофи при Маназкерті (1071 р.) майже весь півострів опинився під контролем воюючих тюрків-мусульман, що примусило значну частину малоазійського православного населення рятуватися втечею від ісламських утисків. На теренах Анатолії виник істотний демографічний вакуум, і покинуті землі почали масово заселяти тюрки, тим більше, що на решті захоплених сельджуками територій населення сприйняло їхню навалу як просту заміну однієї мусульманської династії на іншу, а тому кидати свої землі не поспішало. В Ірані, Східному Середземномор'ї, Закавказзі та Хорасані осісти прибульцям було важко (починалися постійні конфлікти з місцевими мешканцями), а Мала Азія лежала перед ними майже безлюдна, тому саме туди й ринули основні хвилі тюркських переселенців часів Сельджуцького султанату.

Криза й розпад Великосельджуцької імперії зробили малоазійських тюрків господарями своєї долі. З 1116 р. столицею автономного сельджуцького султанату Малої Азії стала Конья (звідси й походить назва Конійського султанату). Територіально ця тюркська держава займала більшу частину півострова та частину Вірменського нагір'я.

Протягом XI—XII ст. в Анатолію переселилися від 0,5 до 1,1 млн тюркських кочовиків, що дало поштовх масованій тюркізації півострова. Проте, залишившись скотарями, заво-

ювники знайшли свою, ніким не зайняту раніше екологічну нішу регіону (гірські пасовиська), що гарантувало їм відносно мирне співіснування з підкореними народами: греками (виноградарями й ремісниками), вірменами (торговцями й землеробами), лазами (рибалками й мореплавцями) та ін. Лише з іраномовними курдами (також тваринниками гір) стосунки залишалися напруженими, хоча нелегкий синтез відбувався й тут.

Незважаючи на терор нізаритів, хрестоносну агресію, війни з Візантією та ворожими тюркськими родами Данишменідів (які контролювали північ Анатолії), Конійський, або Румський*, султанат тривалий час залишався могутньою державою регіону. І коли в 1176 р. розпутний візантійський імператор Мануїл I Комнін (1143—1180) спробував повернути собі контроль над Малою Азією, авантюра скінчилася для греків катастрофою при Міріокефалоні (1176). Заманивши «ромеїв» у вузьку ущелину Цивріца, сельджуки з луків розстріляли ворога з двох боків майже впритул. Дню Цивріці було заповнено трупами, а Конійський султанат став незаперечним хазієм Анатолії.

Апогею могутності сельджуцький Рум досяг за часів царювання султана Ала ад-діна Кейкубада I (1219—1237). Його влада поширилася на всю Малу Азію й частину Криму (де Сельджукіди окупували багатий порт Сугдею — сучасний Судак). Та через п'ять років після смерті великого конійського султана на півострів вторгнулися могутні монголи, з якими пов'язаний крах Конійського султанату.

Вирішальна битва сталася навесні 1243 р. поблизу гори Кьосьодаг (північний схід Малої Азії). Султан Гіяс ад-дін Кейхосров II (1237—1245) мобілізував величезну армію (180 тис. вояків), до якої, крім тюрків, влилися тисячі найманців-професіоналів (греків, арабів, «франків», вірмен, курдів), але жах перед «непереможністю монголів» паралізував волю сельджуків до опору, і 30-тисячний експедиційний корпус Бачу-нойона за підтримки кількох грузинських та вірменських князів розстрошив строкате сельджукідське військо. Султанат розпався на півтора десятка дрібних «князівств» (бейліків), володарі яких покірливо визнали сюзеренітет монгольських Хулагуїдів.

Останньою спробою возз'єднання загальноанатолійської тюркської державності стало повстання Джелірі («Простолюдина»), народне військо якого

* Румом у Західній Європі називали Візантію і Малу Азію (оскільки в минулому Анатолія належала візантійцям).

в 1277 р. здобуло Конью і проголосило свого ватажка *султаном*, але князі уділів не захотіли жертвувати своїм «суверенітетом»: у 1278 р. «бунт» потопили в крові. Джимрі захопили в полон і з живого зідрали шкіру. А коли в 1307 р. останнього представника династії Великих Сельджукідів Руму (Гіс ад-дін Масуд III) задушили монголи, Конійський султанат утратив будь-які сподівання на відродження.

Серед *бейліків*, на які розпався Конійський султанат, було декілька відносно великих (Герміян, Караман, Кастамону, Ментеше, Карасі, Сарухан), але *зрідком нової могутньої імперії став невеликий Османський бейлік*, розташований у північно-західній окраїні півострова (столиця м. Сьогют). Його виникнення пов'язують із діяльністю вождя огузького кочового племені кайи Ертогрула (?—1281/88), який, рятуючи своє невелике плем'я (400—500 наметів) від монгольського геноциду, вивів його в малодоступну для пильного ока Хулагуїдів окраїну Анатолії. Ці землі Ертогрул дістав на правах *ікта* від одного з сельджуцьких князків, але поступово, позбувшись обтяжливого сюзеренітету, здобув певну автономію й назвався *еміром*. Помер Ертогрул у віці за 90 років. Його наступником і спадкоємцем став «пізній син» *Осман (1258—1326), від імені якого пішла й назва могутньої в майбутньому імперії, і найменування нового тюркського етносу — турків-османів*.

Виникнення турецько-османського етносу (османли) стало результатом складного синтезу багатьох етноантропологічних субстратів, але початковими складовими його етногенезу були два основних компоненти: частина огузотуркменських кочових тюрків (які в антропологічному плані належали до індосередземноморської гілки великої європеїдної раси) і місцеві, завойовані сельджуками в Анатолії, народи (європеїдні греки, вірмени, лази, курди та ін.).

Пізніше через Балкани до Малої Азії прибули залишки гузів і печенігів (із степів Південної України), а внаслідок масштабних турецьких завоювань XIV—XVI ст. суттєву роль в етнічній історії турків відіграли українці, росіяни, болгары, серби, чорногорці, албанці, румуни, угри, молдавани, інші поневолені народи, а також певна кількість арабів, коптів, ефіопів і негрів.

З їхнього синтезу склався строкатий етнічний симбіоз, в якому панівним антропологічним типом став передньоазій-

ський варіант балкано-кавказької гілки великої європеїдної раси.

Мовою науки й діловодства в тюрків-мусульман спочатку була арабська чи фарсі, але за османських часів неподільно запанувала старотурецька (староосманська) мова, яка, зберігаючи тюркську лексику основу та відносно просту тюркську граматичну структуру (6 відмінків, 2 числа, 3 часи й 5 станів тощо), увібрала велику кількість арабо-перських елементів. Писемність базувалася на арабській в'язі.

Основу соціальної структури османів становила базована на загальноісламських канонах патріархальна полігамна родина, в якій жінка мала принижений статус. Шлях до шлюбу з турчанкою відкривав тільки *калім* (наречений купував собі дружину в її батьків), але в османських *гаремах* абсолютну більшість складали іноземки-наложниці (рабині, полонянки та ін.), причому діти від усіх (і дружин, і одалісок) вважалися за батьком-турком повноправними й рівними османами.

Це гарантувало високий приріст турецького населення і з лишком покривало демографічні втрати від нескінченних воєн, епідемій та усобиць, забезпечувало стабільне зростання середньовічного османського етносу. В гаремах процвітали жаливий інститут євнухів і лесбіянство, а на сторожі суспільної моралі, крім мусульманського права, стояв звичай кровної помсти.

В господарстві продуктивно співіснували орне землеробство й садівництво (пшениця, ячмінь, овес, бобові, цитрусові, бавовник, маслини, фрукти, виноград, баштанні), кочове й відгінне скотарство (коні, кози, вівці, верблюди), торгівля (особливо транзит і работоргівля) й ремесла (насамперед ткацтво, виробництво килимів і зброї).

У традиційній турецькій їжі переважали страви борошняні (коржі, каші, плов), молочні (сир, бринза) та м'ясні (шашлик, кавурма, кебаб — переважно з баранини), а також «у широкому асортименті» овочі, фрукти, юшки (як на бульйоні, так і на молоці) та ласощі. Серед напоїв найпопулярнішими залишалися чай, кава, шербет і кисломолочні айран та йогурт.

Одяг чоловіків склався із штанів, сорочки, пояса (*кушак*), короткого жилета й куртки. Їх завершували чоботи або туфлі із загнутими носками на ногах та феска або тюрбан на голові. Жіночий одяг передбачав наявність шальвар, широкої сорочки, широкої довгої сукні й великої хустини на голові, а на вулиці все це обов'язково покривала чадра.

Типи жител були різноманітними й залежали від кліматичних та господарських особливостей.

Кочовики жили в шатрах з козячої вовни, повстяних наметах або юртах, осілі землероби — у глинобитних будівлях із внутрішнім двориком, а в

лісистих місцевостях — у зрубах або напівземлянках. обов'язковим був поділ житла на чоловічу (*селямлик*) і жіночу (*гарем*) половини. Внутрішнє начиння складали килими, циновки, низькі столики й ліжка та скрині для речей, а для опалення й приготування їжі використовували *тандир* (кухонна піч до 1 м завглибки) і *мангал* (переносну жаровню).

Бурхлива історія, військово-деспотичний характер влади, постійна територіальна експансія та переважно вдалі результати війни виховали в середньовічних турках войовничість, великотурецьку пихатість, неабиякий потяг до мирських утіх, надзвичайне чиношанування й підлабузництво, стійкість у боях, але скромну працелюбність, суннітський корпоративізм і фанатизм та надзвичайно зверхнє ставлення до всіх «невірних». До цього слід додати повагу й острах перед будь-якою владою, шанування багатства (особливо здобутого війною або торгівлею), гордість за імперію, надзвичайний практицизм щодо науки й мистецтва та сімейственість (і в хорошому, і в поганому значенні цього слова).

Ставши лідером свого *бейліка*, Осман потрапив у непросту ситуацію. Номінально він вважався васалом конійського султана Сельджукіда Ала ад-діна Кейкубада III (1284—1304), який сам, своєю чергою, платив данину монгольським Хулагуїдам; на заході ставала на ноги відновлена Візантія (де панувало православне християнство), а всередині країни не всіх влаштовувала кандидатура Османа як лідера. Проте він виявив себе вкрай жорстоким та обачливим політиком і завдяки певному везінню досяг значних успіхів.

Спочатку молодий володар усунув і знищив рідного дядька Дюндара (можливого конкурента в боротьбі за владу), після чого дістав від сельджушського султана титул *уджбейя* («прикордонного бая»). Потім, розігруючи карту ісламського *джихаду*, Осман назвався *газі* («борцем за віру»), скориставшись тим, що з усіх тюркських князівств Малої Азії лише його володіння мали спільні кордони з християнами. Тепер невеликий за територією османський *бейлік* був щедро забезпечений людськими ресурсами: сюди тікали тюрки з Ірану й Іраку, невдоволені прямим монгольським гнобленням; фанатики-мусульмани, що мріяли здобути славу й багатства у війнах з «невірними» (*акінджи*, від *акин* — «набіг»). А коли в 1299 р. Сельджукіда Ала ад-діна Кейкубада III вигнали з Коньї невдоволені піддані, Осман

позбувся сюзерена. Лише далеким Хулагуїдам гордий турок змушений був щорічно висилати невелику данину, але в офіційних п'ятничних молитвах фігурувало вже тільки ім'я Османа (що свідчило про його неприховане прагнення до цілковитої незалежності).

За роки свого правління (1281/88—1326) Осман шляхом завоювань поширив владу на азійське узбережжя Мармурового моря. Спираючись на підтримку родоплемінної верхівки, подбав про зміцнення державної централізації, посилюючи ісламо-теократичний аспект влади (для цього довелося принести в жертву статус племінного вождя *кайи*). Ісламізації держави сприяло створення з мусульманського духовного чиновництва (*каді*) адміністративного апарату (який поступово, делікатно, але невідступно перебирав на себе повноваження колишніх спадкових кочових аристократів), установа тисних стосунків із суннітськими орденами дервішів (*мевлеві*, *бекташи*), просуннітськими релігійно-цеховими братствами (*ахіями*) городян — купців та ремісників, а також масовий приплив зі сходу добровольців-*газі*, не пов'язаних з місцевою турецькою родоплемінною структурою. У 1326 р., вже перебуваючи на смертному одрі, Осман дістав звістку, що після 10-річної облоги турки здобули багату, уславлену ремеслами (особливо шовкоткацтвом) й торгівлею візантійську Бурсу (турки перейменували її на Бурсу), що стала османською столицею. Помер Осман зі спокійним серцем.

Час османівського правління осіяла перша зірка середньовічної турецької поезії — містик-оригінал Юнус Емре (?—1320).

Наступник Османа Орхан (1326—1362) проголосив нарешті цілковиту незалежність від монголів, наказавши з 1327 р. карбувати в Бурсі власну срібну монету акче (1,2 г срібла). Себе Орхан почав іменувати султаном.

Усе його правління пройшло під знаком масштабних завоювань, запорукою яких стала *тотальна милітаризація молодого держави на основі створення військово-адміністративної тімарної системи*. Верховним власником, або співвласником, усіх земель у країні вважався османський *султан*, який жалував у користування (без права власності) своїм «служакам» земельні наділи на кшталт ісламської *ікта* чи Візантійської *пронії*. В Туреччині такий привілейований наділ (за користування яким служили, але не платили податків) називався *тімар*, але й користування ним, і служба (переважно у війську) за нього були спадковими. Тож *тімаріоти*

швидко перетворилися на військовий службовий стан (на зразок раннього російського дворянства, японського самурайства або європейського феодального рицарства). Решта підданих платила султанові ренту-податок, але в разі війни кожен турок міг «підзаробити», бо для збільшення армії в умовах масштабних бойових дій формували додаткові ополченські корпуси *яя* (піхоти) й *мюселлем* (кінноти), яким на період війни держава платила жалування (1 *акче* в день), а в разі перемоги додатковим матеріальним стимулом ставала воєнна здобич, котру ділили за ісламськими канонами розподілу *ганіми*. Останнім актом орханівських військових реформ стало створення особистої султанської гвардії — піхотного корпусу яничарів (*єнічері* — «нове військо») з числа полонених християн, які погоджувалися вивчити турецьку мову і прийняти іслам — це була типова рабська гвардія на зразок *гулямів* або *мамлюків*.

Сприяючи на силу, Орхан завершив формування централізованого розгалуженого бюрократичного апарату на чолі з великим *візирем*, залишки родоплемінного сепаратизму остаточно придушили, й турецька держава перетворилася на типову східну деспотію.

Хижа, вкрай мілітаризована османська держава швидко стала вічним прокляттям, джерелом неспокою й агресії для всіх навколишніх країн. Здобувши після тривалої облоги візантійські Нікею (тур. Ізнік) та Нікомедію (тур. Ізмід), турки вирвалися на берег Босфору; скориставшись внутрішніми усобицями й війнами серед сусідніх тюркських *бейліків*, османи об'єднали під своєю владою переважну частину Західної Анатолії, а з 1354 р. перенесли агресію в Європу (в 1354 р. внаслідок жакливого землетрусу розвалилися неприступні форти Галліполі — тур. Геліболу, чим скористалися турки, легко захопивши беззахисне місто). Щоб закріпити свої позиції в Європі, османи здійснили централізоване переселення значної кількості етнічних турків на Геліболу, після чого вигнати їх з півострова стало майже неможливо.

Початок правління Мурада I (1362—1389) виявився непростим для країни: 1366 р. папа римський оголосив про початок хрестового походу проти турків, і того ж року «хрестоносне воїнство», очолене Амадеєм IV Савойським, вибило османів з Галліполі (півострів повернули Візантії), але далі західноєвропейські рицарі вирішили, що справу зроблено, і

повернулися додому воювати між собою у феодальних усобицях. Візантія знову опинилася сам-на-сам із турками, тому 1376 р. імператор Андронік IV знову віддав півострів Геліболу османам, причому цього разу без будь-якого опору. Османи здобули неподільну регіональну гегемонію на стику Європи і Азії. Колосальна воєнна здобич і митні доходи від транзитної торгівлі наповнили державну скарбницю. В країні було завершено формування управлінських структур. При султані створено *диван* (дорадчий орган із представників нової чиновницької знаті), відбувся територіальний поділ на повіті й провінції (куди султан за поданням візира централізовано призначав військово-адміністративних намісників). Майнове, сімейне та кримінальне судочинство віддали суннітському духовенству (*улемам*), яке судило за *шаріатом*, а формування державного права започаткували *кануни* (світські закони) 1368 й 1375 рр.

Результати реформ були вражаючими. Наявність опорного пункту в Європі (Галліполі) дала туркам можливість перейти до регулярних загарбань на Балканах, чому сприяли розпорошеність місцевих християнських правителів, які навіть перед лицем османської загрози продовжували ворогувати між собою, а також гнучка фінансова політика завойовників: на захоплених територіях османи істотно зменшували податковий тиск на виробників, тому більшість простолюдинів зустрічала турків з піднесенням та сподіваннями на краще життя. Та й до православ'я турки ставилися спочатку доволі толерантно, жорстко утискуючи у своїх володіннях лише католиків. У 1362 р. турки відібрали у візантійців Адріанополь (тур. Ефірне), куди султан Мурад I переніс свою столицю. Пізніше заляканий болгарський цар Іван Шишман (1371—1393), щоб уникнути османської навали, визнав себе султанським васалом (а його сестра поповнила гарем Мурада I).

Темп турецьких завоювань дещо загальмували внутрішні османські чвари. Спочатку в боротьбі за владу Мурад знищив двох рідних братів, потім (у 1373 р.) змушений був придушити заколот, очолений його власним сином Савджі. Ці події засвідчили, що султан має залізни нерви й мертву хватку. Коли бунтівливого сина впіймали, Мурад наказав виколоти Савджі (рідному синові!) очі й відрубати голову. Тепер ніхто не наважувався виступати проти грізного володаря, і той замахнувся на всі Балкани.

У 1386 р. впала Софія, турки вторгнулися в Сербію, а 15 червня 1389 р. долю Балкан вирішила битва на Косовому

полі, де військові Мурада протистояла союзна армія сербів і боснійців, підтримуваних християнськими добровольцями з Герцеговини, Албанії, Польщі й Угорщини, на чолі з сербським королем Лазарем. Та султан добре підготувався до війни. Його військо було значно більше за християнське й краще озброєне (турки вже мали вогнепальну зброю — гармати й мушкети), тому грандіозна різанина завершилася переконливою перемогою османів.

Урятувати країну спробував сербський воевода Мілош Обіліч. Задумавши вбити султана, цей лжепереміжчик «з лукавством і облудою сказав, що він прийняв іслам, бажаючи прийняти його в ряди непереможного війська. І коли його допустили поцілувати ногу світлого володаря (султана Мурада I), замість того, щоб це виконати, безстрашно спрямував у славне тіло ясновельможного султана отруєний ніж, що заховав у рукаві, і, завдавши йому тяжкої рани, напоїв його мученицьким шербетом». Мурад сконав, Мілоша яничари зарубали на місці, але ця самопожертва не врятувала сербів: їхнє військо було знищене, а Лазар потрапив у полон, де йому відтіяли голову.

Наступним султаном став старший син Мурада, схильний до пияцтва та сексуальних збочень з хлопчиками Баязид (Баезід) I *Йилдирим* («Блискавка», 1389—1402), який одразу після перемоги далекоглядно наказав задушити рідного брата, щоб уникнути можливої боротьби за престол.

Вічно похмурий, украй жорстокий та абсолютно безжалісний Баязид проявив себе талановитим стратегом і полководцем, кривавим терором проти підданих він домігся абсолютної покiрності. Чиновницький апарат, заляканий стразами за непрофесіоналізм, працював як годинник, армія ж демонструвала фанатичний героїзм, оскільки боялася султана більше, ніж ворога. Цілковита централізація й абсолютний порядок у державі дали Баязидові можливість спокійно продовжити завоювання, і він остаточно підкорив Сербію, Болгарію та всю Анатолію. Болгарський цар Іван Шишман потрапив у полон, де був страчений, а на всіх завойованих балканських землях почалося насильницьке отуречування із заміною системи васальних напівавтономних князівств жорстко централізованою управлінською вертикаллю імперського типу. Лише гориста Албанія спромоглася дати відсіч агресорові. В 1396 р. Баязид I розпочав перший похід на Константинополь, однак Візантію врятувала Європа.

Захопивши Балкани, турки вийшли на кордони Угорщини. Угорський король Сигізмунд Люксембурзький (Жиг-

монд, 1387—1437) не мав ілюзій щодо подальших османських намірів, а тому енергійно зайнявся організацією анти-турецького хрестового походу. З благословення папи римського в умовах, коли дещо затухла Столітня війна, угрів підтримали загони рицарів із Франції, Англії, Німеччини, Бургундії, Чехії, Італії, й у 1396 р. «хрестоносці» вступили до турецької Болгарії. Баязид змушений був зняти облогу з Константинополя й вирушити назустріч армії Сигізмунда.

Католики йшли визволити братів-християн від мусульманського ярма, але до православних (болгар, сербів, греків та ін.) вони ставилися не краще, ніж турки. Тому не лише османи, а й їхні християнські васали (включаючи сербського князя Стефана Лазаревича (1389—1427), сина загиблого на Косовому полі короля Лазаря, який очолив корпус *воїніків*, як називали регулярні загони православних вояків в османському війську) активно виступили проти хрестоносців. І хоча католицькі союзники набирали 60—100 тис. вояків, військо султана виявилось вдвоє більшим.

Грандіозна битва відбулася 25 вересня 1396 р. поблизу болгарського міста Нікополе. Кривава різанина тривала цілий день, і лише надвечір настав перелом: Баязид знову переміг. Сигізмунд утік, але абсолютна більшість хрестоносного війська полягла на полі бою, а 10 тис. католиків потрапили в полон. Жахливим фіналом битви стало винищення полонених, яке не припинялося протягом наступної доби. Годинами хрестоносцям методично рубали голови. Навіть деяким яничарам ставало не по собі від такої кривавої процедури, й лише Баязид, здавалося, почував себе цілком комфортно. Проте й він виявився не залізним: надивившись на криваву м'ясорубку, «Баязид Блискавка впав у тихе божевілля».

Султан наказав залишити живими тільки 300 найродовитіших полонених (Жана Бургундського, графа де ля Марша, конетабля Філіпа д'Артуа, маршала Франції Бусіко та ін.), яких пізніше обміняв у французького короля Карла VI (1380—1422) на 200 тис. золотих *дукатів* (більше тонни золота!). Разом з полоненими султан надіслав французькому монархові оригінальний подарунок — 6 луків з титивою із людської шкіри.

Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави

Оторопіла католицька Європа залишила надалі турків у спокої, їхній сюзеренітет визнала Валахія, а в 1400 р. Баязид знову взяв в облогу Константинополь. Але, не маючи належної облогової техніки та могутнього флоту, турки не змогли цього разу здобути візантійську столицю штурмом. Врятував Константинополь самар-

кандський емір Тимур — страхітливий «Залізний Кульгавець».

Мріючи про «світове панування», Тимур вторгнувся в 1395 р. в Анатолію. Опір жакливому войовникові очолив син султана Ертогруд, проте в бою поблизу Сиваса його невелика армія (переважно з вірмен) була розпорошена, а 4 тис. полонених (включаючи сина Баязида) Тимур наказав зв'язаними кинути в яму, накрити її дошками, а зверху засипати землею. Смерть полонених була довгою та мученицькою. Довідавшись про загибель сина, пихатий Баязид, явно переоцінивши свої сили, спішно виступив у похід без належної підготовки. Доля знову пощадила Константинополь.

25 липня 1402 р. в битві біля Ангори (Енгюрю) турки не витримали натиску «тимурівців» і в паніці розбіглися, корпус стійких яничарів вирізали поголовно, а Баязид потрапив у полон, де невдовзі помер (стверджують, що він прийняв отруту). А потім уся Мала Азія пережила криваво-вогняний погром. «Посуваючись од міста до міста, вони (вояки Тимура) так сильно спустошували покинуту країну, що вже ніде не було чути ані собачого бреху, ані півнячого кукурікання, ані дитячого плачу. Отак як рибалка, витягаючи волок з водяного глибу на землю, загрибає ним геть усе, що трапляється: і великі риби, і малі, і дрібну малявку, і черепашки, — отак і вони збезлюднили всенюк Азію».

Смерть Баязида й жахливі спустошення підірвали османську державність. Чотири сини покійного султана розв'язали криваву боротьбу за престол, анатолійські намісники перестали коритися центральній владі. 10 років Туреччина перебувала в безпорадному стані внутрішніх усобиць, а коли в 1413 р. на османівському престолі закріпився Мехмед (Мегмед) I Челебі (1413—1421), турецьку державність до самих основ уразило народне повстання на чолі з шейхом Бедредіном Сімаві.

Шейх Бедреддін був фанатичним прихильником аскетичного ісламу, виступав проти майнової нерівності та пророкував близький прихід махді — ісламського месії, котрий з'явиться, щоб установити на землі царство справедливості, яке, на його (шейха) думку, має бути суспільством тотальної рівності (на базі спільності землі, худоби, житла, одягу, продуктів — шоправда, для жінок він зробив виняток). Його погляди поєднували суннітську термінологію, шіїтські очікування месії та елементи маздакитського егалітаризму. Соціальну опору невдоволення становили туркменські племена, котрі нещодавно осіли в Анатолії й були обурені презирливим ставленням до них з боку турків-османів. Династичним виразником повстанців став брат Мехмеда Муса, якого вони мали намір звести на султанський престол.

Повстання відбулось у 1416 р. Бедреддін з піднесенням назвався махді, «вірячи, що за сигналом з невидимого світу на чолі своїх вихованців розподілятиме землі своїм послідовникам... Його власна розкута секта зробила б чимало заборонених речей законними», але піврічний кривавий морок завершився для «бунтівників» поразкою, а шейха-махді повісили за вироком суду духовенства.

Соціальний вибух залили потоками крові, причому жертвами розгнуданих карателів стали не лише повстанці, а й діячі культури, науки, багатії, яких хотіли пограбувати, та ін. Навіть найпопулярніший у тогочасній Туреччині поет-пантеїст Несімі (1369—1417) не уникнув переслідувань: його теж звинуватили в ересі й із живого здерли шкіру.

Лише в 1420-х роках Туреччина відродилася як єдина держава, а султан Мурад II (1421—1451) поновив завоювання.

Відбудова Османської держави

Базою державного відродження Туреччини знову стала військова реформа, яка насамперед торкнулася корпусу гвардійців-яничарів. Раніше «нове військо» набирали з числа християнських рабів і військовополонених, проте із занепадом османської держави після тимурівського погрому «традиційні» джерела формування «рабської гвардії» зникли, а без яничарів про централізацію в Туреччині годі було й думати. Мурад II відродив «нове військо», яке стало реальною основою султанської влади. Проте формували відтепер добірні частини головорізів за неординарною системою *девширме*, тобто шляхом періодичних рекрутських наборів із молоді (8—20 років) християнських народів — підданих султанату. Рекрутів (щорічно набирали по 1—3 тисячі) виривали з сімей, робили мусульманами, навчали в спеціальній воєнізованій школі «*Аджемі оглани*» («Чужоземні хлопці») арабській, турецькій та перській мовам й виховували в цілковитій ізоляції від навколишнього світу як фанатично відданих суннітському ісламу й особисто султанові вояків. Тих, хто не витримав підготовки, обертали на звичайних рабів (*кулів*), здатних до бюрократичної служби за інтелектуальними параметрами рекрутів відряджали на чиновницьку роботу, але решта (найздоровіші фізично, найжорстокіші, найчестолюбніші...) ставали елітою турецького війська з усіма відповідними привілеями. Поряд із гвардійською піхотою (яничарами) було створено на тих самих засадах їхній кінний аналог — *сіпахі* (*ати булюк халки*), а також корпус артилерії (*топчу оджаги*).

Гвардійці перебували на повному державному утриманні (залежно від рангу), корилися тільки султанові, мали свій суд, жили в казармах і не одружувалися. Вони останніми вступали в бій, першими ділили *ганіму*, а в разі перемоги їм «для розваг» передавали на поталу найкращих полонянок. Це була грізна сила, чудово навчена й оснащена найновішою зброєю (вогнепальною). Спираючись на неї султан знову став *султаном* («владою»).

За тими ж принципами функціонувала надалі й державна цивільна машина імперії, якою керували відетпер султани-напівкрівки через апарат етнічно «чужих туркам чиновників із числа омусульманених «рабів султана» (*капикулу*).

Свій шлях до влади Мурад II розчистив в османських традиціях: знищив рідного дядька-конкурента, а далі... Турки швидко повернули собі колишній вплив на Балканах, а в середині 1420-х років відновили контроль над усією Малою Азією. Непереможні яничари змели вогнем непокірних, бунтівливих намісників вирізали, а *Мурад II довершив формування налагодженої військово-бюрократичної машини османської держави*.

Яничарів виховували білі євнухи та *дервіші* суннітського ордену *бекташи*, за гаремом стежили чорні євнухи, а головний гаремний наглядач (*ага*) ще й керував вакфними землями (що становили близько 1/3 аграрного фонду країни) й відав придворним церемоніалом. Державою та армією (окрім яничарів) керував *диван* («рада») на чолі з великим *візірем*, а конкретне виконання наказів забезпечували безліч канцелярій, управлінь, департаментів та інших адміністративних одиниць. (В одному фінансовому відомстві передбачалося функціонування 25 відділів!) У кожній провінції (*єялеті*) цю систему дублювали провінційні *бейлербеї* (намісники) зі своїми *диванами*, яким підпорядковувались керівники *санджаків* («знамен» — повітів), а фундаментом турецької військово-бюрократичної системи залишався інститут *тімарів*. Проте серед державної верхівки абсолютну більшість становили євнухи із *девширме* (оскільки вони не могли створити конкуруючу династію), причому турки кастрували полонених у дитинстві, щоб гарантувати цілковиту імпотенцію — тоді євнухи не могли диктувати свою волю нудьгуючим наложницям.

Відтепер остаточно склалася й *соціально-становая структура Османії*, в основу якої був закладений залізний принцип «корисності» кожного з точки зору держави. Відповідно соціум поділявся на такі категорії:

привілейованих «служивих» (*ескарі* — переважно з числа *капикулу*), які не платили податків, оскільки служили державі, й поділялися, своєю чергою, на «людей меча» (військових) і «людей пера» (цивільних чиновників);

реая — простолюдинів-виробників мусульманського віросповідання, які платили мінімум податків і періодично добровільно служили в армії султана за твердий оклад;

простолюдини-виробники не мусульманського віросповідання (*зінік*, або *зіндс*), з яких брали максимум податків, але вихідці з яких через систему *девширме* могли опинитися серед найпривілейованіших *ескарі*;

звичайні раби (*кули*);

соціально «не корисні» для держави, а тому гнані декласовані елементи й цигани.

Для зміцнення релігійно-політичного авторитету влади Мурад II спробував у 1422 р. захопити Константинополь, проте й третя атака турків на «оплот східного християнства» провалилася. Візантію врятували міцні мури, героїзм городян (включаючи жінок і дітей, які теж билися на стінах) і відсутність у турків достатньої кількості облогової техніки.

Султан Мурад II був хитрим, розважливим і далекоглядним політиком, тому не став битися головою в мур, а зайнявся іншими сусідами, тим паче що католицька Європа зосередилася на війнах з гуситами, і їй було не до османів. Тільки коли турки захопили Фессалоніку та Епір, європейські володарі й папа римський знову стурбувалися і звернули свої погляди до Балкан.

У 1439 р. на прохання Візантії Флорентійський Собор проголосив возз'єднання православної і латинської церков у єдину греко-католицьку церкву на засадах унії (уніатська церква) і проголосив новий хрестовий похід проти османів, організацією якого зайнявся папський легат Джуліано Чезаріні. У 1442 р. угро-чеське військо на чолі зі славетним угорським полководцем Яношем Хуньяді перемогло турків у битві поблизу Возага, причому переможці захопили 5 тис. полонених. Однак у 1444 р. мусульмани впевнено взяли реванш під Варною.

Напередодні битви угро-чеське військо поповнило загони поляків, а туркам допомогли флотом генуезці, які ворогували з Венецією за контроль над торговельними шляхами і мріяли використати союз з османами у своїх купецьких інтересах.

Турки зосередили в Болгарії вдвоє більше вояків, ніж християни. Очікуваної підтримки від рицарства Англії та

Франції європейські вояки не отримали через новий спалах бойової активності на фронтах Столітньої війни, і битва завершилась катастрофічно для «хрестоносців». Яноша Хуньяді врятував чудовий кінь, але військо, яким формально керував угорський король Владислав Ягеллон (1440—1444), було знищене, а сам король загинув. Був убитий також папський організатор походу кардинал Джуліано Чезаріні — його зарізав заради золота човняр-валах, що перевозив кардинала через Дунай.

У 1448 р. Янош Хуньяді ще раз спробував зупинити османську експансію, та його військо турки розбили у триденній битві на сумнозвісному для християн Косовому полі. Лише Албанія знову вдало відбила два турецьких походи (1449, 1450) і відстояла свою незалежність.

Міць Туреччини стала незаперечною, і природно, що наступною її жертвою мав стати Константинополь. Проте Мурадові II (якому держава османів завдячує своїм відродженням) не судилося втілити в життя давно плекану мрію. У 1451 р. старезний султан помер. Новим турецьким володарем став його енергійний, високоосвічений та абсолютно безжалісний син Мехмед II (1451—1481), прозваний *Фатіх* («Завойовник»), який спав і бачив себе підкорювачем Константинополя.

Турецьке завоювання Константинополя. Створення Османської імперії

Останній уламок Римської імперії переживав тоді далеко не кращі часи своєї історії. Після жахливої епідемії чуми 1347 р. (від якої вимерла третина візантійців) так і не відновилась населення країни. Кількість мешканців візантійської столиці скоротилася за два останні століття з 1 млн до 100 тис., а фінансова скрута змусила константинопольських *василевів* про-

дати імператорські коштовності. Навіть під час коронації одяг імператора та його дружини замість справжніх прикрас оздоблювала скляна біжутерія. У 1369 р. *василевс* Іоанн V (1347—1376) уклав із Римом церковну унію, але православні піддані імператора категорично її не сприйняли, а папи Риму так і не змогли організувати загальноєвропейський хрестоносний похід проти османів на належному рівні. Угрів турки побили, а єдиновірну «ромеям» Валахію (що звільнилася від турецького впливу після тимурівської навали) знесли внутрішні усобиці та одіозні *господари* («володарі»). Що ж до поневолених османами балканських народів, то воля болгар, греків і сербів до опору була паралізована перманентними репресіями, масовим терором і «кривавою даниною» *девширме*, яка виснажувала завойовані етноси (бо в яничари й гареми брали цвіт нації — її найздоровішу молодь). До цього слід

додати зловживання й сваволлю мусульманських чиновників, шалені податки та страх перед непереможністю турецьких орд.

Лише 2 тис. католиків-добровольців, на чолі зі славетним генуезьким авантюристом-кондотьєром Джустініані Лонго, прибули морем на допомогу братам-християнам проти османської навали. Практично в 1453 р. безсила Візантійська імперія залишилася сам на сам із турками.

Султан Мехмед II (1451—1481) був «гладкою та кремезною людиною з вузькими мигдалевидними очима». Для нього не існувало понять «гуманність» і «неможливо». На шляху до влади він знищив двох старших братів (йому тоді виповнилося лише 11 років). Під пильним наглядом армії репетиторів (на чолі з курдом Ахмедом Курані) царевич блискуче опанував філософію й літературу, знав шість мов (турецьку, грецьку, арабську, латинську, перську, іврит), та коли його батько Мурад помер, Мехмед наказав утопити свого брата-малюка Ахмеда, щоб позбутися зайвих конкурентів. При його дворі творив славетний італійський живописець Джентіле Белліні (він написав портрет султана). «Манери нового султана були шляхетними й стриманими, за винятком тих випадків, коли він багато випивав: він мав спадкову надмірну схильність до алкоголю». Утримуючи великий гарем, Мехмед II полюбляв займатися сексом із хлопчиками, а запальність, жорстокість, злопам'ятність та впертість штовхали султана до реалізації «ідеї фікс», що гризла його з дитинства — стати володарем Константинополя. Пояснював це Мехмед доволі традиційно для Сходу: «Мусить бути одна світова імперія, з однією вірою й одним правлінням. Щоб встановити таку єдність, немає придатнішого місця, ніж Константинополь».

Четверта й остання навала турків на Константинополь почалась у квітні 1453 р. Проти 7 тис. захисників султан виставив 100-тисячне військо, 80 бойових кораблів і найкращу в Європі артилерію, причому найбільша з гармат (відлита угорським майстром Урбаном) мала калібр 12 дюнів, а її кам'яні ядра важили 30 пудів (0,5 т). Місто було приречене, але мужній імператор Костянтин XII Палеолог відмовився капітулювати, і протягом 53 днів жменька захисників відбивала штурм за штурмом.

За свідченням очевидця, «від гуркоту стріляючих гармат і пищалей, від дзвонів і галасу людей, що билися, від ...блискавок, які спалахували від зброї, від плачу й голосіння городян, жінок і дітей здавалося, що небо й земля з'єдналися та захиталися. Не можна було чути одне одного: лемент, плач і голосіння людей злились із шумом битви й дзвонами в єдиний звук, схожий на сильний грім. Від безлічі вогнів і стрілянини з гармат і пищалей густий дим уклав місто й військо; люди не могли бачити одне одного; багато хто

задихнувся від порохового диму». Захисники спалили «грецьким вогнем» більшу частину ворожого флоту, зруйнували під час успішної вилазки жакливу «гармату Урбана» (за іншою версією вона сама розірвалася під час пострілу, розшматувавши й свого автора), висадили в повітря підземні ходи разом з османськими саперами, знищили десятки тисяч нападаючих, але Мехмед невблаганно кидав своїх вояків на штурм, і 29 травня 1453 р. (у віаторок) турки увірвалися до міста. Імператор Костянтин мужньо бився і загинув у бою, тяжко пораненого Джустиніані вивезли на кораблі, але він невдовзі помер від ран, а сам Константинополь турки піддали нищівному погрому. Мехмед II заявив, що йому потрібне тільки місто, а всі його багатства він віддає своїм солдатам, і османи показали, на що вони здатні.

«Тих, хто молив про пощаду, турки грабували й брали в полон, а тих, хто чинив їм опір, убивали; у деяких місцях від безлічі трупів не було видно землі... Жодне місце не залишилося не обшуканим і не пограбованим». 60 тис. городян продали в рабство, православні святині були пограбовані, культурні цінності — знищені або викрадені, а Храм Св. Софії (центральний храм православного християнства) перетворили за наказом султана на грандіозну мусульманську мечеть Аїя-Софія.

Падіння Константинополя викликало шок у Європі. Цю подію називали «другою смертю Гомера й Платона», французький композитор Гільом Дюфе написав на падіння Візантії жалобну похоронну пісню, а папа римський Ніколай V висловив бажання особисто очолити черговий хрестовий похід проти турків. Але далі співчуття справа не пішла.

Європа жила власними проблемами. Франція повільно відбудовувалася після Столітньої війни, Англія поринула в хаос воєн Червоної і Білої Троянд, німецький імператор Фрідріх III давно не мав реальної влади над своїми васалами, а старий арагонський король Альфонс, заклопотаний боротьбою за Південну Італію, не захотів розв'язувати нову масштабну війну.

Лише угорський король Ласло VI Габсбург (1444—1457) та його енергійний воєвода Янош Хуньяді наважилися за цих обставин атакувати османів. У 1454 р. Хуньяді за підтримки іншого папського легата Джованні да Капістрано звільнив від мусульман Сербію, а в 1456 р. завдав поразки 100-тисячному турецькому війську поблизу Белграда, але в тому ж році славетний угорський воєвник помер від чуми, а на Угорщину напав поборник православ'я молдавський *господар* Штефан III Великий (1457—1504).

Скориставшись ситуацією, турки знову завоювали в 1459 р. Сербію (200 тис. сербів — 10 % населення — османи погнали в рабство, а вільні землі заселили мусульманськими колоністами). В 1460 р. Мехмед II захопив Боснію (останньому боснійському королеві Стефану Томашевичу султан власноручно відтяв голову). До 1463 р. османи силою зброї підкорили решту християнських князівств Мореї, Пелопоннесу та Малої Азії.

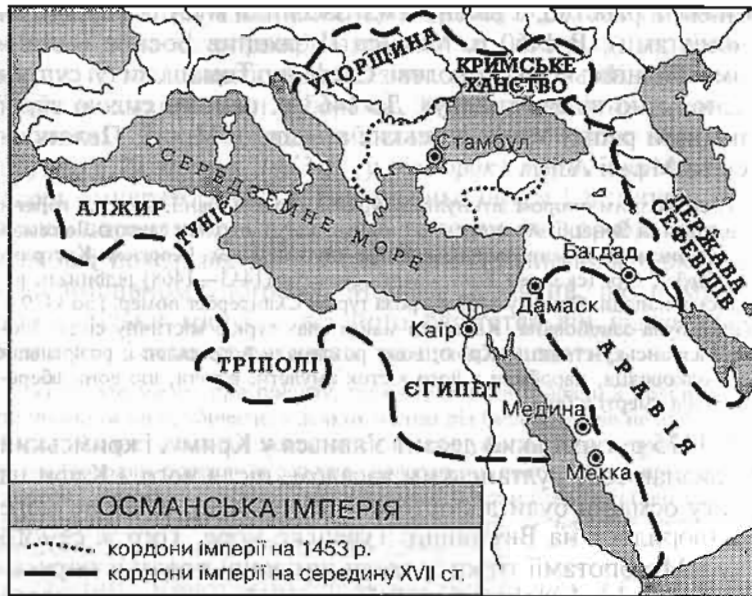
Із серйозним опором зіткнулися турки в горах Албанії, де горді горняки (за підтримки Венеції, Арагону й папи римського), очолені главою Лежської ліги албанських князів непереможним полководцем Георгієм Кастріоті (*Скандербег*, тур. Іскандер Бек), чверть століття (1443—1468) відбивали всі османські напади. Однак у 1468 р. гроза турків Скандербег помер, і до 1479 р. Албанія була завойована. Кастріоті мав в очах турків містичну силу. Здобувши албанську столицю Крою, вони розламали його склеп і, розірвавши труп полководця, наробили з його кісток амулети, вірячи, що вони вбережуть їх від смерті в бою.

У 1475 р. турецький десант з'явився у Криму, і кримський хан визнав себе султанським васалом, після чого з Кафи на вимогу османів були депортовані всі гезуезці, а Чорне море перетворилося на Внутрішнє Турецьке море. Того ж самого року в Месопотамії турки завдали нищівної поразки тюркському султанові держави Ак-Коюнлу Узун-Хасану, який безуспішно намагався створити широку антиосманську коаліцію в союзі з венеціанцями, родоськими рицарями, Кіпром та опозиційно налаштованими *беями* Анатолії. В 1479 р. османи окупували венеціанські володіння в Егейському морі, а в 1483 р. захопили Герцеговину.

Туреччина перетворилася на імперію, столицю якої було перенесено до Стамбула (колишній Константинополь — тур. *Істанбул*), а султан Мехмед II дістав титул «султана двох континентів, хана двох морів». Османи дістали можливість монополювати торгівлю між Сходом і Заходом.

Здобуті колосальні політичні й економічні можливості відкрили туркам шлях для динамічнішого розвитку власної науки й культури, але на «культурну Мекку» (якими раніше ставали Дамаск і Багдад) Стамбул так і не перетворився. Показовою у цьому відношенні була доля першого османського науковця-енциклопедиста Люфті Такаді (друга половина XV ст.), який займався теологією, астрономією, математикою, класифікацією наук. Такаді наспілку висвітлював й використовував праці візантійців (тобто «невірних християн»), за що й був страчений. Лише наприкінці XV ст. астроном і математик Алі Кушчі (?—1474) зміг відкрити в Стамбулі першу турецьку математичну школу. Гордістю тогочасної турецької поезії визнаний Хамді

Челебі (XV ст.) — автор шедевра світової літератури поеми «Лейлі та Меджнун».

Османська імперія в епоху розквіту

Султани Туреччини стали всесильними володарями. Лише суннітське духовенство, яке очолював *шейх-уль-іслам* (турецько-суннітський патріарх), могло перечити османському володареві, оскільки саме на османських вищих духівників (*улемів*) був покладений обов'язок оголошувати накази султана підданам. Якщо рішення султана їх не влаштувало, вони таку «волю владики» просто не оприлюднювали, накладаючи в такий спосіб на рішення султана своєрідне вето. Невдоволення владним деспотизмом серед поневолених народів придушували нещадним терором. Водночас життєвий рівень більшості турків (кількість їх в імперії тепер не перевищувала 20% населення), здобутий пограбуванням «невірних», був надзвичайно високим, і за це вони були згодні терпіти будь-який деспотизм. *Етнічні турки майже перестали працювати, а весь османський етнос орієнтувався на війну як на головне джерело доходу.*

Навіть серед християнських підданих імперії спокуса жити чужою працею дала свої сумні плоди: боснійці масово прийняли іслам і стали босняками, перетворившись на жорстоких гнобителів своїх колишніх єдиновірців — сербів, болгар, албанців та ін. Десятки тисяч юнаків нетурецького походження ставали яничарами, але ще більше християн (болгар, сербів, греків, чорногорців, герцеговинців, валахів та ін.) кидали свій дім і йшли в ряди *башибузуків* — вояків-добровольців, які служили виключно за воєнну здобич (бо жалування в турецькому війську отримували тільки мусульмани). *Башибузуки* являли собою «чорну кістку» османської армії, першими йшли в бій, першими гинули, годувалися на свій кошт, але в разі перемоги не було грабіжників і насильників, жадливіших від цих озброєних люмпенів. Що ж до «невірних», які намагалися мирно працювати під турецьким ярмом, то з них влада стягувала астрономічні побори — рента-податок становила до 50% урожаю. Турки розкошували за рахунок гноблених: «Стамбул був переповнений продовольством... М'ясо було дешевим і коштувало 2 *акче* за *окка* (1,3 кг), а під час посухи — 4 *акче*». Султани жили буквально в казковій розкоші. Проте належність до родини османських імператорів була пов'язана зі смертельним ризиком. Турецька імперія була хижачьким утворенням, тому й порядки «нагорі» більше нагадували звірячі закони кримінального табору. Проте таких нововведень, які узаконив Мехмед II, не знав, мабуть, і злочинний світ.

У 1478 р. султан-«Завойовник» видав «указ» (*фірман*): «Заради блага держави один із моїх синів, якому Аллах надає султанат, може законним чином умертвити своїх братів. Більшість *улемів* вважає це припустимим, оскільки того, хто має стати *султаном*, повинен визначати Аллах, а не людська традиція». Вперше в історії за чинним законодавством ставкою в боротьбі за владу легально оголосили життя! Проте невтомний войовник явно недооцінив своїх «діточок»: у 1481 р. за наказом його старшого сина (Баязида II) власний лікар султана отруїв Мехмеда II, після чого щасливий спадкоємець за підтримки яничарів вирізав усіх братів і племінників, а потім демонстративно покінчив з усіма не мусульманськими «витівками» скандального батька (зокрема були розбиті й продані за безцінь на ринку всі фрески й картини Дж. Белліні).

Султан Баязид II (1481—1512) встиг побудувати за допомогою греків та генуезців могутній флот і розпочав війну з мамлюками за Сирію. Проте його сини також вважали, що батько засидівся на троні. Ігноруючи уряд, «діти» розв'язали криваву бійку за владу ще за життя Баязида II, і тут знову своє вагоме слово сказали яничари: вони зажадали від султана передати владу Селіму, якого підтримував кримський хан. Покинутий гвардійцями, а тому безсилий Баязид II мусив виконати цю вимогу. Тепер уже Селім I (1512—1520) наказав вирізати всіх братів і племінників, а через рік — отруїти й батька.

Селім I виявив себе чудовим полководцем, невтомним адміністратором і хитрим політиком, він здобув непогану освіту й навіть сам писав вірші перською мовою, проте його людські якості кидають у холодний піт. Серед роду нащадків Османа він виділявся сексуальними збоченнями, а також своєю неймовірною жорстокістю і садизмом, за що дістав прізвисько *Явуз* («Грізний, Жорстокий» — і це на тлі своїх кривавих попередників!). Звичайно, такий володар не міг жити без війни, тим паче що його суннітські почуття глибоко вразило створення поруч зі східними кордонами Туреччини могутньої шийтської імперії Сефевідів.

Війну з сефевідським шахом Ісмаїлом (1502—1524) султан розпочав грандіозною різаниною проіранськи налаштованих бунтівливих шийтів у межах самої Туреччини (вбито 40—45 тис. осіб). Ісмаїл відповів тим самим (проти суннітів); і лобове зіткнення двох наймогутніших ісламських держав стало неминучим.

23 серпня 1514 р. в долині Чалдиран (на схід від оз. Урмія) 120-тисячна османська армія зіткнулася із 120-тисячним сефевідським військом. Турки мали 300 гармат, вогню яких шахська кіннота не витримала. Поранений Ісмаїл утік, але розгром його армії був цілковитим: 50 тис. вояків загинули, десятки тисяч турки захопили в полон і на очах грізного султана стратили після жаклих тортур. Селім захопив сефевідську столицю Тебриз, до його рук потрапили шахська скарбниця й весь гарем, що вважалося найбільшою ганьбою для кожного мусульманського володаря. Сефевідів урятували мамлюки, з якими османи воювали ще з часів Баязида II. Проти них Селім I виступив зі своєю непереможною армією.

Шлях туркам спробували заступити 60 тис. мамлюків (на чолі з єгипетським султаном Ашрафом (Кансухом) аль-Гурі, 1501—1516), проте чудова мамлюцька кіннота не вистояла проти вогняних жерл найкращої турецької артилерії. 24 серпня 1516 р. в районі Алеппо (Халебу) єгипетське військо було знищене разом із султаном, а в 1517 р. впав Каїр. Останнього єгипетського султана й 800 родовитих мамлюцьких *беїв* османи повісили, 50 тис. каїрців вирізали, решта мамлюків пішла служити в турецьку армію, а їхні володіння (Єгипет, Сирія, Палестина, Ліван та Хіджаз зі святими містами ісламу — Меккою й Мединою) увійшли до складу Османської імперії. В країні османи навели зразковий ісламський порядок, позакривали шинки, публічні будинки, курильні гашишу та інші кубла розпусти, заборонили танці *альмей* (стриптиз). Покидаючи Єгипет Селім «вивіз із собою 1000 верблюдів, навантажених золотом та сріблом, і це не рахуючи здобичі, яку становили зброя, порцеляна, бронза, коні, мули й верблюди тощо, не кажучи вже про чудовий мрамур».

Завоювання мамлюцької держави мало значний політико-релігійний резонанс. Мамлюцькі султани вважалися покровителями аббасидських халіфів — тепер халіфом назвався сам Селім I, а його контроль над Меккою й Мединою зміцнив цей статус. Останній заляканий Аббасид Мутеваккіл III «добровільно» передав Селіму плащ і декілька волосин з бороди Пророка Мухаммеда, меч халіфа Омара та інші реліквії, після чого османський султан дістав титули «халіфа всіх правовірних» і «служителя обох священних міст».

Останнім придбанням Селіма став Алжир, який спочатку (в 1516 р.) захопили турецькі пірати, а в 1518 р. їхній ватажок страхітливий Хайреддін Барбаросса визнав себе османським васалом (за що Селім I призначив його своїм *бейлербеем* в Алжирі).

Хайреддін Барбаросса був родом з грецького острова Лесбос, однак вважав себе нащадком вікінгів, що не завадило йому прийняти разом із братом іслам і стати піратом. Талант флотоводця й печерна жорстокість вивели його на вершину піратської ієрархії, а про масштаби діяльності свідчить розмах набігів його алжирських «підлеглих», які грабували не лише навколосередземноморські землі, а й добиралися часом навіть до Британських островів. Причому грабували, різали та продавали в рабство вони, насамперед, християн, тому католики й досі стверджують, що Барбаросса після своєї смерті потрапив до пекла, а мусульмани так само свято вірять, що він у раю.

Колосальна територіальна експансія змусила султана приділити увагу розв'язковим прикладним наукам, зокрема географії, і з його благословення славетний турецький мореплавець Пірі Рейс спочатку створив повний морський атлас Середземномор'я, а в 1517 р. склав і подарував Селімові I карту світу (на якій зображені не лише Старий та Новий світи, а й Антарктида (!), про яку європейці дізналися лише кількома століттями пізніше). Тоді ж почав працювати над своєю десятитомною історією Османської імперії ібн Кемаль (1468—1534).

За своє недовге царювання грізний Селім I удвоє збільшив територіальні володіння османів, на Близькому Сході в турків не залишилося небезпечних конкурентів. Османи знову обрали основним об'єктом своїх грабіжницько-завойовницьких операцій Європу, але в 1520 р. 43-річний султан раптово помер від нервової перевтоми («згорів від власної люті»). На престол ступив його син Сулейман (Сюлейман) I Кануні («Законодавець»), правління якого стало вершиною могутності Османської імперії. В Європі його за це прозвали Сулейманом Пишним.

Сулейман Кануні «був твердого характеру, відважний, робучий, розумний і справедливий, раз даного слова все вірно додержував. Любив молитву (сам укладав побожні псалми), лови і війну... Росту був високого, рухи мав поважні, вираз обличчя дивно лагідний, в поведенні самостійний».

Царювання Сулеймана I (1520—1566) являло собою логічне продовження нестримної військово-територіальної турецької експансії. Першою жертвою стала Угорщина — давній неспокійний ворог османів: у 1521 р. після завзятої баталії угорців вибили з Белграда. Наступний рік ознаменувався грандіозною десантною операцією, в якій взяв участь увесь турецький флот (300 кораблів). Мусульмани здобули острів Родос, яким володіли рицарі родоського ордену — релікта епохи хрестових походів. Останні «хрестоносці» библиси несамовито, турки втратили 50 тис. убитими, але в грудні 1522 р. острів упав, а всіх місцевих рицарів стратили.

Війни потребували коштів, а *ганіма* з Белграда й Родосу не могла окупити видатки, тому Сулейман знову посилив податковий тиск на своїх християнських підданих. Побори межували з грабунком, і в 1525 р. повстали вірмени Кілікії, але Сулейман пообіцяв амністію та зменшення податків тим, хто добровільно складе зброю, а решту «непримиренних бунтівників» через рік знищило урядове військо. Султанові терміново були потрібні переможна війна й воєнна здобич, і

в 1526 р. 100-тисячне турецьке військо (300 гармат) вторгнулося в Угорщину.

Угорський король Лайош II мав лише 25 тис. вояків та 80 гармат, але мужньо й безглуздо контратакував ворога поблизу міста Мохач. Угорські вершники зім'яли башибузуків, однак нищівний вогонь яничарських рушниць і гармат викосив християн. Турки били впритул: угорська армія була поголовно винищена, а сам король — загинув. Того ж року османи захопили й зруйнували угорську столицю Буду; а всю країну піддали тотальному погрому. Десятки тисяч угрів турки вирізали, а 200 тис. (10% населення) обернули на рабів і вивели в Туреччину. Угорщина знелюдніла, а її наступний король Янош Заполяні визнав себе султанським васалом.

На угорський престол претендував також ерцгерцог австрійський Фердинанд Габсбург (брат імператора Іспанії та «Священної Римської імперії» Карла V), що спричинило нову війну (1529—1532). Впевнений у своїх силах, Сулейман у 1529 р. взяв в облогу Відень, але, незважаючи на шестикратну кількісну перевагу, турки не змогли захопити австрійську столицю.

Битва за Відень, де атаки 120-тисячного османського війська (300 гармат) відбивали 20 тис. християн (70 гармат), тривала майже три тижні (вересень— жовтень 1529 р.), проте міцні мури, героїзм захисників і початок холодних осінніх дощів перешкодили туркам захопити місто. Втрапивши 40 тис. убитими, агресор відступив, полонивши при відході 10 тис. християн.

Католицький світ зупинив османську експансію, але про розгром імперії Сулеймана I не могло бути й мови, тим паче що в турків у Європі з'явився солідний союзник — Франція.

Затиснуте з усіх боків Габсбургами Французьке королівство змушене було в XVI ст. у нелегких війнах з арміями «світової імперії» Карла V відстоювати свою незалежність. А коли після нищівної поразки під Павією французький король Франциск I (1515—1547) потрапив у полон, він сам став ініціатором франко-турецького військово-політичного антигабсбурзького союзу. Гордий Сулейман Кануні відповів королю натхненням почанням і обіцянкою перемоги*, а коли Франциск I звільнився, союзники спочатку таємно узгодили спільні воєнні операції проти Габсбургів, а в 1535 р. «на великий сором усьому християнському світові» був укладений

* Султанський лист до Франціска I звіщує: «Не можна сказати, що поразки імператорів і взяття їх у полон були нечуванними подіями; тому не втрачай мужності й не занепадай духом. Наші славетні предки... ніколи не припиняли вести війни, щоб відбити ворога та придбати нові володіння. І ми їхніми слідами... І день, і вночі наш кінь осідланий, і ми оперезані мечем».

перший франко-турецький договір, за яким Франція в обмін на торговельні пільги в Туреччині зобов'язувалася воювати з основними османськими ворогами в Європі — Австрією та Венецією, а також дозволила використовувати свій порт Тулон як базу для турецьких рейдерів. Французький флот під командуванням адмірала барона де ля Гарда разом із осmano-піратськими флотиліями Хайреддіна Барбаросси й Торгуда (Драгут) пограбував Ніццу, а потім «ефективно» піратствував протягом 1543—1553 рр. поблизу узбережжя Італії.

Габсбурги не мали сил воювати на два фронти, тому, коли в 1532—1533 рр. Сулейман I уже вкотре розорив Угорщину, Карл V запропонував османам вигідний для них мирний договір, підписаний у Стамбулі в 1533 р. Угорщина була розчленована на Північно-Західну, що офіційно відійшла до Австрії за умови сплати щорічної данини султанові, і Східну, де надалі правили турецькі васали. Проте ватиканський престол цей мир не визнав, оскільки султан наважився порекомендувати папі римському замиритися з Мартіном Лютером і здійснити об'єднання протестантських і католицької церков.

Вдячний Мартін Лютер заявив у відповідь, що «лучше бути під турком, аніж під імператором і князями». Ідеолог протестанства став одним із фундаторів так званого «європейського туркофільства», яким Європа «страждала» аж до XVIII ст.

Наступні австро-турецькі війни (1540—1547, 1551—1562, 1566—1568) ситуацію не змінили.

На решті фронтів турецька експансія тривала ще успішніше. Османський флот на чолі з непереможним адміралом-піратом «капітаном моря» Хайреддіном Барбаросою окупував Тріполітанію, а у війні з Венецією (1535—1540) завдав республіці кілька відчутних поразок і відібрав у «морської республіки» Далмацію та 20 середземноморських островів. Кілька успішних затяжних воєн провели турки з Сефевідами (1533—1538, 1547—1555), і за османами залишилися Месопотамія (з Багдадом і шийтськими святинями) та Вірменське нагір'я (яке турки з тих часів називають Східною Анатолією). Османський васалітет визнали Молдова й Валахія, в 1555—1557 рр. турецький експедиційний корпус захопив територію сучасного Судану, а в 1558—1559 рр. османи завоювали африканське узбережжя Червоного моря й відібрали в ефіопів Північну Еритрею. Лише Мальту завзяті рицарі мальтійського ордену, очолювані енергійним і вольовим магістром Жаном Бріссо де ла Валеттом, відстояли, відбивши ту-

рецький напад 1565 р. з великими втратами для османів (20 тис. вояків). Безуспішними виявилися і спроби турків поширити свій вплив на Південну Індію (1538 р.), куди їх не пустили португальці.

Велика імперія османів розкинулася на трьох континентах, займаючи Анатолію, Балкани, Східне Середземномор'я, Ірак, більшу частину Аравії, майже всю Північну Африку (крім Марокко), й досягла апогею могутності.

Вона включала 21 *еялет* (провінцію) з 250 *санджаків* (повітів). Її населення сягало 25—35 млн чоловік, а площа — 6 млн кв. км. У Стамбулі в XVI ст. налічувалося до 0,5 млн мешканців. Податкові надходження імперії становили 550 млн *акче* на рік (не рахуючи воєнну здобич). Османське військо було найкращим у світі: 250 тис. кадрових вояків (із них 12 тис. — яничарів), 300 гармат і 400 бойових кораблів плюс десятки тисяч *башибузуків* (люмпенів-добровольців із «невірних»), турецьке ополчення (*яя* та *мюсел-лем*), а також армії султанських васалів — кримського хана й алжирських піратів. Сам султан Сулейман Пишний називав себе «рабом Аллаха та султаном цього світу», шахом Багдада, цісарем Візантії, султаном Єгипту і королем Угорщини. «який посилає свої флоти у моря Європи, Магрибу та Індії».

Колосальні прибутки від успішних грабіжницьких воєн давали змогу до мінімуму звести податковий тягар для підданих султана (він не перевищував 2% доходів на селі і 10% — в ремеслах і торгівлі). Це сприяло прискоренню темпів господарського розвитку і поліпшенню матеріального становища більшості населення, яке почало швидко зростати кількісно (на 40% у XVI ст.).

Сумною сторінкою українсько-турецьких стосунків стала транскорноморська работорівля, якою займалися турки й татари в слабо захищених від набігів землях сучасної Південної України. За часів Османської імперії тут було захоплено від трьох до п'яти мільйонів православних українців, росіян та молдаван. Всі вони потрапили в ісламське рабство.

В імперії творили видатні поети Алі Ашик-паша (?—1522) та Махмуд Абдуль-Баки (1527—1600). Останнього особливо цінував Сулейман Кануні, дарувавши йому титул «султана поетів». Класиком османської архітектури вважається ісламізований грек Колжа Сінан (1490—1588) — автор 300 монументальних споруд. Серед них стамбульські мечеті Шахзаде і Сулейманіє, мавзолей Сулеймана I та Хайреддіна Барбаросси, мечеть Селіміє в Едірне. Бурхливо розвивалося під впливом італійських майстрів мистецтво турецької живописної мініатюри (Насух, перша половина XVI ст.; Осмаг, друга половина XVI ст.; Нігарі, 1492—1572). В країні функціонували сотні *медрес*

(лише у Стамбулі їх було 95). Символом тогочасної турецької науки став енциклопедист Ахмед Ташкьопрюлю-заде (1495—1561). На весь світ славилися пишно орнаментовані турецькі тканини (особливо з Бурси) та облицшовувальна кераміка з Ізніка (з підполів'яним розписом). Особливо цінувалася холодна турецька зброя, вироблена майстрами Стамбула, Трабзона й Ерзурума. Зробила Туреччина достойний внесок і в розвиток світової музики, ставши батьківщиною такого специфічного жанру, як бойовий військовий марш (спочатку марші писали для оркестрів яничарського корпусу).

У 1567 р. в Стамбулі відкрилася перша в Туреччині друкарня, а населення турецької столиці перевалило за півмільйона.

**Османська імперія
на схилі
середньовіччя:
ослаблення й занепад
турецької
могутності**

Тривале правління Сулеймана Пишного було «золотим віком» Османської імперії, але воно ж стало її «лебединою піснею»: з другої половини XVI ст. почався поступовий занепад *Оттоманської Порти* (під такою назвою вона фігурує в європейських дипломатичних документах). Наступні турецькі історики назвали його «періодом зупинки» (*теваккуф деврї*). З одного боку, далися ознаки наслідки Великих географічних відкриттів. Прокладення в 1498 р. португальським піратом Васко да Гамою прямого морського шляху з Європи в Індію (навколо Африки) зламало монополію османських султанів на посередницьку торгівлю між Сходом і Заходом, унаслідок чого обсяг транзиту через терени *Оттоманської Порти* зменшився у 6—7 разів. Ще гірші наслідки мало відкриття Колумбом (1492) та пограбування конкістадорами Америки. По-перше, спираючись на значні фінансові ресурси, католицькі держави Заходу значно підвищили свій військовий потенціал (грошей вистачило, щоб переозброїти армії, у тому числі найновішою вогнепальною зброєю, і найняти десятки тисяч професійних вояків — частково навіть із колишніх башибузуків). По-друге, наплив дешевого американського золота й срібла спричинив «революцію цін» (ціна на коштовні метали впала вчетверо), що реально зменшило фіксовані доходи яничарів і тімаріотів, а спроба виправити ситуацію збільшенням податків (особливо з немусульман — у 4—5 разів) довела до «точки кипіння» невдоволення підданих й остаточно розвалила хвору османську економіку. Удвічі впали реальні

доходи державного бюджету Туреччини. До цього додалися вади *зацентралізованої та бюрократизованої державності (халібарництво й здирства), морально-фізичний розклад політичної верхівки та поразки у війнах.*

Наступником Сулеймана Кануні став його син султан Селім II (1566—1574), матір'ю якого була українка Хуррем Султан — дочка галицького священика Анастасія Лісовська, відома під гаремним прізвиськом *Роксолана*. Потрапивши як воєнна здобич до гарему Сулеймана Пишного, українська красуня швидко привичалася до місцевих порядків і, виявивши надзвичайні підступність, хитрість, жорстокість, жіночий талант та унікальну пристосовуваність, спочатку причарувала султана своєю красою, а потім почала сама вершити політику. Її вплив на Сулеймана I був необмеженим, а жертвою ставав кожен, хто опинявся на шляху цієї «залізної леді» українського гатунку. Унаслідок її інтриг десятки османських генералів і чиновників утратили голови. Особливу активність виявила Роксолана, коли народила сина — Селіма. Тепер усі свої сили вона спрямувала на те, щоб Селім став султаном, і її зусилля не були даремними: Сулейман наказав задушити свого дорослого й здібного первородного сина-спадкоємця Мустафу як «заколотника», хоча доказів вини принца, звичайно, не було. Джерела свідчать, що яничари плакали з горя на похованні Мустафи. Селім став офіційним спадкоємцем, а в 1566 р. ступив на османський престол, «подававши» після своєї інтронізації кожному яничарові по дві тисячі *акче*.

З правління Селіма II (1566—1574) починається тотальна криза колоніальної Османської імперії. До негативних для Туреччини наслідків «революції цін» і Великих географічних відкриттів додалися негаразди її традиційної державної структури, посилені людськими вадами самого Селіма II, який був хронічним алкоголіком (за що дістав прізвисько *Мест* або *Софт* — «П'яниця»). *Оттоманська Порта* займала величезну територію і мала відповідно великий внутрішній ринок, але самі турки остаточно розучилися працювати, звично орієнтуючись лише на війну як на основне джерело прибутків. Проте здійснювати нові завоювання стало неможливим, бо сусіди зміцніли, а сил ледве вистачало, щоб тримати в покорі населення вже пригноблених народів. Продуктивна праця стала сприйматися як заняття ганебне, тому працювали в імперії лише «невірні». Але хижакська за своїм характером держава «з'їдала» сама себе. «*Революція цін* підштовхувала владу до пошуку нових доходів, а втрата транзитної монополії та припинення вдалих масштабних воєн змусили підвищувати податки, що ініціювало народно-визвольні рухи серед поневолених турками етносів. Як писав тогочасний

турецький літописець Селянікі: «Не стало жодної поваги до влади, і на неї нападають не словами, а ударами. Всі роблять те, що хочуть. Оскільки тиранія та несправедливість посилися, люди з провінції почали утікати до Стамбула. Старий порядок та гармонія зникли».

За традиціями османів засобом виходу з фінансово-економічної скрути Селім II обрав війну, і першою мішенню стала Росія, яка після завоювання Астраханського ханства активно розширювала свій вплив у районі Каспію та Причорномор'я й намагалася заручитися підтримкою Сефевідів для спільної боротьби з турками. В 1569 р. московський уряд подарував шахові Тахмаспу I 100 гармат (!) і 500 рушниць. У тому ж році об'єднана турецько-татарська армія спробувала захопити Астрахань. Спроба виявилася невдалою: російські війська під командуванням князя Серебряного розбили 60-тисячний корпус мусульман уцент. Решту інтервентів добили донські й гребенські козаки, а на Чорному морі залишки цього війська потонули під час шторму: із 60 тис. вояків уціліло 700. А коли в 1571 р. кримський хан Девлет-Гірей, проголосивши, що відтепер саме «він є цар і государ всея Русі», здійснивши раптовий набіг спалив Москву, його армію при відступі знищили донські козаки в 1572 р., причому сам хан загинув.

У 1570 р. османи відвоювали у венеціанців Кіпр (де влаштували жахливу різанину християн із десятками тисяч жертв). Відповіддю на новий акт турецької агресії стало створення масштабної антиосманської коаліції (Венеція, Австрія, Іспанія, Генуя, Савойя, Ватикан та ін.) під назвою «Священна Ліга». У підготовку контрнаступу вона вклала понад 1,5 млн золотих, переозброївши свої війська найновішою зброєю. 7 жовтня 1571 р. об'єднаний флот країн — учасниць Ліги — під проводом іспанського принца дона Хуана Австрійського (217 кораблів) атакував і знищив турецький флот. Алі-паші (275 кораблів) у битві в затоці Лепанто (Греція).

Турки втратили 224 кораблі й 40 тис. матросів (із них 15 тис. — полоненими), а також 300 гармат. Втрати союзників становили 15 галер і 18 тис. убитих. Учасник цієї морської баталії іспанський письменник Сервантес писав: «Зруйнована була неправильна думка всього світу й усіх народів про непереможність турків на морі... осоромлена була оттоманська гордість». І хоча Кіпр залишився під владою османів, а в 1574 р. турки окупували Туніс (вибивши звідти іспанців), османська агресія в Європі захлинулася.

У 1574 р. Селім II Софт безславно «помер з надмірного пияцтва й уживання життя», і на османський престол ступив його син Мурад III (1574—1595), любитель астрології, людина безвольна і також схильна до алкоголю. За його правління туркам ще раз пощастило завдати поразки Сефевідам у війні 1578—1590 рр. Згідно з умовами Стамбульського миру до Порти було приєднано Закавказзя й Азербайджан. На невеличких ринках переможці продали 100 тис. полонених (грузин, вірмен, азербайджанців, персів, курдів та ін.), але це був останній гучний успіх турецької зброї.

Господарство імперії перебувало у стані цілковитого розвалу, дефіцит бюджету становив 200 млн *акче* (!), почалося псування монети, а далі вибухнув справжній голодомор із десятками тисяч жертв, який знелюднив азійські провінції Оттоманської Порти, по яких тепер замість прибуткових для влади транзитних караванів снували юрби здичавілих розбійників із числа декласованих колишніх селян, чиновників і навіть яничарів, якими заправляли ватажки Кара Язиджи й Делі Хасан. Схожим промислом займалися *усоки* й *клефти* на Балканах та *гайдуки* Валахії і Бессарабії. На вирішення державних справ дедалі більше впливав гарем (де володарювала палка красуня-венеціанка Сафіє-султан). Курс *акче* щодо іспанського *реалу* впав з 60 до 3 тис. *акче* за *реал*, а влада продовжує посилювати податковий тиск на підданих, постійно запроваджуючи все нові й нові *аварізи* (надзвичайні податкові збори). Загнаний у глухий кут, Мурад III розпочав війну з Австрією (1592—1606), але невдовзі помер.

Фактично ця війна зводилася до сутичок берберських і іспанських піратів, які за підтримки своїх держав-покровительок спустошували береги противної сторони, причому на боці турок з часом опинилися й пірати Англії (Джон Уорд, Генрі Менерінг та ін.), які теж з ентузіазмом наживалися на іспанських багатствах.

Війна з Габсбургами завершилась у 1606 р. з нічийним результатом, однак сефевідський Іран після масштабних реформ Аббаса I (1587—1629) взяв у турків вражаючий реванш. Перси відвоювали Азербайджан і Східні Грузію, Вірменію та Курдистан (1603—1612). У самій Туреччині почалися масові бунти голодних і знедолених, а в Європі після різанини Варфоломівської ночі була знищена проосманська партія кальвіністів. У Середземному морі проти османських кораблів почали дії англійські та голландські пірати, Турки

спробували взяти реванш у європейців у Східній Африці, але й там після перших успіхів 1578—1585 рр. османів розбили іспано-португальські армії.

Ще більше заплутав ситуацію вкрай релігійний султан Ахмед I (1603—1617), який із міркувань «гуманності» скасував звичай убивств братів нового султана при його вступі на престол. Тепер їх тримали в ізоляції у спеціальних клітках (*кафесах*), куди не пускали навіть жінок. Але владу за тюркськими степовими традиціями успадковував найстаріший чоловік роду, тому надалі османський престол почали посідати переважно не сини, а, по черзі, брати колишнього султана, кожен з яких не мав здебільшого ніякого досвіду не лише в державних, а й у звичайних життєвих справах. Перехоплення у султанів реальної влади візирами та яничарами стало звичною справою.

Податки збільшилися в 10—15 разів, і в 1572 р. збунтувалася Молдова, в 1594 р. — Валахія і Трансильванія, в 1596 й 1598 рр. — Болгарія. Протягом 1595—1610 рр. повстання спалахували в Анатолії, Південній Сербії, Чорногорії, Герцеговині, Морей, Далмації, Албанії, а в 1625 р. Османську імперію спустошила жадлива епідемія чуми.

Побачивши, що влада хитається, султани спробували знову спертися на голе насильство, збільшивши до 100 тис. головорізів свою гвардію (*яничари* й *сіпахі*), але це лише привело до цілковитого спустошення державних фінансів, а грошове утримання вояків стало жалюгідно мізерним, тому для вживання вони почали займатися торгівлею або землеробством. Бойовий потенціал такого війська катастрофічно впав, а війни остаточно перестали бути переможними.

Прокляттям Туреччини стали криваві набіги українських козаків-запорожців, які звільнили християнських бранців і жорстоко грабували й знищували мусульман. На своїх човнах-чайках у 1606 р. запорожці здобули болгарську Варну, в 1614 р. зруйнували Сіноп і Трапезунд, у 1616 р. оволоділи кримською Кафою (де визволили до 40 тис. православних рабів), а в 1615 р. потопили турецьку флотилію у гирлі Дунаю (взявши в полон османського *пашу*) і вдерлися до Стамбула (!), розграбувавши й випаливши все столичне передмістя. «Не можна сказати, який тут був страх великий... 16 кораблів козацьких прийшло сими днями, дійшовши аж до Помпеевої кольони на устю Босфору, знищили Карамусол, попалили й пограбили тутешні села, і такий з того був перестрах...» Турки спробували у відповідь «закрити» Чорне море для всіх неосманських кораблів, проголосивши його в 1592 р. «османським озером», але для запорожців означені прокламації лишилися пустим звуком.

Османі вирішили покарати Річ Посполиту (на теренах якої офіційно розташовувалася Запорозька Січ) і в 1620 р. розбили військо польського гетьмана Жолкевського під Цецорою (Молдова), але в грандіозній битві під Хотиним (23—30 серпня 1621 р.) об'єднана 75-тисячна польсько-козацька

армія (під проводом польського гетьмана Ходкевича й українського гетьмана Сагайдачного) завдала відчужної поразки 150—200-тисячному турецько-татарському війську, яким керував сам султан Осман II (1618—1621). Польсько-турецький мир 1621 р. закріпив існуючий статус-кво. Невдоволені умовами миру яничари, підбурювані *шейх-уль-ісламом*, скинули Осман II з престолу і садистські прилюдно стратили.

Єдиним «бойовим» успіхом тогочасного турецького війська стала масова депортація з Малої Азії до східних областей імперії вірмен і, відповідно, ліквідація останніх уламків «Великої Вірменії», здійснена протягом 1620-х років.

Масовим явищем стало хабарництво. Жахливі наслідки мало запровадження в Туреччині у XVII ст. відкупної системи збирання податків (*ільтізама*), котра остаточно засвідчила сумний для виробників факт: держава «умила руки» і нести відповідальність за життєвий рівень підданих надалі не збирається. В результаті навіть Єгипет — житниця імперії — почав швидко бідніти. Кількість орних зрошуваних земель у цій процвітаючій в минулому провінції зменшилася на 10%. Знесилені непомірними поборами селяни почали масово кидати землі. Залишені напризволяще канали засипалися піском. Тимарна система розвалилася, а корпус яничарів поповнювали тепер не юнаки через *девширме*, а діти яничарів. Традиційні порядки вичерпали в XVI ст. свій ресурс, але турки вперто не бажали з цим миритися і шукали виходу в застосуванні засобів, які приносили успіх у минулому (здірство, війна, грабунок, залякування, диктат, владний деспотизм, бюрократична централізація). В політичних і економічних прорахунках звинуватили султана Ібрагіма I Делі (1640—1648), якого за погане управління державою, «байдужість до корупції», «бездіяльність перед лицем ворога», «незаконний вплив гарему» та «самодурні накази» задушили з намови *шейх-уль-іслама*.

Ідеологами реформ, спрямованих у «щасливе минуле», стали науковці Мустафа Кочібей, Кятіб Челебі (1609—1658) і великий *візір* Кьопрюлю Мехмед-паша (1656—1662). Ініціювали ці кроки самі султани, починаючи ще з Мурада IV (1623—1640). Ну а коли султаном став постійно заклопотаний гаремними втіхами та полюванням Мехмед IV (1648—1687), візири з албанського роду Кьопрюлю перетворилися на всемогутніх диктаторів, що здійснювали управління імперією навіть уже не через султанські *дивани*, а через власний апарат — *Баб-і Алі*. Метою реформ було проголошено

відновлення державної та податкової дисципліни, непорушне дотримання всіх законів, жорстоку боротьбу з некомпетентністю й корупцією та відновлення успішних воєн. Методом запровадження «нових старих законів» обрали тотальне стеження, масові доноси й терор.

Стверджували, що навіть сам Мурад IV нерідко переодягався простолюдином і ходив нічним Стамбулом, щоб на власні очі побачити «кто чим дихає».

У перші роки реформ відтяли голови 30 тисячам недбалих чиновників, військових, дипломатів і «занадто розумних» гаремних одалісок. Голови страчених везли до Стамбула й виставляли перед брамою султанського палацу. Карали й за вживання тютюну та алкоголю. Для піднесення вітчизняного виробництва власті ввели «патріотичні» економічні закони: «Народ у нашій країні має утримуватися від використання дорогих товарів із країн, ворожих Османській імперії, й у такий спосіб не припускати впливу монети й товарів. Слід якомога більше користуватися виробами місцевого виробництва».

Спочатку це справді дало певні наслідки. В 1639 р. Туреччина повернула собі Ірак (відвоювавши його в персів), а в 1676 р. 100-тисячне османське військо вторгнулося в Україну. Результатом двох походів на Чигирин (1677—1678) став Бахчисарайський мир 1681 р., за умовами якого до турків відійшла Правобережна Україна. Тут відразу почалася насильницька ісламізація місцевого населення.

Динамічніше почали розвиватися в XVII ст. турецькі наука й культура, здобутками яких стали історико-географічні твори османського мандрівника Ешлія Челебі (1611—1679), політизона сатирична лірика Вейсі (?—1628) та Нефі (1572—1635). З другої половини XVII ст. завдяки творчості композитора й виконавця Бухурі-заде Мустафи Ітрі-ефенді турки почали й музику вважати високим мистецтвом. Щоправда, сатира владі не сподобалася, тому поетів знову обмежили офіційним панегіричним славослов'ям, а тих, хто не захопив їти проти совісті й таланту (як-от Нефі), знищили без зайвого галасу.

Криваві стабілізаційні реформи Мехмеда Кьопрюлю та його наступників — візирів Фазіль-Ахмеда Кьопрюлю (1661—1676) і Кара Мустафи (1676—1683), прилюдні страти корупціонерів і хапунів, наведення елементарного порядку в діловодстві *дали змогу османам ще на 20 років реанімувати традиційні порядки, але наприкінці XVII ст. останні резерви турецької хижакської державності східного типу вичерпалися.*

Унаслідок стрімкої інфляції, зумовленої «революцією цін», у головних містах імперії (включаючи Стамбул) шестеро зросли ціни на предмети першої необхідності, насамперед, на продукти харчування. І все це за умов збереження майже у незмінному вигляді рівня офіційних зарплат усіх державних службовців. Фінансовий крах і масове «псування монети» спричинили втрату Туреччиною грошового суверенітету: *акче* активно втрачав довіру султанських підданих, а основним засобом накопичення коштів і крупних платежів серед самих османів стали не турецькі монети, а іспанські реалі та піастри.

Економічна криза вплинула й на політичну єдність османської імперії. Попри збереження її формальної цілісності, сепаратистські тенденції дедалі активніше проявлялися серед друзів Лівану, курдів Східної Анатолії, арабів Сирії, Іраку та Ємену, а в Єгипті навіть непереможні в минулому яничари змушені були змиритися зі зростанням впливу на місцевого пашу з боку мамлюцьких угруповань *касимія* та *фікарія*. Ще менше важило слово офіційного Стамбула для турецьких намісників Тунісу й Алжиру.

В 1683 р. турки знову обложили Відень, проте здобути місто штурмом не змогли, а коли в тил османам ударили гусари польського короля Яна III Собеського, 170-тисячна султанська армія була розбита вщент. Турки втратили 20 тис. убитими, 300 гармат і останню ініціативу, а в Європі відродилась антиосманська «Священна Ліга» (Австрія, Польща, Венеція, Мальта, Росія), яка завдала мусульманам кілька великих поразок поспіль. Винним у поразках визнали візира Кара Мустафу-пашу, якого за наказом султана задушили шовковим шнуром, проте й сам султан Мехмед IV з часом був звинувачений *улемами* в поганому управлінні. Скинутий з трону він помер за ґратами. У 1697 р. австрійська армія під командуванням Євгена Савойського добила турків на р. Тиса: тут поблизу поселення Зента загинуло ще 30 тис. османів, причому був убитий великий *візир*, а *султан* Мустафа II (1695—1703) ледве уник полону. Оновлена Європа сама перейшла до експансії. Згідно з умовами Карловицького миру 1699 р. Туреччина втратила Угорщину, Трансильванію, Славонію, Морею, Далмацію, Правобережну Україну, Поділля та ряд островів грецького архіпелагу.

На початок XVIII ст. Османська імперія розгубила залишки колишньої могутності й почала невідворотно перетворюватися на другорядну державу, що перестала відігравати активну роль у міжнародних справах. Лише крайня мілітаризація й сунітський фанатизм дали туркам змогу зберегти свою державну незалежність, але про перевагу над Європою довелося забути. Туреччина прощалась із середньовіччям в умовах воєнних поразок, загострення міжетнічних та міжрелігійних суперечностей, занепаду економіки й політичної чехарди навколо султанського престолу. Східний деспотизм вичерпав свій ресурс, але для впровадження нових порядків туркам треба було пожертвувати своїм панівним статусом етносу-хижака, який «заробляє на життя» пограбуванням «невірних», і почати працювати самим. Але до таких «жертв» османи ще «не дозріли». Турки вперто продовжували правити старими методами (терор, збільшення податків, війна, дріб'язкова регламентація, бюрократичний контроль, фальсифікація монети), але у XVIII ст. коефіцієнт корисної дії цих «заходів» з нульового перетворився на від'ємний, і замість вступу до Нового часу Османія впала в колапс постсередньовіччя, агонія якого тривала до XX ст.

Розділ IV

Південна Азія

ми реаліями (густі ліси, мусонні вітри з тропічними дощами, потрібна сезонність клімату тощо), в яких розвиток іригаційного рільництва на базі грандіозних зрошувальних систем близько-східного типу виявився фізично неможливим, що змусило людей вдатися до мученицької переорієнтації та пристосування усього господарського комплексу до нових умов. Ситуація, що склалася, більше не вимагала могутньої надобщиної організації господарської діяльності, виключала можливість жорсткої централізації влади, і, врешті-решт, спричинила повний демонтаж відпрацьованої державної машини хараппського типу, кризу виробництва, матеріальні нестатки та істотну дискредитацію абсолютної більшості пов'язаних зі старою суспільною системою релігійно-світоглядних засад. Духовна криза регіонального масштабу викликала масове розчарування в колишніх культах, богах та системі цінностей, що знайшло відображення в характерній для всієї індійської традиції глибоко песимістичній оцінці людського буття. Це яскраво ілюструє вся історія класичної філософії Південної Азії.

Прихід в Індію арійських племен (середина II тис. до н. е.), які вшановували власних ведичних богів, лише поглибив масову деморалізацію постхараппців, оскільки аріїв виявилось замало для спокійного володарювання. Для збереження свого панування в регіоні вони змушені були перейти до відвертого апартеїду в управлінні, зовнішнім виразом якого стала сумнозвісна варнова система. За такого режиму неаріям (нащадкам автохтонного населення) під загрозою жорстоких покарань заборонялося сповідування офіційного, пов'язаного з кривавими ритуалами культу, а тому не дивно, що абсолютна відчуженість неаріїв від соціокультурної системи пануючої іноетнічної верхівки (потрапити до якої *шудри* не мали навіть теоретичної можливості) сприяла розвитку дедалі песимістичніших настроїв у людській свідомості й подальшій індивідуалізації духовного буття людей, котрі опинилися апіорі поза межами суспільно санкціонованого культового життя. Результатом став розквіт аскетичної містики лісових схимників-*шраманив*, котрі, відмовившись від прийняття наперед визначених форм соціальної поведінки, демонстративно поривали зі світом нерівності, несправедливості та гноблення, підносячи злиденність свого матеріального буття до рангу моральної добродетності, оскільки за наявності жорстких варнових бар'єрів (підсилені етнічними й навіть расовими відмінностями) лише аскетичне самітництво ставало своєрідною формою цілісної морально-психологічної компенсації, котра виводила індивіда, який не бажав визнавати свою меншовартість, на безпосередній контакт зі світовою першореальністю, що розкривалася йому засобами містичного трансю.

До складу Південної Азії входять острів Цейлон (Шрі-Ланка), півострів Індостан, Індо-Ганзька рівнина та Гімалаї. Регіон — надзвичайно строкатий з природно-кліматичної, етнічної, культурно-господарської точок зору. Динамічно змінювалися в епоху середньовіччя політичні кордони держав Південної Азії, а загальна кількість мов і релігій, що існували на цих неозорих просторах, залишається загадкою для науковців. У середньовічній Азії не було цивілізаційного конгломерату, строкатішого за південноазійський, проте за всієї аморфності він завжди залишався певною спільнотою, утворюючи так званий індусо-буддійський світ, вирішальні типологічні параметри якого почали формуватися ще у стародавню епоху.

Найдавнішою цивілізацією Південної Азії правомірно вважається Індуська (цивілізація Мохенджо-Даро й Хараппи), що існувала на теренах сучасного Пакистану протягом XXIII—XVIII ст. до н. е. Це була типова для тих часів іригаційна цивілізація, що ґрунтувалася на густій мережі зрошувальних каналів і гребель, а отже, за глибинними соціально-економічними, релігійно-політичними й культурними параметрами була близькою до єгипетсько-месопотамських стандартів суспільного життя-устрою. Однак, проіснувавши понад півтисячоліття, високорозвинена Хараппська культура раптом згасла, причому причини її загибелі остаточно не з'ясовані й досі. Проте важливішим для складання основ майбутньої Індійської цивілізації виявився навіть не сам крах її Індуського попередника, а соціоісторичні наслідки цього катаклізму.

Загибель цивілізацій завжди супроводжується масовими переселеннями людей із втрачених територій на нові землі. Для хараппців такими землями могли бути тільки густі джунглі долини ріки Ганг або гористі ліси Декану. Але й там, і там переселенці зіткнулися із зовсім іншими природно-кліматични-

Отож, головні цивілізаційні ознаки південноазійського субконтиненту сформувалися переважно під впливом індуїстської та буддійської філософсько-релігійних систем, які, попри всі свої відмінності, становили певну спільність, що виявлялася в проповідуванні тлінності й ілюзорності земного буття, фаталізму, примату ненасильницького співіснування та єдності людини з природою через концепцію переселення душ у різних її модифікаціях. Звичайно, такий погляд на світ можна сприймати по-різному, але він існував і зберігся, незважаючи на будь-які вторгнення ззовні (у формі релігійної пропаганди, завоювання або етно-мовної дифузії). Й хоча фундаментальні основи індусо-буддійського світу не виходять за межі визначальних рис структури східного типу, унікальність і неповторність його початкових характерних принципів не підлягає найменшому сумнівові. Саме вони породили специфічні регіональні особливості розвитку Південної Азії в межах середньовічного Сходу, що спонукає розглядати її історію в контексті єдиного цивілізаційно-культурного організму.

• Природно-кліматичні умови • Етноси середньовічного Індостану. Специфіка цивілізаційного розвитку традиційної Індії • Індія на початку середньовіччя • Північна Індія в епоху Гуптів і Харші. Криза індійського буддизму • Південна Індія в доісламську епоху • «Індуїстська революція». Північна Індія напередодні ісламського завоювання • Делійський султанат • Султанат Бахмані • Султанат Гуджарат • Держава Віджаянагар • Імперія Великих Моголів

Природно-кліматичні умови

Географічно цивілізаційний ареал середньовічної Індії значно ширший від кордонів сучасної Республіки Індія. Він охоплює також терени нинішніх Пакистану, Непалу, Бутану, Бангладеш і частково Афганістану, утворюючи обширний Індійський субконтинент, єдність якого в середні віки визначали спільні особливості культурно-господарського життя й менталітету населення.

Розташована обабіч північного тропіка, захищена від холодних вітрів горами Гімалаїв і пісками Каракумів, середньовічна Індія вирізнялася жарким кліматом, близьким до екваторіального на півдні та гірським субтропічним на крайній півночі, з трьома чітко визначеними сезонами. Літо й початок осені — сезон дощів, які приносили з південного сходу Індійського океану вологі екваторіальні мусони. Протягом сезону дощів у країні стояла жара, щоденно йшли безперервні зливи й панувала 100%-на вологість. Із середини осені вологі океанічні мусони поступалися місцем північно-західним континентальним, з якими наставала відносна прохолода й сухість. Починалася райська індійська зима, яка тривала до березня-квітня, з її помірною прохолодою (+20 — +30°C) та відносною сухістю. Але з березня-квітня починався сухий сезон, який тривав до травня-червня. Протягом цих жажливих місяців припинялися дощі, для охолодження своїх осель індійці обливали їх водою, а нещадне сонце доводило температуру майже до +50°C, пересихали колодязі й дрібні річки (особливо на Декані), а в тих, що залишалися,

температура води сягала + 37°C. Це спричинювало нестачу питної води, падіж худоби, аж поки вологі мусони не приносили знову жадану вологу й не починався новий сезон дощів.

Щодо регіональних особливостей Індія ділиться на три основні краї, географічні відмінності яких суттєво відбилися на історії їхніх мешканців.

1. *Долина річки Інд* (північний захід), де клімат сухіший і спекотливіший, аніж в інших районах, що унеможливило регулярне рільництво без зрошувальної іригації.

2. *Долина річки Ганг* (північний схід) — район вологішої жарі з частими повенями в сезон дощів, болотистою дельтою та буйною тропічною рослинністю (джунглями).

3. *Південний півострів Індостан*, або Декан (*Дакина* — «південь»), переважну частину якого займає найбільше у світі однойменне плоскогір'я з надзвичайно складним рельєфом, жарким і дуже вологим кліматом (при збереженні відчутної потрійної сезонності).

Клімат гірських районів залежить не від сезонності, а від висоти, тому там можна натрапити й на вічну зиму снігових вершин, і на вічну весну заростей кедра, якого називають *деодар* («дерево богів»). А втім, це стосується лише небагатьох найвищих гір Південної Індії та Гімалаїв (*Хімалай* — «оселя холоду»).

Дуже неоднорідні в Індії ґрунти: від надзвичайно родючих та пухких через істотний домішок піску алювіальних земель Індо-Ганзької рівнини до відносно бідних ґрунтів Декану, а багатство тваринного й рослинного світу гідне подиву.

В середні віки жахливе перманентне людське перенаселення тисло на природу, проте до екологічних катастроф китайського масштабу справа ніколи не доходила: ситуацію пом'якшували цивілізаційно-психологічні особливості мешканців індуо-буддійського світу, для яких природа ніколи не була «майстернею», відокремленим джерелом ресурсів для забезпечення життєдіяльності людського суспільства. Саме тому, за всієї поширеності антропогенних ландшафтів, у середньовічній Індії завжди зберігалися савани, населені дикими копитними, азіатськими левами, гепардами й носорогами; джунглі кишіли слонами, мавпами, зміями, леопардами, тиграми й тими ж копитними; у горах жили ведмеді, барси, рисі, дикі коти, яки, гірські козли та барани; в річках і болотах було безліч риби, черепах, крокодилів, змії і навіть річкових дельфінів; а флора й фауна океану перевершувала найсміливіші фантазії. Що ж до птахів, комах та рослин, то їхня різноманітність узагалі не піддається описові.

На весь світ славилася Індія багатством своїх надр, особливо запасами залізних руд, слюди й коштовних каменів

(алмази, смарагди, рубіни тощо). Відомі були також природні індійські лаки й перли.

Колосальної шкоди природним ресурсам середньовічної Індії завдало вторгнення на субконтинент чужинних цивілізаційних принципів, особливо в період панування мусульманських династій. Жахливі за масштабами царські полювання ісламських володарів, які не сприймали фундаментальну індуо-буддійську доктрину єдності людини й природи, суттєво скоротили в середні віки популяції азіатських левів, тигрів, носорогів, гепардів, благородних оленів. Проте більшість підданих зберегла своїх богів і не піддалася спокусі брати в навколишнього середовища все, що можна. Це дало можливість зберегти в середньовічній Індії балансову рівновагу людини і природи з мінімальними втратами для останньої.

**Етноси
середньовічного
Індостану.
Специфіка
цивілізаційного
розвитку
традиційної Індії**

Середньовічна Індія — не просто країна й не просто цивілізація, це цілий субконтинент, на якому жили народи найрізноманітніших культурних, мовних, релігійних та антропологічних типів. Поняття «індійці» охоплювало кілька сотень етносів, безліч мов та діалектів.

Найдавнішим антропологічним субстратом Індостану були веддоїдна і південноіндійська раси (їх відносять або до великої негроїдної, або до великої австралоїдної рас), а також представники південноазійської гілки великої монголоїдної раси (на північно-східних окраїнах субконтиненту). Проте ще в епоху давнини їх потіснив індо-середземноморський тип великої європеїдної раси. В результаті їх перемішування виникла величезна кількість перехідних підтипів, які й переважали в Індії в епоху середньовіччя.

На півночі та в центрі Індостану більшість населення користувалася в середні віки мовами індоарійської групи, в центральній Індії були поширені австроазійські говірки мунда, на півдні панували мови дравідійської сім'ї, а на північно-східних окраїнах мешкали гірські народи, що спілкувалися мовами сіно-тибетської сім'ї. Проте упродовж майже всього середньовіччя всі ці мови здебільшого не вийшли за межі місцевих говорів. Мовами науки, державного

управління та культури були санскрит (в індуїстських та буддійських державах) або перська чи арабська (в державах ісламу).

Саме санскрит («чиста мова») протягом тривалого часу забезпечував культурну суперетнічну єдність індійців. Ця мова — штучна, тому вирізняється чітко нормалізованою та уніфікованою граматичною системою, доведеною до формальної досконалості (4 тис. правил). Морфологію санскриту характеризували три роди, три числа, сім відмінків (плюс клична форма) і надзвичайно розвинута дієслівна система часів, дієвідмін та способів дії. Лексичну основу санскриту становили слова індійських (індоарійських) мов індоєвропейської мовної сім'ї.

Щодо писемної фіксації санскритських текстів, то середньовічні індійці від стародавньої Індії успадкували два види складового алфавіту: *брахмі* (писали зліва направо) і *кхароїтхі* (писали справа наліво), але в епоху середньовіччя *кхароїтхі* не витримало конкуренцію й було забуте, а вдосконалене *брахмі* переросло в остаточно кодифіковану складову абетку *деванагарі*.

Матеріалом для письма в Індії служили папірус, берест, пальмове листя та папір, причому спочатку вважалося, що папір в Індію принесли мусульмани, але сучасні індійські науковці, аналізуючи Веди, доводять, що папір був відомий в Індії ще задовго до нашої ери. Як доказ вони наводять вірш, де говориться, що документ спочатку писали на дощці й лише потім перенесли на «лист» (*папру*). Якби *папра* була листом пальми (який нічого не коштував, бо його просто зірвали з дерева), то навіщо для чернетки використовувати цінну дощечку з деревини? Звідси робиться висновок, що мова йшла про коштовний папір. Це, звичайно, гіпотеза, але майже доведеним є факт існування паперового виробництва в Північно-Західній Індії та Кашмірі ще в перших століттях нашої ери, а з XI ст. папір поширився на весь Індостан. Для збереження паперу від комах його просочували миш'яком.

Писали паличкою (дерев'яною або свинцевою), а чорнило виготовляли зі смаженого рису й лампової сажі, до яких додавали для блиску трохи цукру й сік рослини *кесурте*. Для письма використовували також кіновар.

Поняття «індієць» — категорія не етнічна, а суперетнічна, а отже, за масштабом дорівнює термінам «європеєць», «індіанець» або «африканець». Проте, попри всю етнічну строкатість, *цементуючою підвалиною індійського середньовічного суперетносу залишалася жорстка варново-кастова система, що породила певну схожість основних побутових, господарських та сімейних традицій, звичок та психологічних орієнтирів.*

Первинним осередком соціальної організації середньовічних індійців була велика патріархальна родина. *Раджі* (царі) та високі державні люди (згідно з фундаментальними принципами будь-якої суспільної структури східного типу) тримали, як правило, великі гареми, але простий індус мав

право привести в хату нову дружину лише в тому разі, якщо попередня вмирала, захворювала або довго залишалася бездітною. Право на одруження переважно купувала родина нареченої, тому дівчину намагалися якомога скоріше заставати, і якщо до дев'яти років у неї ще не було «судженого», вона ставала «старою дівою». У бідних сім'ях нерідко практикувалося вбивство дівчат. Веди забороняли шлюб жінкам до 15 років, а чоловікам — до 25 років, та в середньовічній Індії від цього староіндійського стандарту відійшли. Існували чотири види одруження: шлюб підлітків, шлюб дітей, шлюб малюків і навіть шлюб в утробі.

В останньому випадку одружувалися дві вагітні жінки. Якщо після такого «шлюбу» народжувалися два хлопчики чи дві дівчинки, вони оголошувалися братами (сестрами), а офіційно запрошений *брахман* одразу документально оформляв «розлучення». Проте в разі, коли народжувалися діти протилежних статей, скасувати такий шлюб не мав права ніхто.

Лєвова пайка всіх шлюбів організовувалася батьками шляхом заручин, проте фінансові проблеми шлюбної угоди ускладнювалися тим, що релігія забороняла індусам парубоцтво, а вибір супутника (супутниці) майже завжди був обмежений рамками своєї касты.

В разі смерті дружини індус мав можливість одружитися ще раз, але якщо помирав чоловік, то в жінки залишався невеликий вибір: або *самі* (самоспалення разом з тілом померлого), або жахлива доля вдови.

В разі, коли жінка відмовлялася від *самі*, після спалення чоловіка колишній дружини збрівали все волосся (навіть брови), знищували всі її прикраси (її забороняли носити ноші). Із вдовою заборонялося розмовляти. Спала, їла та працювала вона окремо, а зустріч із нею вважалася призвісткою нещастя. Річ у тім, що передчасну смерть чоловіка пояснювали поганою *кармою* («відплата» — сума поганих і добрих учинків людини за всі її попередні народження) його дружини. Не дивно, що й досі в Індії щорічно реєструють тисячі випадків *самі*. Що вже казати про середньовіччя: в історії Віджаянагару (південноіндійське індійське царство) зафіксовані випадки, коли з *махараджею* (точніше, з тілом «великого царя») на багаття йшли до трьох тисяч (!) його дружин і наложниць.

Завжди непростою в середньовічній Індії залишалася демографічна ситуація, особливо в містах, де жахливе пере населення породжувало перманентні епідемії та шалену дитячу смертність навіть серед соціальних верхів. Проте колосальна народжуваність і ранні шлюби покривали всі демографічні збитки. Тому населення Індії протягом серед-

ньовіччя повільно, але постійно зростало (з 25 млн на початку нашої ери до 50 млн на схилі середніх віків).

Як уже зазначалося, фундаментальною основою соціальної структури середньовічної Індії була унікальна варново-кастова система. Поділ суспільства на чотири варни («колір») — брахманів (жерців), кшатріїв (вояків), вайш'їв (ремісників, землеробів, торговців) і шудр (залежних) зберігся ще з давнини, а з початком нашої ери перетворився на одну з форм класифікації різноманітних каст (джаті — «народження, походження»).

З точки зору індуїзму всі касты об'єднує те, що члени кожної джати мають спільну карму. Кастою вважалася група людей, що претендувала на певний тип праці або спеціальної діяльності як на своє «кастове» заняття й чітко усвідомлювала свою відмінність, навіть протилежність щодо інших каст. Кожна джати мала певний ступінь ритуальної «чистоти» або «нечистоти» (залежно від кастової професійної орієнтації), а належність до певної касты визначалася походженням. Абсолютна більшість каст дотримувалися ендогамії, але існувала певна кількість екзогамних джати, а серед соціальної верхівки нормою вважалася брати собі наложницю із «нижчих» каст.

Жорстка ієрархічність варново-кастової системи зумовила слабкість державно-політичної адміністрації середньовічної Індії, особливо низової централізованої бюрократії, потреби в якій не було, оскільки соціальні низи жили за законами саморегульованих кастових принципів та общинних норм. Усе це породило аморфність і надзвичайну нестабільність будь-яких держав в Індії (аж поки свою жорстку державну систему не насадили в Південній Азії мусульмани). Проте ця ж система забезпечувала стійкість суспільства в умовах будь-яких політичних катаклізмів на відміну від ісламського світу чи держав китайсько-конфуціанського типу, де криза держави неминуче спричинювала тимчасовий цілковитий розвал суспільства. Політичні катаклізми «нагорі» мало відбивалися на житті основної маси індійців, яким варново-кастова система забезпечувала непорушний статус-кво на нижніх поверхах суспільства.

Варново-кастова система породила й унікальні особливості соціально-економічного устрою середньовічної Індії, в межах якого співіснували два автономних, майже не пов'язаних між собою уклади — сільський і міський.

Ядром сільського укладу залишалася автономна община (чатурасі (півн. Індія) або наду (півд. Індія)), організована на принципах самоврядування, де домінували повноправні землероби-общинники, які володіли общинними наділами й мали спадкове право на них. До общини, очолюваної «старостою» (граміка), входили представники різних каст, кожна з яких займалася певною виробничою діяльністю згідно з «джаджмані» («системою каст»). Кожний член касты виконував свої обов'язки, обслуговував інших членів общини, давав їм те, що мав давати, чим забезпечувалося функціонування всіх необхідних елементів системи; і кожен при цьому, своєю чергою, отримував необхідні для життя продукти й послуги відповідно до свого місця в ієрархії касты. Всі питання внутрішнього управління, включаючи судові, вирішувала сама община, яка мала своїх кастових спадкових суддів, жерців, науковців, землеробів, ремісників, артистів, навіть сміттярів та куртизанок, отже, функціонувала на засадах абсолютно натурального господарства, що особливо дивувало китайських мандрівників-прочан.

Зокрема, один із них — Фа Сянь, що відвідав Індію у V ст., писав із цього приводу, що індійцям «не треба реєструвати свої домівки, слухатись будь-яких чиновників чи дотримуватись встановлених ними правил; лише ті, хто обробляють державну землю, повинні віддавати частину того, що вони від неї отримують. Якщо вони бажають піти — вони йдуть, якщо вони бажають лишитися — вони залишаються».

Такий соціальний мікроорганізм був надзвичайно міцним, не потребував ніякої держави, котра лише здирала з нього податки. Водночас він породжував крайню кустарність, недосконалість, рутинність сільськогосподарської праці. Майже все — від календарних підрахунків і нових конструкцій плуга до агрономічних хитрощів і організації розваг — самоізолювана та самодостатня община вигадувала переважно сама. Це ускладнювало обмін ідеями й гальмувало розвиток суспільства в загальноіндійських масштабах, а також спричинило майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії будь-якої внутрішньої торгівлі між селом і містом як центром ремесел та торгівлі, оскільки всім необхідним сільська община забезпечувала себе сама.

Що ж до «годування» міст, то вони існували лише за рахунок податків, які стягувала з села центральна влада. Кошти йшли на утримання двору, чиновників та армії, тому

серед міських ремесел процвітало виробництво зброї, коштовних тканин, ювелірних виробів тощо. Як справедливо зазначав з цього приводу французький дослідник Ф. Берньє (якому довелося в XVII ст. тривалий час жити в Індії), індійське «місто живе тільки від двору й армії... Інакше населення (міст) померло б з голоду». Масове виробництво зброї та прикрас сприяло значному поширенню зовнішньої торгівлі, яка, на відміну від внутрішньої, буяла, а це, своєю чергою, створило у світі легенду про «казково багату країну Індію». Іноземець, що прибував до Індії, звичайно приїздив у місто (а не в село) і майже не зустрічав там виробників лопат, серпів чи плугів, зате бачив десятки, сотні тисяч (!) виробників коштовних раритетів, життя яких забезпечували доходи від зовнішньої торгівлі або замовлення від владних структур, що розплачувалися прибутками від ренти-податку з села. А значну частину грошей і ювелірних виробів індійські правителі та їхнє оточення просто складали в скарбниці, що органічно поєднувалося з марнотратством і бездумним розбазарюванням коштів.

Основною ланкою економіки середньовічної Індії було сільське господарство, насамперед орне землеробство. Стародавні індійці першими на планеті навчилися розводити рис, бавовник, цукрову тростину та свійську птицю. Середньовічні індійці культивували також пшеницю, ячмінь, просо, безліч бобових та олійних культур, сочевицю, бетель, часник, моркву, буряк, спаржу, цибулю, гарбузи та огірки, а з часом кавуни, дині, сім сортів винограду. Серед фруктів до відомих давнім індійцям манго, апельсинів й бананів додалися персики, абрикоси, гранати, мандарини, лимони й груші; з технічних культур як і раніше великий попит мали цукрова тростина, коноплі, арахіс і джут; а південь, де отримували тепер два-три врожаї на рік, славився ще й першокласними спеціями (перець, кориця, гвоздика тощо), які дуже цінувалися в середньовічних суспільствах, де не знали холодильників. На схилі середньовіччя в країні поширилися деякі «заморські» культури: кава, тютюн, кукурудза, а от славетного індійського чаю середньовіччя не знало — його в країну в новий час завезли уже англійці. На селі вироблялася й левова пайка засобів виробництва.

Харчувалися середньовічні індійці майже виключно рослинними стравами й молочними продуктами, пили молоко та воду, практично не вживали м'яса та алкогольних напоїв, а домашніх тварин (зебу, верблюдів, буйволів,

слонів тощо) використовували тільки як тяглову силу. Розведення м'ясних тварин (свині, кози, вівці) й свійської птици мало місце, однак в обмежених масштабах.

Традиційний індійський одяг — не зшитий. Він являв собою кількаметровий відріз тканини, яким людина обгортала своє тіло й ноги, роблячи зборки на поясі, а вільний край перекидався через плече на груди.

Жіночий різновид такого одягу називалися *сарі*, а чоловічий — *дохті* (на півночі) або *дучкі* (на півдні). До появи ісламу індійці не носили изуття й головні убори (лише в жакливу спеку жінки заплітали голову вільним кінцем *сарі*). Типовими зачісками були довге волосся у жінок і напівдовге в чоловіків. Портрет типової індійки довершували обов'язково розкішні прикраси (навіть серед соціальних низів), розпис на руках, долонях і ступнях та напіврелігійна *тілака* — крапка в центрі лоба.

Мусульмани принесли в Індію головні убори (чоловічі *тюрбани*), туфлі та черевики (переважно для чоловіків), а також шитий одяг: *шалъвари*, спідницю та *чолі* (коротку кофту, яку одягали під *сарі*) для жінок і штани, сорочку (*каптан*) та *ачкан* (сюртук) для чоловіків.

Надзвичайно різноманітним було в середньовічній Індії традиційне житло, типи якого відповідали певним географічним, кліматичним, етнічним та соціальним особливостям.

На засушливих рівнинах півночі й північного заходу були поширені прямокутні цегляні будівлі з плоским дахом; на заході країни (Гуджарат) та півночі Декану переважали бамбукові або солом'яні будівлі каркасного типу з дво- або чотирисхилим дахом на стовпах, великою верандою та більш ніж ілюзорними стінами, бо тут досить жарко. На півдні та сході Індії, де мусони періодично переростають в урагани, будувалися міцні споруди з каркасними стінами й дахом, який спирався на капітальні стіни і на стовпи всередині будинку; а в гірських передгімалайських районах споруджували дво- й навіть триповерхові будинки з використанням дерева, цегли, каменю, цегли-сирцю, навіть глини. Стосовно внутрішнього планування житлових споруд, єдиного стандарту по всій Індії також не існувало, але, враховуючи жаркий клімат регіону, перш за все цінувалося житло просторе, з садом і басейном. Приміщення мали постійно провітрюватися, щоб створити в них бажану прохолоду.

Уже в ранньому середньовіччі склався канон типового індійського міста, жорстка стандартизація й типізація якого визначалися залізною кастовістю будівельних організацій (*шрени*). Канон передбачав усе: конструкцію, будматеріали, пропорції, скульптурну насиченість, навіть колір, не кажучи вже про розміри будов, які залежали від їхнього призначення (храм, житло, оборонна споруда, міст) і соціального рангу хазяїна. При цьому храми, палаци, фортеці тощо будували переважно з тривких матеріалів (камінь, цегла), а більшість міських будівель — із дерева, тростини або глини.

Особливості природно-кліматичних і географічних умов, варново-кастова система та інші цивілізаційно-культурні ознаки сформували унікальний менталітет середньовічних індійців. Він вирізнявся фаталізмом, кастово-общинною корпоративністю, доведеною до цілковитого нехтування власної особистості (навіть на своїх виробачах індійські майстри майже ніколи не ставили власне ім'я, що робить проблемою проблем питання авторства більшості середньовічних індійських шедеврів), надзвичайною релігійністю, звичкою ніколи не клясти долю та бажати лише того, що тобі належне за кастою (звідси звичка задовольнятися мінімумом), бо:

«С багатим сравняется нищий бездольный,
Когда одинаково оба довольны.
Но если желанья твоя безграничны,
Тогда ты и вправду бедняк горемычный».

(Бхартріхари)

Індійцям не були властиві особлива працьовитість, трудова дисципліна або терплячість, і якщо їхній «легітимний мінімум» не забезпечувався, вони бунтували не гірше за сусідів. Проте цей мінімум для низів був таким мізерним, що конфліктних ситуацій виникало дуже мало, а варново-кастова система забезпечувала соціальний комфорт і стабільність в умовах різкої диференціації доходів, якої не витримало б жодне інше азійське середньовічне суспільство.

Середньовічні індійці ніколи не вирізнялися зайвою політизацією, були позбавлені почуття державного патріотизму (особливо соціальні низи), а етнодержавну спільноту заміняли варново-кастові зв'язки, з якими не могли змагатися навіть родинні узи. Всіх іноземців вражали надзвичайна політична інертність, виняткова покірливість індійців, а також їхній дивовижний для середньовіччя потяг до ненасильницького світу й віра в можливість абсолютної гармонії людини і природи на засадах невиокремлення себе зі світу рослин і тварин. Значне сластолюбство, а також доведена до науковості відвертість середньовічних індійців у питаннях сексу теж дивували сусідів, але не більше, ніж священні тварини (наприклад, мавпи або корови), які жили й ходили, де хотіли, їли та брали те, що хотіли, й користувалися абсолютною свободою навіть в індійських містах.

Індія на початку середньовіччя

Індія успадкувала від давнини розвинуту економіку, наддержавну, але жорстку й освячену релігійними традиціями соціальну структуру та хронічну нестійкість політичних інститутів. Стабільно працювала індійська економіка, а імпорт (європейські вина, єгипетський папірус, аравійський ладан, китайський шовк, олія, кольорові метали, мед, сезам тощо) країна з лишком покривала експортом (цінна деревина, прянощі, самоцвіти (алмаз, сапфір, рубін, аметист, яшма, аквамарин, гіацинт), перли, бавовняні, льняні й шовкові тканини, парфуми й пахощі (сандал, нард, мускус, алое, блелл), шафран, барвники (марена, індиго, кіновар), «індійське залізо, що не ржавіє» й дивовижні тварини). Причому якщо з Китаєм та арабами торгівля була паритетною, то європейські товари не могли покрити індійський імпорт, і масовий відплив срібла й золота на Схід став однією з причин фінансових негараздів у Римській імперії. Торгівля йшла морем (через порти Барбарікон, Бхрїгукачча (сучасний Бхаруч), Шурпарака (сучасний Сопара), Кальяна, Мухіріпаттанам на західному узбережжі й Тамраліпті (сучасний Тамлук), Кудура, Пуггучері, Каверіпаттанам і Коркаї на східному узбережжі Індостану), а також караванами через долину р. Кабул.

Досить заплутана політична ситуація склалася в країні на рубежі II—III ст. н. е. Значні території Північно-Західної Індії входили до могутньої Кушанської імперії зі столицею в Пурушапурі (сучасний Пешавар), розквіт якої припав на правління Канішки та Хувішки (II ст. н. е.).

Кушанська держава склалася унаслідок своєрідного симбіозу степової військової долі самих кушан (кит. *да-юечжи*), а також культурно-цивілізаційних досягнень елліністичного світу, Ірану та Індії. В імперії панувала цілковита віротерпимість, поряд з маловідомими етнічними культурами власне кушан мирно уживалися боги Ірану (Мітра, Атш, Ардохш, Мао, Вретрагна, Ахурамазда, Фарр), Індії (Шіва, Махасена, Скандакумара, Вішакха, Будда) та елліністичні Гефест, Селена, Геліос, Геракл. Обов'язковим для всіх підданих було лише обожнювання царя.

Однак за правління п'ятого після Канішки кушанського володаря Васудеви (II—III ст.) культурно-релігійна гармонія була зруйнована внаслідок масованої індизації імперської верхівки. Сам Васудева прийняв шиваїзм (різновид брахманізму), а цивілізаційним наслідком цих процесів став розвал централізованої системи державних інститутів. *Принципи*

етно-культурної синкретизації та віротерпимості, притаманні стародавнім імперіям, заступили етно-релігійні чвари, що стало першою ознакою фазового переходу від давнини до середньовіччя.

Для строкатої Кушанської імперії це означало смертний вирок, а тиск із боку сасанідських персів і новоствореної північноіндійської імперії Гуптів довів справу до логічного фіналу: наприкінці III ст. володіння кушан різко скоротилися. Від нещодавно могутньої імперії залишилася невелика територія навколо їхньої столиці (область Ганджара), а в другій половині IV ст. її ці землі були захоплені Сасанідами.

На відміну від Північно-Західної Індії, північно-східний регіон країни являв собою на світанку середньовіччя конгломерат клаптикових карликових царств найрізноманітніших типів, кордони між якими змінювалися ще швидше, аніж династії, що в них правили. На півдні субконтиненту II ст. н.е. пройшло під знаком грандіозної боротьби за домінування на Декані між державами Сатаваханів і Кшатрапів, а на крайньому півдні півострова тамільські народи лише завершували на початку нашої ери процес створення власних держав: серед них виділялися Керала (Чера), Пандья та Чола, які вже в ті часи розпочали колонізацію Шрі-Ланки й налагодили перші контакти з римськими торговцями (яванами).

У III ст. в Індії почалися глобальні процеси поступового загнивання державних структур, які під впливом буддизму та іноземних культурних нашарувань намагалися розбудувати державність поза варново-кастовою системою. Водночас відбувалося неминуче відродження в нових історичних умовах ортодоксальних індійських вірувань (ортодоксальними в Індії вважалися вірування, які визнавали священний авторитет Вед і варново-кастову систему) та пантеону притаманних їм богів. Так зароджувався індуїзм, культова канонізація та релігійна перемога якого в загальноіндійських масштабах завершилися у VIII—IX ст., діставши назву «індуїстської революції».

Північна Індія в епоху Гуптів і Харшї. Криза індійського буддизму

Падіння Кушанської імперії залишило Північну Індію у стані політичного хаосу.

Пенджаб продовжували контролювати кушани, Гуджарат, Раджастхан і Мальву захопили Кшатрапи, в західній частині долини Гангу панували Наги. Магадхою оволоділи Гупти, а на самому заході субконтиненту утворилося кілька племінних республік (*ган*), серед яких виділялися *гани* іудхей, арджунаїнів і малаїв. Решта дрібніших державок втрагли останні

крихти політичної стабільності, тому ілюзорні династії змінювалися там з календоскопічною швидкістю.

Сільські низи (абсолютна більшість населення) від політичної чехарди не дуже терпіли, тому проблеми загальноіндійського возз'єднання їх не бентежили. Проте буддизм ще залишався впливовою ідеологічною силою в регіоні, а доктрина буддійської державності, детально розроблена ще за часів славетного Ашоки (III ст. до н.е., династія Маур'їв), зберігала можливість відновлення на її основі північноіндійської імперської цілісності. Джерелом відродження єдиної індоганзької державності стала свята для буддистів Магадха — багата на запаси металів область зі стабільною економікою, де династія Гуптів почала проводити надзвичайно вдालу зовнішню політику.

Засновником династії став один із дрібних царків на ім'я Гупта (Шрігупта), який уже в III ст. наважився назватися *махараджєю* («великим царем»). Його син і спадкоємець Ххатоткча почав підводити під пишний титул реальну базу, розширюючи свої земельні володіння, проте динамічне посилення Гуптів відбулося за правління онука засновника династії — Чандрагупти I. Дата його коронації (318/320 р.) як *махараджадхіраджї* («великого царя царів») стала початком «ери Гуптів», з якої вісся відлік у багатьох традиційних індійських системах літочислення.

Фундаментом стрімких воєнно-політичних успіхів Гуптів стала їхня продумана фінансова політика, що ґрунтувалася на жорсткому обмеженні максимальних податкових зборів (не більше 1/6 врожаю) і монетарному принципі економічного процвітання через стабільність валюти. Першим корисність таких заходів для роздробленої країни зрозумів Чандрагупта I (320—335), який зробив опорою своєї влади абсолютно стабільний золотий *динар* (вагою 7,5 г), високий вміст золота в якому гарантував його високу ліквідність і довіру з боку споживачів. У пошуках союзників Чандрагупта I уклав матримоніальний союз з войовничим племенем ліччавів. Його дружиною стала Кумарадеві — знатна кшатрійка цього сусіднього етносу. Союзники об'єднали свої сили й завдяки успішним воєнним операціям значно розширили свої володіння, ставши єдиновладним гегемоном Ганзької рівнини. Так було закладено фундамент майбутньої імперії, справжнім творцем якої став Самудрагупта (335—380).

За правління Самудрагупти офіційною релігією в його державі залишався буддизм (символічним у цьому плані було

спорудження за часів Самудрагупти знаменитої буддиської святині — храму Махабодхи у Бодхгаї, на місці, де на Будду Шак'ямуні зійшло просвітлення), але він уже втратив свою колишню ідеологічну агресивність стосовно Вед, варнової системи та ортодоксальних богів і допускав досить широку віротерпимість серед підданих за умови лояльності. «М'який» буддизм сприяв стабілізації владних структур і цементував державні інститути, а збереження варново-кастової системи гарантувало підданим соціальний комфорт та відчуття корпоративної захищеності й порядку. Такий ідеологічний симбіоз виявився надзвичайно продуктивним, сприяв економічному процвітання Північної Індії (індійські шовкові тканини, рис і цукор завойовували ринки по всій Євразії), забезпечив відносну міцність (за індійськими мірками) державного організму імперії Гуптів і дав можливість Самудрагупті за перші 15 років його царювання здійснити масштабні завоювання.

Махараджадхіраджа проявив себе талановитим і надзвичайно агресивним воїном: у панегіричному Аллахабадському написі повідомлялося, що він провів 100 битв, а тіло його вкрите шрамами від «сотні поранень, завданих стрілами, списами, бойовими сокирами». Результати воєнних походів Самудрагупти справді вражають. Махараджадхіраджа розбив дев'ять царів Аріяварти (долини Гангу) і 12 царів Дакишнапатхи (Декану). Велика долина Гангу й невеликі племінні республіки Західної Індії ввійшли до складу його імперії; Непал, «лісові царства» Оріссі та частина деканських владик визнали себе залежними й почали сплачувати данину, а держави Пенджабу, Гуджарату та Індської долини відверто плазували перед грізним імператором, «корилися його владним наказам, сплачували усі види податків, слухали його розпорядження й виказували йому пошану». Навіть далекий ланкійський владика Мегхаварна (352—379) вплив ініціативу щодо налагодження дружніх стосунків із Самудрагуптою. Держава Гуптів перетворилася на одну з найбільших імперій раннього середньовіччя на Сході, а за правління наступного «великого царя царів» Чандрагупти II досягла апогею могутності. Столицею держави Гуптів стала Айодхья.

Смерть Самудрагупти, який «зламав під самий корінь гордість млеччів (неарійських народів Індії)... та призначив в усі країни начальників», викликала внутрішні чвари й шалену боротьбу за владу серед його синів. Тим більше, що в усіх гуптських царів дружин (а отже й синів-претендентів на владу) завжди було багато, а усталеної традицією легітимної системи престолонаслідування тогочасна індійська політична доктрина не передбачала. Перемогу в цій різанині та

інтригах здобув хитрий політик Чандрагупта II (380—425), який знищивши старшого брата Рамагупту завбачливо одружився на його невітшній вдові (Дхрувадеві), після чого довів

до логічного фіналу нестримну територіальну експансію свого батька. Імперії підкорився Пенджаб, а після розгрому Кшатрапів були завойовані Мальва й Гуджарат. Гупти здобули вихід до Аравійського моря, де індійські купці вже навчилися використовувати мусони для трансокеанічного (а не каботажного) плавання.

Встановлення прямих зв'язків із країнами Близького Сходу дало додатковий поштовх розвитку торгівлі, ремесел, культури й науки. У країні

працював славетний кодифікатор медичних знань Сушрута (IV–V ст.), у трактатах якого зібрано великий обсяг інформації з педіатрії, невропатології, фармакології, отоларингології, дається системний виклад даних з діагностики. Автор приділив велику увагу також питанням гігієни й дієти, описові сенсаційних хірургічних операцій (трепанція черепа, ампутація кінцівок, усунення катаракти, кесарів розтин тощо). Індійські математики застосовували оригінальну систему лічби з використанням нуля (пізніше вона через арабів потрапила до Європи, де її помилково прозвали арабською), а про рівень тогочасної хімії свідчить семиметрова залізна колона (з вибитим на ній панегіриком на честь Чандрагупти) в Делі, яка зовсім не іржавіє у вологому індійському кліматі, оскільки зроблена з чистого (!) заліза, яке сучасні наукоці отримують грамами й лише в лабораторних умовах. Секрет цього шеститонного «залізного дна» досі не розкритий. Славетними філософами епохи стали Ішваракрішна (IV–V ст.), Праштапада (V ст.) та Гаудапада (?).

В історичній науці індійці потреби не бачили. Вони вірили, що реально існують лише душі (для індусів) або *дхарми* (для буддистів), і тому вважали, що перебіг подій в ілюзорному світі матеріальних тіл, тлінне неіснуюче буття не можуть бути предметом дослідження для справжньої науки. Зате розквітла гуптська література, яку прославили збірка «*Панчатантра*» (III–IV ст.) та лірико-епічні драми з елементами трагедії славетних драматургів Шудраки (IV ст.) і Калідаси (IV–V ст.).

«*Панчатантра*» («П'ятикнижжя») — класичний зразок «облямованої повісті»: в сюжет основної оповіді вплетено пов'язані між собою новели. Шудрака обезсмертив своє ім'я п'єсою «Глиняний віз», де описав фатальне кохання багатого купця і гетери, переробивши традиційний сюжет багатьох давньоіндійських оповідей. Калідаса написав десятки творів, але його авторство точно встановлено лише щодо трьох поем і трьох п'єс, серед яких виділяється «Шакунтала» — драматична історія кохання царя і дочки самітника-аскета.

Неперевершеними вважаються шедеври гуптської поезії кав'я. Унікальним здобутком світової культури є знаменитий трактат, присвячений мистецтву кохання бога Камі — «*Кама-сутра*», теж створений за гуптських часів (автор Ватс'яна жив приблизно в V ст.).

Саме в період правління Гуптів відбулась остаточна кодифікація усталеного тексту знаменитих епічних поем Індії — «*Махабхарати*» та «*Рамаяни*».

Виразною особливістю гуптської архітектури був її архітектурно-скульптурний нерозчленований синкретизм, зразком якого стали печерні храми Аджанти. Їх навіть не оздоблено, а просто вирізано у скелях у вигляді каскаду барельєфів і скульптур, що утворюють колони, фасади, переходи, олтари тощо. Там же зберігаються найвидатніші шедеври гуптського живопису — унікальні фрески Аджанти, виконані мінеральними фарбами (з червоного кіптю, червоної та жовтої вохри й т. ін.).

Все це свідчило про значні цивілізаційні досягнення імперії Гуптів, а її державна міць породила почесне ім'я Чандрагупти II — *Вікрамадітья* («Сонце могутності»). Проте саме за правління *Вікрамадітї* з'явилися перші ознаки *нестабільності*, яка невдовзі спричинила крах імперії, а з нею — загибель індійського буддизму.

Буддизм залишався впливовою силою, але за Чандрагупти II втратив ореол основи державної ідеології. В цьому значною мірою були винні самі буддійські релігійні функціонери.

Ортодоксальний «старший» (санскр. *тхера*) буддизм (*тхеравада* або *хінаяна* — «вузький шлях»), орієнтований на цілковите дотримання канонів «*Тіп'ітаки*» («Три кошики»), вчив, що лише нагородження релігійних заслуг, можливе виключно в буддійській общині, дає послужникові право досягти *нірвани*. Той, хто не був членом *санхи* (общини монахів-буддистів), а спокійно працював, не бажаючи жити милостинею, права на *нірвану* в *хінаїні* не мав. Крім Індії, *тхеравада* поширилася в Бірмі, Камбоджі, Лаосі, Таїланді, Індонезії, Шрі-Ланці й навіть заїхала на Тибет, але безрезультатно.

Та не всі влаштуовували «еґотизм» ченців-хінаїстів, які обійшли *нірвану* тільки собі. Невдоволені створили другий напрям буддизму — *махаяну* («широкий шлях»), що базується на ідеалі *бодхісатви* (аскета-мудреця, який веде людей до порятунку). *Бодхісатва* — це людина, яка вже заслужила право на *нірвану* для себе, але власною доброю волею залишається жити, щоб добрими ділами заробити додаткові «перепустки» в *нірвану* для інших людей — не ченців, але чесних трудівників. «Демократичні» принципи сприяли поширенню *махаяни* в Китаї, Кореї, Японії, В'єтнамі. Проте в самій Індії «реформатори» програли й були вигнані.

Внутрішні чвари не додавали буддизмові авторитету, а перемога зашорених ортодоксів неминуче викликала кризу державної ідеології. Популярність в імперії здобули містичні тексти «*Гух'я Самаджя*», автори яких заявляли, що Будда постійно поринає в мерзенну розпусту з ангелами. Ченці ж і черниці, давши обітницю, перестали дотримуватися постів і підривали суспільну мораль не менше ніж куртизанки, користуючись привілейованим статусом буддизму в державі.

Все це змусило Чандрагупту II відкинути буддизм і прийняти вішнуїзм (течія в брахманізмі). Ідеологічний фундамент імперії захитався, що невдовзі відчули наступні *махараджі*. В пошуках виходу з ідеологічної кризи, імператор Кумарагупта (415–455) прийняв шиваїзм, але це ще більше заплутало релігійну ситуацію в країні. Державні інститути були дезорієнтовані, централізація ослабла, і коли на Індію в другій половині V ст. напали ефталіти («білі гунни» античних, «хуни» індійських джерел), цей удар став смертельним для імперії.

У першій половині V ст. ефталіти підкорили Середню Азію, завоювали Гандхару, розбили Сасанідів, а в 457–460 рр. здійснили перший похід на Індію. *Махараджа-дхіраджя* Скандагупта (455–467) напад відбив, «всю землю трусонувши, коли зійшовся в битві з гуннами», але дорогою

ціною, про що свідчить державне псування гуптських золотих монет (вміст золота у них зменшився з 80% до 50%). Кілька колишніх васалів вийшли зі складу імперії.

Смерть «повелителя ста царів» Скандагупти (467) спричинила нові смути в імперії, а ефталітський правитель Торамана (490—515), завершивши завоювання Індської долини, вторгнувся в Центральну Індію, «перейшов зі своїми військами через великі гори, напав на Північну Індію, і поневолив п'ять держав». Столицею ефталітських володінь в Індії стала Сакала. Лише крайнім напруженням сил після 30-ти років безперервних воєн гуптський цар Нарасімхагупта (Баладітья) розбив у 528 р. армію ефталітського царя Міхіракули (прозваного за жорстокість «божим бичем») і припинив агресію. Проте імперія розпалася остаточно, а 550 р. зникла й сама династія Гуптів. Останнього удару ефталітам завдав у 533 р. Яшодхарман з династії Аулікарів — правитель Мальви, яка знову здобула незалежність (столиця Дашапура — сучасний Мандасор), після чого вцілілі інтервенти втекли в Західну Індію, де, змішавшись з місцевими жителями, породили могутній етнос войовничих *раджупутів*, яким судилося відіграти видатну роль в індійській історії.

Раджупти вважали себе кастою «нащадків царів» (*раджупт* — «син раджі»), принципowo займалися виключно воєнною справою, конкуруючи в цьому з *кшатріями*, а під час бойових дій піхто не міг зрівнятися з ними мужністю й завзяттям. Вони з дитинства привчали себе курити опіум, і перед кожною битвою обкурювалися настільки, що «кидалися в бій немов дикі звірі, не знаючи, що таке втеча».

А поки що Північна Індія перетворилася на політичну руїну (навіть нещодавно міцно згуртовані раджупти встигли розвалитися на ворогуючі клани «сонячних», «місячних» і «вогняних» династій), на уламках якої ще жевріла пізня гуптська культура.

У тогочасній Індії працювали славетні санскритологи Чандра (V ст.) та Амарасінха (V ст.). Зіркою класичної індійської математики визначив Аріабхата (V — початок VI ст.), який вивів значення числа π до четвертого знака після коми (3,1416), умів розв'язувати лінійні рівняння з двома невідомими й стверджував, що кругла Земля обертається навколо своєї осі. Їхнім сучасником був Вараманіхара (VI ст.) — астроном, географ та мінералознавець. Тоді ж побачив світ славетний мистецтвознавчий теоретичний трактат «*Вішудхармоттара*», де описуються характер, тематика та сюжетна різноманітність тогочасного індійського живопису. Видатною пам'яткою пізньогуптської скульптури стала перша в Індії літа бронзова дво metroна статуя Будди із Султанганджі (V ст.) вагою до 1 т.

Розгром ефталітів ліквідував останній фактор єднання північноіндійських царків. Політично Індо-Ганзька рівнина знову обернулася на еkleктичну мозаїку дрібних державок, а з середини VI ст. зникли будь-які згадки про саму династію Гуптів. Найбільшими державами, що утворилися на уламках імперії, стали наприкінці VI ст. Гауда (Бенгалія), держава Маукхаріїв (середня течія Гангу, столиця Каньякубджа — сучасний Канаудж) та Пушпабхуті (район сучасного Делі, столиця Стханешвар — сучасний Гханесар).

Першою претензії на гуптську спадщину заявила Гауда. Її войовничий правитель Шашанка (кінець VI — 30-ті роки VII ст.) приєднав до своїх володінь Магадху та Ориссу й уклав союз із Мальвою проти Маукхаріїв. Останні створили коаліцію з Пушпабхуті, але 604 р. Шашанка розбив їхнє військо, причому обидва царі (Стханешвара й Каньякубджи) загинули (перший від епидемії, другий під час самої битви).

Наступним володарем коаліційного утворення мав стати старший син загиблого стханешварського *раджі* на ім'я Раджівардхана, однак політик із нього вийшов поганий. Мріючи про мирне вирішення регіональних проблем, Раджівардхана необережно вступив в переговори з Шашанкою і «втратив життя у таборі ворога через свою довірливість до слова» — тобто був зрадницьки убитий під час переговорів.

Так влада над обома князівствами антишашанківської коаліції потрапила до рук молодшого брата покійного володаря Пушпабхуті, якого звали Харша (Харшавардхана, 616—646/647).

Родина Харші сповідувала шиваїзм, але неможливість побудови стабільних державних інститутів на основі даної ідеології виявилась уже повною мірою, і махараджеадхірадже Харшавардхана знову звернувся до буддизму, відновивши його привілейований статус у державі. Економіка країни працювала стабільно, податки в державі Пушпабхуті становили 1/6 врожаю (що не обтяжливо для індійців), а широкі міжнародні зв'язки (саме в цей час Індію відвідав відомий китайський прочанин Сюань-цзан) сприяли наповненню державної скарбниці митними зборами. Колосальний бюджет дав змогу Харші створити величезну армію (20 тис. вершників, 50 тис. піхотинців, 5 тис. бойових слонів), яка завоювала за шість років більшу частину Північної Індії, Бенгалію, Ориссу та Мальву. Гуджарат і Ассам стали залежними союзниками Харші, й лише експансія на південь не принесла лаврів

переможця великому войовникові: в битві на р. Нарбада (620) північних агресорів розбили й відкинули Чалук'ї з Ватапі. Після цієї гучної перемоги Пулакешин II Чалук'я проголосив себе *махараджєю*, але держава Харші витримала все випробування й не розвалилася: далася взнаки державно-цементуюча надкастова сила буддизму. Імперія Харші, до складу якої знову ввійшли всі землі долини Гангу, проіснувала 30 років і стала останнім спалахом високої культури держав індійського буддизму.

Тогочасну санскритологію прославили Джайнендра (VII ст.) і Джаядгітя (VII ст.). Великий математик Брахмагупта (VI— VII ст.) першим став активно використовувати математичну символіку при розв'язанні найрізноманітніших рівнянь. Шедеврами тогочасної прози є роман-ода «*Харішачаріта*» («Діяння Харші») придворного панегіриста Бани (VII ст.) та його ж повість «*Кадамбарі*», «Пригоди десяти принців» («*Дашакумарачаріта*») Дандіна, в яких продовжували жити панчатантрівські традиції «облямованої повісті», а також прозаїчні твори Бхашабхуті й Бхараві. Чудовим любовним і громадянським ліриком був поет Бхартріхарі (VII ст.). В VII ст. жив і творив засновник жанру політичної драматургії Вішакхадатта, який уперше в індійській літературі відмовився від любовної фабули, побудувавши свою п'єсу «Перстень Ракшаси» виключно на політичних інтригах. Світовим центром науки й водночас архітектурним шедевром став буддійський університет у Наланді (поблизу суч. Патни), заснований ще за стародавніх часів.

Після смерті Харшавардхана (646/647) його держава розпалася. Найближче оточення *махараджадхіраджі* продовжувало вірити в ортодоксальних богів, тому після смерті Харші круто змінило ідеологічну спрямованість держави, повернувшись до шиваїзму. Відчувши послаблення влади, в імперії розплодилися пірати, чії бандитські флотилії ходили навіть Гангом, грабуючи та приносячи в жертву богині Дурзі прочан і мирних кулців. Розвал імперської єдності прискорив жадливий брахманістський жалобний ритуал.

На відміну від ведизму (релігії давніх аріїв), який передбачав для вшанування богів систему жертвопринесень, у брахманізмі її замінив інститут релігійних самогубств, серед яких особливо цінувалися самовтоплення й самоспалення (його різновидом був звичай *самі*). Акти самогубств іноді ставали масовими. Так, після смерті Харші покінчили з собою всі його міністри, друзі, слуги та гарем, що стало каталізатором цілковитого краху імперії одразу після кремації великого войовника, бо країна відразу залишилася без

будь-якої державної верхівки. Воєначальники, міністри, дипломати та ін. — всі вони згоріли на жадливому траурному багатті, а з ними впала імперія Харші — остання держава Північної Індії, що будувала свою політику на буддійських засадах. У країні назріла «індуїстська революція».

Єдиним полководцем Харші, який не покінчив з собою на поховальному багатті *махараджадхіраджі*, був Арджуна, який спробував зберегти єдність імперії виключно силовими методами, спираючись на віддане йому військо. Проте мілітарна диктатура на індійському ґрунті не прижилася, а коли Арджуна спробував конфліктувати з Китайською імперією Тан, то швидко поплатився за це головою. Танський посол Ван Сюаньцзе звернувся за підтримкою до могутнього тибетського правителя Сронцзангамбо, котрий нещодавно одружився на китайській царівні і підтримував з Танами майже союзницькі стосунки. На прохання Ван Сюаньцзе тибетський імператор відгукнувся одразу (тим більше, що тибетська армія годувалася в ті часи, насамперед, за рахунок військової здобичі, а в Індії завжди було чим пожититися). Буквально за кілька місяців воєнки Тибету розтрошили військо Арджуни, а його самого взяли в полон і передали Ван Сюаньцзе, котрий, у свою чергу, відправив індійського правителя як почесний трофей у Китай. Так зник останній уламок імперії Харшавардхана.

Південна Індія в доісламську епоху

Народи Південної Індії переживали в ранньому середньовіччі відособлений від воєнно-політичних та релігійно-культурних катаклізмів Півночі цивілізаційний розвиток. Буддизм тут не прижився, а на крайньому півдні Індостану про нього взагалі не чули. Тому на Декані ніколи не ставилася під сумнів варново-кастова система, хоча вона завжди була м'якшою тут, аніж в Індо-Ганзькому регіоні. Навіть жінкам тут дозволялося їсти м'ясо, а на крайньому півдні Індостану іноді траплялися зовсім екзотичні для північних індійців звичаї, коли жінки тримали чоловічі гареми. Соціально-економічний устрій регіону (варново-кастова система, міцна й автономна община, обмеженість внутрішньої і прогрес зовнішньої торгівлі, «паразитичний» принцип забезпечення міст за рахунок державних податків) не відрізнявся кардинально від Північної Індії, проте в господарстві ширше було представлене рибалство, а зовнішня торгівля здійснювалася шляхом мореплавства (Індостан із трьох боків оточений водою).

На світанку середньовіччя відносною стабільністю на Декані вирізнялася держава Сатаваханів, які протегували буддизму. (При їхньому дворі працював славетний індійський філософ, хімік та алхімік Нагарджуна.)

Проте загальний занепад буддизму проявився тут взнаки ще швидше, ніж на півночі.

Розвал наприкінці II ст. н.е. держави Сатаваханів викликав запеклу боротьбу за гегемонію в центрі Деканського плато між десятками дрібних князівств. Найсильнішою серед них поступово стала шиваїтська династія Вакатаків, яку заснував у північно-західній частині Декану цар Відх'яшакті (приблизно 255 р.), а його войовничий наступник Праварасена I (275—335) перетворився на регіонального гегемона. Уклавши союз з державою Нагів, Праварасена силою об'єднав у складі своєї держави всі деканські території в межиріччі Крішні і Нармади й присвоїв собі гордий титул *самрат* («самодержець, об'єднувач»). Столицею імперії став Нандівардхан (сучасний Нагпур).

Південні походи Самудрагупти ускладнили політичну ситуацію на Декані, але наступний вакатацький володар Рудрасена I (335—360) уклав з Гуптами династичний матримоніальний союз (одруживши свого онука на дочці Чандрагупти II Вікрамадітї), чим забезпечив спокій на північних кордонах. Своєрідним символом цього союзу стали славетні печерні храми Аджанти, де панувала гуптська естетика (територіально гори Аджанти розташовані в межах вакатацьких володінь). Проте в умовах панування варново-кастової системи політична централізація не могла бути тривалою: після смерті Рудрасени I його держава розпалася, а з нею загинула й династія.

Ще менше відома історія південніших тамільських держав: Паллава, Ікшвака, Ганга, Кадамба, Чера (Керала), Чола, Пандья, в релігійно-ідеологічному бутті яких узагалі панували корінні маловідомі традиційні культу дравідів. У тамільських легендах збереглися туманні згадки про походи на Шрі-Ланку, а від IV—V ст. залишилися унікальні пам'ятки тамільської літератури: поетичні збірки найдавнішої поезії «*Етуттохей*» («Вісім антологій») та «*Паттунатту*» («Десять ліричних поем»), двовірні («*Курал*») Тіруваллувара та своєрідні повчальні поеми («*Шиланпадігарал*» — «Оповідь про браслет», «*Манімакалаі*» тощо). Розвивалася специфічна релігійна поезія, творці якої масово славословили на честь Шиви (*найянари*) та Вішну (*алвари*).

На початку VII ст., після перемоги над Харшавардханою 620 р., гегемоністські претензії на Декані заявила держава Чалук'їв (столиця Вагапі), але проти неї активно виступили Паллави (столиця — «золоте місто тисячі храмів» Канчі-

пурам) і Пандьї (столиця Мадурай), котрі в V ст., побудувавши величезний флот, захопили північну Шрі-Ланку. Остаточного удару Чалук'ям завдали в 642 р. Паллави. Переможеть Харшавардхани, самопроголошений *махараджа* Пулакешин II Чалук'я загинув під час облоги його столиці, а з ним припинилися великодержавні претензії Чалук'їв. Проте й Паллави не стали регіональною наддержавою. Основну увагу вони зосередили на розвитку зовнішньої торгівлі (особливо з країнами Південно-Східної Азії: за успіхи на цій ниві найудачливішим купцям надавали право користуватися парасолем і носилками, їздити на слонах, ходити по ковдрі і навіть палити лампу вдень) і створенні монументальних прошиваїтських споруд.

З їхнім правлінням пов'язане оформлення південного стилю індійської традиційної культової архітектури, якій притаманне створення ступінчастих пірамід з багатограним куполом. Шедеврами цього стилю вважаються центральний храм паллівської столиці Кайласанатха (VIII ст.) та палацово-фортечний ансамбль їхнього порту Махабаліпурама.

Новими володарями регіону стали Раштракути (столицею спочатку був Наксік, а з середини IX ст. — Маньясхета (Махараштра)), які панували на Декані майже два століття (VIII—IX ст.) і залишили після себе унікальний скельовий храм Кайласа в Еллорі (суч. Аурангабад). Свою політичну експансію Раштракути спрямували на північ (у цьому особливо відзначився Раштракут Говінда III (795—815)), чим скористалися Чоли, які мешкали південніше (столиця Урайур). У 893 р. тамільська династія Чолів розгромила Паллавів, а в 915 р. знищила державу Пандьїв. Решта сусідів самі визнали свою залежність, і Чоли здобули владу над усім південним Індостаном (суч. штат Тамілнад).

Розквіт імперії припав на правління Раджараджі I (985—1015) та Раджендри I (1015—1044). Тоді Чоли контролювали всі індійські землі на південь від річок Крішна і Годаварі, а під час одного з грандіозних походів досягли Гангу. Однак утримати завойовані території на далекій півночі вони не змогли. Зате, спираючись на могутній флот, Чоли підкорили Шрі-Ланку, Мальдіви, Індонезію (державу Шривіджая). Торговельний флот Чолів (що базувався в Каваріпаддінамі) став єдиновладним господарем східної частини Індійського океану й успішно конкурував з арабами на заході.

Переможні війни й шалені доходи від зовнішньої торгівлі наповнили чолську скарбницю. Розквіт економіки сприяв піднесенню культури. Шедеври бронзового литва й кам'яної храмової архітектури (культовий комплекс храмів столиці з танцюючим Шивою XI—XII ст.) приголомшували сучасників. Бурхливо розвивалися дравідомовна література й особливо перекладацька діяльність. На рубежі X—XI ст. Нанная Бхатт переклав мовою телугу «Махабхарату», а Камбан переказав тамільською «Рамаяну». Тоді ж творили видатні релігійні тамільські поети — Оттакутан, Пугаленді, Шеккілар, Аввай, майстри версифікації мовою телугу — Нанніям, Тікканя й Еррапрагада, унікальні автори однострофної поезії (*вачани*) мовою каннада та ін.

Проте індуїзм, на який спиралися Чоли, знову породив державну нестабільність і, зрештою, занепад політичної централізації: наприкінці XII ст. імперія Чолів розпалася, а на її уламках поряд з колишніми «владиками світу» запеклу боротьбу за владу повели відроджені Пандьї з Мадурай, Хойсали з Дорасамудри, Ядави з Девагірі та Какатьями з Варангалу. До політичних чвар додалися релігійні: у XII ст. в регіоні поширилися ідеї містичної секти шиваїтів-лінгяїтів, які поклонялися Шиві у вигляді кам'яного фалоса (*лінги*), пропагували аскетизм і заперечували кастову систему, а для розрядки практикували оргії. Найімовірніше, вони являли собою місцеве відгалуження маніхейства. Нового гегемона Декан так і не дочекався, аж доки туди на рубежі XIII—XIV ст. не прийшли мусульмани.

«Індуїстська революція». Північна Індія напередодні ісламського завоювання

Після краху імперії Харші багата, але політично роздроблена Індо-Ганзька долина стала об'єктом зовнішньої агресії. На початку VIII ст. успішні походи вздовж Гангу здійснював кашмірський правитель Лалітадіт'я Муктапіда, а низову частину Індської долини (Сінд) у 712 р. захопили арабo-ісламські загарбники. Мусульман зупинили лише войовничі *раджпутти*. Цих індуїстських фанатиків підняв на боротьбу з ісламом Нагабхата I з роду гуджаратських Пратіхарів (Гурджара-Пратіхарів), але відбити в мусульман Сінд *раджпутти* не зуміли, й тоді їхній релігійний гнів упав на голови буддистів.

Почалась «індуїстська революція», ідейним натхненником якої став брахман Кумарілла Бхата (VII—VIII ст.). Він заявив, що проповіді буддистів про нірвану й ілюзорність

світу не відповідають дійсності й спрямовані на обдурення та обдирання народу, який витрачає на утримання армії непродуктивних буддійських ченців зовсім не ілюзорні кошти. Буддисти-храмовники ж, мовляв, за цей рахунок обжиряються й розпусничають (ці звинувачення багато в чому були справедливими). Кумарілла закликав повернутися до старих принципів життя, а буддистів, за його порадою, раджпутти живцем падали на багаттях або просто вирізали. Зробити це було не важко, оскільки ченцям-буддистам заборонялося вбивати, а видно їх було за кілометр — усі монахи голили черепи й цим різко виділялися на тлі патлатих індіців.

Індія, батьківщина буддизму, втратила його остаточно й водночас розпрощалася з останніми залишками давнини у своїй суспільній структурі. Фазовий перехід до середньовіччя завершився трохи пізніше в Південній Азії, що, можливо, пояснювалося особливостями індійського менталітету, насамперед потягом до ненасильницького світу, проте врешті-решт середньовіччя перемогло й тут. Уцілілі шанувальники «Тінітаки» втекли з Індії хто куди й сприяли активнішій буддизації Тибету, Шрі-Ланки, Індокитаю, Китаю, Кореї, Японії.

Деяко змінилася варново-кастова стратифікація індійського суспільства. До старого варнового принципу поділу каст додався аспект «благонадійності»: каста, що активно підтримала «індуїстський ренесанс», стали «вищими» (привілейованими); ті, що залишилися нейтральними (а таких була абсолютна більшість) — середніми, а розбиті й підкорені супротивники — нижчими. Найнижчий статус дістали каста «недоторканих», для яких залишили найганебніші роботи (кожум'яки, сміттярі тощо), а найнепримиренніші ворожі раджпутам каста підлягали тотальному знищенню. Їхні члени, щоб зберегти життя, покинули Індію, ставши кочовими ізгоями Європи — циганами.

Проте відродити минуле, зупинити час або повернути його назад неможливо, і це зрозуміли послідовники войовничого Кумарілли — Гаудапада (780—?) і Шанкара (788—820), з діяльністю яких пов'язані *докорінне реформування брахманізму й остаточна кодифікація індуїзму як нової синкретичної релігійно-філософсько-ідеологічної системи*.

Слово «*hindu*» придумали мусульмани для визначення всього неісламського в Індії. Європейці перекутили його («індуїзм» — термін, що позначає все неісламське й нехристиянське в Індії). Самі індійці назви своєї релігії не дали, слушно вважаючи, що й так усім зрозуміло, про що йдеться, коли говорять про «*ширuti*» («почуте» — тобто «знання»).

Індуїзм оголосив про повернення до старих принципів життя, але відкинути тисячолітнє панування буддизму було неможливо, тому, успадкувавши від брахманізму варново-кастову систему, теорію переселення душі, пантеон богів та більшість культових церемоній, індуїзм сприйняв багато від буддизму, джайнізму, а згодом і від ісламу.

В центрі індуїстської онтології опинилися «твердий, мінливий, громіздкий, легкий, важкий і тонкий, існуючий і прихований, суцільний усьому, всемогутній» Браhma — творець усього живого, який після такої важкої, масштабної роботи кожного разу стомлюється й засинає. Поки Браhma спить — світ погіршується і врешті-решт гине у вогні. Від катастрофи Браhma прокидається, знову творить світ, знову засинає, і цикл поновлюється. Сам світ індуїсти уявляли полігоном боротьби двох непримиренних стихій: руху і нерухомості, динаміки і статичності, уособленням яких виступають божества: стабілізатор Вішну і руйнівник Шива.

Шива — покровитель йогів, втілення руйнівної сили та чоловічої енергії (яка, за переконанням індуїстів, може лише руйнувати й не може творити). Звідси фалічні символи, яким поклоняються шиваїти, і релігійний танець *тандава* — танок люті й руйнування, який виконують чорні люди з намистом із черепів на шиї.

Вішну — персоналіфікація сонячної небесної енергії, бог справедливості й добра, яке в усі часи люди уявляли як спокій та стабільність. Отже, це бог-консерватор, але активний борець зі злом, зброєю якого виступає *чакра* (диск-сонце). Поступово з ним злилися культури Індри (бога блискавки) та Кришні (чорного бога-пастуха доарійського походження).

Згодом індуїзм розпався на три основні течії: вішнуїзм, шиваїзм і рух *смартів* (які однаково шанували всіх індуїстських богів), причому розбіжності між ними виявилися не тільки у філософії: географічно вішнуїзм панував на півночі Індостану, шиваїзм — на півдні.

Жерці-вішнуїти пропагували бережливе ставлення до власного здоров'я, родини, дітей, агітували за плодючість, тому їм заборонялися алкоголь і наркотики, проте ставилося в обов'язок задовольняти всіх жінок-вішнуїток, якщо вони цього забажають. Це вважалося великим щастям, тому в разі, коли до села приходив *гуру* (вішнуїт-учитель), його часто не відпускали далі в подорож, доки він не переспить з усіма жінками общини.

Шиваїти, навпаки, повинні були прискорювати рух перероджень, отже, знищувати свою плоть для якомога швидшого переселення душі в нову субстанцію. Тому шиваїтам-жерцям заборонялися статеві контакти з жінками, проте ставилося в обов'язок вживання алкоголю й наркотиків.

Від буддизму індуїзм запозичив інститут храмів. Раніше будівництву храмів заважав варновий ізоляціонізм молитов:

до молитовного місця брахманів допускалися лише брахмани, вайш'ів — тільки вайш'ї, кшатріїв — лише кшатрії і т.ін. Індуїсти стали «творити *пуджу*» (молитися) разом у своїх храмах (раніше храми мали тільки буддисти), де поміщали *мурті* — статуї-зображення богів (цього у класичному брахманізмі теж не було). Причому вішнуїти й смарти молилися «*Тримурті*» (потрійному істуканові Браhma-Вішну-Шива) і їхні жерці читали «*Бхагавадгіту*» та «*Рамаю-ну*»; шиваїти поклонялися *шивалінгаму* (фалічному символу) й читали *Веди*. Три мільйони інших богів також шанувалися, але менше.

Велику роль в індуїзмі став відігравати культ легендарних «мудреців» (*ріши*) — «творців» Вед (Атрі, Ангираса, Бхарадваджі, Агаст'ї, Васіштхи, Вішваматри, Каш'япи), а також міфічних «авторів» «*Махабхарати*» (Крішнаві'яса) і «*Рамаїни*» (Вальмікі). Логічним продовженням такого шанування було визнання «*Махабхарати*» п'ятою Ведою індуїзму й культ аскетів (*садху*), який теж прийшов від буддизму та джайнізму. Від аскетів вимагалися цнотливість, подвизництво й «мудрість». Окрему течію *садху* становили йогі.

Індуїзм переміг, але не став єдиним і ортодоксальним ученням з безліччю незвичаних еретичних і тому конфліктних конкурентів. Він перетворився на полісектну єдність, включивши пізніше в пантеон богів навіть Будду. Деякі секти стали одіозними (як-от шанувальники «світлозубої та ніжногубої» Калі — дружини Шиви, — вони душили перехожих їй у жертву), були й миролюбні, й войовничі, та всі визнавалися легітимними, однаково ортодоксальними й за збереження залізної варново-кастової системи давали людині необхідне їй відчуття духовної свободи. Індійці здобули право вільно обирати ідеологію, і духовний пошук не породжував усередині єдиної релігії міжконфесійного фанатизму й нетерпимості.

Індуїзм сприяв розвитку індійської середньовічної культури, в якій з'явилися нові жанри та стилі.

На весь світ уславилися вироби індійських ремесел, таких як різьба по кістці (Пенджаб), рогу (Орісса, Бенгалія), дереву (Джамму і Кашмір, Гуджарат), північноіндійське гравіювання до металу, розпис-емаль (Джайпур), розпис по лаку (Махараштра), виробництво парчі (Гуджарат) і килимів (Кашмір). Серед санскритомовних поетів виділялися постаті філігранного майстра поетичних форм і водночас новатора, творця нових складних поетичних розмірів Магхи (VII—VIII ст.), класика аристократичної придворної любовної лірики Амару (VIII ст.).

Індуїзм допускав «єдність у відмінностях», тому вже починаючи з VII ст. поряд із класичною санскритомовною літературою з'явилися твори новоіндійськими мовами, які вийшли за межі усних говірок і стали літературними. (Мовою пенджабі писали в IX—X ст. майстри соціальної лірики Горакхнахт і Чарпат.)

Розвивалася індуїстська храмова архітектура. Серед архітектурних пам'яток того часу виділяються прикрашені рослинним орнаментом і рельєфами на еротичні теми храм *Кандар'я Махадео* (X—XI ст.) у Кхаджурахо й бенгальський храм *Лінгараджі* (X ст.) у Бхубанесварі. А в Гуджараті вражали розкішню храми джайнів. Казково збагачені на заморській торгівлі купці будували їх з білого мармуру, інкрустованого коштовним камінням (храми Палітана й гір Абу, X—XII ст.). Уславилося також мистецтво бенгальської живописної мініатюри на пальмовому листі (XI—XII ст.).

Політичний ідеал індуїзму детально був розроблений та описаний в унікальних архітектурно-політологічних трактатах — «*Упамітібхава-прапаңчакатха*», «*Манасаре*» й «*Анараджитатрічха*». Мав індуїзм і свої юридичні збірки, серед яких найбільш відомими були правові компендіуми Джимутавахани («*Даябхагой*») та Віджиянешварі («*Мітакшара*»).

Озброєні модернізованим індуїзмом войовничі раджпути розгорнули масовані бойові дії проти своїх сусідів з метою підкорення Індо-Ганзької рівнини. Основними конкурентами Гурджара-Пратіхарів стали декаңські Раштракути й бенгальські Пали. Спочатку гучні перемоги здобув вождь раджпутів Ватсараджа (778—784), наступні п'ять років (785—790) пройшли під знаком гегемонії Дхруви Раштракути (780—793), а на рубежі VIII—IX ст. посилилися Пали. Конкуренти ще не раз мінялися ролями, а в 914—928 рр. раштракутський владика Індра III підкорив більшу частину території Індії, проте вже в X ст. всі три держави розпалися. Практично до XIII ст. в Північній Індії не склалося жодної впливової політичної сили, яка б могла об'єднати невеличкі князівства Індо-Ганзької долини. *Індуїзм гальмував будь-які державницькі процеси імперської централізації*, проте не заражав бурхливому розвитку торгівлі, стабільному функціонуванню сільського господарства та розквітові культури.

Серед сузір'я великих імен тогочасної індійської культури варто згадати придворного поета Вакпаті (поема «*Гаудавахо*» — «Історія царства Гауда», VIII ст.), санскритологі Халаюху (XII ст.) і Хемачандру (XII ст.), астронома Бхаскарачар'ю (XII ст.), поета-сатирика Кшемендру (XI ст.), творця прозово-поетичного жанру *чампу* Сомаделу Сурі (X—XI ст.), хіндумовного поета Чанда Бардаї (XII ст.). Традиції еротичної скульптури продовжили творчі храми Шур'ї (бога Сонця) в Коңараті (Орісса) XIII ст.

У військовому й політичному відношеннях Індія була знесилена, але залишилася казково багатою економічно. Звичайно,

такий стан речей не міг тривати довго. З XI ст. грабіжницькі набіги ісламських володарів на незахищені дрібні князівства Індо-Ганзької рівнини стали постійними, а з XIII ст. почалося поступове, але незворотне завоювання мусульманами Індостану. *В Індію прийшов іслам, який значною мірою деформував її цивілізацію.*

Ще на початку VIII ст. арабо-мусульмани завоювали територію Індського гирла, тим самим започаткувавши процес втягнення Індії в орбіту ісламського світу,

Делійський султанат

але на цьому мусульманська експансія в Індо-Ганзьку долину тимчасово припинилася, щоб продовжитись уже в XI ст. Багатства Індії причаровували, проповіді війни з «невірними» давали відчуття морального комфорту всім учасникам грабіжницьких набігів, і коли владу в більшості мусульманських країн здобули войовничі тюрки, нова ісламська агресія стала неминучою. *Успіхам мусульман в Індії сприяли політична роздробленість, варново-кастова розпорошеність та унікальний фаталізм абсолютної більшості індусів, для яких державна незалежність була ніщо порівняно із законами касті і збереженням общини.* Підняти таке населення на боротьбу з агресором виявилось справою неможливою: жоден індус середньовіччя, якщо він не кшатрійського роду, ніколи не йшов воювати, бо це справа не його касті, а для автономної общини було байдуже, яким володарям (індуїстським чи мусульманським) платити податки. Великий хіндумовний поет Чанда Бардаї (XII ст.), оспівуючи у своїх епічних поемах боротьбу з мусульманами індуїстського делійського раджі Прітхвіраджі, закликав населення до опору. Проте цей заклик не дістав відгуку. Саме тому мусульманські правителі змогли не лише завоювати, а й прувити Індією протягом століть в умовах, коли кількість індусів перевищувала чисельність пришельців у десятки, а подекуди — в сотні разів.

Епоху *масованої* мусульманської експансії в Індію розпочав у 1001 р. знаменитий тюрко-ісламський войовник Махмуд Газневі (Газнійський, 998—1030).

Легка перемога й багата воєнна здобич спонукали Махмуда продовжити набіги, й до 1026 р. він здійснив, за різними підрахунками, від 15 до 17 походів на Північну Індію, використовуючи для цього кліматичний оптимум «індійської зими». В сухій і дошовій сезони він повертався до Газні, а

восени знову вирушав у похід. ставши прокляттям Індо-Ганзької рівнини. Походи спричинили цілковите руйнування північноіндійських державних інститутів і завоювання Пенджабу. куди нащадки Махмуда (Газневіди) навіть перенесли свою столицю (в м. Лахор), побоюючись могутніх сельджуків.

Водночас посилювалися колишні васали Газневідів — дикі горняки Гуру, непереможного лідера яких Джахан-суза прозвали за жорстокість «палієм світу». Його наступники, ставши володарями Кабула та Газні, зіткнулися з ситуацією, коли самих горців перестало вистачати для військового панування в регіоні, тому вони вдалися до масової тюркізації гуридської армії за рахунок *гулямів* (рабів-гвардійців), декотрі з яких дослужилися до генеральських посад. У 1186 р. Гуриди здобули Лахор, що означало ліквідацію залишків газневідської держави. Наступною жертвою стали індуси, на яких у 1191 р. Мухаммед Гурі організував перший похід.

Набіг був невдалим. У грандіозній битві при Тараїні воїновничі *раджпутти* завдали Гуридам нищівної поразки, але вже в 1192 р. на тому ж місці гору взяли мусульмани. Решта індієтських князівств упали майже без опору, й до 1206 р. уся долина Гангу (включаючи Бенгалію) опинилася в руках гуридського генерала-*гуляма* Кутб ад-дін Айбека, резиденцією якого спочатку був Лахор. У 1206 р. Мухаммед Гурі загинув від рук сумнозвісних ісмаїлітів (з якими необачно посварився), чим скористався Айбек. Він проголосив незалежність створеної ним держави і присвоїв собі титул *султана* («влада»). Столицю Кутб ад-дін переніс у Делі (де почав карбувати власні монети з золота (*танка*) й срібла (*джитал*)), тому створена ним *державна дістала назву Делійського султанату (1206—1526)*, а династію, яку він заснував, назвали *династією Гулямів (1206—1290)* згідно з походженням її засновника. Щоправда, довго правити Айбеку не судилося: в 1211 р. під час гри в *човган* (кінне поло) він упав з коня і розбився на смерть, тому лише його наступник (теж *гулям*) Шамс ад-дін Ілтутмуш (1211—1236) завершив розбудову нової держави, яку в 1229 р. офіційно визнав багдадський *халіф*.

Політичну верхівку новоствореної імперії становила *тюркська військова знать — здебільшого гулями середньоазіатського походження*. Її організаційною структурою стала спілка «*Чіхільгані*» («Сорок» — за кількістю її засновників), яка обирала (пожиттєво) *султана* й виконувала при ньому

функції своєрідного дорадчого органу. Державною релігією в Делійському султанаті було проголошено суннітський іслам, проте більшість тюрків, будучи непоганими воїнами, залишалися неписьменними, тому *основу ісламського управлінського апарату в Індії становили хорасанці (перси, таджики), запрошені на службу завойовниками. Індусів оголосили зіммі («невірними»), й вони стали політично безправними низами суспільства. Мовою офіційного діловодства була фарсі (новоперська).*

Колосальна кількісна перевага індусів змушувала завойовників спочатку триматися разом, і навіть султанський деспотизм обмежувався діями «Сорока», але щодо *зіммі* знущанням не було меж.

Згідно з настановами владних інструкцій, «коли збирач вимагає у *кхірадж-гузарів* («свиней-поганців») гроші, ті повинні, не ставлячи запитань, віддати золото. Якщо збирач бажає плюнути в рот платникові, той має, не гаючи часу, відкрити рота. Вчиняючи так розсудливо, індус демонструє свою покірливість, свою смиренність і шану».

Завойовники перерозподілили на свою користь аграрний фонд країни: колосально збільшилася площа державних земель, частина яких залишилась у прямому підпорядкуванні султанських чиновників (*халіса*), а інша частина становила умовне пожалування воїнам (*ікта*). Державні податки з цих земель ішли на утримання тюркського воєнки та його родини, але без права власності на цю землю. З'явилась і невелика частка привілейованих володінь ісламської церкви (*вакф*), а також приватних земель (*мульк*), та все це становило лише верхівку соціально-економічного айсберга. В реальне життя індійської общини влада не втручалася, а тому порядки варново-кастового індійського села залишилися недоторканими. Зламати його залізний каркас не зуміла навіть деспотична ісламська влада, яка врешті-решт задовольнилась здобуттям зовнішніх ознак ісламського володарювання (зокрема, Кутб ад-дін Айбек започаткував сумну традицію масово руйнувати індієтські храми і на тому самому місці з того ж каміння споруджувати мусульманські мечеті), збиранням фіксованих нею податків і соціальною зверхністю мусульман в Індії, з яких навіть узаконений *шаріатом* податок *ушр* (п'ятина) збирали в Індії в половинному обсязі. Змінилася, втім, структура податків з поневолених індусів. З них тепер збирали *джизью* (подушна подать всіх немусульман) та зе-

мельний *харадж*, але сплачувала їх, як і раніше, община, за що відповідав староста.

Прихід ісламу кардинально змінив естетичні канони Індії. Особливо постраждали скульптура й живопис, де згідно з мусульманськими табу заборонялося зображення людей і тварин. Зате розквітли рослинний та геометричний орнамент, мистецтво каліграфії та мозаїки, нечуваних висот досягла монументальна архітектура. З'явилися небачені раніше в Індії арки, купола, склепіння, а в будівництві почали використовувати вапняковий розчин. Уже від перших делійських султанів залишилися видатні архітектурні шедеври, й серед них — унікальний стрункий столичний мінарет *Кутб-Мінар* (XIII ст.) з червоного пісковика з ажурним різьбленням — найбільша у світі колона середньовічної доби (70 м заввишки).

Мусульмани принесли в Індію елемент державної стабільності, чому сприяла жорстка вертикаль владної структури ісламського типу. Індійці поплавилися за це втрапою незалежності (щоправда, більшість із них це мало турбувало) і підвищенням податків, спричиненим не стільки деспотизмом іноземної влади, скільки зміною структури експорту й імпорту. Індійці завжди воювали пішки або на слонах, але мусульмани звикли битися на конях, тому імпорт скакунів сягнув небачених висот і став економічним прокляттям ісламської Індії, бо «в Індійской же землі кони ся у них не родят», у зв'язку з несприятливим кліматом. «Щорічно цар (індійський) купує тисячі дві коней і навіть більше; стільки ж купують його брати; а наприкінці року немає й сотні коней, усі здихають».

До того ж тих, хто знав, як доглядати коней, купці в країну не допускали. Це породжувало хронічну незабезпеченість індійського ринку кінями й шалені ціни на них в Індії (у степовиків їх купували за 10 *динарів*, а в Індії продавали за 500 і більше). Такі «цінові ножиці» не покривали ніякий індійський експорт (ювелірні вироби, прянощі, тканини, індиго й т.ін.), що перетворило зовнішню торгівлю на джерело економічного грабунку, а індійську економіку — на колоніальний придаток ісламського світу. *Мусульмани поводилися в Індії як типові завойовники: грабували підданих, грабували природу (таких царських полювань індуси ніколи раніше не бачили), але внутрішню суспільну структуру країни, яка гарантувала окупантам шалені доходи й спокій підданих, залишили без змін.*

Звичайно, Делійський султанат не став такою міцною державою, як там, де ісламська державність спиралася на

цілком мусульманське населення (Близький Схід, Середня Азія). Відсутність такої бази давалася взнаки, бо в ідейно-інституціональному плані індо-мусульманські держави завжди являли собою поєднання двох соціально-культурних прошарків (індуїстського фундаменту й мусульманської надбудови), але в політичному плані така структура виявилася значно міцнішою від суто індуїстської, а в культурі породила унікальний синкретизм стилів та жанрів, який втілювався в шедеврах світового рівня (особливо в архітектурі).

Першою зовнішньополітичною проблемою, що постала перед новоствореною державою, стали хорезміїці, яких у 1221 р. привів до Індії син розбитого монголами *хорезмшаха* Джелал ад-дін. Його вояки влаштували в долині Інду криваву різанину й загальний грабіж, але це не сподобалося делійському султанові Шамс ад-дін Ілтутмушу, який силою зброї примусив «братів по вірі» покинути країну, пояснюючи свої дії проти одновірців тим, що «клімат цих місць не підходить для високонародженого *хорезмшаха*». Слідом за хорезміїцями в Індію прийшли монголи — і боротьба з ними стала нелегким випробуванням для молоді держави.

Жах перед звірствами монголів згуртував індійських мусульман як ніколи. Вони навіть виробили свою загальнозрозумілу усну мову — *урду* («табірна»), що складалась із суміші тюркських, перських та індоарійських слів і стала *lingua franca* для всіх мусульман в Індії. Ілтутмуш побудував у Делі розкішну гробницю з іменним мінаретом, а своїм спадкоємцем призначив енергійну доньку Разію, яку вважав «кращим чоловіком», аніж власні сини. Але бойові тюркські генерали не стали миритися з жіночим правлінням: у 1240 р. Разію зарізали (очевидно, не без участі карматів), і в державі почалися смути, чим знову скористалися монголи, захопивши Лахор. Тільки в 1246 р. політична ситуація в султанаті стабілізувалася завдяки діяльності першого міністра, а з 1265 р. — султана Гіас ад-дін Балбана (Улуг-хана, 1265—1287).

Методом наведення порядку Балбан, який вважав себе прямим нащадком міфічного героя іранського епосу Афрасіаба, обрав жажливий терор. За найменший вияв непокорі винних прилюдно топтали слонами або з живих здирали шкіру, незважаючи на релігію чи попередні заслуги. А коли в 1280 р. султанові спробували перечити члени «Со-

рока», їх посадили на палю. Страх припинив усобиці, й Балбан знову прогнав монголів, а також оригінально посприяв відродженню місцевого аграрного комплексу, наказавши «повирубувати ліси в межиріччі Ганга й Джамни та перетворити їх на поля й посіви». Проте після смерті старезного султана смути поновилися. Перемогу в них здобули воєначальники з тюркського племені хіджи (халдж), а їхній 70-річний лідер Джелал ад-дін Фіруз ступив на престол у 1290 р., заснувавши *другу династію Делійського султанату* — *династію Хіджи (1290—1320)*.

Фіруз боявся заколотів своїх соратників-земляків, тому створив автономну власну гвардію з 30 тис. монголів, одне ім'я яких наводило жах на тюрків. Платили цим найманцям щедро, тому служили вони чесно, водночас припинилися й набіги їхніх співвітчизників з півночі. Все це спонукало Фіруза продовжити ісламське завоювання Індії, і він відрядив у похід на Декан свого зятя-племінника Ала ад-дін Мухаммеда з військом. Набіг був успішним, проте Ала ад-дін не захотів ділитися з тестем багатством і лаврами переможця: повернувшись у Делі, він зарізав підстаркуватого тестя й проголосив себе султаном, а монгольських гвардійців наказав вирізати, що й було зроблено тюрками за одну ніч.

Тепер неминучою стала нова війна з монголами, й Ала ад-дін зосередив усі зусилля на підготовці до масштабних бойових дій. Удвоє (з 1/4 до 1/2 врожаю) підвищили податки, а щоб індуси не здумали бунтувати, султан заборонив їм носити зброю, багатий одяг та їздити верхи. Оподаткували навіть привілейовані землі мусульманського духовенства. Колосальним напруженням сил, розоривши дощенту підданих, Ала ад-дін Мухаммед збільшив свою армію до 475 тис. вершників (!) і в грандіозній битві на річці Раві в 1306 р. остаточно розбив монгольських агресорів: їхні набіги на Індію припинилися.

Жорстокий рішучий султан виявив себе здібним полководцем і талановитим адміністратором, проте грошей на утримання такого величезного війська не вистачало, тому, щоб сотні тисяч вояків не нудилися без діла, Ала ад-дін знову відправив їх у 1307 р. на південь завойовувати індійські держави Декану. Делійські армії, очолені славетним полководцем, ісламізованим індійцем Малік Кафуром, окупували Гуджарат, пройшли переможним маршем через весь Індо-

стан і вийшли на мис Коморін (південна окраїна Індії). Армія знову годувала сама себе, а до Делі текли діаманти (у тому числі найбільший із них на той час — *Кохінур*), золото, коштовності, зброя, раби. Незалежність від султанату в Індії зберегли тільки войовничі *раджпутти* (столиця Чітор), горяни далекої півночі та роздроблена Бенгалія, у джунглях якої панували дрібні мусульманські князьки. Навіть південні індійські держави Хойсалів і Пандьїв сплачували Ала ад-дін данину, а сам султан проголосив себе *халіфом* і назвався «Александром Другим». Та підданих більше хвилювали непомірні податки, в державі зростало невдоволення: збунтувалися навіть мусульмани (Гуджарат), яким Ала ад-дін з метою економії заборонив пити вино, влаштовувати учти, ходити в гості і навіть одружуватися без дозволу правителя. З метою розширення соціальної бази режиму в країні були запроваджені фіксовані ціни на основні продукти (пшениця, рис, ячмінь, цукор, олія), а також на тканини, коней, рабів тощо. Почалась масова боротьба зі «спекулянтами», однак у результаті лише розквітнув «чорний ринок».

Султан-халіф піти на зменшення податків не міг (грошей і так не вистачало на утримання величезного війська), тому вирішив загравати з індусами: до гарему взяв індійку як дружину (!) й пообіцяв створити нову синкретичну ісламо-індійську релігію, яка зрівняє всіх підданих султанату у правах. У 1316 р. Ала ад-дін помер від водянки.

Наступники одразу ж перегризлилися за владу (жертвою інтриг став навіть славетний Малік Кафур), а в 1320 р. на султанському троні опинився ісламізований індус (!) Хосров-хан. Цього тюрки витримати вже не могли. В 1320 р. завдяки дворцевому перевороту престол захопив генерал Малік Газі з роду Туглак, який заснував *третю делійську династію* — *Туглакідів (1320—1413)*, а Хосров-хану відрубали голову.

Малік Газі коронувався під гордим іменем Гіяс ад-дін Туглак (1320—1325). Новоспечений султан не міг похвалитися шляхетним родоводом: його батько (середньоазійський тюрко-монгол — джагатай) був *гулямом* султана Балбана, а мати — індускою землеробської касті джатів із Пенджабу. Проте Гіяс ад-дін виявив неабиякий талант воєначальника й політика. Він скоротив до 1/10 врожаю податки й виділив державні кошти (!) на реконструкцію іригаційної системи в

країні. В попередніх смутах мусульманські вояки енергійно вирізали один одного, що само собою скоротило армію — отже, зменшилися витрати на її утримання. Завдяки конфіскації майна у знищених конкурентів влада утримала фінанси під контролем, а невдовзі вже розумна економічна політика сприяла швидкому відродженню господарства, що своєю чергою дало змогу наповнити султанську скарбницю навіть за умов зменшення процентної податкової ставки у 5 разів (з 1/2 до 1/10 врожаю).

Економічне піднесення дало Гіяс ад-дінові змогу поновити свої завоювання: делійці знову пограбували індійський південь Декану, а до складу султанату ввійшла Західна Бенгалія.

В країні бурхливо розвивалися наука й культура. Першими істориками ісламської Індії були Фахр ад-дін Мубарак-шах і Мінхадж ібн Сірадж ад-дін Джуджані (XIII ст.), а також Зіяд ад-дін Барані та Шамс Сірадж Афір (XIV ст.). Видатною пам'яткою індо-ісламської архітектури став Туглак-абид — місто-фортеця з рожевого граніту, яке Гіяс ад-дін наказав побудувати поблизу Делі. Там же посеред штучного озера спорудили з білого та червоного каменю схожий на фортецю мавзолей для славетного султана. Великий поет епохи Амір Хосров (1253—1325) писав свої вірші на фарсі й першим почав писати їх на урду. Відомими персомовними поетами епохи стали також Хасан Дехлевї й деканець Ішамі (XIV ст.). Продовжувала розвиватися й власне індійська культура, яку прославили в XIV ст. літератори Джайалевя, Харабхадра, Відьяпадї Тхакур та ін.

Бурхливо розвивалося міське ткацтво, чому сприяв винахід *чаркха* — прядильного колеса, застосування якого дало змогу значно підвищити продуктивність праці.

Та всім благим починанням поклав край син Гіяс ад-діна — Джауна-хан. На честь повернення з походу батька він улаштував у 1325 р. в Делі парад, який приймав султан, що перебував у дерев'яному рубленому павільйоні. Коли повз володаря крокували бойові слони, павільйон раптово розвалився, і Гіяс ад-дін загинув під його уламками.

Арабський мандрівник Ібн-Баттута, який перебував **тоді в Індії**, стверджував, що катастрофу улаштував Джауна-хан. Очевидно, **спадкоємць** вважав, що батько надто вже довго засидівся на троні.

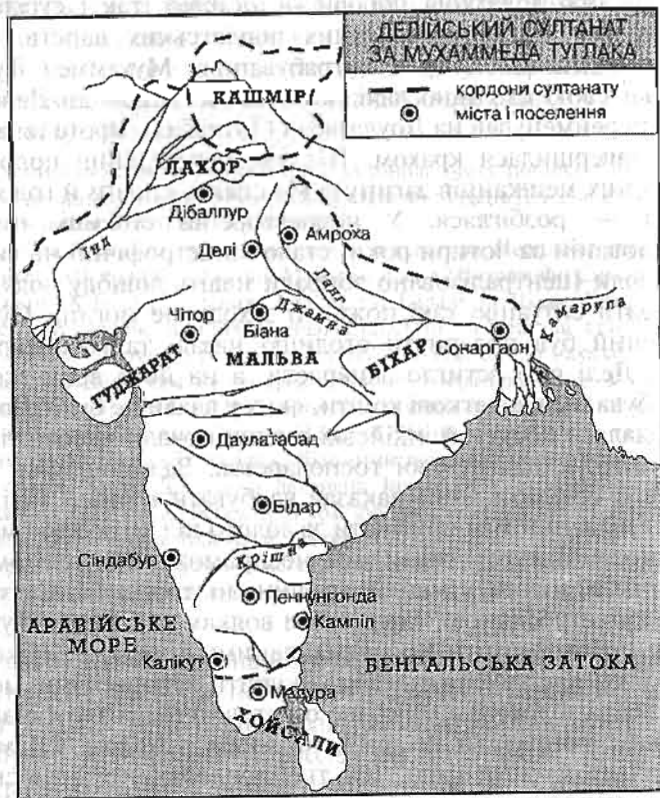
Того ж року Джауна-хан коронувався під іменем Мухаммед-шаха (1325—1351), **побудувавши для батька** красень-мавзолей у Делі.

Мухаммед Туглак був здібним полководцем, але оригінальність його державного мислення межувала із самодурством, яке довело султанат до хаосу.

Утримання колосальної армії й шалені збитки від грабіжницьких цінових ножиць на ринку коней вимагали нових коштів, і молодий султан вирішив здобути їх шляхом посилення грабунку як підданих (увівши для цього нові «статті» про додаткові побори — *абваби*), так і сусідів — насамперед південноіндійських індуїстських царств. Щоб бути ближче до джерел пограбування, Мухаммед Туглак переніс свою столицю далі на південь: з Делі до Девагірі, який перейменував на Доулатабад (Туглабад), проте ця авантюра завершилася крахом. Під час переселення половина столичних мешканців загинула від спеки, спраги й голоду, а решта — розбіглася. У новоствореній столиці, пишно розбудованій за чотири роки, стало катастрофічно не вистачати води (централізовано збирали навіть дощову воду, але врятувати ситуацію такі пожежні заходи не могли). Султан змушений був повернути столицю назад, та господарське життя Делі вже встигло занепасти, а на його відродження потребувалися додаткові кошти, яких у влади не було. До всіх бід додалася посуха, й індійські селяни почали масово тікати в джунглі, кидаючи свої господарства. Залишившись без золота й срібла, султан наказав карбувати гроші з міді, які кожен підданий мав приймати за золото під загрозою смерті. Але іноземні купці виявилися неспроможними усвідомити тотожність золота і міді й припинили торгівлю. Ситуація стала катастрофічною, коли своїм воякам Мухаммед Туглак також почав платити нововинайденими грошима... Економічний колапс змусив султана викупити неповноцінні монети назад за золото й срібло, що остаточно підірвало фінанси, а спроба поправити їх грабіжницьким походом у Гімалаї скінчилася катастрофою. 100 тис. теплолюбних делійських вояків загинули від холоду, голоду та дощів, а решту вирізали горани.

Країна повстала проти тирана, й останні 15 років свого царювання Мухаммед Туглак тільки те й робив, що придумував заколоти й бунти, за що піддані прозвали його *Хунї* («Кривавий»). Від султанату відпали території центрального Декану (держави Бахмані) й Бенгалії (де по черзі правили тепер тюрки, індуси, афганці або абіссінські раби), а в центрі країни «через скорочення посівів у Доабі, розорення селян, зменшення числа транзитних караванів почався жадливий голод. Ціни на зерно зросли». В розпалі боротьби в 1351 р.

Мухаммед Туглак помер від лихоманки, після чого, як писав індо-мусульманський історик XVI ст. Бадауні, «правитель звільнився від своїх підданих, а піддані — від свого правителя».

Тут же у військовому таборі тюркська військова верхівка посадила на трон кузена покійного султана — безпорадного Фіруз-шаха (1351—1388). Його правління стало вже блідою тінню колишньої султанської могутності, хоча спроби Фіруз-шаха навести в країні елементарний порядок заслуговують на похвалу. В державі були заборонені тортури, припинилося стягування *авбабів*, зменшилися астрономічні митні збори, а для збільшення площі орних земель за султанські кошти було

збудовано п'ять каналів у межиріччі Гангу й Джамни. Для розв'язання фінансових проблем Фіруз-шах продовжив грабіжницькі походи на південні індійські царства, додавши до традиційної здобичі десятки тисяч полонених індусів, яких влада продавала в рабство. Кількість рабів у султанаті зросла до 180 тис., а здобути за них гроші поповнили султанську скарбницю. Для збільшення власного релігійного авторитету як глави суннітської держави султан жорстко принижував шіїтів та індусів. Проте серед хорасанців — основи чиновницького апарату — було чимало шіїтів, тому релігійна завзятість султана лише підірвала функціонування управлінських державних інститутів, а загравання Фіруз-шаха з тюркською суннітською військовою верхівкою посилює її сепаратистські настрої. «Ліберального» султана перестали боятися, а військова й фінансова сила влади виявилася досить обмеженою. Держава швидко розвалювалася, а каральні походи проти непокірних намісників Ориси та Сінду завершилися провалом.

У 1388 р. старезний Фіруз-шах помер, за наступні п'ять років на делійському престолі змінилося п'ять султанів, а останній представник династії Туглакідів Насір ад-дін Махмуд-шах (1393—1413) виявив себе абсолютно нікчемним правителем. Нищівного удару знесиленій імперії завдав жадливий самаркандський войовник Тимур (Тимурленг, Тамерлан).

Коли в 1398 р. Тимур вторгнувся в Індію, проти його непереможних орд Махмуд-шах зумів зібрати лише 10 тис. воєнів (решта туглакідської армії билася в той час з узурпатором Нусрат-шахом). Тому результат грудневої битви 1398 р. поблизу Делі став закономірним. Індо-ісламське військо було розпорошене, а 100 тис. полонених, яких «тимуридці» нахапали в поході, вирізали на очах городян для їхнього залякування. Переможці будували з черепів жадливі вежі або для різноманітності замурували бранців у міські стіни, після чого криваву баню влаштували в самому місті. «Зроблені з голів індусів башти сягали неба, а тіла їхні стали їжею для диких звірів и птахів». Коли 1 січня 1399 р. Тимур покинув Делі, місто було спалене, всіх талановитих майстрів, хто не втік або не загинув, погнали як бранців до Самарканду, а на розорених індійських землях спалахнули голод та епідемії. Делійський султанат розпався, а після смерті в 1413 р. Насір ад-дін Махмуд-шаха припинила своє існування й династія.

Відродив Делійський султанат Хизр-хан із роду Саїдів (Сеїдів): він називав себе нащадком пророка алідського походження й був шіїтом. Напередодні навали Тимура Хизр-хан, будучи делійським намісником у Мультиані, повстав

проти султанської влади, але був розбитий і втік до Тамерлана. За допомогу в завоюванні Делі «Залізний Кульгавець» призначив його своїм намісником у тому ж Мультані, а коли династія Туглакідів перервалася, Хизр-хан у 1414 р. захопив Делі й оголосив себе султаном, заснувавши *четверту делійську династію — Саїдів (1414—1451)*.

Саїди контролювали тепер лише *Доаб* (дворіччя Джамні і Гангу), Пенджаб і Делі, але й тут панувала руїна, податки не було з кого брати. Державну скарбницю «фінансували» лише набіги на сусідів. Спочатку Саїди формально залишалися тимуридськими намісниками, і жаж перед могутнім Самаркандом гарантував певну стабільність їхній владі. Але коли в 1434 р. син Хизр-хана Мубарак-шах (1421—1434) почав карбувати монету з власним іменем (тобто проголосив формальну незалежність), дворцеві перевороти поновилися. Мубарак-шаха в тому ж році вбили заколотники, а при дворі поряд із тюрками з'явилися *гулями-афганці*, лідером яких поступово став рід Лоді, а також раби-вояки з числа «абіссінців» (тобто африканців).

Суннітський тюрко-афганський генералітет остаточно перестав коритися шіїтським владикам, і за правління саїдського султана Ала ад-дін Алам-шаха побутувала приказка, що «влада шаха *Алама* («Володар світу») — від Делі до Палама» (містечко під самим Делі). Тому, коли в 1451 р. Алама скинув з престолу афганський генерал Бахлол з роду Лоді, не знайшлося сили, яка б виступила на підтримку династії. Навіть тюрки, розбещені індійською покірливістю, не змогли конкурувати з грізними дикими афганськими *гулямами*, і з 1451 р. в Делі запанувала *п'ята, остання династія султанату — афганська династія Лоді (1451—1526)*.

Опору Бахлол-шаха (1451—1489) становили привілейовані загони афганських племен. Майже сорокарічне правління нового султана минуло в безперервних війнах, але його результатом стало відродження державної централізації та авторитету влади, забезпечене страхом перед жорстокими афганськими головорізами. Син Бахлола Сікандар-шах (1489—1517) продовжив політику батька, довівши до крайньої межі мілітаристську централізацію країни. Для встановлення тотального контролю над ситуацією в державі Сікандар відродив розгалужену мережу таємної поліції та донощиків. Тюрко-афганська єдність спиралася на агресив-

ний суннітський фанатизм, спрямований і проти шіїтів, і проти індуїзму як релігійної організації: було зруйновано безліч індістських храмів. У 1504 р. Сікандар переніс столицю з Делі до Агри (трохи далі на захід), звідки збирався розпочати походи з метою розширення султанату, але організувати їх так і не встиг.

Делійський султанат знову піднімався з руїн. Кількість підданих сягнула 15—20 млн. У країні працював славетний індо-мусульманський історик Ях'я ібн Ахмад Сірхінді (XV ст.). Незважаючи на ісламський тиск, продовжувала розвиватись індійська література. Бенгальську літературу прославив поет-крішнаїт Чондідаш (XV ст.) — автор гімну «Пісня про славу Крішні»; гордістю хіндумовної літератури стали романтичні балади Нарпаті Нальха (XIV ст.).

У 1517 р. на делійський престол зійшов Ібрахім-шах Лоді (1517—1526). Його лишне коронування одразу засвідчило, що молодий султан відійшов від аскетичних традицій своїх грізних попередників і гроші лічити не любить, але це було півбіди. Біда полягала в тому, що Ібрахім скасував усі привілеї афганців у державі, й тим самим позбавив династію етнічної опори. Заявивши, що в правителя не буває родичів та одноплемінників, а є лише піддані та слуги, молодий султан намагався зробити свою владу необмеженою, але втратив і те, що мав. Навіть успішні завоювання не додали йому авторитету, а марнотратство спустошило скарбницю. У середовищі афганської військової знаті спалахнули чвари. Дядько султана Ала ад-дін Алім-хан офіційно звернувся до кабульського Тимурида Бабура з проханням звільнити султанський престол від молодого тирана, і той охоче відгукнувся на цю пропозицію.

Захір ад-дін Мухаммед Бабур (1482—1530) вважав себе нащадком Тимура й водночас Чінгіс-хана (по жіночій лінії). Мабуть, від них успадкував цей володар непомірне честолюбство й безліч талантів, у тому числі політика, дипломата, воєначальника, науковця і навіть поета. Наприкінці XV ст. після загадкової смерті батька (який захоплювався розведенням голубів і в 1493 р. несподівано впав з голуб'ятні й розбився на смерть) 11-річний Бабур посів престол правителя Фергани. Проте царював він там не дуже довго. Взимку 1499—1500 рр. вся Середня Азія (включаючи Фергану) була завойована ордами кочових узбеків, яких привів із межиріччя Уралу і Сирдар'ї інший нащадок Чінгіс-хана — Мухаммед Шейбані.

Після цієї поразки Бабур осів у Кабулі, але влада над бідною країною з непокірними племенами, якою був тоді Афганістан, його не приваблювала. Отже, похід на Індію був неминучим і без запрошень, тим більше, що вважаючи себе нащадком Тимура, Бабур претендував на Індію і як на власне

законне володіння. Він не забув про переможний індійський похід свого видатного предка у 1398 р.

Здійснивши кілька вдалих набігів на Пенджаб (1518, 1524), Бабур повернув своїм воїнам упевненість у власних силах і бойовий дух, що занепав після поразок від узбеків. Дали ці походи й значний фінансовий прибуток. І все ж коли 12-тисячне військо Бабура вирушило наприкінці 1525 р. на Делі, це нагадувало авантюру. Ібрахім Лоді зустрів агресора на Паніпатському полі (поблизу Делі) у квітні 1526 р., маючи до 100 тис. вояків проти 25—30 тис. у Бабура (під час походу до кабульського войовника приєдналися противники Лоді з числа місцевої афганської та тюркської знаті). Однак Бабур мав уже великий досвід полководця, віддане військо фанатиків і вогнепальну зброю, якої не було в його супротивника.

Бій розпочався атакою делійської кінноти, яку зупинили бабурівські гармати. Їхній гуркіт паралізував афганців, а коли їх із двох боків обстріляла з луків легка кіннота Бабура, індо-мусульмани не витримали. Вони в паніці розбіглися, залишивши на полі битви 15 тис. трупів. Загинув і сам Ібрахім Лоді.

Престол Делі звільнився, і в тому ж році Бабур, захопивши Делі, проголосив себе *падишахом* («великим царем»). *Делійський султанат упав, а на його руїнах виникла «Імперія Великих Моголів»** (1526—1754), засновником якої став колишній ферганський утікач. Столицею імперії Бабур зробив Агру, яку перетворив на неприступну фортецю.

Султанат Бахмані

За часів руйнівних і безглузких експериментів делійського султана Мухаммеда Туглака Хуні (1325—1351) Декан дедалі більше гнітила залежність від чужої північної влади. Бездумні побори Мухаммед-шаха спричинили зростання сепаратистських тенденцій в імперії. У 1347 р. в межиріччі Крішні, Тунгабхадри (південь) і Тапті (північ) утворилася незалежна держава, засновником якої став лідер місцевих бунтівних *емірів* Абу-л Музаффар Ала ад-

* «Моголами» в Індії називали всіх мешканців Середньої Азії та Афганістану, тобто території, завойованих у минулому монголами, а їхні землі іменувалися «Моголістаном». Оскільки Бабур прийшов до Індії саме звідти, його й усіх новоприбулих стали називати «моголами».

дін *Бахман* (1347—1358). Він присвоїв собі титул *султана*, а столицею новопроголошеного Бахмандійського султанату зробив Ахсанабад (Гулбаргу).

На цих територіях індуїстський елемент завжди був значно сильнішим, аніж на півночі, тому *концепції індо-ісламського синкретизму* посідали відповідне місце в політичній доктрині держави *Бахмані* (1347—1525). Частково індуїстським (можливо, по жіночій лінії) було й коріння новоствореної династії, про що свідчить її ім'я («*Бахман*» походить від слова «*брахман*»).

Іншою особливістю місцевого режиму став відчутний вплив шіїзму на відміну від здебільшого жорсткого суннітського Делійського султанату. На Декані кількість пануючих мусульман залишалася невеликою порівняно з тубільцями, тому всі ісламські елементи мусили триматися разом і до певного часу уникали внутрішньоісламських релігійних чвар.

Стрімке посилення держави Бахмані припало на правління Ала ад-дін Ахмед-шаха (1422—1435), який зосередив свої зусилля на розширенні підвладних територій та боротьбі з південноіндуїстською імперією Віджаянагар. Нагнітання ісламістського психозу й пограбування південних індусів забезпечили певну стабільність країні, а багатство державної скарбниці дало можливість султанові збільшити свою армію до 300 тис. вершників (!), 300 слонів і 100 бойових гепардів. Таких сил не мали тоді навіть делійські султани, не кажучи вже про дрібніших мусульманських владик Індії.

Територіально держава Бахманідів охопила землі від Орісси на сході до Аравійського моря на заході й почала претендувати на загальноіндійське домінування. Проте *релігійна невизначеність влади, яка понервах сприяла посиленню династії* (оскільки консолідувала всіх мусульман і частково індусів навколо султанського престолу), *стала причиною її краху*.

Основою бахманської армії були переважно тюрки-сунніти, яких у султанаті називали *декані* («деканці»), однак чиновницький апарат, як і в інших індо-ісламських державах, становили хорасанці-шіїти, що їх у Бахмані прозвали *афакі* («чужинці»). Доки династія Бахманідів міцно тримала владу, а релігійні війни сприяли антиіндуїстській консолідації всіх деканських мусульман, шіїто-суннітські чвари залишалися мінімальними. Султанат досяг апогею могут-

ності, символом якої стала нова розкішна бахманська столиця — Бідар. Та релігійно-двірцева ворожнеча між *декані* і *афакі* підірвала державну єдність, а після смерті жорстокого Ахмед-шаха Бахмані перетворилася на стрижень внутрішньополітичного життя.

У 1463 р. бідарський престол посів малолітній Мухамед III, однак реальним правителем султанату став його *візір* Махмуд Гаван (1405—1481).

Махмуд Гаван народився у Східному Гіляні (південно-західне узбережжя Каспію) в родині впливового місцевого чиновника. Коли сім'я потрапила в опалу, він став купцем. У 1455 р. Махмуд Гаван прибув у торговельних справах до Бідара, де сподобався Ахмед-шаху й, будучи шийтом-*афакі*, виявив неабиякі таланти чиновника та полководця. Успішно воював з індусами, а в 1463 р. став *візірем*, здобувши владу ще й завдяки прихильності матері молодого султана.

Махмуд Гаван чимало зробив для зміцнення бахманської державності, обмеження сепаратистських рухів і посилення централізації. В умовах шийто-суннітського протистояння та наявності значного індуїстського елемента в державі (що аж ніяк не сприяло її консолідації) *візір* поділив намісництва (з чотирьох зробив вісім), щоб ослабити силу провінційних губернаторів. Центральній владі були підпорядковані всі фортеці з гарнізонами, а кожен воєначальник (більшість яких становили *декані*) відтепер отримував лише стільки державних коштів, скільки реально виставляв вояків.

Наведення порядку в країні дало змогу Махмудові Гавану продовжити успішні війни з індусами півдня: він кілька разів спустошував Віджаянагар, відібрав у цієї індуїстської імперії алмазні копальні Райчуру, захопив і пограбував знаменитий своїми багатствами індуїстський храм Канчі. Заодно Гаван підкорив і деяких ісламських владик: здобув Гоа й завоював Мальву. Поміркована митна політика сприяла активізації бахманської зовнішньої торгівлі (через великі океанічні порти Дабхол і Чаул), за що Махмуд Гаван дістав прізвисько «покровитель купців». Саме в ці часи Індію відвідав тверський купець-посланник Афанасій Никітін, який залишив безцінні записи своєї подорожі — «Хоженіє за три моря».

Популярність у країні здобули ідеї *бхакті* (індо-мусульманського синкретизму), які обстоював хіндумовний поет-ткач Кабір (1440—1518). Шедевром бахманідської архітектури гаванівських часів вважається бідарське *медресе* середньоазійського типу з цегли, облицьованої кольоровими плитками.

Проте військова тюркська знать (*сунніти-декані*) не хотіла змиритися з централізаторською політикою Гавана, а те, що він був *афакі*, підіграло їхню ненависть до *візіра*.

Тільки-но підріс Мухаммед-шах III Бахман, *декані* подбали про те, щоб представити молодому султанові стосунки матері з *візірем* у найганебнішому вигляді, а потім подали правителю сфабрикований донос на Гавана.

Заколотники на чолі з Малік Хасаном направили від імені *візіра* підроблений лист до правителя сусідньої Ориси з пропозицією напасти на країну й скинути бахманідську династію, а щоб усе виглядало переконливо, викрали в Махмуда печатку з його монограмою (*тугрою*) і проштампували донос.

У 1481 р. Махмуда Гавана обезголовили, а на *афакі* обрушилися репресії. Хитка релігійно-політична рівновага, якою вирізнялася рання історія Бахмані, «канула в Лету», а з нею розвалилась і єдність султанату. Вже в 1490 р. від нього відпав Біджапур, за ним — Берар та Ахмеднагар, у 1512 р. здобула незалежність Голконда, а в 1525 р. династія Бахманідів упала. Новим володарем Бідара став колишній бахманідський сановник Касим Барід. На руїнах Бахманського султанату утворилося п'ять незалежних князівств, найсильнішими з яких були Біджапур (узбережжя Аравійського моря, колишня південно-західна окраїна Бахмані), де правила династія Аділ-шахів, та Голконда (узбережжя Бенгальської затоки в межиріччі Крішні і Годаварі), де при владі закріпилася династія Кутб-шахів.

Основою зовнішньої політики новостворених мусульманських державок залишилася запекла боротьба з індуїстським Віджаянагаром, проте новою проблемою ісламських владик стали європейці.

В 1498 р. до південноіндійського порту Калікут (Малабарське узбережжя Аравійського моря) вперше прибула ескадра португальців на чолі зі славетним мореплавцем і піратом Васко да Гамою, якого привів до Індії арабський лоцман Ахмед ібн Маджид. Відкриття прямого морського шляху з Європи до Індії навколо Африки стало складовою частиною Великих географічних відкриттів, з якими пов'язаний початок нової європейської історії. Проте для Індії ця подія аж ніяк не була *втішною*. До ескадри Васко да Гама недовзі приєдналися інші португальські пірати — Кабрал і Альфонсу д'Альбукеркі, кораблі яких почали грабувати купців в Аравій-

ському морі, здійснювати спустошливі набіги на західне індійське узбережжя. В 1510 р. португальці відібрали в Біджапуру острів Гоа. Разом з Ормузом (Перська затока), Малаккою й фортецями на Молукках і Цейлоні він став базою португальської колоніальної експансії в регіоні. Оснащені вогнепальною зброєю, високодисциplinовані, злиденні, а тому надзвичайно пожадливі та жорстокі загони європейських піратів, яких підтримував португальський королівський двір, швидко довели свою перевагу над численними, але гірше озброєними й погано організованими арміями індійських держав — як ісламських, так і індуїстських. *Економіка Сходу ще продовжувала динамічно розвиватися, а добробут його населення ще був вищим за європейський, але військово-технологічна перевага Заходу вже давалася взнаки, і першою в Азії це відчула Індія.*

Якщо в боях з індусами мусульмани ще здобували перемоги (в 1565 р. п'ять ісламських держав Декану, об'єднавшись, розгромили віджаянагарське військо на р. Крішна, у битві при Талікоті, після чого Віджаянагар тимчасово розпався), то подібний антипортугальський союз 1570 р. не приніс успіху. Трьохсоттисячне військо індо-мусульман так і не змогло відбити в португальців Гоа.

Із колишніх бахманських володінь динамічно розвивалася лише Голконда. Її торгівля, орієнтована насамперед на країни Південно-Східної та Східної Азії, менше потерпіла від португальських піратів, поливне рисівництво давало непогані врожаї (до трьох на рік), а фінансову стабільність гарантували славетні алмазні копальні. Голконда славилася своїми тканинами, чудовою сталевією зброєю, а внутрішній спокій забезпечував відносно високий статус *афакі* й індусів (серед останніх траплялися навіть багаті купці та лихварі). Правляча династія Кутб-шахів вирізнялася релігійною терпимістю й потягом до мистецтва, а правитель Мухаммед Кулі Кутб-шах (1580—1611) став класиком урдумовної поезії в жанрах перської поезики (*газель, касида, рубай, месневі, марсія*). Його колега-сусід — володар Біджапуру Аділь-шах Ібрахім (1580—1627) також славився як поет і меценат, але відсутність релігійного проісламського фанатизму вигідно відрізняла внутрішню ситуацію в Голконді від її найближчих сусідів.

Гальмували розвиток деканської економіки варново-кастова система, грабіжницька торгівля скакунами й португальське піратство, а політичні, релігійні та етнічні чвари перешкоджали новому возз'єднанню. Тому, коли з півночі на Декан прийшли Великі Моголи, більшість місцевих царств була ними завойована, а решту доконали в XVII ст. набіги *маратхів*.

Лебединою піснею незалежної ісламо-деканської культури став знаменитий біджапурський мавзолей Ібрахіма Рези (XVII ст.).

Останні ісламські держави Декану підкорилися моголам наприкінці XVII ст.

Султанат Гуджарат Унаслідок тимурівської навали на Індію постав іще один незалежний від Делі мусульманський султанат. Його засновником був колишній делійський намісник Гуджарату (Західна Індія) ісламізований індус Зафар-хан. У 1398 р. він проголосив незалежність Гуджарату, заснувавши власну султанську династію Танк.

Економічно Гуджарат був одним з найрозвинутіших районів Індії. Індиго та цукрова тростина становили основу аграрного сектора країни, гуджаратські бавовняні й шовкові тканини, тафта й оксамит славилася за межами Індії, а місцеві порти (Камбей, Бром, Сурат, Гогха, Діу) залишалися найбільшим центром трансокеанічної торгівлі на західному індійському узбережжі. В Гуджараті осіли в VII ст. зороастрійські перси — біженці від арабів-мусульман (*парси*), які сприяли налагодженню контактів Гуджарату з Персією, а терпимість влади до індусів (сама династія була індійського походження) забезпечувала соціальну стабільність.

Гуджаратський султан Ахмед-шах I (1411—1442) створив регіональну систему адміністративного управління й провів кілька успішних воєн з раджпутами на своїх північно-східних кордонах, а динамічний розвиток економіки збагачував державну скарбницю. Символом гуджаратської могутності стала нова столиця країни — Ахмедабад, заснована султаном у 1411 р.

Населення красуні-столиці швидко зростало. Невдовзі кількість її мешканців сягнула 600—900 тис. Місцева мечеть Сіді-Сайд (XVI ст.) прикрашена найтоншими різьбленими ажурними шконними решітками стала гордістю гуджаратської архітектури.

Політику жорсткої централізації та зовнішньополітичної експансії продовжив Махмуд I Бегара (1458—1511). За його правління Гуджарат суттєво розширив свої володіння на сході, а всередині країни були захоплені та зруйновані могутні фортеці Гірнар і Чампанір — осередки децентралізаторського сепаратизму провінційних намісників.

Серьозний опір чинив Гуджарат європейській колоніальній експансії. Уклавши союз із мамлюцьким Єгиптом, Махмуд Бегара знищив португальську флотилію в порту Чаул, але лісабонський двір не залишив піратів у

біді: в 1505 р. віце-королем португальських володінь в Індії було призначено Франсішку Альмейда. Для його підтримки метрополія вислала додаткові резерви. В 1509 р. поблизу Діу Альмейда потопив союзний гуджарато-мамлюцький флот, і заради перемир'я султан віддав колонізаторам порт Діу в цілковите володіння.

Португальське піратство суттєво підірвало економічні позиції Гуджарату на морі, тому наступний султан Бахадуршах (1526—1537) вирішив компенсувати це масштабними завоюваннями на суші. Об'єктом агресії стали войовничі раджути, центром яких була неприступна фортеця Чітор. Опір гуджаратцям очолила мати малолітнього чіторського раджі, Джавахір Бай, але сили виявилися нерівними, і в 1534 р. раджути були розбиті. Джавахір Бай загинула під час облоги Чітора, після чого всі чоловіки-раджути одягнули святкове шафранове (жовте) вбрання й кинулися в атаку. Загинули всі, жоден раджпут не здався в полон, а їхні жінки за раджпутським звичаєм здійснили *джаухар* (колективне самоспалення з дітьми живцем), щоб не потрапити до рук мусульман. Шоковані гуджаратці покинули спалений, але не підкорений Чітор. Прибутків ця війна не дала, а раджути невдовзі знову зажили самостійно.

Останнього удару Гуджарату завдали моголи. Їхньою першою навалою вирішили скористатися португальці, які вдарили Бахадур-шахові в спину. Для врегулювання спірних питань та зосередження сил проти моголів султан у 1537 р. прибув на португальську ескадру для переговорів з Альмейдою, де був по-зрадницьки вбитий. Після смерті Бахадуршаха жодного законного спадкоємця не залишилось, і Гуджарат поринув у двірцеві усобиці, ускладнені загальним господарським занепадом. У 1572 р. Гуджарат завоювали армії могольського падишаха Акбара.

Держава Віджаянагар

Період розвалу Делійського султанату за часів безумного правління Мухаммед-шаха Туглака (1325—1351) породив ще одну велику державу, засновниками якої стали Харіхар і Букка — делійські намісники крайніх південних володінь імперії. Ісламізація майже не торкнулася Південного Індостану, тому навіть на високі посади місцевих намісників делійські султани змушені були призначати індусів, і тільки-

но могутність султанату послабшала — земля тамілів першою звільнилася від мусульманського панування. В 1336 р. Харіхар та Букка з роду Сангама перестали коритися далекому делійському володареві і, заснувавши на березі річки Тунгабахадри сильну фортецю *Віджаянагар* («Місто перемог»), почали активно розширяти свої володіння. Назва столиці дала ім'я державі (1336—1670), що займала в 70-х роках XIV ст. весь південь Індостану до річки Крішна на півночі.

Віджаянагар став єдиною на той час корінною індійською державою, де індуїзм знову здобув статус панівної релігії, а державність будувалася на тамільському етнічному фундаменті.

На чолі імперії стояв *махараджа*, але вплив ісламських традицій відбився в політичній структурі *Віджаянагару*. Так, владні повноваження *махапрадхани* (першого міністра) відповідали функціям мусульманського *візира*. У країні був створений високоцентралізований і надзвичайно розгалужений управлінський апарат — як у центрі (державна рада, міністерства, відомства), так і в провінціях (куди *махараджа* особисто призначав на 2—3 роки намісників). Значну автономію зберігала сільська община, але з'явилися вже виключно державні землі та система *араманаяків* (військових земельних пожалувань на кшталт мусульманських *ікта*). Податки були зафіксовані на рівні 1/3 врожаю.

Формування міцних державних інститутів сприяло посиленню Віджаянагарської імперії і якісно відрізняло її від усіх попередніх індієтських держав, головною вадою яких була аморфність і нестабільність будь-яких політичних утворень. *Індуси вперше спробували побудувати свою індієтську імперію з використанням структурних принципів ісламського державного організму. Шлях цей виявився надзвичайно продуктивним, а досвід створення індієтської варново-кастової держави з владним апаратом мусульманського зразка — унікальним.*

Понад 100 років *махараджі* Віджаянагару успішно керували Південним Індостаном, а їхні війни з Бахманідами йшли з перемінним успіхом.

Друге народження переживав індуїзм: міста Віджаянагар, Чідамбарам, Рамесварам, Мадурай, Веллур, Срірангам в XV—XVI ст. заповнили кам'яні храми-монетри з лісом колон, зображеннями реальних і фантастичних тварин, рослин, чудовиськ та людських фігур. Великим політичним і культурним центром Південного Індостану стала віджаянагарська столиця, кількість мешканців якої сягнула 350 тис. Зразковий порядок у цьому коло-

сальному макрополісі забезпечували 12 тис. вояків міської варти (поліції), які утримувалися за рахунок прибуткового податку з публічних домів міста (цей податок на повій становив 12 тис. золотих монет на день). Така оригінальна система фінансування столичних органів правоохорони була вигідною для держави, а прибутки від значного експорту (тканини, корали, мідь, ртуть, шафран, опіум, сандалове дерево, камфора, перли, раби, слони тощо) *махараджі* спрямовували на утримання пишного двору, будівництво палаців, храмів, оборонних споруд та на закупівлю коней для армії, що дало змогу поступово виправити ситуацію на фронтах.

При дворі Віджаянагару творили видатні поети — Шрінатха (мовою телугу), Туманна (мовою каннада), Вілліпугтурар (тамільською), а також відомі релігійні філософи індійського напрямку — Відьяранья Мадхавачарья та Саяначарья.

У 1486 р., після успішних воєн Махмуда Гавана, Бахманіди здійснили останній переможний похід на південь. Поразки підірвали авторитет династії, і її ліквідував видатний віджаянагарський воєначальник Нарасімха Салува. Скори́ставшись ослабленням Бахмані, він повернув Віджаянагару втрачені в минулому землі. Однак після смерті воєвника-*махараджі* його сини перегризлися між собою. Відбувся новий переворот, і в 1505 р. імператором Віджаянагару став полководець Віра Нарасімха, який започаткував династію Тулува (1505—1565).

Апогею могутності Віджаянагар досяг за правління Крішнадевараї (Крішна Дева Раджі, 1509—1529). Він відновив централізований державний апарат, упорядкував збирання податків і уклав союз з португальцями, через яких індійська імперія отримувала багато коней із Персії та Аравії. Водночас європейці, які вже контролювали торгівлю в Аравійському морі, різко обмежили на прохання Крішнадевараї експорт коней до ісламських султанатів Декану. Кіннота залишалась основою тогочасних індійських армій, тому така торговельна політика сприяла відчутним воєнним перемогам індусів над мусульманами. До цього варто додати, що за великі гроші португальські найманці охоче служили в армії Віджаянагару, що зробило її якісно сильнішою за армії північних конкурентів, бо з європейцями прибула їхня вогнепальна зброя. Решту війська становили малабарці воєвничої касті *наїрів* та найманці з ланкійського царства Канді, а також з числа турецьких лучників.

Професійна армія здобула гучні перемоги й завдяки воєнній здобичі швидко окупила витрати на її утримання. В країні динамічно розвивалися сільське господарство, зовнішня торгівля й... лихварство (ним займалися індійські

храми — своєрідні віджаянагарські банки, які брали за кредит 5% річних).

Зажив слави Крішнадевараї й на ниві літератури: писав вірші мовою телугу, яку вважав «найкращою з мов». Проте спадкоємець правителя — Ач'юта (1530—1542) поступався своєму великому попередникові в талантах політика й воєначальника. Спаливши на траурному багатті разом із тілом покійного 3 тис. його дружин і наложниць, Ач'юта швидко втратив контроль над країною, а після його смерті реальним володарем імперії став *махараджан* Рама Рай. Новий *махараджа* Садашива перетворився на безсилу маріонетку в його руках.

Чвари ослабили державу Віджаянагар, і коли в 1565 р. коаліція п'яти ісламських владик Декану розбила індусів при Талікоті, Рама Рай безслідно зник, а мусульмани зруйнували й спалили індійську столицю. Новим *махараджею* став брат Рама Рая — Тірумала — засновник останньої віджаянагарської династії Аравіду (1565—1670).

Найвидатнішим правителем династії Аравіду був Венката II (1586—1614) — видатний полководець, жорстокий і підступний політик, якому вдалося ненадовго відродити імперію в її колишніх кордонах. Проте ситуація стала критичною: експортний потенціал Південного Індостану вичерпався, не вистачало грошей на коней та найманців, а сформувати велику боєздатну армію із самих індусів було неможливо з кастових причин. Тому смерть Венкати II стала катализатором остаточного розпаду імперії, *махараджі* якої збанкрутували і в фінансовому відношенні. Усобиці та двірцві інтриги стали нормою життя віджаянагарської верхівки. За правління останнього *махараджі* Шріранги II (1642—1670) землі Віджаянагару захопили й поділили між собою Біджапур і Голконда. Останні роки свого життя Шріранга II провів як нахлібник своїх колишніх васалів.

Імперія Великих Моголів

XV—XVI ст., незважаючи на політичні конфлікти, стали епохою стрімкого культурно-господарського піднесення Північної Індії. За винятком посушливої Західної Індії (де процвітали ремесла й торгівля, особливо в Гуджараті), по всій Індо-Ганзькій рівнині збирали два, а подекуди й три врожаї

на рік. Вирощували високоврожайний рис (21 сорт), пшеницю, ячмінь, горох, сочевицю, безліч садових, городніх та баштанних культур. Розширювалися посіви бавовнику, індиго, цукрової тростини, джуту (для вироблення першокласної джутової олії), шовковиці — бази шовківництва. Населення Індійського субконтиненту сягнуло позначки 45—50 млн. Звичним явищем стали міста з 200 тис. мешканців (Патна, Делі, Лахор, Масуліпатам та ін.).

Бурхливо розвивалась історична наука (Бадауні, XVI ст.). Індійську літературу прославили вірші (збірка «*Мубайн*») та прозові спогади *падишаха* Бабура («*Бабур-наме*»), писані староузбецькою (джагатайською) мовою. Розквітли національні індійські літератури: варто згадати проповідника, автора священної книги *сикхів* (різновид руху *бхакті*) «*Адгірантх*» Нанак (XV—XVI ст.); бенгальських поетів: реформатора Чайтанью (XVI ст.) і крішнаїта-одописця Гобіндодаша (XVI ст.); унікального хіндумовного любовного лірика Відьяпати (XIV—XV ст.).

Ставши *падишахом* великої країни, Бабур здійснив свою мрію, але владу треба було відстояти. Останній опір вояків Делійського султанату очолив брат покійного Ібрахіма Лоді — Махмуд. На допомогу він запросив войовничих раджпутів, пообіцявши їм як винагороду право грабувати колишніх підданих султанату, і раджпутський правитель Рана Санга вирушив у похід на чолі 120-тисячного війська.

Бабур не дав своїм ворогам об'єднатися. Нечисленних махмудівців розбили й вигнали в джунглі Бенгалії, де їх доконали жакливий клімат і місцеві царки, а раджпутів *падишах* зустрів поблизу Сікри в 1527 р. Долю битви знову вирішили бабурівські гармати, які впритул розстріляли піхоту раджпутів. Справу довершила кіннота. Долина Гангу залишилася за Бабуром, де він правив до 1530 р., аж доки не помер від дизентерії у несприятливому індійському кліматі.

Будуючи могольську державність, перший *падишах* запровадив систему *джагірів* (земельних пожалувань своїм воякам на зразок *ікта*), а в чиновницький апарат залучив індусів, які краще знали місцеві традиції та максимально можливі обсяги податкових зборів з кожного регіону долини. Індуси не вирізнялись особливою бунтівливістю, а за умов, коли загальний обсяг податків відчутно зменшився порівняно з часами Делійського султанату, відчуття дискомфорту в підданих поступово зникло. Державна машина Могольської

імперії, що спиралася на три *дівани*: військовий, податковий та адміністративно-релігійний, запрацювала стабільно, і по смерті Бабур залишив своєму синові Хумаюну («Щасливому») невелику, але міцну імперію, до складу якої входили Афганістан, Пенджаб і Ганзька долина.

Хумаюн, якщо вірити мемуарам його дочки Гульбадан-бегум «*Хумаюн-наме*» («Книга про Хумаюна»), виявив себе хоробрим полководцем, чудово знав класичну перську літературу, але не мав здібностей політика, погано знався на людях, вирізнявся нестямним сластолюбством, й до того ж був хронічним наркоманом (курив опіум). Така людина не могла втримати хиткий корабель влади. Спроба завоювати Гуджарат скінчилася невдачею. У 1540 р. проти Хумаюна відкрито виступив його бенгальський намісник Шер-хан Сур («Сонячний лев-хан»). Дві битви поблизу Біхара *падишах* програв і втік до Сінду, де одружився з 14-річною дочкою місцевого воєначальника. Від цього шлюбу в 1542 р. народився майбутній падишах-реформатор непереможний Джелал ад-дін, який увійшов в історію під іменем *Акбар* («Великий»).

Шер-хан захопив у 1540 р. Делі й оголосив себе Шер-шахом. Правив він недовго (1540—1545), проте встиг багато зробити для відновлення державної єдності та централізації. Опорою влади знову стали афганські войовничі роди, до яких належала родина Сур, але в питаннях адміністративного управління країною вагомо звучала думка персів-управлінців і навіть брахманів. Прискіпливої ревізії зазнала система *джагірів*: права їхніх володарів (*джагірдарів*) надалі перевірялися на щорічних військових оглядах. Створення нових *джагірів* припинили, а решту найманого війська перевели на жорсткий грошовий оклад. Стабільними, але диференційованими (залежно від якості ґрунтів) стали за правління Шер-шаха податки, які збиралися грошима або натурою в залежності від можливостей платника. Шонайменші непокора або прояви сепаратизму нещадно придушувалися владою. Зміцнивши свої позиції, Шер-шах спробував розширити кордони імперії, але під час облоги раджпутської фортеці Каланджар енергійний «Лев-шах» безглуздо загинув від вибуху власного складу боеприпасів, куди потрапило рикошетом ядро лісної невдалого залпу його ж артилерії. Пишне поховання Шер-шаха завершилося спорудженням восьми-

кутного красеня-мавзолея павільйонного типу в Сасарамі. Після смерті шаха єдність афганської військової знаті була втрачена. 10 років за владу над Ганзькою долиною боролися чотири претенденти, чим скористався Хумаюн, точніше, його енергійний полководець туркмен Бейрам-хан.

Хумаюн знайшов притулок у сефевідського шаха Тахмаспа в Персії, але грошей син Бабура не мав, тому почував себе дуже принижено. Коли до нього дійшли звістки про смути в Індії, цей безвольний наркоман не наважився боротися за повернення престолу, але Бейрам-хан звернувся до всіх, хто мріяв про славу й багатство, із закликом вступати в армію моголів. Різноплемінне військо головорізів-авантюристів зібралося досить швидко (туди входили турки, перси, узбеки, туркмени, афганці), й хоча платити *падишах* не міг, усім їм обіцяли казкову здобич в Індії. В 1555 р. ця багатотисячна банда рушила в похід. У тому ж році вона здобула Делі, але Хумаюнові довго правити не судилося: накурившись до нестями опіуму, він упав з мармурових сходинок і розбився на смерть. У центрі Делі йому побудували оригінальну купольну усипальню, а на престол зійшов 13-річний Джелал ад-дін Акбар. Регентом при ньому (тобто реальним правителем) став Бейрам-хан.

Основним супротивником моголів, як і раніше, були індійські афганці, яких очолив воєначальник одного із Сурів — ісламізований індус Хему. Вирішальна битва на історичному Паніпатському полі (1556 р.) почалася для Хему успішно: його 5 тис. бойових слонів потіснили могольську кінноту, але в розпалі бою в око Хему потрапила випадкова стріла, і він упав зі свого командирського слона. Побачивши це, його армія миттєво розбіглася, оскільки більшість вояків становили найманці (а якщо немає командира — хто платитиме за службу?). Моголи знову перемогли. Хему потрапив у полон і був страчений.

Почалося тривале правління *падишаха* Акбара (1556—1605).

Спочатку імперією правив Бейрам-хан, але він, хоч як це дивно, будучи туркменом, сповідував шиїзм (як і його колишній патрон Хумаюн, котрому шиїзм дозволяв уживання наркотиків). Зрозуміло, що на всі ключові державні посади всесильний регент також призначав шиїтів, чим заслужив палку ненависть тюркського суннітського воїнства. В 1560 р. Бейрама позбавили посади й зарізали, а до влади прорвалася суннітська кліка узбеків — родичів

акбарівської годувальниці. За кілька місяців їхнього домінування моголи встигли завоювати невелику державу Мальва (правитель якої Баз Бахадур боягузливо втік, а його фаворитка — індійська танцівниця Румпаті — покінчила з собою), проте на цьому епоха клік завершилася, бо керівництво державою взяв на себе 18-річний Акбар.

Акбар любив життя, мав чи не найбільший в історії людства гарем (800 дружин) і за все життя так і не спромігся навчитися читати й писати. Водночас він був надзвичайно хитрим політиком і дипломатом, умів добирати здібних і, що важливіше, відданих виконавців, а найбільшою слави зажив завдяки унікальній для східного деспота жадобі знань. Єзуїт до Жарі, який знав Акбара особисто, писав про його бетонну впертість і засвідчував, що «невтомний розум цієї людини ніколи не задовольнявся однією відповіддю, але постійно розпитував далі».

Боротьба з непокірними вимагала пошуку союзників, і Акбар, відкинувши забобони, поповнив свій гарем кількома раджпутськими князми, після чого частина раджпутів пішла служити моголам, а раджпутів-«незалежників» Акбар нещадно вирізував, здобувши в 1568 р. штурмом Чітор. Нерви в *падишаха* виявилися міцнішими, ніж у гуджаратського Бахадур-шаха, тому *джаухар* Акбара не злякав, і землі раджпутів були приєднані до імперії. Наступною жертвою став Гуджарат, де після зрадницького вбивства португальцями в 1537 р. султана Бахадур-шаха тривали безперервні усобиці: в 1572 р. моголи захопили всі багаті торговельно-ремісничі центри Західної Індії. Ще два роки чинила опір Бенгалія, однак її Акбар завоював.

Влада не дуже втручалася у внутрішні справи сільських общин індусів, але чиновники всіляко спонукали селян розширяти посівні площі, а податки не перевищували 1/3 врожаю. Це багато, проте індуси з такою ставкою змирилися й не бунтували.

Знову зміцнилася в імперії система *джагірів*, а обсяги *халіси* (земельні ділянки, що належали виключно державі) суттєво збільшилися внаслідок конфіскацій у розгромлених політичних супротивників. Що ж до приватного привілейованого землеволодіння (*вакф*, *мульк*), то його держава всіляко обмежувала. Загальна площа таких ділянок не перевищувала 3% орних земель у країні.

У містах знову розквітли своєрідні індійські ремесла, лихварство (900% річних) і зовнішня торгівля, чому сприяло

зменшення митних зборів до 1,5% вартості товару та введення єдиних для імперії грошової системи й системи виміру.

За правління Акбара під впливом традицій шіїтського Ірану в Індії склалася своя школа мистецтва живописної мініатюри. Її започаткували іммігранти з Персії — Абу ас-Самад (?— 1593) та азербайджанець Мір Сеїд Алі (XVI ст.), а невдовзі з'явилися свої, місцеві майстри: придворний мініатюрист Акбара Басаван (XVI—XVII ст.) та віртуоз колориту й багатого декору (і це в мініатюрі!) Фаррук-бек (1547—1615). Історичну науку акбарівської Індії прославили Абу-л Фазл Алламі, Хасан Алі-хан та Аббас-хан Сарвані.

Особливий успіх мала релігійна реформа Акбара. Її метою було розширення соціальної бази режиму. Вже в 1564 р. *падишах* скасував *джизью* (подушну подать з усіх немусульман імперії).

Шалений опір мусульманських ортодоксів змусив Акбара звернутися до перевіреного політичного методу відвернення уваги підданих від болючих релігійних проблем: імперію охопив мілітаристський чад, набирала оберті великодержавна пропаганда. Символом владної величі стала нова столиця, яку *падишах* наказав збудувати на місці перемоги Бабура над раджулами Рани Санги. Цей унікальний архітектурний комплекс, споруджений з червоного пісковика, назвали *Фатехпур-Сікрі* («Місто перемоги»). Та коли місто розрослося, з'ясувалося, що в околицях катастрофічно не вистачає води для городян. Фатехпур-Сікрі в 1684 р. покинули, повернувши столицю в Агру, але своєї мети Акбар досяг: знесилена двома переселеннями мусульманська верхівка надовго вшухла.

Наступним кроком стало проголошення в імперії політики «загального миру» (*сульх-і кул*) і припинення будь-яких переслідувань чи правових обмежень щодо немусульман. Щоб запобігти антивладним заколотам мусульман-*джагірдарів*, систему *джагірів* ліквідували ще в 1574 р., перевівши все військо на грошове утримання з бюджету: такі «державні» службовці іменувалися *накді* («котрим платять готівкою»). Землі повернули в *халісу*. Пізніше Акбар поновив *джагіри*, але *джагірдар* поводитися надалі значно спокійніше.

Всі ці новачки викликали серед панівної мусульманської страти суспільства масове невдоволення, яке вилилось у 1580 р. в антиакбарівське повстання. Його очолили шейхи та молодший зведений брат Акбара — Мухаммед Хакім. Заколотники оголосили Акбара «еретиком», і лише крайнім напруженням сил та жорстоким терором *падишахові* вдалося придушити бунт. Ця подія остаточно підштовхнула Акбара до реалізації в 1582 р. ідеї створення нової релігійної системи, яку він назвав *дін-і-ілахі* («божественна віра»).

Ідея була простою і привабливою: взяти все краще, істинне від найавторитетніших релігій і створити на цій базі єдину синкретичну «правильну» віру. До розробки філософських, етичних та онтологічних аспектів *дін-і-ілахі* залучили знавців ісламу, християнства, іудаїзму, індуїзму, буддизму й парсизму (зороастризму), але злиття «розумних» елементів породило фактично нову спробу індо-мусульманського ідейного синтезу. «Божественна віра» визнавала існування єдиного бога, вітала будь-яку скульптуру й живопис, забороняла полігамію, обіцяла прихід месії та страшний суд, містила концепцію переселення душ і звеличувала Акбара як «найсправедливішого правителя», а її обрядовий бік являв собою мішанину індуїстських та мусульманських традицій. В імперії була проголошена цілковита віротерпимість і свобода совісті, але проти релігійних фанатиків (насамперед проти агресивних ісламських ортодоксів) Акбар діяв швидко й безжалісно: непримиримих шейхів відправили на заслання, а їхні мечеті закрили. Логічним продовженням цієї політики стало призначення *візірем* імперії чистокровного індуса Бірбала — велеречивого й хитрого політика, людину високого зросту, з темною шкірою та обличчям, пошкодженим віспою. Вперше в історії «Імперії Великих Моголів» її державний апарат очолив тубілець, який, звичайно, енергійно впроваджував акбарівські реформи в життя.

Штучність і суб'єктивістська спрямованість визначили нежиттєздатність *дін-і-ілахі*, тому після смерті свого засновника «божественна віра» швидко стала надбанням дрібної секти, про яку невдовзі забули. Соціальна верхівка її не сприйняла, але дух віротерпимості зробив постать Акбара символом релігійного миру й злагоди для всіх наступних поколінь Індії.

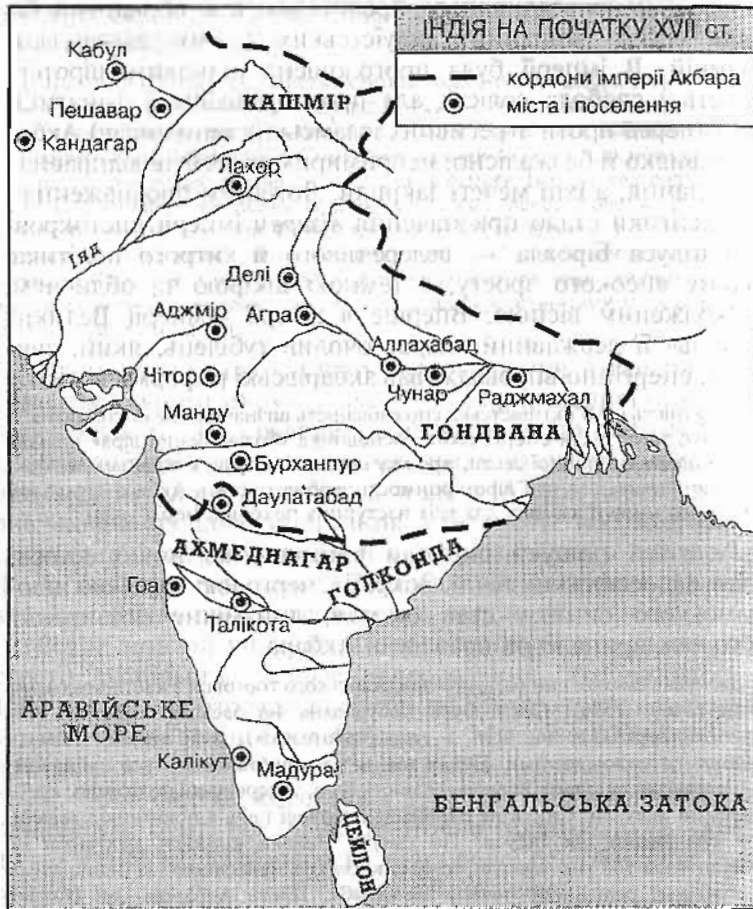
Релігійні пошуки сприяли виникненню нових літературно-філософських течій. Зокрема, черговою спробою індо-ісламського синтезу став *сікхізм*, динамічне поширення якого теж припало на правління Акбара.

Заснував *сікхізм* син багатого пенджабського торговця з касты брахманів Нанак (1469—1539). Секта була побудована на засадах жорсткої теократичної вертикалі на чолі з *гуру* («вчителем»), а її таємні догмати залишилися маловідомими. Нанак теж намагався об'єднати все найкраще, що є в індуїзмі та ісламі, визнавав єдність бога, заперечував полігамію, касту й релігійні ритуали. Сікхи не сприймали харчові табу, а покійників ховали, а не спалювали, як індуси. По смерті Нанака кількість сектантів не перевищувала 100 тис. adeptів, тому *сікхізм* був невеликою (за індійськими масштабами) релігійною течією Пенджабу. Проте Акбарові ідеї Нанака

сподобалися. *Падишах* подарував секті землі навколо Амрітсара, де сикхи викопали священний ставок і побудували свою святиню — «Золотий храм». Тут вони поклонялися священній книзі «*Грант-сахіб*» («Пан-Книга»), залаштаючись мирною релігійною течією.

У країні відродився інтерес до класичної індійської літератури: славетний поет Тулсі Дас переклав мовою хінді «*Рамаяну*» (1575). Тоді ж творили видатні перомовні поети: Мулла Джамі Біхуд, Мір Джаля ад-дін Саядат, Файзі.

Релігійна терпимість Акбара містила в собі й певну небезпеку. В імперії активізувалися радикальні секти (*рошданіти* в Афганістані, *махдісти* в Доабі тощо), які проповідували майнову рівність і закликали провести перерозподіл доходів на засадах егалітаризму. Влада їх жорстоко переслідувала.

Завершивши глобальні реформи, Акбар знову зайнявся зовнішньою політикою. Його генерали (Тодармал, Ханханан, Джаганнатх, Прасад) рвалися у бій, і *падишах* їх більше не стримував. У 1586—1589 рр. моголи захопили Кашмір, який славився килимами, шафраном, бавовною, прохолодним кліматом і дивовижними озерами, тому став для *падишаха* місцем щорічного літнього відпочинку. В 1590—1601 рр. вояки Акбара завоювали Сінд, Оріссу, Кандагар (відбили в Сефевідів), Ахмеднагар і навіть неприступне місто-фортецю Доулатабад, започаткувавши тим самим завоювання Декану.

«Імперія Великих Моголів» перебувала в zenіті слави, але за реформи треба платити, тому останні роки акбарівського царювання виявилися непростими. Мусульмани не змирилися з утратою своїх привілеїв, розкіш і невпинна релігійно-ідеологічна чехарда розклали армію, а коли *падишах* почав дихати на ладан, проти нього збунтувався син Селім, який очолив партію ісламських ортодоксів. Смерть Акбара (1605) перервала його оригінальні реформи. Не стало й *візира* Бірбала, який іще раніше загинув під час походу на пуштунів. На Індію чекала реісламізація.

На престол зійшов Селім, який коронувався під іменем Джахангір (*джехангір* — «завойовник світу», 1605—1627). Більшість реформ його батька була скасована, дух віротерпимості забутий, мусульманські привілеї й полігамія поновлені, а сам молодий *падишах* звернувся до шиїзму, який давав йому моральне право пиячити, слухати музику та вживати наркотики. Увійшли в легенду похитливість і жорстокість Джахангіра.

Останньою надією колишніх акбарівських соратників на збереження реформаційних здобутків попереднього правління був старший син Джахангіра — Хусру. Його підтримали сикхи, *джагірдари*-індуси та реформаційне крило мусульман, але царевич не зміг замінити свого покійного діда. Абсолютну перемогу ісламським ортодоксам гарантувала підтримка збройних сил імперії, кістяк яких становили переконані у своїй зверхності над «невірними» мусульмани. Урядові сили розпоростили заколотників, Хусру заарештували й за наказом батька осліпили, а його прибічників страшили.

Зміцнивши свою владу, Джахангір негайно поновив завоювання і здобув на цій ниві гучні перемоги. Моголи завершили завоювання Північної Індії, придушили сепаратистсько-егалітарний рух *рошданітів* в Афганістані, захо-

пили Бенгалію й північну частину Декану, а південно-індійські мусульманські султанати (Ахмеднагар, Біджапур, Голконда) після низки поразок змушені були сплатити імперії велику контрибуцію.

Хитріше повели себе сикхи. Їхнього п'ятого *гуру* Арджана стратили за участь у закладі Хусру, тому наступний *гуру* Хар Гобінд визвався добровільно служити в могольському війську, але своїх adeptів перетворив на вкрай мілітаризовану секту. Колишні мирні сектанти навіть ззовні стали виявляти войовничість: кожен *сикх* («учень») відтепер носив *кірпан* (кин-джал), а до свого імені додавав залежно від статі слово *сінгх* («лев») або *каур* («левиця»). Обдурити *падишаха* не вдалося: Хар Гобінд був заарештований і провів у в'язниці 12 років, але каральні експедиції проти наелектризованих і мілітаризованих сикхів відчутних результатів не дали.

Нестримна територіальна експансія посварила моголів із португальцями. Однак Джахангір не став на шлях безкомпромісної боротьби з колонізаторами, як, скажімо, Корея, Японія, Ефіопія чи Таїланд. *Падишах* почав підтримувати португальських конкурентів — англійців та голландців, що започаткувало колоніальне поневолення Індії. В 1613 р. англійцям подарували Сураат — перший центр англо-голландської колоніальної торгівлі на субконтиненті, а в Гуджараті (економічно найрозвинутішому регіоні імперії моголів) з'явилися перші індійські купці-компрадори (пов'язані з іноземцями), серед яких виділялася постать «найбагатшої людини тогочасного світу» Вірджі Вора (Бохра).

Джахангір тішився безмежністю своєї влади, проте фінал його царювання був трагічним. У боях із султанатами Декану неабиякі військові здібності виявив другий син Джахангіра. За це *падишах* призначив його спадкоємцем престолу й подарував ім'я Шах-Джахан (*шах-джехан* — «правитель світу»), та двірцеві інтриги ускладнили політичну ситуацію в державі.

На схилку років Джахангір пережив фатальне кохання, що нерідко трапляється у старезних вождів. Цілковиту владу над імператором здобула його улюблена молода дружина-фаворитка Нур-Джахан-Бегум (*Нур-і-Махалль* — «Світло гарему», «Зірка гарему»). Ця абсолютно неосвічена, надзвичайно хитра, жорстока й шалено красива інтриганка прагнула посадовити на трон власного малолітнього сина Шахріяра. Джахангір під впливом вина, опіуму та її краси остаточно перетворився на безвольну маріонетку, «тільки й думав про випивку та насолоди, а управління своєю державою він пере-

дав у руки своєї дружини, знаменитої Нору-Мегале або Нору-Джеханбегум, про яку він говорив, що в неї достатньо розуму для управління державою і йому немає потреби утруднювати себе». Це загрожувало Шах-Джаханові втратою престолу — і в 1622 р. він збунтувався проти батька.

Урядове військо швидко розбило заколотників, і Шах-Джахан, якого батько дуже любив, зумів принижено вимолити собі пощаду. Та це був лише початок смут: слідом збунтувалися обурені чванливістю мусульман раджути (найбоєздатніша частина могольського війська), причому їхній лідер Махаббат-хан навіть узяв *падишаха* в полон. Лише крайніми заходами, вирізвавши 2 тис. раджути, могольським мусульманам-гвардійцям удалося звільнити імператора. Таких нервових стресів Джахангір не витримав і в 1627 р. помер: трон здобув Шах-Джахан (1627—1656). Першим наказом нового *падишаха* стала команда вирізати всіх його родичів, щоб позбавитися конкурентів, і поховати тіло батька в Лахорі, де той полюбляв за життя відпочивати.

Жорстокістю, підступністю, хтивістю, схильністю до алкоголізму й наркоманії Шах-Джахан не поступався батькові (хоча й вважав себе суннітом), та водночас знав кілька мов, любив поезію, був розсудливим, проявив себе як щедрий меценат. Культурні пам'ятки часів його правління увійшли до «золотого фонду» людства. В імперії творили славетні художники-мініатюристи, серед яких особливо виділялися Манохар (XVII ст.) і неперевершений в Індії майстер зображення квітів, тварин та птахів Мансур (XVII ст.). Архітектурним дивом став делійський «Червоний форт», біломармурні соборні мечеті Лахора, Агри й Делі, але всіх затьмив *Тадж Махал* («Вінець гарему») — білий мавзолей, побудований в Агрі для улюбленої дружини *падишаха* Мумтази (Арджуманат Пангу Регалі), яка померла, народжуючи вінченосному чоловікові свою 14-ту дитину (!). За 20 років невтомної праці 20 тис. будівельників за допомогою тисячі слонів збудували його з білого мармуру на березі Дзаміни. Стіни й купол мавзолею прикрасила мозаїка з напівкоштовних і дорогоцінних каменів (уральський малахіт, іракський сердолик, тибетська бірюза, перський мармур, кашмірські рубіни тощо). Розкіш, пишність і мизантропізм шах-джаханівського двору перевищили будь-яку міру, проте все це стало красивою оболонкою глобальної кризи індійського середньовіччя, вмирання традиційної східної структури в Південній Азії.

Розвиток індійського господарства на засадах традиційних східних цінностей досяг апогею і перейшов у інволюцію. Варно-кастова система остаточно загальмувала технологічний прогрес суспільства, а з ним припинилося розширення орних

земель; зовнішня торгівля, яка буквально «роздягала» Індію, цілком потрапила до рук іноземців. Нееквівалентний обмін і грабіж з боку іноземців знесли економіку, на підтримку якої вже не вистачало казкових індійських багатств. Навіть серед мусульман (окрім грабіжницької верхівки) почався різкий спад життєвого рівня: *джагірдари*, реальні доходи яких скоротилися в результаті «революції цін» на 2/3, не могли прогодуватися й почали жити бандитизмом. Влада підвищувала податки, але загальний господарський регрес перешкоджав збільшенню її доходів. Перестала розвиватися наука, геніальні винаходи якої не знаходили практичного застосування у виробничій сфері. Індія вперше зіткнулася з господарським запустінням і голодоморами (з мільйонами жертв). Система, яка не давала людині розкрити індивідуальні здібності, вичерпала свій потенціал, а глобальне технологічне відставання від Заходу активізувало в регіоні колоніальні зазіхання європейців.

Початок шах-джаханівського царювання не став спокійним навіть після того, як вирізали всіх найближчих родичів *падишаха*: боротьба з бунтівними намісниками вимагала коштів, і Шах Джахан знову підвищив податки. Це спричинило масовий голод в імперії (вперше в індійській історії!). Особливо постраждав Гуджарат, де від голодної смерті загинуло 3 млн мешканців, у тому числі городян (купців, ремісників). Навіть англійських колонізаторів розруха змусила перенести свою активність на Коромандельське узбережжя (там вони заснували порт Мадрас) і в Бенгалію, де вони пізніше (в 1690 р.) побудували Калькутту. Англійські колоніальні володіння в Індії доповнив Бомбей, який Португалія подарувала в 1661 р. Карлу (Чарльзу) II Стюарту як посаг за своєю принцесою, що стала дружиною англійського короля.

Європейська експансія підірвала могутність моголів, і першою їхньою жертвою стали португальці. В 1632 р. Шах-Джахан після тривалої облоги захопив бенгальський порт Хуглі, який контролювали португальці. Майже 4 тис. полонених із помпою пригнали в Агру, де жінок і дівчат роздали по гаремах, хлопчиків перетворили на євнухів, а щодо бранців-чоловіків, то тих із них, хто погодився прийняти іслам, звільнили (їм зробили обрізання), а решту ефектно стратили. Слідом були завойовані й перетворені на мо-

гольських васалів Ахмеднагар, Біджапур та Голконда. Проте багатства Індії вже вичерпалися, тому війни перестали приносити прибутки й розорили імперські фінанси. Національне багатство країни, яке в рамках традиційних порядків творили десятки поколінь, султани й падишахи прогайнували на коней та війни, а змінити ситуацію на краще без фундаментальної ломки суспільної структури було неможливо. А тут ще світова «революція цін» призвела до трикратного зростання цін на всі товари при незмінних обсягах освячених традицією «належних» доходах підданих. Індію охопили селянські бунти (!), чого теж країна раніше не знала. *Останньою спробою мобілізувати в Індії внутрішній потенціал суспільства традиційного типу стало правління Аурангзеба, яке вичає епоху індійського середньовіччя.*

У 1656 р. 70-річний Шах-Джахан тяжко захворів, «і вже думали, що він не видужає», а тому чотири його сини від покійної улюбленої Мумтази розв'язали криваву боротьбу за владу.

Улюбленцем *падишаха* був високоосвічений та схильний до містицизму старший син Дара Шукох, якого Шах-Джахан формально призначив губернатором найпотужнішої в економічному відношенні області імперії — Бенгалії, але фактично постійно тримав при дворі у столиці. Царевич захоплювався суфізмом і йогою, підтримував тісні контакти зі «святими людьми» індуїзму і мріяв про нове злиття ісламу з індуїзмом. Опорою Дара Шукоха стали раджпути, індуси-джагірдари й реформаційне крило мусульман імперії, які розраховували після його приходу до влади відродити акбарівські традиції віротерпимості. Проте, втративши кохану дружину, хворий і знервований усобицями дітей Шах-Джахан впав на схилку років у глибоку меланхолію, так і не втіливши в життя свої наміри щодо спадкоємця, а сам Дара Шукох розгубив більшість своїх прибічників, оскільки не вмів тримати язика за зубами, і тому «вкрай неділікатно розголошував імена тих, хто давав йому поради, так що навіть найвідданіші йому люди неохоче ризикували розкрити перед ним інтриги братів».

Усобиці за владу тривали два роки, а перемогу в родинній ворожнечі здобув намісник Декану, третій син Шах-Джахана «розсудливий», «скритний, хитрий і надзвичайно лицемірний» фанатичний сунніт *Аурангзеб* («Краса престолу», 1658—1707), «який добре розбирався в людях, вмів вибирати тих, кого хотів використати, і знав кого й коли осипати щедротами» — лідер крайніх мусульманських ортодоксів. Зашорені ісламські фанатики вперто не бажали розставатися зі своїми

привілеями в Індії. Із Аурангзебом вони пов'язували свої надії на повне збереження існуючих порядків і цілком широко прозвали його *пир-і зінда* — «живим богом».

Захопивши владу, Аурангзеб заарештував і запроторив до жахливої фортеці Гваліор своїх трьох братів, а заодно й батька. Там старшому братові Дарі відрубали голову як еретику-кафіру, а інших просто згноїли в камерах. Причому, після смерті батька — в'язня-*падишаха* — Аурангзеб, як ширий мусульманин і дбайливий син, добудував для заспокоєння батьківської душі *Тадж-Махал*, де й поховав Шах-Джахана поруч з Мумтазою.

Аурангзеб намагався довести до максимуму могольську армію і жахливим терором припинити в країні політико-економічний розвал. Для цього потрібні були гроші, тому знову збільшили податки (до 1/2 урожаю). Це остаточно зруйнувало господарство, а імперія перетворилася на державу хронічно голодних людей. Надзвичайні заходи дали змогу збільшити управлінський апарат і довести чисельність могольської армії до 170 тис. вояків, але це не додало державі порядку.

Холодний, жорстокий політик Аурангзеб прославився фанатичною відданістю суннітському ісламу, заповідям Корану й Сунни. В імперії почали вселяю переслідувати шиїзм та інші прояви вільнодумства (включаючи спроби вести історичні хроніки): заборонили шиїтські свята, вино, танці, музику, наркотики (а також саме вирощування коноплі), живопис та скульптуру. Цілком безправними стали індуси: їм заборонили носити багатий одяг і прикраси, їздити верхи й на слонах, а їхні храми *падишах* наказав руйнувати й будувати з цього ж каміння на тому самому місці мусульманські мечеті. Навіть храм Айодх'я — святиню індусів, де, за легендою, народився Рама, — було перетворено на купу каміння, з якого спорудили мечеть. У 1679 р. знову ввели *джизью*, а невдоволених показово топтали слонами.

Така політика спричинила загальноімперську катастрофу. Проти влади повстали сикхи, раджути, афганці, джати, різноманітні егалітарні секти (*самнамі*, *сампантх* та ін.), але найбільшого клопоту моголам завдали деканські горяни *маратхи* — індоарійські нащадки могутніх Раштракутів, які відродили в XVII ст. свою державу (1674—1689) з центром у м. Пуна на базі рамаїтського індуїзму (а Рама — бог-воїн!).

Першим вождем борців за маратхську незалежність став Шахджи, але його сили були досить обмеженими, тому Шахджи намагався завжди балансувати між володарями Пуни й Мавалу та коритися моголам. Спражнім творцем маратхської незалежності став його син, невтомний воївник Шиваджи («людина доблесна, дуже обережна, відважна й надзвичайно практична»), а ідейними лідерами державницького руху маратхів — наставник Шиваджи Рам Дас (1608—1681) та апологет антимогольських воєн поет Бхушан (1614—1716) — панегрист Шиваджи.

Силою та хитрістю Шиваджи об'єднав усі маратхські роди в невелику, але воївничу, міцну й надзвичайно агресивну державу. Такий перебіг подій занепокоїв Біджапур, султан якого вислав у 1658 р. на приборкання маратхів сильне військо на чолі з хитрим, досвідченим Афзал-ханом. Біджапурський полководець викликав Шиваджи на переговори й під час зустрічі вдарив маратхського лідера кинджалом, але Шиваджи знав, з ким має справу: на ньому під одягом була кольчуга, а в рукаві залізні «кігті», якими Шиваджи зарізав Афзал-хана. Залишившись без полководця, мусульманське військо розбіглося, а маратхи розпочали спустошливі набіги на сусідів.

Зі своїх головорізів Шиваджи створив непереможне військо, в якому підтримував жорстку дисципліну. В мирний час його вояки отримували стабільну державну платню, а під час воєнних походів утримувалися на засадах грабінницького самозабезпечення. Обдирання сусідів наповнило державну скарбницю, що дало змогу зменшити до мінімуму податки з маратхських селян і здобути масову підтримку населення. Навіть армії Аурангзеба не змогли спочатку припинити маратхські набіги, жертвами яких стали Біджапур, Берар, Хандеш, Карнатік і навіть Гуджарат, де Шиваджи здобув та добряче пограбував Мерат, підірвавши місцеву торгівлю. Маратхи збудували в межах своєї невеликої агресивної держави 240 потужних фортець і спорудили великий піратський флот (400 кораблів). У 1674 р. Шиваджи офіційно проголосив створення незалежної держави маратхів, а в 1677 р. уклав союз із Голкондою. Однак він явно недооцінив Аурангзеба.

У 1680 р. Шиваджи помер, а його син і спадкоємець Самбхаджи не мав талантів батька. Одразу активізувалися моголи; в 1686 р. вони захопили Біджапур. Облога тривала півтора року, але голод, епідемія та спрага (моголи зруйнували систему міського водопостачання) зламали опір захисників. У тому самому році впала Голконда, а в 1689 р. Аурангзеб розгромив маратхів, Самбхаджи потрапив у полон. Але великої радості ця перемога не принесла, бо відтепер владу моголів перестали визнавати афганці, белуджі й *патани* (мусульмани Північно-Східної Індії), і з ними впоратись Аурангзеб так і не зміг. У результаті Кабульська, Кашмірська й Бенгальська провінції імперії постійно потерпали від набігів сусідів, а піддані втрачали залишки довіри до влади.

Усе життя Аурангзеб із фанатичною впертістю придушував бунти й заколоти, вів війни, рубав голови непокірним і розширював свої володіння. «Імперія Великих Моголів» контролювала весь Афганістан і майже всю Індію (крім Кандагару, підвладного Сефевідам; крайнього півдня Індостану та

кількох європейських колоній). *Падишах* навіть подумував про похід на бірманський Аракан, маючи намір завоювати основні центри виробництва прянощів у Південно-Східній Азії.

У країні продовжували творити видатні митці: серед них — зірка середньовічної деканської урдумовної поезії Валі Аурангбаді (1668—1707 або 1744), а також персомовні придворні поети Саїб Тебрізі (XVII ст.) та Беділь (1641—1720), творчість яких вплинула навіть на перську літературу Ірану, породивши там ускладнений та пишномовний «індійський стиль». Класиком урдумовної поезії став Сафр ад-дін Мухаммед Фаїз. Історичну науку прославили автор спогадів могольський воєначальник Мірза Нат-хан (XVII ст.) і перший індійський дослідник, який спробував вийти за межі просто хронік і писати історичні твори з елементами наукового аналізу, концептуального дослідження подій та виявлення певних історичних закономірностей, — Хафі-хан (XVII ст.). Видатним астрономом епохи визнаний Джай Сингх. Справжній бум пережила місцева мусульманська архітектура.

Проте вражає й ціна цього ілюзорного процвітання. Країна була розорена, вичерпалися потенції традиційної індійської суспільно-господарської системи, в стан регресу занурювалися економіка та більшість галузей науки й культури. За несплату податків катували й саджали за ґрати, але попри все щорічні видатки держави становили трирічний обсяг її прибутків (різницю покривали за рахунок коштів, накопичених у попередні століття). Зростали лише обсяги податкової заборгованості підданих (до 10% щорічно). Лише в 1702—1704 рр. на Декані від голоду померло понад 2 млн людей. Роками не отримували платню *джагірдар*, які перетворилися на грабіжників і бандитів. Імперія стояла на краю прірви, що болісно відчув незадовго до своєї смерті сам Аурангзеб.

У 1707 р. під час чергового походу знесилений війнами 89-річний правитель тяжко захворів і, помираючи, написав листа синові, де однією фразою підбив підсумок своєму правлінню: «Життя, таке цінне, пішло на ніщо». Невдовзі суворий *падишах* помер, але йому не стали будувати пишний мавзолей, а поховали просто в Доулатабаді (Аурангабаді), поставивши над могилою просту біломармурову стелу, на якій викарбували цю гірку фразу.

Смерть Аурангзеба позначила початок цілковитої політичної, економічної та соціальної анархії в Індії. Стабільності не забезпечували вже ані держава, ані варново-кастова

система. Традиційні суспільні структури Індії не контролювали більше ситуацію, а славетні титули нащадків гордих могольських імператорів перетворилися на чистісіньку фікцію. Всі різалися з усіма, й дедалі більший вплив на субконтиненті здобували європейські колонізатори, серед яких виділялися англійська та голландська Ост-Індські компанії, а самі індійці (як мусульмани, так і індуїсти) масово приховували власні прибутки, побоюючись постійних державних конфіскацій. Придворний лікар Аурангзеба француз Ф. Бернье писав із цього приводу: «Мешканці, як правило, намагаються удавати з себе нищих, в яких немає грошей; дотримуються надзвичайної простоти в одязі, житлі й хатньому начинні, а ще більше в їжі й напоях. Вони нерідко навіть остерігаються занадто далеко заходити в торгівлі, боячись, що їх вважатимуть багатими й придумують якийсь спосіб розорити їх; тому врешті-решт вони не знаходять нічого кращого, як ховати й закопувати свої гроші у надзвичайній таємниці глибоко в землю». *Середньовічна Індія, населення якої перевищило за 100 млн чоловік, як унікальна стабільна система традиційних порядків перестала існувати, але тотальна криза не створила умов для фазового переходу до нових суспільних структур. Країна вступила в нелегкі часи перманентної суспільно-господарської та політичної нестабільності, ускладненої нестримною колоніальною експансією технологічно передових країн Заходу.*

• Природно-кліматичні умови • Етногенез ланкійців. Середньовічний етнос сингалів • Шрі-Ланка на початку середньовіччя • Криза сингальської держави. Ланка під владою Чолю • Сингальська держава з центром у Полоннаруві • Навала тамілів та її наслідки. Ланкійські держави сингалів і тамілів у XIII—XV ст. • Ланка в умовах португальської колоніальної експансії • Португало-голландське колоніальне протистояння та його наслідки. Ланка на схилі середньовіччя

Природно-кліматичні умови

Острів Шрі-Ланка (санскр. «Шаслива Ланка»), розташований у водах Індійського океану, на південний схід від південної окраїни півострова Індостан, здавна вважався одним із рай-

ських куточків залюдненої частини світу. І це цілком справедливо, якщо брати до уваги його природні щедри. Відокремлена від Індії вузькою Полкською протокою, Шрі-Ланка вигідно відрізняється від свого величного північного сусіда м'якішим кліматом, в межах якого спекотний подих екватора дещо компенсується прохолодою навколишніх вод океану. Та ж сама водна протока захищала середньовічний Цейлон (інша назва острову, що походить від його сингальської самоназви *Силонг*) від проникнення на його територію небажаних епідемій, а зручні бухти давали змогу ланкійцям брати активну участь у трансокеанічній торгівлі та ще й промишляти прибутковими морськими промислами (рибальство, збирання перлів і коралів, піратство тощо). Отож не дивно, що, згідно з легендами, вигнаний з раю Адам саме тут спустився на землю (щоб не так сильно відчувався контраст між Землею і райськими кущами), а вже потім, трохи прийшовши до тями й залишивши відбиток своєї ступні на вершині місцевої Адамової гори, перебрався через ланцюжок коралових рифів Полкської протоки на материкові терени власне Євразії.

До таємничого відбитка на Адамовій горі Цейлону й досі здійснюють паломництво представники кількох релігій. Тільки називають вони його по-різному: індуси вважають його слідом від ноги Шиви, буддисти — Будди, християни й мусульмани — Адама.

Шрі-Ланка — країна переважно рівнинна (до 80% території). Лише центральні райони острова являють собою невелике уступчасте гірське плато висотою до двох з половиною кілометрів. Та попри доволі скромні розміри (менше 70 тис. кв. км), на Цейлоні теж простежується відчутне регіональне природно-кліматичне районування, пов'язане з впливом могутніх океанічних мусонів на островні геобіоценози.

Невеликий щоденний дощик є нормою погоди для усього Цейлону цілорічно, однак основну кількість природних опадів приносять на Шрі-Ланку південно-західні мусони, які протягом травня — вересня приганяють на Цейлон шалені тропічні зливи із самої серцевини Індійського океану. Затримані нагір'ям, їхні важкі грозові хмари не потрапляють до північно-східної половини острова і тому ледь не повністю виливаються на південно-західну частину країни, що в комплексі з щедрим тропічним сонцем і теплом перетворило цю половину Шрі-Ланки на суцільний масив вічнозелених тропічних джунглів, які називають «вологою зоною».

Північно-східну половину (та частково все той же південь) країни зрошує інший мусон, який приходить до Шрі-Ланки зі сходу і приносить дощі від вод Бенгальської затоки упродовж листопада — січня. Дощова інтенсивність цього мусону значно поступається попередньому, тому на «підконтрольних» йому землях вологи для утворення тропічних лісів явно не вистачає, а зелену масу формують чудові луки з високими травами (*латан*) та зарості колючого чагарника. Ці землі ланкійці називають «засушливою зоною», але це звичайно в порівнянні з «вологою», оскільки для ведення нормального сільського господарства тут потрібна зрошувальна іригація, а температура повітря у пік спеки (протягом міжмусонного «сухого сезону») нерідко сягає + 38 °С. Що ж до норми, то Шрі-Ланку ще іноді заслужено називають «країною вічного літа», оскільки на всіх рівнинах острова температура майже ніколи не виходить за межі 25—30 градусів тепла.

Не відчували середньовічні ланкійці і проблем з водопостачанням. У горах Центрального плато беруть початки понад два десятки не дуже великих, однак достатньо повноводних для забезпечення острів'ян чистою та здоровою питною

водою річок: Кодамба-наді (Аруві), Гал, Кальяні-наді, Дедуру, Гона-наді, Кумбуккам, Маха-ганга (Махавелі), Карінда-наді та ін.

Тваринний світ середньовічної Шрі-Ланки був надзвичайно різноманітним і мало чим поступався індійським аналогам. Слони, леви й тигри, буйволи-зебу, олені, кабани, мавпи, крокодили, павлини, папуги, птахи-носороги та знамениті сапфірні змородки — усім цим буквально кишіли цейлонські джунглі. Деякі види (зокрема слони та екзотичні птахи) навіть складали разом із прянощами, тканинами, коштовним камінням і перлинами основу середньовічного ланкійського експорту.

Ще одним дарунком природи острова були багаті родовища коштовного й напівкоштовного каміння (рубіни, білі агати, гранати, фатіси), унікальні поклади високоякісного наждачного каменю (*сумбада*), а в горах — шедрі запаси кришталю, за що давньоіндійські хроніки тривалий час іменували Цейлон *Раднадевіною* — «Островом коштовного каміння».

Щодо ґрунтів, то в землях «посушливої зони» вони середньої якості, але за умов розвиненої іригації давали завжди пристойні врожаї. Що ж до ліистої та місцями заболоченої «вологої зони», то вона для рільництва майже не придатна. Зате деревина цінних порід, а також плоди пальм пальміра, кокосової та арекової мали великий попит, що сприяло розвитку відповідних промислів й інтенсифікувало міжрегіональний обмін у межах усього острова, гарантуючи всім його мешканцям відносно високий рівень матеріального добробуту.

Етнологія ланкійців. Корінними, автохтонними мешканцями Шрі-Ланки вважаються темношкірі ведди (таміл. «мисливці»), які належали в антропологічному плані до великої австралоїдної раси й розмовляли не дослідженими ще наукою мовами. Ведди прибули на острів ще в епоху неоліту (майже 6 тис. років тому) і харчувалися за рахунок комплексного збиральництва, полювання, рибальства й примітивного ручного підсічно-вогневого землеробства. Мешкали ведди в куренях або печерах, одягом їм слугували пов'язки на стегнах. У соціальному відношенні вони залишалися на етапі функціонування виключно доцивілізаційних, родоплемінних суспільних структур.

Тільки в середині I тис. до н.е. на Цейлон переселилися сингали (сингале — «лев'ячий рід») — індоарійський народ, що прибув на острів з Північно-Східної Індії. Причини цього масштабного переселення до кінця не з'ясовані, проте добре

відомо, що в расовому відношенні прибульці належали до індо-середземноморського відгалуження європеоїдів, а розмовляли однією з індоарійських мов, що дістала в лінгвістиці назву сингальський пракрит.

Прихід сингалів, вожді яких вважали левів своїми грізними предками, докорінно змінив цивілізаційне обличчя Шрі-Ланки. Сингали швидко освоїли й заселили «посушливу зону», витіснили звідти або асимілювали місцевих веддів. Вони запровадили в країні культуру орного іригаційного рисівництва, реорганізували соціальну структуру ланкійців згідно з канонами освяченої брахманізмом варнової системи. Їй досі не втратила свого повчального змісту сингальська приказка: «жодна крапля (річкової чи дощової) води не повинна потрапляти в океан, не зросивши попередньо оброблене поле». З часом північ і схід Ланки обгорнула мережа каналів із складною системою водоймищ, дамб і гребель, що дало змогу сингалам поряд із рисом освоїти на місці городництво й садівництво. Багато корисного запозичили пришельці й у своїх попередників — веддів.

Зокрема, це стосується прибережного рибальства «на жердинах»: рибалка запливав подалі від берега, вганяв у м'яке морське дно довгу жердину з прив'язаною до неї короткою поперечною, після чого зручно влаштувався на такому переносному рибальському «містку» і спокійно вудив рибу. Якщо клювання не було, така жердина-місточок легко переносилася на нове місце, а в разі океанічного припливу (чи навіпаки) вище або нижче встановлювалася згадана поперечина для сидіння.

Займалися сингали також мисливством і збиральництвом, але в обмежених масштабах, надаючи перевагу доместикації місцевих тварин (зокрема слонів і буйволів-зебу) та рослин. Особливу увагу вони приділяли розведенню кокосової та арекової пальм, культивувавши найкращі у світі ананасів (сингальська назва цього плоду стала надалі міжнародною) та прянощів — перечної ліани, коричневого дерева та ін.

Важливим чинником прискорення цивілізаційних процесів на острові став прихід на Ланку у III ст. до н.е. буддизму з його розробленою Ашокою доктриною державності. В результаті, попри існування на Цейлоні (як і в Індії) політично дезінтегруючої варново-кастової системи, в тому ж III ст. до н.е. Деванампіятіссі з династії Морія вдалося об'єднати всіх сингалів Ланки в рамках єдиної держави, в

якій класичний буддизм здобув статус офіційної релігії. Тоді ж буддиські проповідники познайомили сингалів з мистецтвом писемності, однак перші записи на острові здійснювалися на палі (індоарійській мові класичних книг буддизму). Лише в VI ст. ланкійці зуміли розробити на базі південноіндійського письма *грантхі* власну писемну систему, пристосовану для фіксування власне сингальської мови.

Індо-буддиський вплив відчутно позначився й на інших сторонах сингальського буття. Традиційний одяг ланкійців (*саронг*) являв собою подальший розвиток індійських сарі та дхоті — такої самий довгин відріз тканини, котрим сингали (і чоловіки, й жінки) обгорталися від плечей до самих щиколоток. Як і індійці, сингали майже не носили взуття й головних уборів, дуже рідко їли м'ясо, спаливали своїх небіжчиків, а їхні общини, скріплені варново-кастовим розподілом професій, теж вирізнялися внутрішньою стабільністю. У сингальській системі харчування переважали рис і овочі з гострим соусом *керрі* (суміш чорного перцю, кориці й кардамону), а патрілінійні родини мали переважно моногамний характер (за винятком верхівки, якій належало тримати гареми відповідно до рангу в суспільній ієрархії). Лише найбодіозніші індійські традиції (зокрема, звичай *самі*) ланкійці запозичувати не стали. Зате нормою для кожного сингала було по кілька разів на день обмивати усе тіло водою (у басейні, річці чи бодай в океані). Що ж до автономності сингальської общини, то вона обмежувалася самою природою, оскільки після спорудження загальноланкійської іригаційної системи потреба в централізованому керівництві зрештувальним господарством швидко на практиці довела фундаментальну зверхність верховної влади над правами землеробських сільських громад. Активнішому порівняно з індійськими реаліями міжобщинному спілкуванню серед сингалів сприяв також звичай жорсткої шлюбної екзогамії, який сповідувала абсолютна більшість сільських общин доби середньовіччя.

Традиційне житло сингалів являло собою прямокутну в плані відносно міцну каркасно-стовпову конструкцію, криту тростиновими циновками, рисою соломою або пальмовим листям, з легкими глинобитними стінами та обов'язковою верандою. Такий тип житла ідеально відповідав кліматичним реаліям Шрі-Ланки, а тому в загальних параметрах майже не відрізнявся за формою у різних верств суспільства. Відмінності, пов'язані з суспільно-майновою диференціацією, полягали тільки в розмірах житла та його внутрішньому убранстві. Використовували сингали в будівництві й камінь та цеглу, однак, насамперед — при зведенні храмів або фортифікаційних споруд. І тільки правителі найвищого рангу могли дозволити собі жити в палацових комплексах, критих деревом чи черепицею, з гігантськими басейнами, що утопали в зелені, та прикрашеними квітами верандами.

Вирішальним чинником, що вплинув на формування сингальської етнічної структури, стала тривала боротьба «лев'ячих людей» за загальноланкійське панування, спочат-

ку — з веддами, потім — з тамілами, а на схилі середньовіччя — з європейськими колонізаторами. За таких умов, коли успіх чи поразка у війні означали для сингалів вижити чи загинути, ланкійці не могли дозволити собі розкіш *акхімси*, пропаганду ненасильства та загальної любові до всіх членів соціуму. Тому буддиський «гуманізм» вони залишили лише ченцям, які мали освячувати владу, розвивати науку й культуру та цементувати надкастову загальносингальську єдність. Решта сингалів, віддаючи належне буддиським монахам, мала працювати у поті чола, боронити кордони, здійснювати необхідні завоювання та розбудовувати міцну державу.

Результатом складного комплексу зовнішніх та внутрішніх чинників стало формування своєрідного менталітету сингалів, в якому дивовижно поєднувалися брахмансько-індуїстські ідеї кастовості і міцної державності на засадах буддиської надкастової спільності, надзвичайна повага до чернецтва і щиро-формальне визнання справедливості усіх буддиських постулатів — зі спокійним розумінням можливості і навіть необхідності насильства, віра в ілюзорність нашого буття — з прагматичною працьовитістю. Логічним продовженням такої унікальної «двоїстості» сингальського національного характеру стали показова бідність кожного ланкійського монаха як індивіда на фоні майнового багатства цейлонської буддиської церкви як організації, демонстративна вірність ідеям ненасильства серед правлячих кіл і шалена (навіть для східних реалій) боротьба за владу, в якій ланкійські володарі не зупинялися перед тим, щоб винищити найближчих родичів (дітей, батьків, братів тощо). Віра у власні «лев'ячі» коріння поєднувалася з небезпечною для середньовіччя відсутністю войовничих рис у характері абсолютної більшості сингалів і т.ін.

Шрі-Ланка на початку середньовіччя

На світанку середньовіччя сингали контролювали вже весь Цейлон. Їхня держава, столицею якої було оточене потужним кам'яним муром північноланкійське місто Анурадхапура, являла собою, формально, централізовану ієрархічну структуру, збудовану на засадах буддиської державності. Її владну еліту склали найшляхетніші сингальські мілітарні родини кшатрійського походження — Морія, Лам-

бакарна, Кулінга, Тарачча, Балібходжака. Після спорудження на рубежі I—II ст. н. е. 11-ти великих водоймищ у районі «посушливої зони» острова стабільно працюючою й ефективною галуззю економіки стало рільниче рисівництво, продукція якого не тільки повністю забезпечувала власні потреби трьох мільйонів сингалів, а й активно експортувалася до континентальної Азії через потужні тамільські (південноіндійські) порти Каверіпаттінам та Арікамеду. Стабільно позитивне зовнішньоторгове сальдо Ланки забезпечував також масштабний експорт навчених слонів (їх малими ловили у диких джунглях, після чого «навчали» слухатись команд людини, що істотно збільшувало продажну ціну цих «живих танків, бульдозерів та екскаваторів»). Великий попит на світових ринках мали місцеве золото, самоцвіти, перли, прянощі й пахощі. Активність сингальських купців сягнула просторів від Індонезії до римського Середземномор'я.

У перших століттях н. е. зріс міжнародний релігійно-ідеологічний статус сингальської держави. Цьому сприяли успішні пробуддійські пропагандистські акції, проведені анурадхапурськими царями ще на рубежі н. е. Тоді, проголосивши своєю державною релігією ортодоксальний буддизм *тхеравади* (*хінаяни*), сингальські лідери організували перевезення на острів з Індії спочатку правої ключиці Будди та його власної чаші для збирання милостині, потім доставили в Анурадхапуру й посадили в центрі своєї столиці черешок від дерева Бодхі (під яким Будду осяяло повне знання). Ну а пізніше, коли до ключиці додався невідомо звідки привезений зуб Будди, святі мощі вклали до спеціальної раки й розмістили їх усередині Тхупарами — першої на Ланці *дагоби* (куполоподібного цегляного храму-святині).

Фактично на світанку середньовіччя Анурадхапура перетворилася на визнаний в усьому регіоні центр буддизму. В її межах активно функціонували 17 ідеально вписаних у навколишній природний ландшафт буддійських монастирів, у яких мешкало понад 20 тис. монахів, а місцеві *дагоби* й досі залишаються найбільшими у світі цегляними спорудами. У грандіозній столиці функціонували добре налагоджені системи водопостачання й каналізації, а місцеві ремесла вражають рівнем розвитку (насамперед це стосується будівельної справи, різьби по каменю й ливарництва).

Здавалося, що сингальська держава початку н. е. є еталоном стабільності та процвітання, і будь-які катаклізми не можуть її найближчим часом зачепити. Та зміна епох на

переході від давнини до середньовіччя не могла обійти стороною Шрі-Ланку. Починаючи з III ст. державність Анурадхапури зазнала глибокої кризи й пов'язаної з нею фундаментальної суспільно-політичної перебудови усього спектра сингальського буття.

Наростанню негативних явищ сприяло кілька факторів, однак найголовнішим стало покладене в основу ранньої ланкійської держави руйнівне по суті бажання поєднати в рамках одного соціополітичного комплексу варново-кастовий брахманістський внутрішній ізоляціонізм з буддійською доктриною заперечення варн і каст на тлі тхеравадійської пропаганди про абсолютну зверхність хінаяністського чернецтва. Руйнівну роль відіграв розкол у самій буддійській церкві (на ортодоксальну *тхераваду* і новаторську *махаяну*), а також боротьба за владу між найвпливовішими кшатрійськими родинними кланами.

Не сприяли суспільно-політичній консолідації й особливості соціально-економічного устрою ранньої Шрі-Ланки, зумовлені недостатньо розвиненою іригацією на острові (яка на той час ще не з'єдналася в єдину загальноланкійську систему через малу протяжність каналів) та специфікою варново-кастової структури, покладеної в основу суспільно-господарського функціонування тогочасного ланкійського села.

До епохи середньовіччя сингальська «водоземельна» община, будучи базовою господарською одиницею на острові, являла собою майже копію з автономного індійського оригінала. Збудовані на засадах варново-кастового ізоляціонізму ранні ланкійські общини функціонували як замкнені, практично самостійні в господарській та судово-адміністративній сфері поліварнові й полікастові соціальні організми. Цю замкненість забезпечувало входження до кожної конкретної общини представників землеробських, ремісничих та «інтелектуальних» каст, що давало можливість такому колективу існувати в межах внутрішнього й повного натурального взаємного обслуговування, на засадах адміністративного самоуправління через обрані селянські ради (*гансабхи*) та обраних тими ж общинниками старост, спираючись на власну, невеличку, а тому відокремлену від сусідніх, іригаційну систему (загальносільське водоймище, кілька дамб, шлюзів і каналів). Така община сама себе годувала, одягала й обслуговувала, сама розподіляла між общинниками землю (згідно

з ідеалами селянського егалітаризму), сама себе захишала і сама ж себе контролювала. За цих обставин стосунки общини з владою зводилися виключно до сплати державі податків, що робило більшість сингалів абсолютно байдужими до долі власної держави, яка сприймалася ними як мало кому потрібна структура, що збирає податі (якими «годуються» влада й міське ремесло). Означена ситуація *робила хронічно-нестабільною ранню сингальську державність*, що проявилось у цілій низці переворотів і заколотів, пережитих Шрі-Ланкою в перших століттях н.е. й детально описаних у знаменитих ланкійських хроніках «*Дівананса*» (IV ст.) й «*Махаванса*» (V ст.).

Спочатку, у 67 р. н.е. кшатрійський рід Ламбакарна за потурання більшості населення відтіснив від престолу родину Морія, започаткувавши в Анурадхаपुरі власну правлячу династію (67—428). Тоді ж у кривавій зіткненні переросли релігійні чвари між найавторитетнішими буддійськими монастирями Шрі-Ланки — Махавіхарою (оплотом хінаяни) і промахаяністським храмом Абхаягіривіхара.

Суперечки, в які час від часу активно втручалися кшатрійські клани і сама царська династія Ламбакарна, тривали до 428 р. аж доки, скориставшись внутрішнім безсиллям ланкійської держави, більшу частину острова не окупували після блискавичної десантної операції тамільські пірати з Південного Індостану.

Бандитизм тамілів, які будучи брахманістами широко ненавиділи сингалів-буддистів, а будучи окупантами відкрито грабували завойований острів, розбудив у ланкійцях масове обурення, котре роду Морія незабаром вдалося перевести у визвольну війну, що завершилася у 455 р. вигнанням тамілів з острова.

Новим ланкійським царем став Дхатусена (455—473) — засновник другої правлячої династії Морія (455—517). Проте зміни, започатковані на Цейлоні у другій половині V ст., вийшли далеко за рамки простого повернення до влади старої династії. Новий володар детально проаналізував причини внутрішньої нестабільності сингальської держави і зробив з цього аналізу належні висновки. *Шлях до зміцнення політичної централізації Дхатусена вбачав у створенні об'єднаної загальноланкійської іригаційної системи*, яка одна лише могла зламати общинну автаркійність через потребу в централізованому державному керівництві складною мережею масштабних каналів, гребель і дамб. У 460-х роках у руслі означеної доктрини розпочалися масштабні будівельні роботи по спорудженню знаменитого

водоймища *Калавева* та мережі каналів, завдяки яким вдалося оросити навколостолічну зону — межиріччя Кала-ойо і Малвату-ойо.

Занадто активна централізаторська політика Дхатусени стурбувала інші впливові сингальські роди. У 473 р. в результаті дворічного перевороту Дхатусена був позбавлений влади, після чого за наполяганням змовників його син-спадкоємець Кассапа (473—491) наказав живцем замурувати нещасного батька у кам'яну стіну головної греблі Калавеви.

Нахабство й підступність змовників викликали загальний осуд і обурення. Брат царя й батьковбивці — Моггаллана — втік до Південної Індії, де почав збирати військо для вторгнення на острів, а сам Кассапа змушений був, побоюючись за власне життя, перенести столицю з опозиційної Анурадхапури угліб Ланки. Новим політичним центром сингальської держави він зробив неприступну печерно-скельну фортецю 200-метрової висоти Сигірію, прикрашену за наказом безвольного царя-садиста вишуканими поліхромними фресками. Пропагандистському звеличенню раджі «лев'ячих людей» мала служити також циклопічна за розмірами кам'яна статуя лев-гіганта, на яку місцеві каменерізи перетворили зазначену скелю. Можливо, саме з цим «сингальським сфінксом», який «охороняв» єдину дорогу, що вела до палацу-фортеці царя-батьковбивці, пов'язане ім'я новозбудованої столиці Кассапа: з сингальської Сигірія (*Sinhagiri*) означає буквально «Лев'яча скеля». Та ніякі скельні укріплення, залякуючі скульптури, глибокі рови й оштукатурені мури не врятували узурпатора від заслуженого покарання. Процарював Кассапа 18 років (473—491), однак у 491 р. його брат Моггаллана скинув узурпатора з престолу за допомогою найнятих тамільських військ. Загнаний у глухий кут Кассапа наклав на себе руки.

Моггаллана повернув столицю до Анурадхапури й продовжив централізаторські акції свого батька, та маючи перед очима його сумний досвід, діяв надалі обережніше, не так круто, виявляючи готовність до компромісів. Поступовим родовитим кшатрійським кланам стало істотне розширення повноважень *раджаянц* («царської ради» — своєрідного уряду країни, який дістав надалі право контролю над діями чиновницької системи управління за виконанням царських наказів. Влада підтримала буддистів-тхеравадинів і тим самим зняла гостроту міжбуддійських релігійних суперечок, давши всім зрозуміти, яку течію буддизму вона вважає правильною (тхераваду-хінаяну), а яку — ні (махаяну). Хінаяністські ієрархи відповіли на таку політику цілковитою лояльністю й доклали чимало зусиль для ідеологічного освячення династії Морія.

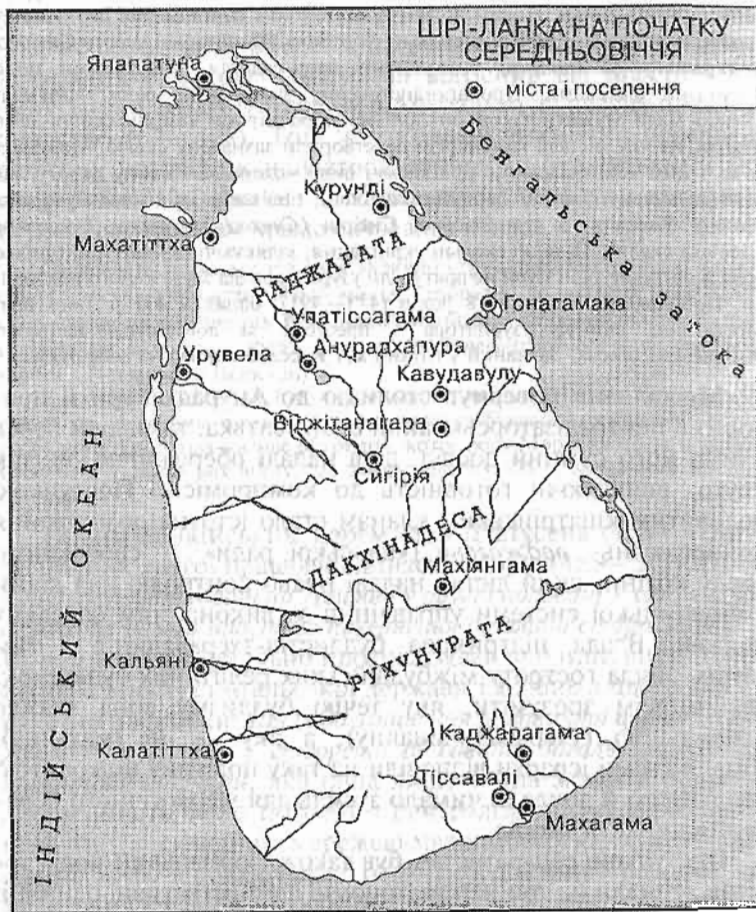
Поступкою сепаратистам був також формальний поділ теренів держави на три напівавтономні адміністративні одиниці:

Раджарату (північ острова), що залишалася в прямому управлінні *раджі* (царя);

Мааярату (Дакхінадесу) — центр острова, переданий в адміністративне управління *махані* (офіційному спадкоємцю престолу);

Рухунурату (Рохану, Рухуну) — вологий південь, яким управляв *ана* (другий, «запасний» претендент на престол).

Теоретично вважалося, що така система дасть змогу майбутнім правителям ще в статусі царевичів набути

необхідний досвід державного керівництва, й тим самим забезпечити країну від некомпетентності влади. Частково так воно й сталося, проте політика Морія, спрямована на те, щоб догодити усім і для всіх бути добрим, виявилася згубною. Вона не мала ясных перспектив, оскільки сприймалася насамперед як ознака слабкості династії, а не її мудрості. А на тлі господарсько-економічної розпорошеності й общинного ізоляціонізму, природної байдужості більшості підданих до владних конфліктів «нагорі» Морія все глибше поринали у двірцеві «підкилимові» інтриги, аж доки у 517 р. їх знову не відтіснив від влади клан Ламбакарна.

Кілька десятків років Шрі-Ланка жила в умовах блискавичних двірцевих переворотів, кривавих смут і усобиць, аж доки Ламбакарна не взялися за консолідацію країни з іншого боку — з економіки.

Реформаторський курс був логічним і по-своєму правильним. Нова династія справедливо вважала, що причиною політичної крихкості сингальської держави є соціально-економічна автаркійність більшості общин, які не бачили користі від існування міцної об'єднаної держави. А тому не відчували потреби в її захисті й збереженні. *Переломити ситуацію могло створення єдиної загальноланкійської іригаційної системи, яка сприяла б збільшенню земельних масивів, що оброблялися, зростанню урожайності (а отже, й матеріального рівня населення).* Це, своєю чергою, вимагало централізованого керівництва масштабною мережею каналів, дамб і гребель. А враховуючи, що забезпечити таке керівництво міг тільки міцний централізований апарат державних чиновників, можна було сподіватися, що здійснення реформаторських заходів автоматично зробить владу стабільною, централізацію — необхідною, а підданих — життєво заінтересованими у збереженні й укріпленні такої держави.

Ціле століття пішло на втілення в життя доктрини «іригаційної централізації», проте й результати виявилися адекватними. Уже в VII ст. загальна довжина штучних каналів сягнула понад 400 км. Об'єднана в єдину структуру цейлонська іригація потрапила під тотальний централізований контроль державних чиновників, які наділялися найширшими (стосовно общинників) повноваженнями. Тепер уже не общини, а владні бюрократи із відомства «12-ти великих водоймищ» (*Долос маха ветен*) давали вказівки про

час початку суворо регламентованих робіт, мобілізували селян на ремонт дамб і каналів, розподіляли воду, карали виробників за порушення дисципліни чи технології. У країні запровадили централізоване директивне планування, командно-адміністративне управління усім циклом аграрних робіт, а сільські общини із автономних суб'єктів перетворилися на звичайні фіскальні одиниці, керовані старостами, що призначалися владою.

Політична стабілізація — результат централізаторських економічних реформ — одразу посприяла прискоренню культурно-господарського розвитку країни. При джорі Анурадхапури, як і раніше, писемністю брахмі великі цейлонські хроніки («Расавахіні»). Тоді ж світ побачили перші тексти, писані корінною давньосингальською мовою — вірші та наскельно-печерна прозаїчна епіграфіка. На зовнішній торгівлі як ніколи розрослися північноланкійські порти Махатітха й Помпаріппу, а зовнішньополітичні амбіції Ламбакарна зросли настільки, що сингали дозволили собі розкш втрутитися у політичну боротьбу південноіндійських царств за гегемонію на Декані. На цьому вони й зламали собі зуби...

Криза сингальської держави. Ланка під владою Чолів

Навіть після проведення успішних реформ невелика в порівнянні з грандіозною Індією Ланка істотно поступалася північним сусідам валовими показниками військово-політичного, економічного й людського потенціалу.

Втрутившись у глобальне геополітичне протистояння на півдні Індостану, сингали швидко стали не стільки учасниками, скільки жертвами міжіндійських воєн. Спочатку у 684 р. на Шрі-Ланку вторгнулися армії Паллавів, які захопили Анурадхапуру й посадили на престол свого ставленика з числа сингальських царевичів — Манавамму.

Паллавська інтервенція дала поштовх загостренню релігійно-політичних суперечностей всередині ланкійського суспільства. Під впливом пришельців на острові відродився брахманізм, шивайтські та вішнуйтські храми були споруджені у Гоканні, Махатітхі, Кангалаї, Анурадхапури та інших містах Північного Цейлону. З новою силою спалахнули чвари серед буддійських сект, пов'язані з падінням авторитету сингальських царів і, відповідно, — офіційної в минулому тхеравади.

Засилля паллавських ставлеників при владі викликало невдоволення патріотично налаштованої цейлонської знаті, що групувалася у важкодоступних болотистих землях *Рухуни*. проте смути лише поглибили військово-політичну кризу,

підірвали економіку Шрі-Ланки. Майже припинилося спорудження нових і розширення старих іригаційних систем. Фінансовий стан держави погіршила започаткована у VIII ст. традиція надавати монастирям та іншим релігійним установам значні податкові пільги аж до повного імунітету (*паракхари*).

Відсутність достатньої кількості грошей у державній скарбниці змусила сингальських володарів докорінно змінити наприкінці VII—VIII ст. систему утримання державних службовців, замінивши централізовані виплати земельними пожалуваннями у формі *дівели*. *Дівела* передбачала, що за свою службу чиновник мав отримувати у спадкове користування (без права власності) землю з працюючими на ній селянами, зафіксовані владою податки з яких йшли на його утримання. У стосунках же з самими виробниками і влада, і храми, і отримувачі *дівели* жорстко дотримувалися принципів кругової поруки всієї общини за колективну сплату узаконених царем податків, що також не сприяло інтенсифікації ланкійського землеробства.

Господарські негаразди спричинили зубожіння селян, що потягло за собою масове використання у виробництві праці безземельних найманих робітників (сингал. *кулі*, санскрит. *кармакара*), чи й узагалі рабів. Стягування непосильних податків, що руйнували господарство, привело до поширення насамперед боргового та «добровільного» рабства, на відміну від попередніх часів, коли основними його джерелами були війни та работоргівля.

У тому ж IX ст. на острові відбувся новий спалах релігійних міжбуддійських конфліктів, пов'язаних з поширенням у країні екзотичного буддизму *ваджрапарвати* (*ваджраяни*), а також вчення близької до нього тантричної секти *нілапатадаріана*.

Військовим безсиллям Цейлону скористалися Пандьї — суперники Паллавів, які захопили й ущент розграбували сингальську Анурадхапуру. І хоча у 850-х роках ланкійці разом із Паллавами спільними зусиллями відплатили противникові погромом столиці Пандьїв — портового міста Мадураї, великого політичного чи матеріального зиску сингали від цієї перемоги не мали (основна здобич дісталася могутнішим Паллавам). Більше того, коли загальнодеканська гегемонія почала переходити до Чолів, саме ланкійці неодноразово відправляли свої військові контингенти на підтримку

Пандів у їхньому протистоянні з величними Чолами. Тому цілком логічним виглядає факт, що коли Пандї були на-решті розбиті, а їхній цар утік на Шрі-Ланку, слідом за ним і військо Чолів вторгнулося на острів.

Уже наприкінці 990-х років потужна армія Чолів окупувала північ Ланки й погромила Анурадхапуру. Слідом почалося масове переселення на острів із благодатним кліматом великої кількості тамілів із занадто жаркої та перенаселеної вже на той час Південної Індії. Руйнування й спустошення зазнали майже всі північноланкійські буддійські храми, що стало результатом експансії тамілів-індуїстів.

Та немає лиха без добра...

Навала тамілів стала тією останньою краплею, що переконала сингалів у необхідності термінового єднання, оскільки *тепер під загрозою опинилася не лише династія Ламбакарна, а й сама ланкійська цивілізація з усіма її атрибутами: державністю, релігією, мовою, традиціями, культурою тощо.* Центром визвольного руху стало центральноцейлонське місто Полоннаруву («Хвіст змії»), куди після погрому Анурадхапури було перенесено столицю сингальської держави. Нова столиця, розташована на родючих землях іригаційного комплексу ріки Махавелі-ганга, мала добре налагоджену інфраструктуру (водопостачання, каналізація, медичне обслуговування через храмові центри й самих буддійських ченців, які уміли лікувати від зміїних укусів, робили операції, боролися з епідеміями тощо) та надійну економічну базу. Таміло-індуїстська експансія сприяла загальносингальській та загальнобуддійській консолідації ланкійців, а все ще висока автономність цейлонських общин дала можливість їм зберегти в загальних параметрах господарський ресурс «Щасливого острова». Та й чисельна перевага, навіть після масових міграцій тамілів, залишалася на Цейлоні за сингалами. Тому, коли завдяки об'єднавчим зусиллям Полоннаруву суспільство консолідувалося навколо ідеї визволення острова від інтервентів, сингальському царю Віджаябаху вдалося у 1073 р. витіснити Чолів з острова й поновити загальноланкійську державність на принципах етнічного панування сингалів з офіційним статусом буддизму тхеравади як пануючої релігії.

Нечисленне, в порівнянні з сингалами, тамільське населення, що залишилося на півострові Джафна (північна окраїна острова Цейлон), збе-

реглю свої індуїстські релігійні переконання, однак було змушене визнати сингальську політичну зверхність. Політичній консолідації нової ланкійської держави сприяло також фактичне збереження на переважно буддійському Цейлоні основ варново-кастової системи як базової для упорядкування суспільно-станової стратифікації острів'ян. В її рамках до найнижчих каст (прибиральників, м'ясників тощо) входили вихідці з доарійського населення Ланки (насамперед, з веддів), ряд поважних, проте не визначальних для економіки країни, стали прерогативою тамілів (рибалки, ткачі, збирачі кориці тощо). Решта каст, включаючи владно-привілейовані й базові для ланкійської економіки, залишилися в межах виключно сингальського етносу.

Сингальська держава з центром у Полоннаруві

Розгром Чолів дав змогу цареві Віджаябаху з династії Ламбакарна відновити єдину сингальську державу в загальноланкійських кордонах, проте Анурадхапура зазнала в період усобиць та навал таких руйнувань, що навіть після 1073 р. було вирішено залишити столицею держави Полоннаруву. Тим більше, що окрім стабільної економічної основи (завдяки гігантському водосховищу Міннері на р. Махавелі-ганга та базованій на ньому розгалуженій іригаційній інфраструктурі), нова столиця мала багато інших геостратегічних переваг. Розташована у центрі острова, вона здавалася ідеально захищеною від загрози несподіваної інтервенції з боку південноіндійських сусідів. Значна активізація зовнішньоторговельних зносин Цейлону з країнами Південно-Східної Азії та економічно процвітаючим Китаєм («сунський бум») сприяла зростанню ролі східноланкійських портів, насамперед Гоканни (сучасний Трінкомалі), до яких Полоннарува була також значно ближче, ніж Анурадхапура, орієнтована насамперед на північноланкійські порти, зруйновані у попередніх війнах. Нарешті, в землях Полоннаруви навіть після масових тамільських міграцій населення складалося переважно з сингалів, для яких тогочасна ланкійська державність і сама династія Ламбакарна були своїми, на відміну від північних районів острова, де значну частину мешканців становили вже етнічні таміли — чужі сингалам і мовою (належала до дравідійської мовної сім'ї), і релігією (індуїзм).

Царювання Віджаябаху I (1073—1110) стало періодом масштабної відбудови Шрі-Ланки. Щоправда, для втілення в життя грандіозних планів реконструкції влада змушена була

збільшити у країні податки (значно перевищивши звичні для ланкійців 10 %), проте доволі швидко новації почали давати відчутний ефект, і населення з розумінням поставилося до тимчасових труднощів. Буквально за кілька років у районах «посушливої зони» було відбудовано важливий канал Алісара та кілька вузлових для місцевої іригації водоймищ (Кавудулу, Канталаї, Міннері). Не забув Віджаябаху і про південь острова, де невдовзі було споруджено нове штучне водоймище Буддхагунавапі.

Паралельно енергійний володар активізував зусилля держави на досягнення етнорелігійної консолідації підданих. Ретельну чистку провела влада серед монахів буддійської *сангхи*, вигнавши з неї різноманітних новаторів і залишивши у статусі ченців лише ортодоксальних прихильників офіційної *тхеравади*.

Навіть свою дружину за крамольні махаяністські думки, висловлені відкрито, Віджаябаху I прогнав від себе і публічно вислав зі столиці з залізним ошейником на шії.

Водночас, з метою перетворити ланкійських тамілів на своїх щирих прихильників, раджа виділив державні кошти на спорудження в північних районах острова кількох індієтських храмів (включаючи знаменитий шиваїтський храм у Канталаї). Щоправда, у зносинах з тамілами сингальські владики використовували не лише публічні релігійні компроміси, а й жорсткий контроль за настроями, на що була скерована активність спеціального відомства з тамільських справ — *Демала-адхікарі*. Та в комплексі це дало бажані результати: «свої» таміли не бунтували, а від можливої агресії ззовні захищали збудовані в період правління Віджаябаху потужні фортифікаційні споруди. Більше того, цейлонські таміли з'явилися навіть у ланкійській армії, де їх називали *велаїккарами*.

Гнучко й продумано вів Віджаябаху I зовнішню політику. Створивши спеціальний департамент експортного виробництва (*Антаранга-дхура*), Шрі-Ланка перевагами зовнішньої торгівлі зняла гостроту військово-політичного протистояння з південноіндійськими сусідами (з Пандьями справа дійшла навіть до династичного шлюбу), а з Китаєм, Південно-Східною Азією та країнами Близького Сходу експортно-імпорتنі операції перекрыли всі попередні показники. Цейлон з успіхом поставляв на ринок слонів, прянощі,

пахощі, цінні сорти деревини, перли, ювелірні вироби із золота, срібла та самоцвітів, ліки й навіть якісний шовк власного виробництва. В обмін на ці товари іноземні купці залишали на острові мішки золотих і срібних монет, і лише з дозволу полоннарувського двору та під пильним його контролем могли продавати на Ланці власні товари (книги, вино, залізо й різні вироби з нього тощо). Як наслідок, жодного нападу ззовні на Ланку за часів царювання Віджаябаху I не зафіксовано.

Стабілізаційні реформи кінця X — початку XI ст. влаштовували, звичайно, далеко не всіх. Вкрай скривдженими відчували себе буддійські «новатори», все ще косо дивилися на владу таміли, а у вищих ешелонах, як і раніше, гризлися за владу шляхетні кшатрійські родини, тому не дивно, що вже після смерті енергійного та вольового Віджаябаху на Ланці знову поновилися криваві смути. Країна знову розпалася на три автономних володіння (Раджарата, Майрата й Рухуна). Кожен з їхніх лідерів вважав, що тільки він один вартий загальноланкійської гегемонії.

Понад чотири десятиліття Цейлон прожив у стані постійних усобиць, однак стабілізаційний централізаторський імпульс, наданий країні Віджаябаху, виявився доволі потужним, і коли правитель центральнolanкійської області (Маярати) Паракрамабаху взяв на озброєння тактику свого великого попередника, возз'єднання Шрі-Ланки стало лише питанням часу.

Паракрамабаху став володарем Даххінадеси (Маярати) у 1140 р. й одразу ж розпочав активні приготування до боротьби за об'єднання країни. Значні бюджетні кошти виділялися на розвиток іригаційної інфраструктури Центрального Цейлону: в результаті були відбудовані 53 старих водоймища, створена система дамб навколо р. Дедуру-оя, а поблизу штаб-квартири Паракрамабаху, що називалася Паракрамапура, викопали ще одне нове водоймище, яке правитель без зайвої скромності назвав Паракрамасудрою («Морем Паракрами»).

Забезпечивши своїм підданим стабільні врожаї, а собі — надійну фінансову базу через податкові збори, Паракрамабаху провів ще одну чистку в рядах буддійського чернецтва, запровадивши для тих монахів, що лишилися в межах сангхи, новий дисциплінарний устав, затверджений ним особисто. Забезпечивши драконівськими методами захист іноземних купців, Паракрамабаху істотно розширив обсяги зовнішньо-

торговельних операцій свого князівства через порти Урувела, Калпітія та Колантота (сучасний Коломбо), від чого теж отримав суттєвий фінансовий зиск. Централізаторську по суті реформу пережив чиновницький апарат Маярати. Серед найважливіших нововведень було скасування посади першого міністра й запровадження понад двох вищих управлінських ієрархів — з військових питань (*сенанаті*) і з питань цивільних. Тепер уся повнота влади в державі зосереджувалася в руках самого Паракрамабаху. Вдало тасуючи лідерів родовитих кланів між двома вищими адміністративними посадами, можна було слухати їхні доноси один на одного й укріпляти жорстку вертикаль єдиновладдя. Ще одним чинником централізації стало формування царської гвардії з індійських найманців, які служили за добру платню, не втручалися в міжкланові сингальські інтриги, що давало змогу правителю одним лише поглядом приборкувати будь-які сепаратистські настрої серед родовитих підлеглих.

Грандіозні внутрішні реформи Паракрамабаху завершив, в основному, через три роки, а тому вже у 1143 р. відчув себе настільки потужним у військовому й економічному відношеннях, що розпочав активні бойові дії одразу на двох фронтах — проти правителя Рухуни Манабхарани і володаря Раджарати — полоннарувського царя Гаджабаху II. Війна тривала десять років і завершилася цілком прогнозовано: у 1153 р. Паракрамабаху заволодів головними святинами Шрі-Ланки (зубом і ключицею Будди, які фактично вважалися атрибутами верховної загальносингальської влади) і того ж року був проголошений у Полоннаруві загальноланкійським раджою.

Царювання Паракрамабаху I (1153—1186) являло собою логічне продовження його попередніх реформ, поширених літописці, за його правління на острові було споруджено (або відбудовано) 165 дамб, 3910 каналів, 163 великих і 2376 дрібних водоймищ, серед яких зіркою іригаційного мистецтва вважалася друга Паракрамасудра в околицях Полоннаруви. До логічного завершення у загальноланкійському масштабі довів Паракрамабаху й чистку буддійського монашества та адміністративну централізаторську реформу. Зокрема, була ліквідована система поділу країни на три адміністративні райони (Раджарату, Маярату й Рухуну). Її замінила

тотально уніфікована вертикаль. Спробу бунту, здійснену невдовзі сепаратистськи налаштованими південносингальськими кланами, влада безжалісно придушила.

За безпосередньої царської підтримки на Ланці відкрилися постійні представництва могутніх південноіндійських торговельних корпорацій Валаджияр і Нанадеши, вирости поселення-факторії камбоджійських, арабських, перських і китайських купців. Істотно збільшився власний військовий і торговий флот Шрі-Ланки. Швидко і жорстко придушував Паракрамабаху будь-які сепаратистські заворушення. У сфері зовнішньої політики він перейшов від стратегічної оборони до активного втручання в регіональні конфлікти, стверджуючи тим самим високий міжнародний авторитет тільки-но возз'єднаної країни.

Першою ластівкою стало військове вторгнення у межі держави Пандьїв (кінець 50-х — початок 60-х років XII ст.), куди сингальські армії вступили, щоб взяти участь у династичних усобицях за престол. Наслідком став тотальний погром столиці Пандьїв міста-порту Мадурай та солідна здобич. Кілька тисяч полонених загарбники переправили на Цейлон, де використали на каторжних роботах по розбудові ланкійської іригації.

Окрилений успіхом Паракрамабах увійшов у смак, і коли в 1164 р. бірманці полонили сингальську принцесу, що йшла «на оглядини» до ангорського правителя камбоджійської держави, ланкійці не упустили цей шанс для демонстрації сили. Після ретельної п'ятимісячної підготовки ланкійський флот висадив потужний десант на океанічному узбережжі бірманської держави Паган — і знову успіх. Ланкійська армія швидко окупувала усі бірманські порти, а наступного року навіть захопила однойменну столицю цієї держави — місто Паган. Щоправда, контролювати далекі землі ланкійці не могли, а тому невдовзі покинули їх, так і не здобувши від переможної війни великого матеріального зиску. Зате з точки зору імперського престижу, війна цілком виконала свою функцію, довівши усім сусідам полоннарувського правителя його могутність.

Проте за пишним фасадом величких імперських успіхів мало хто думав про ціну приголомшливих здобутків — а дарма. Як скупко зауважує хроніст, за царювання Паракрамабаху I «з селян видавили усі соки, так само як прес вичавлює сік із цукрової тростини». Податки стягнули небачених в минулій історії Ланки розмірів, а *раджакарія* (трудова повинність на користь держави — «робота на раджу») перевищила аграрно-календарний припустимий мінімум. Чимало ворогів нажив собі раджа серед буддійських ієрархів («скривджених» ним релігійних течій) та родовитих сингальських кшатріїв (яких

остаточно відтіснили від влади професійні, призначені царем бюрократи). Все це не могло обійтися безкарно для «золотої осіні сингальської величі» (як іменує царювання Паракрамабаху I ланкійська історіографія), символом котрої стала пишню розбудована столиця держави, прикрашена різноманітними гігантськими кам'яними скульптурами Будди та самого Паракрамабаху I.

Вражає целетенська статуя Будди довжиною 15 м (!), який спочиває на боці у стані нірвани. А кількість споруджених у столиці буддійських храмів, монастирів і ступ перевищувала розумні межі: Дамілатхуна, Ранхотхвіхара, Кірівіхара, Пабулувіхара, Лапкатілака, Тіванка Пілімаге, Тхупарама...

Щоправда, доки на троні перебував цар-об'єднувач, влада, спираючись на репресивний апарат, придушувала будь-які спроби протесту. Та коли вольового диктатора не стало, його спадкоємець Віджаябаху II вже через рік був убитий заколотниками, а престол захопив Махінда VI (глава старовинного сингало-кшатрійського роду Кулінга), котрого, своєю чергою, через кілька місяців скинув з престолу і вбив Нішшанка Малла — начальник гвардійського корпусу індійських найманців, індійський царевич з області Калінга.

Царювання Нішшанка Малли (1187—1196) стало першим у **нищі** так званих «калінгських царів» й водночас останньою успішною спробою зберегти загальноланкійську централізовану державність. Попередники залишили узурпатору важкий спадок: задавлене непосильними поборами голodne населення, воєнна конфронтація з сусідами, чвари серед родовитих кланів. Кілька найвіддаленіших районів острова взагалі відокремилися від центральної влади і випали із загальнодержавного правового поля. Шрі-Ланка потребувала термінових стабілізаційних заходів.

Перше, що зробив Нішшанка Малла, — це увів мораторій на збирання податків, який тривав шість років. Щоправда, офіційна Полоннарува змушена була припинити активні зовнішньополітичні акції воєнного характеру, перестала витрачати шалені кошти на храмове та палацове будівництво й обмежила до мінімуму роботи по вдосконаленню й розширенню острівної іригації. Зате прибутки від мита з купців і фінансові запаси, накопичені попередниками, дали змогу Нішшанка Маллі зберегти чиновницьку інфраструктуру і ще більше посилити її централізацію, перевівши усіх

державних службовців на грошове утримання (замість *дівели*, яка припинила своє існування в умовах податкового мораторію). Щоправда, збереглася *раджакарія*, але навіть тимчасове «замороження» податкових зборів дало можливість знову ожити ланкійському сільському господарству, значно поліпшило матеріальний стан більшості підданих, що забезпечило цареві-іноземцю масову підтримку сингальського селянства (не кажучи вже про тамілів) і повернення до складу єдиної загальноланкійської держави сепаратистські налаштованих у минулому окраїн.

Зміцнивши економіку, Нішшанка Малла воєнними репресіями приборкав сепаратистів і знову поновив контроль центральної влади над усією Ланкою, а на схилі свого царювання, відновивши податкову систему, навіть наважився на нові воєнні авантюри на континент (щоправда, з нульовим результатом). Та вже після смерті Нішшанка Малли на Цейлоні знову взяли гору відцентрові тенденції, чому певною мірою посприяли об'єктивні наслідки правління на острові індійської за походженням влади (в особі «калінгських царів»). Адже корінною релігією таких володарів був індуїзм, який всіляко освячував *кастову систему*, а вона за самою своєю природою є дезінтегруючим щодо політичної централізації елементом.

Ланкійська кастова система, формування якої завершилося в XIII ст., включала понад два десятки великих каст з динамічно зростаючою кількістю їхніх підкастових елементів. Зокрема, вища сингальська каста *гоїгама* (землеробів) складалася з елітно-аристократичної *радала*, підкасти служилої знаті *мудалі* — і, зрештою, справжніх селян-землеробів, ім'ям яких вона й називалася. Наступними в ієрархії йшли каста *карава* (рибалоки), *салагама* (збирачів кориці), *дурава* (збирачів пальмового соку); *наванданна* (ремісників), *хена* (працюк), *бадахела* (гончарів), *берава* (музикантів), *олі* (танцюристів)... — і так аж до найнижчої касты ланкійських недоторканих — *роді*.

Традиційна економіка, базована на складній системі міжкастового обміну послугами і продукцією, функціонувала без особливого державного втручання, а тому й життєва зацікавленість ланкійців у політичній стабільності об'єднаної держави істотно знижувалася, що природно породжувало сепаратистські настрої. Як наслідок уже в XIII ст. централізована система державного управління розвалилася, а їй на зміну прийшли напівавтономні *ванні* — природно-історично визначені райони країни, владу в яких здобули

лідери регіональних еліт *ванніяри*. Фактично, ланкійська держава розпалася в XIII ст. на 18 великих *ванні*, серед яких тільки столичний залишався під прямим контролем полоннарувського лідера. Решта *ванніярів* періодично виходила з-під владного управління *раджі*, формувала власні збройні сили, розробляла свої закони та дробилася у свою чергу на ще менші політико-економічні одиниці.

Паралельно йшов процес розвалу самої царської влади. В умовах, коли гвардію складали індійські найманці, повторилася історія преторіанців Риму, гулямів Багдаду чи мамлюків Єгипту: будучи єдиною реальною силою при дворі, гвардія почала диктувати умови царям, а не навпаки. В результаті за 20 років після смерті Нішшанка Малли на полоннарувському престолі змінилися 12 маріонеточних царків (і цариць), від імені яких правили військові міністри *сенанаті*, які також калейдоскопічно мінялися в залежності від настроїв гвардійців.

Міжусобиці настільки послабили Ланку, що у 1212 р. на острів знову висадилися південноіндійські інтервенти. В результаті ними була окупована вся північна половина острова, а сингальська столиця Полоннарува — неодноразово зазнавала руйнувань.

Загальноланкійська держава з центром у Полоннаруві припинила існування, а на півострові Джафна (північна окраїна Цейлону) виникло окреме державне утворення з однойменною назвою. *Геостратегічним наслідком дезінтегруючих процесів був остаточний етнополітичний розкол острівної держави на північну (тамільську) і південну (сингальську) частини*, постійні конфлікти між якими остаточно зруйнували іригаційну систему країни.

Іноді сингалам таланило на війні. Зокрема, знаменитий раджа-поет Паракрамабаху II (1236—1271) спромігся за роки свого досить тривалого правління навіть відвоювати у тамілів і відбудувати Полоннаруву. Наслідком гучних перемог стало небачене піднесення національних почуттів сингальців, що, своєю чергою, сприяло піднесенню місцевої культури. При дворі Паракрамабаху II (який сам прославив свої перемоги у поемі, котру без зайвої скромності назвав «Перлиною поезії») юрмилися талановиті й не дуже буддистські літератори (Відьячакраварті, Маюрапада, Дхармасена) і понад 3 тис. професійних живописців. Зусиллями монахів і придворних науковців

сингальська писемна традиція отримала власну класичну граматику, кодифіковану в середині XIII ст. Однак повторна тамільська навала за підтримки могутніх Пандів поклала край хитким воєнно-економічним успіхам сингальців.

Крах відпрацьованої століттями рисівничо-іригаційної економіки спричинив масові етнічні міграції. Опинившись на лінії постійного воєнного протистояння сингальської і тамільської держав, населення почало масово тікати з прикордонних центральноланкійських областей, рятуючись від перманентних бойових операцій. Складні іригаційні комплекси, залишившись без догляду, інтенсивно руйнувалися і заболочувалися, а відтак узагалі перетворилися на грандіозний розсадник тропічної малярії. Відступала разом з населенням на південь і сингальська столиця, перекочовуючи спочатку до Дамбадені, потім до Курунегали, Гамполу, аж доки не опинилася у Раїгамі — на південному заході острова у межиріччі Келані-гангі і Калу-гангі. Врешті-решт, буферна зона між ворогуючими державами настільки обезлюдніла й занепадала, що сама собою розділила тамілів і сингальців. Це, зрештою, стабілізувало політичний статус-кво на початку XIV ст.

Північноланкійський півострів Джафна з невеликою південною периферією залишився під контролем тамілів-індусів. Тут продовжувала функціонувати рисівничо-іригаційна економіка, проте внутрішня політична структура в умовах панування кастової системи залишалася доволі крихкою, а правляча у Джафні династія Арія Чакраварті (Арья Чакраварті) була фактично залежною у своїх діях від потужних південноіндійських сусідів — спочатку від Пандів, а з 1311 р. — від могутньої імперії Віджаянагар.

Кардинальнішу еволюцію пережила південноланкійська держава сингальців, яких таміли зігнали з насиджених місць й змусили переселитися в непристосовану для іригаційного рисівництва «вологу зону» тропічних джунглів, де рільництво могло існувати лише у надзвичайно примітивній, а тому малоефективній підсічно-вогневій формі.

Спочатку сингали зазнали жорстоких нестатків і навіть голоду. Їхні поневіряння яскраво описав місцевий буддистський монах Дхармакірті-махатхеро у своїй поемі «Орнамент справжньої релігії». Та постійно жити упроголодь, з почуттям ностальгії за минулим, ніхто не хотів, і сингали

взялися за освоєння тих природних щедрот, які їм досталися. В результаті змінився сам тип господарювання у сингалів. Замість рисівництва, можливості для розвитку якого на півдні острова виявилися вкрай обмеженими, основна маса селян віддала перевагу культивуації пальм (кокосових, арекових тощо) та обробці кори диких коричневих дерев. Умови для їх вирощування у «вологій зоні» були ідеальними, а продукція мала шалений попит на зовнішньому ринку, як наслідок уже не гвардійці, а купці стали господарями ситуації. З часом купці почали родичитися з сингальськими царями, а в 1408 р. Віра Алакешвара — виходець з буддизованих південноіндійських купців родини Алагокканарів — сам посів престол.

Активізація зовнішньої торгівлі сприяла розвитку експортно орієнтованих промислів: збиранню перлів, видобуванню й обробці коштовного каміння, відлову та прирученню слонів, солеварінню, заготовкам цінної деревини. Завдяки прибутковості цих промислів вони невдовзі здобули статус царських монополій.

Стрімко розвивалися південноланкійські порти: Салвата, Путталама, Калптія, Негомбо, Калугара, Берувала, Галле, Мігамува, Колантота (сучасний Коломбо). Їхні торговельні контакти сягали Європи й Африки, Китаю та Індонезії.

Масштабні прибутки від зовнішньої торгівлі швидко заповнили державну скарбницю, що, своєю чергою, сприяло розвитку місцевих ремесел, сингальської науки та культури. Справжніми шедеврами міського зодчества були південноланкійські столиці Япахува, Курунегала, Гамполу, Раїгама й Дамбаденія. При дворах сингальських царів знову почали вестися детальні хроніки, серед яких виділяються знамениті «Чулавамса» й «Пуджавалія». До держави сингалів почалась масова міграція талановитих майстрів-ремісників і видатних науковців з Індії та ісламських країн. У XIV ст. ланкійські філологи завершили титанічну працю з перекладу сингальською мовою усіх буддистських джатак.

Істотних змін зазнала місцева система землекористування. Дефіцит орних земель спонукав владу до майже цілковитої ліквідації *памуни* (пільгових земельних ділянок, звільнених від сплати податків), замінивши її системою *павені* (правені) — спадкових земельних володінь, за користування якими власники цих ділянок мали служити державі. В разі припинення служби *павені* повертався у пряму державну юрисдикцію. Така система здешевила управлінський апарат і гнучко доповнила давно перевірену й активно діючу

систему *дівели*, надавши владі можливість певного юридично-майнового маневру при розподілі своїх володінь та в їхньому використанні для фінансування державних потреб. Продовжували існувати в сингальській державі також казенні землі (*габадагам*) й родові володіння самого царя (*ратнінда*), а також вільні необроблені землі (*ратмахара*), які хоча й вважались державними (царськими), але не оброблялися (як правило, через свою непридатність — заболоченість, лісистість, скелястість тощо).

Домінування в землеробстві садівництва над рільництвом робило проблематичним ефективне функціонування старої податкової структури, що базувалася на сплаті державі певного відсотка від урожаю (на Ланці розмір таких податкових зборів рідко перевищував 10%). Плоди пальм, кору коричневого дерева чи зерна перечної ліани можна було збирати на острові майже цілорічно, що робило неможливим точне визначення річного врожаю й відповідно — обсягу податків. Ось чому вже з XIII ст. в межах сингальської держави влада отримувала надалі не частку врожаю з усіх земель, а повний врожай зі спеціально відведеної ділянки (*мутетту*), під яку відводилися, як правило, найкращі ґрунти і обробка якої здійснювалася селянами на засадах звичної *раджакарії*.

Успіхи на ниві економіки й водночас воєнно-політична слабкість робили Шрі-Ланку принадною для агресивних зазіхань, чим на початку XV ст. спробував скористатися мінський Китай. Переживаючи на той момент власну епоху великих географічних відкриттів, мінський флот на чолі із знаменитим флотоводцем-євнухом Чжен Хе уже під час його першої трансокеанічної подорожі прибув у 1405 р. на Цейлон. Китайці повели себе на Ланці доволі нахабно, зажадавши від сингальського *радже* Бхуванаїкабу V (1372—1408) видачі «Сину Неба» трьох основних реліквій царської ланкійської влади: зуба й волосини Будди, а також чаші для збирання милостині, котрою Будда, за переказами, годувався. Діставши категоричну відмову, Чжен Хе не наважився одразу на воєнні дії. Однак повернувшись вдруге на Ланку у 1411 р., флот Чжен Хе уже мав на борту 3000 десантників, які й здійснили блискавичну наступальну операцію. Цар-купець Віра Алакешвара не зумів дати відсіч агресору й потрапив до китайців у полон, а замість святинь сингали відкупилися від Мінів щедрими дарами. Наступного року, замість відвезено-

го до Китаю раджі-невдахи, південноланкійським правителем став Паракрамабаху VI (1412—1467), який в обмін на воєнну підтримку визнав свою формальну залежність від мінського імператора й погодився сплачувати йому невелику данину прянощами, самоцвітами, екзотичними тваринами й птахами. Столицею оновленої сингальської держави стала у 1425 р. Джаявардана-пура (сучасний Котте), розташована в південно-західній частині острова.

Правління Паракрамабаху VI було останнім спалахом воєнно-політичної могутності сингальської середньовічної держави загальноланкійського масштабу. Її базою, окрім стабільно працюючої економіки та купленої щедрими дарами китайської підтримки, стала оригінальна військова реформа. Ще Марко Поло зауважував свого часу, що «нашадки левів» на війні «не мужні, слабкі й полохливі. Трапляється потреба, вони наймають вояків в інших країнах і серед сарацинів» (тобто мусульман). Проте пошуки горлорізів-найманців серед індусів, арабів чи тюрк завершувалися для сингальських володарів завжди сумно: такі вояки коштували дуже дорого й до того ж швидко починали самі халяпувати при дворі, розуміючи, що супроти гвардії іноземців раджі нічого протиставити. Самі ж сингали воювали мляво і часто зазнавали поразок від тамілів, що також не додавало сингальським царям оптимізму. Отже вибір у раджі завжди був небагатий: або капітулювати перед тамілами, або покійно виконувати бажання заморських найманців. І лише Паракрамабаху VI знайшов, нарешті, геніальний вихід із тупикової ситуації: свою гвардію він почав формувати із дикуватих і сміливих, зате дещо простодушних веддів — нащадків корінного ланкійського населення, котрі за високий соціальний статус і гарантоване матеріальне утримання ледь не поголовно пішли під сингальські знамена (мається на увазі, звичайно, чоловіча половина цього етносу). Як спадкові мисливці, ведди чудово стріляли з лука, були ідеальними лазутчиками, розвідниками та слідопитами. Водночас у соціальному плані вони перебували на стадії доцивілізаційного розвитку, єдиної надплеменної інфраструктури не мали та й матеріально життям розбещені не були, а отже, із вдячністю готові були вірою та правдою служити сингальському царю. Тим більше, що за військову майстерність і

доблесть касту веддів урівняли в кастовій ієрархії з найвищою кастою *гоїгама*.

Результат «варваризації» армії виявився просто феноменальним. Швидко приборкавши сепаратистів, сингальське військо веддів окупувало й взяло під контроль «нічийні» землі центральноланкійських *ваннійрів*. Потім була успішно відбита спроба воєнного втручання у ланкійські справи з боку могутнього Віджаянагара, а в 1450 р. після двох коротких воєн і Джафна увійшла до складу держави Паракрамабаху VI. Правитель Джафни, зазнавши поразки, втік до

Південної Індії, а землі колишньої північноланкійської держави тамілів-індусів сингальський раджа передав в адміністративне управління своєму синові-приймаку з числа тамільської знаті Самупалу Кумарі. Так в середині XV ст. держава Котте знову ненадовго поширила свій воєнно-політичний вплив на весь Цейлон, хоча й без минулих елементів тотальної централізації. Адже Паракрамабаху VI так і не вдалося уніфікувати у своїх володіннях адміністративний апарат і податкову систему. Не визначився він і в питаннях державної доктрини в релігійно-ідеологічній сфері, а в землях Джафни навіть тамільську верхівку майже повністю залишив на попередніх посадах.

Створена воєнно-політичним генієм Паракрамабаху VI остання за часів середньовіччя загальноланкійська держава не могла похвалитися внутрішньою стабільністю. Вона не мала міцного етнічного ядра, визначеної релігійної політики, єдиної економічної інфраструктури. В її межах ворогували сингали-буддисти і таміли-індуси, вояки-ведди і вояки-найманці з-за кордону. Політичну еліту суспільства гнітило відчуття залежності від далекого Китаю (бодай і формальної), а найпопулярніші в ті часи ланкійські поети (Веттеве й Відагама) дружно паплюжили владу, пишаючись своєю опозиційністю. Не мало це політичне утворення і спільної, чітко вибудованої адміністративної владної вертикалі. Тому цілком природно, що одразу після смерті самого Паракрамабаху VI його держава тут же розвалилася. У 1505 р. острів уперше відвідали португальці, які відразу ж виявили інтерес до місцевої експортної торгівлі, розраховуючи, що в умовах етнополітичної роздробленості й, відповідно, військової слабкості Ланки вона може принести їм шалені прибутки.

Ланка в умовах португальської колоніальної експансії

Розпад держави Паракрамабаху VI спричинив появу на Цейлоні цілої низки дрібних політичних утворень (власне Котте, Сітавака, Раягама, Канді, Джафна та ін.), кожне з яких мріяло про загальноланкійське домінування, однак не мало для цього достатніх ресурсів. Така ситуація виявилася на руку португальцям, яких Ланка цікавила з багатьох причин: вигідне стратегічне розташування, багаті надра, невичерпні джерела прянощів, чудові бухти

тощо. Своєю чергою, ланкійські раджі мріяли використати португальців як союзників у міжцейлонських смутах і з радістю йшли на контакт з озброєними найновішою вогнепальною зброєю європейцями заради завоювання сусідніх територій. У результаті в 1518 р. португальський віце-король в Гоа (Індія) домовився через своїх емісарів з державою Котте про заснування в її межах першої португальської портово-торгівельної факторії з відповідними правами на експорт цейлонської кориці в обмін на воєнну підтримку.

Неабияку активність на острові проявила й католицька церква, що прагнула християнізувати острів'ян: у 1543 р. на Ланці відкрилася перша францисканська місія. З часом до францисканців додалися єзуїти, домініканці й августинці, а католики-неофіти з'явилися не лише серед ланкійців-простолюдників, а й серед владної еліти, що природно привело до посилення політичного впливу португальської корони на Цейлоні. Зокрема, у 1543 р. саме португальський король Жоао III офіційно коронував раджу Котте на ім'я Дхармапала правителем його держави. А невдовзі Дхармапала і сам прийняв католицтво та ще й конфіскував у своїх володіннях майно всіх буддійських та індуїстських храмів, передавши його францисканським монахам.

Поступово, де силою, де підкупом, а місцями й через недалекоглядність місцевих владик під повний контроль португальців перейшли порти Коломбо, Галле, Трінкомалі, Баттікалоа, Путталам, а на кінець XVI ст. майже все цейлонське узбережжя опинилося в руках колонізаторів. Острів'яни могли лише тішити себе хвалебними віршами сингальського поета Алагьяванни Мохоттали, який прославив антипортугальську війну ланкійців у поемі «Велика війна». Та навіть найгеніальніші вірші не могли приховати трагічну реальність: у 1597 р. офіційним володарем Цейлону португальські інтервенти проголосили лісабонського короля Філіппа I. На захоплених землях колонізатори утворили генерал-капітанство, глава якого мав певну автономію у військових, торгових та адміністративних справах, але підпорядковувався віце-королю в Гоа у питаннях фінансів. Опорою нової влади став потужний флот і численні колоніальні війська, сформовані переважно з португальських каторжан, різноманітних європейських авантюристів та індійських найманців. Лише важкодоступні центральні території острова залишилися невід-

контрольними колонізаторам — там свою незалежність обстоювала остання сингальська держава Канді («Гірська», «Бурхлива»), столиця якої носила горду назву *Маха-Нувала* (сингал. «Велике місто»).

Уперше португальці серйозно випробували міць Кандійської держави у 1594 р., коли армія колонізаторів на чолі з Педро Лопесом де Соусою вторгнулася у центральні райони острова з метою посадити на кандійський престол окатоличену сингальську царівну Кусумасанадеві (християнське ім'я — Дона Катарина). Однак у битві поблизу Ганноруби кандійці, очолені претендентом на місцевий престол Коноплу Бандарою, завдали строкатому наброду найманців, авантюристів і злочинців цілковитої поразки. Відтак царевич-переможець швидко коронувався під ім'ям Вімала Дхарма Сурія I (1594—1604) та ще й одружився на Доні Катарині, котра умудрилася потрапити після битви у полон. Шлюб з царівною забезпечив Вімалі Дхармі Сурії I належну легітимність, а португальці, щоб не завдавати собі зайвого клопоту, вирішили зайнятися упорядкуванням уже захоплених територій.

Колонізатори, яких цікавили лише приноші й пов'язані з ними прибутки, завважливо не стали руйнувати існуючу на острові систему управління. Португальський король був проголошений верховним володарем усіх ланкійських земель, із фонду яких певні території з селянами, що мешкали на них, виділялися в користування державним службовцям як платня за виконання певних військових чи адміністративних функцій. Для упорядкування податкової системи колонізатори у 1613—1615 рр. на контрольованих ними землях провели тотальний перепис (кадастрацію) усього аграрного фонду, за результатами якого були зафіксовані типи й розміри всіх володінь і пов'язані з ними повинності. На засадах *раджакарії* португальці запровадили на Цейлоні військову повинність. Водночас вони зберегли уривки з нею кастово визначені виробничі повинності по збиранню кориці, вилосу слонів, транспортуванню казенних вантажів, виготовленню зброї тощо. Визнання норм і принципів традиційного сингальського права щодо аборигенного населення було законодавчо закріплено колонізаторами згідно з Малванською конвенцією 1597 р. Майже недоторканою залишили португальці на острові місцеву кастову систему, а в економічній сфері вони обмежилися запровадженням низки монополій португальської корони на деякі найприбутковіші промисли й заняття (експорт кориці, обробка самоцвітів, перлинництво, вилос слонів тощо). Лише експорт чорного перцю та горіхів арекової пальми було залишено в руках туземних (насамперед, індійських) купців, оскільки для тотальної «португалізації» усього експорту приношів у колонізаторів просто бракувало людських ресурсів. З тієї ж причини органи провінційного управління було залишено в руках

представників місцевої верхівки (тамільської або сингальської). Португальці контролювали лише центральний апарат влади, розташований у Коломбо — колоніальній столиці португальського Цейлону. Політика християнізації сприяла появі на острові потужної общини католиків аборигенного походження (її ядром стало колоніальне чинівництво з числа корінних ланкійців). Певний вплив католицько-португальських елементів простежується також у місцевій архітектурі, скульптурі, живописі, побуті, мові.

Стабілізаційні заходи колонізаторів сприяли перетворенню у 1630-х роках португальських колоній на Цейлоні із збиткових на прибуткові, що гарантувало їхню фінансову незалежність від віце-короля Гоа. Та навіть за таких обставин центральноланкійській державі Канді вдалося стримати португальську колоніальну експансію і відстояти свій суверенітет. Раджа Сенерат (1604—1635), хоча й втратив у трьох війнах з португальцями рештки своїх прибережних територій, зумів відбити кілька ворожих нападів на центральні райони своєї країни, а в 1633 р. змусив колонізаторів укласти з Канді мирний договір. За мізерну данину й визнання легітимності усіх попередніх їхніх завоювань португальці відмовилися від територіальних домагань щодо Канді, хоча їх продовжували вабити лісисті гори Цейлону, де росли цінні коричні дерева. Сенерат, своєю чергою, наказав збудувати у вузлових пунктах держави Канді потужні фортифікаційні споруди, а також заборонив вирубувати дерева в лісах, що межували з португальськими володіннями. Непрохідні джунглі стали важливою складовою оборонного потенціалу сингальської держави.

Водночас кандійські раджі доклали чимало зусиль для загальнобудійського єднання своїх підданих і зміцнення свого сакрального авторитету. З цією метою у столиці Канді прискореними темпами добували двоповерховий храм Зуба Будди (*Далада Малігава*), прикрасивши його вишуканими розписами й різьбленням.

Політико-географічна ізоляція мала для сингалів ще один неприємний наслідок. Порушення нормальних контактів між центральними (кандійськими) та узбережними (колоніальними) районами призвело в подальшому до формування в самому сингальському етносі роз'єднаних субетнічних груп — рівнинних і кандійських (гірських) сингалів. До цього треба додати посилене проникнення на острів мусульманських торговців (з відповідними етнодемографічними наслідками) та поблажливу політику колоніальної влади сто-

совно шлюбного змішування європейців з тамілками й сингалками. Така політика зумовлювалася надзвичайно високою смертністю серед колонізаторів (хвороби, війни, етнокультурні конфлікти тощо). Брак людських ресурсів позбавляв їх можливості здійснювати посилену етнічну «європеїзацію» Ланки.

Саме за таких обставин Ланка привернула увагу ще одного європейського колоніального хижака — Нідерландів. Ця країна нещодавно пережила буржуазну революцію і, здобувши незалежність, теж захопилися ідеями колоніальних завоювань на багатому Сході.

Португало-голландське колоніальне протистояння та його наслідки. Ланка на схилі середньовіччя

Унаслідок низки колоніальних воєн на рубежі XVI—XVII ст. усі узбережні території острова контролювалися португальцями, а землі незалежного сингальського царства Канді обіймали важкодоступні, порослі джунглями гірські райони Центрального Цейлону. Статус незалежного політичного утворення кандійці здобули в нелегких війнах, причому навіть після

1633 р. загроза поновлення військово-колоніальної експансії з боку португальців відчувалася сингалами постійно. Така ситуація сприяла консолідації гірських сингалів навколо правлячої у Канді династії Наякарів (південноіндійського походження). Їй вдалося максимально централізувати й укріпити свою владу, спираючись на гвардію, сформовану з придбаних за корицю темношкірих рабів-африканців (*кафірів*) і загони професійних вояків-найманців, на вербованих у Південній Індії (серед тамілів і малаялі (малаяламців)). Водночас під гаслами війни супроти пожадливіх європейців в армію Канді залучалися і власне кандійці, проте їхня чисельність і бойова виучка значно поступалися професійним підрозділам.

Відрізане від портів, Канді постійно переживало фінансову скруту, тому платою за державну службу (в тому числі військову) стали спеціальні земельні ділянки з селянами (*хевавасам*), що надавалися в користування воякам і чиновникам із фонду царських земель без права власності службовця на них. Такі умовні пожалування дали змогу

кандійським раджам досить швидко розбудувати не тільки власну армію, а й потужний урядовий апарат у складі тридцяти *лекамів* (міністерств), розгалужену систему місцевих адміністрацій, налагодити збирання податків (майже завжди натурою) й виконання *раджасакрії*. Відсутність грандіозних іригаційних комплексів і, відповідно, ефективних суспільно-стабілізуючих чинників у руках державного владного апарату змусила династію Наякарів вжити термінових заходів щодо зміцнення основ кастової системи, яка одна лише могла гарантувати Канді соціально-економічну стабільність на засадах общинного самоуправління й самозабезпечення. В Канді було запроваджено оновлений кодекс законів («*Німі-нігхадува*»), в якому кастовий поділ сингалів був ще раз ґрунтовно підтверджений та освячений владою.

Загроза колоніального поневолення прискорила централізацію Кандійської держави. Особливо характерним у цьому відношенні було правління раджі Раджсинхи II (1635—1687), єдиновладдя якого вважається мало не хрестоматійним для східної деспотії. Навіть посаду великого міністра (*маханіламе*) цей раджа розділив між двома *адігарами*, зосередивши у своїх руках усі повноваження військово-політичного, економічного й судового глави держави.

Усе це ніяк не обіцяло португальцям спокійного володарювання на Цейлоні, тим більше, що з початку XVII ст. Ланкою зацікавилася Голландська Ост-Індська компанія.

У пошуках союзників проти португальців голландці і кандійці швидко порозумілися. В обмін на право монополної закупівлі кандійської корици голландці надали Раджасинхи II пряму військову підтримку, і в 1639 р. на Цейлоні поновилися колоніальні війни. Тільки тепер португальцям протистояли потужний флот Нідерландської Ост-Індської компанії, а також голландські і кандійські сухопутні сили, оснащені голландською зброєю. Тому й результат виявився цілком прогнозованим: один за одним союзники відвоювали у португальців порти Трінкомалі, Баттікалоа, Негомбо, Галле. Після короткого перемир'я, у 1656 р., впав Коломбо, а на кінець 1658 р. в усьому регіоні (і на Цейлоні, і на півдні Індії) не лишилося жодної португальської колоніальної факторії. Та для Канді вигнання португальців мало що змінило: усі колишні португальські володіння перехопили тепер голландці, а держава сингалів, як і раніше, залишилася відрі-

заною від узбережжя. Збройні сутички точилися надалі уже між колишніми союзниками, а ланкійцям так і не вдалося повернутися на прибуткові експортно-імпорتنі ринки прянощів.

Контролюючи вивіз кориці, голландці по демпінговим цінам вимінювали її за продані утродорога вогнепальну зброю, зерно та вкрай необхідні Наякарам золоті й срібні монети. А кандійські раджі покірно перетворювали свою країну з автаркічно дезінтегрованою економікою на джерело дешевих прянощів (на яких наживалася Ост-Індська компанія). Гальмувала розвиток кандійського господарства і, продиктована питаннями воєнної безпеки, заборона на спорудження надійних шляхів сполучення у прикордонних землях Кандійської держави. В умовах складного гірського рельєфу і тропічних джунглів це ще більше гальмувало торговельно-обмінні операції усередині країни, утруднювало її зовнішні зв'язки, ізолювало Канді від усіх інтелектуально-технологічних новинок і, зрештою, призвело до політичної дезінтеграції самого Канді. Фактично, з кінця XVII ст. *сингальська цивілізація Цейлону остаточно втратила культурно-історичну динаміку, перетворившись на відсталу периферію підконтрольного європейцям узбережжя, джерело колоніальних прибутків для буржуазної Голландії.*

Розділ V

Південно-Східна Азія

दक्षिण-पूर्वी एशिया

заною від усього світу. Збройні сили були у складі
 чия більшість складалися з...
 повернутися на прибуток...

Виділення Південно-Східної Азії

...завжди визначали її як про...
 зором, ірною та екран неох...
 монети. А класичні факт...
 країну з американо дезінтрат...
 дешкод пренонія ска н...
 компанії). Галузь була розв...
 проєктування-інформація...

Проблема типології традиційних цивілізацій Південно-Східної Азії — історико-географічного регіону, що охоплює півострови Індокитай і Малакку, а також ряд островних архіпелагів, серед котрих виділяються Філіппіни, Зондські й Молуккські острови — це дійсно проблема. Уже генезис місцевих культурно-господарських спільнот викликає чимало дискусій та суперечок стосовно основних параметрів їхньої соціо-історичної ідентифікації. Причиною цього є надзвичайно складна, справді синкретична суспільно-культурна першооснова цивілізаційних процесів в означеному регіоні в епоху середньовіччя.

Зародження цивілізації як етапу соціальної історії в Південно-Східній Азії пов'язують з двома доволі суперечливими чинниками. Перший — це прибутки від транзитної торгівлі, умови для якої в регіоні були дуже сприятливими. Як перевалочний пункт на основних торговельних шляхах між Індією і Китаєм, Південно-Східна Азія (а точніше її порти й протоки) ще на початку н.е. почала притягувати багатих купців-спекулянтів (із Індії, Аравії та Персії, а також із Китаю), чий вітрильний кораблі океанічні мусони протягом липня—листопада гнали із заходу на схід, а з грудня по червень — у зворотному напрямі. Мита з таких купців бралися чималі, тож не дивно, що наявність солідних обсягів додаткового продукту сприяла появі на узбережжях уздовж найпопулярніших транзитних шляхів відповідних державно-цивілізаційних утворень навколо прибуткових торговельних центрів. Іншим засобом, завдяки якому народи Південно-Східної Азії змогли сформувати власні цивілізаційні осередки, було поливне рисівництво з усіма відповідними суспільно-господарськими й соціально-політичними наслідками. Цей тип цивілізаційної структури репрезентували, насамперед, глибинні райони регіону, віддалені від зручних бухт, а тому менше пов'язані зі спекулятивними й піратськими прибутками посередницького монополіста. Нарешті, сувора природа регіону (непрохідні джунглі, гірські масиви, бурхливі моря тощо) сприя-

ли надзвичайній поліетнічній та полікультурній строкатості Південно-Східної Азії. В багатьох місцях регіону є території, де збереглися до наших часів осередки первісного світу, в яких мешкають носії примітивних мотижно-землеробських колективів, або взагалі спільноти мисливсько-збиральницького типу. Зіграло свою культуртрегерську роль і тривале сусідство з двома потужними регіональними суперцивілізаціями (далеко-східною та південноазійською), чий вплив на Південно-Східну Азію відбувався як через торгівлю, так і через війни, релігійних паломників і місіонерів, різноманітних іммігрантів тощо. Зрозуміло, що такий «коктейль» давався взнаки, а тому зовсім не випадково цивілізаційний ареал Південно-Східної Азії сформувався і функціонував тривалий час у формі своєрідного гібриду далекосхідних та південноазійських компонентів, хоча й зі збереженням певної автохтонної специфіки.

Спочатку вирішальним у визначенні типологічних характеристик місцевих цивілізаційних утворень був зовнішній вплив з боку традиційної індо-буддійської цивілізації. Щоправда, системі варн і деякі інші її неодмінні атрибути Південно-Східна Азія не сприйняла і врешті-решт відкинула. Зате буддизм та індуїзм, писемність дєванагарі, священна мова санскрит як мова науки й політики та багато іншого — активно запозичувалися. Звичайно, всі ці надбання чужих цивілізацій зазнавали на місцевому ґрунті суттєвої туземізації. Проте відсутність варново-кастових механізмів суспільно-господарської та політичної самоорганізації соціуму поставила перед мешканцями Південно-Східної Азії завдання знайти інші (не притаманні традиційній Індії), жорсткіше організовані форми соціального й політичного функціонування. І тут у нагоді місцевим народам став колосальний досвід державного будівництва традиційного Китаю — досвід, який вони сповна використали, делікатно ув'язавши його з масштабними індійськими запозиченнями. Результатом стало формування жорсткої бюрократичної вертикалі, розробка політичної доктрини буддараджі (у буддійських) або девараджі (в індуїстських державах) як ідеології пануючого обоженого монарха та всіх його династичних предків. Чимало китайських запозичень виявлено також в організації рисівничого комплексу Південно-Східної Азії в середні віки, принципах функціонування місцевої іригаційної системи тощо.

Отож, аналізуючи цивілізаційну типологію політичних соціумів середньовічної Південно-Східної Азії, можна цілком аргументовано констатувати її синкретичність, оскільки саме виникнення цих стосунків відбулося внаслідок специфічного впливу різнопланових внутрішніх факторів, культурно-цивілізаційного зіткнення буддійсько-індуїстської та китайсько-конфуціанської суперцивілізацій, на які нашарувався у XIII ст. й ісламський чинник, котрий ще більше ускладнив етнічну та релігійну різноманітність регіону.

• Природно-кліматичні умови • Індокитай напередодні середньовіччя • Перші держави кхмерів • Перші держави бірманомовних народів • Перші держави монів • Камбуджалеша • Етногенез бірманців (м'янма). Держава Паган • Етногенез тайців. Держава Сукхотай • Держава Аютія • Держава Таунгу • Утворення держави Сіам. Самозакриття Таїланду

Природно-кліматичні умови

Півострів Індокитай являє собою південно-східну околицю Євразійського материка. Розташований він у зоні жарких вологих тропіків. Рельєф півострова надзвичайно складний,

проте в середні віки його домінуючим типом залишалися діорослі густими непролазними джунглями гори й пагорби, де мешкали або невеликі пролазливі карликові олені, дикі кабанчики, їжаки та змії, або тварини-гіганти (слони, дикі буйволи, носороги), котрим доставало сил пробивати собі дорогу серед кущів, ліан та бамбукових заростей. Поряд з ними, однак «поверхом вище» (тобто на деревах і частково на землі) проживали мавпи й летяги, димчасті леопарди й мармурові пантери, лемури та безліч птахів, і лише у високогірних листяних та соснових лісах (де значно холодніше, аж до нічних заморозків, а тому ліси значно «просторіші») мешкали великі олені, дикі бики— бантенги, гаяли, гімалайські й малайські ведмеді та тигри. Отже, абсолютну більшість індокитайських ландшафтів ніяк не назвеш сприятливими для ведення продуктивного сільського господарства. Та справжнім божим даром для місцевих землеробів стали знамениті ріки регіону — «водна матір» Меконг, Іраваді, Чаопхрая (Менам), Салуїн та ін., води яких, подолавши гірські порігони, утворили на шляху до Андаманського моря, Сіамської затоки чи Південно-Китайського моря не дуже широкі, проте з надзвичайно родючими ґрунтами, долини, де склалися місцеві рисівничі цивілізації.

Восени, коли в регіоні наставав сезон дощів, усі ріки Індокитаю масово виходили з берегів і щедро ділилися з навколишніми землями благодатною вологою та родючим мулом, що створювало ідеальні умови для рисівництва. Зігріті жарким тропічним сонцем місцеві ґрунти давали змогу отримувати по два-три врожаї на рік. Для ефективного використання цих природних щедрот необхідна була лише надійна централізована іригаційна система, що спричинило спорудження широкої мережі каналів, водоймищ і дамб на півострові ще з давніх часів. І хоча гирла більшості індокитайських річок настільки замулювалися, що часто перетворювалися на суцільні болота, які активно просувалися прямо в океан, але й це люди навчилися використовувати собі на добро. У заболочених заростях і мангрових лісах мешкали мільйони птахів, кабани, дикі бики й буйволи, носороги, олені та змії — і все це природне багатство активно споживалося індокитайцями через мисливство. Щоправда, у заростях траплялися також тигри та болотні рисі, та на те воно й полювання...

Славилися індокитайські ріки та озера ще й унікальними запасами риби, яка й досі лишається основним джерелом білкової їжі для більшості місцевого населення.

Клімат Індокитаю — типово мусонний і представлений лише двома чітко вираженими сезонами: сезоном дощів (літо — початок осені) й так званим «сухим сезоном» (решта року), коли дощі також бувають, однак не такі сильні й не щодня. В умовах вологого й теплого клімату Індокитаю майже не знає істотних температурних коливань (за винятком високогір'я, де іноді трапляються й заморозки), а тому тільки пізньої осені відразу після сезону дощів повітря може за ніч прохолонути до +10 °C (і то як виняток). А на рівнинах і в передгір'ях температура постійно тримається на рівні +20—+40 °C.

Незмінним багатством Індокитаю залишалися навколишні морські води та прибережні мангрові ліси — невичерпне джерело «паливної» сировини. Море годувало людину рибою та смачним м'ясом дюгонів і ламантинів, збагачувало коралами, перлами й служило постійними «воротами» у навколишній світ (транзитна й експортно-імпортна торгівля, мореплавання, паломництво, обмін ідеями й

товарами тощо). А експортувати мешканцям півострова здавна було що: його надра славилися унікальними сапфірами, турмалінами, рубінами, золотом, сріблом, рудами заліза й олова, а ліси були багатими на цінну деревину (тик, іп, інджин, падау, «залізне дерево» п'їнкадо, циклопічний диптерокарпус тощо), пахучі смоли та екзотичних тварин. Природні багатства півострова здавна приманювали до себе людей, що спричинило *надзвичайну антропологічну й етнічну строкатість Індокитаю, яка стала результатом бурхливої історії регіону.*

Індокитай напередодні середньовіччя

Умовно первинним населенням Індокитаю вважаються темношкірі племена австралоїдно-негроїдного расового типу. Мешкали вони в печерах місцевих гір, жили мисливством, рибальством і

збиральництвом у гірських лісах й обходили десятою дорогою тодішні річкові долини — заболочені або вкриті непролазними вологими тропічними джунглями, що робило їх вкрай несприятливими для людини. Релігійні уподобання темношкірих протоіндокитайців нам майже невідомі, оскільки поширені серед них традиції «полювань за головами» аж ніяк не сприяли детальнішому ознайомленню з сутністю культових переконань умовно аборигенного населення півострова. Лише за часів неоліту, коли на півострів з півночі прийшли південномонголоїдні племена осілих землеробів, почав докорінно мінятися спосіб життя місцевого населення.

Під тиском давніх китайців та внаслідок об'єктивної територіальної експансії неолітичних людей на землі мисливсько-збиральницької периферії півострів пережив кілька хвиль масових етнічних міграцій із району ріки Янцзи, кожна з яких приносила з собою нові технології відтворюючого господарювання, технічні й культурні новації та ще більше ускладнювала мовно-расову картину півострова. В результаті місцева людність освоїла долини всіх індокитайських річок, збудувала на півострові потужні землеробсько-іригаційні комплекси, а відтак, опанувавши місцеву природу, навчилася розводити рис, бобові (горох, квасоля, соя), перечні й пальмові (арека, рафія) культури, видобувати сіль та плавити метали, ловити рибу та культивувати горбатих биків, «водяних» буйволів, кіз, свиней і кур. Стабільна сезонність теплого з дощами клімату та достаток родючих ґрунтів в алювіальних долинах місцевих річок гарантували по кілька щедрих урожаїв на рік, а освоєння каботажного мореплавання сприяло втягненню Індокитаю у міжнародні торговельні, політичні й культурні зв'язки. *Важливу роль у становленні стратифікованих ранньополітичних спільнот в Індокитаї зіграє*

також могутній цивілізаційний вплив величної індійської цивілізації. Масштаби цього впливу особливо зросли після того, як у II ст. н.е. розрізнені в минулому океанічно-морські комунікації склалися нарешті в єдиний трансіндійський океанічний шлях від Александрії до портів Південно-Східної Азії (на що прямо вказує складена в середині II ст. знаменита «Географія» Птолемея). Тоді ж у прибережних народів півострова поширились санскрит і пов'язані з ним системи письма.

В комплексі означені фактори сприяли *формуванню на рубежі н.е. в регіоні елементів класового суспільства, а з часом — виникненню на півострові перших державних утворень*, кожне з яких спиралося на певну етнолінгвістичну групу, окрему релігійно-політичну доктрину та специфічний господарський комплекс.

Перші держави кхмерів

Найвідомішим ранньосередньовічним політичним утворенням Індокитаю стала держава *Бапном* («Царство гори»), відома за китайськими хроніками під назвою *Фунань*. Її творцем став народ південних (приморських) кхмерів, а міфічним засновником легенди називають індійського царевича Каундіню, що одружився з місцевою володаркою й заснував у такий спосіб першу фунанську династію правителів, які носили гордий титул *курунг вном* («гірський владика»?). Столицею молодої держави було розташоване на березі величного Меконгу місто *Вьядхапура* — «місто мисливців» (назва пов'язана з тим, що молоді кхмерські вояки традиційно навчалися військовій справі під час полювання й ловлі слонів, які становили потім основну ударну силу фунанської армії). Початковий територіальний ареал Бапному охоплював невелику частину індокитайського узбережжя Південно-Китайського моря в районі гирла ріки Меконг.

В антропологічному плані кхмери належали до перехідної південноазійської раси, яка поєднувала в собі домінуючі ознаки монголоїдів з елементами австралоїдів. Це свідчить про те, що сформувалися кхмери в результаті асиміляції темношкірих аборигенів монголоїдними прибульцями з півночі. Мова, якою вони розмовляли, належала до мон-кхмерської групи австразійської мовної сім'ї. Її вирізняли багатоступеневий музичний наголос, велика кількість голосних звуків та розвинена система словоутворення нових слів і термінів через синтез уже існуючих. Проте в питаннях державного будівництва, розвитку науки та культури бапномці користувалися виключно санскритом (власну писемність кхмери розробили тільки у VII ст.).

Основу господарського комплексу Банному становило орне заливне рисівництво (завдяки іригації на базі вод Меконгу місцеві землероби могли збирати по три врожаї на рік), рибальство та експортно-імпортна й посередницька торгівля (через той самий Меконг і води навколишніх морів), в якій кхмери намагалися брати участь не тільки як митники-посередники, а й як активні торговці, мореплавці. Вже на початку н.е. вони навчилися споруджувати великі вітрильники, що могли перевозити до 700 осіб. Розводили кхмери також цукрову пальму, часник, цибулю та безліч плодових культур, видобували перець з перечної ліани. Тваринництво обмежувалося domestикацією свійських птахів, свиней і тяглових биків та буйволів. Траплялися в підконтрольних банномцям землях невеликі родовища золота й срібла, що давало змогу давнім кхмерам дотримуватися порядку, «коли срібло в монетах було без домішок».

Оригінальним поєднанням місцевих традицій з індійськими запозиченнями виглядає матеріальна й духовна культура кхмерів. Їхній традиційний одяг (*саронг*) напрочуд схожий на індійські *дхоти* та *сарі*, а дерев'яне житло, враховуючи бурхливий порив могутнього Меконгу та періодичні океанічні припливи, завжди зводилося на солідних палях. Основними продуктами харчування були рис і риба (сушена, солена чи квашена) з низкою приправ, плоди та овочі, а також, щоправда нечасто, — м'ясо сийських тварин і птахів. Зате в великих кількостях споживали кхмери креветок і коників, кав'яр, м'ясо черепаха, жаб, змії тощо. Вирощували (окрім вищезгаданого) цукрову тростину, гранати, апельсини та арекову пальму заради горіхів. Помітно відрізнялися від індійців кхмери своїми зачісками. Вони постійно стригли (ледь не голилися) своє волосся максимально коротко — причому як чоловіки, так і жінки.

Релігійні уявлення кхмерів ґрунтувалися на поєднанні запозичених хінаїстських (тобто ортодоксально-монашеских) форм буддизму з елементами брахманізму та місцевих різновидів анімістичних культів (серед яких виділялося тотемістичне вшановування крокодилів). Правова система кхмерів була простою і жорстокою. Як і більшість традиційних «кодексів», вона базувалася на засадах садистських ордалій (підозрюваних у злочині примушували занурювати руку в окріп, кидали до ставків з крокодилами або до клітків з тиграми). У сімейних відносинах банномців переважала полігінія з «купівлею» нареченої та елементами сорорату (коли чоловік одружувався одразу на кількох сестрах). Проте шлюб залишався матрилокальним (чоловік жив у великій сім'ї батьків своєї дружини), причому жінка зберігала в родині доволі високий статус. Віком повноліття кхмери вважали 12 років, коли після обряду ініціації (*хорсак* — «вистригання волосся») людина переставала бути дитиною і вважалася дорослою. Відповідно ранніми були і шлюби з великою кількістю дітей, високою дитячою смертністю і не дуже тривалим середнім терміном життя. Іноземці відмічали притаманні кхмерам пожадливість, а також трохи незвичну особливість з погляду китайців тотальну свободу дошлюбних стосунків, яку проповідували банномці.

Різде територіальне розширення Банному розпочалося у другій половині II ст. за часів царювання *курунг пнома* Хунь Паньхуана (як іменували цього володаря китайські літописці). Спочатку його зовнішньополітична експансія була результатом скоріше вдалої дипломатії та державницького таланту самого Хунь Паньхуана, аніж наслідком реалізації дійсно існуючої воєнно-економічної переваги Фунані над сусідами. За даними китайської хроніки, «Хунь Паньхуан, завдяки хитрощам вмів розділяти міста й викликати у них взаємну підозру. Потім він збирав війська, нападав на них і підкоряв. Відтак він посилав своїх синів і онуків правити кожним містом окремо. Їх називали малими царями». Коли на початку III ст. Паньхуан помер (у віці 90 років!), він залишив нащадкам чималу державу, що займала всю долину меконгського гирла та навколишні приморські території. Однак *справжнього апогею могутності Банном досягнув у період, коли відбулися якісні зміни в регіональній торговельній кон'юнктурі*.

На початку III ст. внаслідок уособиць та селянських бунтів впала остання давньокитайська імперія Хань, і на її руїнах склалися три царства. Одне із них — південно-східне У, — будучи відрізанним конкурентами від Великого Шовкового шляху, наполегливо шукало нових виходів на зовнішні ринки; і знайшло їх у трансокеанічному транзиті через Південно-Східну Азію та Індію і далі на захід аж до Риму (кит. *Дацинь*). В результаті Фунань опинилася в епіцентрі прибуткової міжнародної торгівлі: шовк, ладан, алое, прянощі, коні, раби, золото й срібні монети, килими, наркотики, зброя — усе це перевозилося через бурхливо прогресуючий банномський порт Окео, казково збагачуючи державну скарбницю *курунг пномів* завдяки митним зборам. А слідом почалось якісне зростання армії та нові успішні завоювання. Наприкінці III ст. держава Фунань захопила всі прибережні землі південного Індокитаю від плато Мой (в районі сучасного в'єтнамського міста Хошимін) до Малаккського півострова.

Тотальна регіональна гегемонія Банному тривала й у IV ст. Під керівництвом сформованого в китайських традиціях розгалуженого адміністративного апарату силами примусово організованих підданих була здійснена «велика сільськогосподарська колонізація» болотистої в минулому дельти

Меконгу. На освоєних після масштабних дренажних та зрошувальних робіт землях запрацювала добре налаштована централізована іригаційна економіка, створена в канонах державної надільної системи китайського типу. Справжній урбаністичний бум пережив у IV ст. порт Окео, споруди якого займали площу в 450 га. Високими темпами розвивалися місцеві металургія, ювелірна справа, гончарство, зброярство й особливо суднобудівництво. Масштаби майнових відносин у Фунані нічим не поступалися найрозвинутішим цивілізаціям Євразії. Фунанські вироби із золота, скла і слонової кістки користувалися стабільним попитом на ринках Китаю, Індії та глибинних районів самого Індокитаю.

Важливим чинником державної єдності була поміркована релігійно-ідеологічна політика бапномських царів, які умудрилися, прилюдно демонструючи відданість буддизму, водночас залучати до державної розбудови шиваїтів з їхнім культом Шиви-царя *Махешвари*, не забуваючи при цьому місцевих духів.

Масштабне посилення Бапному почало турбувати навіть китайців, чії хроністи почали писати про нього з V ст. виключно у негативних тонах: «Народ Фунані — підступний і хитрий. Вони силою захоплюють мешканців сусідніх міст, що не визнають себе їхніми васалами, і перетворюють їх на рабів». Але все це *курунг пномів* не дуже обходило, аж доки Китай, об'єднаний у 589 р. суйським імператором Ян Цзянем, не перейшов до політики економічної самоізоляції, що одразу вдарило по транзитно-спекулятивних прибутках Бапному. І тут з'ясувалося, що торговельно-посередницька імперія, якою була Фунань, — це «кокос на глиняних ногах». Залишившись без митних прибутків, *курунг пноми* не змогли компенсувати ці втрати збільшенням власного виробництва. В умовах бюрократичної командно-адміністративної системи селяни, організовані у *варги* («трудова армія»), працювали на царській землі без особливого ентузіазму. Фінансова скрута спричинила занепад воєнної могутності, двірцеві чвари та внутрішні усобиці. Слідом почали відпадати васали, аж доки в VII ст. імперію Фунань, що кілька століть процвітала завдяки транзитній міжнародній торгівлі, не поглинуло державне утворення північних (гірських) кхмерів — *Ченла*, економіка якої базувалася на власному землеробському вироб-

ництві. Його розвитку сприяла масштабна іригаційна система, збудована південніше хребта Дангрек.

Північні (континентальні або гірські) кхмери, які носили на відміну від своїх етнічних сородичів довге волосся, на початку середньовіччя помітно відставали в темпах соціально-економічного та політичного розвитку від своїх південних сусідів, оскільки не мали прямого виходу на транзитні морські шляхи і могли спиратися тільки на ресурси власного іригаційного виробництва. Рільництво давало їм бавовняний одяг і стабільне харчування (рис, просо, жито, які доповнювалися різноманітними овочами й плодами); тваринництво, що відіграло в економіці північних кхмерів допоміжну роль, забезпечувало їх маслом, кислим молоком, м'ясом і м'ясними соусами, а цукрова пудра, виготовлена із соку пальмових плодів, дещо підсоложувала непросте буття місцевих мешканців. Відсутність митних прибутків гальмувала суспільний розвиток північних кхмерів і навіть змушувала їх тривалий час коритися владі Бапному. Однак після краху Фунані воєнні горняки перехопили у своїх південних сусідів ініціативу, й поступово здобули гегемонію у загальнокхмерському масштабі, створивши державу, яку китайські хроністи іменували *Ченла*.

Засновником *Ченли* кхмерські народні перекази називають сина благочестивого самітника та небесної німфи (*ансари*) — «царя» Шрутавармана, роки життя якого датують серединою V ст. Географічно початковий ареал *Ченли* охоплював невеличку територію навколо священної гори кхмерів Лінгапарвати (південь сучасного Лаосу), біля підніжжя котрої на рубежі V—VI ст. зросла столиця молодого ранньодержавного утворення Шрештхапура. До середини VI ст. *Ченла* перебувала під воєнно-політичним сюзеренітетом значно потужнішого на той час Бапному, тим більше, що поміркована релігійна політика *курунг пномів* давала змогу гірським кхмерам відносно комфортно почуватися в межах пробуддійської Фунані, хоча самі вони на той час сповідували брахманізм шиваїтського толку. Однак із занепадом бапномської могутності *Ченла* спочатку здобула повний суверенітет, а відтак і сама включила колишнього сюзерена в орбіту власного воєнно-політичного й економічного домінування, що було юридично оформлено династичним шлюбом, який поєднав «місячну» династію Фунані із «сонячною» династією *Ченли*. Завершили загальнокхмерські об'єднувальні зусилля вдалі агресивні війни, які *Ченла* активно проводила на рубежі VI—VII ст. В них особливо відзначився царевич Чітрасена, який спочатку командував ченласькими збройними силами як рідний брат діючого правителя, а десь близько 600 р., відправивши того доживати

віку у шиваїтський монастир, сам прийняв на себе тягар державної влади під новим пишним ім'ям Махендраварман.

Роки правління Махендравармана (приблизно 600—611) пройшли під знаком масштабних внутрішніх реформ й активних територіальних придбань, на чому ченласький цар зосередив особливу увагу свого непереможного війська. Новостворена кхмерсько-шиваїтська імперія, в союзі з одновітряними тямрами (із Центрального В'єтнаму), розширила свої кордони від Китаю на півночі до гирла Меконгу і миса Камау (південна окраїна Індокитаю) на півдні, від дружньої Тямпи на сході до нижньої долини ріки Мун (східна окраїна сучасного Таїланду) на заході. Водночас Махендраварман запровадив нову систему успадкування влади, метою якої було якісне зміцнення політичної централізації Ченли. Реформа передбачала, що право на престол можуть мати лише сини першої (найлегітимнішої) дружини царя, причому «в день, коли проголошується новий цар, усіх його братів нівечать: одному відрізають палець, іншому — ніс тощо. Відтак виділяють кошти на їхнє утримання і розсилають їх у різні місця, ніколи не пропонуючи ніяку посаду».

Продовжив централізаторські реформи син Махендравармана цар Ішанаварман I (616—665), який збудував на р. Сен нову столицю імперії, «скромно» назвавши її в свою честь *Ішананурою* («Місто Ішанавармана»). Він остаточно ліквідував залишки бапномської автономії, вигнавши в еміграцію усіх нащадків місцевої царської династії, замінив усіх васальних царків губернаторами, яких призначав особисто, значно розширив бюрократичний апарат влади, а також здійснив цілковиту експропріацію на користь держави володінь буддійської церкви, після чого в межах шиваїтської Ченли не лишилося не тільки жодного буддійського монастиря, а й жодного буддійського ченця. Був сформований також уряд країни у складі чотирьох міністрів та прем'єр-міністра *гулою*.

Крах суйської імперії та тривала боротьба Танів за воз'єднання Китаю розв'язала Ішанаварману руки у зовнішній політиці. Він сповна використав ситуацію, що склалася, розширивши свої володіння за рахунок західних і південно-західних сусідів. Ну а китайців хитрий ченласький цар улеstin, запровадивши з 618 р. у своїх володіннях китайський календар. Тани цим цілком задовольнилися, вирішивши, що Ченла визнає себе васалом Великокитайської імперії.

Завершив об'єднання усіх кхмерських земель войовничий ченласький цар Джаяварман I (друга половина VII ст.), якого місцеві шиваїтські жерці улесливо іменували в офіційних епіграфічних написах *чакравартіном* («паном землі» — імператором). У період його правління шиваїзм остаточно набув у країні статусу державної релігії і вперше почав проникати у свідомість місцевого простоліуду (не обмежуючись, як це було раніше, двірцевими колами та соціальною верхівкою), витісняючи із суспільного ідеологічного життя місцеві народні культури — зміїний культ *нагів*, культ матері-землі, культ предків тощо. І хоча варново-кастову систему, без якої немислимий брахманізм в Індії, ченланці переймати не стали, роль цієї релігії в освяченні нового соціально-стратифікованого суспільства, розбудові державності й забезпеченні психологічної стабільності ченланських кхмерів важко переоцінити. В країні в руслі шиваїтського тлумачення *дхарманіастр* була збудована державна система підвладних цареві судів. У руслі традиційної індійської політичної доктрини проведено нове адміністративне районування імперії на губерніські одиниці, очолювані військово-адміністративними губернаторами (*мратані*), які спиралися на розгалужений й уніфікований штат місцевих управлінців — *поні*. Аскети шиваїтської секти *нашуната* (яку Джаяварман особливо вшановував) обґрунтували право царя обертати за його бажанням усіх «чужинців» (*даса*) на рабів, після чого у Ченлі розквітли рабство (за рахунок воєнних бранців) і работоргівля, а державна служба проголошувалася одним із різновидів виконання священної *дхарми*.

Внутрішня стабільність й успішні загарбницькі війни сприяли економічному процвітання Ченли. В її межах фіксується існування 30 великих міст, а населення столичної Ішананури сягнуло майже 100 тис. чол. Державна скарбниця (*раджа коша*) Ченли виявилася переповненою, отож завершивши розгром своїх північних сусідів (гірських кхмерів, що мешкали на теренах сучасного Лаосу) Джаяварман I зважився на нечуваний крок — скоротив податки, відмовившись «від справедливого податку з садів домогосподарів, хоча він і був головним хазяїном цих садів (східна деспотія в чистому вигляді! — В. Р.), і цим забезпечив їхній повний добробут». Навіть китайські хроністи змушені були визнати міць тогочасної Ченли, а також войовничість її мешканців,

вказавши, що «вони вирізняються живим, хоча й твердим характером... як правило, ходять у панцирях й завжди озброєні, тому будь-яка суперечка спричиняє криваві бійки».

Завершальним акордом джайварманівського правління стало чергове перенесення ченланської столиці у низину меконгського гирла. Це свідчило про бажання царя контролювати прибуткові торговельні шляхи, якими здійснювалися масштабні транзитні операції після відновлення зовнішньоторговельної активності Китаю за часів імперії Тан. Проте зростання ролі міжнародної торгівлі в господарському комплексі Ченли мало для цієї держави вкрай неприємні наслідки — посилювалися сепаратистські настрої серед південних кхмерів колишнього Банному, які ніяк не хотіли забувати про минулу державну велич і свої буддистські переконання. З появою у місцевої верхівки значних коштів конфлікт між північними і південними кхмерами знову набув попередніх масштабів. Результатом кривавих воєн початку VIII ст. став новий розпад держави на Верхню (Північну) Ченлу Суші (приблизно в межах сучасного Лаосу) та Нижню (Південну) Ченлу Води. Остання, у свою чергу, невдовзі розпалася на цілу низку мікроскопічних князівств (Індрапура, Самбхупура, Аніндітапура, Вьядхапура та ін.) по всьому півдню сучасних Камбоджі й В'єтнаму, які постійно гризлися за транзитно-посередницьку монополію та пов'язані з нею прибутки. Останню крапку в історії Водної Ченли поставила воєнно-морська навала яванських царів з династії Шайлендрів (780-ті роки) — нащадків колишніх царів Банному, які в такий своєрідний спосіб прагнули помститися «сонячно-місячним» царям Ченли за гиркоту минулих поразок, а також позбутися могутнього конкурента в боротьбі за контроль над місцевими транзитними потоками. Тоді ж яванці занесли до Камбоджі нову релігійну доктрину — буддизм махаяни, додавши до нього істотну «яванізацію» місцевих архітектурно-мистецьких канонів. Останнього царя Нижньої Ченли малолітнього Джаявармана II Шайлендри вивезли з собою на Яву, залишивши на розорених землях намісника з невеликим карально-окупаційним військом.

Дещо по-іншому склалася доля Верхньої Ченли, чия політична централізація збереглася, оскільки країна потребувала організованого управління спільною і складною місцевою іригаційною системою. Проте воєнно-економічний потенціал ізольованої від прибуткових торговельних

шляхів держави Ваньдани (так іменували Верхню Ченлу китайські літописці) сильно поступався джайварманівській імперії, і це змусило місцевих царів шукати собі союзників. Спочатку ставка робилася на в'єтів, але переможні походи танських армій змусили ваньданив терміново міняти свої зовнішньополітичні пріоритети: у 753 р. Верхня Ченла уже в союзі з Танами воювала проти маньської (*мань* — народ, що розмовляв самостійною мовою тибето-бірманської групи) держави Наньчжао, яку очолював на той момент воєвничий цар Голуфень (748—778). Проте для танського імператора Сюань-цзуна ця війна завершилася цілковитою поразкою, а державі Ваньдани пощастило вистояти лише ціною господарського самогубства: коли військо Наньчжао вторгнулося у межі Верхньої Ченли, кхмери «дали просунутися ворожій армії, потім відкрили греблю, і майже уся армія Наньчжао потонула. Воякам, що лишилися живими, перш ніж відпустити додому, ваньданивці відрізали праві кисті». Втрати манів становили понад 10 тис. чоловік, тому більше Наньчжао кхмерів не турбувало, та ціна перемоги виявилася надто високою для місцевого іригаційно-землеробського комплексу. Надалі царство Ваньдани перестало являти собою серйозну воєнно-економічну й політичну силу в регіоні, а на рубежі IX—X ст. його землі увійшли до складу нової великокхмерської імперії — Ангкорської Камбуджадеші.

Перші держави бірманомовних народів

Як і кхмери, бірманці не являли собою на початку середньовіччя єдиний етнос. Не було в них і господарської та політичної єдності.

Вузьку смугу вкритого вологими лісами південно-західного узбережжя Індокитаю з виходом до Бенгальської затоки контролювали близькі до етнічних бірманців араканці (народ *канран*). Відокремлені від решти півострова пасмом «Чінських гір» (хребет Ракхайн), араканці жили в основному за рахунок морських промислів і транзитної торгівлі, а тому давно перебували під могутнім цивілізаційним впливом сусідньої Індії, що знайшло відбиток в усіх сферах їхнього життя. Канранські правителі з династії Чандра, що сиділи у столичному центрі Діньяваді (неподалік від сучасного бірманського міста Акьяб), носили гордий титул *раджа*, мали потужний військовий і торговельний флот. Індійським письмом *нагарі* при дворі Аракану велися історичні хроніки, а пануючою релігією в країні було шиваїтське відгалуження брахманізму. Чекали араканці і власну монету.

Посушливу долину в середній течії ріки Іраваді контролював бірманомовний народ *тіркул* або *пью* (*пью*) — етнос південноазійського расового типу, що прийшов на ці землі з

півночі не пізніше III—IV ст. Витіснюючи з долини веддоїдні племена «дикунів» (*бесатаї*), прищельці заснували на цих землях ряд міст (Тарекітара (Хмоза), Халінджи, Пейктано, П'їнмана, Таємьо та ін.). Новоутворена держава увійшла в історію під санскритською назвою *Шрікшетра*. Мова п'ю належала до тибето-бірманської групи китайсько-тибетської мовної родини. Економіка країни спиралася на природні щедри повноводної Іраваді. П'ю спорудили тут густу мережу гребель, дамб і каналів, завдяки яким вони продуктивно використовували щорічний високий паводок і тим самим забезпечували собі багаті врожаї (рис, просо, соя, бавовник, овочі, боби, цукрова тростина тощо). Їхня столиця Тарекет-тая (Тарекітара), розміщена на березі Іраваді (в районі сучасного міста П'ї (Пром), як річковий порт надійно пов'язувала навколишні землі з узбережжям Андаманського моря, що давало змогу мешканцям долини відносно вільно торгувати «шкурами річкових свиней (тобто прісноводних дельфінів Іраваді), одягом, глазурованими й неглазурованими горщиками» та запроваджувати в себе культурно-технологічні й релігійні здобутки близьких і далеких сусідів.

Успішне функціонування гігантської іригаційної системи вимагало централізованого керівництва, що, своєю чергою, сприяло посиленій політичній консолідації Шрікшетри. Потужна економічна база дала змогу місцевим правителям на-рошувати військовий потенціал, тому попри періодичні поразки від агресивного північного сусіда Наньчжао Шрікшетра постійно розширювала підконтрольні собі території. На середину VII ст. її кордони простягалися від Араканських гір Ракхайну на заході до р. Сітаун на сході, і від південних кордонів Наньчжао на півночі до монських земель іравадіського гірла на півдні. Коли у Тарекеттаї в котрий раз змінилася династія (638), і на престол зійшов перший *раджа* (Сурьявікрама) з династії Вікрама, правителі Шрікшетри почувалися настільки упевнено, що не лише прийняли титул *махараджя* («великий цар» — імператор), а й запровадили на честь коронації першого «великого царя» з цієї династії власну календарну систему, що базувалася на так званій Бірманській ері (від 638 р. н.е.), котру держава Мьянма й досі використовує як офіційну.

Державною релігією Шрікшетри виступав буддизм тхеравади (хінаяни), причому влада усіляко піклувалася про

зміцнення авторитету пануючої релігії і навіть спробувала запровадити серед підданих звичай тотального перебування всіх дітей віком від 7 до 20 років у буддистських монастирях як послушників. Лише після такої своєрідної «школи» п'юський хлопець чи дівчина вважалися повнолітніми і готовими до життя у суспільстві. Та узаконити цей звичай *махараджя* не наважився, а вироблення традиції — річ тривала й делікатна, тому в цілому в питаннях культу п'ю виявилися доволі терпимими, дозволивши функціонувати в межах імперії й іншим доктринам — як брахманістським і махаяністським, так і місцевим традиційним анімістичним культам. Що ж до господарського та політичного управління, то Шрікшетру можна вважати зразком жорсткої централізації: в усіх 24 провінціях держави владну волю втілював у життя абсолютно підконтрольний адміністративний апарат, який використовував усі можливі засоби примусу, щоб забезпечити політичну стабільність і громадській спокій: від биття непокірних підданих бамбуковими палицями до негайної страти за умисне вбивство чи протидержавні дії.

Про культурне життя Шрікшетри достовірних даних мало, проте відомо, що розвивалося воно, насамперед, під індійським впливом. Це засвідчують поширення серед п'ю письма *нагарі* та мов палі й санскриту, відповідної політичної термінології та норм етики й естетики (включаючи кремацию покійників), а також самі імена більшості місцевих *махараджів*, в яких читаються не лише бірманомовні, а й індійські лінгвістичні корені.

Военно-політичне домінування Шрікшетри тривало майже півтора століття. Стабільно працююча іригація забезпечувала високі врожаї, контроль над гірськими родовищами срібла, руд заліза, свинцю, цинку, олова та міді сприяв процвітанню ремесел і торгівлі, а прибутки від успішних воєн дали змогу махараджам Шрікшетри зменшити податки з підданих до смішної суми в 2 чу срібла на рік (1 чу приблизно дорівнював 1,5 г). Стабільним попитом по всій Південно-Східній Азії користувалися тонкі лляні тканини та витончена кераміка п'юського виробництва. Місцеві золоті й срібні монети (у формі півмісяця) були в обігу по всьому Індокитаю, а столицю Шрікшетри навіть китайські хроністи описують у виключно хвалебних тонах: «Мури столиці п'ю складені з великих цеглин. Вони мають 160 лі в околиці. Рови уздовж цих стін обкладені цеглою. У столиці проживають кілька десятків тисяч сімей і міститься понад 100 храмів

Будди. Всередині ці храми прикрашені золотом і сріблом та оббиті розкішними тканинами. Підлога у них вимощена камінням пурпурного кольору й застелена парчею... Цеглини міського муру зеленого кольору. В цьому мурі 12 брам з баштами з боків. Житла криють свинцевими або олов'яними пластинами. Самі домівки будують з дерева *ліцзі*.

Зростання могутності Шрікшетри не на жарт стурбувало її північного сусіда Наньчжао. Стосунки цієї держави з пью ніколи не були безхмарними, оскільки мані (мешканці Наньчжао) контролювали караванний шлях, що поєднував Шрікшетру з Китаєм, здираючи з пьюських купців і дипломатів високе мито. Пью відповідали маням тією ж монетою, коли купці чи послі Наньчжао намагалися проїхати через Шрікшетру до портів індокитайського узбережжя Андаманського моря. Ось чому тільки-но Шрікшетра дала втягнути себе у протистояння між Наньчжао і Танською імперією (виступивши в ролі китайського союзника), як маньський правитель Голуфень, розбивши у 755 р. Танів, вторгнувся у володіння пью. Про детальні події цієї війни джерела мовчать, але загальний результат маньсько-пьюського збройного конфлікту 757—763 рр. добре відомий: Шрікшетра зазнала відчутної поразки, Тарекеттая була спалена, а царі з династії Вікрама визнали свою залежність стосовно володаря Наньчжао.

Після маньського погрому ослаблену Шрікшетру почали рвати на шматки південні й західні сусіди — мони й карени, так що навіть свою столицю пью змушені були перенести трохи далі на північ, до міста Халінджи. Та наприкінці VIII ст. Шрікшетра спробувала поновити своє міжнародне реноме, а 802 р. навіть відправила посольство до Китаю, необачно продемонструвавши тим самим своє прагнення позбутися маньської залежності. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Наньчжао, стало відновлення у 805 р. в Шрікшетрі літочислення за Бірманською ерою. Це свідчило про повну відмову пьюців від попередніх данницьких зобов'язань стосовно Наньчжао.

Розплата за не підкріплену належними військово-економічними ресурсами зовнішньополітичну авантюру не забарилася. З 808 р. наньчжаоські царі приймають на себе титул *Пьюхсин* («Повелитель пью»), а 832 р. мані пішли на пью війною, яка знову завершилася для Шрікшетри катастро-

фою. Інтервенти «розгромили й зрівняли з землею столицю пью, а три тисячі полонених, що лишилися в живих (після погрому Халінджи), поселили як рабів» у Східній столиці Наньчжао (Юньнань Фу), змусивши їх «самим добувати собі харчування». Необачливий пьюський цар Попле Сорахан (Сохкінхніт) загинув на полі битви.

Останньою спробою порятунку Шрікшетри стало істотне підвищення транзитних митних зборів з купців, які направлялися до Китаю з півдня через морські порти та ріку Іраваді із «далекого зарубіжжя» — насамперед з Шрі-Ланки; але сингадам не сподобалися надмірні апетити пью, і у 850-х роках почала «лев'ячих людей» доруйнувала державність Шрікшетри, а її земля ненадовго окупували племена горян-каренів (сохро).

Перші держави монів Ще одним осередком етнополітичної консолідації в регіоні стало індокитайське узбережжя Андаманського моря та Сіамської затоки, заселене на світанку середньовіччя народом монів, племінні союзи яких протягом III—V ст. активно переростали в не дуже стабільні, зате численні державні утворення. Як і їхні північні сусіди, мони належали в антропологічному плані до південноазійського відгалуження великої монголоїдної раси, проте розмовляли мовою, яку відносять до мон-кхмерської групи аустронезійської мовної родини, що аж ніяк не сприяло їхньому порозумінню з бірманцями.

Ранні державні утворення монів почали виникати на південному узбережжі М'янми і Таїланду, а також на півночі півострова Малакка ще в перших століттях н.е. Це були невеликі (переважно портові) міста-держави (*нагари*), що склалися із добре укріпленого міста й територіально обмеженої навколишньої аграрної периферії, мешканці якої займалися зрошувальним рисівництвом (як правило, на болотистих у минулому ділянках річкових дельт, розчищених від джунглів та осушених за допомогою розгалуженої мережі дренажних каналів). Окрім рису, місцеві селяни вирощували пресо, білі боби, цукрову тростину, гарбузи, дині, кунжут, саго, ловили в навколишніх водах рибу, займалися в обмежених масштабах тваринництвом і птахівництвом. Значний попит на зовнішніх ринках мали деякі специфічні вироби місцевих ремісників: пахощі, медикаменти, виготовлені з квіткового соку парфуми та екзотичні вина з цукрової тро-

стини та соку пурпурного гарбуза, ароматизовані тими ж квітковими есенціями. Експортували мони також слонову кістку, ріг носорога, краші сорти алое, камфору. Проте *основну статтю прибутків* цих портових міст-держав становило не власне виробництво, а посередницька торгівля та піратство. Цим промислам монських нагар сприяло ідеальне географічне розташування їхніх міст. Жоден корабель не міг пройти морем із Індії в Китай, уникнувши зустрічі з монськими митниками (які іноді мало чим відрізнялися від справжніх піратів, котрих у цих водах теж завжди вистачало). Китайська хроніка «Лян шу» («Історія династії Лян») так описувала цей регіон: «Люди з усіх іноземних країн приходять сюди для торгівлі... На цій ярмарці зустрічаються Схід і Захід... Коштовності, рідкісні товари — немає нічого, чого б тут не було».

Спекулятивні прибутки від транзиту шовку, рабів, коней, коштовностей та інших середньовічних товарів сприяли швидкому фінансово-економічному зростанню міст-держав Південного Індокитаю, але вони ж постійно сварили монів між собою та з сусідами-конкурентами, що викликало особливу неприязнь до них з боку більшості кхмерських, в'єтнамських та малайсько-індонезійських держав. Ось чому *попри значні ресурси та етнічну близькість монам так і не вдалося створити на півдні півострова єдиної та стабільної імперської структури*, а політично в середні віки цей народ вступив сукупністю кількох десятків міст-держав, відомих нам як за даними археології та епіграфіки, так і за китайськими, античними та арабськими хроніками, в яких згадується до сорока монських нагарів (Лангасука, Тамбралінга, Татон, Тайкалла, Пегу, Двараваті, Чіту, Калачапур та ін.).

Навіть у релігійному питанні мони не знайшли на початку середньовіччя спільної мови. Мешканці нагарів, розташованих на узбережжі Андаманського моря, відносно швидко опинилися в орбіті посиленого впливу традиційних індійських цінностей і прийняли як офіційну релігію брахманізм. Відповідно будувалася внутрішня соціальна структура цих міст-держав, в канонах якої південнобірманські мони запозичили не тільки офіційну індійську титулатуру владних інституцій, а й перейняли основні принципи варнового розподілу суспільства, що свідчило про рельєфнішу в порівнянні

з «іригаційними» соціумами суспільно-майнову диференціацію, притаманну нагарам з самих початків їхньої історії.

Дещо складніші ідеологічні процеси переживали східні монські нагари, розташовані навколо Сіамської затоки. Тут запеклу боротьбу за душі адептів тривалий час вели дві індійські за походженням доктрини — буддизм і брахманізм, та враховуючи, мабуть, що шиваїтське відгалуження брахманізму сприйняли на той момент запеклі вороги тогочасних монів ченлаські кхмери, «сіамські» нагари поступово будизувалися, зробивши доктрину сарвастивадинів прапором своєї етнорелігійної та політико-господарської незалежності від агресивних сусідів-іновірців. Особливістю цієї секти було те, що хоча її догмати в цілому відповідали принципам махаяни, священною мовою сарвастивадинів був санскрит, а не палі.

Водночас, у VI ст. на базі північноіндійського типу письма була започаткована специфічна монська писемність, з великими труднощами пристосована до фонетичних потреб досить далекої від індоарійських стандартів монської мови (з наголосовим вокалізмом, десятками(!) голосних звуків та надзвичайно розвиненою системою словоскладання як пануючого методу словоутворення).

Поступово релігійний розкол серед монів набув настільки глибоких масштабів, що навіть коли загроза іноземного поневолення змусила їх перейти до створення оборонних воєнно-політичних союзів, до загальномонського державно-го єднання справа так і не дійшла.

Першими вирішити проблему великомонської політичної консолідації спробували східні (буддійські) мони. До цього їх спонукала загроза ченласького поневолення. Центром об'єднаного руху стала держава Двараваті, розташована в долині р. Менам (Чаопхрай) західніше її гирла, з центром у м. Утонг. Вона мала неабиякий авторитет серед сусідів завдяки шаленим торговельно-посередницьким прибуткам, а також славі храму Пра Мен — святині, розташованій в межах першої столиці цієї держави міста Утхонг, на березі р. Супан (Сабана). Це давало їй додаткові аргументи у міжмонському суперництві за регіональне домінування, які двараватівські царі вдало використали на свою користь. У результаті на середину VII ст., як повідомляє китайська хроніка «Синь Тан шу» («Нова Танська історія»), «царство Доходило (Двараваті) має (у своєму складі) двох васалів — (держави) Тоюань (Чіту)

та Тамлінг (Тамбралінга)». Щоправда, ці та інші васали Двараваті зберігали в рамках даного політичного об'єднання значну автономію, проте й такого єднання монам вистачило для того, щоб витіснити ослаблених внутрішніми усобицями кхмерів з транзитних ринків Індокитаю і зберігати своє панування на них наприкінці VII-го та упродовж VIII ст. — періоду найвищого розквіту Двараваті.

Символом державної могутності Двараваті стала нова столиця держави — порт Накхонпатхом, збудований у дельті Менаму (675) за єдиним проектом у китайських імперсько-архітектурних традиціях. У VIII ст., коли товаропотік настільки зріс, що столичний порт вже не міг його ефективно обслуговувати, двараватівці збудували неподалік від Накхонпатхома ще один порт Кубуа, який протягом ста наступних років був найбільшим перевалочним пунктом Південно-Східної Азії. Ті з монів, кого не влаштовувала гегемонія Двараваті, змушені були покинути торговельно-посередницький бізнес та емігрувати на північ. Там, у віддалених від моря, а тому не потрібних владикам Накхонпатхома землях вони заснували єдину східномонську суто землеробську цивілізацію, відому в історії за ім'ям місцевого столичного центра *Харіпунчая (Лампун)*.

Символом державної та релігійно-ідеологічної міці Двараваті став центральний буддистський храм Накхонпатхома, відомий під пізнішою тайською назвою *ват* Прапотом. Шедевром місцевої монської скульптури визнаний розміщений у цьому храмі майже чотириметровий «Будда, що сидить на троні», вирубаний із суцільної брили кварциту.

Та наприкінці VIII ст. монсько-буддистська конфедерація зазнала катастрофічного удару з півдня — від індонезійської таласократичної імперії Шривіджая, чия армія та флот, просуваючись на північ, окупували весь Малаккський півострів до бухти Бандон включно. Надалі бойовий флот Шривіджаї не лише контролював Малаккську й Зондську протоки, а й блокував узбережжя Сіамської затоки, позбавивши східних монів звичних для них спекулятивних прибутків. А доконала торговельно-посередницьку міць Двараваті навала камбоджійців на початку IX ст.

Крах посередницької монополії змусив уряд Двараваті переорієнтувати свою економіку на власне аграрне виробництво. Непотрібними стали гігантські порти, і навіть столицю свою двараватівці перенесли трохи далі на північ — углиб континентального Індокитаю, до новозбудованого на останні

кшті міста Лавапура, названого так на честь бога Лави — сина епічного героя Рами, що уособлював в канонах індусо-буддистського світу божественну силу війни (проблема, найактуальніша для тогочасних монів). Навіть назва держави поступово змінилася з Двараваті на *Лавупуру (Лаво)*, яка ще упродовж двох століть жила, з великими труднощами стримуючи експансію монської Харіпунчай на півночі, кхмерської Камбоджі на сході та півночі на заході. Швидких темпів набула натуралізація місцевої економіки, занепало храмове будівництво, а в XI ст. більша частина східномонських земель була захоплена кхмерами. Щоправда, північні моні Харіпунчай змогли зберегти свій суверенітет. Цьому сприяли непролазні гірські джунглі Центрального Індокитаю та популяризація жакхивних звичаїв, на зразок полювання за головами ворогів, що мало відбити у будь-кого з потенційних ворогів бажання турбувати кровожерливих монів-горян. Але в подальшому курс на самоізоляцію виявився згубним для монів. Витіснені з рівнин у гори, вони зазнали тотального культурно-господарського регресу: зникло іригаційне рільництво, зійшли нанівець торгівля і товарно-грошові відносини, а основним заняттям стало примітивне підсічно-вогневе землеробство з використанням палки-копалки.

Решта східних монів змушені були визнати панування камбоджійців, які обклали населення захоплених територій доволі обтяжливою даниною. Останні спроби монів Лаво відвоювати свою незалежність мали місце у XII ст., однак усі ці виступи були врешті-решт придушені кхмерськими карателями.

Схожою виявилася доля західних монів, які прийняли брахманізм і на базі релігійної консолідації спробували об'єднатися в середині IX ст. — після жакхивого погрому, влаштованого в регіоні арміями Наньчжао. Відрізані від морської торгівлі з Китаєм своїми східними конкурентами, західні моні спробували скористатися крахом пьюської Шрїкшетри. Вони перейшли до активної землеробської експансії на північ, аж доки не освоїли головну рисову житницю регіону долину річки Чаусхе (витіснивши звідти пьюців). Водночас західні моні спробували налагодити річково-караванну торгівлю з Китаєм через Іраваті та землі пью і Наньчжао, намагаючись у такий спосіб реанімувати спекулятивно-посередницькі можливості своїх портів на березі Андаманського моря.

Вдала економічна політика дала змогу західним монам відновити свої господарські позиції в регіоні і навіть створити в XI ст. доволі велику державу *Раманнадеса* («Країна монів») з центром спочатку у місті Татон, а потім — Пегу. Розгалужена багатопрофільна економіка сприяла культурному й інтелектуальному процвітанню Раманнадеси, зростанню її міжнародного авторитету. Щоправда, до справжньої

централізації і західномонська конфедерація не доросла, залишившись союзом торговельно-посередницьких *нагарів* з дещо обширнішою, ніж раніше, аграрною периферією, оскільки кожне з міст-держав Раманнадеси зберігало солідну автономію — і в цьому була основна слабкість західних монів. До того ж в XI ст. мони Андаманського узбережжя втяглися у виснажливі й малоперспективні війни зі своїми основними конкурентами на тогочасних океанічних шляхах кхмерами та могутніми південноіндійськими Чолами. В результаті Раманнадеса знову опинилася в торговельно-економічній ізоляції і настільки ослабла, що не змогла протистояти агресії паганських бірманців. Їхній цар Аніруда заявив у 1057 р., що без священних буддійських сувоїв, які зберігаються у Татоні, його держава (Паган) не може «правильно» трактувати буддійські істини, а отже й будувати «правильну» державу. Того ж року тотально відмобілізована армія бірманців зламала слабкий опір розпорочених монських міст, після чого Аніруда вивіз до Пагану 30 екземплярів священних палійських канонів і переселив до центральних районів своєї імперії більшість монських городян (включаючи усю знать і навіть татонського царя), замінивши їх у портових центрах етнічними бірманцями.

Наслідком цієї своєрідної етнічної «рокіровки», яку історики прозвали «демографічною революцією», стала відносно швидка асиміляція західних монів бірманцями в Центральній Бірмі та їхнє етнічне збереження в південних районах цієї країни, зумовлене цілковитою відмовою від політичної незалежності.

Камбуджадеша

Повернення молодого кхмерського царевича Джаявармана II на батьківщину відбулося близько 800 р., коли Шайлендри, що втрачали воєнно-політичний контроль над землями розгромленої ними в минулому Південної Ченли, вирішили використати його як свого маріонеткового, хоча юридично й законного лідера країни *Камбоджа* (як стали відтепер називатися кхмерські землі).

Етимологія даної назви до кінця не з'ясована і має доволі загадкові паралелі в іранській фонетичній. Можливо, це пов'язано знову ж таки з індійським впливом, оскільки на рубежі давнини й середньовіччя активними учасниками багатьох культурно-політичних процесів у Індостані виступали іраномовні саки.

Ослаблену внутрішніми усобицями й припущену зухвалими агресорами Камбоджу сусіди буквально рвали на шматки, та коли у 817 р. кхмери зазнали згубного погрому й пограбування, заподіяного тямями, вони зрозуміли, що настав час відбудувати свою централізовану державу. Альтернативою могло стати тільки фізичне зникнення кхмерського етносу, чого колишні хазяї потужної імперії, звичайно, зовсім не бажали. Саме в цей час відбулися зміни й у регіональній міжнародній ситуації: у 819 р. загальнояванську гегемонію перехопила у Шайлендрів династія Санджая, що дало можливість кхмерам позбутися нав'язаного їм Шайлендрами сюзеренітету. І тут проявив свій політичний хист Джаяварман II, який у пошуках потужних союзників зробив ставку на шиваїтське духовенство, очолюване «великим жерцем» на ім'я Шивакайвалья.

Шиваїти мріяли про владу, яка б їх захищала, а присланий до Камбоджі ворогами-яванцями Джаяварман — про релігійно-ідеологічне освячення свого владного статусу. Результатом їхнього «порозуміння» стало запровадження в країні культу бога-царя (*девараджі*), який перетворив Джаявармана II на живого бога, завдяки встановленню його безпосереднього зв'язку із самим Шивою. Влада ж, у свою чергу, проголосила: «Служителем культу бога-царя буде рід пана Шивакайвальї, котрий не дозволить нікому більше служити богові-цареві. Пан Шивакайвалья, ставши *пурохітою* (верховним шиваїтським жерцем культу *девараджі*. — В. Р.), призначив усіх своїх родичів служителями цього культу». В подальшому шиваїтська жрецька верхівка здобула привілей ексклюзивно постачати камбоджійським царям дружин-цариць із числа власних дочок, а взамін одружуватися на царівнах, що остаточно пов'язало їх усіх у громіздкий владний суперклан та гарантувало тотальний контроль соціально-політичної верхівки кхмерів над усіма аспектами суспільного життя: від політики й економіки — до моралі й ідеології.

Ще одним важливим кроком по створенню базових умов для загальнокхмерського воз'єднання стало заснування Джаяварманом II нової камбоджійської столиці Махендрапури. Вона була споруджена на вершині священної гори Махендрапарвати в 50 км на північ від знаменитого «Великого озера» (*Тонлесап*). Нова столиця мала багато не-

зручностей в побутовому плані, зате була майже неприступною для ворога. До того ж своєю сакральністю вона зміцнювала божественний авторитет молодого *раджі*. Крім того, навколо озера Тонлесап простягалася непогано освоєна за ченлаських часів родюча рівнина, що стала на кілька наступних століть основною житницею Камбоджі. Це дало змогу істотно збільшити військо (командувати ним Джаяварман II доручив талановитому полководцю плебейського походження Прітхвіндраварману) та армію тотально підконтрольних центральній владі чиновників (*кхлонь*). Водночас із навколишніх земель, охоплених перманентними усобицями, до навколоозерних територій масово переселялися біженці, що дало в руки Джаявармана потужні людські ресурси. Увесь цей потенціал молодий правитель уже через кілька років після офіційної коронації (802) почав використовувати для об'єднання країни, в чому цілком прогнозовано досяг очікуваних результатів. На кінець правління Джаявармана II (854) під контролем відновленої великокхмерської спільноти знову опинилися гирло р. Меконг, а також частина Західної Камбоджі — долина р. Сіємреап, а сам він заслужив в історії статус засновника однієї з найпотужніших держав середньовічного Індокитаю — імперії *Камбуджадеша* (скорочено — *Камбуджа* або *Камбоджа*).

Спадкоємцем Джаявармана II став його син Джаяварман III (854—877), але той виявився прибічником вішнуїзму, що вкрай не сподобалося шивайтським брахманам. Вони швидко порозумілися у цьому питанні з армією, і главнокомандувачем Прітхвіндраварман не упустив свій шанс: 877 р. Джаяварман III загадково загинув під час полювання за слонами. Новим царем Камбуджадеші був проголошений син прошивайтськи налаштованого полководця — Індраварман I.

Завершальний етап імперської розбудови Камбуджадеші припадає на царювання Індравармана I (877—889) та його сина Яшовармана I (889—912), за яких було завершено об'єднання усіх земель колишньої Ченли. Нові правителі модернізували й розширили місцеву іригаційну систему, що дало змогу отримувати до чотирьох урожаїв рису на рік. Кхмерські *раджі* настільки зміцніли, що проголосили своїми васалами навіть малайську Шривіджаю та величну китайську імперію Тан. Щоправда, туди вони всього-навсього посилали своїх синів навчатися наук, «оскільки Китай у ті часи був основним осередком всієї мудрості азіатських країн».

Особливо відзначився у самовихвалянні Яшоварман I, який збудував для пишної імперії відповідних масштабів столицю («скромно» назвавши її Яшодхарапуру), а в ній — близько сотні нових шивайтських храмів. Щодо внутрішньої ситуації в тогочасній Камбуджадеші, то придворні одописці запевняли, що «несправедливість, переможена цим царем, за якого розквітла справедливість, втекла невідомо куди». Щоправда, на схилі свого правління Яшоварман I знову спробував обмежити вплив шивайтського духовенства і провести релігійну реформу. Він впустив у країну буддизм махаяни й офіційно підтримав ідею вішну-шивайтського синкретизму. Навіть поширену шивайтами писемність *паллава* з його відома замінили на шрифт *нагарі*, що походив з центру тогочасного махаяністського буддизму бенгальського царства Пала. У 893 р. в Камбоджі збудували храм майже забутим *Харіхари* (Вішну-Шиви) та *Тримурті* (індуїстській «Трійці» — Вішну, Шива й Брахма). Та нова внутрішня смута, інспірована шивайтськими ієрархами, швидко відновила статус-кво: Яшоварман I кудись зник, а після кількох переворотів, невдалих воєн з Шривіджаєю та політичних розколів престол посів новий династ Раджендраварман II (944—968) — виходець із Верхньої Ченли, який у такий спосіб завершив загальнокхмерське возз'єднання та ще й встиг завдати дошкульного удару сусідній Тямпі.

Друга половина X ст. стала періодом максимального зміцнення *Камбуджадеші*. Відсутність воєн та чотириразові річні врожаї сприяли зменшенню податків й економічному зростанню. Централізоване командно-адміністративне одержавлене господарство, кероване царськими чиновниками, ідеально відповідало потребам іригації. В галузі ідеології продовжувала діяти ефективна політика міжрелігійної віротерпимості та міжкультового консенсусу (аж до формування офіційної доктрини вішну-буддизму й індуїстсько-буддійського синкретизму).

Зримими символами епохи стали пишний царський палац-храм *Пхімєнакс* та знамениті храми Яшодхарапури — Бантейсейрей, Пхномбакхенг, Такео, Бапхуон, прикрашені барельєфами на сюжети «Рамаяни» та «Махабхарати». Шедеврами кхмерської літератури стали витончені вірші Індрадеві та епічна поема «*Ріємке*», створена за мотивами «Рамаяни».

Та «апетит приходить під час їжі» — і на початку XI ст. вже буддисти-махаяністи почали претендувати на ідейне

домінування в імперії. Ставленником буддистів у цій боротьбі став тамбралінгський царевич «могутній правитель, у котрого було багато заслуг» Сурьяварман, який спромігся захопити з їхньою допомогою у 1006 р. Яшодхарапуру.

На тотальну буддизацію імперії завбачливий Сурьяварман I (1006—1050) не зважився, зате примусив усіх чиновників особисто присягнути новому імператору, після чого активно взявся розширювати кордони Камбуджадеші, намагаючись територіальними надбаннями й багатою здобиччю зняти проблеми міжрелігійного непорозуміння. До того ж, воєнно-економічні потужності, забезпечені попередниками,

давали можливість Сурьяварману вдало воювати з монами Лаво, чії землі увійшли до складу імперії. Після погрому Шривіджая, який влаштували індійські Чоли в 1025 р., до Камбуджадеші були приєднані терени Північної Малакки. Проте подальшу кхмерську експансію зупинили бірманці і в'єти. Прибутки від новозахоплених територій ледь перекрили воєнні видатки, тому після смерті знаменитого царя-завойовника (символом його влади виступав меч, зображений на офіційному прапорі владики) Камбоджа знову опинилася у стані кризи внаслідок буддійсько-шівайських усобиць, до яких додалась низка селянських бунтів і воєнних заколотів. Ударом по імперії стала також низка поразок у зовнішніх війнах проти Тямпи, що змусило кхмерських владик мобілізувати всі ресурси східної деспотії для пошуку коштів.

Засіб, який придумав ще Сурьяварман I, ґрунтувався на принципах класичного східного суспільства з його жорстким ранжуванням прибутків. Коли грошей не вистачало, володар «позбавляв майна і перетворював на бідняків, немов злочинців, тих, хто нажив великі багатства, чи то отримані у спадок, чи вірною службою йому самому».

Лише на початку XII ст. Сурьяварману II (1113—1150) знову поталанило укріпитися в Яшодхарапури й погромити тямів, монів та дрібних тайських князів долини річки Тьо-Прай. Рисові плантації приозерної долини навколо Яшодхарапури давали щедрий врожай, зростала кількість населення, і Камбуджадеша знову відновила свою колишню міць. Її кордони простяглися від бірманського Пагану до дельти Меконгу й від малаккського перешийку Кра до монсько-кхмерських земель Центрального Індокитаю. В її межах, окрім панівного етносу кхмерів, мешкали мони, тями, таї, малайці, десятки диких гірських народів («злодійкуватих *чуангів*»), що стали для камбоджийців невичерпним джерелом придбання рабів (шляхом «половання за людьми») або обміну їх на продукти землеробства й ремесла). При цьому кількість таких рабів-слуг сягнула масштабів, коли «тільки найбідніші не мають власних рабів».

Проте поліетнічна строкатість, розорне культове будівництво (в межах імперії споруджено майже 20 тис. храмів) і релігійна чехарда не могли не позначитися на внутрішній ситуації в імперії, а постійні війни настільки виснажили селянство, що воно збунтувалося (джерела називають цей виступ «повстанням Раху»: Раху в індуїстській міфології —

демон зла). У полум'ї народної війни спочатку зник сам Сурьяварман II, потім так само не своєю смертю пішли з життя кілька його наступників, а в 1177 р. Яшодхарупуру взяла штурмом, розграбували й випалили дотла тями.

Кілька років Камбоджа жила без правителя, перебуваючи у стані цілковитої анархії з відповідним розвалом іригації та усього господарського комплексу, аж доки в 1181 р. владикою Камбуджадеші став Джаяварман VII (1181—1219), якого привів до влади напівстихийний визвольний кхмерський рух, спрямований проти тямів. «Побачивши, що настав час, він устав, щоб урятувати країну, обтяжену злочинами». Новоспеченому цареві вдалося розгромити у морській баталії тямський флот, а потім у союзі з в'єтами остаточно добити тямів. Розвиваючи успіх, кхмери у 1203 р. знову завоювали тямські землі, включивши їх до складу Камбуджадеші, після чого авторитет «рятівника» батьківщини допоміг Джаяварману VII завершити возз'єднання усіх камбоджійських земель.

Єдиним питанням, в якому цей правитель дещо переоцінив свої сили, стала релігія. Будучи прибічником махаяністського буддизму, Джаяварман VII наказав спорудити кілька сотень відповідних храмів (де розмішувалися статуї бодхісаттви Авалокітешвари з портретними рисами царя Джаявармана VII), збільшив кількість буддійських священників до кількох десятків тисяч штатних одиниць, створив державні лікарні під махаяністським жрецьким патронатом тощо. Центральним святилищем імперії став столичний буддійський храм Байон, в якому були встановлені статуї найвидатніших героїв війни з тями. У свою чергу, вдячні монахи махаяни розробили доктрину Будди-царя (*будда-раджі*) на зразок шиваїтського культу *девараджі*.

Та все це вимагало чималих коштів, і хоча серед архітектурних ініціатив енергійного владика були також чудові дороги й готельна інфраструктура (призначені, формально, для полегшення життя буддійським прочанам), невдоволення твердолобим і дуже витратним махаяністським курсом влади вирвалося на волю одразу після смерті «раджі-визволителя». Уже в 1220 р., коли кхмери змушені були залишити Тямпу, його син і спадкоємець Індраварман II (1219—1243) спрямував соціальне невдоволення на масове знищення матеріальних результатів пробуддійських реформ

свого батька: буддійські храми зазнали масових погромів, кількість махаяністських ченців суттєво зменшилась, а до влади знову повернулося шиваїтське жрецтво.

З кінця XIII ст. Камбуджадеша зіткнулася з глобальною кризою, здолати яку старими методами соціально-економічного й адміністративно-політичного володарювання було вже неможливо. Іригаційна система, створена камбоджійцями на основі вод озера Тонлесап, мала принциповий недолік: в цих водах був відсутній родючий мул. У результаті інтенсивний полив водами, що майже не містили органічних речовин, а також масове розорювання багатих на окиси заліза навколоозерних земель спричинили прогресуючу латеризацію ґрунтів і відповідно падіння врожайності. Давалося ознаки також природне засмічування каналів, прокладених у насипних руслах. Все це спонукало селян до переселення з екологічно малоперспективного столичного району, а зменшення людських ресурсів підривало самі основи державної централізації. Загальному послабленню імперії «посприяли» й чергові релігійні чвари між махаяністами і шиваїтами. У 1280-х роках майже вся камбоджійська армія була виведена зі столиці на східні кордони імперії для відсічі можливій агресії з боку монголів, і центральна влада остаточно втратила можливість контролювати ситуацію в провінціях. Камбуджадеша як поліетнічна імперія з домінуванням кхмерів почала розвалюватися буквально на очах.

З-під влади Яшодхарупури вийшли тайські князівства верхів'їв Тяо-Праї (там почала формуватися держава Сукхотаї), відпало монське Лаво. Політична криза викликала падіння авторитету всіх діючих в державі релігій, чим скористалися проповідники буддизму тхеравади (хінаяни), які не несли відповідальності за політичні провали своїх попередників. З кінця XIII ст. серед кхмерів почалася масована ідеологічна реконструкція на користь нової релігії. Її проповідники інспірували у 1295 р. черговий державний переворот, який знаменував завершення буддизації Камбоджі в канонах хінаяни. В результаті перевороту було скинуто з престолу монарха-шиваїта Джаявармана VIII. Новим правителем став командувач камбоджійської армії буддист-тхеравадин Шрі Індраварман III, а державною мовою замість санскриту став палі — офіційна мова тхеравадського буддизму.

Подальші півстоліття характеризувалися перманентними державними переворотами (коли до влади проривалися то агресивні шиваїти, то безкомпромісно войовничі тхеравадини), господарським занепадом столичного району Яшодхарапури, втратою останніх тайських чи лаоських володінь та не дуже вдалим оборонними війнами проти тайських набігів. У 1336 р. Камбоджа пережила ще одну зміну правлячої династії, після чого владу остаточно вибороти прибічники тхеравади, а останню крапку в історії імперської Камбуджадеші поставили війни з тайцями (друга половина XIV — початок XV ст.). У цих збройних конфліктах була остаточно знищена господарська інфраструктура Яшодхарапурського економічного району. Сама Яшодхарапура кілька разів зазнавала нещадних руйнувань. Зрештою, після того, як більшість мешканців залишили столицю, вона перетворилася на напівмузейне місто-привид *Ангкор* («Королівське місто»). Політичний центр Камбоджі остаточно перемістився у східні райони країни, де між дельтою Меконгу та Великим озером динамічно розросталася на ще не виснажених ґрунтах нова високоєфективна система іригації. Логічним завершенням цих процесів стало офіційне перенесення камбоджійської столиці із *Ангора на схід до Тядомука (сучасний Пномпень)*, яке здійснив у 1434 р. кхмерський король *Понья Ят (1405—1467)*. Цю дату можна вважати фінальною в історії імперської Камбуджадеші і початком історії власне Камбоджі, яка вийшла із серії кхмеро-тайських воєн не лише з новими кордонами та новою столицею, а й з іншими базовими змінами в усіх спектрах соціального буття.

Понья Ят та його наступники відмовилися від імперських амбіцій попередників і зайнялися розбудовою етнічної кхмерської держави в межах території, об'єднаних не лише господарською, але й релігійно-національною спільністю. У своїй діяльності вони спиралися на кхмерський етнічний субстрат і буддизм тхеравади-хінаїани. Кхмери покинули спекулятивно-прибутковий транзитні ринки, а отже стали менше конфліктувати з сусідами, зайнявшись удосконаленням власного виробництва. Така політика давала можливість економити сили й кошти (не витрачаючи їх на імперські війни та показове храмове транжирство). Новим правителям удалося відбити напади тайців і тямів, стабілізувати воєнно-політичну й економічну ситуацію, забезпечити господарське піднесення та зростання життєвого рівня підданих. У XVI ст. Камбоджа почала активно розробляти власні родовища залізних руд, що сприяло масовому насиченню дешевими засобами праці аграрного комплексу країни, удосконаленню іригації, швидкому розвитку місцевих ремесел. Наслідком усіх цих змін стала поява цілої низки

нових камбоджійських міст, таких як Ловек (проголошений другою столицею), Удонг, Пурсат.

Перетворення влади з імперсько-теократичної на військово-світську здешевило й скоротило апаратні й культові витрати держави, а це, своєю чергою, дало змогу зменшити податковий тиск на виробників. За користування державною землею селяни платили відтепер невеликий подушний збір, десятипроцентний податок на врожай та виконували державну працю й військово повинності. Храми й палаци тепер будували не з каміння, а з дерева, буддійським монастирям заборонили втручатися в політику, віддавши їм на відкуп систему освіти. Кількість вищих державних ієрархів (з відповідним матеріальним утриманням) жорстко обмежили королем, п'ятьма членами королівської ради й намісниками областей, що призналися центром.

Про культурне піднесення тогочасної Камбоджі свідчить поява світської поезії мовою кхмерів. Першим кроком у цьому напрямі була творчість поета Чей Нона (кінець XV — початок XVI ст.).

Та наявність невеликої, проте «багатої Камбоджі» не могла не привернути увагу сусідів. У XVI ст. нею зацікавилася потужна тайська Аютія, війни з якою завершилися для Камбоджі катастрофою. У 1593 р. інтервенти взяли штурмом Ловек, забрали тисячі кхмерів до Таїланду, а Правобережна Камбоджа упродовж чверті століття перебувала на становищі васальної провінції. У пограбунку заможного сусіда брали участь лаосці та в'єти. Наприкінці XVI ст. колонізувати Камбоджу спробували іспанці, проте народне повстання 1599 р. змусило їх покинути негостинні кхмерські землі.

У 1618 р., скориставшись внутрішнім ослабленням держави Сіам, кхмерська політична еліта «звернулася до народу, закликаючи сильних, спритних і сміливих дати відсіч сіамцям». Унаслідок тотальної мобілізації кхмери спромоглися вигнати з країни тайські гарнізони. У кількох наступних війнах, заручившись підтримкою Дайв'єту, вони відстояли свою незалежність. Та невдовзі інтерес до Камбоджі виявили голландська й англійська Ост-Індські компанії, а в 1674 р. потужного удару в тил кхмерам завдав колишній союзник Дайв'єт. Камбоджа втратила все лівобережжя Меконгу, яке в'єти заселили своїми переселенцями, витіснивши звідти кхмерів, а на решту населення знесиленої країни Сіам і Дайв'єт наклали обтяжливу данину. Війни й данницькі виплати швидко доруйнували економіку і лише культура залишала кхмерам відчуття національної гідності. Її збагатили поезії Тхомморачі (XVII ст.), повчання (*чбан*) й анонімні наукові трактати (*кбуон*), вистави своєрідного тиньового театру й поліхромні храмові фрески. Але навіть політичне воз'єднання Камбоджі, яке зумів здійснити на початку XVIII ст. король Анг Єм, не звільнило її від іноземної залежності, яка надовго залишила кхмерів на політичній узбочині Індокитаю.

Етніогенез бірманців (мьянма). Держава Паган

Крах пьюської держави Шрікшетра майже обезлюдив рисові долини верхньої та середньої течії р. Іраваді. Країну спустошили маньські навали, більшість населення була вирізана, розбіглася, померла з голоду або за депортації до Наньчжао. Південних сусідів монів ці землі не цікавили, оскільки мало що сутте-

вого могли дати їхній транзитно-посередницькій торговельно-піратській економіці, тому кількість монів, що переселилися до Іравадської долини, виявилася мінімальною. Мешкали тут також деякі дрібні периферійні бірманомовні племена (чини, саки, шани, сокро, палаунги та ін.), проте рівень їхнього соціального розвитку залишався ще доволі примітивним. Що ж до завойовників манів, то вони теж не змогли осісти й закріпитися на цих територіях через несприятливий для наньчаосців клімат. Хроніка «Мань шу» («Історія манів») свідчила з цього приводу: «Вся область (Бірма) заражена малярією. Земля пласка, немов точильний камінь. Чиновники Наньчао бояться малярії та інших хвороб. Деякі солдати залишають свої пости й живуть в інших місцях, не прибуваючи на службу». Та «святе місце пустим не буває», що зайвий раз підтвердили етнічні власне бірманці (самоназва *мянма*, *манма* або *бама*), що з'явилися в долині р. Іраваді в середині IX ст.

Пращурами бірманців вважається «войовничий та бунтівливий» пастуший народ, відомий за китайськими хроніками під назвами «західних цянів» або «кочових чжоу», що тривалий час населяли долину р. Таохе в районі сучасного китайського міста Ланьчжоу. Програвши на рубежі давнини й середньовіччя боротьбу за територію динамічному китайському етносу, предки бірманців змушені були відступити до Північно-Східного Тибету. Проте тамтешні горянн теж зустріли їх вороже, і більшість протобірманців у VIII ст. була витіснена звідти на південь до області Сичуань, де одразу й надого потрапила під владу манів Наньчао. Мабуть, у складі наньчаоських армій прийшли мьянма і до середньої Бірми, але на відміну від своїх хазяїв бірманці вирішили осісти на родючих ґрунтах річкових долин Чаусхе й Іраваді, оскільки це повертало їм бажану свободу й незалежність. Тому, коли замордовані жарким кліматом мані покинули згадані долини, 19 мьянмаських родів (*каруніе*) залишилися на цих нічийних землях і почали на них виборювати у сусідів і природи для себе нову батьківщину.

Пришельці були кочовиками, чудово розбиралися у колярстві, однак щоб вижити в нових природно-кліматичних умовах мьянма змушені були змінити тип свого господарства на іригаційне й терасне рільництво (на щастя, від пьюсців лишилися дещо порушені й занедбані греблі й канали, які після ремонту знову можна було використовувати). Тоді ж розпочався процес активної асиміляції пью власне бірманцями, що полегшувалося етнічною близькістю цих народів та їхньою взаємною заінтересованістю у відновленні стабільно працюючої економіки та зростанні оборонних

потужностей. Врешті-решт, цей процес завершився в XI ст. повним злиттям пью і мьянма у спільний етнос середньовічних бірманців, що належав до південноазійської перехідної раси й розмовляв мовою сино-тибетської мовної сім'ї.

Як і інші мови тибето-бірманського типу, вона є ізолюючою та складовою, має чотирьохступеневий тональний наголос і оперує двома категоріями часу — минуло-сучасним і майбутнім.

Основним заняттям бірманців стало орне іригаційне рисівництво (природні умови плюс досконала система зрошування давали змогу отримувати по три врожаї рису на рік) та високоврожайне різнопланове овочівництво, які доповнювалися тваринним (бики й буйволи) та м'ясним (свині) скотарством і птахівництвом (кури), інтенсивними деревозаготівельними промислами (залізне дерево), розробкою корисних копалин (срібло, рубіни) та різноманітними ремеслами (лаковані вироби з деревини й бамбуку, ювелірна справа, ткацтво, гончарство, вишивка).

Житла — переважно бамбукові, на палях, з кухонним вогнищем, майже аскетичним домашнім начинням і «чистою» підлогою, на якій спали, підкладаючи під себе бавовняні матраци. Одяг (шовковий або бавовняний) середньовічних бірманців являв собою щось середнє між незолитим індійським та кроєним степовим типами і складався з куртки на ґрунті (чоловіча) або бокових справа (жіноча) застібок та прямої незшитої спідниці, чоловічий (*лонджси*) та жіночий (*тамейн*) різновиди якої мало чим відрізнялися — обидва зав'язувалися спереду великим вузлом. Ансамбль довершували шовкова на каркасі шапочка чи проста головна пов'язка з вузлом на боці, плащ-накидка із застібкою на правому плечі, шкіряні сандалі й шедре татування по всьому тілу, жорстко прив'язане до соціального статусу особи.

Основи традиційної системи харчування бірманців теж змінилися після переходу від кочового тваринництва до осілого землеробства: м'ясо й молочні продукти витіснив рис у десятках модифікацій (варений, печений, у вигляді борошна тощо), з яким їли різноманітні овочі, супи й соуси (найпопулярніший — гострий *наані* з дрібно покришеної риби) з приношами. М'ясо (з приношами імбирних рослин) мьянма дозволяли собі вживати тільки на свято, зате привчилися регулярно жувати тонізуючий бетель.

Сім'я у середньовічних бірманців була типово патріархальною та патрилинійною, причому якщо для простолюдинів характерним лишався досить вільний вибір шлюбного партнера з відносно спокійним ставленням до дошлюбних «грівів молодості», то серед вищих страт суспільства існував звичай ранніх заручин з прив'язкою цього питання до різноманітних гороскопів, астрологічних прогнозів тощо.

Про традиційні релігійні уподобання ранніх мьянма відомо дуже мало. З певністю можна стверджувати тільки про існування культу різноманітних духів (*наміе*) і шанування змії (*нагіе*).

Домінування Наньчжао над бірманськими землями тривало недовго, але залишило по собі одну пам'ятку, якій судилося відіграти в історії мьянма справді революційну роль — йдеться про заснування майбутньої столиці потужної бірманської імперії міста Паган. Літопис відносить цю подію до 850 р. і називає фундатором Пагана князя Пьїнбу, який за наказом маньського начальства збудував на березі р. Іраваді фортецю, що мала стати південним форпостом наньчжаоських володінь у регіоні.

Спочатку основна маса бірманців розташувалася в родючій долині Чаусхе (тут осіли 11 родів *каруїнів* із 19-ти), проте демографічні процеси й стратегічні транспортні інтереси спонукали мьянма до оволодіння долиною Іраваді — і вже у середині X ст., після того, як мані остаточно покинули негостинні для них бірманські землі, у сферу впливу мьянма потрапив Паган. Тоді ж зусиллями монських та індійських проповідників серед мьянма почав поширюватися буддизм тхеравади (хінаїни), авторитет якого паганський лідер Сорахан спробував використати для здобуття власної гегемонії в загальнобірманському масштабі. Як наслідок, одразу після спорудження на горі Туран (поблизу Пагана) першої буддійської молитовні Сорахан проголосив себе «володарем Пагана», проте, зіткнувшись з активним протиборством традиційно налаштованих *каруїнів*, невдовзі відмовився від пробуддійської позиції, за що був у 964 р. усунений від влади і вбитий своїми колишніми прибічниками.

Наступні півтора століття минули для мьянма в постійних міжкланових та міжрелігійних усобицях, що супроводжувалися позитивними зрушеннями у відбудові іригаційних споруд та налагодженні торговельних зносин з сусідами через використання транспортних можливостей Іраваді. Врешті-решт, найбільших успіхів на цьому шляху досягли паганські бірманці, і коли 1017 р. на престол Пагана ступив Аніруда (Анората), його князівство почало активно розширювати свої володіння, користуючись вигідним географічним розташуванням і спираючись на економіку, що швидко розвивалася завдяки потужним зрошувальним системам, остаточно відбудованим на початку XI ст. Цим успіхам сприяла й міжнародна ситуація в тогочасному Індокитаї. Основні конкуренти бірманців — мони — змушені були активно боронитися від агресії кхмерів і Чолів, а решта сусідів або істотно поступалася мьянма рівнем соціального розвитку (горяни), або не мала потрібної для такого

протистояння воєнно-політичної єдності (*каруїни*). До 1044 р. владу Аніруди визнали усі мьянма (цей рік вважається офіційною датою заснування Паганського царства), після чого перед бірманцями постало питання про приєднання до Пагану південних приморських земель, заселених монами, — Раманнадеси, що розбагатіла завдяки торговельно-посередницьким операціям.

Спочатку паганці прийшли до монів як союзники, допомагаючи їм відбити наступ кхмерів та припинити варварські набіги горян. Проте у 1057 р., детально ознайомившись з ситуацією та відмобілізувавши численну армію, Аніруда уже сам наважився на завоювання монських міст — і здобув майже безкровну перемогу: Татон, Пегу та інші східно-монські міста одне за одним капітулювали перед бірманцями. Тоді ж Аніруда здійснив свою знамениту «демографічну революцію», переселивши кілька тисяч провідних монських родин до Центральної Бірми, відповідно наситивши Андаманське узбережжя етнічними мьянма. В результаті Паган став природним спадкоємцем двох культурних світів (власне бірманського і монського), що сприяло його вражаючому культурному злету упродовж двох наступних століть.

Гордістю країни стали знаменита бібліотека Аніруди, створена на базі вивезених з монських міст рукописів, кам'яна статуя лежачого Будди у храмі Манулі (довжиною 20 м), а також аналогічний кам'яний «гігант» з храму Шинбінтальян.

Окупувавши Раманнадесу, Паган успадкував і міжнародні зв'язки монських міст, що в комплексі з тотальним контролем над річковою транспортною артерією Іраваді перетворило Паганську державу на активного учасника міжнародної регіональної і трансконтинентальної торгівлі. Уклавши воєнно-морський союз з ланкійцями, бірманці змогли спільними зусиллями потіснити Чолів на океанічних торговельних шляхах.

Єдиною проблемою, яку Аніруда так і не спромігся вирішити кардинально, залишилися перманентні набіги диких горян з півночі та сходу. Щоб бодай трохи знизити їхню інтенсивність, на північних та східних кордонах була збудована низка потужних фортець (*мруїв*). Щоправда, й бірманці періодично ходили на горян в «походи за рабами».

На схилі свого правління Аніруда приєднав до Пагану дещо окраїнний і вже істотно ісламізований Аракан і навіть

частину шанських територій, залишивши після своєї смерті (1077) нащадкам обширну, проте доволі розпорошену і слабо упорядковану державу.

Не дивно, що одразу після смерті удачливого царя-полководця Паган пережив скрутні часи. Спочатку повстали мони, вождь яких Янмакан зумів не лише відбити каральну експедицію мьянма, а й завдати імперії відчутного удару у відповідь: тепер уже мони взяли штурмом Паган і погнали до себе на південь значну частину столичного бірманського населення. Одразу відпав Аракан, і навіть пью спробували відродити в долині Іраваді свою Шрікшетру. Паганський цар Ман Лулан, який дуже полюбляв гру в кості, однак погано знався на військових справах, загинув на полі битви.

Проте, захопивши Паган, мони не наважилися атакувати корінні землі мьянма — володіння *каруїнів* долини Чаусхе (яку заслужено прозвали «вотчиною бірманців») — і, спираючись на місцеву житницю й людські ресурси корінних бірманських родів, їхній новий лідер Тілуїн Ман (Чанзітта) знову відвоював столичний Паган.

Будучи здібним полководцем, що прославився ще за часів Аніруди, новий паганський володар Тілуїн Ман (1084— 1112) не був родичем свого знаменитого попередника, проте обрали його на царство саме за військовий та політичний хист, і він виправдав цю довіру. Спочатку силою зброї були придушені монські бунти, а їхній ініціатор монський полководець Янмакан — убитий (1084). Потім під владу бірманців повернули Аракан. Інтенсивної реконструкції зазнала місцева іригація, ядром якої стало відтепер новозбудоване грандіозне водосховище Мракан у районі гори Туїн. Однак вирішальне значення для зміцнення молодої паганської державності мали адміністративні реформи Чанзітти, що полягали в інтенсивній «монізації» імперії. Досвідчених у питаннях державного управління монів призначили на ключові посади в адміністративному апараті країни (включаючи центральний уряд), монську мову урівняли в правах з бірманською, а цементуючою домінантою загальноімперського поліетнічного єднання стала монська форма хінаяністського буддизму.

Паралельно, на базі запозиченої у монів південноіндійської писемності *брахмі* було створене складове бірманське письмо (найдавніший документ тих часів, що зберігся, — епіграфічна квадрілінгва у пагоді Мьязейді —

містить тексти мовами палі, мон, пью та мьянма і датується 1113 р.). Ціла «кам'яна бібліотека» з'явилася за наказом Чанзітти на гірських берегах згаданого штучного озера Мракан. При царському дворі почали вестися офіційні хроніки, на пальмових листах записувалися джатаки й інша релігійна література. Столицю прикрасили десятки пишних буддійських храмів — з квадратною основою, концентричними терасами посередині, своєрідним склепінням й граціозним шпилем (*сікхья*), що стало типовим архітектурним стилем буддійської Бірми. Гордістю паганського мистецтва стали унікальні поліхромні фрески XII— XIII ст., що збереглися у храмах Кубьяукуджи, Нандаманья, Паятонзу, Патотамья.

Важливим зовнішньополітичним актом релігійного характеру стало виділення Тілуїн Маном грошей на відбудову храму Боддхгая в Індії. У такий спосіб Паган заявив про себе як офіційного захисника буддизму в міжнародному вимірі. Це сприяло посиленню його позицій у країнах, які традиційно лишалися бірманськими конкурентами в економічній та політичній сфері — Китаї, Шрі-Ланці, Тибеті та ін.

Лише армія Пагану лишилася виключно бірманською етнічно, що було цілком виправдано.

Ефективні реформи швидко дали бажаний результат: мони перестали відчувати свою меншовартість у Паганському царстві й припинили бунтувати. Економіка, базована на синтезі розгалуженого іригаційного рільництва й прибуткової транзитної торгівлі, в умовах відсутності воєн забезпечила фінансову й політичну стабільність. Добросусідські відносини склалися у Пагана з Китаєм, куди Тілуїн Ман двічі направляв пишні й надзвичайно результативні з погляду дипломатії посольства. Була розроблена і впроваджена в життя єдина система мір і ваги, вироблені й зафіксовані писані закони, упорядковано адміністративний устрій, за яким центром імперії проголошувалися землі *каруїнів*, адміністративними столицями — Паган і Пью (колишня Тарекітара, — що було поступкою самолюбству етнічних пью). Землі етнічних бірманців розділили на провінції (*клії*) та повіти (*туїки*), а території, заселені переважно етнічними небірманцями (мони, карени, чини тощо) проголосили *нуїннам* («завойовані землі»), визнавши тим самим їхню певну відмінність від власне бірманських територій. Тотальному державному контролю підлягали й міста, поділені на квартали *арани*, підпорядковані спеціальним чиновникам. Довершила внутрішню стабілізацію імперії активна хінаяністська пропаганда, що уніфікувала ідеологічну ситуацію в країні.

Хінаяна вчила, що до благ матеріального світу треба ставитися як до шкідливих ілюзій, тому на пробуддінську обробку підданих влада не жаліла коштів: лише в столиці на площі в 40 кв. км кількість споруджених і прикрашених своєрідними арками, барельєфами, ліпними орнаментами й терракотовими плитами пагод і ступ різноманітних храмових комплексів (Ананда, Швезандо, Швезігоун, Таб'їнню та ін.) перевалила за 5 тис. (!), причому деякі з них досягали висоти в десятки метрів (найвища — храму Таб'їнню — має висоту понад 60 м). Не гребувала влада й «плакатною пропагандою». Так, у храмі Ананда поруч із 10-метровими кам'яними статуями Будди були розміщені й скромні скульптурні портрети в натуральній зріст тогочасних правителів (зокрема, статуї самого Тілуїң Мана та його найближчого радника з релігійних питань, верховного предстоятеля бірманського буддизму Шин Арахана).

Державі в особі правителя належали всі землі країни і навіть життя підданих. Свідченням цього може слугувати сама титулатура паганського лідера: «уособлення Будди», «пан усіх» та ще й «господар всієї води й землі». Впроваджували царську владу в життя «верховний монах» країни (предстоятель хінаяністської церкви), що призначався самим володарем, та уряд з п'яти *аматів* («міністрів»), котрі водночас вважалися намісниками провінцій, з яких годувалися. Під їхнім керівництвом діяв централізований штат буддійських монахів та надзвичайно розгалужений і буквально всюдишній бюрократичний апарат з чіткою системою внутрішнього ранжування, підкріпленою відповідними функціями, матеріальними заохоченнями, формами одягу, узаконеними розмірами житла тощо. Простолодини об'єднувалися з фіскальною метою в сільські общини (*рва*) або міські квартали (*аран*). Вони поділялися на *асан* (вільних підданих), які платили державі ренту-податки й відпрацьовували на неї певну кількість днів щороку, та *чван* (залежних людей), за яких податки зобов'язувався сплачувати владі їхній хазяїн-опікун (храм, община чи особа), і якому, своєю чергою, *чван* мали служити так, як цьому «опікуну» заманеться. Формально до *асан* зараховували й чиновників та монахів, але вони державі служили, що розцінювалося як різновид тих самих податей.

Стабільної системи успадкування влади Паган не знав: свого наступника правитель ще за життя обирав з числа своїх численних синів (від не менш численних жінок). Це спричиняло постійні двірцеві інтриги й змови, жертвами яких стали більш як десять паганських владик (із 14!). Не

було в Пагані й постійно діючого кодексу законів: кожен наступний правитель мав офіційно оприлюднити власний «список заборонених діянь» та перелік покарань, що призначались за кожне з правопорушень.

Та в середині XII ст. засилля монів в апараті управління почало дратувати бірманську етнічну еліту, і після смерті царя-миротворця Тілуїң Мана новий паганський лідер Кансу I (Алаунсіту, 1113—1167) цілком прогнозовано різко скоротив монський вплив на державне життя країни. М'янма набули військового досвіду, підготували власні кадри управлінців і вже не потребували монської допомоги. З тих часів власне бірманці стали, нарешті, панівним етносом Паганського царства, залишивши за рештою етносів право жити в імперії виключно на правах підданих другого сорту. Така політика знову призвела до внутрішніх етнічних чвар і бунтів. «Басейн (долина Іраваді) і країну талаїнгів (монів) охопила анархія. Нга Тіт з острова Теттіт відмовився коритися. Тенассерим припинив сплату данини, і Текінмінкаторн (раджа Аракану) забув про правду й вдячність». Внутрішні бунти вдалося придушити, однак у 1167 р. Кансу I загинув від руки власного сина унаслідок змови й перевороту. До всіх бід додалася вкрай невдала війна паганців проти потужної Ланки у 1260-х роках, коли сингали, очолені полководцями Кітті й Адикою, поруйнували багато узбережних портів і навіть ненадовго окупували сам Паган, убивши паганського царя. Щоправда, бірманцям вдалося зупинити кхмерську експансію в регіоні і навіть періодично самим робити наскоки на своїх сусідів у Таїланді й Лаосі, та усі ці акції були викликані скоріше імперськими амбіціями, аніж реальними потребами, і принесли Пагану лише жертви та фінансові збитки.

Знавав кризи і офіційний бірманський буддизм, провідні діячі якого настільки захопилися матеріальним збагаченням (власним та своїх храмів), що втратили в очах підданих колишню святість. Як наслідок цих процесів виник рух *аранів* (лісових братів, самітників) — своєрідне хінаяністське «розкольніцтво», а також логічний конфлікт влади з храмами, котрі через втрату авторитету не могли більше виконувати свою стабілізуючу ідеологічну функцію.

Доконали Паганську державу руйнівні вторгнення з півночі, як результат глобальних геополітичних змін, пов'язаних з монгольськими завоюваннями кінця XIII ст.

Уперше в орбіту монгольських інтересів Бірма потрапила у 1271 р., коли в пошуках союзників проти китайської імперії Південна Сун хан Хубілай звернувся до Пагану з пропозицією визнати залежність від монголів (тобто спільно воювати з Сунами). Для детального обговорення умов майбутніх спільних дій хан запросив бірманського царя Наратіхапата відвідати Хан-балік, але паганці відмовувалися. У 1273 р. монголи направили до Пагана друге посольство, яке Наратіхапат необачливо наказав знищити, чим гарантував собі війну з монголами. І почався жах...

Спочатку, в 1277 р., на Паган вирушили загоны Хуту — монгольського намісника Юньнані. Бірманці виставили проти агресора 60-тисячне військо, підсилене двома тисячами бойових слонів, але в битві на рівнині Нгазаунджан (Вочіан) слонову кавалерію паганців монголи спочатку заманили у пастку, а потім з трьох боків розстріляли з луків. Більшість слонів запаникувала і тікаючи потоптала самих бірманців. 200 «середньовічних танків» монголи переловили і включили до свого війська. За свідченням очевидця, дезорганізовані паганські вояки під натиском монголів «втікали, що є духу; а татари за ними услід, женуть, б'ють, вбивають без жалю; жалко було дивитися». Розвиваючи успіх, монголи захопили фортецю Каунсин і важливий центр регіональної караванної торгівлі Бамо, проте несприятливий клімат змусив агресора повернути додому.

У 1283 р. сталася нова біда: після краху Південносунської імперії частина розгромлених монголами китайських військ, рятуючись від тотального винищення, не знайшла нічого кращого, як вдертися до Бірми. Китайцям втрачати було нічого, тому билися вони із завязтям приречених. Ущент розгромивши паганське військо під Каунсином, пройшлися вогнем і мечем по всій долині Іраваді. Лише крайнім напруженням сил, вступивши в нерівноправний союз з гірськими племенами вояволичих шанів, м'ягма вдалося витіснити що безконтрольну армію за межі Пагану.

Однак пам'ятаючи про вбивство послів, новий юньнанський намісник монголів Есу-Тимур організував ще один похід на ослаблений Паган у 1287 р. Майже не зустрівши організованого опору його військо зайняло бірманську столицю, а потім окупувало всю долину Іраваді до міста Пром. На престол Пагану монголи посадили свою маріонетку (Руйнасьяна-Чоса) з числа паганських царевичів, а саму державу Паган ліквідували, перетворивши її на залежну від імперії Юань провінцію Мянчжун, звідки продовжили воєнні дії тепер уже проти тайців. Лише в 1303 р. замордовані війнами з шанами, тропічними хворобами й постійними бунтами окупанти покинули Бірму, проте як велика держава Паганське царство вже не відродилося. Останню епіграфічну згадку про паганського царя історики датують 1369 р., після чого розоренні Паган настільки занепади, що недовзі мешканці покинули його.

Спільними предками усіх тайських народів (лао, тай-сіамці, тай, шані та ін.) вважаються мисливсько-збиральницькі племена юе (сіюе та лоюе), що мешкали у стародавні часи

в лісистій долині на південь від р. Янцзи — на теренах сучасної китайської провінції Гуандун. Експансія китайців з

Етнологенез тайців. Держава Сукхотай

півночі, що особливо посилилася після краху імперії Хань, змусила їх шукати собі нові землі для виживання та поступово емігрувати на південь. Проте до початку II тис. н.е. ранні таємовні переселенці зустрічалися в Індокитаї з потужними імперськими державами (кхмерів, монів, бірманців і в'етів), які цілком могли за себе постояти, а тому осісти на родючих землях річкових долин першим тайським переселенцям так і не вдалося.

Ці прибульці залишилися в Індокитаї на рівні племен строкатої варварської периферії, що населяли непролазні гірські джунглі (*тай-кхао, тай-дам, тай-денг, тай-юан, тхай* та ін.) або навколишні острови (*лі*).

На початку II тис. н.е. тайські народи, що продовжували мешкати на теренах Південного Китаю, вже опанували землеробство. У зв'язку з «сунським бумом» і відповідним посиленням техногенного тиску людини на природу у «Піднебесній» їм у долині Янцзи стало зовсім не затишно. Тому в перших століттях II тис. з півночі на землі Індокитаю ринули вже зовсім інші тайці. Вони добре розбиралися в іригаційному рільництві, непогано зналися в ремеслах і виїхали на рівень ранньостратифікованого суспільства.

В антропологічному плані тайці належали до південноазійської перехідної раси, а спілкувалися мовами, що належать до самостійної паратайської мовної сім'ї. Для них характерні тональний наголос (від трьох до п'яти тонів), величезна кількість голосних фонем (їх навіть більше, ніж приголосних), словоскладання, як переважаючий принцип словотворення. Типологічно усі тайські мови відносять до ізолюючих і складових. Основним заняттям цих тайців було вже поливне рисівництво і рибальство на заливних полях, а також специфічне садівництво (пальми, тутові дерева). Тваринництво обмежувалося розведенням буйволів, биків, свиней та домашньої птиці. Традиційні бамбукові й дерев'яні житла осілих тайців-землеробів мали сілподібні дахи й обов'язкові палі. Траплялися й так звані «плаваючі домівки», збудовані на палях прямо посеред води. Одяг тайців складався з двох незшитих відрізів тканини (*панунт* і *пасин*), якими відповідно огорталися верхня й нижня частини тіла. Споживали здебільшого рис і приправи з риби та креветок, перцю, овочів і екзотичних водоростей. В сімейних стосунках у тайців панувало дещо незвичне з погляду сусідів різноправ'я чоловіка і жінки. Традиційні релігійні переконання таємовних землеробів обмежувалися вірою в духів-охоронців (*лхл*) та шануванням україн важливої для рисівників водної стихії річок і озер, виявом якого був ритуал святкового обливання водою.

Посприяла переселенцям навіть криза, яку переживали в цей період майже всі індокитайські поліетнічні імперії (Камбуджадеша, Паган, Наньчжао-Далі та ін.). Таємовним ша-

нам, таї та лао вдалося розселитися в родючих долинах індокитайських річок, майже не зустрічаючи організованого опору з боку монів, кхмерів чи бірманців. Ще більше зміцнилися позиції тайських переселенців у XIII ст., коли ослаблені індокитайські держави неодноразово зверталися до вольовничих тайців за підтримкою у боротьбі з монгольськими навалами. Тоді ж завдяки активності «лісових монахів» (*аранніка*) серед тайців почали активно поширюватися релігійні ідеї буддизму тхеравади, за яким стояв фундаментальний досвід результативного соціально-державного будівництва. Закономірним наслідком цих складних процесів стало *утворення в XII—XIII ст. перших ранньодержавних утворень тасмовних народів* (Чієнгмай, Чієнгсен, Чієнграй, Паяо, Ланьна, Сипсонгпанна, Лангсанг (Мионгсва), Мионгсин, Мионгсай, Мионгна, Мионгкамкеут, Басак, Сукхотаї та ін.) в північній частині Центрального Індокитаю.

Пришельці запозичили у монів і кхмерів чимало корисних виробничих новацій (включаючи писемність індійського типу, яку вони дещо модифікували під потреби тайської мови). Проте воєнно-політична ініціатива в цих невеличких державах відтепер належала тайцям, тому господарство захоплених ними територій теж зазнало суттєвих змін у порівнянні з імперським періодом. Зокрема, потужні іригаційні системи імперського походження потіснила дрібномасштабна зрошувальна мережа каналів, обмежена кількома поселеннями; рисівництво заливних полів (*на*), з одночасним розведенням на них риби, доповнило землеробство полів суходольних (*рай*), де висаджувалися клейкі сорти рису, пальми й бетель, що створило економічні умови для певної господарської автаркії сільських общин (*рианів*). Цей процес супроводжувався також інтенсивним демонтажем тотально зацентралізованих імперських інститутів. Їх замінила тайська мілітарно-традиційна система соціального управління, яку очолювали формально виборні *чао мианги* («батьки земель» — князі часів «воєнної демократії»), що спиралися на десятичну воєнно-територіальну структуру напівобраних-напівпризначених адміністраторів — тисяцьких (*кун*), соцьких (*мун*) і десятицьких (*нан*) та на потужну власну дружину вояків-професіоналів із чиєла родичів і особистих рабів *чао мианга*.

З процесами децентралізації та відповідним скороченням кількості управлінців пов'язане зменшення податкового тиску на виробника, тому не дивно, що усна історична традиція Індокитаю й досі пов'язує з приходом тайців «звільнення простих людей від тиранії». А якщо пригадати, що прибульці на той момент вже масово сповідували буддизм (хінаяну), стає цілком зрозумілим, чому зміна влади на півночі Індокитайського півострова відбулася майже без конфліктів, а нерішучий опір монів Харіпунджаї (Лампуну) та кхмерів у районі м. Сукхотаї тайці швидко подолали. Навіть у монській державі Лаво (Лопбурі), що звільнилася у XIII ст. від камбоджійської залежності, до влади прийшли тайські правителі.

Найпотужнішою тайською державою «першої хвилі» стало князівство Сукхотаї, заснування якого датують 1238 р. Саме цього року армії двох *чао миангів* здобули вирішальну перемогу над військом кхмерів на р. Пінг (північний приток Менама). Відтак ця північна камбуджадешська провінція з центром у м. Сукхотаї перейшла під контроль тайців, які швидко (завдяки сприятливій щодо виробників політиці «перетворення лісів на рисові поля») освоїли цю невеличку долину, спорудили на ній ряд потужних фортець (*чієнг*) та замків (*в'єнг*) і навіть започаткували в містах Сукхотаї й Саванкалок (Срі Саччаналай) поточне виробництво фарфору, секрет якого таї вивезли з Китаю. Водночас у володіннях Сукхотаї вони запровадили тотальне одержавлення всіх земель і проголосили: «Хто прагне вести торгівлю буйволами, кіньми, слонами, сріблом, (нехай) вільно продає та купує їх», що означало впровадження принципу вільної безмитної торгівлі. Заборонялося також убивати військових бранців заради здобуття додаткових робочих рук.

Вдала економічна політика забезпечила Сукхотаї розвиток торгівлі і промислів, стабільне функціонування аграрного комплексу, шляхове будівництво, зміцнення військових потужностей, а відтак — територіальне розширення і міжнародний авторитет. Сукхотайські товари (насамперед фарфор) вийшли на ринки Японії, Індонезії, Індії, Персії, Єгипту, а збудовані руками відробіткових селян та полонених іригаційні комплекси настільки розрослися, що перекрили імперські масштаби минулого.

За правління Рамакамхенга (1275—1317) держава Сукхотаї досягла апогею могутності. Під її вплив на якийсь час потрапили терени від гирла Меконгу до Андаманського узбережжя. Подолавши плато Корат, тайці вийшли на північ Малаккського півострова й почали турбувати своїми набігами Тямпу. Воєнна здобич і торгівля збагатили державну скарбницю, а традиційне право вільних тайців звертатися зі скаргою безпосередньо до правителя створювало у підданих ілюзію загальної справедливості в державі. На соціальну стабільність працювали проповіді монахів-хінаїстів, які вчили, що через різну карму люди не можуть і не повинні бути рівними, а також демонстративна прихильність сукхотайських царів давнім тайським традиціям: від згаданого права на скаргу до формального освячення влади через щорічне прилюдне обливання правителя водою, зібраною з усіх головних річок царства (обряд *шрі абхішека*), із врученням цареві символів захисника вітчизни — священного меча й білої парасолі.

Стабільний соціально-економічний та політичний розвиток сприяв культурному піднесенню Сукхотаї. У столиці держави споруджено понад 50 буддійсько-хінаїстських храмів і пагод (*ват* Махатат, *ват* Джай, *ват* Срісвай, *ват* Срічум та ін.), в яких зберігалися привезені з Шрі-Ланки відбитки ступнів Будди. У 1283 р. на основі давньохмерської писемності було створено національне тайське письмо. При дворі почали вестися (на палі) пробуддійські літописи (*тамнан*), а в 1346 р. побачив світ «Трайхум» («Три світи») — перший тайський філософський трактат про «країну щастя» Утаракуру, автором якого вважається майбутній сукхотайський цар Лю Тай (Літай, 1347—1370), що творив під псевдонімом Махадхармарачі. Епохою Сукхотаї мистецтвознавці датують зародження класичного тайського живопису, про що свідчать поліхромні настінні фрески сукхотайських храмів.

Проте регіональне піднесення Сукхотаї виявилось короткочасним, оскільки трималося, скоріше, на негативних наслідках імперського володарювання Камбуджадеші та масових очікувань змін на краще, які місцеве (переважно монське) населення пов'язувало з ліквідацією прогнилого кхмерського панування. Тайці цю функцію виконали справно та ще й полегшили податковий тиск на виробників, тому спочатку отримали від завойованих народів значний «кредит довіри». Проте цілковите домінування тайців у політиці мало врешті-решт викликати невдоволення інших народів — і на початку XIV ст. державу Сукхотаї почали розхитувати повс-

тання монів. Соціальні заворушення зафіксовані хроністами в Мартабані, Луанг-Прабанзі, Након-Ситаммараті. Загострилася боротьба за переділ сфер впливу і серед самих тайських *чао миангів*, що призвело до перманентного відпадання від Сукхотаї окраїнних територій. Одним із таких сепаратно налаштованих князівств було «царство» Утхонг, розташоване на півдні менамської долини, з якого почалася історія нової класичної сіамської державності — держави Аютії.

Держава Аютія

Поява перших тайських *миангів* («земель») у Центральному Індокитаї фіксується джерелами вже в XI ст. (тайців приваблювали місцеві родючі землі), проте до XIII ст. вони поводитися тут досить обережно, побоюючись можливих каральних акцій з боку спочатку кхмерів Камбуджадеші, а пізніше — місцевих монів. Водночас, на перших порах, поява тайських *миангів* у долині Менама не викликала активної протидії з боку монів. Місцева економіка, базована на зрошувальному рисівництві, з використанням річкових паводків, вимагала великих людських працевитрат і могла ефективно функціонувати за умов, коли густина населення сягала 200 чол. на 1 кв. км. Отож, прибуття нових переселенців сприймалося спочатку монами як благо, оскільки сприяло розквіту місцевої рисової економіки.

Обсяги тамтешнього рисовиробництва на початку XIII ст. сягнули таких масштабів, що монський рис Центрального Індокитаю почали активно закупляти тайці Сукхотаї, звідки він реекспортом масово перевозився до економічно процвітаючої Південносунської імперії. Швидко зростало населення Центрального Індокитаю, перекривши параметри найближчих північних сусідів.

Наприкінці XIII ст. більшість монських територій регіону потрапили під владу тайської держави Сукхотаї, що дало поштовх посиленій «тайзації» місцевих військово-політичних структур. Водночас переселенці освоїли місцеву специфіку поливного землеробства, перейняли у монів сезонний календар і навіть визнали формально залежність від Китаю, чим забезпечили своїм купцям і товарам вільний доступ до китайських ринків. У середині XIV ст., скориставшись послабленням Сукхотаї, тайці Утхонгу (невеликого князівства Менамської долини) звільнилися від залежності і почали

розбудовувати в долині Менаму власну тайську державу, столицею якої стала заснована у 1350 р. Аютія (розташована в місці злиття рік Менам, Пасак і Лопбурі). Фундатором молодшої держави став князь Раматібоді I (1350—1369), в період правління якого Аютія (Аюттхай) отримала не тільки столицю (її повна назва *Након Сі Айодхья* пов'язана з іменем легендарного міста, в якому народився елітний герой «Рама-яни» бог-войовник Рама), а й кодекс законів (що радив, між іншим, правителю побільше працювати і спати не більше шести годин на добу). Раматібоді I здійснював також ефективну економічну політику. Так, розмір податків не міг перевищувати 10 % урожаю.

Цілком у традиціях класичної східної деспотії Раматібоді I проголосив, що вся земля в Аютії належить правителю. «Народу дозволяється жити на ній, але землероби не можуть бути її власниками», а щоб не виникало проблем з робочими руками закон передбачав суворі покарання за крадіжку рабів і вивезення (чи переманювання) з країни вільних землеробів. Щоправда, посилення державної експлуатації змушувало виробників (яким закон 1356 р. забороняв «бути без начальника») все одно тікати на північ, де в патріархальних тайських *миангах* Саванкалок, Пітсанулок, Кампенгпет і в тій же Сукхотаї ставлення до простої людини було дещо гуманнішим. Але цю проблему наступні володарі Аютії вирішили кардинально, приєднавши поступово усі згадані тайські князівства до Аютії під красивим гаслом возз'єднання усіх тайців у межах спільної держави. При цьому переходити під юрисдикцію родичів вільні тайці не бажали, тому вже наприкінці XIV ст. для приєднання цих територій аютівці змушені були застосувати усю міць свого війська аж до новітніх гармат. Такими ж методами до імперії були приєднані монські землі Лаво (Лопбурі), Након-Патом, Након-Рачасіма, Након-Ситаммарат, багаті міста-держави Тавой і Тенассерим.

Фундаментом вражаючих успіхів Аютії стало вдосконалення її внутрішньої структури, перед тоталітаризмом якої бліднуть навіть китайські порядки. Згідно з законом 1376 р. все чоловіче землеробське населення країни (*прай*) було поділене на «правих» (військовозобов'язаних) і «лівих» (цивільних), причому пропорції такого поділу жорстко не визначалися, а, отже, вирішувалися владними представни-

ками згідно з потребами держави. Відтепер, сплативши податки в розмірі 10 % урожаю, селянин мав або відслужити щорічно певну кількість днів в армії (якщо він «правий»), або відпрацювати визначену кількість днів на державних роботах («ліві»). Термін такої своєрідної служби визначався обсягом рисових земель, що перебували в користуванні виробника-простолодіна. Розміри земельних ділянок допускалися владою у межах від 10 до 350 *рай* на родину (1 *рай* дорівнював 0,16 га). За невиконання зобов'язань перед державою земля передавалася іншому «власнику», а винному буддійській монахи-тхеравадини обіцяли негативні наслідки для його карми.

Організація усіх робіт і контроль за їхнім виконанням покладалися на розгалужений бюрократичний апарат службовців столичного (*тракун*), провінційного (*куннанг*) та общинного («старости») рівня. Ці чиновники отримували від держави землю в посадове користування (перші дві категорії — з працюючими селянами), визначена рента з якої йшла «служивому» на зарплату. Посадова ділянка чітко прив'язувалася до посади і в разі припинення служби передавалася наступному посадовцю на аналогічних умовах. Статус спадкової аристократії мали виключно члени численної родини правителя, проте і для них влада знаходила роботу. Жінкам відводилась роль дружин впливових можновладців. Чоловіки були задіяні в органах центральної влади, що склалися з численних відомств, об'єднаних у п'ять міністерств (*кромів*): військовоє (очолював командував армією *калахом*), цивільне (*махатай* на чолі з *чакрі* — займалося організацією державної виробничої праці), землеробства (відало збирання податків, розподілом земель, каналами і розчисткою джунглів), *пракланг* (державне казначейство) та *мианг* (столичне управління). Остаточна бюрократична система Аютії була кодифікована законами (всього їх було сім) 1454 р. про ранги, ієрархія яких визначалася кількістю приданих до посади «посадових земель». Навіть називалася ця система *сак ті на* — «шляхетність, виражена числом полів». Найнижчий соціальний статус мали *даса* (раби), які вважалися абсолютним майном (*тхат*) свого хазяїна. Їх можна було вільно купувати і продавати.

Важливу стабілізуючу функцію в Аютії відігравала буддійська *сангха* (община монахів-хінаянців), за що влада наділила їх всілякими привілеями: практично, кожен місцевий храм (*ват*) мав власні землі з приписаними

селянами, підтримувався владою фінансово і навіть володів своїми «храмовими рабами» (*кха нхра*), якими розпоряджався на власний розсуд. Важливим чинником державного визнання статусу буддизму в країні був звичай усамітнення правителя в якомусь із *ватів* на період сезону дощів, запозичений тайцями у поневолених ними народів, що сповідували буддизм.

Адміністративне управління обширними територіями Аютії здійснювалося за принципом поступового м'якого входження новозахоплених земель до складу імперії: на них спочатку накладалася певна данина за збереження місцевих династій, потім місцеві династи замінювалися на аютівських царевичів, і вже пізніше означена територія остаточно інкорпоровалася в державу на принципах загальноуніфікованого адміністративно-територіального районування й управління через чиновників, які призначались по всій вертикалі влади.

Ефективні внутрішні реформи дали можливість Аютії проводити активну експансіоністську політику: слідом за найближчими сусідами (Лолбурі, Супанбурі, Пра-Пат, Након-Найо) залежність від неї визнала Суххотаї (1378 р.), яка з 1438 р. була повністю інкорпорована до складу імперії. Така ж доля спіткала майже всі тайські й лаоські князівства Північного Індокитаю, а в 1432 р. військо тайців окупувало й поруйнувало кхмерський Ангкор, надовго відбивши у камбоджійців бажання конкурувати з таї за домінування на півострові. З метою ефективнішого керівництва новопрієднаними північними територіями аютівський володар Боромотрайлокнат (Трайлок, 1448—1488) переніс у 1463 р. на північ країни свою столицю (до містечка Пітсанулок), що дало змогу йому завершити возз'єднання майже усіх тайських народів у рамках імперії Аютія. Лише розташоване у важкодоступних гірських джунглях біля підніжжя Шанського нагір'я тайське князівство Ланна (відоме також за назвою його столиці Чієнгмай, збудованої на березі р. Мепінг) зберегло свою незалежність, хоча й зазнало в 1515 р. нищівної поразки від аютівців у битві на берегах р. Ванг.

Імперські амбіції Аютії сягнули навіть Малаккського півострова, проте кілька тайських походів на Малаккський султанат завершилися нічим.

Новий імпульс до розвитку отримала після утворення великотайської імперії тайська національна культура. Тайською мовою було перекладено поетичну біографію Будди «*Махачат кхамлуанг*» («Велике життя»). Шедєвром національної тайської поезії визнана анонімна епічно-історична поема XV ст. «Поразка Юанів», в якій оспівується боротьба тайців з монголо-

китайськими агресорами. Місцеву архітектуру прославили кам'яні храми-башти Аютії, увінчані граціозними шпильями (*ват* Ратбурана, *ват* Чеді-чаопьятхаї. Луангсепсаве та ін.), а також величний королівський палац.

Свій внесок в еволюцію тайської буддистської культури намагалися зробити й інші тайські князівства. Зокрема, трохи зменшену, але все ж величну копію індійського храму Махабодхі (зведеного на місці, де Будда осягнув істину) спорудили в середині XIV ст. за наказом царя Ланни Тілокарата у Чієнгмаї — цей монастир іменують Четйот.

У 1511 р. Аютію відвідало перше португальське посольство, яке прибуло до Таїланду одразу після окупації португальцями міста-порту Малакки. Португальці прагнули розжитися в Аютії дешевим оловом, свинцем, тиковою та залізною деревиною, слоновою і носороговою кісткою, шкурами екзотичних тварин і т.ін., а пропонували за це товари, в яких були заінтересовані тайці — першокласні вина, вогнепальну зброю й оригінальні технічні новинки, тому сторони швидко порозумілися, і вже у 1518 р. між тайським правителем Раматібоді II (1491—1529) та португальцями був укладений перший торговий договір, за яким португальські купецькі факторії з'явилися в Аютії, Након-Ситаммараті, Паттані, Мергуї та Тенассеримі. В Таїланді була споруджена перша християнська церква, а на службу до тайського війська запрошено португальських військових найманців (гармаші, мушкетери, сапери та ін.). У 1538 р. аютівський король Прачай (1534—1546) навіть завіз собі португальську гвардію з 120 професійних горлорізів. Проте португальці повели себе в країні занадто зухвало, тому невдовзі стосунки Аютії з європейцями різко погіршилися. Португальською військово-технічною допомогою скористалися в регіоні бірманці, що мало в подальшому сумні наслідки для тайської державності.

Експортні прибутки інтересували в Індокитаї не тільки Аютію, а й її сусідів (бірманців Таунгу, кхмерів Камбоджі та ін.), що змусило тайців приділити посилену увагу зміцненню оборонних потужностей країни, особливо в південних областях, тісно пов'язаних з прибутковими експортно-імпортними операціями. В результаті наступних реформ до «правих» (військовозобов'язаних) записали абсолютно всіх чоловіків півдня країни, перетворивши на «лівих» (цивільних) усіх мешканців північних районів Аютії, причому відтепер означена «приписка» стала довічною, на що вказувало відповідне татуювання на руці кожного підданого, що підпадав під таку мобілізацію. У зв'язку з цим дещо змінилися

й функції *кроміє*: глава *кром калахом* став не лише військовим міністром, а й генерал-губернатором усіх південних провінцій; *кром махатай* віддав тепер лише північними районами, а *кром пракланг* — не тільки державною скарбницею, а й зовнішньою політикою, він же здійснював контроль над зовнішньою торгівлею. У 1519 р. в країні проведено перепис і реєстрацію (*саклек*) підданих. Державну службу-повинність для чоловіків віком від 20 до 50 років власті «обмежили» шістьма місяцями на рік. Різко (до 2 тис. осіб) скорочено штат професійних управлінців середніх і вищих рангів, які згідно з чиновницьким статусом звільнялися від виконання безоплатних робіт на державу. Тих, хто лишився у складі цієї номенклатури, поступово перевели на *биават* — грошовий оклад, розмір якого коливався від 80 до 4 тис. срібних *тіккалів*. Колишня система земельних «кормлінь» була ліквідована.

Активізація зовнішньоекономічних операцій сприяла становленню власної грошової системи. Аютія почала чеканити срібну монету (*тіккаль*), котра як загальний еквівалент вартості поступово витісняла з обігу рис і черепашки *каурі* (особливо в південних районах країни). Розвиток торгівлі й ремесел сприяв кількісному зростанню городян. В одній лише Аютії на середину XVI ст. налічувалося понад 150 тис. жителів.

Велику увагу приділяли владикі Аютії зміцненню свого авторитету в очах підданих. Наочними символами королівської влади стали рідкісні білі слони, яких за наказом правителя ловили по всій країні, оскільки один вигляд цього екзотичного звіра вселяв у серця простих тайців безмірну повагу до влади й упевненість в її правильності, сакральності й непорушності.

Останньою реформаторською акцією початку XVI ст. стала реформа військових сил імперії, оснащених вогнепальною зброєю та реорганізованих згідно зі стратегічними й тактичними принципами, узагальненими в першому бойовому статуті тайської армії.

Своєчасність цих поспішних акцій швидко підтвердилася, коли в боротьбу за експортні ресурси півострова втрутилася бірманська держава Таунгу.

У 1545 р. король Аютії Прачай (1534—1546) черговий раз спробував завоювати багате на цінну деревину північне тайське князівство Ланна. Війна тривала кілька років, проте успіху аютівцям не принесла, оскільки гірські джунглі звели нанівець переваги агресора в озброєнні та чисельності військ, а чудове знання місцевості дало змогу ланнійцям завдати відчутних ударів армії інтервентів. Неудовolenня край нещадною війною виявилось настільки сильним, що за поразку Прачай поплатився тронном, на який у

1549 р. сів його брат Махачакрапат (1549—1569). Крім того, в конфлікт втрутилося бірманське Таунгу, яке виступило з претензіями на власне панування над матеріальними ресурсами півострова. Остаточне рішення про переворот в Аютії. Того ж року добре екіпірована 300-тисячна бірманська армія у супроводі 700 бойових слонів пройшла Західні гори через перевал Трьох Пагод й, спустившись у долину Менаму, обложила Аютію. У битвах з агресором Махачакрапат втратив дружину й дочку, а його краший полководець Прамахадхармарача потрапив до бірманців у полон. Змусити противника відійти від столиці тайці змогли лише застосувавши тактику партизанської війни та випаленої землі, внаслідок чого військо інтервентів опинилося на грані голодомору. Врешті-решт бірманці погодилися припинити бойові дії, отримавши викуп за звільнення Прамахадхармарачі (за нього тайці віддали двох своїх краших бойових слонів). Проте було зрозуміло, що це тільки початок конфлікту, тим більше, що ослабленням Аютії одразу ж спробували скористатися кхмери: їхні спустошливі набіги тайці змушені були надалі відбивати ледь не щорічно.

Невдала війна продемонструвала воєнну вразливість Аютії, тому одразу після відходу бірманців Махачакрапат зосередився на посиленні оборонних потужностей країни. В державі ще раз переписали все населення і провели тотальну мобілізацію. Про авральний характер воєнних приготувань свідчили жорсткість формулювань королівських *чакрів* (указів), що стосувались мобілізації: «Привести людей силоміць або примусити хазиїв (*най* — «опікунів») зайняти місце залежних від них людей, якщо останні зникли. Забирайте гроші замість служби в тих, хто захворів, збирайте слонів і коней, розподіляйте гармати й кам'яні ядра, усе необхідне для воєнних дій». Терміново мобілізовані на державні виробничі роботи «ліви» збудували навколо столиці Аютії потужний цегляний мур (замість попередніх земляних валів). Широкої модернізації зазнав тайський воєнно-річковий флот, а в армії збільшили кількість бойових слонів (для цього на спеціальних ловах втімали 300 диких слонів, котрих почали навчати бойовому мистецтву). До семи штук довели кількість білих слонів, що перебували у придворних стійлах королівства.

Мілітарна лихоманка в Аютії стурбувала бірманського (держава Таунгу) царя Байннауна (який встиг на той момент окупувати князівство Ланна-Чієнгмай), і в 1563 р. він особисто очолив армію, що вирушила через Кампенгпет на Аютію. Приводом до вторгнення послужила відмова короля Аютії Махачакрапата віддати цареві Мьянми двох білих слонів.

До війни бірманці приготувалися фундаментально: в їхньому війську були тепер не лише вояки-мьянма, а й шани, мони, лао і навіть 400 португальських найманців з гарматами, тому невдовзі інтервенти стояли під стінами Аютії і диктували тайцям умови перемир'я. Заради припинення бойових дій тайці змушені були віддати бірманцям чотирьох білих і 30

бойових слонів, сплатити 300 *катті* (майже 180 кг) срібла й передати Таунгу західний морський порт Мергуї. Та навіть після цієї поразки Махачакарапат не склав зброю, і тільки-но бірманці повернулися додому, почав нарощувати аютівські мури, купив гармати й почав шукати собі союзників методом дипломатичного тиску на сусідів і колишніх васалів.

Розплатою став ще один похід мьянма, якого Махачакрапата вже не витримав: коли у листопаді 1568 р. бірманці знову взяли Аютію в облогу, тайський правитель раптово помер. Облога тривала дев'ять місяців, голод і чвари всередині тайської знаті далися взнаки, і 30 серпня 1569 р. Аютія капітулювала. Її оборонні споруди були зруйновані, більшість мешканців столиці (у тому числі нового короля Прамахіна) переможці виселили до Таунгу, а країну перетворили на залежну провінцію, куди посадили намісником зятя покійного короля — Прамахадхармарачу (Махатаммарачу), який після бірманського вторгнення одним з перших зрадив свого вінценосного тестя. Державність Аютії була ліквідована, а *тайці на 15 років потрапили у цілковиту залежність від бірманської імперії Таунгу*.

Держава Таунгу

Розпад Паганського царства надовго залишив Бірму у стані політичної дезінтеграції.

Її гірську північ, що зблизьнула внаслідок воєн з монголами, заселили таємовні шани, які створили на цих землях три варварські князівства (Мїнсайн, Пінле і Меккан) на чолі з мілітарними вождями — *собуа* (цих володарів називали надалі «шанськими братами»). Шани вирізнялися надзвичайною агресивністю і наприкінці XIII ст. витіснили мьянма навіть з їхніх родових земель *каруїнів* у долині р. Чаусхе. Південь країни опинився під контролем монів (царство Пегу), а на заході з-під влади бірманців звільнився Аракан. Лише в Центральній Бірмі етнічно ще переважали мьянма, але й тут їх тиснули сусіди, насамперед шани, які захопили бірманські міста Пінья та Сагайн і прорвалися до влади у самому Пагані, вдало породичавшись з місцевою політичною елітою. Єдиними повністю бірманськими (в етнічному і політичному відношеннях) районами країни в XIV ст. лишилися міста-князівства *Ава* (Інва — засноване у 1364 р. в районі, де р. Мїнга впадає в Іраваді) й *Таунгу* (гірська фортеця, збудована у 1280 р. на березі р. Ситаун для контролю за монським півднем країни).

Спочатку центром загальнобірманського єднання виступала Ава, якій удалося витіснити шанів з Центральної Бірми. Проте війни авських царів проти Пегу й Аракану завершилися невдачею, а ставка на буддиську секту «лісових братів» завадила Аві перетворитися на стабільну державну структу-

ру, оскільки проповіді самітницького аскетизму, за що ратували прибічники «лісового буддизму», не дала змоги будувати на такій хиткій основі нормальне стратифіковане суспільство. Щоправа, в період піднесення Ави відбулося зародження національної бірманської поезії (поема «Тола» Шина Утамачжо), традиції якої прославили в жанрах *льоу* (епос), *могун* (ода) та *яду* (лірика) Шин Тілавунга (1454—1519) і Шин Рататара (XV—XVI ст.). Проте цим заслуги Ави перед бірманською державністю, мабуть, обмежуються.

Значно потужнішою в економічному відношенні було хінаїністське Пегу, чия активна участь у міжнародній торгівлі вивела в XV — на початку XVI ст. монський південь Бірми в ряд найбільш розвинених країн Південно-Східної Азії. Рис, рубін, віск, тикова деревина, бензойна смола та кераміка Пегу через портові міста Моулмейн, Тавай, Мартабан, Мьяунмья, Мергуї, Ситаун та Тенассерим активно експортувалися в усі країни Азії, а транзитні товари (китайські шовк і фарфор, індійські бавовняні тканини, ртуть і кіновар, камфара з Борнео, індійські й арабські наркотики, малайські прянощі, європейські вина тощо) переповнювали місцеву скарбницю митними зборами. Зримим символом процвітання Пегу стали буддиські храми, і серед них — знаменита пагода Шуемодо, шпиль якої сягав 90 м у висоту.

Що ж до Аракану, то він, зазнаючи тиску з боку Пегу, шанів і Ави, вирішив шукати собі союзників у індійській Бенгалії, звідки перейняв суннітський іслам. Надійні тили та фінансовий зиск від транзитних купців дали правителям Аракану розвивати культуру (поет Адумінью) та ще й розширити власні кордони. У XV ст. вони приєднали до своїх володінь важливі порти Сандоуей, Раму і Чіттагонг.

Піком бірманського занепаду став 1527 р., коли шани штурмом взяли Аву, убивши її останнього правителя з мушкета (це перший зафіксований випадок застосування вогнепальної зброї у Бірмі). Відтепер останнім форпостом мьянма в регіоні залишилося князівство Таунгу, розташоване на південь від Ави, на р. Ситаун. Сюди масово втікали етнічні бірманці з усіх куточків країни. Саме *наявність значних людських ресурсів стала передумовою бірманського військово-політичного відродження, яке почалося за царювання таунгського князя Мінчжунью (1486—1531) та його войовничого сина-наступника Табіншветхі (1531—1551)*.

Першою жертвою консолідованих мьянма стали багаті мони, які усю свою бойову енергію витрачали на війну з піратами, а тому до оборони з суходолу майже не готувалися. Війна тривала довго (до 1541 р.) і завершилася тільки після того, як Табіншветхі запросив на службу португальців з їхніми гарматами. Мони і мьянма мали багато причин люто ненавидіти один одного, тому погром, влаштований бірманцями в портах Пегу, надовго запам'ятався сучасникам.

До рук переможців потрапили фантастичні трофеї. Однак Табіншветхі вирішив надалі не різати курку, яка несе золоті яйця. Тих монів, що лишилися живими після різанини, він одразу урівняв у правах з етнічними бірманцями, дозволив їм продовжувати прибутковий торгово-посередницький бізнес і навіть перевів столицю бірманської держави до Пегу. Монська форма буддизму-гхеравади стала державною релігією Таунгу. Навіть свої одяг та зачіску Табіншветхі переінакшив на монський зразок. Однак розвинути досягнутий успіх у наступних війнах з Араканом і тайською Аютією йому не вдалося. Обидві кампанії завершилися невдало для Таунгу, а сам Табіншветхі був убитий під час повстання монів.

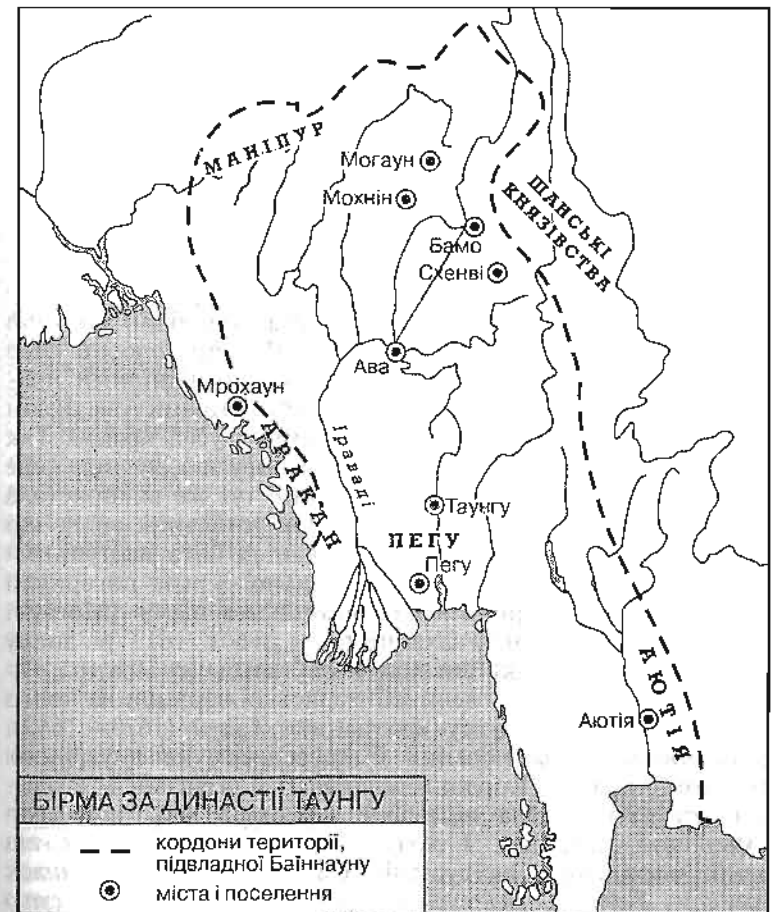
Новим правителем Таунгу став брат дружини загиблого імператора Баїннаун (1551—1581), який залишився в пам'яті сучасників як непереможний полководець і один із найжорстокіших правителів в історії Бірми. Спочатку Баїннаун вдалими походами й показовими різанинами відновив порядок серед самих мьянма, перебивши чимало співвітчизників у самому Таунгу, а також у центральнібірманських містах Мьеде, Сагу й Таємьо. Потім, застосувавши закуплені у португальців гармати, зламав опір монів Пегу, яким вояки Баїннауна влаштували справжню криваву баню (вирізали не лише лідерів повстання й активних його учасників, а й усіх городян і навіть домашніх тварин).

Після цього по всіх монських землях вояки Баїннауна виловили кілька тисяч «підозрілих», посадили їх у дерев'яні клітки й вивезли до Таунгу. Лише втручання буддійських монахів врятувало нещасних бранців-заручників від спалення живцем.

Наступною жертвою Баїннауна стали шани, яких у 1555 р. бірманці вибили з Ави, а до 1569 р., застосувавши тактику випаленої землі, Баїннаун змусив «шанських братів» або скоритися, або емігрувати до етнічно близьких тайців в Аютію. Шани, які лишилися під владою Таунгу, були насильно бірманізовані й буддизовані. А завершив свою бойову кар'єру Баїннаун переможними походами на тайську Аютію, яка після розгрому 1569 р. теж була приєднана до Таунгу.

Імперія, створена унаслідок завоювань Баїннауна, за свідченням венеціанця Сезаро Фредеріче, «людськими ресурсами, розмірами своїх володінь, кількістю золота й срібла набагато перевищила багатство й міць Великої Туреччини».

Проте це була лише зовнішня велич. Єдність Таунгу трималася виключно на силі півмільйонної поліетнічної армії, порядок у якій забезпечували шедрі на військову здобич війни та залізна дисципліна, котру підтримували стратами за щонайменшу провину. Постійні війни виснажували економіку країни, а це, своєю чергою, спричиняло періодичні бунти серед підданих навіть в імперській столиці Пегу. Більшу частину свого життя Баїннаун провів у завоюницьких війнах. А в цей час державу рвали на шматки місцеві правителі, які реально нею керували. Смерть жакли-

вого диктатора стала початком кінця для його дітища — державного монстра, що намагався об'єднати в одне ціле надто вже великі й різні території.

Все правління наступного бірманського царя Нандабайна (1581—1599) пройшло у нескінченних спробах зберегти хаотичну громадину імперії Таунгу, але досягти цього вже було неможливо. Спочатку новий імператор придушував заколоти і змови серед своїх співвітчизників і навіть родичів у Промі, Аві й Таунгу. Усіх керівників цих заворушень (включаючи рідних Нандабайна) спалили живцем разом із сім'ями. Потім настала черга тайців, але три походи на них завершилися вкрай невдало, після чого на місці зруйнованої бірманцями Аютії виросла нова суверенна тайська держава Сіам, що сама почала турбувати сусідів збройними нападами.

Катастрофічні наслідки мала війна з монами й араканцями, яких знову підтримала частина бірманської знаті, котра не бажала більше терпіти імперський деспотизм «великих царів». У 1599 р. союзники взяли штурмом Пегу, сам Нандабайн потрапив у полон до араканців, де його невдовзі отруїли.

Перша династія Таунгу припинила своє існування. Центром загальнобірманської консолідації стала друга таунгська династія, родоначальником якої вважається один із синів Байннауна Ньяунджан (1597—1606). Він проголосив себе царем Мьянми ще в 1597 р., потім разом з іншими правителями громив Пегу, після чого до його столиці Ави тікали від різанини монів і араканців бірманці з усієї країни. Так просто і хитро друга династія Таунгу знову забезпечила себе достатнім людським потенціалом, який тут же використала проти колишніх союзників. Унаслідок тотальних воєн, що тривали наступні 20 років, Ньяунджан та його наступники знову об'єднали всіх мьянма Центральної Бірми, повернули під свій контроль дрібні гірські князівства шанів (Мотаун, Бамо, Яунджве, Моне, Схенві та ін.), а в 1613 р. знову окупували Пегу, звідки вигнали португальських піратів.

Завершив відбудову великобірманської держави на чолі з другою династією Таунгу «розумний» Талун (1629—1648), який припинив завоювання і зосередився на внутрішніх проблемах країни. Кордони імперії стабілізувалися, столицею остаточно стала віддалена від моря Ава, що мало символічне значення. І хоча Мьянма не закрилася від зовнішнього світу, як сусідній Сіам, *подальший розвиток держави Таунгу орієнтувався на континентальну, суто*

бірманську (а не монську) модель суспільної еволюції з опорою на землеробство та ремесло і вкрай пасивним ставленням до міжнародної морської торгівлі. У Бірмі теж святкували перемогу діячі, які виступали за ізоляціоністську зовнішню політику, яка не переросла у тотальне самозакриття лише тому, що мьянма ще не відчули на власному досвіді загрозу колоніального поневолення, як це сталося з Японією чи Таїландом. Однак прогресуюча політика монопольного одержавлення зовнішньої торгівлі, ліквідація корпусу португальських найманців, заборона відбудови розорених війнами приморських портів — все це змусило європейців припинити свою торговельну активність у Бірмі й спричинило фактичну автаркію бірманської економіки.

Зв'язки зі світом бірманці підтримували відтепер виключно через монських або вірменських купців, проте масштаб та інтенсивність означених контактів були мінімальними.

Солідні кошти витрачалися на підтримку національної культури мьянма: їхню літературу прославили поети Шин Махатілаунта (XV ст.), Шин Махарататара (XV—XVI ст.), Шин Уттамаджо (?), Навадейджи із Прома (1498—1588), Шин Каравіка (1588—1648) та найвидатніший поет середньовічної Бірми У Мья Сан, що писав під псевдонімом Летветондара (XVII ст.) неперевершені оди, присвячені природі і земним володарям. На пальмових листах (папір *наєбай*) велися докладні придворні історичні хроніки Бірми. Ава й Пегу, відбудовані після минулих катаклізмів, вражали європейських мандрівників продуманою архітектурою, чітким плануванням, пишними палацами й потужними мурами, навколо яких провели канали з водою, куди запустили крокодилів.

Усі ці заходи врятували Мьянму від колоніального поневолення й водночас призвели до деградації товарно-грошових відносин, посилювали військово-технологічну відсталість Бірми, перевели її цивілізаційне функціонування з рейок еволюції у стан інволюції — тобто механічного відтворення існуючих порядків зі збереженням основних параметрів врожайності, господарської ефективності та техніко-інтелектуального потенціалу. В умовах швидкого зростання населення (за відсутності воєн) такий стан речей спричинив перманентний занепад економіки, зниження життєвого рівня бірманців, який вже ніщо не могло припинити. З кінця XVII ст. Бірма постійно відчувала дефіцит продовольства, у спекуляції рисом брали активну участь всі можновладці (навіть царські наложниці), а за престол після смерті Талуна йшла перманентна жорстока гризня, в якій тих, хто програвав, топили цілими родинами (бо вважалося гріхом проливати аристократичну чи царську кров). У країні, де все розвалювалося,

навіть царська влада ставала ілюзорною, а самі володарі все більше перетворювалися на безсилих маріонеток хижих придворних клік.

**Утворення
держави Сіам.
Самозакриття
Таїланду**

Завоювання Аютії бірманці розглядали лише як крок до індокитайського домінування, тому слідом за бірмано-тайськими війнами розпочалися війни Таунгу з лаосцями і кхмерами, що певною мірою розв'язало тайцям руки. Посприяли їм і внутрішні чвари, що пережила Мьянма після смерті славетного Баїннауна (1581). Склалася сприятлива ситуація для повалення бірманського іга, і в 1584 р. син Махадхармарачі царевич Наресуан (Пранарет) у Пісанулоці (північ Таїланду) заявив про відновлення тайської незалежності. Його активно підтримала більшість тайців, а також значна кількість родинних шанів, що розселилися на півночі Таїланду після того, як програли мьянма боротьбу за домінування в Бірмі. Ефективну фінансову підтримку борцям за суверенітет надали тайські купці Аютії (яких бірманці всіляко витіснили з регіональних ринків), оскільки сподівалися на підтримку рідної держави в битві за бізнесові прибутки.

Виступ тайців бірманці не залишили поза увагою, проте імперські апетити Таунгу вже давно не відповідали її реальним воєнно-економічним можливостям. Напади нечисленних каральних корпусів бірманців Наресуан швидко відбив, а після смерті свого батька (1590), який всіляко намагався уникати конфліктів, зайняв Аютію, повернув під контроль тайців південні порти Тенассерим, Тавой, Моулмейн, Мартабан і Мергуї, завдав нищівного удару кхмерам (вийшовши на береги Меконгу і зруйнувавши їхню столицю Ловек) і навіть приєднав до відновленої Тайської держави землі бунтівливих північних *миангів*, таємовне населення яких прагнуло позбавитися бірманського панування. На схилі життя Наресуан навіть наважився сам напасти на Мьянму, але під час походу проти бірманського царства Ава помер (1605). Так була відбудована *національна держава тайців*, яка стала відтепер називатися *Сіам* (від санскрит. *шьяма* — «коричневий»: назва пов'язана з переважанням у країні червоноземів).

Своїм наступникам Наресуан залишив державу, яка територіально майже удвічі переважала колишню Аютію.

Окрім власне тайських земель у межах Сіаму перебували тепер мони Пегу, лао Чіенгмаю, кхмери меконгського правобережжя, де тайці посадили правити маріонеткового камбоджійського царевича. Проте швидке територіальне розширення мало свої недоліки. Воно сприяло зміцненню сепаратистських настроїв серед етнічних меншин і посилювало позиції регіональних тайських еліт, оскільки віддалені від столиці губернатори змушені були в усьому покладатися на власні сили, а тому все менше залежали від прихильності столичної Аютії. Ускладнювали ситуацію й активні міжнародні контакти Аютії, яка остаточно посварилася з португальцями і тому шукала собі друзів серед їхніх ворогів.

Після того, як на початку XVI ст. португальці взяли під свій контроль Малаккську протоку, арабські, перські, індійські та голландські купці почали ходити в Китай і Японію через Сіам, який гарантував порядок на торговельних шляхах, не здирав надто великі мита і був життєво заінтересований у розвитку кораблебудування і новітніх гармат. Обопільна заінтересованість дала свої наслідки, і на початку XVII ст. в Сіамі з'явилися торговельні форпости японців, англійців, китайців, індійців, арабів (серед них знаменита купецька родина Буннак) й особливо голландців, які, потіснивши конкурентів, відкрили свої купецькі факторії у Паттані, Аютії та Након-Ситаммараті. У 1608 р. до далекої Голландії навіть відбуло перше тайське посольство, яке прийняв у Гаазі штатгальтер принц Мориц Оранський. З японських самураїв-найманців сіамські владики почали формувати свою гвардію.

Активно розвивалися й товарно-грошові відносини. У Сіамі почали відмовлятися від системи державних трудових повинностей, замінюючи їх грошовими зборами у вигляді «викупу» за невідпрацьовані працездні. На грошові податки переведено всю торгівлю, ринки й корчми, які платили єдиний 10-процентний збір за товари.

Державна консолідація сприяла розквіту культури. Продовжувала розвиватися тайська поезія, яку прославила епічна поема «Пра Ло» («Князь Ло»). Під впливом індійських та мусульманських літературних канонів склалася тайська літературна проза в жанрі «облямованої повісті», представлена збірками «50 джатак», «Книга птахів», «12 кутів» та масштабним переказом знаменитої індійської «Рамаяни» — у тайській версії «Рамакієн» («Рамакіянь»). Значними були досягнення тайських художників (храмовий настінний живопис) і митців-ремісників (розписи по лаку технікою *лайрод-нам*, різьба по дереву, кості й черепаховим панцирям, ювелірна справа й кераміка).

Однак нестримна територіальна експансія та міжетнічні суперечності не сприяли внутрішній стабільності Сіаму. Не лише сепаратистські налаштовані губернатори, а й міністри королівського уряду формували тепер власні збройні загони. Справа дійшла до того, що навіть на аудієнцію до владики *крими* прибували у супроводі «сотні, а то й двох» озброєних рабів та «значної кількості слонів», а деякі провінційні *чао мианги* «могли утримувати понад двісті слонів, більше двох тисяч рабів і велику кількість коней» — і ніяка японська гвардія впоратися з цією стихією політичної дезінтеграції вже не могла. А коли король Сонгтам (1620—1628) спробував приборкати сепаратистів, він поплатився за це і престолом, і життям. Династія Утхонг, що правила Таїландом з 1350 р., припинила існування (була фізично знищена). Однак *потреби подальшого розвитку Сіаму вимагали сильної централізованої влади*, яка одна могла забезпечити спокій на торгових шляхах, стабільну податкову й фінансову політику та надійну оборону. Без цього годі було й мріяти про масштабну торгівлю з її прибутками та відсіч політичним й економічним конкурентам.

У 1628 р. трон Сіаму посіла нова династія, що увійшла в історію під пишною назвою «династія Золотого Палацу» (1628—1688). Її засновником став Прасат Тонг (1628—1656) — людина твердого характеру і неабиякого політичного хисту. Саме такого лідера потребував Сіам в умовах розгулу двірцевої анархії та регіонального сепаратизму. Нового правителя підтримали насамперед ті, хто найбільше страждав від внутрішнього безладдя — дрібні чиновники, купці, буддійські храми — і не помилилися.

Методом наведення порядку в державі Прасат Тонг обрав тотальний терор. Усіх губернаторів перетворили на намісників (*пуран*), за якими залишили лише функції обліку населення. Столичний уряд перебрав на себе усі податкові й військові повноваження, а щоб *пурани* не могли протиставити себе центральній владі, їх відтепер через кожні три роки перекидали на нові провінції. Тих же, хто намагався чинити опір, влада винишила фізично (іноді навіть з родинами). Схожу еволюцію пережив центральний апарат. Майно занадто впливових міністрів було конфісковано (включаючи *пракланга*, який встиг стати мусульманином). Невдоволених ув'язнили або винишили, замінивши бюрократами — вихідцями з чиновників «середніх рангів».

Приводом до масових репресій стала загадкова смерть дочки Прасат Тонга. При дворі заявили, що її отруїли вороги престолу, а за результатами «розслідування» цієї справи знищили понад тисячу можливих змовників, причому «карали тільки шляхетних і знатних, а загибель їхня задовольняла й радувала народ, обтижений заради них податками й повинностями». Як свідчив тогочасний голландський купець ван Вліт: «У королівстві Сіам відбулася велика зміна: ряд шляхетних вельмож втратили свободу й багатство, а деякі раби тим часом стали мандаринами й увійшли до числа наймогутніших при дворі».

Продовжив централізаторську політику батька його син і спадкоємець Нарай (1656—1688), який законодавчо відновив максимальну норму державних трудових повинностей (не більше шести місяців на рік), створив по всій країні стратегічні склади державних продовольчих резервів (рис, експортні культури тощо), якими влада вигідно торгувала й використовувала у кризових ситуаціях (війна, неврожай, повінь, бунт тощо) через торговельні інтервенції чи навіть масові роздачі постраждалим — за це відповідали чиновники імперського рівня рангу *окауанг*. Центр знову взяв під свій контроль податкові реєстри (*саклек*) і створив для тотального обліку підданих та контролю за податковими надходженнями штат спеціальних імперських чиновників — *муннай*. Важливим чинником загальнодержавної централізації стала ліквідація єдиного військового міністерства: армія відтепер складалася з трьох окремих частин (гвардія, бойові слони, ополчення), командири яких підпорядковувалися виключно правителю.

Та варто зазначити, що *міць централізованого Сіаму виявилася доволі хисткою*. Реформи зламали хребет сепаратистам, але вони ж міцно прив'язали сіамську економіку до експортно-імпортних операцій з європейцями, еквівалентність яких викликала багато справедливих нарікань. У внутрішніх відносинах ринкові регулятори перебували ще в зародковому стані. Панував принцип прямого державного керівництва з домінуванням відріткової ренти та обов'язкового за цих обставин позаекономічного примусу. Намагання влади посилити експортний потенціал країни через збільшення податків спричинили масові податкові борги і самопродаж підданих у рабство, проте помітних позитивних результатів не дали, а грошей на гармати, мушкети, технології, вина та інші заморські товари явно не вистачало. І хоча Сіам за рівнем розвитку військової техніки вийшов на перше місце серед країн Індокитаю, змагатися з

потужними європейськими ескадрами він уже не міг, що засвідчили наступні драматичні події.

Швидко переконавшись, що в рамках вільної торгівлі Сіам не може протистояти європейським бізнесменам, Нарай наважився встановити державну монополію на найважливіші експортні товари (олово, тикова й залізна деревина, рис, шкіра тощо), намагаючись через державне регулювання продажних цін вирівняти еквівалентність зовнішньоекономічних операцій. Однак спроба влади монополізувати міжнародну торгівлю Сіаму зустріла рішучу протидію голландської Ост-Індської компанії. У 1663 р. конфлікт переріс у сіамо-голландську війну, яка виявила абсолютну перевагу європейського флоту над тайським (хоча той і зазнав певної модернізації завдяки зусиллям навчених у Голландії тайських майстрів). У 1664 р., втративши майже всі кораблі, Нарай змушений був підписати з голландцями нерівноправний договір, за яким голландці повернули собі право безмитної торгівлі та ще й вибили для своїх купців право екстериторіальності (непідсудності сіамським судам), яке в сучасному світі мають виключно дипломати.

Посварившись з голландцями, Сіам вирішив знайти собі друзів серед їхніх європейських конкурентів і почав приналежувати в країну англійців і французів. При дворі Аютії з'явилися десятки авантюристів з цих країн, а в 1685 р. французьке посольство на чолі з де Шомоном навіть домоглося від сіамського уряду (від імені якого у переговорах брав участь інший європейський авантюрист — грек Фалькон) статусу екстериторіальності для всіх християн у Сіамі. Активну діяльність у країні розгорнули французькі єзуїти на чолі з Ташаром. У 1687 р. інше французьке посольство на чолі з Лялубером домовилося з Сіамом про безмитну торгівлю й про надання повного спектру торгових привілеїв для французьких купців. Проте справжні цілі Франції у регіоні проявилися тільки у 1688 р., коли французький флот висадив на півдні Таїланду 1,5 тис. десантників. Інтервенти окупували стратегічні порти Бангкок і Мергуї, мріючи вже про повну колонізацію країни. Проте капітулянтство Нарая викликало масове невдоволення, і в листопаді 1688 р. Сіам знову пережив черговий військовий переворот, який здійснили командир корпусу бойових слонів Петрача, *санкрат* (глава буддистської церкви Сіаму) та впливовий урядовий адміністратор П'явісут Сунтон. Підданим оголосили, що Нарай сильно захворів і не може керувати країною (насправді його

невдовзі просто убили). Новим королем Сіаму став командувач елефантерією Петрача.

Керівники заколоту пообіцяли зменшити податки, врятувати буддизм від заморської «зарази» християнства й вигнати з країни знахабнелих інтервентів, що забезпечило їм масову підтримку з боку армії, національних торговельних угруповань та серед широкого загалу простолюдинів і дало змогу швидко витіснити французів з території Сіаму. Проте глобальним результатом повстання стало *самозакриття Сіаму перед європейцями, впроваджене в життя новим лідером країни — Петрачею (1689—1703)*.

Самоізоляція Таїланду від зовнішнього (насамперед, європейського) світу пояснюється тими ж причинами, що й самозакриття Японії: це була посиljena відповідь країни, над якою нависла загроза колоніального поневолення. Зрозумівши, що чекає Сіам в умовах нееквівалентного економічного обміну із Заходом, тайці знову спробували повернутися до способу життя, апробованого минулими століттями. В країні була в повному обсязі реанімована рангова двадцятисемиступенева система *сактіна*. Адміністративний апарат знову спрямували на ефективніше управління земельними ресурсами, які як і раніше перебували у тотальній державній власності, а ідейне виховання підданих повністю віддали на відкуп буддистським монахам *хінаяни*. З посиленою енергією влада через розгалужену мережу *чакранатів* (королівських прокурорів) намагалася, щоправда, без особливого успіху, викоренити корупцію серед бюрократичного апарату (звинуваченим заливали в горлянку розплавлене срібло), всіяко віталася в Таїланді відтепер тотальне доносительство всіх на всіх.

Сіам майже припинив торгівлю із зовнішнім світом, а нестачу ресурсів спробував вирішувати перевіреним методом імперських завоювань, накладанням данини на поневолені народи та пропагандою ілюзорності матеріальних благ. Знову в повному обсязі відродилася піврічна державна панщина, від якої тепер неможливо було відкупитися, а суспільна мораль активно пропагувала класичний для Сходу принцип: «Кожен має стільки, скільки йому личить за ранжиром». Підданих так і виховували: «хороші речі» (палаці, слони, коні, паланкіни, парасолі тощо) створені для «хороших людей» (*ну ді*), ну а простолюдином варто задовольнятися тим, що є. І це нормально, це велике благо й священна гармонія буття.

У Сіамі майже нанівець зійшли товарно-грошові відносини — їх замінила перевірена часом натуральна рента-податок. Знову почалися війни за панування в Камбоджі та для приборкання занадто честолюбних губернаторів Корату, Након-Ситаммарату та ін. Провідною ланкою господарства знову стало поливне іригаційне рільництво, а для управління бюрократизованим суспільством і тотальною одержавленою економікою почали знову розширяти й реорганізовувати центральний апарат влади: до старих *кромів* додалися *кромі* палацу, державної реєстрації і Двір брахманів (державна канцелярія і архів); до цивільного відомства включили корпус бойових слонів, а військовикам доручили контролювати міжнародні портові зв'язки (тобто відганяти від країни будь-яких європейців).

Усе це дало можливість Таїланду зберегти незалежність і навіть розвивати самобутню національну культуру, покликану максимально працювати на зміцнення патріотичних почуттів серед підданих.

Аютію прикрасили нові пишні храми: Храм трьох братів, *Прамонкол Болхит*, у якому розташована найбільша у світі 16-метрова бронзова статуя Будди, пагода королеви Суриятай (яка загинула у 1563 р. в боях з бірманцями). Досі вражає кам'яна статуя лежачого Будди, довжиною 28 м, навколо якої теж колись стояв величний буддійський храм.

Проте ціна самоізолюючої незалежності виявилася надто високою: занепад економіки, падіння життєвого рівня, военно-технічна відсталість, канонічна застиглість і схематизм культури (яка базувалася відтепер виключно на відтворенні художніх зразків минулого). У країні періодично відбувалися народні бунти (у 1690 р. повстанці мало не спалили столичну Аютію) і заколоти торговців, які найбільше постраждали внаслідок політики самозакриття. Влада жорстоко придушувала ці виступи. Рівень життя населення в умовах автаркічної економіки настільки впав, що тепер кожному підданому Сіаму під час реєстрації встановлювали мінімальну вартість його «волі», дешевше від якої він не мав право самопродатися у рабство, бо кількість бажаючих стати рабами у суверенному Сіамі почала перевищувати кількість вільних підданих.

Традиційна суспільно-економічна й релігійно-політична система Таїланду вичерпала на рубежі XVII—XVIII ст. свої ресурси і могла надалі або деградувати, або перебувати у стагнації, що свідчило про кінець середньовіччя в Сіамі.

- Географічні та природно-кліматичні умови
- Етноси середньовічної Нусантари
- «Країни Південних морів» на початку середньовіччя
- Держава Шривіджая
- Держава Хелла (Ранній Матарам)
- Держава Сингасарі
- Держава Маджапахіт
- Прихід ісламу. Малаккський султанат
- Держава Пізній Матарам
- Утворення «Нідерландської Індії». Малайсько-Індонезійський регіон на схилі середньовіччя

Географічні та природно-кліматичні умови

Поняття «Країни Південних морів» має китайське походження. Так ще на початку н.е. китайські мореплавці іменували грандіозний острівний світ, розташований на південь від Південно-Китайського моря. Індійці та власне самі індонезійці прозвали цей регіон «Острівною країною» (санскр. *Нусантара*), що цілком справедливо, якщо врахувати загальну кількість островів Південно-Східної Азії — понад 17 тис. Найбільші з них — Калімантан (Борнео), Суматра, Ява та Сулавесі (Целебес). Ну а європейці, після того, як вони познайомилися із цими островами, дали їм сукупну назву *Індонезія* («Острівна Індія»), відмічаючи тим самим глибокі індійські корені місцевої цивілізації, а також наявність тут, як і в Індії, вкрай цінних для Європи прянощів (мускатний горіх, перець, гвоздика, кориця тощо). Сучасна наука районує місцеві землі на кілька острівних архіпелагів (Філіппіни, Молуккські та Малі й Великі Зондські острови), але з історико-географічного погляду цілком справедливо розглядає в контексті єдиної *Нусантари* також і півострів Малакка, котрий хоча й поєднується через вузький перешийок з Індокитайським півостровом, проте в етнополітичному, культурному, релігійному й економічному відношеннях являв собою в середні віки органічну складову спільного Малайсько-Індонезійського регіону.

Нусантара (*Нушантара*) — країна пишної тропічної природи. Вона розташована по обидва боки від екватора та

ще й в оточенні могутніх океанічних вод. Це гарантувало «Острівному світу» постійне щедre сонце, стабільно високу температуру (в середньому +26 °С цілорічно), надзвичайно високу вологість, а також буквально казкову різноманітність флори і фауни.

З точки зору класичної метеорології місцевий клімат класифікують як волого-тропічний мусонного типу. Опадів тут справді досить багато, особливо в сезон дощів, коли потужні тихоокеанські мусони приносять на острови з північного сходу (із самої серцевини Тихого океану) могутні тропічні зливи, що тривають ледь не цілодобово з грудня по лютий місяць. Далі дощі поступово вщухають, а в червні на зміну тихоокеанським мусонам приходять із Австралії сухі південно-східні мусони, що панують у регіоні з червня по жовтень, визначаючи на островах так званий «сухий сезон», коли посилена вологість зберігається (адже навколо океан), але дощі стають рідкістю. Така погода дає можливість цілорічно займатися сільським господарством, проте вона ж «дарує» місцевому населенню періодичні тайфуни, а також страхотливі смерчі, які називають у Південно-Східній Азії «суматра». Вирізняє регіон також висока сейсмічна активність і наявність великої кількості (до двох сотень) вулканів. Рельєф *Нусантари* надзвичайно різноманітний і представлений приблизно в рівній пропорції як горами, так і рівнинами.

Постійна висока температура та щедрі опади покрили рівнинну частину архіпелагу вічнозеленими тропічними лісами, що утворюють майже суцільну зелену масу із пальм, бамбуку, залізних, кам'яних, ебенових та тикових дерев, різноманітних ліан (серед них найдовша на землі ліана *ротанг* — «чортів канат»), екзотичних непентесів (рослин, що живляться комахами), отруйних анчарів тощо. Лише у високогір'ї густота зеленої біомаси поступово меншає, а на зміну тропічній екзотиці приходять бук, дуб, каштан і папороть.

Не менш різноманітний тваринний світ «Країн Південних морів». У середньовічних джунглях мешкали слони, тигри, дворогі суматранські носороги, малайські ведмеді, олені, деякі сумчасті, безліч мавп (серед них чубаті павіани й знаменита «лісова людина» — орангутанг), димчасті леопарди й пантери, дикі кабани бабіруси й бики-бантенги,

велетенські ящери-варани (рекордсмен серед яких — страхотливий дракон з острова Комодо, що не поступається розмірами дорослому крокодилу і при цьому вміє лазити по деревах), а також незліченна кількість птахів (включаючи славнозвісних райських пташок, екзотичних синьокрилих пав тощо). Навколишні води були багатими на рибу та інші морепродукти, а внутрішні озера і ріки — ще й на крокодилів і гавалів.

Славилася *Нусантара* й багатством своїх надр: оловом, міддю, сріблом, золотом, коштовним й напівкоштовним камінням, проте *найбільшим багатством регіону в очах іноземців було вдале розмішування островів з точки зору міжнародної трансокеанічної торгівлі*, яка століттями активно здійснювалася через дві найважливіші з погляду купців протоки — Зондську та Малаккську.

Вже в середні віки мореплавці навчилися використовувати для своїх океанічних подорожей мусонні вітри Індійського океану, які методично дули влітку з заходу на схід, а взимку — у чітко зворотному напрямі.

Етноси середньовічної Нусантари

Острівна розпорошеність, природно-кліматичне різнобарв'я та відповідна культурно-господарська строкатість не сприяли етнічному єднанню мешканців «Країн Південних морів». І хоча в расовому відношенні абсолютна більшість острів'ян належала до спільного расового типу — південноазійської гілки монголоїдів з елементами австралоїдів — в етномовному плані *Нусантара* завжди являла собою сукупність сотень народів, лінгвістична палітра яких і досі майже не піддається абсолютній деталізації. Щоправда, майже усі ці мови належать до єдиної аустронезійської (австронезійської) лінгвістичної сім'ї, що пояснюється спільністю походження мешканців Малайсько-Індонезійського регіону: їхні далекі предки переселилися кількома хвилями до *Нусантари* в III—II тис. до н.е. з материкової частини Південно-Східної Азії, потіснивши темношкіре аборигенне населення регіону. Однак у подальшому історична доля розвела нащадків першопоселенців, що спричинило надзвичайну культурно-господарську й етнополітичну строкатість «Країн Південних морів» протягом усєї середньовічної історії.

Деякі народи (яванці, сунди, мадурці, балійці та ін.) сприйняли культурно-господарський тип тропічного орного

рільництва, основою якого було поливне рисівництво. Землю вони обробляли за допомогою биків і буйволів. Крім рису вирощували земляний горіх, квасолю й сою, різноманітні овочі, бульбові та банани, культивували арекову, аренгову, сагову й кокосову пальми та всілякі прянощі. Допоміжними галузями господарства були морське рибальство, птахівництво (гуси й качки) та скотарство (насамперед, тяглої спрямованості). Із ремесел найрозвинутішими були ткацтво й прядіння, ковальство, чеканка по металу, плетіння, різьба по дереву та керамічне виробництво. Традиційне житло — каркасно-стовпове на палях з легкими, плетеними з бамбуку, стінами та критим пальмовим листям або соломою дахом. Традиційний одяг (*каїн* або *саронг*) був спочатку незшитим і складався, як і в Індії, лише із обгорнутого навколо тіла довгого відрізу матерії — *камбену*, але з приходом ісламу почав включати й елементи шитого одягу — зокрема коротку кофту без коміра (*кабайк*), чорну оксамитову шапочку (*нічі*), довгі штани тощо. Шлюби, як правило, були моногамними, однак серед еліти суспільства існувала полігамія як одна з ознак суспільно-майнової стратифікації соціуму.

Основою соціально-економічної структури таких суспільств стали іригаційні сільські общини, які внаслідок «зрощувальної інтеграції» через появу об'єднаних іригаційних комплексів виявилися в подальшому надійною базою для формування державних систем типу класичної східної деспотії.

Іншим різновидом господарського устрою місцевих народів були великі торговельно-посередницькі центри (*нагари*), які почали виникати в узбережних районах західної половини Малайсько-Індонезійського архіпелагу на самому перехресті трансокеанічних торговельних шляхів. Основні прибутки ці народи (малайці, бугіси, банджар, ачех, макасар та ін.) отримували від посередницької морської торгівлі, рибальства та інших морських промислів, а також піратства, хоча в обмежених масштабах зналися також на землеробстві та ремеслах. Традиційне житло являло собою бамбуково-дерев'яну каркасно-стовпову конструкцію на палях з дахом із пальмового листя. Стін у такого житла майже не було (їхню роль виконували жалюзі з циновки). Будинки нагадували скоріше великі веранди, аніж повноцінні домівки у звичному розумінні цього слова. Основа традиційного одягу — той же

саронг, до якого ісламізація додала з часом легкі (майже прозорі) розпашні жіночі (*кебая*) та чоловічі (*баджу*) куртки, а також обов'язкові штани (*луйоє*). У сімейних стосунках «приморських народів» була широко представлена полігамія.

У внутрішніх районах островів, де ґрунти були придатними для землеробства, однак бракувало великих водоймищ для створення потужних іригаційних комплексів, у господарстві почало переважати доволі примітивне мотичне (часто навіть підсично-вогневе) землеробство, зорієнтоване, насамперед, на вирощування бульбових тропічних культур за обмеженої культивування суходільного рису та проса, а також з відносно солідним внеском в економіку специфічного садівництва (банани, кокоси, саго) та привласнюючих галузей — мисливства, рибальства і збиральництва. Тропічно-бульбові сільськогосподарські культури (ямс, абака, кассава, таро, маніок та ін.) мали доволі високу врожайність, однак майже не підлягали тривалому зберіганню, а отже не могли накопичуватися та концентруватися в достатніх для формування стабільного соціально-стратифікованого суспільства обсягах. Ось чому народи, які обрали саме такий шлях господарського розвитку (мінангкабау, батаки, даяки, тораджі, тернатці, тодорці та ін.), змогли вийти в розвитку своїх суспільних інститутів лише на рівень протодержавних вождівств.

Традиційний одяг «бульбових землеробів» складався у чоловіків з довгих штанів та розпашної куртки або короткого *саронгу*, а також головної пов'язки, що нагадує шапочку, — та довгого *саронгу* й кофти з довгими вузькими рукавами, на які накидувалася спеціальна шаль-платок (*саленданг*), у жінок. Житло — каркасно-стовпове на палях, з масивним дерев'яним дахом і просторим горіщем та потужними дерев'яними стінами, до яких примикали широкі веранди й тераси. Сім'ї у таких народів були матрилокальними, проте допускали полігамію на засадах левірату (чоловік одружувався на вдовах свого брата) або сорорату (коли один чоловік одружувався на кількох сестрах водночас). Спокійно ставилися такі народи і до дошлюбних стосунків, розцінюючи наявність дітей у нареченої лише як плюс на її користь.

Нарешті, у внутрішніх районах архіпелагу, зайнятих густими гірськими джунглями, де будь-яке відтворююче господарювання було фізично неможливим, осіли напівкочові народи — як правило, темношкірі нащадки аборигенного насе-

лення Нусантари, що продовжувало займатися майже виключно мисливством та збиральництвом. Ці нечисленні етноси (пунан, кубу, лубу та ін.) являли собою «варварську» периферію Нусантари. Вони жили майже ізольовано від «цивілізованих» сусідів і зберігали свою культурну й мовну своєрідність за рахунок важкодоступності своїх земель та їхньої цілковитої господарської непридатності для інтенсивного сільськогосподарського використання. Житлами їм слугували навіси, двохилий курені або хижі, збудовані з гілок молодих дерев, криті корою або листям. Ходили у настегнових пов'язках (чоловіки) або довгих спідницях та головних пов'язках (жінки). Основою соціальної структури таких народів залишалася родова община (локаль), а в практиці міжетнічних стосунків практикувалися звичаї полювання за людськими головами, ритуальні війни з людськими жертвопринесеннями тощо. Сім'ї, як правило, були полігамними, проте кількість жінок і дітей жорстко обмежувалася не лише суспільним рангом чоловіка, а й кількістю убитих ним ворогів під час «полювання за головами».

Ще наприкінці I тис. до н.е. на теренах Нусантари виділилися два регіони «Крайни Південних морів» на початку середньовіччя «випереджаючого розвитку», які значно відрізнялися від сусідів прискореними темпами власного суспільно-господарського розвитку, але водночас мали багато внутрішніх соціально-економічних та політичних розбіжностей.

Це, насамперед, Центральна й Східна Ява, заселена власне яванцями, котрі займалися інтенсивним поливним рисівництвом, вирощували ячмінь, ямс, таро, цукрову тростину, дині, горох, гарбузи та різноманітні технічні культури (кунжут, індиго тощо), практикували пальмове садівництво (кокосові, арекові, аренгові, сагові та інші пальми), знали в обмежених масштабах рибальство і тваринництво (корови, кози, свині, свійська птиця, тяглові буйволи тощо). Високоєфективне рільництво сприяло інтенсифікації процесів внутрішньої соціальної диференціації, а потреби об'єднаної іригації сприяли політичній консолідації яванців, що в комплексі вивело їх у середині I тис. н.е. на етап формування перших державних утворень.

Ще динамічніше розвивалися процеси державотворення у Західній половині Малайсько-Індонезійського регіону (півострів Малакка, острів Суматра, Західна Ява), заселеній на світанку середньовіччя переважно малайцями, які хоча й теж не цуралися рільництва, проте більше уваги приділяли мореплавству в усіх його тогочасних різновидах (рибальство, торгівля, піратство, морська работоргівля тощо). Цьому сприяло вдале геостратегічне розташування підконтрольних їм територій та низка ефективних технологічних новацій, накопичених аустронезійцями у процесі тривалого спілкування з океаном: у першу чергу, винахід знаменитих човнів з противагою — прообразів майбутніх катамаранів. Як наслідок, уже на початку н.е. малайці підтримували стабільні культурно-господарські контакти з мешканцями Індостану, Аравії, Африканського Рогу та Мадагаскару, що, своєю чергою, прискорило власний розвиток малайських соціумів. Зокрема, суттєвим прискорювачем місцевих цивілізаційних процесів став культуртрегерський вплив з боку потужної індійської цивілізації, від якої мешканці архіпелагу запозичили чимало корисного в плані політичного й культурно-релігійного життя. Найпомітнішим цей вплив виявився в питанні ідеології, про що свідчило інтенсивне поширення в регіоні доктрин буддизму (на цьому поприщі особливу популярність здобув фундатор буддійської школи дїгнагі знаменитий індійський проповідник Дхармапала з Канчі, VI ст.) та брахманізму, здійснене за безпосередньої участі індійських проповідників.

Усе це сприяло прискоренню державотворчих процесів у Західній половині Нусантари, і, зрештою, появи у малайців на світанку середньовіччя цілої низки ранньополітичних утворень (Дуньсунь, Паньпань, Тамбралінга, Лангкасука, Кедах, Тарум (Тарума), Мулавармана, Чіту, Таньгань та ін.). Згадки про них містяться в китайських хроніках та місцевій епіграфіці, писаній, переважно, на палі або санскриті. Проте абсолютно самостійний розвиток розпорощених і доволі аморфно організованих ранніх малайських князівств виявився нетривалим, оскільки вже з III ст. н.е. всі вони потрапили у сферу жорсткого політичного впливу з боку потужної індокитайської імперії Фунань (Бапном), яка тримала малайців у покорі аж до VI ст. — доки існувала сама таласократична бапномська держава. Лише занепад і розпад

у VI ст. потужної морської імперії дав змогу малайським правителям повернути собі цілковиту незалежність і зайнятися творенням власних таласократичних імперій, першою з яких стала знаменита Шрівіджая.

Держава Шрівіджая Точна хронологія та конкретні перипетії зародження царства Шрівіджая досі не з'ясовані. Вважається, що його виникнення припадає на V—VI ст., проте перші достовірні свідчення про існування цього політичного утворення датуються лише 70-ми роками VII ст. — вони містяться в китайських хроніках (згадки про посольства) та у спогадах китайського буддійського палігріма І Цзіня, який відвідав Шрівіджаю у 671 р. під час свого паломництва до Індії. Центр цього таласократичного (від грецьк. *талас* — «море», *кратос* — «влада») князівства розташовувався на горі Сегунтанг, що знаходилася на південно-східному узбережжі Суматри в районі гирла р. Татанг (сучасна Мусі) на місці сучасного м. Палембанг. *На чолі Шрівіджай стояла династія Шайлендрів («царів гори»), які сповідували буддизм махаяни.*

Значний внесок у поширення та зміцнення позицій махаяни у Шрівіджай зробив авторитетний проповідник Шакьякірті (VII ст.).

Секрет карколомного воєнно-політичного піднесення Шривіджай полягав у вигідному географічному розташуванні князівства, чим своєчасно і досить вдало скористалися Шайлендри, що носили гордий титул хаджи («цар») і вважали себе «живими богами» (данунта хіянг). Уже від самого зародження під безпосереднім контролем Шривіджай перебувала Зондська протока (між Суматрою і Явою) — один з найважливіших транзитних центрів океанічної трансконтинентальної торгівлі між Індією і Китаєм. Причому окрім власне спекулятивних прибутків, пов'язаних з обиранням транзитних купців, піддані Шайлендрів і самі вдало приторговували екзотичними товарами, що користувалися шаленим попитом на світовому ринку — камфорою, алое, гвоздиком, сандаловою деревиною, мускатним горіхом, перлами, кардамоном, бивнями слонів, коралами та ін.

Стабільність фінансів підкріплювалася державними й дипломатичними талантами самих Шайлендрів, які першими в регіоні зрозуміли просту істину: щоб мати багато

грошей, треба перетворитися на регіонального торговельно-посередницького монополіста, а для цього необхідна сильна армія та флот. Тому на їхню підготовку коштів не жаліли, внаслідок чого було створене потужне професійне військо, перед яким не змогли встояти сформовані на засадах всенародного ополчення армії інших малайських князівств.

Масштабні завойовницькі акції, метою яких було досягнення регіональної гегемонії, розпочав у 80-х роках VII ст. *хаджи* Джаянаса (Джаянага), якому вдалося підкорити всю Південно-Східну Суматру та західнояванське князівство Тарума. Відтепер, ставши одноосібним господарем Зондської протоки, Шайлендри взялися за Малаккську протоку, що відокремлювала Суматру на півночі від півострова Малакка. Віддаленість цих територій від корінних земель Шривіджай утруднювала їхнє завоювання. І хоча воно забрало у Шайлендрів багато часу і сил, але й результат виявився вражаючим: наприкінці VIII ст. під контролем *хаджи* опинилося все східне узбережжя Суматри, всі малайські колонії на Калімантані та більша частина Малаккського півострова, а отже й цілковитий воєнно-політичний та бізнесовий контроль над Малаккською протокою.

Для того, щоб повз шривіджайських митників відтепер не пройшов жоден купецький корабель, через протоки були протягнені величезні залізні ланцюги, які в разі потреби піднімали спеціальним пристроєм, перекиваючи шлях, що поєднував Індійський і Тихий океани. Якщо й цього виявлялося замало, митники застосовували останній доказ — військовий флот: «Якщо торговельний корабель проходить повз (Шривіджай), не приставши до берега (для сплати мита), судна цієї країни атакують його. Вони готові скоріше вмерти (аніж відступити). Ось чому ця країна (Шривіджая) стала важливим морським портом».

Останньою можливістю обминути шривіджайський контроль залишився суходільний транзит кораблів волоком через підконтрольний монський державі Двараваті вузький перешийок Кра (що поєднує Малакку з Індокитаєм). Однак пропускна спроможність цього «суходільного каналу» виявилася настільки мізерною, що суттєвої конкуренції Шайлендрам у плані торговельно-посередницької монополії він скласти не міг. Однак Шайлендри все намагалися доводити до кінця, тому наприкінці VIII ст. і волоки Кра шривіджайські війська взяли під свій контроль. Двараваті втратило контроль над перешийком, а Шайлендри додали до своєї пишної титулатури ще й виплутачене на індійський манер звання *махараджа* («великий цар»).

Так на рубежі VIII—IX ст. остаточно склалася перша в регіоні таласократична імперія, міць якої ґрунтувалася на цілковитій транзитній монополії на трансокеанічну торгівлю між Індією і Китаєм, котра відтепер могла здійснюватися виключно через підконтрольні шрівіджайським хаджи протоки й волоки. Транзитне мито з купців збагачувало скарбницю Шайлендрів, професійне військо, якому за рахунок монопольних прибутків щедро платили, було добре вишколене й екіпіроване, а тому не знало поразок, а державний порядок енергійно освячували обласкані владою буддійські проповідники течії махаяни — офіційної державної релігії імперії: Щоправда, імперією у повному розумінні цього слова Шривіджаю назвати важко. Фактично, суматранська таласократія являла собою доволі аморфну сукупність напівзалежних від власне Шривіджаї приморських нагарів, кожен з яких мав власного царка (*дату*), що вважався правителем окремої державки — *кадатуану*. Шайлендри, як правило, не втручалися у внутрішні справи своїх численних васалів і вимагали від залежних *дату* лише виплати певної данини та виділення в разі потреби певної кількості воєнків і кораблів для здійснення спільних військових операцій. Оформлялася така своерідна залежність кожного *дату* від *хаджи* через своерідний ритуал випивання священного напою, який іменувався *мінум сумпах* — «пити клятву». Так само доволі умовною можна вважати й релігійну єдність імперії: за офіційного панування махаяністського буддизму чимало *кадатуанів* дотримувалися брахманістської орієнтації, а більшість простолюду взагалі продовжувала в ті часи сповідувати власні етнічні поганські культу. Проте фінансова (а отже й військова) міць Шривіджаї трималася на контролі за протоками, і доки торговельно-посередницька монополія залишалася за Шайлендрами проти їхнього домінування в регіоні ніхто встояти не міг, а грошові ресурси таласократії виявилися настільки потужними, що *хаджи* змогли будувати пишні буддійські храми (*віхари*) не лише в межах власних володінь, а й на батьківщині буддизму — в Індії (у Наланді, Нагапаттінамі та інших місцях).

Авторитет Шривіджаї як одного з визнаних центрів буддизму був настільки високим, що невдовзі вже Суматру, а не Індію, почали відвідувати з метою навчання буддійські проповідники. Зокрема, саме на Суматрі навчався буддійській теології знаменитий реформатор тибетського буддизму

Атіша (Атіса, 980—1053), оскільки «в той час Суварнадвіпа («Золотий острів») — Суматра була головним центром буддизму на Сході і її верховний священник Дхармакірті вважався найвеличнішим знавцем його положень. Діпанкара (Атіша) провів там 12 років з метою оволодіти чистим вченням Будди, ключем до якого володів лише Дхармакірті». Центром місцевого буддизму став грандіозний храмовий комплекс у долині р. Батангхари — шедевр кам'яного зодчества, що поєднував у собі високі канони індійського зодчества з нормами малайської художньої традиції. Тут функціонувала справжня теологічна «академія», ченці якої, за словами І Цзіна, «досліджують та вивчають усі можливі галузі знання, причому ті самі, що і в Мадх'ядеші (Індії), їхній статут і церемонії теж збігаються з індійськими».

У IX—X ст. Шривіджая досягла вершини своєї могутності. Її *хаджи* на рівних вели діалог з Індією та Китаєм. Культурний вплив Шривіджаї поширився від Мадагаскару до Південних Філіппін. Її військо «не мало собі рівних у хоробрості й зневазі до смерті». Столичний Палембанг було обнесено потужними мурами з цегли, а грошей у державних сховищах виявилось стільки, що для своїх підданих у власне Шривіджаї Шайлендри скасували всі податки. Один із шривіджайських владик на ім'я Баларутра навіть хвалювато заявив у 860 р., що «славою своєю він зрівнявся з Юдхіштхірою, Парашарою, Бхімасеною та Арджуною» — героями славетної «Махабхарати».

Функцію державної скарбниці Шривіджаї виконував, якщо вірити арабським купцям, спеціальний ставок, викопаний посеред царської резиденції. *Хаджи* кидали у неглибокий став зливки золота, а в разі потреби просто виймали їх із води.

Тоді ж побачила світ перша історична хроніка Шривіджаї — «*Суварнапураванса*».

Розкіш і процвітання Шривіджаї не давали спокійно спати її сусідам. Спочатку своє невдоволення імперськими амбіціями *хаджи* висловив владика кхмерів, однак каральний похід суматранців на Камбуджадешу завершився повним розгромом конкурента. Кхмерський правитель потрапив у полон, де йому відрубали голову, котру потім подарували його наступникові. Після такого повчального «дарунку» Камбуджадеша надовго втратила бажання конфліктувати з *хаджи*, чие ім'я відтепер істотно «зросло в очах» правителів Індії та Китаю.

Наприкінці X ст. війни проти малайської імперії розпочали яванці, чия рисівнича держава Матарам теж мріяла про транзитні прибутки, але імперські амбіції яванців наштовхнулися на категоричну протидію *хаджи* Чуламанівармана.

Спочатку, використавши елемент раптовості, матарамці змогли завдати малайцям кілька відчутних поразок, проте воєнно-фінансові ресурси таласократії виявилися настільки потужними, що, залікувавши рани, Шрівіджая змогла поступово схилити терези війни на свою користь, а в 1006 р. уже шрівіджайська армія, керована енергійним *хаджи* Маравіджаятангаварманом, розтрощила яванців і зруйнувала столицю Матараму. Загинув також ініціатор війни — матарамський цар Дхармавамса Анантавікрама. Шрівіджая знову повернула собі статус незаперечного гегемона в острівному світі «Південних морів», хоча й зазнала в цій війні певних ресурсних втрат. Цим послабленням вирішили скористатися могутні південноіндійські Чоли, які давно вже мріяли про власну цілковиту торговельну гегемонію в усьому Індійському океані.

Чоли і Шрівіджая вже давно були природними конкурентами на прибуткових транзитних трансокеанічних торговельних шляхах. Щоправда, доки суматранська таласократія не знала собі рівних у Нусантарі з її статусом змушені були всі миритися, однак військово-фінансові витрати Шрівіджайі, як наслідок виснажливої війни з Матарамом, були одразу помічені конкурентами, і в 1025 р. країну спіткала справжня катастрофа: спустошливий набіг на столичний Палембанг здійснив могутній *раджа* південноіндійської держави Чолів — Раджендра I (1015—1044).

Нападу з боку дружніх у минулому Чолів Шайлендра Суматрабхумі явно не чекав, що поясне дивовижну ефективність чольського нападу: столиця Шрівіджайі була зруйнована, флот — знищений, а більшість суматранських та малаккських *дату* (колишніх васалів Шрівіджайі) присягнула «випиванням» на вірність Раджендрі I. Щоправда, утримати контроль над протоками Чоли не змогли — надто далеко вони знаходилися від їхніх власних корінних територій, проте для Шрівіджайі цей удар виявився майже смертельним. Після сходу Чолів Шайлендри змогли поступово відновити свою державність, але про відродження таласократичної імперії годі було мріяти. Навіть столичний Палембанг відбудувати не вдалося, тому новою столицею Шрівіджайі стала значно скромніша Дхармашрая. Протягом наступних двох століть Шрівіджая залишалася ще досить впливовою морською державою, однак поновити контроль над усіма

колишніми васалами їй не судилося. У XIII ст. колись могутня імперія припинила своє існування. Спочатку рештки суматранських військ були вигнані з Малакки тайцями (державою Сукхотаї), а в 1275 р. власне Шрівіджая була підкорена войовничим яванським царем Кертанагарою — правителем держави Сінгхасарі.

Держава Хелін (Ранній Матарам)

Доки в західній половині Нусантари малайці розбудовували свою морську імперію, яванці, що мешкали в центральній та східній половині о. Ява, творили свою державність на базі «іригаційного» суспільства. Серцевиною державотворчих процесів на острові стало центральояванське плато Ратубоко, відоме своїми надзвичайно родючими ґрунтами та щедрими гідроресурсами. Вже з середини I тис. н.е. на цих багатих землях почали виникати перші «рисівничі» князівства, але територіальне сусідство на одному острові етнічних малайців і яванців швидко спричинило конфліктну ситуацію, в якій яванські хроніки традиційно звинувачують місцеве відгалуження династії пробуддійськи налаштованих малайських Шайлендрів. Отже не дивно, що яванці обрали як офіційний культ іншу індійську доктрину — шиваїтське відгалуження брахманізму, інтенсивне поширення якого на Яві фіксується вже з кінця VII ст.

Потреби іригаційного господарства та боротьби з малайцями спонукали яванців до воєнно-політичного єднання, тому цілком закономірно, що у VIII ст. склалася перша загальнояванська держава, хоча конкретні подробиці цього об'єднання нам невідомі. В історію ця держава увійшла під назвою Ранній Матарам або Хелін (717—1006/1045). Її засновником традиція вважає *рату* («царя») Санджаю (717—760).

В період його царювання на базі індійського письма *девангарі* була розроблена перша давньояванська писемність (*каві*). На рівнині Кеду був споруджений пишній шиваїтський храм на честь бога Агасті, трицятло розпочате попередниками інтенсивне спорудження шиваїтських храмів на центральояванському плато Дьєнг. Але найголовнішим досягненням Санджаї вважається насамперед об'єднання яванців, адже його владу поступово визнавали 28 яванських *рака* («князів»).

Швидке посилення Хеліну не на жарт стурбувало Шайлендрів, і після смерті Санджаї завдяки хитрим дипломатично-династичним інтригам та прямому силовому тиску

яванським малайцям-буддистам вдалося скинути з престола сина Санджаї — *рату* Панангкарана (760—780). Унаслідок цієї акції вони стали повновладними гегемонами всієї Яви.

На період піднесення буддійської держави Шайлендрів припадає спорудження наймасштабнішого буддійського храму Яви — кам'яного комплексу Боробудур 42-метрової висоти, прикрашеного барельєфами, що являли собою повний ілюстративний матеріал до літопису життя Будди.

Науковці навіть допускають можливість тимчасового возз'єднання обох гілок Шайлендрів у межах єдиної Шривіджайської імперії, що дало змогу їм утриматися при владі на Яві на кілька десятиріч. Однак кількісна перевага явно була на боці яванців, і близько 819 р. владу над островом знову повернули собі шиваїти з династії Санджаї: це здійснив шляхом дворцевого перевороту войовничий індуїст Гарунга (819—839). Щоправда, господарський комплекс Хеліну від цього майже не змінився. Яванці як і раніше поклалися на щедри врожаї, що їм дарувала земля, і не помишляли про торговельні прибутки. Тому *хаджи* Шривіджаї втрата Яви особливо не стурбувала, і це дало змогу Хеліну уникнути каральних акцій з боку потужної суматранської таласократії. Отож ніхто не завадив наступним яванським *рату* з династії Санджаї знову поширити свій військово-політичний вплив на весь острів (завершив цей процес цар Балітунг, 898—913) і довести до логічного завершення тотальну дебуддизацію Яви. Символом оновленої яванської індуїстської імперії (що почала називатися відтепер державою Матарам) став пишний шиваїтський храмовий комплекс *Лоро Джонггранг* («Струнка діва»), спорудження якого припадає на кінець IX — початок X ст.

Ця кам'яна споруда висотою 48 м була прикрашена барельєфами на мотиви «Рамаяни».

Однак регіональна стабільність на засадах мирного співіснування двох різних політико-господарських систем зберігалася у Нусантарі недовго. У 927 р. Матарам знову пережив черговий дворцевий переворот: командувач армії Сіндоку змусив останнього *рату* з династії Санджаї (Вава) «добровільно» зректися влади й піти в самотники. Судячи з того, що першою акцією Сіндока на посаді *рату* (927—948) стало перенесення матарамської столиці з Центральної Яви у східну половину острова (у верхів'я р. Брантас), можна

припустити, що переворот організували князі Східної Яви, аби перехопити загальнояванську політичну владу у центральояванських кланів, очолюваних Санджаї. Проте невдовзі з'ясувалося, що наслідки перевороту 927 р. зовсім не обмежувалися родо-клановими перетасовками на владному Олімпі Матараму. Сіндоку та його прибічникам не давали спокою казкові транзитні прибутки, що їх отримувала Шривіджая від контролю над трансокеанічною торгівлею, і *Матарам почав готуватися до битви за прибуткові протоки*. Щоправда, спочатку, добре усвідомлюючи військову перевагу Шривіджаї, матарамці уникали лобової конфронтації з сильнішим противником. Яванці зайнялися морською торгівлею і почали запрошувати на свій острів іноземних купців, приваблюючи їх не лише цінними товарами (золото, срібло, черепахові панцери, слонова кістка тощо), а й поставленими на широку ногу послугами секс-індустрії.

Китайські хроністи навіть попереджали своїх купців, що на Яві відтепер з'явилася багато «...отруйних жінок. Той, хто мав з ними статеві стосунки, покривається болючими виразками і помирає...». Та навіть ризик венеричних хвороб не зупинив мореплавців, і торговельно-транзитний бізнес на Яві розвивався доволі успішно.

Нарешті, у 991 р. черговим *рату* Матараму став Дхармавамса Анантавікрама (991—1006), який зважився перейти до власної океанічної імперської політики. Спочатку він доволі вдало втрутився у династичні смути в Камбоджі, а відтак розпочав війну проти Шривіджаї. Однак попри початкові поразки суматранська таласократія виявилася значно могутнішою, аніж зухвалі яванці. А тут ще потужне виверження яванського вулкану Меропе понищило значну частину підконтрольних Матараму земельних угідь, що суттєво підірвало місцеву іригаційну економіку. Вражений природним катаклізмом Матарам більше не мав належних ресурсів для ведення широких бойових операцій. Ініціативу у війні перехопила Шривіджая, і в 1006 р. тривалі бойові дії завершилися для Матараму цілковитим крахом. Дхармавамса Анантавікрама загинув, матарамська столиця була захоплена й зруйнована малайцями, а яванська шиваїтська державність — знищена, після чого Ранній Матарам розпався на кілька дрібних князівств.

Останньою спробою династії Сіндока повернути собі загальнояванську гегемонію стала мілітарна активність зяти загиблого Дхармавамси —

царевича Ерлангги (Аїрлангги), який у кривавих війнах виборів собі мікроскопічне володіння зі столицею в Кахуріпані, де й коронувався у 1019 р. Заради відродження Матараму він щедрими поступками замирився у 1030 р. з Шрівіджаєю (яка на той момент зазнала нападу Чолів) і навіть спробував відбудувати кілька яванських портів, мріючи про відродження морської міці Індуїстської Яви. Результатом централізаторської активності Ерлангги (1019—1045) стало нетривке відродження Матараму, флот якого навіть спромігся здійснити у 1032 р. вдалий набіг на Тямпу. Здавалося, що військово-політична відбудова єдиної явансько-індуїстської держави під скіпетром династії Сіндока є лише питанням часу.

Напис Ерлангги, вибитий з цього приводу на кам'яній стелі, повідомляє: «Побивши своїх ворогів, що мали чимало достоїнств, завдяки своїй відвазі й державній мудрості цар Ерлангга, великий правитель за правом народження, для того, щоб насолодитися вшануванням богів, шанобливо наказав спорудити на схилі чудової гори Пугават притулок для святих самітників».

Однак подальші внутрішні смутки показали, що з переможними реляціями Ерлангга дещо поспішив, і в 1045 р. морально й фізично виснажений постійними провалами своїх державницьких починань він зрікся престолу і став самітником, а Матарам тепер уже остаточно розпався на постійно ворогуючі та перманентно воюючі між собою мікрокнязівства.

Держава Сінгхасарі

Загальну кількість державок, що виникли на уламках Раннього Матараму, й досі точно визначити не вдалося, однак *потреби єдиного іригаційного комплексу Яви, відчуття етнорелігійної шивайтської спільності яванців, а також давні мрії про військовий контроль над транзитними індійсько-тихоокеанськими протоками вимагали політичного об'єднання острова*. Тому сама поява нового всеяванського гегемона була цілком прогнозованою. У 1117 р. внаслідок кривавих двірцевих усобиць та міждержавних воєн визначився претендент на острівне панування. Ним став Бамешвара (Камешвара, 1117—1130) — правитель князівства Панджалу, який спромігся об'єднати під своєю рукою усю Східну Яву. Само князівство Панджалу з цього приводу перейменували на Кедірі (Кадірі, 1117—1222). Столицею новопроголошеної держави стало місто Даха, розташоване в районі сучасного Мадіуна, що на р. Брантас. Проте наступники Камешвари рано почали спочивати на лаврах і, майже припинивши завойовницькі війни, занадто захопилися культурним іміджем своєї держави.

Саме при дворі Кедірі Пу Панулух (Мпу Канья) здійснив поетичний переказ яванською мовою еротичної індійської повісті «Весілля Арджуни»

(«*Арджунавіваха*»), а Пу Седан — знаменитой «Махабхарати» — її індонезійський варіант дістав назву «Війна Бхаратів» («*Бхаратаюддха*»).

Нехтування буденними державними справами дорого обійшлося царям Кедірі: у 1222 р. «авантюрист, злодій та гравець, але син бога Дхарми від простої селянки» на ім'я Кен Ангрок здійснив у країні державний переворот, блискавично розбивши вірні офіційній владі війська у битві при Гантері. Так на зміну нащадкам Камешвари прийшла династія нащадків Кен Ангрока, *держави* яких (1222—1292) увійшла в історію під іменем її столичного центра — *Сінгхасарі* (колишній Кутараджу).

Кен Ангрок прийшов до влади на хвилі масового народного руху, очоленого кримінальним світом (ситуація типологічно дуже нагадує аналогічні народно-селянські повстання Китаю, Росії та Західної Європи). Тож коли Кен Ангрок, прийнявши пишне тронне ім'я Ранггах Раджас, спробував невдовзі приборкати своїх колишніх соратників і навести елементарний порядок у країні, він уже сам став жертвою перевороту (1227). Після цього престол ще кілька разів блискавично і так само майже не прогнозовано міняв господарів, аж доки знекровлена політична еліта країни не повернула на трон представника кедірської династії. В результаті представників злочинного світу знову відтіснили від офіційної влади, а новим правителем Сінгхасарі став Кертанагара (1268—1292) — представник кедірської династії, який зробив належні висновки з помилок своїх вінценосних предків.

Яванці все ще мріяли про казкові прибутки від трансокеанічного транзиту. Їхній одвічний конкурент — малайці — виявилися на той момент політично розпороченими (після остаточного розпаду Шрівіджаї), і Кертанагара вдало використав сподівання підданих, спрямувавши війсьній запал співвітчизників на завойовання *Нусантари*. Результат виявився вражаючим: до складу Сінгхасарі увійшла вся Ява, були завойовані Малі Зондські острови та всі стратегічно важливі порти Південно-Західного Калімантану, а в 1275 р. і землі колишньої Шрівіджаї (включаючи більшу частину Суматри та південь Малакки) опинилися під контролем яванців. Тоді ж *Кертанагара вдало змінив релігійну орієнтацію офіційної влади Сінгхасарі, перейшовши від відвертого шивайтизму до гнучкої політики індусо-буддійського синкретизму в поєднанні з елементами культу предків та обожнювання прави-*

теля (в канонах доктрини *буддараджі* або *девараджі*). Імперія Сінгхасарі, в якій домінували яванці, нарешті, здобула повний монопольний контроль над прибутковими транзитними шляхами, водночас спираючись на потужну іригаційну економіку власне Яви. Її флот і могутня армія надійно контролювали острівний світ, і навіть злочинно-піратські угруповання регіону змушені були поступитися владі в боротьбі за контроль над митним оббиранням мореплавців. Однак наприкінці XIII ст. інтерес до морських комунікацій виявила монголо-китайська імперія Юань — і несприятливий збіг зовнішніх факторів перервав сінгхасарську історію.

Усвідомлення того, що юаньський імператор Хубілай також мріє про домінування на транзитних шляхах міжокеанічної торгівлі, прийшло до Кертанагари на початку 1290-х років, коли північний войовник «запропонував» Кертанагарі визнати себе «молодшим» по відношенню до нього, Хубілая, правителем. Гордий яванець, звичайно, відмовив, і наприкінці 1292 р. гігантський монголо-китайський флот (тисяча кораблів) з 20-тисячним десантом на борту, очолений «генерал-адміралами» Ши Бі та Гао Сіном, блискучо окупував острів Белітунг (у протоці між Суматрою і Борнео), де агресор почав демонстративно готуватися до нападу на Яву. Щоб запобігти вторгненню, Кертанагара змушений був терміново перекинути майже всю свою армію та весь флот на Малакку й Західний Калімантан, і цим одразу скористалися заколотники, котрих явно підгодував острівний піратський криміналітет. Очолив змову далекий родич Кертанагари Джаякатванг — теж нащадок однієї з гілок кедірської династії, який мріяв про власне царювання і готовий був заради цього порозумітися із самим дияволом.

Скориставшись нечисленністю дислокованих у столиці вірних Кертанагарі військ, бойовики Джаякатванга наприкінці того ж 1292 р. захопили Сінгхасарі й убили Кертанагару. Урядові армія і флот були дезорганізовані, і в березні 1293 р. на Яву (в районі порту Тамбан) вторгнулися монголо-китайські інтервенти (за свідченням сучасників їх було не менше 70 тис. чоловік).

Опір загарбникам очолив Джаякатванг, але більшість яванців не сприймали його як правителя, справедливо вважаючи узурпатором, і цим скористався зять загинлого Кер-

танагари — царевич Віджая. Навколо нього згуртувалися всі невдоволені напівкримінальним переворотом сили, і тут царевич виявив справді дивовижний талант політика. Спочатку він визнав себе васалом юаньського імператора і спільно з монголами знищив заколотників Джаякатванга, а відтак, коли інтервенти розосередилися по Яві, Віджая атакував юаньців, вирізавши їхні розпорошені гарнізони. Рештки монголо-китайських військ змушені були у травні 1293 р. покинути негостинну Яву й відплисти до Китаю, а царевич Віджая, прийнявши тронне ім'я Кертараджаса Джаявардхана, назвався *батарою* («сакральним раджею») і став володарем Яви та фундатором нової династії. Держава, яку він у такий хитрий спосіб започаткував, дістала назву Маджапахіт (1293—1527) — так називалося столичне місто провінції, в якій Віджая служив губернатором ще за часів царювання його тестя.

Держава Маджапахіт

Перший період правління нової династії виявився вкрай неспокійним. Чверть століття володарі Маджапахіту змушені були придушувати заколоти й поновлювати свій контроль над територіями, що входили раніше до складу Сінгхасарі, однак прагнули звільнитися від яванського контролю, скориставшись внутрішніми смутами. Та й сам Віджая подав свого часу приклад соратникам як можна прийти до влади, нехтуючи будь-які норми моралі, тому більшість із лідерів ворожих владі різноманітних угруповань, що брали участь у збройних виступах кінця XIII — початку XIV ст., були колишні однодумці Кертараджаса Джаявардхана — Рангга Лаве (1295), Сора (1298—1300), Намбі (1309—1316), Куті (1319) та ін. Про гостроту ситуації свідчить той факт, що під час смуту 1319 р. змовники, очолені Куті, спромоглися захопити столичний Маджапахіт. Але тут вирішальне слово сказала гвардія, якою командував рішучий і талановитий воєначальник, прозваний за сильний і завзятий характер *Гаджах (Гаджа) Мада* («Буйний Слон»).

Це була людина «на диво підступна, брехлива, каверзна та хитра», тому успіх на ниві політики був йому, звичайно, гарантований.

Різанина, яку влаштували бунтівникам у столиці горлорізи-професіонали Гаджах Мади, була настільки вражаю-

чою, що невдоволені надовго ушухли, а сам він перетворився на реального диктатора країни. Більше того, коли в 1328 р. офіційний правитель Маджапахіту *батара* Джаянагара (син Кертараджаси Джаявардхани) спробував повернути собі контроль над державними справами, він одразу ж був убитий гвардійцями, а престол зайняла з дозволу Гаджах Мади дочка славетного Кертанагари Гаятрі, на яку (як повідомляли середньовічні хроністи) диктатор мав «дуже великий вплив». 1330 р. Гаджах Мада був призначений *манатіхом* («великим міністром») і як диктатор безконтрольно керував Маджапахітом аж до своєї смерті (1364).

Політика, що її проводив Гаджах Мада будучи *манатіхом*, мало чим відрізнялася від дій його попередників, тільки діяв він значно рішучіше і жорстокіше, тому й результат виявився відповідним. Владу яванського правителя знову визнали, практично, всі острови Індонезії (окрім внутрішньої Суматри, Східного Борнео та Північного Сулавесі, де в непролазних лісових джунглях мешкали примітивні племена доцивілізаційної варварської периферії *Нусантари*), а також Південна Малакка.

Розквіт Маджапахіту припав на правління *батари* Хаям Вурука (1350—1389). Стабільно функціонувала централізована рисівнича економіка Яви, процвітали ремесла і торгівля, скарбницю наповнювали транзитні прибутки, а від чуми країну врятувала острівна напівізоляція. У канонах китайських зразків був упорядкований централізований адміністративний апарат імперії, який перевели на грошове державне утримання. Імперія дістала збірки писаних законів, де чітко визначалися нормативи податкових зборів та регулювалися питання судового забезпечення правопорядку в країні. Суспільство отримало чітку соціальну стратифікацію, закріплену не лише традицією та походженням, а й юридичними актами. Піддані тепер розподілялися на три привілейовані стани — *панджси* (професійних військових), «шляхетних» чиновників (*ханден*) та *акуву* («володарів замків») — залежних напівавтономних провінційних управителів, як правило, вихідців з колишніх царських родин, підкорених Явою; стан напівпривілейованих виробників (селяни-общинники, купці, ремісники тощо) з числа простолюдинів-яванців (*рама*, *тхані*, *самета* та ін.), а також безправних підданих другого сорту — *кавула*, *бхертья* та інших

простолюдинів-виробників етнічно неяванського походження. Найнижчу ступінь у соціальній ієрархії обіймали раби — *хулу*.

Істотними видаються здобутки Маджапахіту на ниві культури. При маджапахітському дворі були створені витончені літературні шедеври — щоденник придворного «*Нагаракертагала*» («Країна благоденства») Прананчі, релігійний трактат «*Арджунавіджая*» Тантулара. Бурхливо розвивалася специфічна яванська поезія — *кідунга*. В мистецтві архітектури основним будівельним матеріалом стала обпалена червона цегла.

При дворі Хаям Вурука організовано перший на Яві театр, в якому іноді виступав як артист навіть сам правитель (щоправда, грав він виключно богів).

Істотно оновилося та спростилося яванське письмо (*чаракан*), що дало можливість суттєво підвищити рівень грамотності серед підданих імперії.

Батари Маджапахіту продовжували помірковану релігійну політику своїх попередників, старанно оберігаючи традиції буддійсько-індуїстського синкретизму під гаслом: «Хоча відмінні, проте єдині» (це гасло й донині міститься на державному гербі Індонезії). Підсумком цієї політики було створення релігійної доктрини *Батара Гуру* («Божественного Вчителя») як верховного божества яванського пантеону, в котрому поєдналися риси традиційних Шиви та Будди.

Проте за царювання наступного *батари* Вікрамавардхани (1389—1429) політична *стабільність Маджапахіту починає розхитуватися*. Пов'язують це з *наростанням природних суперечностей між «тригаційним» центром імперії та її торговельно-посередницькими залежними окраїнами, не пов'язаними з Явою ані етнічно, ані економічно*. Та й податки, які стягувала Ява з поневолених нею *нагарів*, перманентно зростали й досягли астрономічних сум, оскільки професійна армія та переведений на грошове утримання адміністративний апарат імперії потребували великих бюджетних витрат. Нарешті, ще однією *проблемою, що постала перед регіоном, була поява тут наприкінці XIV ст. нової релігії — ісламу*, котрий став у малайських торговельних областях знаменом сепаратизму, спрямованого проти «ненажерливого» індуїстсько-буддійського центру.

Маджапахіт почав швидко втрачати прибуткових васалів, а розбещена постійними подачками професійна армія імперії виявилася неспроможною ефективно повернути їх у лоно імперії. Зокрема, з Малакки та Суматри яванців вибили мусульманські воюючі новоствореного Малаккського султанату, після чого припинили сплату будь-якої данини ісламізовані князівства яванських малайців, розташовані на півночі Яви (серед них особливою агресивністю вирізнявся

купецький султанат Демак). І тоді останній маджапахітський *батара* Гіріндравардхана Дьях Ранавіджая (1486—1527) зважився на крайній крок — він звернувся за підтримкою до португальців, чії каравели, озброєні гарматами, з'явилися в регіоні в пошуках дешевих прянощів. Та навіть допомога нечисленних португальських ескадр не змогла врятувати імперію. У 1527 р. союзна армія кількох ісламських султанатів штурмом взяла Маджапахіт. Гіріндравардхана Дьях Ранавіджая загинув. Столиця, у тому числі й палац *батари*, була зруйнована переможцями, а рештки маджапахітської суспільно-політичної еліти втекли на крайній схід Яви. Там вони знайшли притулок у мікроскопічному князівстві Баламбанган та на острові Балі. На решті архіпелагу з державністю індійсько-буддійської орієнтації було покінчено. Починалася епоха мусульманської Нусантари.

Прихід ісламу. Малаккський султанат

За часів занепаду імперії Маджапахіт контроль над найприбутковішою протокою транскеанічних шляхів (Малаккською) знову перехопили етнічні мешканці Малаккського півострова — малайці. Політично це проявилось в угворенні самостійного Малаккського султанату (1400—1511), формальне зародження якого відносять до 1400 р. Столицею держави став найпотужніший порт регіону — Малакка.

Заснування міста-порту Малакки пов'язують з агресивною політикою маджапахітського диктатора Гаджах Мади, який настільки замордував малайців Палембанга постійними здирствами й каральними акціями, що це призвело до масового відтоку місцевих мешканців подалі від нав'язливої яванської влади. Проте засоби до життя ці люди звикли здобувати від транзитів, пов'язаних із Зондською протокою, тому єдиним місцем, де вони могли б вижити не міняючи принципово стиль життя, залишалася Малаккська протока. Ось чому вже в середині XIV ст. тут, на самому півдні Малаккського півострова, виникло портове місто, яке було назване Малаккою. Його засновником вважають лідера суматранських переселенців з Палембанга Парамешвару (Парамешвару) — за ісламською традицією прозваного Іскандаршахом.

Місце для заснування порту було обрано дуже вдало. Південь півострова Малакка здавна славився непоганим кліматом і родючими землями, що давало можливість масово вирощувати тут яблука, виноград, гранат, рамбутан, шовковицю, цукрову тростину, банани, ананаси, манго, кокоси, кавуни, огірки, батат, культивувати різноманітні пальми та збирати щедри врожаї дивовижного дуріану, який називали плодом зі смаком раю та запахом пекла.

Дуріан дійсно має неперевершений ніжний смак, але тхне гірше від громадського туалету і дуже негативно впливає на чоловічу енергетику, тому їсти його радили виключно на свіжому повітрі і більше жінкам, аніж чоловікам.

Експортувала Малакка алое та камфору, а також чарівних, спеціально навчених невідьниць, «красивих собою та вправних у вишиванні» (таких продавали по тисячі золотих динарів за рабину). Однак *найголовнішим джерелом прибутків малаккців залишалось транзитне мито та відверте піратство*. Цим займався потужний бойовий флот Малакки (до 70 кораблів, кожен із яких мав на озброєнні вісім невеликих гармат і пищалі, куплені у турків і єгиптян).

Унаслідок масованої ісламізації, що її пережив регіон у XIV—XV ст., у 1436 р. вінценосний *раджа* Тенгах (онук Парамешвари, 1424—1444) теж прийняв іслам, змінив ім'я на мусульманське Мухаммад-шах і назвався султаном, проте в системі офіційного церемоніалу влади тривалий час ще зберігалися колишні індійські та китайські запозичення.

Так, символом влади малаккського султана виступала жовта парасолька й узагалі все жовте. Владна еліта країни обов'язково чорнила собі зуби та підпилювала їх до трикутної акульчої гостроти тощо. Та й писемність у малаккців спочатку лишалася індійська, оскільки в'язь погано узгоджувалася з граматичними й синтаксичними особливостями малайської мови. Тільки в XVI—XVII ст., після суттєвих узгоджень, письмо арабського типу поширилося, урешті-решт, серед ісламізованих малайців.

Кожен султан Малакки претендував на божественне походження від фантастичного шлюбу Александра Македонського з морською царівною, кожен тримав солідний гарем (на кілька сотень красунь з євнухами та служницями) і вважався абсолютним господарем усіх земель країни, за користування якими піддані мусили платити йому десятину й виконувати на користь держави певну відробіткову повинність. Військо Малакки було переважно професійним, а його основу становила, за давньою ісламською традицією, рабська гвардія.

Проте претендентів на панування в Малаккській протоці завжди було чимало, й тому хоча ослаблений Маджапахіт вплинути на ситуацію вже не міг, султани Малаккі інтенсивно шукали собі союзників, оскільки вже за кілька десятиліть після здобуття незалежності молодий султанат переконався в далеко не мирному характері своїх найближчих сусідів. Щоправда, прийняття ісламу сприяло зростанню авторитету Малаккі в ісламському світі, проте дві навали (1445 і 1456 рр.) з півночі тайців (держав Аюгія) продемонстрували нагальну потребу у війсьній, а не лише ідеологічній підтримці. І тут султанату стали у пригоді імперські амбіції мінського Китаю, чії ескадри, очолені Чжен Хе, торували в той час собі дорогу до Індії, Близького Сходу й Африки, а тому теж мріяли знайти собі союзника в районі Малаккської протоки. Інтереси двох держав збіглися, і в 1456 р. за ініціативою *бендхари* («управителя» — тобто першого міністра султанату) Тун Перака султан Малаккі Мансур-шах (1456—1477) визнав себе формально «молодшим братом» китайського «Сина Неба», за що отримав від Китаю солідну військово-технічну допомогу і навіть значні армійські контингенти.

Така продумана політика швидко дала свої результати: армія Малаккі на чолі з Тун Пераком за підтримки мінських військ спочатку розбила всіх конкурентів на півдні півострова, а потім підкорила й сусідів на півночі Суматри. Цим султанат поставив під свій майже монопольний контроль транзит через Малаккську протоку, а отже й усю транс-океанічну торгівлю між Східною Азією і Південною Азією та Близьким Сходом. Так на межі XV—XVI ст. Малакка (40 тис. мешканців) перетворилася на стратегічно найважливіший портовий центр Південно-Східної Азії.

«В ті роки Малакка сильно розрослася, безліч купців стали її відвідувати, і малаккські володіння поширилися на заході до Бераус Уджунга, а на сході — до Тренгану Уджунг Каранга. І від підвітряних до навітряних країн розлетілася звістка, що Малакка — велике місто, в якому царює володар, що веде свій рід від Іскандара Зулкарнайна. Владики багатьох країн почали їздити на поклон до Малаккі...»

Проте ця ж популярність її і згубила...

На початку XVI ст. інтерес до Малаккської протоки виявили португальці, які мріяли про власну торговельну монополію. У 1511 р. колоніальна ескадра «із семи (лінійних)

кораблів, восьми галіонів, десяти довгих галер, п'ятнадцяти розвідувальних суден і п'ятнадцяти фуст», керована португальським «віце-королем Індії» Альфонсу д'Альбукеркі (Фонгсо д'Альбукерке), штурмом захопила Малакку, поставивши у такий спосіб крапку в нетривалому процвітанні незалежного Малаккського султанату.

Причина перемоги європейців абсолютно зрозуміла, оскільки проти кількохсот потужних корабельних гармат європейців султан Махмуд-шах (1488—1528) зміг виставити лише 12 тис. списоносців, озброєних невеликими пищалями, дротиками, стрілами та *крісами* (хвилястими кинджалами). А те, що перед битвою підданам роздали від імені султана щедрі подарунки і вголос прилюдно прочитали патріотичну повість про подвиги ісламського героя Мухаммеда Ханафії, не могло замінити відсутність нормального озброєння у тих, хто обороняв мурі міста. Отож, після артилерійської підготовки, коли ядра з португальських кораблів «сипалися дощем», а «постріли гуркотіли, немов грім у небесах», мурі Малаккі були зруйновані, і десант колонізаторів лише довершив розгром її захисників. Втративши більшу частину армії та 20 найдосвідченіших полководців, Махмуд-шах утік з Малаккі в супроводі свити в 50 осіб, а португальці «осіли в Малакці, і з каміння двірцевої огорожі збудували форт».

На півтора століття Малакка перетворилася на португальську колонію.

Малайці неодноразово намагалися відновити свій контроль над Малаккою, але всі їхні напади на португальський анклав (1525, 1533, 1537, 1547, 1551, 1568, 1575 рр.) завершувалися вкрай невдало. Останню спробу відбити Малакку й повернути собі в такий спосіб контроль над протокою малайці здійснили у 1629 р., коли цю португальську факторію атакували вояки сусіднього султанату Аче. Проте й ця спроба завершилася для малайців повним фіаско: армія Аче була знищена влучним вогнем європейської катечі, що вілсья з оновлених мурів міста. Невдовзі після цієї катастрофи султанат Аче розпався.

Надалі мусульманські султани Малаккі та Суматри виплескували свою ненависть до європейських колонізаторів у періодичні кровопускання серед власних підданих (то масово вирізали «еретиків», то палили неприйнятні для ісламської влади книги, то лікували «дорогоцінне» здоров'я чергового султана ванною зі свіжої крові замордованих «заколотників»), однак вплинути на військово-політичну присутність «франків» на півострові вони вже не могли.

Держава Пізній Матарам

З падінням Маджапахіту Ява опинилася у стані цілковитої військово-політичної анархії. Проте господарські вимоги складного іригаційного комплексу ставили яванців перед необхідністю нового об'єднання. За це ж ратував й іслам — релігія, що поширилася на Яві упродовж XVI ст. немов

пожежа в лісі, — адже вся політична традиція мусульманського світу спиралася на ідею жорсткої владної вертикалі централізовано-деспотичного типу. Нарешті, з'явився у регіоні й ще один чинник, який, мабуть, найпереконливіше «агітував» яванців за воєнно-політичне єднання. Йдеться про агресивних європейських колонізаторів, котрі остаточно виказали мешканцям *Нусантари* свої заміри, окупувавши в 1511 р. Малакку. За такої ситуації питання стояло лише про те, хто стане новим господарем усього острова.

Претендентів на всеяванську владу було чимало (султани Демак, Джапара, Паджанг, Бантам та ін.), тому криваві війни за гегемонію тривали не одне десятиліття, аж доки перемогу в них не здобуло князівство Матарам.

Як невеличка окрема держава Матарам склався наприкінці 1550-х років в історичному центрі яванської державності — в Центральній Яві — після її остаточної ісламізації. Щоправда, спочатку матарамські султани платили данину сусідньому цареві князівства Паджанг. Однак у 1584 р. на чолі *Пізнього* Матараму (*Ранній* Матарам існував у VIII—X ст.) встав енергійний Сутавіджая (1584—1601), якого за неперевершений хист воєначальника прозвали *Сенапати* («Полководець»). Реорганізоване та переозброєне ним матарамське військо розгромило у 1587 р. армію Паджангу, після чого відносно швидко довело іншим сусідам свою силу, і на момент смерті Сутавіджай вся Центральна Ява визнавала його своїм владикою.

Син і наступник Сенапати — Седанг Крапьяк (1601—1613) — поширив владу Матараму на східну частину Яви. Завершив воєнно-політичне возз'єднання острова матарамський правитель Агунг (1613—1645), за правління якого до складу Матараму увійшла вся Ява і навіть Південна Суматра та частина Західного Калімантану. У 1624 р. Агунг присвоїв собі пишний титул *суехунан* («підкорювач усіх»), а Мекка надала йому в 1641 р. титул *султана*. Столицею останньої середньовічної імперії Індонезії стала Картасура.

Основу економіки Матараму як і раніше становило рисівництво. Вся земля формально вважалася державною, проте в реальності вона перебувала в повному користуванні сільських общин, організованих на засадах самоуправління, куди султанська влада намагалася не втручатися. Лише коли йшлося про збереження та модернізацію стратегічно важли-

вої інфраструктури острова (шляхи сполучення, мости, канали, греблі тощо) піддані залучалися до виконання централізованої відробіткової повинності (*гаве аджу*). Проте здебільшого влада задовольнялася сплатою податків і з підданими намагалася зайвий раз не конфліктувати.

Мусульманський Матарам (середина XVI ст. — 1755 р.) став останньою впливовою державою середньовічної Нусантари, однак він же започаткував і неухильний занепад місцевого суверенітету, коли зіткнувся з європейськими колонізаторами.

**Утворення
«Нідерландської
Індії». Малайсько-
Індонезійський регіон
на схилі
середньовіччя**

Першими європейцями, яким поталанило закріпитися на теренах Малайсько-Індонезійського архіпелагу, були португальці. Після захоплення Малакки їм вдалося створити собі опорну базу на острові Тернате (входив до Молуккських островів, котрі тогочасні європейські карти називали «островами прянощів»). У 1590-х роках слідом за португальцями у водах «Країн Південних морів» з'явилися голландці, а за ними завітали й англійці. Потужний голландський флот швидко витіснив португальців з Молукк, а після створення в 1602 р. Нідерландської Ост-Індської компанії кілька острівних форпостів, що їх встигли спорудити голландці на Молукках, були об'єднані в 1619 р. у спільне *генерал-губернаторство «Нідерландська Індія»* під керівництвом фундатора місцевої колоніальної імперії Яна Пітерсона Куна. Аналогічну політику в регіоні намагалася проводити й Англійська Ост-Індська компанія (створена у 1600 р.), однак того ж 1619 р., «здавши» англійцям свої колонії в Америці та Індії, голландці зосередили весь свій океанічний флот у Південно-Східній Азії. Скориставшись тимчасовою, зате досить переконливою (у 70 разів) регіональною перевагою в морських силах, вони розгромили в битвах у Сіамській затоці та в Зондській протоці місцевий англійський флот, після чого вирізали (1623) всю англійську адміністрацію Англійської Ост-Індської компанії на острові Амбон. Нарешті, у 1641 р. голландці взяли штурмом Малакку, вигнавши звідти португальців, після чого Нідерландська Ост-Індська компанія закріпила за собою монопольне право

на колоніальний грабунок *Нусантари*. Центром «Нідерландської Індії» став порт Батавія, розташований на півночі Яви.

Відверта агресивність голландців, які то різали «непокірних туземців», то дурили їхніх султанів, то промишляли работоргівлею (котра й раніше у цьому регіоні процвітала), одразу стурбувала матарамського Агунга, але два його походи на Батавію (1628, 1629) завершилися для *сусухунана* повним фіаско. Його армія, в якій переважали вояки, озброєні холодною зброєю, могла на рівних битися зі своїми сусідами, однак супроти батавських мурів з гарматами таке військо було безсиле. І тоді *Агунг спробував утілити в життя інший варіант виживання застарілої для тогочасного етапу світової історії східної моделі суспільної організації — самоізоляцію*. За його наказом армія Матараму знищила всі підконтрольні *сусухунану* портові міста, максимально обмежила будь-яке мореплавство своїх підданих і навіть вирізала значну частину населення узбережних територій. Водночас Матарам істотно обмежив обсяг товарно-грошових операцій на своїх територіях. Усіх державних службовців (включаючи армію) знову перевели з грошового утримання на забезпечення за рахунок земельних пожалувань — туг вони називалися *лунггух*.

Лунггух надавав його користувачеві право на отримання визначеної владою державної податкової ренти з певної території, населеної селянами, без права приватної власності на означені землі.

Проте засіб, який спрацював у Японії, Тайланді чи Ефіопії, виявився малоперспективним на багатих прянощами, а тому таких привабливих для європейців, островах Індонезії. Один за одним перед гарматами колонізаторів капітулювали малайські султанати Джохор, Гова (Макассар), Джамбі, Палембанг, Бану й Тернате. Масову різанину влаштували голландці на Молуккських островах Лонтор, Банда і Серам, де вожді місцевих чіфдомів спробували чинити опір колонізаторам. *За такої ситуації сягнула апогею внутрішня криза Матараму, який, загнавши себе в господарську аетаркію, почав швидко занепадати*. Справжньою катастрофою стало знищення острівних портових міст, оскільки це позбавило Яву власних торгових прибутків, а вцілілі городяни узбережних територій, після того як їм заборонили виходити в море, змушені були переселятися углиб Яви та переорієнтовуватися на рисівниц-

тво, в якому, зрозуміло, нічого не тямилі. Непродумані господарсько-демографічні новачії спричинили вибухове перенаселення в аграрних районах Матараму, а технологічна необізнаність «нових землеробів» з предметом своєї нової професії потягла за собою катастрофічну ерозію ґрунтів, аварії на іригаційних комплексах (пов'язані з невідповідністю багатьох користувачів), викликаних повеннями. Це, своєю чергою, спричинило значне погіршення життєвого рівня підданих, збільшення податків і, зрештою, повний розвал економіки, втрату владою авторитету в очах підданих.

Логічним наслідком внутрішньої системної кризи стали двірцеві смути у столичній Картасурі, чим і скористалися голландці. У 1677 р. генерал-губернатор «Нідерландської Індії» Й. Метсьюкер нав'язав *сусухунану* Амангкурату II перший нерівноправний договір, а в 1679 р. ще один генерал-губернатор Рейклоф ван Гунс ініціював чергову війну з Матарамом, яка завершилася цілковитим розгромом яванців. Їхня столиця Картасура була окупована колонізаторами, а *сусухунан* перетворився на безправну політичну маріонетку голландців. Щоправда, яванці періодично повставали проти колонізаторів, але всі їхні виступи топилися у крові і закінчувалися черговим приниженням Матараму, який колонізатори почали силоміць дробити на окремі князівства. Завершився цей процес у 1755 р., коли після чергового погрому останньому *сусухунану* голландці залишили в управлінні 4 тис. дворів, чим остаточно знищили саму Матарамську державність. *Відтоді повними господарями ситуації в Індонезії та на півдні Малакки стали голландці, які здобули абсолютну монополію на торгівлю перцем, тканинами та опіумом у всій Нусантарі*.

ПІСЛЯМОВА

• Історичний процес на середньовічному Сході: підсумки та наслідки • Схід і Захід на межі середньовіччя і нового часу: геополітичні зміни та формаційна динаміка

Історичний процес на середньовічному Сході: підсумки та наслідки

Фахові європейські історики двох попередніх століть країни Сходу нерідко називали відсталими й недорозвиненими, а народи, що їх населяли, — лінівими, недостатньо цивілізованими і навіть слабохарактерними. Яскравим прикладом такого підходу може слугувати «класифікація людських рас», роз-

роблена знаменитим систематизатором живого світу Карлом Ліннеєм.

За К. Ліннеєм, усі американські аборигени (індіанці) — це червоношкірі холерики стрункої статури, яких вирізняють упертість, самозакоханість та волелюбність; всі африканці — це чорні кволі флегматики, котрих характеризують лукавство, лінощі й цілковита байдужість до всього; азіати, що понад усе цінують розкіш, — це поголовно жовтолиці меланхоліки міцної статури, характерними рисами яких є скупість і жорстокість; і лише білошкірі європейці являють собою сукупність м'язистих сангвініків, яким одним притаманні рухливість, винахідливість і дотепність.

Складається враження, що серед своїх співвітчизників — шведів — К. Лінней ніколи не зустрічав людей кволих, упертих, скулих або лукавих.

Та в епоху масштабних колоніальних завоювань такі ідеї знаходили чимало прихильників. На межі XIX—XX ст. інший відомий європейський мислитель — француз Гюстав Лебон (1841—1931) — додав до згаданої «класифікації» ще один категоричний «висновок»: «Місце серед вищих рас можуть посісти тільки індосвропейські народи. Як у давнину, в епоху греків і римлян, так і в наш час лише вони виявилися спроможними

здійснити великі відкриття у сфері мистецтва, науки та промисловості. Лише їм ми зобов'язані тим високим рівнем, якого досягла нині цивілізація».

Звичайно, такі «класифікації» та «висновки» певною мірою були пов'язані з недостатньою обізнаністю європейців з реаліями східного буття, принциповою несхожістю багатьох параметрів Сходу і Заходу стосовно пріоритетів соціального розвитку тощо. Проте були в основі цих поглядів і якісь об'єктивні реалії (хай і некоректно оцінені в теоріях «расових філософів», до яких, окрім згаданих К. Ліннея та Г. Лебона, можна віднести Ж. А. Гобіно, Л. Гумпловича та ін.), що давали підстави дійти таких специфічних висновків. Іншими словами, в результатах історичного розвитку традиційного Сходу дійсно фіксувалися якісь застійні явища, відсталість, стагнація, а часом — і помітний регрес у параметрах суспільно-господарського розвитку.

Щоб розв'язати це питання варто насамперед з'ясувати, чого завжди прагнули східні цивілізації, яку мету ставили перед собою та своїми нащадками. Загалом таких цілей не так уже й багато, і для традиційного Сходу вони типологічно доволі схожі:

розбудова розвиненої, стабільно функціонуючої державної машини;

досягнення максимальної ефективності в розвитку ідеально узгодженого з екологічними регіональними особливостями сільського господарства;

створення потужної ремісничої галузі економіки, спрямованої на виготовлення продукції якнайвищої якості;

досягнення внутрішньої соціальної стабільності на основі державного керівництва й відповідальності влади за «справедливе» функціонування детально структурованої системи соціальних гарантій та обмежень;

максимальне територіальне розширення підконтрольних існуючій владі теренів та забезпечення існуючої політико-економічної системи максимальною кількістю «своїх» підданих, щоб наситити господарство достатньою кількістю робочих рук, а державу — якомога більшою кількістю платників податків і, в разі потреби, воєнків.

Саме таким східні народи вбачали ідеал, кінцеву мету свого розвитку. І варто зазначити, що ідеалу свого вони в цілому досягли. Адже на схилі середньовіччя, у XVI—XVII ст., в афро-азійському регіоні були нарешті освоєні, заселені та включені в господарський цикл практично всі потенційно придатні для цього землі. Була відпрацьована досконала модель внутрішньої організації східної деспотичної держави, яка вже не потребува-

ла ніяких суттєвих новацій. Накопичений упродовж тисячоліть досвід і дбайлива праця виробили принципи максимально інтенсивного використання всіх земельних ресурсів аграрного сектору, а східні ремесла досягли таких висот майстерності, що більшість із них і досі лишаються нелінійним еталоном складності, максимальної працевитратності, а часом — справжнім «цвинтарем» назавжди втрачених «секретів ремесла». Кількість підданих в межах кожної традиційної східної цивілізації, нарешті, давала змогу за будь-яких катаклізмів підтримувати в робочому стані найскладніші природно-господарські комплекси й робила майже невичерпними можливості поповнення східних армій новобранцями.

Але в цьому ж полягала й трагедія традиційного Сходу, який на межі XVII—XVIII ст., довівши свій природно-соціально-політично-економічний механізм до абсолютної досконалості, впау на природну стагнацію. Причому чим краще працювала така система, тим важче (як правило, майже неможливо без штучного вторгнення ззовні) стало вносити до неї необхідні новації, тим більше привносити в її надра принципово нові, непритаманні попередній традиції відносини.

В умовах революції цін, Великих Географічних відкриттів, глобалізації світових ринків та початку масових колоніальних захоплень європейців, на Сході традиційна афро-азійська модель суспільної організації соціуму виявилася абсолютною неспроможною адекватно відреагувати на потреби часу. Східні владики продовжували по-старому регулювати ціни в інтересах споживача, а не виробника, що гальмувало розвиток товарно-грошових відносин та економіки в цілому. Східне професійне ремесло, потрапивши у «глухий кут віртуозності», випускало продукцію, яка не враховувала цінову проблематику, а отже обслуговувало, насамперед, еліту суспільства, що змушувало споживачів, прибутки яких були скромнішими, переходити на рейки натурального самозабезпечення. Втрата, після відкриття європейцями морського шляху до Індії, транзитних монополій позбавила Схід звичних митних доходів, що становили сотні процентів на кожен привезений в Європу екзотичний товар, а вибухове поширення в підконтрольній європейцям екваторіальній та тропічній Америці плантаційного господарства дало змогу Заходу ліквідувати монополію Сходу на більшість найприбутковіших східних «продуктів» (прянощі, цукор, екзотична деревина, бавовник, кава, чай, рис тощо), котрі завдяки своїм природним особливостям не росли в Європі, однак відтепер могли культивуватися та видобуватися на теренах Латинської Америки як органічної складової Макрохристиянського світу.

Світ змінився, однак традиційний Схід не захотів і не зміг до нього своєчасно пристосуватися, і якщо в XVII ст. за

показниками макроекономічного розвитку Афро-Азійський регіон ще зберігав обсяги ВВП на рівні XVI ст., то в наступному, XVIII ст., вони зменшилися протягом століття в середньому на 10 % по всьому східному ареалу. Кризу внутрішнього споживання поглибило постійне зростання населення, яке завжди віталося на Сході у традиціях його цивілізаційних пріоритетів, але стало справжнім прокляттям Азії та Африки в умовах глобального соціально-економічного, технологічного та військово-політичного занепаду.

Усе в нашому світі народжується, живе й помирає. У цьому трагізм, і в цьому ж вищий сенс буття. Єдиним винятком із сумно непохитного закону люди давнини вважали єгипетські піраміди (існувала навіть приказка, що «все боїться часу, а час боїться пірамід»), а історики-марксистки — суспільствознавство, точніше «науковий комунізм» (який вчив, що всі суспільно-економічні формації минулого загинуть, а ілюзорний комунізм стане вічною й безсмертною, ідеальною вершиною соціального розвитку). Але піраміди останнім часом почали швидко руйнуватися, комуністичні ілюзії — розвіялися, і закон знову набув абсолюту. То ж не будемо мстити його під сумнів...

Східна цивілізаційна структура, зародження якої корениться в далекому минулому, вірою та правдою служила афро-азійському регіону упродовж кількох тисячоліть, однак, переживши свої «дитинство», «молодість» і «зрілі роки», вона не змогла обійти вищий закон «народження і смерті», що наочно засвідчили політико-економічні процеси XVII—XVIII ст.

Звичайно, криза, що вразила Схід на зламі XVII—XVIII ст., не була першою в його історії. Азія та Африка й раніше зазнавали політичних ускладнень, господарських руйн, культурного регресу й занепаду життєвого рівня, але всі ці катаклізми Схід успішно долав, не міняючи фундаментальних основ суспільного існування, що полягали у приматі колективу над індивідом, держави над особою, командно-адміністративного над ринковим, того, що тобі призначено, над тим, що ти заробив, того, що тобі належить за ранжиром, над тим, що ти можеш тощо.

Криза на зламі XVII—XVIII ст. принципово відрізнялася від усіх попередніх, бо виявилася не етапною (викликаную конкретними особливостями політичної, економічної, міжнародної чи релігійно-ідеологічної ситуації в регіоні), а системною. Її причиною стало комплексне виродження цивілізаційних інститутів традиційних афро-азійських суспільств, відсутність самих потенцій до розвитку в соціальних структурах східного типу, в глобальній кризі класичного Сходу як специфічної полікультурної спільноти, що втратила динамічність, без якої будь-яка стабільність переростає у стагнацію, спокій — у загнивання, а досвідченість — у зашореність.

Це зовсім не означає, що на тогочасному Сході не залишилися талановитих політиків, митців, науковців чи воєна-

чальників, працюючих селян і ремісників, хитрих купців або чесних та кваліфікованих чиновників-адміністраторів. Та й відносна кількість їх у порівнянні з минулими століттями, мабуть, не зменшилася (а якщо й зменшилася, то не суттєво). Однак у ситуації, коли життєздатність втрачав сам соціальний лад, уже ніякі людські зусилля не могли змінити щось на краще. А за умов, коли через зазначені вище причини Схід просто не міг піти на кардинальний злам усіх своїх державно-політичних, релігійно-ідеологічних і суспільно-господарських структур, стара система не бажала миритися з новими реаліями, вперто чіплялася за нові й нові реформаційні експерименти з метою удосконалення існуючого ладу, намагалась реанімувати зако-стенілі, статичні, а тому нежиттєздатні соціальні інститути, — і дедалі більше заганяла себе у глухий кут. Ось чому, *переживши середньовіччя, традиційний Схід так і не вступив у новий час, а потрапив у пастку постсередньовіччя, яке можна назвати епохою цивілізаційного в'янення деспотичної державності та суворо стратифікованого командно-адміністративного суспільства з розвиненою, бюрократично структурованою системою соціальних гарантій та обмежень, регресивної економічної стагнації, перманентного й невідворотного падіння життєвого рівня та прогресуючого технологічного відставання від Заходу.*

*Схід і Захід на межі
середньовіччя
і нового часу:
геополітичні зміни
та формаційна
динаміка*

В руслі східно-західної дихотомії світового історичного процесу середньовіччя являло собою епоху глобального цивілізаційного переважання східно-колективістської моделі соціального розвитку над суспільствами, організованими за канонами індивідуалістично-західницького типу. За сучасними статистичними підрахунками розмір поточного ВВП у країнах середньовічного Сходу в розрахунку на одну людину в середньому майже удвічі перекивав аналогічні показники феодальної Європи. Ще більшим, зрозуміло, був розрив у масштабах накопиченого матеріального й духовного багатства між Сходом і Заходом — і знову ж таки на користь першого.

Удвічі більшим (як мінімум) був на середньовічному Сході рівень урбанізації, а отже й ремесел і торгівлі, а відсоток письменних у найпередовіших країнах Азії та Північної Африки був вищим, аніж у країнах тогочасної Європи у 30—40 разів. Навіть упродовж XVI—XVII ст. європейці, учасники масштабних (значною мірою піратських) експедицій, що склалися в систему Великих Географічних відкриттів, виглядали з точки зору рівня цивілізованості в багатих країнах Сходу доволі блідо. Тому й

масштабні колоніальні завоювання «посланцям Заходу» вдавалося протягом XVI—XVII ст. здійснювати лише в Чорній Африці та Америці, де рівень соціального розвитку виявився ще нижчим. Що ж до класичного Сходу (тобто країн Азії та Північної Африки), то там розбишацькі успіхи західних культуртрегерів до початку XVIII ст. залишалися більш ніж скромними. В Європі їм зaledве вдалося за Карловицьким миром 1699 р. зупинити турецьку експансію, однак про те, щоб здолати Османську імперію, не могло бути й мови. В Азії європейські колонізатори спромоглися міцно закріпитися тільки на Шрі-Ланці й Малайці та спорудити кілька факторій в Індії, Китаї та Індонезії. Спроби португальців вторгнутися в Марокко завершилися цілковитим фіаско у битві при Ель-Ксар-ель-Кебір (1578). У цьому трагічному для європейців поході загинув навіть король Себастьян. Що ж до Східної Африки, то звідти християн у XVII ст. вигнали мусульманські вояки Оманського (Занзібарського) султанату.

Проте ці незаперечні факти не повинні заступати й інше: *протягом XVI—XVII ст. темпи розвитку західноєвропейської спільноти якісно переважали аналогічні показники східних країн.* В умовах, коли Схід упродовж XVII ст. поступово впадав у стагнацію з рецидивами регресивності, Захід, навпаки, почав бурхливо розвиватися. Наприкінці XVII ст. в Європі в порівнянні з періодом класичного феодалізму, більш ніж утричі зросла врожайність зернових. Завдяки прискореній територіальній експансії Заходу (насамперед, за рахунок Америки) майже удвічі збільшилась його подушна забезпеченість оранкою, а ресурси благородних металів завдяки колоніально-грабіжницьким «вливанням» індійського золота і срібла поповнилися сумою, еквівалентною десяти мільярдам сучасних американських доларів. Обсяги світової торгівлі, яку після Великих Географічних відкриттів контролював майже виключно Захід, збільшилися упродовж 1500—1700 рр. у 15 (!) разів. «Революція цін» та прискорена капіталізація передових країн Західної Європи, в умовах буржуазних відносин сприяли збагаченню товаровиробників. Для традиційного Сходу, навпаки, світові фінансово-економічні зміни мали прямо протилежні наслідки. Його економіка в умовах державного диктату й рангового розподілу прибутків зазнала величезних збитків унаслідок кількарязового знецінення всіх державних коштів (у скарбницях країн Сходу гроші завжди лежали мертвим капіталом на випадок катаклізмів). Істотно знизився життєвий рівень практично всіх категорій підданих, жорстко прив'язаний ранговою пірамідою до фіксованих доходів державних службовців (які, природно, зменшилися унаслідок «цінової революції»). Спроби східних володарів припинити масове розорення підданих жорстким державним регулюванням цін лише dokonали власне товарне

виробництво й посприяли активізації місцевого «чорного ринку» та всілякого криміналітету.

Справді вражаючими були інтелектуальні успіхи тогочасного Заходу: кишеньковий годинник Петера Хенлайна, агрономія Ентоні Фіцджерберта, медицина Парацельса, геліоцентрична теорія Коперніка, теодоліт Леонарда Діггса, картографічна проекція Герхарда Меркатора, камера-обскура, в'язальна машинка Вільяма Лі, термометр Галілео Галілея, «голландський» мікроскоп, лічильна машинка Блезза Паскаля, барометр Торрічеллі, класична механіка Ісаака Ньютона, твердий порох Йоганна Беттгера — ось далеко не повний перелік наукових «проривів», яким Європа має завдячувати бурхливим XVI—XVII ст.

Наслідком цих складних процесів став феномен вирівнювання на зламі XVII—XVIII ст. основних цивілізаційних параметрів класичного Сходу і Заходу. Причому в ситуації, коли Схід «стояв», а Захід швидко «рухався уперед», останньому вдалося не лише надолжити на початку XVIII ст. своє колишнє цивілізаційне відставання, а й виявити певну перевагу в таких важливих галузях соціального життя, як військова справа, мореплавство, впровадження технологічних новацій у виробництво, розвиток економічних знань тощо.

Вперше в історії людства з кінця XVII — початку XVIII ст. західна модель суспільної організації показала себе найефективнішим, найпродуктивнішим, найпередовішим типом соціального устрою. Почалось перетворення Заходу на гегемона нової, моноцентричної системи світу, в рамках якої світова людська спільнота розвивається вже не одне століття.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Підручники та навчальні посібники з дисципліни «Історія середньовічного Сходу»

- Васильев Л. С.* История Востока: В 2 т. Москва, 1993. Т. 1.
История стран Азии и Африки в средние века. Москва, 1968.
История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. Москва, 1987. Т. 1—2.
История стран зарубежного Востока в средние века. Москва, 1957.
История стран зарубежной Азии в средние века. Москва, 1970.
Рубель В. А. История средневекного Востока: Курс лекций. Київ, 1997.

Джерела

- Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Москва, 1969—1977.
История средних веков: Хрестоматия: В 2 ч. Москва, 1974. Ч. 1—2.
История средних веков: Хрестоматия: В 2 ч. Москва, 1988. Ч. 1—2.
Книга Марко Поло / Пер. со старофр. И. П. Минаева. Москва, 1955.
Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. с греч. под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.
Лирики Востока. Переводы. Москва, 1986.
Памятники истории и литературы Востока: Период феодализма. Москва, 1986.
Рашид-ад-дин. Сборник летописей: В 3 т. / Пер. с перс. Л. А. Хетагурова. Москва; Ленинград, 1946—1968. Т. 1—3.
Рубель В. А. История средневекного Востока: Тематична хрестоматія. Київ, 2000.
Снафарий Н. Г. Описание первья части вселенныя, именуемой Азии, в ней же состоит Китайское государство с прочими его города в провинции. Казань, 1910.

- Хрестоматія по історії середніх віків / Под ред. С. Д. Сказкина: В 2 т. Москва, 1961—1963. Т. 1—2.
- Хрестоматія по історії СССР с древнейших времен до 1861 г. Москва, 1987.
- Хрестоматія по історії СССР с древнейших времен до конца XV в. / Под ред. А. Н. Тихомирова. Москва, 1960.
- Хрестоматія по історії СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Москва, 1989.
- Хрестоматія по новій історії: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
- Хрестоматія поетических произведений по історії древнього світа і середніх віків. Москва, 1967.

Література

- Атлас історії середніх віків / Под ред. Е. А. Косминского и А. П. Левандовского. Москва, 1955.
- Бартольд В. В.* Сочинения: В 9 т. Москва, 1963—1977. Т. 1—9.
- Бог—человек—общество в традиционных культурах Востока. Москва, 1993.
- Бокщанин А. А.* Китай и страны Южных морей в XIV—XVI вв. Москва, 1968.
- Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XVI—XVIII вв.: В 3 т. / Пер. с фр. Москва, 1988—1992. Т. 1—3.
- Буддизм. Словарь. Москва, 1992.
- Василевич А. Л.* Духовный мир классического Востока. Москва, 1998.
- Васильев Л. С.* История религий Востока. Москва, 1988.
- Васильев Л. С.* Курс лекций по средневековому Востоку (Ближний, Средний, Дальний Восток и Юго-Восточная Азия). Москва, 1987.
- Всемирная история: В 10 т. Москва, 1957—1958. Т. 3—5.
- Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Москва, 1987. Т. 1.
- Государство в докапиталистических обществах Азии. Москва, 1987.
- Григорьева Т. П.* Дао и Логос (встреча культур). Москва, 1992.
- Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. Ленинград, 1990.
- Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. Ленинград, 1990.
- Гумилев Л. Н.* Этносфера: История людей и история природы. Москва, 1993.
- Дьяконов И. М.* Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. Москва, 1994.

- Ерасов Б. С.* Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). Москва, 1990.
- Зарин В. А.* Запад и Восток в мировой истории XIV—XIX вв. (Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка). Москва, 1991.
- Зарубежный Восток: вопросы экономической истории. Москва, 1986.
- Искусство стран Востока. Москва, 1986.
- Искусство стран и народов мира: В 5 т. Москва, 1962—1981. Т. 1—5.
- Историография стран Востока: Проблемы феодализма. Москва, 1977.
- Историческая динамика расовой и этнической дифференциации населения Азии. Москва, 1987.
- История отечественного востоковедения: В 2 т. Москва, 1990—1997. Т. 1—2.
- История Востока: В 6 т. Москва, 1995—1999. Т. 2—3.
- История Дальнего Востока СССР с древнейших времен до XVII в. Москва, 1989.
- История дипломатии: В 6 т. Москва, 1959. Т. 1.
- История зарубежного искусства. Москва, 1983.
- История лингвистических учений. Средневековый Восток. Ленинград, 1981.
- История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. Москва, 1986.
- История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. Москва, 1991.
- Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. Москва, 1989.
- Качановский Ю. В.* Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Москва, 1971.
- Классы и условия в докапиталистических обществах Азии: Проблемы социальной мобильности. Москва, 1986.
- Копрад Н. И.* Запад и Восток. Москва, 1966.
- Корнев В. И.* Буддизм и его роль в общественной жизни стран Азии. Москва, 1983.
- Кочетов А. Н.* Буддизм. Москва, 1983.
- Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Ленинград, 1978.
- Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения. Ленинград, 1985.
- Лев-Старович Зб.* Секс в культурах мира / Пер. с пол. Москва, 1991.
- Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
- Литература Востока в средние века: В 2 т. Москва, 1970. Т. 1—2.

- Литературный энциклопедический словарь. Москва, 1987.
- Мельянцева В. А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность. Москва, 1996.
- Мифологический словарь. Москва, 1991.
- Миры народов мира: Энциклопедия: В 2 т. Москва, 1991—1992. Т. 1—2.
- Модэ Х. Искусство Южной и Юго-Восточной Азии / Пер. с нем. Москва, 1978.
- Народы мира: историко-этнографический справочник. Москва, 1988.
- Никифоров В. Н. Восток и всемирная история. Москва, 1977.
- От глиняной таблички к университету. Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья. Москва, 1998.
- Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Київ, 1996.
- Политическая интрига на Востоке. Москва, 2000.
- Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997.
- Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. Харьков, 1981.
- Рабство в странах Востока в средние века. Москва, 1986.
- Раллес А. Б. История архитектуры развивающихся стран. Киев, 1986.
- Рукописная книга в культуре народов Востока: В 2 т. Москва, 1987—1988. Т. 1—2.
- Советская историческая энциклопедия: В 16 т. Москва, 1961—1976. Т. 1—16.
- Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва, 1982.
- Тойнби А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. : В 2 т. Київ, 1995. Т. 1—2.
- Тойнби А. Дж. Постигание истории / Пер. с англ. Москва, 1991.
- Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва, 1986.
- Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. Москва, 1993.
- Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Пер. с фр. Москва, 1992.
- Фридрих И. История письма / Пер. с нем. Москва, 1979.
- Этническая история народов Азии. Москва, 1972.

Періодичні видання

- Вестник древней истории. Москва.
- Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. Москва.
- Вісник Київського університету. Історія. Київ.
- Вокруг света. Москва.
- Вопросы истории. Москва.
- Вопросы истории Азии и Африки. Москва.
- Восток. Афро-азиатские общества. История и современность. Москва.
- Восток—Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Москва.
- Всесвіт. Київ.
- ГЕО: Неопознанный мир: Земля. Москва.
- Древности восточные. Труды Восточной комиссии Императорского Московского археологического общества. Москва, 1889—1915. Т. 1—5.
- Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Санкт-Петербург — Петроград, 1885—1921. Т. 1—XXV.
- Индия. Ежегодник. Москва.
- Краткие сообщения Института народов Азии. Москва.
- Кур'єр ЮНЕСКО. Київ.
- Научные сообщения Государственного музея искусства народов Востока. Москва.
- Народы Азии и Африки. История, экономика, культура. Москва.
- Наука и религия. Москва.
- Палестинский сборник. Москва; Ленинград.
- Петербургское востоковедение. Санкт-Петербург.
- Проблемы Дальнего Востока. Москва.
- Проблемы востоковедения. Москва.
- Советское востоковедение. Москва.
- Страны и народы Востока. Москва.
- Східний світ. Київ.
- Сходознавство. Київ.
- Український історичний журнал. Київ.
- Ученые записки Института востоковедения. Москва; Ленинград.

Розділ I

Джерела

- Алексеев В. М.* Китайская литература. Избранное. Москва, 1978.
- Арсеньев Ю. В.* Статейный список посольства Н. Спафария в Китай (1675—1678 гг.). Санкт-Петербург, 1906.
- Бантыш-Каменский Н.* Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год. Казань, 1882.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф).* Китай, его жители, нравы, обычаи, просвещение. Санкт-Петербург, 1840.
- Верная Чхунхян: Корейские классические повести XVII—XIX вв. / Пер. с кор. Москва, 1990.
- Возвращенная драгоценность. Китайские повести XVII в. / Пер. с кит. Д. Н. Воскресенского. Москва, 1986.
- Древние фудоки: Хитати, Харима, Бунго, Хидзэн / Пер. со старояп. К. А. Попова. Москва, 1969.
- Заключение даоса. Китайские повести XVII в. / Пер. с кит. Д. Н. Воскресенского. Москва, 1982.
- Заново составленное пинхуа по истории Пяти династий / Пер. с кит. Л. К. Пашловской. Москва, 1984.
- Идзумо фудоки / Пер. со старояп. К. А. Попова. Москва, 1966.
- Исэ моногатари / Пер. с яп. Н. И. Конрада. Москва, 1979.
- Ким Бу Сик.* Самгук саги (Летописи трех царств) / Пер. с кор. М. Н. Пака. Москва, 1962.
- Ким Бу Сик.* Самгук саги / Пер. с кор. М. Н. Пака. Москва, 1995.
- Кодзики (Записи о деяниях древности): В 2 т. / Пер. с яп. Л. М. Ермаковой, А. Н. Мещерякова. Москва, 1994. Т. 1—2.
- Конрад Н. И.* Японская литература в образцах и очерках. Москва, 1991.
- Краткая история Вьета (Вьет шы лыок) / Пер. с вьетнян А. Б. Полякова. Москва, 1980.
- Кюнер Н. В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.
- Леонтьев А.* Китайское уложение: В 2 т. / Сокр. пер. с кит. Санкт-Петербург, 1778—1779. Т. 1—2.
- Ли Юй.* Двенадцать бажен. Повести / Пер. с кит. Д. Воскресенского. Москва, 1985.

- До Гуаньчжун.* Троецарствие: В 2 т. / Пер. с кит. В. А. Панасюка. Москва, 1954. Т. 1—2.
- Маньёсю («Собрание мириад листьев»): В 3 т. / Пер. со старояп. А. Е. Глускиной. Москва, 1971—1972. Т. 1—3.
- Материалы по экономической истории Китая в раннее средневековье: Разделы «Ши Хо Чжи» из династийных историй / Пер. с кит. А. А. Бокшанина и Лин Кюнги. Москва, 1980.
- Мендрин В. М.* История сёгуната в Японии: В 6 т. / Пер. с яп. Владивосток, 1910—1915. Т. 1—6.
- Мурасаки Сикибу.* Повесть о Гэндзи (Гэндзи-моногатари): В 5 кн. / Пер. с яп. Т. Л. Соколовой-Делюсиной. Москва, 1991—1995. Кн. 1—5.
- Нихон рёнки (Японские легенды о чудесах) / Пер. со старояп. А. Н. Мещерякова. Санкт-Петербург, 1995.
- Нихон сёки. Анналы Японии / Пер. со старояп. Л. М. Ермаковой и А. Н. Мещерякова: В 2 т. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1—2.
- Норито. Сэммё / Пер. со старояп. Л. М. Ермаковой. Москва, 1991.
- Ночная песни погонщика Ёсаку из Тамба: Японская классическая драма XIV—XV и XVIII вв. / Пер. со старояп. Москва, 1989.
- Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII в.) / Пер. со старояп. И. Львовой. Москва, 1982.
- Повесть о старике Такэтори / Пер. с яп. В. Марковой. Москва, 1976.
- Понов К. А.* Законодательные акты средневековой Японии / Пер. с яп. Москва, 1984.
- Пу Сунлиш.* Новеллы / Пер. с кит. П. Устина и А. Файнгара. Москва, 1961.
- Пу Сунлиш.* Рассказы Ляо Чжяя о необычайном / Пер. с кит. В. М. Алексеенца. Москва, 1988.
- Путь к заоблачным вратам / Пер. с кит. Москва, 1989.
- Разоблачение божества. Средневековые китайские повести / Пер. с кит. В. А. Вельгуса и И. Э. Циперович. Москва, 1977.
- Рассказы у свечильника. Китайская новелла XI—XVI веков / Пер. с кит. К. И. Голыгиной. Москва, 1988.
- Сайкаку Ихара. Новеллы / Пер. с яп. Т. Редько-Добровольской. Москва, 1981.
- Свод законов «Тайхо рицурё»: 702—716. Рицу (Уголовный кодекс) / Пер. с древнеяп. К. А. Попова. Москва, 1989.
- Свод законов «Тайхорё»: В 2 т. / Пер. со старояп. К. А. Попова: В 2 т. Москва, 1985. Т. 1—2.
- Сказание о Ёсицунэ / Пер. с яп. А. Стругацкого. Москва, 1984.

- Сэй-Сёнагон*: Записки у изголовья; *Камо-но Тёмэй*: Записки из кельи; *Кэнко-хоси*: Записки от скуки. Классическая японская проза XI—XIV вв. / Пер. со старояп. Москва, 1988.
- У Цзин-цзы*. Неофициальная история конфуцианцев / Пер. с кит. Д. Воскресенского. Москва, 1959.
- Удивительные истории нашего времени и древности / Пер. с кит. В. А. Вельгуса и И. Э. Циперович. Москва, 1988.
- Установления о соли и чае / Пер. с кит. Н. П. Свистуновой. Москва, 1975.
- Хёрай. Японские сказания / Пер. с англ. Москва, 1991.
- Хироаки Сато*. Самураи: история и легенды / Пер. с яп. Р. В. Котенко. Санкт-Петербург, 1999.
- Хрестоматия по истории Китая в средние века (XV—XVII вв.). Москва, 1960.
- Хуэй-цзяо*. Жизнеописания достойных монахов (Гао сэн чжуань) / Пер. с кит. М. Е. Ермакова: В 3 т. Москва, 1991. Т. 1—3.
- Хуэй-цзяо*. Жизнеописания достойных монахов (Гао сэн чжуань): В 3 т., Пер. с кит. М. Е. Ермакова. Москва, 1991. Т. 1—3.
- Цветы сливы в золотой вазе, или Цзинь, Пин, Мэй / Пер. с кит. В. Манухина. Москва, 1993.
- Ши Най-ань*. Речные заводи: В 2 т. / Пер. с кит. А. П. Рогачева. Москва, 1955. Т. 1—2.
- Юань Мэй*. Новые (записи) Ци Се (Синь Ци Се), или О чем не говорил Конфуций (Цзы бу юй) / Пер. с кит. О. Л. Фишман. Москва, 1977.
- Ямато-моногатари / Пер. с яп. Л. М. Ермаковой. Москва, 1982.

Література

- Абаев Н. В.* Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. Новосибирск, 1989.
- Алимов И. А., Ермаков М. Е., Мартынов А. С.* Среднее государство. Введение в традиционную культуру Китая. Москва, 1998.
- Арутюнов С. А., Светлов Г. Е.* Старые и новые боги Японии. Москва, 1968.
- Астон В. Г.* История японской литературы / Пер. с англ. Владивосток, 1904.
- Безгин Л. Е.* Ду Фу. Москва, 1987.
- Бокциани А. А.* Императорский Китай в начале XV века (внутренняя политика). Москва, 1976.
- Боровкова Л. А.* Восстание «красных войск» в Китае. Москва, 1971.
- Ванин Ю. В.* Феодалная Корея в XIII—XIV веках. Москва, 1962.

- Васильев Л. С.* Культы, религии, традиции в Китае. Москва, 1980.
- Волков С. В.* Чиновничество и аристократия в ранней истории Кореи. Москва, 1987.
- Воробьев М. В.* Япония в III—VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. Москва, 1980.
- Воробьев М. В.* Японский кодекс «Тайхо Ёро рё» (VIII в.) и право раннего средневековья. Москва, 1990.
- Вяткин Р. В.* Музеи и достопримечательности Китая. Москва, 1962.
- Гальперин А. Л.* Некоторые вопросы объединения и изоляции Японии при первых Токугава. Москва, 1960.
- Гальперин А. Л.* Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма. Москва, 1963.
- Глухарева О. Н.* Искусство Кореи с древнейших времен до наших дней. Москва, 1982.
- Голант В. Я.* Народ-мудрец. Ленинград, 1959.
- Гончаров С. Н.* Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун, 1127—1142. Москва, 1986.
- Григорьева Т. П., Лозунова В. В.* Японская литература. Краткий очерк. Москва, 1964.
- Грицелева Л. Д.* Формирование японской национальной культуры: конец XVI — начало XX века. Москва, 1986.
- Гумилев Л. Н.* Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами III—VI вв. Москва, 1974.
- Деоник Д. В.* История Вьетнама: В 2 ч. Москва, 1994. Ч. 1.
- Джарылгасинова Р. Ш.* Древние когурёссы. Москва, 1972.
- Джарылгасинова Р. Ш.* Этногенез и этническая история корейцев по данным эпиграфики. Москва, 1979.
- Долин А. А., Попов Г. В.* Кэмпо — традиция воинских искусств. Москва, 1991.
- Жуков Е. М.* История Японии: Краткий очерк. Москва, 1939.
- Иванов А. И.* Ван Ань-ши и его реформы. XI в. Санкт-Петербург, 1909.
- Искендеров А. А.* Тоётоми Хидзёси. Москва, 1984.
- Искендеров А. А.* Феодалный город в Японии. Москва, 1961.
- Искусство Китая. Москва, 1988
- История Вьетнама / Пер. с вьет. Москва, 1983.
- История Дальнего Востока СССР: От эпохи первобытнообщинных отношений до наших дней. Владивосток, 1980.
- История китайской философии / Пер. с кит. Москва, 1989.

- История Китая. Москва, 1998.
- История Китая с древнейших времен до наших дней. Москва, 1974.
- История Кореи / Пер. с кор. Москва, 1960. Т. 1.
- История Кореи (с древнейших времен до наших дней): В 2 т. Москва, 1974. Т. 1.
- История Японии: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1—2.
- Итс Р. Ф., Смолин Г. Я. Очерки истории Китая. Ленинград, 1961.
- Изнага Сабуро. История японской культуры / Пер. с яп. Москва, 1972.
- Каневская Н. А. Искусство Кореи. Москва, 1990.
- Каневская Н. А. Искусство Японии. Москва, 1990.
- Кин Д. Японцы открывают Европу. 1720—1830 / Пер. с англ. Москва, 1972.
- Конрад Н. И. Избранные труды. История. Москва, 1974.
- Конрад Н. И. Очерки истории культуры средневековой Японии. Москва, 1980.
- Конрад Н. И. Очерки японской литературы. Москва, 1973.
- Конрад Н. И. Японская литература. От «Кодзики» до Токутomi. Москва, 1974.
- Кохан М. Б. Искусство Вьетнама. Москва, 1991.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В. Китайский этнос в средние века (VII—XIII вв.). Москва, 1984.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В. Китайский этнос на пороге средних веков. Москва, 1979.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. Москва, 1987.
- Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. Б., Сырицын И. М. История Японии. Москва, 1988.
- Кузьменко Л. И., Сычев В. Л. Искусство Китая. Москва, 1990.
- Кульпин Э. С. Человек и Природа в Китае. Москва, 1990.
- Ланьков А. Н. Политическая борьба в Корее XVI—XVIII вв. Санкт-Петербург, 1995.
- Ланина З. Г. Политическая борьба в средневековом Китае (40—70-е годы XI в.). Москва, 1970.
- Личность в традиционном Китае. Москва, 1992.
- Малявин В. В. Гибель древней империи. Москва, 1982.
- Машкина И. Н. Китай и Вьетнам в III—XIII вв. Москва, 1978.
- Мещеряков А. Н. Буддизм в Японии. Москва, 1993.

- Мещеряков А. Н. Герои, творцы и хранители японской старины. Москва, 1988.
- Мещеряков А. Н. Древняя Япония: буддизм и синтоизм. Проблема синкретизма. Москва, 1987.
- Нагата Х. История философской мысли Японии / Пер. с яп. Москва, 1991.
- Нагата Х. История японского материализма / Пер. с яп. Москва, 1990.
- Нефедов С. А. История Поднебесной. Роман истории. Екатеринбург, 1992.
- Николаев А. А. Очерки по истории Японского народа. Санкт-Петербург, 1905.
- Никулин Н. И. Вьетнамская литература X—XIX вв. Москва, 1977.
- Описание Кореи. Сокр. перезд. Москва, 1960.
- Очерки истории Китая с древности до «опиумных» войн / Пер. с кит. Москва, 1959.
- Пак М. Н. Очерки по корейской историографии. Москва, 1987.
- Пак М. Н. Очерки ранней истории Кореи. Москва, 1979.
- Пасков С. С. Япония в раннее средневековье VII—XII вв. Исторические очерки. Москва, 1987.
- Переломов Л. С. Империя Цинь. Москва, 1962.
- Познер П. В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья (до X в. н. э.). Москва, 1994.
- Попов К. Япония: Очерки развития национальной культуры и географической мысли. Москва, 1964.
- Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы. Этнографические очерки. Москва, 1983.
- Пу И. Первая половина моей жизни / Пер. с кит. Москва, 1968.
- Радуль-Затуловский Я. Б. Конфуцианство и его распространение в Японии. Москва; Ленинград, 1947.
- Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997.
- Светлов Г. (Г. Е. Комаровский). Колыбель японской цивилизации: Нара. История, религия, культура. Москва, 1994.
- Светлов Г. Е. Путь богов (синто в истории Японии). Москва, 1985.
- Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува (структура и образ). Москва, 1981.
- Свиштунова Н. П. Аграрная политика Минского правительства во второй половине XIV в. Москва, 1966.
- Сидихменов В. Я. Китай: страницы прошлого. Москва, 1974.
- Сила-Новицкая Т. Г. Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины, политика. Москва, 1990.

- Симоновская Л. В. Антифеодальная борьба китайских крестьян в XVII в. Москва, 1966.
- Сладковский М. И. Китай и Япония. Москва, 1971.
- Смолин Г. Я. Антифеодальные восстания в Китае второй половины X — первой четверти XII в. Москва, 1974.
- Современная Япония. Москва, 1973.
- Сорокин В. Ф., Эйдлин Л. З. Китайская литература. Краткий очерк. Москва, 1962.
- Спеваковский А. Б. Самурай — военное сословие Японии. Москва, 1981.
- Страна Хань. Очерки о культуре древнего Китая. Ленинград, 1959.
- Стужина З. П. Китайский город в XI—XIII вв. Москва, 1979.
- Стужина З. П. Китайское ремесло в XVI—XVII вв. Москва, 1970.
- Таксами Ч. М., Косарев В. Д. Кто вы, айны? Москва, 1990.
- Тюрин А. Ю. Формирование феодально-зависимого крестьянства в Китае III—VIII вв. Москва, 1980.
- У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана / Пер. с кит. Москва, 1980.
- Фан Вэньлань. Древняя история Китая / Пер. с кит. Москва, 1958.
- Фицджеральд С. П. Китай: Краткая история культуры / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1998.
- Хани Горо. История японского народа / Пер. с яп. Москва, 1957.
- Хаяма У. Япония. Москва; Ленинград, 1936.
- Цыбиков Г. Ц. Избранные труды: В 2 т. Москва, 1991. Т. 1—2.
- Чешков М. А. Очерки истории феодального Вьетнама. Москва, 1967.
- Шавкунов Э. В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. Ленинград, 1968.
- Шено Ж. Очерк истории вьетнамского народа. Москва, 1967.
- Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинках в империи Тан / Пер. с англ. Москва, 1981.
- Эйдус Х. Т. История Японии с древнейших времен до наших дней. Москва, 1968.
- Энциклопедия нового Китая / Пер. с англ. Москва, 1989.
- Этика и ритуал в традиционном Китае. Москва, 1988.
- Япония: Справочник. Москва, 1992.

Розділ II

Джерела

- Бичурин Н. Я. (Иакинф). Записки о Монголии, сочиненные монахом Иакинфом. Санкт-Петербург, 1828.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф). Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. Санкт-Петербург, 1834.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф). История первых четырех ханов из дома Чингисова. Санкт-Петербург, 1829.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф). История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р. Х. до 1277 года по Р. Х. С картою на разные периоды сей истории. Санкт-Петербург, 1833.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена: В 2 т. Москва; Ленинград, 1950. Т. 1—2.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии. Чебоксары, 1960.
- Васильев В. П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века. С приложением перевода китайских известий о киданях, чжурчженях и монголо-татарах. Санкт-Петербург, 1857.
- Васубандху. Абхидхармакоша / Пер. с тибет. Б. В. Семичова и М. Г. Брянского. Улан-Удэ, 1980.
- Валдимирицев Б. Я. Монголо-ойратский героический эпос. Петроград; Москва, 1923.
- Галстян А. Г. Армянские источники о монголах. Москва, 1962.
- Гаркави А. Я. Сказания еврейских писателей о хазарах и Хазарском царстве. Санкт-Петербург, 1874.
- Голстунский К. Ф. Монголо-ойратские законы 1640 года, дополнительные указы Галдан-хунтайджи и законы, составленные для волжских калмыков при калмыцком хане Дондук-Даши. Санкт-Петербург, 1880.
- Горлов Н. Полная история Чингис-Хана, составленная из татарских летописей и других достоверных источников. Санкт-Петербург, 1840.
- Горохова Г. С. Монгольские источники о Даян-хане. Москва, 1986.
- Е Лун-ли. История государства киданей / Пер. с кит. В. С. Таскина. Москва, 1972.
- Измененный и заново утвержденный кодекс децза царствования Небесное процветание (1149—1169) / Пер. с тангут. Е. И. Кычанова. Москва, 1988.

- История монголов по армянским источникам: В 2 т. / Пер. К. П. Патканова. Санкт-Петербург, 1873—1874. Т. 1—2.
- Источник мудрецов. Тибетско-монгольский терминологический словарь буддизма Парамита и Мадхьямика / Пер. Р. Е. Пубаева и Б. Д. Дандарона. Улан-Удэ, 1968.
- Их Цааз (Великое уложение). Памятник монгольского феодального права XVII в. Ойратский текст / Пер. с монг. С. Д. Дылыкова. Москва, 1981.
- Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964.
- Кузнецов Б. И. Тибетская летопись «Светлое зеркало царских родословных». Ленинград, 1961.
- Лубсан Данзан. Алтан тобчи («Золотое сказание») / Пер. с монг. Н. П. Шастиной. Москва, 1973.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. Москва; Ленинград, 1952.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. Москва; Ленинград, 1951.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва; Ленинград, 1957.
- Маявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). Новосибирск, 1981.
- Маявкин А. Г. Материалы по истории уйгуров в IX—XII вв. Новосибирск, 1974.
- Маявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.
- Ман-гу-ю-му-цзи. Записки о монгольских кочевьях / Пер. с кит. М. С. Попова. Санкт-Петербург, 1895.
- Материалы по истории кочевых народов в Китае. III—V вв. Вып. 1. Сюнну / Пер. с кит. В. С. Таскина. Москва, 1989.
- Материалы по истории кочевых народов в Китае. III—V вв. Вып. 3. Мужуны / Пер. с кит. В. С. Таскина. Москва, 1992.
- Материалы по истории русско-монгольских отношений: В 2 т. Москва, 1959—1974. Т. 1—2.
- Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. Москва, 1965.
- Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. с кит. Н. Ц. Мункуева. Москва, 1975.
- Пагсам-Джонсан: История и хронология Тибета / Пер. с тибет. Р. Е. Пубаева. Новосибирск, 1991.
- Позднеев А. М. Ургинские хутухты. Санкт-Петербург, 1880.

- Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. с араб. И. Ю. Крачковского. Москва; Ленинград, 1939.
- Путешествия в восточные страны П. Карпини. Г. Рубрука. Москва, 1957.
- Путешествия в восточные страны. История монголов / Дж. дель Плано Карпини. — Путешествие в Восточные страны / Г. де Рубрук. — Книга Марко Поло. Москва, 1997.
- Сокровенное сказание монголов / Пер. с монг. С. А. Козина. Улан-Удэ, 1990.
- Сумба-Хамбо. История Кукунора, называемая «Прекрасные ноты из песни Брахмы» / Пер. с тибет. Б. Д. Дандарона. Москва, 1972.
- Сутра о мудрости и глупости (Дзанлундо) / Пер. с тибет. Ю. М. Парфионовича. Москва, 1978.
- Таскин В. С. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Москва, 1984.
- Таскин В. С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам): В 2-х вып. — Москва, 1968—1973. Вып. 1—2.
- Тибетская летопись «Светлое зеркало царских родословных» / Пер. с тибет. Б. И. Кузнецова. Ленинград, 1961.
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: В 2 т. — Т. 1. Арабские источники. Санкт-Петербург, 1884; Т. 2. Персидские источники. Москва; Ленинград, 1941.
- Прицак О. И. Хазарско-еврейские документы X века. Москва; Иерусалим, 1997.
- Успенский В. Страна Кукэ-нор или Цинхай с прибавлением краткой истории ойратов и монголов, по изгнании последних из Китая, в связи с историей Кукэ-нора. Санкт-Петербург, 1880.
- Шастина Н. П. «Шара Туджи» — монгольская летопись XVII века / Пер. с монг. Москва; Ленинград, 1957.

Література

- Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962.
- Артамонов М. Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1937.
- Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов и другие статьи. Санкт-Петербург, 1891.
- Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, 1950.
- Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских Тюрков VI—VIII веков. Москва; Ленинград, 1946.

- Бира Ш.* Монгольская историография XIII—XVII вв. Москва, 1978.
- Богословский В. А.* Очерк истории тибетского народа (Становление классового общества). Москва, 1962.
- Богданов М. Н.* Очерки истории Бурят-Монгольского народа. Верхнеудинск, 1926.
- Боровкова Л. А.* Запад Центральной Азии во II в. до н. э. — VII в. н. э. (Историко-географический обзор по китайским источникам). Москва, 1989.
- Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). Киев, 1997.
- Валиханов Ч.* Избранные произведения. Москва, 1987.
- Введение в изучение Ганчжура и Данчжура: Историко-библиографический очерк. Новосибирск, 1989.
- Вернадский Г. В.* Монголы и Русь / Пер. с англ. Тверь; Москва, 1997.
- Веселовский Н. И.* Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. Петроград, 1922.
- Викторова Л. Л.* Монголы: Происхождение народа и истоки культуры. Москва, 1980.
- Владимирцов Б. Я.* Буддизм в Тибете и Монголии. Петроград, 1919.
- Владимирцов Б. Я.* Общественный строй монголов: монгольский кочевой феодализм. Ленинград, 1934.
- Владимирцов Б. Я.* Чингиз-хан. Берлин; Санкт-Петербург; Москва, 1922.
- Воробьев М. В.* Культура чжурчженей и государства Цзинь (X в. — 1234 г.). Москва, 1983.
- Воробьев М. В.* Чжурчженни и государство Цзинь (X в. — 1234 г.). Исторические очерки. Москва, 1975.
- Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, языки, религии. Москва, 1992.
- Востриков А. И.* Тибетская историческая литература. Москва, 1962.
- Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX—XIII вв. Киев, 1884.
- Греч А. Д.* Древние кочевники в центре Азии. Москва, 1980.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда. Очерк истории улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII—XIV вв. Москва, 1941.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. Москва; Ленинград, 1950.
- Грум-Гржимайло Г. Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. Ленинград, 1926.

- Гумилев Л. Н.* В поисках вымышленного царства (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). Москва, 1970.
- Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989.
- Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. Москва, 1967.
- Гумилев Л. Н.* Открытие Хазарии. Москва, 1966.
- Гумилев Л. Н.* Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. Москва, 1993.
- Гумилев Л. Н.* Старобурятская живопись. Москва, 1975.
- Гумилев Л. Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. Москва, 1993.
- Гумилев Л. Н.* Хунну. Санкт-Петербург, 1993.
- Гумилев Л. Н.* Черная легенда: Друзья и недруги Великой степи. Москва, 1994.
- Дылькова В. С.* Тибетская литература. Краткий очерк. Москва, 1986.
- Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. Москва, 1985.
- Златкин И. Я.* История Джунгарского ханства. 1635—1758. Москва, 1983.
- Зотов О. В.* Китай и Восточный Туркестан в XV—XVIII вв. Москва, 1991.
- Иностранцев К. А.* Хун-ну и гунны. Разбор теорий о происхождении народа хун-ну китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. Ленинград, 1926.
- История Монгольской Народной Республики. Москва, 1983.
- Кляиторный С. Г., Султанов Т. И.* Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, 1992.
- Козлов П. К.* Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. Москва; Петроград, 1923.
- Козлов П. К.* Тибет и далай-лама. Ленинград, 1929.
- Козлов П. К.* Монголии и Кам. Москва, 1947.
- Коковцов П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932.
- Кычанов Е. И.* Звучат лишь письмена. Москва, 1965.
- Кычанов Е. И.* Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. Москва, 1997.
- Кычанов Е. И.* Очерк истории тангутского государства. Москва, 1968.
- Кычанов Е. И., Савицкий Л. С.* Люди и боги «Страны снегов». Москва, 1975.
- Литвинский Б. А.* Древние кочевники «Крыши мира». Москва, 1972.
- Магомедов М. Г.* Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.
- Майдар Д.* Памятники истории и культуры монголов. Москва, 1973.
- Малаявкин А. Г.* Борьба Тибета с Танским государством за Кашгарию. Новосибирск, 1992.

- Малыкин А. Г.* Уйгурское государство в IX—XII вв. Новосибирск, 1983.
- Марков Г. Е.* Кочевники Азии: структура хозяйства и общественной организации. Москва, 1976.
- Мартынов А. С.* Статус Тибета в XVII—XVIII вв. в традиционной китайской системе политических представлений. Москва, 1978.
- Мелихов Г. В.* Маньчжуры на Северо-Востоке (XVII в.). Москва, 1974.
- Mongolica.* Памяти акад. Б. Я. Владимирцова, 1884—1931. Москва, 1986.
- Мурзаев Э. М.* Монгольская Народная Республика. Москва, 1952.
- Насонов А. Н.* Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. Москва; Ленинград, 1940.
- Невский П. Л.* Тангутская филология: В 2 кн. Москва, 1980. Кн. 1—2.
- Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.
- Пиков Г. Г.* Западные кидани. Новосибирск, 1989.
- Плетнева С. А.* Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. Москва, 1982.
- Плетнева С. А.* Печенеги и гузы на Нижнем Дону. Москва, 1990.
- Плетнева С. А.* Половцы. Москва, 1990.
- Плетнева С. А.* Хазары. Москва, 1986.
- Позднеев Д. М.* Монголия и монголы: В 2 т. Санкт-Петербург, 1896—1898. Т. 1—2.
- Позднеев Д. М.* Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). Санкт-Петербург, 1899.
- Покотилов Д.* История восточных монголов в период династии Мин. 1368—1644 (по китайским источникам). Санкт-Петербург, 1893.
- Попов И.* Ламанизм в Тибете, его история, учение и учреждения. Казань, 1898.
- Сергеева Т. В.* Искусство Монголии. Москва, 1992.
- Скрынникова Т. Д.* Ламанская церковь и государство. Внешняя Монголия. XVI — начало XX века. Новосибирск, 1988.
- Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981.
- Татаро-монголы в Азии и Европе. Москва, 1977.
- Терентьев-Катанский А. П.* С Востока на Запад (Из истории книги и книгопечатания в странах Центральной Азии VIII—XIII веков). Москва, 1990.
- Тихонов Д. И.* Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. X—XIV вв. Ленинград, 1966.
- Ткачев В. Н.* История монгольской архитектуры. Москва, 1989.

- Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.
- Федоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973.
- Худяков Ю. С.* Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск, 1991.
- Цултэм Н. О.* Искусство Монголии с древнейших времен до начала XX века. Москва, 1982.
- Цултэм Н. О.* Выдающийся монгольский скульптор Г. Дзанабадзар. Улан-Батор, 1982.
- Цыбиков Г. Ц.* Избранные труды: В 2 т. Новосибирск, 1991. Т. 1—2.

Розділ III

Джерела

- Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам.* Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса / Пер. с араб. С. Б. Певзнера. Москва, 1985.
- Абдуррахман-и Тали.* История Абулфейз-хана / Пер. с тадж. А. А. Семенова. Ташкент, 1959.
- Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани.* Книга песен / Пер. с араб. А. Б. Халидова, Б. Я. Шидфар. Москва, 1980.
- Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти.* Шитские секты / Пер. с араб. С. М. Прозорова. Москва, 1973.
- Ал-Хусайни Садр ад-дин Али.* Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя. Сообщение о Сельджукском государстве / Пер. с фарси З. М. Буниятова. Москва, 1980.
- Аль-Джахиз.* Книга о скупых / Пер. с араб. Х. Баранова; *Ибн Абд Раббихи.* Чудесное ожерелье / Пер. с араб. Б. Шидфар. Москва, 1985.
- Арабский аноним XI в. / Пер. с араб. П. А. Грязневича. Москва, 1960.
- Архимандрит Леонид.* Повесть о Царьграде Нестора Искандера XV века. Санкт-Петербург, 1881.
- Ат-Табари Мухаммад.* «Истории» ат-Табари. Избранные отрывки / Пер. с араб. В. И. Беляева. Ташкент, 1987.

- Ат-Танухи, Абу Али аль-Мухассин.* Занимательные истории и примечательные события из рассказов собеседников / Пер. с араб. И. М. Фильштинского. Москва, 1985.
- Ахмад ибн Маджид.* Книга польз об основах и правилах морской науки / Пер. с араб. Т. А. Шумовского. Москва, 1985. Т. 1.
- Ан-Шахрастани Мухаммад ибн Абд ал-Карим.* Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва-н-нихал) / Пер. с араб. С. М. Прозорова. Москва, 1984.
- Байхаки Абу-л-Фазл.* История Масуда (1030— 1041) / Пер. с перс. А. К. Арендса. Москва, 1969.
- Вардапет Гевонд.* История халифов / Пер. с арм. К. Патканьяна. Санкт-Петербург, 1862.
- Веселовский Н. И.* Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. Санкт-Петербург, 1877.
- Всеобщая история Степаноса Таровского, Асохнка по прозвианию — писателя XI столетия / Пер. с армян. Н. Эмина. Москва, 1884.
- Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве / Пер. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954.
- Жизнеописание султана аз-Захира Бейбарса / Пер. с араб. В. Кирпиченко. Москва, 1975.
- Записки янычара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы / Пер. А. И. Рогова. Москва, 1978.
- Ибрагимбеили Х. М., Раиба Н. С.* Османская империя в первой четверти XVII в.: Сборник материалов и документов. Москва, 1984.
- Ибн аль-Мукаффа.* Калила и Димна / Пер. с араб. Б. Шидфар. Москва, 1986.
- Ибн Джубайр.* Путешествие / Пер. с араб. Л. А. Семеновою. Москва, 1984
- Ибн Сина (Авиценна).* Избранное. Москва, 1980.
- Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Пер. с араб. Н. Велихановой. Баку, 1986.
- Из архива шейхов Джубайри: Материалы по земельным и торговым отношениям Средней Азии XVI века. Москва; Ленинград, 1938.
- Изведать дороги и пути праведных. Пехлевийские назидательные тексты / Пер. с пехлеви О. М. Чунаковой. Москва, 1991.
- Казн-Ахмед.* Трактат о каллиграфах и художниках: 1596—97 / 1005 / Пер. с перс. Б. Н. Заходера. Москва; Ленинград, 1947.
- Клавихо Рун Гонсалес де.* Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403— 1406) / Пер. со старонсп. И. С. Мироковой. Москва, 1990.
- Книга деяний Ардашира сына Папака / Пер. со староперс. О. М. Чунаковой. Москва, 1987.

- Книга законов султана Селима I / Пер. со старотур. А. С. Тверитиновой. Москва, 1969.
- Книга Тысячи и одной ночи / Пер. с араб. М. А. Салье: В 8 т. Москва, 1958— 1959. Т. 1—8.
- Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу. Харьков, 1956.
- Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Пер. с греч. Москва, 1991.
- Коран / Пер. с араб. И. Ю. Крачковского. Москва, 1963.
- Крымский А. Е.* Источники для истории Мухаммеда: В 2 т. Москва, 1902— 1912. Т. 1—2.
- Марсилы.* Военное состояние Османской империи с ее приращением и упадком: В 2 ч. Санкт-Петербург, 1737. Ч. 1—2.
- Матвей Меховской.* Трактат о двух Сарматиях. Москва; Ленинград, 1937.
- Материалы по истории Азербайджана / Пер. П. Жузе. Баку, 1940.
- Материалы по истории СССР / Под ред. А. Д. Горского. Москва, 1985. Вып. 1.
- Махмуд ибн Вали.* Море тайн относительно доблестей благородных / Пер. Б. А. Ахмедова. Ташкент, 1977.
- Медде-н канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Пер. с тур. И. Е. Петросян. Москва, 1987.
- Медников Н. А.* Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам: В 2 т. Санкт-Петербург, 1897— 1903. Т. 1—2.
- Минорский В. Ф.* История Ширвана и Дербента / Пер. с араб. Москва, 1963.
- Мир Мухаммед Амин-и Бухари.* Убайдулла-наме / Пер. с тадж. А. А. Семенова. Ташкент, 1957.
- Мирза Мухаммад Хайдар.* Тарих-н Рашидн / Пер. с перс. А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой, Л. М. Епифановой. Ташкент, 1996.
- Моисей Каланкатуйский (Моисес Казанкатвацц).* История агван Моисея Каланкатвацц / Пер. с армян. К. П. Патканова. Санкт-Петербург, 1861.
- Моисей Хоренский.* История Армении / Пер. с арм. Ст. Малхасяна. Ереван, 1940.
- Мунтаджаб ад-Дин Биди Атабак ал-Джувайни.* Ступени совершенствования кятибов (Атабат ал-катаба) / Пер. с перс. Г. М. Курпалидиса. Москва, 1985.
- Мухаммед Юсуф Муниш.* Муким-ханская история / Пер. с тадж. А. А. Семенова. Ташкент, 1956.
- Наршахи Мухаммед.* История Бухары / Пер. с перс. Н. С. Лыкошина. Ташкент, 1897.

- Насир-и Хусрау*. Сафар-намэ (Книга путешествий) / Пер. с перс. Е. Э. Бертельса. Москва; Ленинград, 1933.
- Новая история Ирана. Хрестоматия. Москва, 1988.
- Олеарий Адам*. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Москва, 1870.
- Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. документов и материалов. Москва, 1984.
- Повесть о Скандербеге. Москва; Ленинград, 1957.
- Подлинные рассказы о могущественном халифе Харун ар-Рашиде, острошлове Абу Нувасе и хитроумном Джухе / Пер. с араб. Р. Алиева и Д. Юсупова. Москва, 1976.
- Прокопий Кесарийский*. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер. с греч. А. А. Чекаловой. Москва, 1993.
- Пигулевская Н. В.* Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилиты как исторический источник. Москва; Ленинград, 1940.
- Путешествие игумена Даниила по Святой земле в начале XII века (1113—1115). Санкт-Петербург, 1894.
- Рикот*. Монархия турецкая, описанная через Рикота, бывшего английского секретаря при Османской Порте. Санкт-Петербург, 1741.
- Сасанидский судебник «Книга тысячи судебных решений» / Пер. со староперс. А. Г. Периханян. Ереван, 1973.
- Снасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька / Пер. с перс. Б. Н. Заходера. Москва; Ленинград, 1949.
- Сочинения Ивана Пересветова. Москва; Ленинград, 1956.
- Средневековая андалусская проза / Пер. с араб. Москва, 1985.
- Средневековая персидская проза / Пер. с перс. Москва, 1986.
- Сырку А.* Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок во второй половине XVII в. Санкт-Петербург, 1890.
- Тарих-и Систан (История Систана) / Пер. с перс. Л. П. Смирновой. Москва, 1974.
- Тверитинова А. С.* Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв.: Документы и материалы. Москва, 1963.
- Тер-Мкртчян Л. X.* Армянские источники о Средней Азии V—VII вв. Москва, 1979.
- Тер-Мкртчян Л. X.* Армянские источники о Средней Азии VIII—XVIII вв. Москва, 1985.
- Усама ибн Мукиз*. Книга назидания / Пер. с араб. М. А. Салье. Москва, 1958.

- Фахри. Правила для государей и рассказы о мусульманских династиях. Сочинение Мухаммеда-бен-Али-бен-Татаба, известного под именем Ибн-Тиктака / Пер. с араб. Н. Холмогорова. Казань, 1863.
- Фирдоуси*. Шахнамэ / Пер. И. Б. Бану-Лахути, В. Г. Берзнева: В 6 т. Москва, 1984—1989. Т. 5—6.
- Халиф на час / Пер. с араб. М. А. Салье. Москва, 1986.
- Хафиз-и Таныи ибн Мир Мухаммад ал-Бухари*. Шараф-намэ-йи шахи (Книга шахской славы): В 2 т. / Пер. с перс. М. А. Салахетдиновой. Москва, 1983—1989. Т. 1—2.
- Хилал ас-Саби*. Установления и обычаи двора халифов (Русум дар ал-халифа) / Пер. с араб. И. Б. Михайловой. Москва, 1983.
- Хицнам ибн Мухаммад ал-Калби*. Книга об идолах (Китаб ал-аснам) / Пер. с араб. Вл. В. Полосина. Москва, 1984.
- Хождение купца Федота Котоша в Персию. Москва, 1958.
- Надирадзе Л. И.* Хрестоматия по истории халифата. Москва, 1968.
- Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас*. Хроника / Пер. О. Ф. Акимушкина. Москва, 1976.
- Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насаби*. Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны / Пер. с араб. З. М. Бунятова. Баку, 1973.
- Эвлия Челеби*. Книга путешествия: В 3 т. Москва, 1961—1983. Т. 1—3.

Література

- Агаджанов С. Г.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX—XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Агаджанов С. Г.* Сельджукиды и Туркмения в XI—XII вв. Ашхабад, 1973.
- Агаджанов С. Г.* Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XII вв. Москва, 1991.
- Алькаева Л., Бабаев А.* Турецкая литература. Краткий очерк. Москва, 1967.
- Апродов В. А.* Тысячелетия Восточного Магриба. Москва, 1976.
- Арабская Республика Египет: Справочник. Москва, 1990.
- Бабишкін О.* Агафангел Кримський. Київ, 1967.
- Беляев Е. А.* Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. Москва, 1965.
- Беляев Е. А.* Мусульманское сектантство. Москва, 1967.
- Бертельс Е. Э.* Избранные труды: В 4 т. Москва, 1960—1965. Т. 1—4.
- Бертельс Е. Э.* История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960.

- Байс М.* Зороастрийцы: верования и обычаи / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1994.
- Большаков О. Г.* История Халифата. I. Ислам в Аравии (570—633). Москва, 1989.
- Большаков О. Г.* Средневековый город Ближнего Востока. VII — середина XIII в. Москва, 1984.
- Босворт К. Э.* Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. Москва, 1971.
- Брагинский И. С., Комиссаров Д. С.* Персидская литература. Краткий очерк. Москва, 1963.
- Бунятов З. М.* Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965.
- Бунятов З. М.* Государство Хорезмшахов—Ануштегинидов. 1097—1231. Москва, 1986.
- Бушев П. П.* История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586—1612 гг. (по русским архивам). Москва, 1976.
- Вамбери Г.* История Бохары / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 1873.
- Веймарн Б. В.* Искусство арабских стран и Ирана VII—XVII вв. Москва, 1974.
- Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А.* Очерки истории Турции. Москва, 1983.
- Гафуров Б. Г.* История таджикского народа. Москва, 1952.
- Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972.
- Гибб Х. А. Р.* Арабская литература. Классический период / Пер. с англ. Москва, 1960.
- Глинка С.* Картина историческая и политическая Порты Оттоманской от начала существования поколения турецкого до взятия Константинополя и падения греческой державы. Москва, 1830.
- Голобородько Н. Н.* Турция. Москва, 1912.
- Гордлевский В. А.* Государство Сельджукидов Малой Азии. Москва; Ленинград, 1941.
- Гордлевский В. А.* Избранные сочинения: В 3 т. Москва, 1960—1962. Т. 1—3.
- Грюнебаум Г. Е.* Классический ислам. Очерк истории (600—1258) / Пер. с англ. Москва, 1988.
- Гурницкий К. И.* Агафангел Ефимович Крымский. Москва, 1980.
- Гурницкий К. И.* Крымский як історик. Київ, 1971.
- Демезон П. Н., Виткевич И. В.* Записки о Бухарском ханстве. Москва, 1983.

- Дорошенко Е. А.* Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. Москва, 1982.
- Еремеев Д. Е.* На стыке Азии и Европы (очерки о Турции и турках). Москва, 1980.
- Еремеев Д.* Страна за Черным морем. Москва, 1968.
- Еремеев Д. Е.* Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). Москва, 1971.
- Еремеев Д. Е., Мейер М. С.* История Турции в средние века и новое время. Москва, 1992.
- Жюльен Ш. А.* История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года / Пер. с фр. Москва, 1961.
- Заходер Б. Н.* История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток). Москва, 1944.
- Иванов М. С.* Очерк истории Ирана. Москва, 1962.
- Иванов Н. А.* Османское завоевание арабских стран (1516—1574). Москва, 1984.
- Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Пер. з англ. О. Галенка. Київ, 1998.
- Ислам: Энциклопедический словарь. Москва, 1991.
- История Бухары с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1976.
- История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). Москва, 1976.
- История Ирана. Москва, 1977.
- История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958.
- История Иранского государства и культуры (к 2500-летию Иранского государства). Москва, 1969.
- Климович Л. И.* Ислам. Москва, 1965.
- Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии. Москва, 1988.
- Королевство Марокко: Справочник. Москва, 1991.
- Крачковский И. Ю.* Избранные сочинения: В 6 т. Москва; Ленинград, 1955—1960. Т. 1—6.
- Крымский А. Е.* Арзакиды, Сасаниды и завоевание Ирана арабами, Москва, 1900.
- Крымский А. Е.* История арабов и арабской литературы: В 3 т. Москва, 1911—1913. Т. 1—3.
- Крымский А. Е.* История Персии, ее литературы и дервишской теософии: В 3 т. Москва, 1909—1917. Т. 1—3.

- Крымский А. Е.* История Сасанидов и завоевание Ирана арабами. Москва, 1905.
- Крымский А. Е.* История Турции и ее литературы: В 2 т. Москва, 1910—1916. Т. 1—2.
- Кримський А.* Історія Туреччини. Київ; Львів, 1996.
- Луконин В. Г.* Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры. Москва, 1987.
- Луконин В. Г.* Иран в эпоху первых Сасанидов. Ленинград, 1961.
- Луконин В. Г.* Культура Сасанидского Ирана. Москва, 1969.
- Лэн-Пуль С.* Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1899.
- Маркарян С. А.* Сельджуки в Иране XI века. Саратов, 1991.
- Массэ А.* Ислам: Очерк истории / Пер. с фр. Москва, 1982.
- Мец А.* Мусульманский Ренессанс / Пер. с нем. Москва, 1973.
- Микаелян Г. Г.* История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952.
- Миллер А. Ф.* Краткая история Турции. Москва, 1948.
- Мусульманский мир: 950—1150. Москва, 1975.
- Мюллер А.* История ислама с основания до новейших времен: В 4 т. / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 1895—1896. Т. 1—4.
- Негматов Н. Н.* Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX—X вв.). Душанбе, 1977.
- Несря Л. В.* Общественный строй Северной и Центральной Аравии в V—VII вв. Москва, 1981.
- Новичев А. Д.* История Турции: В 4 т. Ленинград, 1963. Т. 1.
- Новичев А. Д.* Турция. Краткая история. Москва, 1965.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв. Москва, 1984.
- Очерки истории арабской культуры V—XV вв. Москва, 1982.
- Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б.* Жизнь Мухаммеда. Москва, 1991.
- Периханян А. Г.* Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды. Москва, 1983.
- Петросян Ю. А.* Древний город на берегах Босфора. Москва, 1986.
- Петросян Ю. А.* Османская империя: могущество и гибель. Москва, 1990.
- Петросян Ю. А., Юсупов А. Р.* Город на двух континентах. Москва, 1981.

- Петрушевский И. П.* Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. Москва: Ленинград, 1960.
- Петрушевский И. П.* Ислам в Иране в VII—XV века. Ленинград, 1966.
- Пигулевская Н. В.* Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв. Москва; Ленинград, 1964.
- Пигулевская Н. В.* Города Ирана в раннем средневековье. Москва; Ленинград, 1956.
- Пигулевская Н. В.* Византия и Иран на рубеже VI—VII вв. Москва; Ленинград, 1946.
- Пиотровский М. Б.* Коранические сказания. Москва, 1991.
- Пиотровский М. Б.* Южная Аравия в раннее средневековье. Становление средневекового общества. Москва, 1985.
- Прозоров С. М.* Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII — середине X в.: Шиитская историография. Москва, 1980.
- Рак И. В.* Мифы древнего и раннесредневекового Ирана (зороастризм). Санкт-Петербург; Москва, 1998.
- Рипка Я.* История персидской и таджикской литературы. Москва, 1970.
- Сазонова Н. В.* Искусство Ирана. Москва, 1994.
- Семенова Л. А.* Из истории фатимидского Египта. Москва, 1984.
- Семенова Л. А.* Салах ад-дин и мамлюки в Египте. Москва, 1966.
- Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. Санкт-Петербург, 1887.
- Строева Л. В.* Государство исмаилитов в Иране XI—XIII вв. Москва, 1978.
- Рансимен С.* Падение Константинополя в 1453 году / Пер. с англ. Москва, 1983.
- Тверитинова А. С.* Восстание Кара-Языджи — Дели Хасана в Турции. Москва; Ленинград, 1946.
- Тимофеев И. В.* Бируни. Москва, 1986.
- Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке. Москва, 1979.
- Толстов С. П.* Древний Хорезм. Москва, 1948.
- Толстов С. В.* По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва; Ленинград, 1948.
- Гомара М.* Бабек. Москва, 1936.
- Тревер К. В., Якубовский А. Ю., Воронец М. Э.* История народов Узбекистана: В 3 т. Ташкент, 1960. Т. 1.
- Туманович Н. Н.* Европейские державы в Персидском заливе в XVI—XIX вв. Москва, 1982.

- Фильштинский И. М.* Арабская классическая литература. Москва, 1965.
- Фильштинский И. М.* История арабской литературы X—XVIII века. Москва, 1991.
- Фрай Р.* Наследие Ирана / Пер. с англ. Москва, 1977.
- Чистякова Т. А.* Арабский халифат. Москва, 1962.
- Шифман И. Ш.* Nabateйское государство и его культура: Из истории культуры доисламской Аравии. Москва, 1976.
- Шукуров Ш. М.* Искусство средневекового Ирана (Формирование принципов изобразительности). Москва, 1989.
- Шумовский Т. А.* Арабы и море. По страницам рукописей и книг. Москва, 1964.
- Шумовский Т. А.* У моря арабистики. Москва, 1975.
- Эфендиев О. А.* Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.
- Якубовский А. Ю.* Самарканд при Тимуре и Тимуридах. Ленинград, 1933.

Розділ IV

Джерела

- Абу Рейхан аль-Бируни.* Избранные произведения: В 2 т. / Пер. М. А. Салье, А. Б. Халидова и Ю. Н. Завадовского. Ташкент, 1957—1963. Т. 1—2.
- Артхашастра, или наука политики / Пер. с санскр. В. И. Кальинова. Москва; Ленинград, 1959.
- Бабур-наме. Записки Бабуря / Пер. со староузб. М. Салье. Ташкент, 1958.
- Бана.* Кадамбари / Пер. с санскр. П. А. Гринцера. Москва, 1995.
- Бернье Ф.* История последних политических переворотов в государстве Великого Могола / Пер. с фр. Б. Жуховецкого и М. Томара. Москва, 1936.
- Бузург ибн Шахрияр.* Чудеса Индии / Пер. с перс. Р. Л. Эрлих. Москва, 1959.
- Бхартричари.* Шатакатраям / Пер. с санскр. И. Д. Серебрякова. Москва, 1979.
- Ватсьяна Малланага.* Камасутра / Пер. с санскр. А. Я. Сыркина. Москва, 1994.

- Викрамачарита.* Жизнь Викрамы, или 32 истории царского трона / Пер. с санскр. П. А. Гринцера. Москва, 1960.
- Вишну-пурана / Пер. с санскр. Т. К. Посовой. Санкт-Петербург, 1995.
- Гийасадин Али.* Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс. А. А. Семенова. Москва, 1958.
- Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури / Пер. з санскр. П. Ріттера. Київ, 1982.
- Гюго К.* Записки об Индии / Пер. с фр. К. А. Антоновой. Москва, 1977.
- Дандин.* Приключения десяти принцев / Пер. с санскр. Ф. И. Щербатского. Москва, 1964.
- Дандин.* Похождения десяти юношей / Пер. с санскр. П. Риттера. Харьков, 1928.
- Дхаммапада / Пер. с пали В. Н. Топорова. Москва, 1960.
- Дхармашастра Нараяды / Пер. с санскр. А. А. Вигасина и А. М. Самозванцева. Москва, 1998.
- Жемчужное ожерелье. Из древнеиндийской антологической поэзии / Пер. с санскр. В. Потаповой. Москва, 1980.
- Забавные рассказы про великомудрого и хитроумного Бирбала, хитроумного советника индийского падишаха Акбара / Пер. с хинди Д. М. Гольдман. Москва, 1978.
- Законы Ману / Пер. С. Д. Эльмановича. Москва, 1960.
- Индийский «Декамерон»: Семьдесят рассказов попугая. *Дандин.* Приключения десяти принцев / Пер. с санскр. Ф. И. Щербатского и М. А. Шириева. Москва, 1993.
- Калидаса.* Избранное. Москва, 1956.
- Калидаса.* Избранное: Драмы и поэмы. Москва, 1974.
- Калидаса.* Хмара-вістун. Староіндійська елегія Калідаси / Пер. з санскр. П. Ріттера. Харків, 1928.
- Каутилья.* Артхашастра, или Наука политики / Пер. с санскр. В. П. Кальинова. Москва; Ленинград, 1959.
- Классическая драма древней Индии. Ленинград, 1984.
- Классическая йога / Пер. с санскр. Е. П. Островской и В. И. Рудого. Москва, 1992.
- Медведев Е. М.* Индия в литературных памятниках III—VII вв. н. э. Москва, 1984.
- Панчатантра, или Пять книг житейской мудрости / Пер. с санскр. И. Серебрякова. Москва, 1989.

- Повесть о браслете (Шилаппадикарам) / Пер. с тамильского Ю. Я. Глазова. Москва, 1966.
- Тирукурал. Книга о добродетели, о политике и любви / Пер. с тамильского Ю. Я. Глазова и А. Кришнамурти. Москва, 1963.
- Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань Цзана. Москва, 1991.
- Упанишады / Пер. с санскр. А. Я. Сыркина: В 3 т. Москва, 1992. Т. 1—3.
- Хождение за три моря Афанасия Никитина. Ленинград, 1986.

Література

- Азимджанови С. А. Государство Бабура в Кабуле и Индии. Москва, 1977.
- Алаев Л. Б. Южная Индия. Социально-экономическая история XIV—XVIII вв. Москва, 1964.
- Алаев Л. Б. Сельская община Северной Индии. Основные этапы эволюции. Москва, 1981.
- Алексеев В. И., Макаренко В. А. Страна тамиллов. Москва, 1965.
- Алиев Г. Ю. Персонизычная литература Индии. Краткий очерк. Москва, 1968.
- Андросов В. П. Нагарджуна и его учение. Москва, 1990.
- Антонова К. А. Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556—1605). Москва, 1962.
- Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии. Москва, 1979.
- Ашрафян К. З. Аграрный строй Северной Индии (XIII — середина XVIII в.) Москва, 1965.
- Ашрафян К. З. Дели: история и культура. Москва, 1987.
- Ашрафян К. З. Делийский султанат. Москва, 1960.
- Ашрафян К. З. Делийский султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII—XIV вв.). Москва, 1960.
- Ашрафян К. З. Средневековый город Индии XIII — середины XVIII века. Москва, 1983.
- Ашрафян К. З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. Москва, 1977.
- Баруа Б. К. Ассамская литература. Краткий очерк. Москва, 1968.
- Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма / Пер. с чеш. Москва, 1969.
- Бонгард-Левин Г. М. Индийская цивилизация. Москва, 1993.

- Бэннем А. А. Чудо, которым была Индия / Пер. с англ. Москва, 1977.
- Галеркина О. И., Богданов Ф. Л. Искусство Индии в древности и средние века. Москва, 1963.
- Ганевская Э. В., Карпова Н. К. Искусство Индии. Москва, 1992.
- Глебов Н. В., Сухочев А. С. Литература урду. Краткий очерк. Москва, 1967.
- Гуров Н. В., Петруничева З. Н. Литература телугу. Краткий очерк. Москва, 1967.
- Гусева Н. Р. Джайнизм. Москва, 1978.
- Гусева Н. Р. Индуизм. Москва, 1976.
- Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. Москва, 1996.
- История Индии в средние века. Москва, 1968.
- История индийских литератур / Пер. с англ. Москва, 1964.
- Кабир Хумайюн. Индийская культура / Пер. с англ. Москва, 1963.
- Касты в Индии. Москва, 1965.
- Кочнев В. И. Шри-Ланка: Этническая история и социально-экономические отношения до начала XX в. Москва, 1976.
- Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии. Москва, 1992.
- Кудрявцев М. К. Община и каста в Хиндустане. Москва, 1971.
- Кущенков А. А. Эволюция индийской касты. Москва, 1983.
- Литература и культура древней и средневековой Индии / Под ред. Р. А. Зографа. Москва, 1987.
- Луния Б. Н. История индийской культуры с древних веков до наших дней / Пер. с англ. Москва, 1960.
- Медведев Е. М. Очерк истории Индии до XIII века. Москва, 1990.
- Мюллер М. Шесть систем индийской философии / Пер. с англ. Москва, 1995.
- Ольденбург С. Ф. Культура Индии. Москва, 1991.
- Осинов А. М. Краткий очерк истории Индии до X века. Москва, 1948.
- Осинов А. М., Александров В. А., Гольдберг Н. М. Афанасий Никитин и его время. Москва, 1958.
- Очерки экономической и социальной истории Индии. Москва, 1973.
- Пандей Р. Б. Древнеиндийские домашние обряды / Пер. с англ. Москва, 1990.
- Панникар К. М. Очерк истории Индии / Пер. с англ. Москва, 1961.
- Сафронова А. Л. История Шри-Ланки в древности и средние века. Москва, 1987.
- Серебряков И. Д. Литература народов Индии. Москва, 1982.

- Серебряков И. Д.* Литературный процесс в Индии VII—XIII вв. Москва, 1979.
- Серебряков И. Д.* Пенджабская литература. Краткий очерк. Москва, 1963.
- Синха Н., Банерджи А. Ч.* История Индии / Пер. с англ. Москва, 1954.
- Словарь: Индуизм, джайнизм, сикхизм. Москва, 1996.
- Современный Цейлон: Справочник. Москва, 1965.
- Товстух И. А.* Бенгальская литература. Краткий очерк. Москва, 1965.
- Тюляев С. И.* Искусство Индии. III-е тысячелетие до н. э. — VII век н. э. Москва, 1998.
- Тюляев С. И., Бонгард-Левин Г. М.* Искусство Шри-Ланки: древний и средневековый период. Москва, 1974.
- Чаухан Ш.* Очерк истории литературы хинди / Пер. с хинди. Москва, 1960.
- Чельшиев Е. П.* Литература хинди. Краткий очерк. Москва, 1968.
- Чаттерджи С., Датта Д.* Индийская философия / Пер. с англ. Москва, 1994.
- Чичеров А. И.* Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием. Москва, 1965.

Розділ V

Джерела

- Кхмерские мифы и легенды / Пер. с кхмер. Н. Д. Фошко. Москва, 1981.
- Повесть о Бахтиаре / Пер. с малай. Л. В. Горяева. Москва, 1989.
- Повесть о ханг Туахе / Пер. с малай. Б. Б. Парникеля. Москва, 1984.
- Сад золотого павлина. Старинная малайская проза / Пер. с малай. В. И. Брагинского. Москва, 1975.
- Сказание о Панджи Семиранг / Пер. с малай. Л. Колосса. Москва, 1965.
- Сказание о Сери Раме. Индонезийская Рамаيانа / Пер. Л. А. Мерварт. Москва, 1961.
- Сказания о доблестных, влюбленных и мудрых. Антология классической малайской прозы / Пер. с малай. В. И. Брагинского. Москва, 1982.
- Сказание о Санг Боме / Пер. с малай. Л. А. Мерварт. Москва, 1973.

Література

- Бандиленко Г. Г.* Культура и идеология средневековых государств Явы: Очерк истории VIII—XV вв. Москва, 1984.
- Бандиленко Г. Г., Гневушева Е. И., Деоник Д. В.* История Индонезии: В 2 ч. Москва, 1992. Ч. I.
- Берзин Э. О.* История Таиланда (Краткий очерк). Москва, 1973.
- Берзин Э. О.* Юго-Восточная Азия в XIII—XVI веках. Москва, 1982.
- Берзин Э. О.* Юго-Восточная Азия и экспансия Запада в XVII — начале XVIII века. Москва, 1987.
- Берзин Э. О.* Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. Москва, 1995.
- Бирма. Справочник. Москва, 1982.
- Бирманский Союз. Москва, 1958.
- Брагинский В. И.* История малайской литературы VII—XIX вв. Москва, 1983.
- Винстедт Р. О.* Путешествие через полмиллиона страниц. История Малайской классической литературы. Москва, 1966.
- Гожева Н. А., Сорокина Г. М., Шустова Т. Е.* Искусство Индокитая. Москва, 1991.
- Добби Е.* Юго-Восточная Азия. Москва, 1952.
- Зика Д.* В стране белого слона. Москва, 1985.
- Индонезия. Справочник. Москва, 1983.
- Источниковедение и историографии стран Юго-Восточной Азии. Москва, 1971.
- История Кампучии: Краткий очерк. Москва, 1981.
- Итс Р. Ф.* Этническая история Юго-Восточной Азии. Ленинград, 1972.
- Корнев В. И.* Литература Таиланда. Москва, 1971.
- Корнев В. И.* Тайский буддизм. Москва, 1973.
- Косиков И. Г.* Этнические процессы в Кампучии. Москва, 1988.
- Лебедев Ю. Д.* Фу-нан и начало истории Камбоджи. Москва, 1956.
- Малайзия. Справочник. Москва, 1987.
- Маршалль А.* Ангкор. Москва, 1963.
- Миго А.* Кхмеры. Москва, 1973.
- Можсейко И.* 5000 храмов на берегу Иравади (Паганское царство). Москва, 1967.
- Можсейко И. В., Узянов А. Н.* История Бирмы (Краткий очерк). Москва, 1973.

- Муриан Н. Ф. Искусство Индонезии с древнейших времен до конца XV века. Москва, 1981.
- Национальная историография стран Юго-Восточной Азии. Москва, 1974.
- Ожегов С. С., Проскурякова Т. С., Хоанг Дао Кинь. Архитектура Индокитая. Москва, 1988.
- Осипов Ю. М. Литература Индокитая. Ленинград, 1980.
- Парникель Б. Б. Введение в литературную историю Нусантары IX—XIX вв. Москва, 1980.
- Перская И. Ю. Источники по истории Индонезии с древнейших времен по 1917 г. Москва, 1974.
- Прокофьев О. Искусство Юго-Восточной Азии: III в. до н. э. — XVIII в. н. э. Москва, 1967.
- Ребрикова Н. В. Таиланд: Социально-экономическая история (XIII—XVIII вв.). Москва, 1977.
- Рыбакова Н. И. Искусство Камбоджи. Москва, 1977.
- Седов Л. А. Ангкорская империя (социально-экономический и государственный строй Камбоджи в IX—XIV вв.). Москва, 1977.
- Сикорский В. В. Индонезийская литература. Москва, 1965.
- Тюрин В. А. История Малайзии. Краткий очерк. Москва, 1980.
- Учок Бахрие. Женщины-правительницы в мусульманских государствах / Пер. с тур. Москва, 1982.
- Хала Д. Дж. История Юго-Восточной Азии / Пер. с англ. Москва, 1958.
- Чеснов Я. В. Историческая этнография стран Индокитая. Москва, 1976.
- Чукина Н. П. Искусство Индонезии. Москва, 1991.
- Юго-Восточная Азия в мировой истории. Москва, 1977.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
Розділ I. Далекий Схід	19
Глава 1. Китай	23
Глава 2. Корея	89
Глава 3. В'єтнам	124
Глава 4. Японія	156
Розділ II. Цивілізації кочового світу	213
Глава 5. Великий Євразійський степ	216
Глава 6. Тибет	274
Розділ III. Близький і Середній Схід	295
Глава 7. Держава Сасанідів (Еран-шахр)	299
Глава 8. Араби та арабо-мусульманські держави	325
Глава 9. Ісламські держави Північної Африки та Піренейського півострова	382
Глава 10. Середня Азія та мусульманський Іран	409
Глава 11. Туреччина	455
Розділ IV. Південна Азія	491
Глава 12. Індія	495
Глава 13. Шрі-Ланка (Цейлон)	562
Розділ V. Південно-Східна Азія	597
Глава 14. Индокитай	600
Глава 15. «Країни Південних морів»	663
Післямова	692
Рекомендовані джерела та література	699

Навчальне видання

Рубель Вадим Анатолійович

**ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО
СХОДУ**

Художнє оформлення *О. Г. Григора*

Художньо-технічне редагування *Т. О. Щур*

Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко,*

Л. Ф. Іванова

Оператори *Л. П. Зиміна, О. В. Клембіцька*

Підп. до друку 19.02.2002. Формат 84×108/32. Папір офсет. № 1.
Гарн. Тип Таймс. Ум. друк. арк. 38,64. Ум. фарбовідб. 39,06.
Обл.-вид. арк. 50,02. Вид №4024. Зам. 1-1415.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
01004 Київ, Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.2001 р.

ЗАТ "ВІПОЛ", ДК № 15
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60

Рубель В. А.

Р82 Історія середньовічного Сходу: Підручник. — К.:
Либідь, 2002. — 736 с.

ISBN 966-06-0324-0.

У підручнику розкривається специфіка історичного процесу в цивілізаціях афро-азійського середньовіччя. Цілісно розглядаються питання політичної і соціально-економічної еволюції та духовного розвитку східних народів, історія яких подається в нерозривній єдності з історією природи. Значну увагу приділено проблемі екологічного, демографічного та психологічного чинників у розвитку середньовічних східних цивілізацій, ролі особи та видатних особистостей в історії афро-азійського регіону.

Для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

0503010000-012

Р

2002

ББК 63.3(0)4я73